

MAQSUD HACIYEV

**AZƏRBAYCAN TATLARININ
DİLİ**

**TATLARIN
TARİXİ-ETNOQRAFİK OÇERKİ**

- 840P -

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İzler İrsəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

Bakı - 2009

81.2 Таг + 63.5 (5A2e = Таг) + 63.3 (5A2e)

H 14

Maqsud İbrahim oğlu Hacıyev.
AZƏRBAYCAN TATLARININ DİLİ.
TATLARIN TARİXİ-ETNOQRAFİK OÇERKİ.
– Bakı: Mütərcim, 2009. – 548 səh.

Vətənimizdə yaşayan azsaylı xalqlardan biri olan Azərbaycan tatlarının dilinə və tarixi-etnoqrafik tədqiqlərinə həsr olunmuş kitab bu sahədə Azərbaycanda ilk tədqiqatçı olan müəllifin əvvəllər çap olunmuş üç monoqrafiyasından ikisini əhatə edir - «Azərbaycan tatlarının dili» (1995) və «Toy-düünün xəzinəmizdən. Azərbaycan tatlarının tarixi-etnoqrafik oçerkindən» (1995).

Kitab dilçilər, tarixçilər, etnoqraflar və ümumiyyətlə, tatlarn problemləri, tarixi və dil əlaqələri ilə maraqlananlar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

H 4702060000 68-09
026

© M.Hacıyev, 1995
© Azərbaycan «Bilik» Maarifçilik Cəmiyyəti, 1995
© M.Hacıyev, 2009
© Mütərcim, 2009

Birinci kitab

AZƏRBAYCAN TATLARININ DİLİ

(Fonetika, leksika, morfologiya, sintaksis)¹

¹ Azərbaycan Elmlər Akademiyasının İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Elmi Şurasının 17.03.1995-ci il tarixli (protokol № 2) qərarına əsasən çap olunmuşdur. Bax: Maqsub Hacıyev. Azərbaycan tatlarının dili (fonetika, leksika, morfologiya, sintaksis). Bakı: Təfəkkür, 1995. 226 səh. Redaktor: professor Rəfiqə Mustafayeva.

BİR NEÇƏ SÖZ

Azərbaycan Respublikasında türkdilli azərbaycanlılarla yanaşı ləzgilər, kürdlər, talışlar, tatlar və başqaları da yaşayırlar. Türkdilli azərbaycanlılara nisbətən azlıq təşkil edən bu xalqlar müxtəlif dövrlərdə dilçilərin, tarixçilərin, sənətsünasların diqqətini cəlb etmiş, onların dili, tarixi, etnoqrafiyası müəyyən dərəcədə tədqiq olunmuşdur. Lakin əksər hallarda bu xalqların dilləri onların öz içindən çıxan tədqiqatçılar tərəfindən deyil, başqa dil nümayəndələri tərəfindən və həm də epizodik şəkildə öyrənildiyindən müasir elmi tələblərə cavab vermir. Tədqiqat obyektlərinin mikrotəhlil səviyyəsində öyrənilməsi indiki dövrdə Azərbaycanda mövcud olan müxtəlif dillərin də əsaslı şəkildə tədqiq edilməsi vacib bir məsələ kimi qarşıda durur. Bu xüsusi elmi əhəmiyyət kəsb edir. Tat dilinin tədqiqi linqvistik-filoloji aspektdən əlavə, həm də Azərbaycan tarixinin müxtəlif məsələlərinə aydınlıq gətirmək baxımından elmi maraq doğurur.

Azərbaycan Respublikasında tatlar kompakt halda Abşeronun bir neçə məntəqəsində, Xızı, Siyəzən, Quba, Dəvəçi, Şamaxı və İsmayilli rayonlarının bir sıra kəndlərində yaşayırlar. Bu tat kəndlilərinin bəzilərinin əhalisi indi əsasən Azərbaycan dilində danışsa da, əksər hissəsi hələ də doğma dilini saxlayır, məişət və ailədə, bəzən, hətta ictimai yığıncaqlarda belə tat dilində danışirlər.

1959-cu il siyahıyaalınmasına görə Azərbaycanda yaşayan tatların sayı 5 min 900 nəfər, 1989-cu il statistik məlumatında isə 8 min nəfər¹ göstərilmişdir ki, bu da, əlbəttə, həqiqətdən çox uzaq rəqəmlərdir. Uzun tarixi dövr ərzində Azərbaycan türkləri ilə qayna-yıb-qarışan digər azsaylı xalqlarla yanaşı, tatlar da həxaməni və sasanı padşahlarının, yunan imperatorlarının, ərəb xəlifələrinin, səlcuq sultanlarının, monqol xanlarının, İran feodallarının işğalçı hücumlarına məruz qalmış, bu hücumlara dözmüş, həm də müqavimət gös-

¹ Bax : «Правда» qəzeti. Yanvar, 1990.

tərmiş, öz dilini, adət və ənənələrini əsirlərin keşməkeşlərindən qoruyub saxlamışlar. Hazırda Respublikamızın təsərrüfat, sənaye, təhsil və elm ocaqlarında Azərbaycanda yaşayan digər xalqlarla yanaşı, tatlar da çalışır, həyatın kədər və sevincini birməgəli yaşayırlar.

Azərbaycan dili tatlar üçün dövlət dili, ədəbi, məktəb, idarə dilidir. Azərbaycan dilinin tat dilinin fonetika və qrammatikasına müəyyən təsiri özünü göstərir. Tat dilinin lüğət tərkibinə Azərbaycan sözləri və Azərbaycan dili vasitəsilə başqa dillərə məxsus sözlər daxil olmuşdur. Bu proses indi də davam etməkdədir.

Hazırda dünyada güclü demokratikləşmə hərəkatı gedir. Azərbaycan Respublikası suveren bir dövlət kimi demokratiyanın, insan hüquqlarının prinsiplərinə əməl edərək müxtəlif dillərdə danışan xalqların öz dilini, mədəniyyətini inkişaf etdirmək üçün hər cür imkan yaratmışdır. Bu imkan və şərait Azərbaycan Respublikasında yaşayan milli azlıq, azsaylı xalq və etnik qrupların hüquq və azadlıqlarının qorunması, dil və mədəniyyətinin inkişafı üçün dövlət yardımı haqqında prezidentin 16 sentyabr 1992-ci il fərmanı¹ ilə dövlət siyasəti statusu səviyyəsindədir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev İstiqlal gününə həsr olunmuş çıxışında (27 may 1994-cü il) Azərbaycanda yaşayan xalqların hamısının eyni hüquqa malik olmasından bəhs etmiş, onların mədəni tərəqqisi üçün Azərbaycan hökumətinin hər şey etdiyini göstərərək demişdir: *“Yeni Azərbaycanda demokratiya prinsipləri bərqərar olmalı, hər yerdə insan azadlığı təmin olunmalıdır. Dinindən, dilindən, irqindən asılı olmayaraq Azərbaycanın bütün vətəndaşları eyni hüquqa malikdirlər və bu hüquqlar qorunmalıdır”*²

Respublikamızda yaşayan bütün xalqlar kimi, Azərbaycan tatlari da bu hüquqlardan eyni dərəcədə bəhrələnilirlər. Hökumətin demokratik siyasətinin nəticəsi olaraq Azərbaycanda mövcud olan müxtəlif dillərin tədrisinə və tədqiqinə hazırda xüsusi fikir verilir, hər cür şərait yaradılır. Azərbaycanda yaşayan tatların dilinin tədqiqi-

¹ Bax: “Xalq qəzeti”, 18 sentyabr, 1992-ci il.

² “Azərbaycan” qəzeti, 28 may, 1994-cü il.

qinə həsr olunmuş bu əsər də məhz belə imkan və şəraitin mövcud olması ilə bağlı meydana çıxmışdır. Əsər müstəqil Azərbaycan hökumətinin azsaylı xalqların dillərinə, ümumiyyətlə, milli məsələyə demokratik və humanist münasibətinin, real qayğının təzahürüdür.

Mövzunun aktuallığı

Dünyada mövcud olan hər şey tədqiq edilir, öyrənilir. İnsan cəmiyyətinin tarixi inkişafının ən kamil və qiymətli məhsulu olan dilin tədqiqi bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Elmin müxtəlif sahələrinin yüksək inkişaf mərhələsində olduğu indiki dövrdə bəzi azsaylı xalqların dillərinin, o cümlədən tat dilinin tədqiqi, ümumiyyətlə, dilçilik, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyi qarşısında mühüm vəzifə kimi durur. Bu dilin tədqiqi həm ümumdilçiliyi nəzəri cəhətdən zənginləşdirməyə, həm də konkret bir dilin tədrisi məsələsi ilə əlaqədar praktik məqsədə xidmət edir.

Məlumdur ki, hazırda Azərbaycanın müvafiq regionlarında azsaylı xalqların dili tədris olunur. Konkret olaraq, tat dilinin tədrisini keyfiyyətli aparmaq üçün onu hərtərəfli tədqiq etmək lazımdır. Bir sözlə, tat dilinin tədqiqi həm dünya dilçilik elmini zənginləşdirmək, həm də praktik məqsəd baxımından aktualdır.

Əsərin tədqiqat obyektini Azərbaycan Respublikasında yaşayan tatların dilidir. Azərbaycanda tatlar müxtəlif regionlarda yaşadığından onların dilində müəyyən fərqli cəhətlər vardır. Təqdim olunan bu kitabda tat dilinin, demək olar ki, Azərbaycan Respublikasının bütün rayonlarındakı mövcud ləhcələri üzərində tədqiqat aparılmış, leksik, fonetik və qrammatik xüsusiyyətləri hərtərəfli araşdırılmış, ləhcələrdəki eyni və fərqli cəhətlər göstərilmişdir. Yeri gəldikcə tat dili faktları Hind-Avropa ailəsinə daxil olan digər qohum dillər, habelə Azərbaycan dili faktları ilə müqayisə edilmiş, substrat və alınmalar tədqiq olunmuşdur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri aşağıdakılardır:

- Azərbaycan Respublikasında tat dilinin yayılma arealını müəyyənləşdirmək;
- tat dilinin leksikasını tədqiq etmək, leksik-semantik qrupları, alınma sözləri, frazeoloji ifadələri öyrənmək, leksik vahidlərin se-

mantik inkişafını, tarixi inkişaf prosesində onlarda baş vermiş fonetik dəyişiklikləri izləmək, tat dilindən Azərbaycan dilinə keçən sözlərin işlənmə sferasını göstərmək;

- tat dilinin fonetikasını tədqiq etmək, danışq səslərinin təsnifini vermək, bu dilin fonetik sisteminin ümumi mənzərəsini təsvir etmək, mühüm fonetik hadisə və qanunları müəyyənləşdirmək, ləhcələr arasındakı fonetik fərqləri göstərmək;

- tat dilinin morfoloji quruluşunun təsvirini vermək, müxtəlif nitq hissələrinə məxsus qrammatik kateqoriyaları müəyyənləşdirmək və onların qrammatik mahiyyətini açıqlamaq;

- tat dilində söz yaradıcılığı prosesini tədqiq etmək, sözlərin leksik, morfoloji və sintaktik yolla yaranması məsələsini hərtərəfli araşdırmaq, söz yaradıcılığında ləhcə fərqlərini göstərmək və onların mahiyyətini təhlil etmək;

- tat dilinin sintaktik quruluşunu tədqiq və təsvir etmək, söz birləşmələrini, sadə cümlələrin növlərini, cümlə üzvlərini, mürəkkəb cümlələri struktur və semantik cəhətdən öyrənmək, onların işlənmə məqam və mövqelərini aşkarlamaq;

- ikidillilik şəraitində tat dilinin funksiyalarını müəyyənləşdirmək, onun müasir vəziyyəti və inkişaf perspektivini proqnozlaşdırmaq.

Mövzu geniş öyrənilir. İndiyə qədər aparılmış tədqiqatlara əsasən müəyyən arealda yaşayan tatların dili empirik şəkildə öyrənilmişdir. Bu əsərdə isə ilk dəfə olaraq Azərbaycanda yaşayan tatların dili, bu dilin ləhcələri bütün aspektlərdə hərtərəfli tədqiq olunur. Müxtəlif ləhcələr arasında leksik, fonetik və qrammatik fərqlər araşdırılır. Tat dilinin zəngin frazeologiyası toplanıb təhlil edilir. Tat dilinin İran sistemli digər dillər arasındakı yeri, özünəməxsus xüsusiyyətləri göstərilir. Eyni zamanda tat dilində mühafizə olunmuş arxaik Azərbaycan və ümumtürk leksik elementlər aşkara çıxarılır.

Tədqiqatın elmi və praktik əhəmiyyəti ondadır ki, çox az və səthi öyrənilmiş müstəqil bir dil hərtərəfli tədqiq olunduğundan dilçilik elmi yeni fakt və mülahizələrlə zənginləşir. Həmçinin müxtəlif

sistemli dillər sferasında tat dilində gedən proseslərin müşahidəsi və təhlili elni-nəzəri qənaətlərin həddlərini genişləndirir.

Azərbaycanda olan dillərin qarşılıqlı əlaqələrini öyrənmək, tat dilinin Azərbaycan dili hesabına zənginləşməsi yollarını izləmək və bu fonda nəzəri ümumiləşdirmələr aparmaq elmi fikrə yeniliklər gətirir. Tədqiqatın nəticələrindən ali məktəblərdə dilçiliyin nəzəri məsələlərinin tədrisində, habelə dil tarixinin tədqiqi, dialektoloji atlasların tərtibi zamanı faydalı şəkildə istifadə etmək olar. Linqvistik faktların təhlili və əsərin içində verilən tat dilinə aid faktiki materiallar şərq dillərinin tədrisində müəyyən əhəmiyyət kəsb edəcəkdir.

Əsər həmçinin Azərbaycanda yaşayan tatların dilinin tədrisinin keyfiyyətini yüksəltmək, dərslilər hazırlamaq üçün də əsas istinad mənbəyi ola bilər.

GİRİŞ

Azərbaycan ərazisində yaşayan tatarlar bu torpağın qədim və aboregen xalqlarından biridir. Bəzi alimlər göstərir ki, tatarların etnik adı olan “tat” etnonimi türk sözü olub, türklərin özlərinə tabe etdikləri qeyri-türklərə (türk olmayan başqa tayfalara), sonralar tacik, fars və sair adlandırılmış bütün irandilli xalqlara verdikləri nisbi addır; sonra bu söz etnik ada – tatarların etnoniminə çevrilmişdir.¹ Bəzi alimlərə görə, tat sözünün “savadlı”, “şəhərli”, “oturaq həyat keçirən”, “əkinçi” kimi mənaları ilə yanaşı, Cığatay dilində “avara”, “yurdsuz”, “tabe şəxs”, “qul” mənaları da vardır.²

“Dədə Qorqud” dastanlarında bu sözə “tat ərī” (tat kişisi mənasında) ifadəsində rast gəlinir.³ Mahmud Kaşğari isə “tat” sözü qarşısında “tatsız türk bulmas, başsız börk” zərb-məsəlini verərək, bu sözü etnik ad – Azərbaycan ərazisində yaşayan qədim bir xalqın etnonimi kimi hesab etmişdir.⁴ Bəzi tədqiqatçılara görə, bizim eramızın V-VI əsrlərində Şimal tayfalarından qorunmaq üçün İrandan Azərbaycana köçürülmüş bəzi irandilli tayfalarla hələ Orxon-Yeni-sey türk yazılarında Gültəkinin şərəfinə yazılmış Kiçik abidənin 12-ci sətirində (... on ox oğullarından tutmuş tatlara qədər ...) adı çəkilən⁵ tat etnosunun hər ikisi eyni adlı xalqdır. Hər halda bu bir həqiqətdir ki, tatarlar da bu ərazidə qədim dövrlərdən mövcuddurlar və burada yaşayan başqa xalqlarla qaynaq və qarışaraq vahid Azərbaycan xalqının formalaşmasında fəal iştirak etmiş,⁶ öz etnik dillərini bu günümüzdə qədər qoruyub saxlaya bilmişlər.

¹ Yəhya Zəka. Guyeş-e Kərinqan-e tati. Tehran, 1334, c. 6-7 (fars dilində)

² П.К.Жузе. О слове “Тат”. Баку, 1927, s. 7

³ “Dədə Qorqud”, Bakı, Azərənşr, 1939, s. 76

⁴ Mahmud Qaşqari. Divani-lügət-it-türk. “Tat” sözlünə bax.

⁵ С.Малов. Памятники древнетюркской письменности, М. Л, 1951, s.28

⁶ Tatarların tarixi məsələləri bu əsərin mövzusunda xaricedir. Müəllif bu mövzuya dair ayrıca “Azərbaycan tatarları: tarixi-etnoqrafik очерк” adlı əsər üzərində işləyir. Müəllifin qeydi: Həmin əsər çap olunmuşdur və bu kitabda verilir.

Analitik dil olan tat dilinin fonetik, qrammatik və leksik cəhətdən bir-birindən fərqlənən ləhcələri var. Yazıda bu dil üçün 1938-ci ildən latın əlifbasından istifadə olunmuş, sonra bütün Azərbaycanda olduğu kimi, rus qrafikasına keçilmişdir.¹ Hal-hazırda tatlar da latın və kiril əlifbasından paralel istifadə edirlər.

Bir sıra dünya oriyentalist və dilçiləri İran dilləri qrupuna daxil olan nəinki təkcə böyük dilləri tədqiq etmiş, hətta 500 nəfərdən artıq sakini olmayan kiçik bir kəndin dilini – İşkaşim dilini belə öyrənmiş, bu dilin varlığı, tarixi inkişafı haqqında elm aləminə böyük əsər təqdim etmişlər.² Tat dili də ilk dəfə rus alimləri tərəfindən öyrənilmişdir. Bu dil hələ keçən əsrin ortalarından rus şərqşünaslarının diqqətini bir elmi obyekt kimi cəlb etmiş, İ.Beryozin, B.Dorn, V.F.Miller, daha sonra B.V.Miller, V.Sokolova, A.Qrünberq və başqaları tatlar və tat dilinin bu və ya başqa sahəsinə aid bir sıra əsərlər yaratmış, yaxud bu və ya başqa əsərdə yeri gəldikcə bu dildən danışıqlar.³

Tat dili ilə maraqlanan, öz əsərlərində bu dildən bəhs edən rus alimlərindən bəziləri bu dilə dair qiymətli tədqiqat işi aparmışlar. Rus şərqşünaslarından ilk dəfə tat dili ilə məşğul olan Kazan Universitetinin professoru, İran dillərinin məşhur tədqiqatçısı İ.Beryozindir. O, özünün müxtəlif İran dillərinə həsr etdiyi əsərinin 20-yə qədər səhifəsində tat dilindən danışır.⁴ Müəllif kitabında tat dilinin (onun fikrincə isə fars dilinin bu yeni ləhcəsinin) bir sıra fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərini verməyə cəhd etmişdir. Tat dilini özünün Qafqaza səyahəti dövründə bir ay müddətinə Bakıda olarkən (Maştağa və Mərdəkanda) öyrənmiş Beryozinin bu dilə aid verdiyi mülahizələri, əlbəttə, nöqsansız deyildir. O, Abşeron ləhcəsini əsas götürsə də, nə bu ləhcənin fonetik xüsusiyyətlərini, nə də başqa ləhcələrdən fonetik fərqlərini düzgün verə bilməmişdir. Onun tat sözlərini

¹ M.İ.Наси́ев. Tat dili. ACE, c.9, Bakı, 1986

² Г.Н.Пахалина. Ишкашимский язык. М., 1959

³ Tat dili sahəsində aparılmış tədqiqat əsərləri içərisində bu dilin bir sıra məsələlərini sadəcə suallar şəklində qarşıya qoyan əsərlər də vardır. Məsələn, B.V.Miller özünün əsərini də «Таты, их расселение и говоры (материалы и вопросы)» adlandırır və tat dilinə aid suallar verir və məsələləri açıq qoyur.

⁴ İ.Berezin. Lexerxes sur les dialectes Persans. Kazan. 1853.

vermək üçün qəbul etdiyi fransız dili transkripsiyası tat dilində olan bir sıra boğaz səslərini, diftonqları, “e”, “y”, “ə”, “ı” saitlərini və “h”, “” /ayn/ boğaz səslərini göstərməyə imkan verməmişdir. Bir sıra nöqsanlarına baxmayaraq, bu əsərin böyük əhəmiyyəti ondadır ki, rus şərqşünaslığı ilk dəfə məhz bu əsərlə tat dilini tanıdı; bu əsər tatlar və tat dilinin öyrənilməsinin bu və ya başqa dərəcədə əhəmiyyətli olduğu məsələsini ortaya atdı. İ.Beryozinin bu əsərindən sonra tat dili rus şərqşünaslığında diqqəti cəlb edən obyektlərdən birinə çevrildi.

Bundan sonra akad. B.Dorn da özünün məşhur “Kaspi” əsərində Mirzə Əbdürrəhim adlı bir şəxsdən götürdüyü tat dilinə aid üç mətni çap etdirir.¹ O, bu mətnlərin fonetik fərqlərini göstərir və onları müqayisəli izahatla müşayiət edir.² B.Dornun istər çap olunmuş, istərsə də tat dilinə dair Sankt-Peterburqda Asiya xalqları İnstitutunda saxlanan arxivdəki başqa materialları da fonetik dəqiqlik vermir, mütəxəssisi əsla qane etmir. Bunu B.F.Miller də vaxtı ilə doğru olaraq başa düşmüş, özünün “Tat etüdləri” əsərinin ikinci cildinin müqəddiməsində qeyd etmişdir.³

Tat dilinin tədqiqi sahəsində akad. V.F.Miller də əhəmiyyətli iş görə bilmişdir. O, əvvəllər yəhudi-cuhudlar və tat dilinin yəhudi ləhcəsi ilə maraqlanmış, bu sahədə özünün “Yəhudi-tat dilini öyrənmək üçün materiallar” adlı 90 səhifəlik əsərini nəşr etdirmişdir.⁴ V.F.Miller bu əsərində 8 kiçik nağıl (o cümlədən Molla Nəsrəddin haqqında iki lətifə) verir, əsəri yəhudi-tat dili ilə rus dili lüğətindən ibarət 2 min sözlə tamamlayır.

¹ Б.Дорн. Каспи, СПб, 1875, сәһ. 171-172, 217-220, 355.

² B.Dornun Mirzə Əbdürrəhimdən götürdüyü mətnlər çox imiş. Onların hamısını nəşr etdirməmişdir. Bunlar Sankt-Peterburqda Dornun arxivində əlyazması şəklində saxlanılır/ bax: Arxiv Dorna, 3, 4a-4b.

³ В.Ф.Миллер. Татские етуды, М., 1907, сәһ 5-11.

⁴ Yenə onun: Материалы для изучения еврейско-татского языка. СПб, 1992.

Bundan sonra o, özünün “Yəhudi-tat şivəsinin fonetika və morfologiyasının öçerkləri” adlı iki hissədən ibarət əsərini çap etdirir.¹

Bir neçə il sonra V.F.Miller tat dilinin yəhudi ləhcəsində olan semit elementlərə dair xüsusi məqalə yazmış², sonra bu ləhcəyə dair daha iki mətn çap etdirmişdir.³ V.F.Miller tat dilinin yəhudi ləhcəsinə dair material toplama işini davam etdirmiş, lakin nədənsə onları mətbuatda buraxdırmamışdır. Bu materiallar onun arxivində Sankt-Peterburq şəhərində indi də saxlanılır.⁴

Tat dilinin yəhudi ləhcəsinə dair yuxarıdakı əsərləri nəşr etdirən V.F.Miller bir az sonra müsəlman tatlarının dili ilə maraqlanmışdır. O, müxtəlif tat ləhcələrindən yalnız Lahic ləhcəsi ilə məşğul olmuşdur, çünki V.F.Miller Kırmda istirahət edərkən (1903-cü ildə) Bakı texniki məktəbinin tələbəsi lahıçlı tat Ağabala Canbaxşev də orada imiş. Miller onunla tanış olmuş, təxminən bir aya qədər bəzi şeylər öyrənmiş, bu ləhcəyə dair qeydlər etmişdi. Sonralar tat dilinin Lahic ləhcəsinə dair olan bu qeydlər onun 1905-ci ildə “Tat etüdləri” adlı əsərinin meydana gəlməsi üçün əsas oldu.⁵ Müəllif əsərdə tat dilinin Lahic ləhcəsinə dair on bir mətn-hekayə və lətifə verir. Əsər 2500-ə qədər tatca-rusca sözün lüğətini də özündə birləşdirir. Bundan iki il sonra bu materiallar tat dilinin qısa təcrübi qrammatikasının – “Tat etüdləri” əsərinin ikinci hissəsinin meydana gəlməsinə səbəb oldu.⁶ Daha sonra Lopatinskiyin qrammatik təhlili ilə

¹ В.Ф.Миллер. Очерк фонетики еврейско-татского языка, М., 1900; Очерк морфологии еврейско-татского языка, 1903; Труды Лазаревского Института восточных языков, вып. III-IV.

² В.Ф.Миллер. О семитских в такстом наречии горских евреев. Журн: «Древности Восточные», т.п, вып. III, Мос. Археолого. Общ, 1913.

³ Yenə onun. 2 еврейско-татские тексты. Записки археологического общ., т. 26.

⁴ Санкт-Петербург. Архив Востоковедов при институте народов Азии, фонд 38, siyahı 1, iş N-37, vərəq 2-24.

⁵ В.Ф.Миллер. Татские етюды. М., 1905, вып. 24. Труды Лазаревского института восточных языков.

⁶ Yenə onun. Татские етюды. Труды Лазаревского института восточных языков. вып. 26, М., 1907; Журн. «Древности Восточные», Т. III. вып. 1, протокол Н-87,1907.

bəzi mətnlər dərc olunur.¹ Tat dili məsələsi get-gedə daha çox alimin diqqətini özünə cəlb edir. Məşhur akad. E.Korş orta fars dilində rotasizm (“r” hərfini tələffüz edə bilməmək) məsələsindən bəhs edərkən tat dilinin fonetikasına toxunur, orta fars dili ilə tat dilini müqayisə edir.²

Bu müqayisələr İran dialektlərinin məşhur tədqiqatçısı B.A.Jukovskinin diqqətini kürd, talış, mazandaran kimi dillərlə bərabər, tat dilinə də cəlb edir.³

Tatlar və tat dili ilə əlaqədar öz atası Vsevolod Millerdən sonra talış dilinin məşhur tədqiqatçısı kimi⁴ tanınmış iranşünas Boris Miller də müəyyən tədqiqat aparmışdır. Azərbaycanın Tədqiq və Tətəbbö cəmiyyətinə dəvət olunan B.Miller Bakıda işlədiyi müddətdə tatlara dair kitabça buraxdır.⁵ Onun Azərbaycan ərazisində tatlara yerləşməsi, eyni dildə – tat dilində danışan, üç dinə mənsub olan əhalinin – yəhudi, grigoryan və müsəlman – dili və ləhcələri arasındakı mühüm fonetik ayrılıqları, tat dilinin bu və ya başqa sahəsinin tədqiqinin əhəmiyyətini şərh edən bu əsəri tatlar və tat dili sahəsində deyilmiş son mühüm söz oldu. Müəllif sonralar 1945-ci ildə də tat dilinə dair mətnlər çap etdirmişdir.⁶

Bundan təxminən 15 il sonra A.L.Qrünberqin “Tat dilinin İran dilləri içərisində yeri haqqında” adlı məqaləsi dərc olundu.⁷ O, həmin məqaləsində tat dilini talış, Mazandaran, kilək kimi Xəzərətrafi dil və dialektlərlə bir cərgədə götürən alimlərin əksinə olaraq, bu

¹ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. 20, часть II, Тифлис, 1894, səh.25-32.

² Э.Корш. Следы диалектского ротаизма в средне-персидском языке., «Древности Восточные», т. III, 1907.

³ А.П.Жуковский. Материалы для изучения персидских наречий. М., 1893, часть I, с. IV.

⁴ Б.В.Миллер. Талышский язык. М., 1953.

⁵ Б.В.Миллер. Таты, их расселение и говоры (Материалы и вопросы). Баку, 1929.

⁶ Yenə onun. Татские тексты. Сб. «Иранские языки», М., 1945.

⁷ А.Л.Грюнберг. О месте татского среди иранских языков. Журн. «Вопросы языкознания», М., 1961, N-1, səh. 106.

dili fars və tacik dilləri qrupuna daxil etməyə çalışmış və tat dilini müasir fars dilinin, bir növ, ləhcəsi hesab etmişdir.¹

Əlbəttə, doğru olmayan müqayisəsində müəllif bir sıra səhvlərə yol verir.² Əvvəla, bir ailəyə daxil olan dillərdəki bu və ya başqa məşhur və məlum faktları, (məsələn: məsdərləri, şəxs əvəzliliklərini, felləri və s.) götürüb həmin ailəyə daxil olan başqa bir dilin faktları ilə müqayisə edərkən, bunları o dildə tapdıqda bu dilləri eyniləşdirmək, onları bir-birinin dialekti hesab etmək, bizcə, doğru deyildir.

O, bu səhvini sonralar tatların dilinə həsr etdiyi monoqrafiyasında da təkrar etmişdir.³ Axı, A.L.Qrünberqin elə bu müddəasını tat dilini Xəzərətəfi dialektlərə aid edənlər də əsas götürmüşlər. Bu və ya başqa dilin öz qrupu içərisindəki müstəqil və ya asılı rolunu bu dilin özünəməxsus, öz qrupunun başqa dillərində olmayan fonetik, leksik və qrammatik nümunələr tapmaqla onun xüsusi vəziyyətini tədqiq və qohum dillər içərisindəki yerini müəyyən etmək olar. Məhz tat dilində də fars, tacik, talış, gilək və s. dillərdə olmayan, yaxud nadir təsadüf edilən leksik⁴ və qrammatik faktlar çoxdur. Xüsusilə, Azərbaycan dilinin tat dilinə güclü təsiri onu İran dillərindən ayırır, ona, bir növ, xüsusi mövqe verir.

İ.M.Oranski İran dillərinin bu və ya digərini o birinin dialekti, ləhcəsi hesab edilməsi məsələsindən danışarkən doğru olaraq göstərir ki, "bir-biri ilə qohum olan və tarixi inkişaf nəticəsində müstəqil dillərə çevrilmiş bütün müasir və qədim, yazılı və yazısız, bu dildə danışan əhalinin sayından asılı olmayaraq, böyük və kiçik İran dilləri əslində ümumikök İran dilinin dialektlərindən başqa bir şey deyildir."⁵ O, bütün İran dillərinin kök İran dilinin dialektləri olduğunu,

¹ Hələ vaxtı ilə prof. L.Jirkov da bu nəticəyə gəlmişdi. İran dillərindən danışarkən o tat dilinin adını belə çəkmir. Görünür, o, tat dilini sadəcə fars dili hesab edir/bax: Р.Жирков. Персидский язык, М., 1927, səh. II.

² Bu müqayisə üsuluna əsaslanan bəzi alimlər nəinki təkcə kiçik dilləri, hətta tacik və əfqan dillərini belə fars dilinin ləhcələri (hətta fars dili) hesab etmişlər. Bax: Ehsan Yarşater. Zəbanha və ləhcəhaye İrani, Tehran, 1336, səh. 31.

³ А.Л.Грюнберг. Язык Североазербайджанских татов. Л., 1963.

⁴ Əsərin leksika hissəsinə bax.

⁵ İ.M.Oranski. Göstərilən əsəri, səh.35

bu dialektlərin müəyyən inkişaf mərhələsində bir-birindən uzaqlaşması nəticəsində müstəqil dillərə çevrilməsi məsələsindən bəhs edir. İ.M.Oranski bu məsələni daha aydın şəkildə izah edərək yazır: "Bu mənada bütün İran dilləri haqqında ümumi – kök İran dilinin dialektləri kimi bəhs etmək olar. "Dil" və "dialekt" məfhumları arasında dialektik bir əlaqə vardır, tayfa və ya xalq dilinin dağılması və ya parçalanması dialektlərin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Əlbəttə, müəyyən tarixi şərait nəticəsində bu dialektlərin hər biri də müstəqil bir dilin inkişafı üçün əsas ola bilər."¹

İ.M.Oranskinin bu düzgün elmi təhlili tat dilini fars və ya tacik dilinin ləhcəsi hesab edənlərin fikrini rədd etmək üçün kifayət qədər əsas verir. Maraqlıdır ki, bəzi alimlər (məsələn: İran alimi prof. Ehsan Yarşater) Azərbaycan ərazisində işlənən və bir-birindən fərqlənən müxtəlif tat dili ləhcə və şivələrini qəbul etmir, Azərbaycan dilinin güclü təsirinə məruz qaldıqları üçün bunların hamısını düzgün olmayaraq "Bakı tat dili" adı altında birləşdirirlər.²

Avropa dillərində də tat dilinə dair bir sıra əsər və məqalələr yazılmışdır. V.Heyger özünün İran dillərinə dair əsərinə tat dili haqqında bir sıra əhəmiyyətli qeydlər daxil etmiş, tat dilinin fonetikasi və qrammatikasından (qısa, həm də nöqsanlı da olsa) danışmışdır. V.Heyger tat dili haqqındakı əsəri üçün İ.Beryozin və B.Dornun on-suz da nöqsanlı olan mətnlərini əsas götürmüşdür. O, B.Dornun alman dilində verdiyi "Uşaq üstündə dalaşan iki qadın" lətifəsini də eyni ilə öz əsərinə daxil etmişdir.

V.F.Minorski də tatlar və tat dili məsələsi ilə maraqlanmış və bu barədə bir sıra qiymətli qeydlər etmişdir.³

Tat dilinin tədqiqində dili tat dili olanların özlərindən də təşəbbüs göstərənlər olmuşdur. Əslən yəhudi-dağ cuhudlarından olan N.Anisimovun "Tat dilinin qrammatikasi" əsəri diqqətəlayiqdir.⁴ Müəllif burada tat dilinin yəhudi ləhcəsinin qısa öçerkini vermişdir.

¹ Yenə orada.

² Ehsan Yarşater. Göstərilən əsəri, səh. 28

³ V.F.Minorski. Tat. "İslam ensiklopediyası", Leyden-Leyp., 1934.

⁴ H.Anisimov. Qrammatik zühun tati (на татском языке). М., 1932.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan alimləri də tatlar məsələsi ilə, az da olsa, maraqlanmışlar. Bu sahədə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra azlıqda qalan kiçik etnik qrupların dil, tarix və etnoqrafiyasını öyrənməklə məşğul olmuş Azərbaycanın Tədqiq və Tətəbbü cəmiyyətinin böyük rolu olmuşdur.

Görkəmli tarixçi, dilçi, etnoqraf və b. mütəxəssisləri özündə birləşdirən bu cəmiyyətin tərkibində Tat komissiyası da var idi (bu komissiyanın elmi katibi Azərbaycanın məşhur maarifpərvər müəllimi Sultanməcid Qənizadə, sədri isə Hacı Ələkbərov idi)¹.

Bu komissiya Azərbaycanın tatlar yaşayan rayonlarına (Abşeron, Xızı, Dəvəçi, Lahıc və s.) tarixi-etnoqrafik ekspedisiyalar göndərirdi.²

Bu komissiya Abşeron tatlarnın məişətinə dair fotosərgi təşkil etmiş³, «Таты и их быт» adlı əsərin yazılmasını öz elmi planına salmışdı.⁴ Cəmiyyətin nəzdində olan dilçilik-lüğət yarımkomissiyası (sədri prof. H.İ.Aşmarin, sədr müavinləri prof. V.B.Tomaşevski və Ə.Haqqverdiyev) tat dili lüğətini hazırlamağı da nəzərdə tutmuşdu.⁵

Cəmiyyətin tat komissiyasında ciddi fəaliyyət göstərən bir sıra alimlər, xüsusilə professorlardan V.A.Ryumin və P.K.Juze tatlara dair məruzələrlə çıxış edir, bu sahədə tədqiqat aparırdılar.⁶ Tatların öyrənilməsi sahəsində əhəmiyyətli tədqiqat işlərinin icrasını özünün əsas elmi planına daxil edən tat komissiyası, bəzi məlum səbəblər üzündən (malyyə çatışmazlığı, iş yerinin olmaması) işini dayandırsa da,⁷ Azərbaycanda yaşayan bu azsaylı xalqın tədqiqi yolunda az-çox əhəmiyyətli iş görə bildi.

¹ "Azərbaycanın Tədqiq və Tətəbbü cəmiyyətinin xəbərləri", №1, Bakı, 1926.

² Azərbaycan Respublikası Dövlət arxivi. Fond 389. siyahı 1, iş №50, vərəq 12. (Arxivdən istifadə 1976-cı ilə aiddir).

³ Azərbaycan Respublikası Dövlət arxivi. Fond 389. siyahı 1, iş №-50, vərəq 12.

⁴ Yenə orada, iş №-1, vərəq 23.

⁵ Yenə orada, səh. 13.

⁶ Yenə orada, vərəq 27-28.

⁷ Yenə orada, iş №-50, vərəq 6.

Çox təəssüf ki, bu cəmiyyətin tərkibindəki tat komissiyasının fəaliyyətindən sonra (1927-ci ildən sonra) tatlar məsələsi Azərbaycan alimlərindən heç kəsin diqqətini bilavasitə cəlb etmədi. Bundan sonra tatlar haqqında bu və ya başqa əsərdə bir-iki ötəri cümlə qeyd etməklə kifayətlənmişlər. Uzun fasilədən sonra 60-70-ci illərdə bu əsərin müəllifi tat dilinə dair məqalələr, bu dilin Qonaqkənd ləhcəsinə dair monoqrafiya çap etdirmiş,¹ başqa Azərbaycan tədqiqatçısı T.Əhmədov isə bu dilin Quba ləhcəsinə dair namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir.² T.Əhmədovun tat dili ilə Azərbaycan dilinin müştərək sözdüzəldici şəkilçilərinə həsr olunmuş məqaləsi də maraqlıdır.³ Bu dilə həsr olunmuş başqa məqalələr də var.

Azərbaycan ərazisində nisbətən sıx etnik qrup halında yaşayan tatlarnın dili və ləhcələrinin ciddi və mükəmməl tədqiqə ehtiyacı vardır.

Azərbaycanın tatlar yaşayan Abşeron, Quba, Şamaxı, İsmayıllı, Xızı, Dəvəçi, Siyəzən rayonları kəndlərində müxtəlif dövrlərdə tat dilinin müxtəlif ləhcələrinin öyrənilməsi ilə əlaqədar apardığımız tədqiqat göstərmişdir ki, tatlarnın dil və ləhcələrinin tədqiqinin Azərbaycan dilçiliyi, ümumiyyətlə Azərbaycanşünaslıq üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Tat dilinin tədqiqi Azərbaycan dilçiliyinə çox fayda verə bilər. Çünki Azərbaycan xalqının və ərazisinin tarixi kimi, onun dili də bir çox xalq və tayfaların tarixi və dili ilə bu və ya digər şəkildə əlaqədardır. Müxtəlif dövrlərdə olmuş və az-çox davam etmiş belə əlaqələr həm də Azərbaycan xalqının mədəniyyətində, dilində müəyyən izlər salmışdır. Belə izləri dəqiq öyrənmədən dürtüst tarixi-elmi nəticələrə də gəlmək çətindir, buna görə də Azərbaycan-

¹ Biz bu məsələyə bir neçə məqalə və monoqrafiya həsr etmişik. Bax: M.İ.Hacıyev. "İran dilləri və ləhcələri". Azərbaycan SSR EA Xəbərləri (ict. elm. ser) 1962, №3; Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, (ict.elm. ser) 1962, №4; S. Ə.Kəsrəvinin Azəri dili materiallarının təhlilinə dair (tat dili əsasında), Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, (ict.elm.ser), 1965, №6., M.İ.Hacıyev. Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsi. Bakı: Elm, 1971 və s.

² T.Əhmədov. Tat dilinin Quba ləhcəsi, namizəd. disser. Bakı, 1970, ADU kitabxanası.

³ Bu haqda bax: İ.Abdullayev. İran dilləri və onların tədqiqinə dair. "Oktyabr inqilabı və Azərbaycan dilçiliyi məsələləri" (məqalələr məcmuəsi). Bakı, 1964, c. 57.

da həm İber-Qafqaz tayfa və xalqlarının, həm də İran dilli tayfa və xalqların, xüsusən bunlardan Azərbaycan ərazisində yaşayanların tarixini, mədəniyyət və dilini tədqiq etmək lazımdır.

Tat dilini, bu dilin müxtəlif şivə və ləhcələrini, onların leksika və qrammatikasını bitkin və tam şəkildə öyrənmək müasir Azərbaycanşünaslıq qarşısında duran mühüm məsələlərdən biridir.

Tat dili ləhcələri aralarındakı müxtəlifliyə görə üç böyük qrupa bölünür:¹

1. Tat dilinin Şimal ləhcələri: buraya Quba, Dəvəçi, Qonaqkənd və Qızıl Qazma ləhcələri (Xızı rayonu);

2. Tat dilinin Mərkəzi: Ərüsüküş-Daqquşçu, yaxud Xızı ləhcəsi (Xızı rayonu);

3. Tat dilinin Cənub ləhcələri: buraya da, əsasən, Abşeron, Balaxanı, Suraxanı, Lahıc və Məlhəm (Şamaxı) ləhcələri daxildir.

Əsərdə istifadə olunmuş Abşeron, Xızı, Quba rayonunun Qonaqkənd, Şamaxının Məlhəm tatlari və Mədrəsə sakinlərinin² dil materialları, müxtəlif İran dilləri, həmçinin Azərbaycan dili faktları ilə müqayisədə verilir, tat dilinin bu ləhcələri ilə müxtəlif İran dilləri və ləhcələri arasında olan eynilik və fərqlər izah olunur. Aydındır ki, bu ləhcələrdə olan bütün fonetik, qrammatik, leksik formaların hamısını bu əsərdə vermək çox çətinidir. Bu ləhcələrdə olan bütün dil hadisələrini təfərrüatı ilə vermək əsərin həcmninə son dərəcə böyüməsinə səbəb olardı. Ona görə də, təbiidir ki, tat dilinin həmin ləhcələrində olan bəzi tədqiqat üçün prinsipial əhəmiyyəti olmayan fonetik, qrammatik, leksik formalar bu əsərdə öz əksini tapmamışdır.

Azərbaycan dilinin tat dilinə olan güclü fonetik və leksik təsiri nəzərə alaraq, bu ləhcələrdəki misal və mətnləri düzgün əks etdirmək üçün (“ü”, “ə”, “ı”, “ö”, “h” və s. səsləri dəqiq verə bilmək

¹ А.Л.Грюберг. Язык Сенероазербайджанских татов. Л., 1963, с.6; М.І.Наси́ев. Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsi, Bakı, 1971, с. 5. М.І.Наси́ев. Müqəddimə əvəzinə bir neçə söz. “Vasal” (“Bahar”). Tat şairlərinin antalogiyası. Bakı, 1994, c.6 (Tat dilində).

² Qondarma Qarabağ probleminə qədər bu kənddə yaşamış və dağ cuhudları kimi tat dilini qəbul edərək bu dildə danışan keçmiş grigoryan məzhəbli əhali nəzərdə tutulur.

üçün) bəzi zəruri işarələrlə birlikdə Azərbaycan (kiril) əlifbasını qəbul etdik. Azərbaycan əlifbasından başqa, aşağıdakı əlavə hərf və işarələri də qəbul etməyi lazım bildik:

h – boğaz “h” səsinə vermək üçün.

æ – “ə”, “e” səslərinin birləşməsindən əmələ gələn diftonq.

○ – Səsin diftonq olduğunu göstərir.

-- – uzunluq işarəsi.

' – apostrof işarəsi, hər yerdə ərəb dilindəki ayn boğaz səsinə əvəz edir.

' – vurğu.

TAT DİLİNİN FONETİKASI

Azərbaycan tatlarının dilinin fonetikasi eksperimental-laboratoriya üsulu ilə demək olar ki, tədqiq olunmamışdır. Tat dilinə dair tədqiqlərdən də (V.F.Miller, B.V.Miller, V.S.Sokolova, A.L.Qrünberq və başqalarının bu sahədəki axtarışlarından) tat dili fonetikasının bəzi mühüm məsələləri, məsələn, bu dilin vokalizminin sistemi tam aydınlaşmır. Bu tədqiqatçıların hamısı tat dili saitlərinin sabit olmadığını döən-döənə qeyd etmişlər. V.F.Miller öz tədqiqatlarında tat dili fonetikasi üzərində geniş dayansa da, əsasən, özünün "tuta bildiyi", aydın eşitdiyi səsləri verir, fonemləri isə tam dolğunluğu ilə qeydə ala bilmir.¹ B.V.Miller tat vokalizmi üçün qəbul etdiyi transkripsiya ilə bu dilin tam fonoloji mənzərəsini yarada bilməmişdir. Müəllif özü də bu barədə açıq yazır və göstərir ki, tat dilində və onun müxtəlif ləhcələrində hansı səslərin tam fonem olduğunu, hansılarının isə fonem variantı ola biləcəyini demək çətindir, bu da tat dili vokalizminin qeyri-sabitliyi ilə izah olunur.²

Bu dilin konsonantizmi haqqında nisbətən nikbin danışmaq olar. Belə ki, bu dilin tədqiqatçılarının tat dili konsonantizmi haqqındakı məlumatları dilin fonetik vəziyyətini nisbətən yaxşı əhatə edir və dilin mövcud, faktik vəziyyətinə uyğundur. Lakin bununla bərabər bu sahədə də ciddi söz deməyə böyük ehtiyac vardır. Arxa dil, ön dil, damaq, boğaz, emfatik samitlər və sair kimi mühüm fonetik problemlər tat dili konsonantizminin də qarşısında duran və ciddi linqvistik laboratoriya tədqiqatı tələb edən məsələlərdir. Burada isə biz, əsasən, bu dilin əsas fonetik tərkibini təyin etməyi, həmçinin bu dilin əsas fonetikasının mühüm xarakterik cəhətlərini qeyd etməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuq. Bir mühüm məsələni

¹ Всеv. Миллер. Татские этюды. ч. II, Опыт грамматики Татского языка. Тр. Лазаревского инст. Вост. Яз., вып. XXVI, М., 1907, с. 12.

² Б.В.Миллер. Таты, их расселение и говоры, с. 2, əlavə.

nəzərə almaq olduqca zəruridir ki, tat dilinin müxtəlif ləhcə və şivələri əsasən məhz fonetik fərqlərlə bir-birindən ayrılır.

Fonetik tədqiqatı çətinləşdirən məsələlərdən biri də son illərdə tatların dilinin Azərbaycan türklərinin dilinin təsir ilə sürətli assimilyasiyaya uğraması meylidir. Azərbaycan-türk dilinin tat dilinə güclü təsiri əsasən sənaye rayonlarında (Abşeron, Xaçmaz, Şamaxı və s.) daha intensivdir. Hətta kəndlərdə də yaşlı nəsillə cavan tatların dili arasında ciddi fərqlər yaranmaqdadır. Belə fərqlərə mədəni, ədəbi mühitlə bağlı olan müxtəlif peşə sahibləri arasında da qabarıq şəkildə rast gəkmək olur. Belə ki, mədəniyyət, ya maarif sahəsində çalışan tat cavanının nitqi ilə kənd təsərrüfatı, ya heyvandarlıqla məşğul olan peşə sahiblərinin nitqi arasında tutarlı fərqlər yaranır. Bu halda birincilərin dilinə Azərbaycan-türk dilinin təsiri ikinci qrup nümayəndələrinə nisbətən daha güclü hiss olunur. Azərbaycan-türk dilinin tat dilinə güclü təsirindən danışarkən hələ 1950-ci illərdə Bakının yaxınlığında yerləşən Balaxanı sənaye rayonu tat əhalisinin dili tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir.¹ Bu sətrlərin müəllifi hələ vaxtilə doğru olaraq qeyd etmişdi ki, tat dilində Azərbaycan dilinin təsiri ilə "türk dillərindəki ahəng qanununa müvafiq olan saitlərin assimilyasiyasına meyl nəzərə çarpır".²

Belə təsir müxtəlif tat dili ləhcələrində müxtəlif dərəcədədir. Tat dilində 33 səs (apostrofla) vardır. Bu səslərin hərflərlə ifadəsi aşağıdakı cədvəldə verilir.

Tat dili üçün qəbul edilmiş şərti əlifba:

Hərflər	Adı	Kiril	Hərflər	Adı	Kiril
Aa	a	а	Ll	el	л
Bb	be	б	Mm	em	м
Cc	ce	ч	Nn	en	н
Çç	çe	ч	Oo	o	о
Dd	de	д	Öö	ö	ю

¹ В.С.Соколова. Очерки по фонетике иранских языков. Изд. АН СССР, М.Л., 1953, с. 123. Bundan sonra: В.С.Соколова Очерки...

² М.İ.Насиєv. Tat dili. ACE. с. 9, Bakı, 1986.

Ee	e	е	Пп	pe	п
Əə	ə	ә	Rr	re	р
Ff	fe	ф	Ss	se	с
Qq	qe	г	Şş	şe	ш
Ff	fe	ф	Tt	te	т
Hh	he	h	Uu	u	у
Xx	xe	х	Üü	ü	ү
İı	ı	ы	Vv	ve	в
İi	i	и	Yy	ye	ј
Jj	je	ж	Zz	ze	з
Kk	ke	к	Apas- trof ' ,		
Кк	ge	к			

Vokalizm (saitlər): Tat dili sait səsləri haqqında fikirlər müxtəlifdir. Məs: V.S.Sokolova tat dilinin Qonaqkənd, Dəvəçi, Suraxanı ləhcələri üçün vokalizmin tərkibini 8 fonemdən ibarət verir: i, e, a, u, ü, ey, oy, öü. Tədqiqatçı nədənsə müstəqil ə, o, ö, ı fonemlərinin varlığını qəbul etmir¹ ki, bu da tamamilə səhvdir. Balaxanı ləhcəsindən danışanda isə müəllif tat vokalizmindən bəhs edərkən onu iki qrupa bölür ki, bununla onların sayının müxtəlif olduğunu qeyd edir. Bununla belə o, kiçik yaşlı nəsillər üçün fonemlərin sayının 8 olduğunu qəbul edir və aşağıdakı fonemləri qeyd edir: i, e, a, u, ü, o, e, ey. Buradaca müəllif mötərizədə qeyd edir ki, bu ləhcədə təsadüf olunan ou və öü fonemləri monofonqlaşmışlar. Müəllif bunu tat vokalizminin Azərbaycan dili sistemi məxrəcəsinə uyğunlaşması kimi izah edir.² Müəllif tədqiq etdiyi tat ləhcələri fonetikasındakı fərqləri doğru olaraq bununla izah edir ki, bu dilin daşıyıcılarının müxtəlif nəsillərinin tələffüz normalarında sabitlik, ya məhdudiyət yoxdur və nəsillərin tələffüz şkalası – göstəricisi də müxtəlifdir. Bu da tat

¹ В.С.Соколова. Очерки по фонетике иранских языков. М.Л., 1953. с. 134.

² Yenə orada.

dilinin müxtəlif ləhcə və şivələrini birləşdirən vahid ədəbi dilin mövcud olması ilə izah oluna bilər.

Bizim tədqiqatımıza görə, isə tat dili vokalizminin əsasını 13 səs (diftonqlarla bərabər) təşkil edir. Bunların 9-u təksəsli–monofonq, 4-ü isə cütsəsli–diftonqdur.

Bunlar da öz növbəsində tələffüz zamanı dodaqların vəziyyətinə görə iki yerə bölünürlər:

- I. a) Dodaqlanmayan saitlər: a, ə, i, e, ı
- b) Dodaqlanmayan diftonqlar: ey, ə
- II. a) Dodaqlanan saitlər: o, u, ü, ö
- b) Dodaqlanan diftonqlar: öü, ou

I. İ fonemi. Bu fonem tat dilində sözdə işləndiyi yerdən asılı olmayaraq, əsasən qısa tələffüz olunur. Tat dilinin bu fonemi Azərbaycan–türk dilindəki vurğu qəbul etməyən “i” fonemində müvafiqdir.

Qeyd etməliyik ki, tat dilindəki bu fonem əsla fars dilindəki “i” deyildir. Müasir fars dilində həmişə uzun tələffüz olunan bu səs tat dilinin bütün ləhcələrində əsasən qısa tələffüz olunsada, bəzi ləhcələrdə ancaq sözün axırında uzun tələffüz edilməsinə də təsadüf olunmuşdur. Məsələn, tat dilinin Şamaxı ləhcəsində Məlhəm tatlarnın dilində “i” fonemi çox vaxt sözlərin sonunda uzun tələffüz olunur. Lakin bu oxşarlığın bir fərqi var ki, bu fonem Məlhəm tatlarnın dilində fars dilindən fərqli olaraq daha uzun tələffüz olunur. Məsələn: Əvordİ – gətirdin, amarİ – gəldin. Bu istər sual, istərsə də nəqli cümlə üçün eyni şəkildə xarakterikdir. Bu fonemin uzun tələffüz formasına tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsində Cimi və Ördüc tatlarnın dilində də təsadüf edilmişdir. Buna xüsusilə sözlərin sonunda gələn sözlərdə rast gəlinir. Güftiri (Ördüc) – dedin?, vəgüfti (Cimi) – götürdün? və s. Tat dilinin qalan bütün ləhcə və şivələrində “i” fonemi qısqadır. Məsələn, birar – qardaş, piyər – ata, dir-gec, zir-alt, xir-çəltik əkini, sir – I. tox, 2. sarımsaq; amarim – gəldik, dirim – gördük, zərim – vurduq, xari – yer və s.

V.S.Sokolova “i” fonemindən bəhs edərkən doğru olaraq qeyd edir ki, tat dilinin bəzi ləhcələrində (müəllif buna məsələn, Qonaqkənd ləhcəsini misal gətirir) bu fonem müəyyən samitlərdən sonra (məsələn: x, r samitlərindən sonra) bir növ Azərbaycan dilindəki “i” foneminin məxrəcəyə yaxınlaşır və bəzən hətta tamamilə onun təsiri altına düşür və tat dilindəki sərbəst fonemlik xüsusiyyətini tamamilə itirir. V.S.Sokolova buna aid “Xişk” (quru), “xıram” (satın almışam), “rış” (saqqal) sözlərini misal gətirir.¹ Doğrudan da, tat dilinin bu fonemi həmin sözlərdə (bəzi şivələrdə) bəzən, Azərbaycan dilinə məxsus olan “i” foneminə çevrilərək tamamilə aydın şəkildə yuxarıda göstərilmiş eyni mənələrdə “xışk”, “xıram”, “rış” kimi də tələffüz olunur. V.S.Sokolovanın göstərdiyi kimi, Qonaqkəndin bəzi tat dili şivələri üçün $i > ı$ hadisəsi xarakterik olsa da, həmin ləhcənin Gümür-Dəhnə şivəsi üçün bu sözlərdə məhz Azərbaycan dilinə məxsus olan “i”-laşma xarakterikdir. Yəni bu şivədə həmin sözlər bir çox tat dili ləhcə və şivələrində olduğu kimi “i” ilə deyil, ancaq “ı” ilə tələffüz olunur: xışk, xıram, rış. Beləliklə, V.S.Sokolovanın misal gətirdiyi bu sözlərdə tat dilinin həmin şivəsində “i” foneminə qətiyyətlə təsadüf olunmur. Yalnız sonuncu sözdə Azərbaycan dilinə məxsus olan “i” fonemi əvəzində yenə də Azərbaycan dilinə məxsus olan “ü” foneminə rast gəlinir: yəni xüşk (quru) kimi. Bu sözdə “i” fonemi heç vaxt iştirak etmir.

V.S.Sokolova “i” fonemindən bəhs edərkən tamamilə düzgün olaraq göstərir ki, həm Abşeron, həm Dəvəçi, həm də Qonaqkənd tatlarının dili üçün ümumi fonetik hadisə budur ki, bəzən, bu fonem vurğu qəbul etməyən hecalarda qısalır.² Doğrudan da, bu ləhcələrdə “i” fonemi vurğusuz hecalarda olduqca qısalır və hətta eşidilməz olur, tələffüz prosesində itir. Bunu həmin ləhcələrdəki “virixtən” – qaçmaq, “dirən” – görmək, “firmundən” – aldatmaq, “firmarən” – düşmək (atdan, maşından) və s.sözlərdə müşahidə etmək olur. Bu sözlərin ilk hecalarında “i” fonemi ya yarımçıq deyilir (yarımsəsləşir), ya da tamamilə itir, “vrixtən”, “drən”, “frmundən”, “firmarən”

¹ B.C.Соколова. Очерки по фонетике иранских языков. М. Л., 1953. səh. 124.

² V.S.Sokolova. Göstərilən əsəri. Həmin səhifə.

kimi tələffüz olunurlar. Tat dilindəki bu fonetik hadisə bir sıra İran dilləri üçün xarakterik deyildir. Məsələn, fars dilinin Tehran dialektində “i” fonemi heç vaxt qısa deyilmir və vurğusuz hecalardan düşmür.¹ Lakin bəzi tədqiqatçıların göstərdiyi kimi,² tat dilində elə sözlərə təsadüf olunur ki, həmin sözlərdə “i” foneminin ixtisarı Abşeron və Dəvəçi tatlarının dilində müşahidə olunsa da, Qonaqkənd və Şamaxı tatlarının dilinə xas deyildir. Məsələn, V.S.Sokolovanın da (Abşeron və Dəvəçi tatlarının dilinə dair) misal gətirdiyi kimi, “di ki” – gördü ki, “imruz” – bu gün sözlərində “i” fonemi Qonaqkənd və Şamaxı tatlarının dilində heç vaxt qısa deyil, tam həcmdə tələffüz olunur.

“i” foneminin işlənməsinə dair misallar: bi – heyva, id – bayram, dir – gec, zir – alt, tir – paya, sir – 1. tox, 2.sarımsaq, pir – ocaq, müqəddəs yer.

II. “A” fonemi. Bu fonem tat dilində eynilə Azərbaycan, rus və sair kimi müvafiq dillərdəki “a” saitinə uyğundur. O qısa olduğu kimi, uzun da tələffüz olunur və vurğu qəbul edir. Məsələn: “pirar” – keçən il, “birar” – qardaş, “ma” – ay, “may” – ana, “xuvar” – bacı, “sal” – il, “afta” – günəş, “nar” – nar, “amburun” – armud, “xal” – xal, “xalə” – xala, “dayi” – dayı, “guval” – çuval, “ard” – un və s. kimi sözlərdə işlənən “a” fonemi ilə eyniyyət təşkil edir. Bu fonemin heç bir məxrəci olmadığı və xalis açıq “a” (Azərbaycan dilindəki kimi) fonemi kimi mənə daşdığı tamamilə göz qabağındadır.³ Lakin bu sözlərdən aydın görünən “a” fonemini V.S.Sokolova məhz “a” fonemi kimi deyil, bu fonemə yaxın məxrəcli səs hesab etmiş, onu a^o işarəsi ilə vermişdir.⁴ Elə buna görə də tədqiqatçı bu fonemin variantsız müşahidə olunduğu “may” – ana, “pay” – ayaq, “səta” – üç, “za” – vurdu və sair kimi sözləri bu işarə ilə yazaraq açıq fonemi məxrəcə salmış, variantlaşdırmışdır.⁵

¹ Л.С.Пейсиков. Тегеранский диалект. М., 1960, с. 14

² В.С.Соколова. Göstərilən əsəri. Səh. 125.

³ М.İ.Насиєв. Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsi, Bakı, 1971, c.36.

⁴ V.S.Sokolova. Göstərilən əsəri. Səh.125

⁵ Yenə orada, həmin səhifə.

V.S.Sokolova “a” fonemini a°-nın (“a” ilə “o” qarışığı) neytral variantı hesab edərək yazır ki, tat dilində onun qalın, ya da xalis “a” variantına (Azərbaycan və rus dillərindəki qalın vurğulu “a”) çox az təsadüf olunur. V.S.Sokolova bu fonemin bir neçə sözdə işləndiyini söyləyərək aşağıdakıları misal gətirir: “tat” – tat, “sal” – il, “danist” – bildi (dodaqlanmayanlardan sonra), “raft” – getdi, “rasirə” – 1. yetişmiş (meyvə), 2. çatmış (mənzil başına) (“r” samitindən sonra), “papax” – papaq (titrək kar samitlərdən sonra)¹. O, sonra yazır ki, tələffüz üçün (tez və ardıcıl danışdıqda) bu fonemin arxa dil variantı, təqribən 2-ci dərəcədə dilin damağa qalxmasından yaranaraq xəfif dodaqlanan “a” variantı xarakterikdir.² V.S.Sokolovanın bu mülahizələri ilə razılaşımaq olmaz. Əslində tam hüquqlu və heç bir başqa variantı olmayan sabit “a” tat dilinin möhkəm, dəyişməz fonemidir və bunun doğruluğunu biz hələ vaxtı ilə tat dilinin Q. ləhcəsi materialı əsasında sübut edərək təsdiqləmişik.³

Tat dilinin Ş. ləhcəsində, həmin ləhcəyə daxil olan kiçik Qonaqkənd kəndi əhalisinin dili istisna olmaqla⁴, “a” fonemi “o” məxrəcinə deyil, “ö” məxrəcinə yaxınlaşır və bəzən hətta “a” tamamilə “ö” fonemində çevrilir.

Belə ki, bir sıra tat dili ləhcələrində sözün istər əvvəlində, istər ortasında, istərsə də sonunda işlədilən “a” foneminin Ş. ləhcəsində “ö”ləşməsi geniş yayılmışdır. Məsələn, tat dilinin Ab., Qub., Q., Xz., D., L. və s. ləhcələrində, demək olar ki, əsasən ancaq “a” ilə tələffüz olunan sözlərdə bu fonem Ş. ləhcəsində “ö”-yə çevrilir: birar – birör (qardaş), xarab – xaröb (xarab), may – mö (ana), tay – tö (bərabər, tay), laqar – löqör (arıq), par – pör (keçən il), (dü) ta – (di) tö (iki dənə), sazu – sözü (etsin, yerinə yetirsin), sanu – sönü (eləsin, əncam versin)və s.

Lakin Ş. ləhcəsində də çoxlu sözlər vardır ki, onlarda “a” fonemi dəyişməz və sabit bir fonem kimi özünü göstərir. Məsələn, bu

¹ V.S.Sokolova. Göstərilən əsəri. Səh.126

² Yenə orada. Səh. 36

³ M.İ.Hacıyev. Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsi. Bakı,1971, səh.36

⁴ Quba rayonunun Qonaqkənd qəsəbəsi ilə qarışdırmamalı.

ləhcədə işlənən aşağıdakı sözlərdə “a” fonemi heç bir dəyişikliyə uğramır və heç bir başqa məxrəci, ya da variantı yoxdur. “Dandu” – diş, “çapandan” – yüyürmək, çapmaq (atı), “dar” – qapı, “yara vin” – bir bax!, “gusala” – buzov və s.

Bəzi ləhcələrdə “a” fonemi “ə”-yə çevrilir: alət > ələt (Xaşı şivəsi; buna bəzən “ölət” kimi də təsadüf olunur) (paltar, libas), aftaran – əftərən (düşmək, yıxılmaq), bəzən də “a” “e”-yə çevrilir: bastan > besten (bilir – “bilmək” məsələrindən, III şəxs, tək) və s.

III. “U” fonemi. Bu fonem Azərbaycan dilindəki “u” saitinə çox yaxındır, dodaqlanandır, damaq saitidir. Məs: xuruz – xoruz, finduq – fındıq, kur – kor və s. V.S.Sokolova doğru olaraq göstərmişdir ki, tat dilinin bu fonemi “n”, “l”, “r” samitlərinin təsiri ilə uzun saitə çevrilir və vurğu qəbul edir. Qeyd etməliyik ki, “u” fonemi V.S.Sokolova tərəfindən göstərilən təkə bu samitlərin deyil, həm də “m”, “n” samitlərinin təsiri ilə də uzun tələffüz olunur. Bu cəhəti aşağıdakı faktlarda aydın müşahidə etmək olar:

“Nun” – çörək, “pul” – pul, “murlə” – mığmığa, “kul” – bel, “xug” – donuz, “dul” – dul (qadın, kişi), “zulum” – zülm, “suza” – gicişmə, “ruz” – gün, “pur” – dolu (qab) və s.

Qonaqkənd ləhcəsində “u” kimi tələffüz olunan səs Balaxanı ləhcəsində “o”-ya çevrilir. Məsələn: pur – por (dolu qab), ruz – roz (gün) və s.

Qeyd: “l” samiti hər zaman və ya hər yerdə “u” fonemini uzaqda bilmir. Məsələn: “lup” – sıçrayış, tullanma, “lupuq” – lopuq və s. kimi sözlərdə “u” ancaq qısa tələffüz olunur. Bəzən “u”-nun “i”-yə çevrilməsinə də təsadüf olunur: zumustan – zimistan (qış), duraz – diraz (uzun), xunuk – xinik (soyuq) və s.

IV. “Ü” fonemi. Bu fonem də “u” kimi dodaq saitidir. Bu fonemi tələffüz edərkən dil yuxarı damağa doğru meyl edir, Azərbaycan dilindəki “ü” saitinin eynidir.

Bəzən, alınma “ü” saiti soykökündən – mənşəyindən ayrılmaq üçün tat dilində “i”-yə çevrilə bilər. Belə ki, bəzi ləhcələrdə (Balax., Surax.) “üşmu” formasında işlənən sözdəki “u” səsi Şamaxı və Qonaqkənd ləhcələrində “i”-yə çevrilir və nəticədə həmin söz “şimu”

(siz – II şəxs cəmi) kimi tələffüz olunur. Bundan əlavə Balaxanı ləhcəsində bilənd (yüksək), dıta (iki), bürim (olduq) kimi tələffüz olunan sözlər və söz-formalar Qonaqkənd və Dəvəçi ləhcələrində bülünd, düta və birim kimi deyilir.

Bəzən, Balaxanı ləhcəsində olan “i” Qonaqkənd ləhcəsində “u” kimi səslənir. Balax. ləhcəsində “i” (o, tək III şəxs), Qonaqk. ləhcəsində “ü”, Balax. – cirə (ayrı) – Qonaqk. – cürə, həmin qaydada işmu (siz, II şəxs, cəm) – Qonaqkənd – üşmu. Azərbaycan dilindən tat dilinə keçmiş bu sait səs Azərbaycan dilində olduğu kimi, tat dilində də uzun tələffüz olunmur. Məsələn: “cür” – kimi, “sütül” – sütül, “sünbül”, “hüzüm” – odun, “üzüm” – indi, “sülüm” – nərdivan, “gülüm” – yelin (heyvanda), “əlü” – ərik, “düdük” – tütək, “büz” – keçi, “büzlə” – oğlaq, “dül” – ürək, “zölü” – zəli, bülbül, “bülünd” – yüksək, “mürə” – boyunbağı, sürmə, “büsk” – şiş (dəmirdən) və s.

Bəzən “ü” fonemi hətta bir ləhcə daxilində də (məs. Qonaqkənd ləhcəsində) “u”-ya çevrilir; çilinkçü (Xaltan) – çilinkçu (Gümür) – çilingağac). Həmin qaydada çü – çu (ağac, odun), cürüb – curub (corab), çülpi – çulpi (ağac qırıntısı, talaşa) və s.

V. Ey diftonqu. Bu diftonq “e” saiti ilə “y” samitinin birləşməsindən əməl gəlmiş və geniş yayılmışdır. Məsələn: “peyrə” – piyada, “peydə” – görünmək, “deydi” – dünən, “mey” – şərab, “şey” – köynək, “beyki” – kimin üçün, “meymu” – meymun, “xeyli” – çox, meyvə-meyvə, “əkey” – nə vaxtdan? və s.

V.S.Sokolova bu diftonqdan bəhs edərkən göstərir ki, bu diftonq tat dilində bəzən “aə” və “æ” variantlarında da özünü göstərir. O, öz fikrini əsaslandırmaq üçün aşağıdakı sözləri nümunə gətirir: baey maən – beyməən – mənim üçün, mənə, baerayi çi – bæeçi – nə üçün? və s. Görünür, V.S.Sokolovanın bu sözləri tələffüz edən informatoru tat dilinin yəhudi ləhcəsində danışan dağ cuhudu imiş, çünki bu diftonqların məhz V.S.Sokolovanın yuxarıda göstərdiyi şəkli tat dilinin yəhudi ləhcəsi üçün xarakterikdir.¹

¹ Б.Ф.Миллер. Очерк фонетики еврейско-татского языка. М., 1900. с. 69.

Tədqiqat obyektimiz olan tat dili ləhcələrində isə göstərilən mənalarda həmin sözlərdə bu səslər məhz açıq “ey” diftonqu kimi səslənir və bütün ləhcələrdə aydın şəkildə həmin diftonq şəklini saxlayaraq “beyçü” – nə üçün? niyə?, “beyməən” – mənim üçün formasında səslənir.¹ Buradan aydın olur ki, bu diftonq tat dilinin müsəlman ləhcələrində V.S.Sokolovanın qeyd etdiyi formaya heç vaxt düşmür.

VI. OU, ÖÜ diftonqları. Bu diftonqlar tat dilində geniş yayılmışdır. Bu fonemlərin birincisi fasiləsiz deyilən, tələffüz zamanı bir növ bir-birinə yapışmış olan “o+y” və “ö+ü” səslərindən yaranan diftonqlardır.

Bəzi şivələrdə (məs: Xası şivəsində) ancaq “o” ilə deyilən sözlər başqa şivələrdə (məs: Gümür – Gümür-Dəhnə şivəsində) bir qayda olaraq “ou” diftonquna çevrilir: sohuz > souz (yaşıl), so > sou (səhəng), xo > xou (yuxu) və s.

“ou” diftonqu əsasən aşağıdakı sözlərdə işlədilir ki, bu da əksər tat dili ləhcələri üçün xarakterikdir: “ou” – su, “gou” – öküz, “sou” – səhəng, “dou” – qaç (felin əmr forması, II şəxs, tək), “rou” – hür (felin əmr forması, II şəxs), “xou” – yuxu, “couru” – süpürgə, “əsyu” – dəyirman və s.

“öü” diftonqundakı hər iki fonetik komponent: ö və ü-nün heç biri İran dilləri üçün xarakterik fonemlər deyillər. Bu diftonqu yarıdan hər iki fonem tat dilinə Azərbaycan dilindən keçmişdir. Tat dilində Azərbaycan dilinin bu iki müstəqil fonemi, yəni “ö” və “ü” birləşərək bir fonem əmələ gətirir.

Maraqlıdır ki, tərkibcə Azərbaycan dilindən alınmış bu fonem tat dilində həmin sözləri bir növ tat dilinin spesifik sözlərinə, özünəməxsus sözlərə çevirir. “öü” diftonqunun işləndiyi aşağıdakı sözlər bu fikri daha çox təsdiq edir: “töü” – hərarət, istilik (fars dilində hə-

¹ Bu və bundan sonra bütün əsər boyu verilmiş, faktik tat dili materiallarını əks etdirən əlavə mətnlərini bu kitabda vermək imkandan xaric idi. Mətnləri, ya mifalları müqayisə etmək istəyən oxuculardan aşağıdakı kitablara müraciət etməyi xahiş edirik: “Düta birar” (“İki qardaş”). Tat nağılları. Bakı, Azərənşr, 1993, “Vasal” (“Bahar”). Tat şairlərinin şerləri. Bakı, Azərənşr, 1994. Müəllif.

min mənada: təb), şüü – gecə (fars dilində:şəb), “löü” – dodaq (fars dilində: ləb)¹, döü-div (fars dilində: dev), nöüş – yaz (yazmaq məsdərinin kökü; fars dilində həmin mənada olan “neveştən” məsdərin-dən) və s.

Göründüyü kimi, fars dilindəki “be”, “vav” köklü bəzi sözlər-də həmin səslər tat dilində “öü” diftonquna çevrilir.

V.S.Sokolova öz əsərində “öü” diftonquna misal olaraq “cöü” – arpa sözünü də misal gətirir. Görünür, müəllif bunu fars dilində bu sözün ekvivalenti olan “cou” sözünün (həmin mənada) səsləş-məsi təsiri altında qəbul etmişdir². Bu səhvi sonralar tat dilinin baş-qa tədqiqatçısı A.Qryunberq də təkrar etmiş, tat dilinin fonetikasın-dan bəhs edərkən “öü” diftonqunun tat dilinin bütün ləhcələri üçün, demək olar ki, xarakterik olduğunu qeyd etmişdir.³ Biz hələ vaxtilə göstərmişik ki, bu cəhət tat dilinin bütün ləhcələri üçün xarakterik deyil. Buna misal olaraq tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsini misal gətir-miş və göstərmişdik ki, arpa mənasını bildirən “cü” sözündə Qonaq-kənd tatlarnın dilində diftonqlaşma – “öü”-ləşmə yoxdur.⁴ Bu söz-də diftonqlaşma hissəsinə Quba ləhcəsində də təsadüf olunmamış-dır.⁵ Məsələn, Abşeron tatlarnın ləhcəsi üçün bu söz-də diftonqlaş-ma xarakterik olsa da, yuxarıda göstərdiyimiz ləhcələrdə bu söz sadəcə olaraq “cü” (arpa) kimi diftonqsuz deyilir. “Öü” diftonqunun işlənməsinə dair misallar: öür – bulud, öünə – növbə, nahar; öüşə – meşə, xöünə – xalça, öüşinə⁶ – nağıl, öürəz – övrəz, löü – dodaq, bə-nöüşə – bənövşə, döü – div (fars dilində dev), nöüş – yaz (yazmaq məsdərinin kökü; fars dilində həmin mənada olan “neveştən” məs-dərindən) və s.

¹ Türkmən dilindəki “dodaq” mənasında işlənən “lau” sözlü ilə müqayisə et. Göründüyü kimi, buradada İran mənşəli “ləb” sözlü sonluğu dəyişərək türkmən dilinə məxsus “au” diftonquna çevrilir və biz burada “au” diftonqu ilə üzləşirik.

² V.S.Sokolova. Göstərilən əsəri, s. 129.

³ А.Грюнберг. Язык Североазербайджанских татов. М.-Л. 1963, с.7

⁴ М.İ.Насыев. Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsi, Bakı, 1971, səh.39

⁵ Т.Əhmədov. Tat dilinin Quba ləhcəsi. Namizədlik diss., c. 127.

⁶ Bu söz bəzən diftonqsuz yazılır. Bax: Dülta birar. Ösinəhay tat/tat nağılları, Bakı: Azərnəşr, 1993.

Misallardan göründüyü kimi, Azərbaycan dilindəki “v” samiti (gülövşə, bənövşə, dev sözlərində) tat dilində saitləşir, sözdə ü-yə çevrilərək “ö” ilə birlikdə diftonq yaradır.

VII. “O” və “ə” saitləri. Bunların hər ikisi İran dilləri üçün, ta-mam ilə, xarakterikdir və tat dili fonetikasında da öz əksini tapmışdır.

V.S.Sokolova “o” saitini “ou” foneminin variantı hesab edir və buna misal Balaxanı ləhcəsindəki “su” mənasında olan “o” və onun variantı “ou”-nu göstərir.¹ Buna xou – yuxu, do, dou – yüyür (əmr forması) sözlərini də əlavə etmək olar. Məsələn, “korə” – gö-yərti, “osar” – yüyən, “səg” – it, “hələ” – palaz, “vərə” – kükürlü su (müalicəvi, isti su), “orə” – avara, “əs” – at, “əng,” – arı, “dədə” və ya “piyə” – ata, “xinə” – xına və s.

“Ə”-nin “e”-yə çevrilməsi tat dilinin bəzi şivələrində geniş təsadüf olunur. Məs: Qonaqkənd ləhcəsinin Xaltan-Xaşı şivəsində səg – seg (it), alət – alet (paltar), təmiz – temiz (təmiz), bəzək – bezek (bəzəy), xürək – xürek (xörək), bilək – bilek – (biləy), gəznə – gezne (gicitkən), gəştən – geştən (gəzmək), yədəmgə – yədəmge (bayaq, bir az qabaq), bəçirən – beçirən (yığır, toplayır), gəmi – gemi (gəmi) və s. Bəzən o > a-ya çevrilir: Bofdən – baftən (toxumaq). Bəzi şivələrdə o > ə-yə çevrilir: tonur – tənur (təndir). “O”-nun ü-yə çevrilməsi də müşahidə olunur. Poşt – püşt (arxa, dal). “Ə”-nin “ö”-yə çevrilməsi də istisna deyildir: zəlü – zölü (zəli). “A”-da bəzi şivələrdə ə-yə çevrilir: Maragoy (xaşı şivəsi) – məragoy (inək), pirzan (xaşı şivəsi) – pirzən (qarı). “O”-nun “a”-ya çevrilməsinə də bəzən rast gəlinir: Xolə – xalə (xala), xoykərg – xaykərg (yumurta), xok – xak (torpaq) və s.

VIII. “Ö” və “P” saitləri. Bunlar İran dilləri üçün xarakterik fonemlər deyillər və Azərbaycan dilindən tat dilinə keçmişlər. Tat dilindəki “ö” saitinə Azərbaycan dilinə məxsus aşağıdakı misallar da mühüm sübut ola bilər: xörək, körüg, böyrək, ördək, görkəm və s. Göründüyü kimi, leksik alınmalarla bərabər, Azərbaycan dilinin xarakterik “ö” fonemi də bu dilə keçərək fonetik dəyişikliyə uğra-madan eynilə işlənir, özünün türk mənsubiyyətini, türklük soyunu

¹ В.С.Соколова. Очерки по фонетике Иранских языков. М. – Л., 1953, с. 130

üçün xarakterik sayıla bilməz. Bu hala Balaxanı ləhcəsində “bax” sözüne təsadüf olunmuşdur¹ ki, bu da “bağ” – bağça mənasındadır.

Tat dilinin ş, c, g, fonemləri haqlı olaraq bəzi mütəxəssislər tərəfindən iki fokuslu fonemlər adlandırılmışlar.²

Orta dil samitləri olan bu fonemlər ön damaq saitləri ilə qonşuluqda olduqca yumşalır, incə tələffüz olunurlar. Şərbət, Məcnun, mujnə – qarışqa, coru (süpürgə), curub (corab), joju (kirpi) və s. kimi sözlərdə. Əksinə, həmin fonemlər arxa damaq saitləri ilə yanaşı gəldikdə kobudlaşır, boğuşlaşır və qalın tələffüz olunurlar. Məs. cıra – çığırtı, ceyran, şe – köynək, jiringə (sırsıra), şari (şadlıq) və s.

Diş-dodaq samiti olan “v” bütün ləhcələr üçün xarakterikdir və öz fonetik yaranma mühitinə (diş-dodaq vəziyyətinə) sadıqdır. V.S.Sokolova doğru olaraq qeyd edir ki, bu fonem sürətli tələffüzdə dodaqlanan saitlər arasında “dodaqlanan-dodaqlanan şəklinə düşür”³ və zəif tələffüz olunur.⁴ Məs: Sovuk, suvuk – yüngül, ovul – qabar, cuvab – cavab, kovur – göy rəng və s.

N fonemi tat dilində əsasən burunda tələffüz olunan ön diş samitidir: nun – çörək, nümük – duz, nalin (döşək), səməni, bülündi (yüksəklik), nərm (yumşaq) və s. Lakin başqa İran dilləri üçün (fars, tacik, əfqan və s.) də xarakterik olan bir fonetik hal tat dili üçün də istisna deyildir. O da budur ki, “n” fonemi arxa dil-damaq samitləri olan k(g) və q(ğ)-dan qabaq gələrsə, özü də onların təsiri altında arxa dil-damaq samitinə çevrilir və bununla da “n” foneminin yeni variantı əmələ gəlir. Məs:lüng (k) – ayaq, tufəng (k) – tufəng, pələng (g) – pələng, əng (q) – arı, jirəngə (q) – salxım, qaysaq və s. Göründüyü kimi, burada İran dillərinin özünəməxsus olan bir variantlı “n” fonemi dəyişilərək başqa variant halını alır və tarixən türk dillərinə məxsus olan arxa dil-damaq “n”, ya da “n” (nun

¹ В.С.Соколова. Очерки... səh. 138

² Yenə orada. səh. 139, Л. Грюнберг. Язык североазербайджанских татов, с. 23.

³ В.С.Соколова. Очерки... səh. 139

⁴ Yenə orada.

səğir) şəklinə düşür ki, bu da həmin fonetik hadisəni tat dilinə Azərbaycan dilinin fonetikasının təsiri kimi qəbul etməyə əsas verir.

Burada tat dilindəki boğaz səslərinin, xüsusilə emfatik (boğuş) səslərin xüsusiyyətindən ayrıca bəhs etmək çün fonetik əsas vardır.

Tarixi aspektdə götürdükdə tat dili konsonantizmində olan bir sıra faktlar qədim və müasir İran dilləri ilə müqayisə olunarsa, maraqlı nəticələrə gəlmək olar. Tat dilində özünü indi də qoruyub saxlamış qədim, ya da arxaik adlandırılan fonetik hadisələr diqqəti cəlb edir. Tat dilindəki məhz bu qədim fonetik hadisələrdən çıxış edən bəzi alimlər tat dilini orta fars dilinin¹, bəziləri isə onu “qədim Midiya dilinin qalıqlarından” olduğunu qeyd etmiş, tat dilini müsəlman “pəhləvisi”, yaxud hətta “müasir Midiya dili”² adlandırmaq nəticəsinə gəlmişlər.

Tat dilində sözlərin əvvəlində təsadüf olunan “o” səsi müasir İran dillərində “a” ilə ifadə olunur. Tat dilinin bir çox sözlərində işlədilən “p” fonemi İran dillərinin əksəriyyətində “f”-laşmışdır. Beləliklə də, bir çox İran dillərində fonetik keyfiyyət dəyişikliyi olan p < f çevrilməsi prosesi evolyusiyaya uğramamış, öz qədim şəklini qoruyub saxlaya bilmişdir.

Tat dilində geniş yayılmış boğaz “ayn”, “ğayn” və qalın boğaz “h” səslərinin mövcudluğu diqqəti cəlb edir.

Bir çox alimlər bir sıra İran dillərində təsadüf olunan bəzi emfatik samitlərin ərəb mənşəli olduğunu qeyd edirlər. B.V.Miller tat dilinin yəhudi ləhcəsindəki boğaz səslərini – h, ayn və ğayn kimi samitləri mənşəcə semit dilinin təsiri hesab edir.³

Bəzi tədqiqatçılar isə tat dilinin yəhudi ləhcəsindəki bu boğaz səslərinin mənşəyini Azərbaycanın Şamaxı rayonundakı tat dilli keçmiş erməni kəndi olan Mədrəsə kəndi əhalisinin ləhcəsinin

¹ В.Корш. Следы диалектического ротацизма в среднеперсидском языке. «Древности Восточные», т. III, 1907, с. 216.

² А.В.Жуковский. Материалы для изучения персидских наречий. М., 1893, часть I, с. IV.

³ Б.В.Миллер. Таты, их расселение и говоры. Баку, 1929, с.16

Azərbaycandakı tat dilli dağ yəhudilərinin dilinə təsiri kimi qəbul etmişlər. Ona görə də M.V.Nikolskiy, F.Korş və başqaları bu emfatik samitlərin semitizminə şübhə etmişlər.¹ F.Y.Korş hətta belə bir fikir söyləmişdir ki, haqqında bəhs olunan bu səslər heç emfatik də deyillər; bunlar sadəcə olaraq türk dillərinin fonetik təsiri altında tat dilində yaranmış dil hadisəsidir: türk dillərində açıq saitdən sonra qaba, ya boğuş samitin gəlməsi ümumi qanundur.²

Biz xüsusi tədqiqatımız nəticəsində belə qənaətə gəlmişik ki, istər yəhudilərin – dağ cuhudlarının ləhcəsində, istərsə də 1980-ci illərin axırlarından sonra artıq Azərbaycandan kənarında öz mövcudiyətini saxlayan (Azərbaycanın Kilvar, Mədrəsə, Saqiyan, Meysər və s. kimi kəndlərində sakin olmuş keçmiş erməni əhalisinin dilində) erməni-tat ləhcəsində açıq təzahür edən bu emfatik samitlər tat dilinin bütün başqa müsəlman ləhcələrində də özünü göstərir və tat dili fonetikasi üçün bu hal ümumi qaydadır. Maraqlıdır ki, bəzi İran dillərində, məsələn, İşkaşim dilində yuxarı farinqal boğuş h və onun boğuş variantı olan “ayn”a (?M.H.) heç təsadüf olunmur.³ Ərəb səsi olan “ayn” ərəb sözləri tərkibində talış dilinə keçərkən öz emfatiklik xüsusiyyətini itirir, ərəb sözlərində olan yuxarı farinqal – “h” kimi tələffüz olunur. Başqa sözlə ərəb dilindəki haye – hotti talış dilində haye – həvvəzə çevrilir, öz emfatiklik mənşəyini itirir.⁴ (İngilis dilindəki have sözündə tələffüz olunan “h” ilə müqayisə et).

İşkaşim dilində boğuşda tələffüz olunan aşağı farinqal olan “h” kənddə yaşayan işkaşimlilərin adı danışığında heç təsadüf olunmur. Buna ancaq savadlı, tacik ədəbi dilini bilən şəhərli işkaşimlilərin tələffüzündə rast gəlmək olar.⁵ Məlumdur ki, sözün əvvəlində və həmçinin sözün ortasında saitlər arasında ərəb dilinin “ayn” səsi sadəcə olaraq heç tələffüz olunmur. Məsələn, ərəb dilində mütləq

¹ Древности Восточные. Труды Восточной Комиссии Императорского Археологического Общества. Т. 2, М., 1901, стр. 178-179.

² Yenə orada.

³ В.С.Соколова. Göstərilən əsəri. səh. 126

⁴ Б.В.Миллер. Талышский язык. стр. 63

⁵ Т.Н.Пахалина. Ишкашимский язык. с. 4

“ayn” ilə tələffüz olunan “elm” sözü fars dilində açıq “e” ilə – yəni “elm”, həmin qayda üzrə “sa”ət” də “saət” kimi tələffüz olunur. Sözün sonunda isə fars dilində “ayn” sadəcə olaraq düşür: “mən” – “nəf” və s. kimi sözlərdə olduğu kimi. Bəzi hallarda isə bu samit fars dilində keçmiş ərəb sözlərində tamam düşür. Buna ən çox qapalı hecalarda saitdən sonra (samitdən qabaq) təsadüf olunur. Ərəb dilində mə'lum – fars dilində məəlum, tə'til – təətil və s. Sözün ortasında samitdən sonra növbəti saitdən qabaq da fars dilində ərəb “ayn”-ı düşür. Məsələn, “qet”e (tikə, parça) sözü fars dilində “qete” kimi tələffüz olunur.¹ Başqa ərəb boğuş səsləri olan h, ğayn da fars dilində xas deyil və əsl fars sözlərində təsadüf olunmur. Bu səslərlə ancaq ərəb dilindən fars dilinə keçmiş sözlərdə rast gəlinir.²

Tərkibində ərəb boğuş səsləri ayn, ğayn, h olan ərəb sözləri tat dilinə keçdikdə isə aşağıdakı şəkildə özünü göstərir:

a) Bütün ərəb xüsusi isimlərində bu səslər tam şəkildə tat dilində də özünü saxlaya bilmişdir. Məsələn: Ərəb xüsusi adları olan Məhəmməd, Həsən, Əli sözləri tat dilində eynilə boğuşda Əli, Məhəmməd, Həsən kimi tələffüz olunur. Bunu ümumi ərəb vəzifə adlarına da aid etmək olar. Məsələn: Ərəb dilinin məhkəmə, hakim sözləri həmin mənada tat dilində də boğuş səsləri ilə məhkəmə, hakim kimi tələffüz olunur.

b) Bəzi ərəb samitləri tat dilinə keçdikdə başqa samitlərlə əvəz olunur, lakin bir qayda olaraq bu dəyişiklik ancaq başqa boğuş səslərinin hesabına olur. Məsələn: Ərəb sözü olan ləhaf (yorğan) tat dilində lə'əf, tale – talih, saat – səhət və s. olur. Tat dilinə keçən bəzi ərəb sözlərinin əvvəlində işlənən bu samitlər çox vaxt başqa samitlərlə, hətta saitlərlə də əvəz olunur. Məsələn, ərəb sözü ğorbət – tat dilində qürbət, ğərib – qərib olur. Ya da tat dilində aynın açıq a-ya çevrilməsi də müşahidə olunur: Ərəb dilindəki “ətəş” tat dilində ataş (yanğı) kimi səslənir və s.

¹ В.С.Расторгуева. Краткий очерк грамматики персидского языка. Приложение к «Персидско – русскому словарю», составленный Б.В.Миллером. М., 1953. с. 620

² Yenə orada, с. 621

yeni dil mühitində tamamilə qoruyub saxlaya bilir. Qeyd etmək lazımdır ki, “ö” saiti tat dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilindən talış dilinə keçə bilməmişdir. Azərbaycan dilindən talış dilinə “ö” tərkibli söz keçəndə oradakı “ö” talış dilində “o”-ya çevrilir.

“T” saiti də tat dilində geniş şəkildə işlənir və qeyd etdiyimiz kimi, bu dilə Azərbaycan dilinin fonetik təsirindən başqa bir şey deyildir. Elə buna görə də Azərbaycan dilinə məxsus olan “i” saiti tat dilinə keçəndən sonra ya özünü eynilə saxlayır (məsələn, “fırıldaq”, “zırrama”, “çalğıcı” və s. sözlərdə olduğu kimi), ya da Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, bu sait dərhal tat dilində “u”-ya çevrilir. Məsələn: Bakı – Baku, qayğı – qəyğü, qatıq – qətuq, çarıq – çapıq, yazıq – yazuq, yarıq – yaruq, yarpız – yarpuz, qarpız – qarpuz və s.

“T” saitinin işlənməsinə dair misallar: “xır” – 1. duman, 2. al (almaq felinin kökü), “cıra” – çığırtı, “sırtıq” – sırtıq, “fırıldaq” – fırlıdaq, “fit” – fit, “cır” (meyvə), “xırs” – ayı, “xır” – duman, “xılt” – çöküntü, “qızıl” və s.

Tat dilində saitlər tələffüzünə görə qısa və uzun olur ki, bu məsələdən xüsusi bəhs etmək lazımdır. Məsələn, Qonaqkənd ləhcəsində bəzi sözlərin birinci hecasındakı saiti uzun və ya qısa deməklə sözün mənası tamamilə dəyişilir. Məsələn, “başirən” sözü buna bariz misal ola bilər. Bu sözün birinci saiti uzun tələffüz olunduqda “oxşamaq” (bir kəsə və ya əşyaya bənzəmək), qısa deyildə isə “minmək” (ata, maşına və s.) mənasını verir. Buna oxşar misallar tat dilində kifayət qədər vardır və bu mənada tat dili fonetikasında tələffüzün metrikası – ölçüsü müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.¹ Beləliklə, eyni saitlərin uzun və qısa deyilməsilə tat dilində sözün mənasının müxtəlif çalarlar kəsb etməsi semantik hadisəsi maraqlıdır. Fikrimizin təsdiqi üçün aşağıdakı misallara diqqət etmək kifayətdir: pay – ayaq (a qısa deyildi halda), pay – dayan! (a uzun tələffüz olunduqda felin əmr formasının II şəxsinin təkini əmələ gətirir), kəm – az, kəm – xəlbir (taxıl ələnen iri xəlbir), kəş – hün-

dürlük, tərə, kəş – çək! (felin əmr forması, II şəxsin təkində), pişin – sağ ol (“təşəkkür edirəm” – mənasında, birinci “i” vurğu ilə tələffüz olunduqda felin əmr forması, II şəxsin təkində), pişin – günorta, nahar vaxtı, qır – qır (neft məhsulu), qır (birən) – əyilmək və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, əsasən tat dilinin Qonaqkənd, Quba, Dəvəçi, Şamaxı ləhcələri üçün xarakterik olan bu fonetik hadisəyə bəzən tat dilinin başqa ləhcələrində də (Abşeron, Lahıç, Ərüsüküş – Daqquşçi və s.) təsadüf olunur. Bu onu göstərir ki, saitin qısa və ya uzun tələffüz olunması ilə onun mənasının dəyişilməsi kimi mühüm və olduqca maraqlı fonetik hadisə tat dilinin olduqca vacib arxaik fonetik xüsusiyyətlərindəndir. Göstərmək lazımdır ki, tat dilində geniş təsadüf olunan bu maraqlı fonetik hadisəyə başqa İran dillərində: kürd, talış, fars, tacik, puştu və sair dillərdə təsadüf olunmur və bu nadir xüsusiyyətin laboratoriya şəraitində linqafon vasitəsilə xüsusi tədqiqi çox faydalı olardı.

Tat dili fonetikasının belə mühüm hadisəsini bu dilin Balaxanı ləhcəsində müşahidə etməyən V.S.Sokolova e, a, i, u və sair kimi saitləri ancaq bir vəziyyətli – yəni ancaq qısa tələffüz olunan “görmüş”, ona görə də bu dildə saitlərin uzunluğundan danışarkən belə doğru olmayan nəticəyə gəlmişdir ki, tat dilində “saitlərin bir-birinə əks olan uzun və qısa tələffüzü müşahidə olunmur”.¹ Onun fikrincə, “tarixən uzun tələffüz olunmuş i, e və qısa tələffüz olunan i (həm də, yaqin ki, qısa e. M.H) birləşərək bir qısa fonem “i” (həm də yaqin ki, qısa e. M.H) əmələ gətirmişlər.”² Elə bunun üçün də tədqiqatçı tat dilinin başqa ləhcələrində təsadüf olunan uzun səsliləri görməmiş, buna görə də doğru nəticə çıxara bilməmiş, yazmışdır ki, tat dilində “bir qayda olaraq (? Sual və kursiv mənimdir – M.H.) saitlərin tarixi uzunluq və qısalığına eyni şəkildə təsadüf olunur”³.

Müəllif elə burada tat və fars dillərindəki “çit” – parça, “sib” – alma, meyvə mənasında və s. sözləri misal gətirir ki, bu da həqiqətə uyğun deyildir. Çünki fars dilində uzun tələffüz olunan “i” səsi

¹ Maqşud Hacıyev. Təhqiqi dər bare-ye yeki əz zəbanhaye İrani dər Ettehadə Şurəvi.Məc. “Peyam-e Nevin”. Şomare-ye 8, Dovreye dəhhom, Tehran, 1352, səh.34 (fars dilində).

¹ В.С.Соколова. Очерки... с. 134.

² В.С.Соколова. Очерки... с. 134.

³ Yəni orada. Səh. 135

həmin sözlərdə tat dilində qısa tələffüz olunma formasının tat dilində ancaq qısa şəkildə qalmasını deməklə sonuncu dildə saitlərin, ümumiyyətlə, ancaq qısa şəklinin qaldığını, onların uzun tələffüz formalarının tat dilindən çıxdığını deməyə əsas vermir. Bizim yuxarıda gətirdiyimiz nümunələr isə sübut edir ki, tat dilində mövcud olan fonoloji qısalıq və uzunluq bu dildə, hətta semantik fərqlərə də səbəb olur ki, özlüyündə tat dilinin bu maraqlı fonetik hadisəsinin ayrıca və ciddi tədqiqata ehtiyacı vardır.

IX. "E" saiti İran və türk dilləri üçün xarakterik olan açıq saitdir. Bu saiti tələffüz edərkən dil bir qədər qabağa və yuxarı damağa doğru hərəkət edir. Məs, yek – bir, geznə – gicikən, deydi – dünən, bəce – hanı? Harada?, xeyr, seyr (hər iki söz Azərbaycan dilində eyni mənalarda).

Bəzən "e" səsi "ə"-yə çevrilir: temiz – təmiz (eyni mənada), bestən – bəstən (bağlamaq), beçrən – bəçrən (dərir, dərmək məsdərindən), keştən – kəştən (gəzmək), yedəmkə – yedəmkə (bayaq), bilək – bilək (bilək) və s.

Konsonantizm (samitlər). Tat dili konsonantizmini 24 (boğaz h emfatikası və ərəb aynını verən apostrofla 26) samit səs təşkil edir.

Tat dili samitlərinin işlənməsinə dair misallar:

B. bi – heyva, sib – alma, bəq – qurbağa, bəqələ – böyürtkən və s.

D. dar – ağac, dər – qapı, dahar – qaya, dərzən – iynə, dandun – diş.

R. ra – yol, ard – un, dar – ağac, dər – qapı, bar – yük, rub – rıçal.

Z. zunə – kilid, zər – 1. qızıl, 2. zər (nərdtaxtada), zərd – sarı.

T. tar – 1. çalğı aləti, 2. yaş, nəm, tək – qızdırma, təvər – balta, təhəl – acı.

N. nar, nun – çörək, nərd, danə, tonur – təndir.

S. əs – at, sə – üç, sou – səhəng, dəs – əl, sad – yüz, sər – baş, sərd – soyuq.

Ş. aş, şari – şadlıq, şir – süd, şib – əyri, şirin, təşnə – susuz, şar birən – sevinmək, şərbət, şe – gecə, niştən – oturmaq, başirən – minmək (ata), nişan, şal, maşə – maşa.

M. mahi – balıq, miz, mar – ilan, mərd – kişi, maşin – maşın, imu – biz, şümü – siz, muy – tük, mum.

L. Əli, lələ, lamad – palçıq, bəli – gilə, silə – dolu (qab), lüvə – budaq, nalin – döşəkçə, şətəl – corab.

Y. may – ana, əyəl – uşaq, bəyə – buz, əsyə – dəyirman, əyaz – şaxta, biya! – gəl! (əmr forması, II şəxs, tək), biyar! – gətir! (əmr forması, II şəxs, tək), yazi – çöl, birar – qardaş.

K. kolxuz – kolxoz, kələm, Kərim, məktəb, kafir, kələk, bərk və s.

G. Göy – öküz, güyo – ot, dəgəştən – yatmaq (xəstə), gal (zərən) – çağırmaq, mərəgoy – inək, tərsəgün – qorxaq, gərmi – isti.

P. par – keçən il, pur – dolu, pir, pirzən – qarı, pəmbə – pəmbiç, palud – palıd, püşt – arxa, paylimə – nərdivan, pişin – qabaqkı, əvvəlki, pərdü – tir, paya, piyə – ata, pana – gizli.

H. hüzüm – odun, ləhə – bulanlıq, nohur – göl, hənəgi – zarafat, hamin – yay (fəsil), zuhun – dil, pərəha – srağagün, kələhə – böyük, nügbəhər – nübar (meyvə).

H. (boğaz səsi, ərəb dilindəki ha) – səhət – saat, ləhə – palçıq, həppa – yumru daş, Həsən, məhsul – məhsul, hürs – acıq, təhəl – acı, təhləpusi – çöl sarımsağı, həcətxanə – ayaqyolu, hülbə – sarıçiçək və s.

Q. qələğ – qarğa, qəy – çox, qəd – boy, qəbəq – alın, qaqlə – bardaq, qüyüq – qıyıq, qəmçəl – qabsürtən, qəyili – paya, qərçul – aftava.

Ğ. (ğayn, ərəb əlifbasında ğayn) – tüğ – damcı, duğ – ayran, dağ – qaynar.

X. xunə – ev, xiyə – kürək (qar süpürən), xari – yer, xüşk – quru, xaygərg – yumurta, xərguş – dovşan, mix – mış.

V. vəlk – yarpaq, var – külək, vasal – yaz, bahar; variş – yağış, varastən – qurtarmaq, vini – burun, vərəzə – yoxuş, vagaştən – qayıtmaq, vardərən – fırlatmaq.

Ç. çin – oraq, çu – odun, taxta; çüm – göz, çüp – çöp, çanə – çana, mərgiçə – sərçə, çarundən – otarmaq, çanta, çənəm? – necə?

C. coru – süpürgə, cum – ziriş, cigə – yer, cücə, cıra – çığırtı.

F. Afta – günəş, gaf – söz, raf – rəf, fil, finduq – fındıq, vərif – qar, firə – geniş, enli; fağır – fəqir, cəftə, güftən – tutmaq.

J. joju – kirpi, dürüjd – iri (dənələr), qəjqun – qazan, müjnə – qarışqa, mijə – kirpik, qıjə – dəvədabanı, gij – dəli və s.

' (ayn) – Ərəb dilində ayn: lə'əf – yorğan, cə' – zibil, 'ənc – dişlək, məcmə'i – məcməyi, nə'əlbəki – nəlbəki və s.

Bu samitlər boğazdan çıxmasına, dil və dodağın, dişlərin və sair səs orqanlarının iştirakına görə müxtəlif qruplara bölünürlər. Bu bölgü özünü aşağıdakı şəkildə göstərir.

a) dodaqların iştirakı ilə əməl gələn samitlər: “m”, “p”, “f”, “v”, “b”. Bu dodaqlanan samitlər həm də kar konsonantlardır;

b) dilin iştirakı ilə əmələ gələn samitlərdir ki, bunlar da öz növbəsində iki qrupa bölünür:

1. Kar samitlər: “t”, “ş”, “ç”, “j”, “s”.

2. Cingiltili samitlər: “d”, “z”, “c”, “n”, “l”, “r”.

Hər iki qrupda (kar və cingiltili samitlər) iştirak edən samitlərin yaranmasında dilin iştirakı aktivdirsə, bunu “y” samitinin əmələ gəlməsində dilin iştirakı haqqında demək mümkün deyil. Burada dil passivdir və “y”-nin yaranması zamanı dil aşağı çənədən azca aralanaq damağa doğru meyl edir və damağa doğru əyilir.

v) Arxa dil samitləri: “g”, “k”, “q”, “x”.

q) Boğaz samitləri: “h”, ayn (apostrof), “ğayn” (ğ)

Qeyd etmək lazımdır ki, tat dili konsonantizmi, məsələn: fars dili, ümumiyyətlə isə İran dilləri konsonantizmindən o qədər də ciddi fərqlənir.

Bununla bərabər, tat dilinin bəzi fonemlərinin özlərinə məxsus səslənmə şəkillərinə də təsadüf olunur. Məsələn, tat dilinin Balaxanı ləhcəsində aydın eşidilən “q” fonemi Qonaqkənd, Quba, Ərüsüküş ləhcələrində dəyişikliyə uğrayaraq “q” ilə “g” arasındakı bir səsə, ya da tam “g” səsinə çevrilir, yəni arxa dil samiti olan q orta dil samiti g-ya dönür: quş (Balax.) – qulaq-guş – qonaq (həmin

mənada), qur (qəbir) – gur, qal (çağırış) – gal (zərən), qou (inək) – gou, nuq (təzə) – nug, raftaqar (gedən adam) – raftagar və s. Bəzən, g, məs., Abşeron, Balaxanı ləhcələrində arxa dil yuxarı damaq samiti kimi çıxış edən “q” fonemi başqa ləhcələrdə ön dil, yuxarı diş fonem sayılan “y”-ya çevrilir: əqər – əyər (bağlayıcı rolunda), diqər – diyər (daha, bir də qoşmaları mənasında) və s.

“K” fonemi tat dilinin bütün ləhcələrində, demək olar ki, iki variantlı kimi çıxış edir: yumşaq və qalın formalarında (Azərbaycan dilindəki məs, kələm və kolxoz sözlərindəki fərqli tələffüz olunan “k”-lər kimi). Məs., tat dilinin Q. və D. ləhcələrindəki bu “k”-nin müxtəlif variantlığını aşağıdakı misallarda göstərmək olar: kar – iş (“k”-nin tələffüzündə dil damağa doğru qalxır, boğaz boşluğu geniş və sərbəst qalır), kar – kar adam. Burada sonuncu halda semantik fərqi yaratmaq üçün “k” fonemi nisbətən yumşaq tələffüz olunur, bu zaman dil yuxarı damağa, demək olar ki, toxunmur, əksinə arxa damağa doğru əyilir.

“K” foneminin müxtəlif variantlı olmasını aşağıdakı misallardan da görmək olar. Qalın tələffüz olunan “k” – ya dair misallar: pak – təmiz, xak – torpaq, xuk//xuq – donuz, kyk – oğul, sovuk – yüngül və s.

Yumşaq tələffüz olunan “k”-ya dair misallar: kək – birə, key – nə vaxt?, kəmər – 1. bel, 2.qayış, kəmər; kinar – sahil (kənar mənasında), nümük – duz, kitab (Azərbaycan dilindəki həmin mənada), nəəlbəki – nəlbəki və s.

Bu da bir həqiqətdir ki, tat dilində “k” foneminin müxtəlif səs (cingiltili və kar) məxrəclərində tələffüzü özündən əvvəlki saitlərdən asılıdır. Bu hal İran dilləri üçün xarakterik olmaqla, Azərbaycan dilinin fonetik mühitində yaşayan tat dili üçün də xarakterikdir.

Tat dili ləhcələrinin əksəriyyətində “q” fonemi sözün əvvəlində və sonunda çox vaxt cingiltili tələffüz olunur. Məs.: qəm, qəyiş – qayış, qəbür – qəbir, qunşi – qonşu, qəymaq – qaymaq, qəbəq (alın), qəlaq (ala qarğa), faqır, ruqan (yağ), ərəq – 1. araq, 2. tər və s. Bəzən tələsik tələffüz zamanı “q” cingiltilikdən çıxaraq boğuşlaşır və bir növ “ğ” ilə “x” arasında bir səsə çevrilir ki, bu da bütün ləhcələr

üçün xarakterik sayıla bilməz. Bu hala Balaxanı ləhcəsində “bax” sözüne təsadüf olunmuşdur¹ ki, bu da “bağ” – bağça mənasındadır.

Tat dilinin ş, c, g, fonemləri haqlı olaraq bəzi mütəxəssislər tərəfindən iki fokuslu fonemlər adlandırılmışlar.²

Orta dil samitləri olan bu fonemlər ön damaq saitləri ilə qonşuluqda olduqca yumşalır, incə tələffüz olunurlar. Şərbət, Məcnun, mujnə – qarışqa, coru (süpürgə), curub (corab), joju (kirpi) və s. kimi sözlərdə. Əksinə, həmin fonemlər arxa damaq saitləri ilə yanaşı gəldikdə kobudlaşır, boğuşlaşır və qalın tələffüz olunurlar. Məs. cıra – çığırtı, ceyran, şe – köynək, jiringə (sırsıra), şari (şadlıq) və s.

Diş-dodaq samiti olan “v” bütün ləhcələr üçün xarakterikdir və öz fonetik yaranma mühitinə (diş-dodaq vəziyyətinə) sadıqdır. V.S.Sokolova doğru olaraq qeyd edir ki, bu fonem sürətli tələffüzdə dodaqlanan saitlər arasında “dodaqlanan-dodaqlanan şəklinə düşür”³ və zəif tələffüz olunur.⁴ Məs: Sovuk, suvuk – yüngül, ovul – qabar, cuvab – cavab, kovur – göy rəng və s.

N fonemi tat dilində əsasən burunda tələffüz olunan ön diş samitidir: nun – çörək, nümük – duz, nalin (döşək), səməni, bülündi (yüksəklik), nərm (yumşaq) və s. Lakin başqa İran dilləri üçün (fars, tacik, əfqan və s.) də xarakterik olan bir fonetik hal tat dili üçün də istisna deyildir. O da budur ki, “n” fonemi arxa dil-damaq samitləri olan k(g) və q(ğ)-dan qabaq gələrsə, özü də onların təsiri altında arxa dil-damaq samitinə çevrilir və bununla da “n” foneminin yeni variantı əmələ gəlir. Məs:lüng (k) – ayaq, tufəng (k) – tufəng, pələng (g) – pələng, əng (q) – arı, jirəngə (q) – salxım, qaysaq və s. Göründüyü kimi, burada İran dillərinin özünəməxsus olan bir variantlı “n” fonemi dəyişilərək başqa variant halını alır və tarixən türk dillərinə məxsus olan arxa dil-damaq “n”, ya da “n” (nun

səğir) şəklinə düşür ki, bu da həmin fonetik hadisəni tat dilinə Azərbaycan dilinin fonetikasının təsiri kimi qəbul etməyə əsas verir.

Burada tat dilindəki boğaz səslərinin, xüsusilə emfatik (boğuş) səslərin xüsusiyyətindən ayrıca bəhs etmək çün fonetik əsas vardır.

Tarixi aspektdə götürdükdə tat dili konsonantizmində olan bir sıra faktlar qədim və müasir İran dilləri ilə müqayisə olunarsa, maraqlı nəticələrə gəlmək olar. Tat dilində özünü indi də qoruyub saxlamış qədim, ya da arxaik adlandırılan fonetik hadisələr diqqəti cəlb edir. Tat dilindəki məhz bu qədim fonetik hadisələrdən çıxış edən bəzi alimlər tat dilini orta fars dilinin¹, bəziləri isə onu “qədim Midiya dilinin qalıqlarından” olduğunu qeyd etmiş, tat dilini müsəlman “pəhləvisi”, yaxud hətta “müasir Midiya dili”² adlandırmaq nəticəsinə gəlmişlər.

Tat dilində sözlərin əvvəlində təsadüf olunan “o” səsi müasir İran dillərində “a” ilə ifadə olunur. Tat dilinin bir çox sözlərində işlədilən “p” fonemi İran dillərinin əksəriyyətində “f”-laşmışdır. Beləliklə də, bir çox İran dillərində fonetik keyfiyyət dəyişikliyi olan p < f çevrilməsi prosesi evolyusiyaya uğramamış, öz qədim şəklini qoruyub saxlaya bilmişdir.

Tat dilində geniş yayılmış boğaz “ayn”, “ğayn” və qalın boğaz “h” səslərinin mövcudluğu diqqəti cəlb edir.

Bir çox alimlər bir sıra İran dillərində təsadüf olunan bəzi emfatik samitlərin ərəb mənşəli olduğunu qeyd edirlər. B.V.Miller tat dilinin yəhudi ləhcəsindəki boğaz səslərini – h, ayn və ğayn kimi samitləri mənşəcə semit dilinin təsiri hesab edir.³

Bəzi tədqiqatçılar isə tat dilinin yəhudi ləhcəsindəki bu boğaz səslərinin mənşəyini Azərbaycanın Şamaxı rayonundakı tat dilli keçmiş erməni kəndi olan Mədrəsə kəndi əhalisinin ləhcəsinin

¹ В.С.Соколова. Очерки... səh. 138

² Yenə orada. səh. 139, Л. Грюнберг. Язык североазербайджанских татов, с.

23.

³ В.С.Соколова. Очерки... səh. 139

⁴ Yenə orada.

¹ В.Корш. Следы диалектического ротацизма в среднеперсидском языке. «Древности Восточные», т. III, 1907, с. 216.

² А.В.Жуковский. Материалы для изучения персидских наречий. М., 1893, часть I, с. IV.

³ Б.В.Миллер. Таты, их расселение и говоры. Баку, 1929, с.16

Azərbaycandakı tat dilli dağ yəhudilərinin dilinə təsiri kimi qəbul etmişlər. Ona görə də M.V.Nikolskiy, F.Korş və başqaları bu emfatik samitlərin semitizminə şübhə etmişlər.¹ F.Y.Korş hətta belə bir fikir söyləmişdir ki, haqqında bəhs olunan bu səslər heç emfatik də deyillər; bunlar sadəcə olaraq türk dillərinin fonetik təsiri altında tat dilində yaranmış dil hadisəsidir: türk dillərində açıq saitdən sonra qaba, ya boğuş samitin gəlməsi ümumi qanundur.²

Biz xüsusi tədqiqatımız nəticəsində belə qənaətə gəlmişik ki, istər yəhudilərin – dağ cuhudlarının ləhcəsində, istərsə də 1980-ci illərin axırlarından sonra artıq Azərbaycandan kənar da öz mövcudluğunu saxlayan (Azərbaycanın Kilvar, Mədrəsə, Saqiyan, Meysər və s. kimi kəndlərində sakin olmuş keçmiş erməni əhalisinin dilində) erməni-tat ləhcəsində açıq təzahür edən bu emfatik samitlər tat dilinin bütün başqa müsəlman ləhcələrində də özünü göstərir və tat dili fonetikasına üçün bu hal ümumi qaydadır. Maraqlıdır ki, bəzi İran dillərində, məsələn, İşkaşim dilində yuxarı farinçal boğuş h və onun boğuş variantı olan “ayn”a (?M.H.) heç təsadüf olunmur.³ Ərəb səsi olan “ayn” ərəb sözləri tərkibində talış dilinə keçərkən öz emfatiklik xüsusiyyətini itirir, ərəb sözlərində olan yuxarı farinçal – “h” kimi tələffüz olunur. Başqa sözlə ərəb dilindəki haye – hotti talış dilində haye – həvvəzə çevrilir, öz emfatiklik mənşəyini itirir.⁴ (İngilis dilindəki have sözündə tələffüz olunan “h” ilə müqayisə et).

İşkaşim dilində boğuşda tələffüz olunan aşağı farinçal olan “h” kənddə yaşayan işkaşimlilərin adı danışığında heç təsadüf olunmur. Buna ancaq savadlı, tacik ədəbi dilini bilən şəhərli işkaşimlilərin tələffüzündə rast gəlmək olar.⁵ Məlumdur ki, sözün əvvəlində və həmçinin sözün ortasında saitlər arasında ərəb dilinin “ayn” səsi sadəcə olaraq heç tələffüz olunmur. Məsələn, ərəb dilində mütləq

¹ Древности Восточные. Труды Восточной Комиссии Императорского Археологического Общества. Т. 2, М., 1901, стр. 178-179.

² Yənə orada.

³ В.С.Соколова. Göstərilən əsəri. səh. 126

⁴ Б.В.Миллер. Талышский язык. стр. 63

⁵ Т.Н.Пахалина. Ишкашимский язык. с. 4

“ayn” ilə tələffüz olunan “elm” sözü fars dilində açıq “e” ilə – yəni “elm”, həmin qayda üzrə “sa”ət” də “saət” kimi tələffüz olunur. Sözüün sonunda isə fars dilində “ayn” sadəcə olaraq düşür: “mən” – “nəf” və s. kimi sözlərdə olduğu kimi. Bəzi hallarda isə bu samit fars dilində keçmiş ərəb sözlərində tamam düşür. Buna ən çox qapalı hecalarda saitdən sonra (samitdən qabaq) təsadüf olunur. Ərəb dilində mə'lum – fars dilində məəlum, tə'til – təətil və s. Sözüün ortasında samitdən sonra növbəti saitdən qabaq da fars dilində ərəb “ayn”-ı düşür. Məsələn, “qet”e (tikə, parça) sözü fars dilində “qete” kimi tələffüz olunur.¹ Başqa ərəb boğuş səsləri olan h, ğayn da fars dilində xas deyil və əsl fars sözlərində təsadüf olunmur. Bu səslərlə ancaq ərəb dilindən fars dilinə keçmiş sözlərdə rast gəlinir.²

Tərkibində ərəb boğuş səsləri ayn, ğayn, h olan ərəb sözləri tat dilinə keçdikdə isə aşağıdakı şəkildə özünü göstərir:

a) Bütün ərəb xüsusi isimlərində bu səslər tam şəkildə tat dilində də özünü saxlaya bilmişdir. Məsələn: Ərəb xüsusi adları olan Məhəmməd, Həsən, Əli sözləri tat dilində eynilə boğuşda Əli, Məhəmməd, Həsən kimi tələffüz olunur. Bunu ümumi ərəb vəzifə adlarına da aid etmək olar. Məsələn: Ərəb dilinin məhkəmə, hakim sözləri həmin mənada tat dilində də boğuş səsləri ilə məhkəmə, hakim kimi tələffüz olunur.

b) Bəzi ərəb samitləri tat dilinə keçdikdə başqa samitlərlə əvəz olunur, lakin bir qayda olaraq bu dəyişiklik ancaq başqa boğuş səslərinin hesabına olur. Məsələn: Ərəb sözü olan ləhaf (yorgan) tat dilində lə'əf, tale – talih, saat – səhət və s. olur. Tat dilinə keçən bə'zi ərəb sözlərinin əvvəlində işlənən bu samitlər çox vaxt başqa samitlərlə, hətta saitlərlə də əvəz olunur. Məsələn, ərəb sözü ğorbət – tat dilində qərbət, ğərib – qərib olur. Ya da tat dilində aynın açıq a-ya çevrilməsi də müşahidə olunur: Ərəb dilindəki “ətəş” tat dilində ataş (yanğı) kimi səslənir və s.

¹ В.С.Расторгуева. Краткий очерк грамматики персидского языка. Приложение к «Персидско – русскому словарю», составленный Б.В.Миллером. М., 1953. с. 620

² Yənə orada, с. 621

Maraqlıdır ki, tat dilində bəzi İran dillərindən fərqli olaraq istər tat dilinin özünəməxsus sözlərində, istərsə də bu dildə işlənən ümumiran mənşəli sözlərdə də boğaz səslərinə rast gəlmək olur. V.S.Sokolova isə səhv olaraq onları ancaq ərəb sözləri üçün xarakterik hesab edir.¹ Məs.: cə”-cə”-cülə” – zibil, “əs-at, “ənc-sancmaq (həşəratın, itin və s.), mülüh – çəyirtkə, rəhə dərən – buraxmaq, açmaq (fars dilində rəha-dadən – həmin mənada), təhnə – tək, tənhə; rəh – yol (fars dilində “rah” ilə müqayisə et), həsu – un sıyığı, həppa – yumru daş, təhəl – acı (fars dilində təlx), giçəh – toyuq peyini, ərs – göz yaşı (fars dilində əşk), əyaz – şaxtalı gecə (işqəşim dilində eyas, tacik dilində həyas), bə’li – gilə, bəğ – qurbağa, qüyüğ – qıyıq, qəmğəl – qab yumağa əski, bəğələ – böyürtkən, pəhni – gizli (fars dilində pünhan sözü ilə müq. et) və s. Tərkibində bu samitlər olmayan ərəb sözləri tat dilinə keçərkən həmin samitlərlə işlənir, yəni boğaz samitləri qəbul edirlər. Məs.: ərəb dilində açıq “ə” ilə işlədilən “əziyyət” sözündəki birinci “ə” tat dilinə keçərək emfatikləşir, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq boğazda tələffüz olunur, yəni “əziyyət” kimi. Həmin şəkildə də eyni vəziyyəti ərəb sözü olan “əsas” sözünün tat dilində “əsas” kimi tələffüzündə də görə bilərik.

Qeyri-semit dillərdəki sözlərdə tələffüz olunan açıq “a” səsi söz tərkibində tat dilinə keçərkən emfatikləşir və əvvəldə gördüyümüz “ə” səsinin tat dilinə keçərkən baş verdiyi fonetik hadisə təkrar olunur və açıq “a” saiti ayn-boğaz səsinə çevrilir. Məs.: “aeroplan” sözü tat dilinə keçərək ‘əyrəplan, “aerodrom” – ‘əyrədrom, “alaçığ” – ‘ələçuq və s. kimi tələffüz olunur. Maraqlıdır ki, tat dilində, alınma bir sıra rus sözlərində, ya da rus dili vasitəsilə tat dilinə keçmiş sözlərdə də arxa dil samiti olan k-də boğaz “ayn” səsinə çevrilir. Məs.: komandır – “ğamandır”, kapitan – “ğapitan”, kolxoz – “ğalxuz”, komandirovka – ğamandirovkə (ezamiyyət) və s.

Tat dilində işlənən emfatik samitlərə dair misallar: sihrə tönür (isti təndir), təhsirə (çürümüş), ləhə (bulanlıq), mihtoc (möhtac), ‘əyələ (uşaq), ‘əsigəri (əsəbiləşmək), həcətəxənə (ayaq yolu), hürs

(qəzəb, buradan: hürsin – qəzəbli), həşə zərən (danmaq), hiştən (qoymaq), həyvun (heyvan), təhnə (1. tək, 2. danlaq), təhləpusi (çöl sarımsağı) və s.

Yuxarıdakı nümunələr göstərir ki, fars dilinin fonetikasında təsadüf olunan emfatika hadisəsi – səslərin boğazda tələffüzü ərəb dilinin təsiri nəticəsi deyil, tat dilinin özünəməxsus spesifik fonetik hadisəsidir. Bunu həmin boğaz samitlərinin geniş şəkildə işləndikləri əsl-kök tat sözləri də sübut edir.

Bu maraqlı dil hadisəsinin xüsusi laboratoriya şəraitində linqfon vasitəsilə tədqiqi ümumi dilçilik fonetikasına, o cümlədən türk və İran dilləri fonetik tədqiqlərinə olduqca böyük fayda verə bilərdi.

Tat dilində qədim İran dillərindən qalma maraqlı bir fonetik hadisəni xüsusi qeyd etməyə ehtiyac vardır. Bu da müasir İran dillərinin, demək olar ki, hamısında müşahidə olunan “d” səsinin tat dilində “r”-ya çevrilməsi hadisəsidir. Beləliklə, qədim İran dilində baş vermiş bir maraqlı fonetik hadisə – rotasiya, yəni “d”-nin “r”-yə çevrilməsi hadisəsi tat dilində bu gün də öz arxaik formasını qoruyub saxlaya bilmişdir. Məs.: müasir fars dilində “olmaq” mənasında işlənən “budən” köməkçi felini nəzərdən keçirək. İran dillərinin əksəriyyətində eyni ilə fars dilində olduğu kimi işlədilən bu köməkçi felin tərkibində olan “d” səsi tat dilində “r”-ya çevrilir; daha doğrusu öz qədim variantı olan “r” şəklində qalır, eyni mənəli “birən” kimi. Bu maraqlı fonetik hadisə, demək olar ki, bütün tat dili ləhcələri üçün xarakterikdir. Məs.: Müasir fars dilindəki “bude bud” (“olmuşdur” mənasında) mürəkkəb köməkçi feli tat dilinin Abşeron ləhcəsində eyni mənada “birebirəs”, Qonaqkənd ləhcəsində “bire birə”, Lahic ləhcəsində “bire bire” və s. kimi təsadüf olunur. D < r fonetik hadisəsi tat dilinin möhkəm və dəyişməz fonetik qanunlarındanır. Fars, tacik, əfqan və sair İran dillərində “d” ilə qurtaran fel kökləri tat dilində “r” ilə deyilir və deməli “d”-nin “r”-yə çevrilməsi fonetik hadisəsi baş verir. Məsələn, farsca “sudən” – sürtmək, tatca – “sorən, farsca “amədən” – gəlmək, tat dilində – “amarən”, farsca “didən” – görmək, tatca “dirən”, farsca “zədən” –

¹ В.С.Соколова. Очерки... С. 139

vurmaq, tatca “zərən”, farsca “nəhadən” – qoymaq, tatca “narən”, farsca “pusidən” – çürümək, tatca “pusirən” və s.¹

Göstərdiyimiz bu qədim fonetik hadisələrə tat dili ilə coğrafi qonşuluqda yerləşən qohum talış dilində də rast gəlmək olar ki, bu da talış dilinin də qədim İran dilləri çərçivəsinə daxil edilməsi üçün tam əsas verir.

Arxaik bir fonetik xüsusiyyətin tat dili ilə bərabər uzun əsrlər boyu Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş talış dilində də qalması bu dillərin yaxınlıq və qohumluğunu təsdiq edən mühüm bir amildir.² Bu baxımdan həmin dillərin fonetika, morfolojiya və leksikasının müqayisəli tədqiqi nəinki təkcə İran dilləri, həm də türk dilləri, o cümlədən Azərbaycan dilinin tarixi inkişafının bəzi məsələlərini işıqlandırmaya kömək edər.

¹ Bu maraqlı fonetik hadisə barəsində ətraflı məlumat üçün bax: M.İ.Hacıyev. Seyid Əhməd Kəsrəvinin “azəri” dili materiallarının təhlilinə dair (tat dili əsasında). “Azərb SSR EA Xəbərləri” (İctimai elmlər seriyası). N 6, 1965.

² Əli Əbdüli. Tatha və Taleşan. Tehran, 1369.

TAT DİLİNİN LEKSİKASI

Tat dili leksikasının əsasını bütün İran dilləri qrupu üçün ümumi olan sözlər təşkil edir. Tat dilində fars və Azərbaycan dilləri vasitəsilə bu dilə keçən ərəb sözləri də, az da olsa, müəyyən yer tutur. Əlbəttə, ərəblərin istilasından sonra qılınc gücünə islam dinini qəbul edən tatların dilinə ərəbcədən birbaşa keçmiş sözlər də olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, tat dilinin leksikasında ərəb sözlərinin tutduğu mövqə fars dilinə nisbətən çox azdır. Bunlar əsasən dildə, artıq vətəndaşlıq hüququ qazanmış, danışıqda işlənməsi lazım olan sözlərdir. Məsələn: “kitab”, “İslam”, “təşəkkür”, “təbrik”, “istismar”, “şükür” kimi onlarca söz ya ərəb dilində olduğu kimi eyni ilə, ya da cüzi fonetik dəyişikliklə ifadə olunur. Demək olar ki, tat dilinə keçən ərəb sözlərinin əksəriyyəti Azərbaycan dilində də işlənir.

TAT DİLİNDƏ AZƏRBAYCAN SÖZLƏRİ

Tat dili leksikası tərkibində çoxlu miqdarda Azərbaycan sözləri də vardır. Bu da təbiidir. Çünki qarşılıqlı iqtisadi, mədəni və ictimai əlaqələr bir çox Azərbaycan sözlərinin tat dilinə daxil olmasını təmin etmişdir. Məsələn: “sərin” – sərin, “dirsək” – dirsək, “ucuz” – ucuz, “seçmə” – seçmə, “üzük” – üzük, “pis” – pis, “gözəl” – gözəl, “burğu” – burğu, “daban” – daban, “sırtıq” – sırtıq, “çəngə” – çəngə, “quca” – qoca, “qəri” – qarı, “piy” – piy, “tava” – tava (qab), “kük” – kök (insan, heyvan), “əxtərmiş (birən)” – axtarmaq, “qəyğənaq”, “pusqu” – pusqu, “dayı” – dayı, “kərpic” – kərpic, “sinixçi” – sınıqçı,¹ “ağciyər” – ağciyər, “yaralı” – yaralı, əlləş (küftən) – əlləşmək, “süpürləmiş” (saxtən) – süpürləmək, “qaralamış (saxtən)” – qaralamaq, “alış-veriş” – alış-veriş, “ara” –

¹ Bu söz İran Azərbaycanın İbrahimabad və Səgzabad tatlarının dilinə də daxil olmuşdur (bax: Cəlal ələ Əhməd. Tatnişinhayi bəluke Zəhra. Səh.55

ara (məsələn, divarın arası), “açuq” – açıq, “basma” – basma, “qazanmış (saxtən)” – qazanmaq, “qazanc” – qazanc, “qalayçı” – qalayçı, “qarağac” – qarağac, “quş” – quş, “qunşi” – qonşu, “qızmış (birən)” – qızmış, “dana” – dana, “gimiş” – gümüş, “damar” – damar, “cərgə” – cərgə, “igid” – igid, “ilxi” – ilxi, “incimiş” (birən) – incimək, “içki” – içki, “üzmək (buradan üzgümçi)” – üzgüçü, “tapmacə” – tapmaca, “yəzuq” – yazıq, “yaqluq” – yaylıq, “yaltaq” – yaltaq, “yaramaz” – yaramaz, “yeqlaq” – yaylaq, “qışlaq” – qışlaq, “yemiş” – yemiş (qovun), “yulçi” – yolçu, “yoxsa” – yoxsa, “keçmiş” – keçmiş (zaman), “açər” – açar, “laqqürti” – laqqırtı, “qanacaq” – qanacaq, “siçan” – siçan, “tuz” – toz, “yüzbaşı” – yüzbaşı, “istiöt” – istiöt, “çəküc” – çəkic, “çiçək” – 1. çiçək (xəstəlik), 2. gül, “çulaq” – çolaq, ¹ “qarınquli” (Məl.) – qarınqulu, “bayır” (M.) – bayır, çöl, “yola” (M.) – ...yola namıraftan... – yola getmir, “çay” (M.) – 1. çay (axar su) 2. çay (içməli), “balağ” (M.) – 1. ətək 2. camışın balası; “qalın” (Məl.) “qəlin” (Q.) – qalın, “dönət” – dönə-dönə, təkrar; ye dönəş çinni kora məni – bir də (təkrarən, dönüb) belə iş görmə, “danlamış” – danlamaq, “külək” (Məl.) – külək.

Gəlib, gəlmişdir (Məl.). Bu fel M. ləhcəsində həmin mənada olan “amarə” tat feli ilə paralel işlənir. Kiloun əsərxuni gəlib (amarə) – qızlar bulaqdan gəliblər.

quruş (M., Q.) – qəpik

qəjqun (qazan) – türk dillərinə məxsus “qazqan” sözüdür.

əngaz – çənə

ərkohun – ərköyün

əyaz – ayaz (şaxta)

gəbə – xalça

çıra – çıxırtı (“cıрмаq” sözüdür)

ciq – sökülmə, cırılma

çapundən – yarmaq, doğramaq

çapqun – talan, çapqın

çatun – çətin

üzək – özək

üzgüm – üzmək (üzgü)

tən – ...dək (yaşına dək)

yazi – çöl, biyaban (MQ, 111, 30., DTS, 243)

qüyüq – qıyıq (çuval, palan və s. tikmək üçün işlədilən alət, adətən əyri olur; mənsəcə az.d. qıyılmaq, əyilmək sözüdür).

qulp – qulp, dəstə

qəncuq – az. d. qancıq sözüdür

cır dərgar – cıran (az. D. Cırmaq məsdərinin kökü)

yorğan (Məd.) – yorğan

bayır (Məd.) – çöl, bayır

sağ (Q., M., Məd. Ab) – sol (Məd.) – sağ-sol

təpik (Məd.) – təpik

don (Məd.) – paltar

boluq (Q.) – balıq

keçi (M., Məd.) – keçi

başmaq (M.) – başmaq

çəkmə (Məd.) – çəkmə

əyaqqabi (Q.) – ayaqqabı

qəbəq (M., Q.) – Klaz. sözü “qabaq” – alın (surətdə üzv).

Bir zərrəcə zülfündə, buxağında eyib yox,

Qaşında, gözündə və qabağında eyib yox.

M.P.Vaqif

Əlişir Nəvai “Mühakimətül-lügəteyn” əsərində yazır: “Xubla-rın göz və qaşları arası ki, “qabaq” derlər farsidə bu üzvün atı yoxdur. Məsnəvidə bir cəməət xub tərifidə bundağ deyibdir: Məngizlə-ri gül-gül, müjələri xar, qabaqları gen-gen, ağızları dar. (Əlişir Nəvai, əsərləri, III cild, Daşkənd, 1948, səh.181).

Sağdüş, soldüş, hər ikisi az, sözü sağdüş, soldüş.

Turac – quş adıdır. Az. sözüdür. türkmən dilində “turac” (rus dilinə “turaç” kimi keçmişdir). Etimoloji cəhətdən sözün kökü

¹ Əgər Azərbaycan dilindən alınmaların qabağında ləhcənin adı verilməmişdirsə, bu onu göstərir ki, bu sözlər bütün tat dili ləhcələri üçün eyni və müştərəkdir.

türk mənşəli *t/d/ur* – *t/d* urmaq məsdərinin kökü ilə bağlıdır.¹ Bu quş, adətən, bir ayağı üstündə durur. Tat və rus dillərinə bu söz Az. dilindən keçmişdir.

Buxov-buxov (atın buxovu, Məd.), (qəlaq – (qəraq)) qələq – Az. dilində qarğa; türk mənşəli sözdür. Mənşəyi “qara + qa” sözlərindəndir. Qa-qa səsi çıxardan “qara quş” deməkdir. Bu söz rus dilinə “karqa” (boposa) şəklində (bəzi rus dili ləhcələrinə) keçmişdir.² Bir sıra İran dillərinə, o cümlədən fars dilinə “kəlağ” tacik dilində “kalağ” və s. şəklində keçmişdir. Maraqlıdır ki, Azərb. dilində olduğu kimi rus, tat, fars və tacik dillərində də bu quş adı “ifritə qarı”, “xeyir söyləməz”, “şər əlaməti” və s. mənalarını da verir. Məsələn, Atalar deyirlər: ağasde qəlaq və s. xeyr söyləməzünü – qarğa kimi xeyir söyləməzdir (göründüyü kimi, ifadənin ikinci hissəsi olan “xeyir söyləməz” eynilə Az. dilindən alınmışdır).

Dödaq – quş adıdır. Az. “dovdaq”, qırğ. – tosdak, qazax – duadak, özbək – dudak, tuvin – toqduk, xakas – todax, noqay – duvadok, tatar – düdək. Türk mənşəli bu söz rus dilinə “dudak” kimi keçmişdir. L.A.Kubanova bu sözün mənşəyini türk dillərindəki tu (tutu, toğ, doğ, tok) – “doğmaq”, “doğulmaq” əsası və az məhsuldar olan “dak” affiksi ilə (hərəkət aləti mənasında isim yaradır, məs.: özbək dilində “yaqurdak” – qaçqın, “yaqurmok” – qaçmaq sözündən) bağlayır.³

Qırqi – quş adıdır. Az. dilində “qırqi”. Qədim türk dillərində kırğuy, kırkuy; qırq. – kırqıy; türkm. – qırqi, özbək – kırqiy, uyqur – kargay. Qədim slavyan dillərinə bu söz “kraquy” kimi keçmişdir. Bu sözün kırmaq – qırmaq felinin kökü olan kır, qır və fel kökü ilə birlikdə isimdən əmələ gəldiyini (Məs.: çalmaq (biçmək) sözündən “çalqi” (biçmək aləti və s.) qəbul etmişdir.⁴

¹ С.Сетаров. Тюркизмы в русских названиях птиц. «Сов.тюркология», N2, 1970, с.86.

² Yenə orada. Səh. 89.

³ Л.А.Кубанова. Тюркизмы в диалектной лексике русского языка.

Автореф.канд.дисс., М., 1968; Д.С.Сетаров. Тюркизмы в русских названиях птиц. Göstərilən mənbə, səh.90.

⁴ D.S.Setarov. Göst. əsəri, səh.90

Balaban – bu sözün tat dilində iki mənası vardır:

1. Balaban, ümumiyyətlə, çalqi aləti, bundan da “balabançı” – çalqiçi (ümumi mənada “çalqiçi”, təkcə balaban çalan deyildir).

2. Sifət mənasında “böyük”, “uzun”. Az. dilindən tat dilinə keçmiş bu söz Az. dilində birinci mənada indi də qalsa da, ikinci mənası müasir Az. dilindən çıxmışdır. Görünür az. dilində bu sözün ikinci mənası da olmuşdur. V.V.Radlov qədim türk dillərində bu sözün iki mənada işləndiyini qeyd etmişdir:

1. Böyük başı olan, böyük, yoğun; 2. Yırtıcı quşlardan birinin adı.¹ P.M.Melioranski də yazır ki, türk dillərində “balaban” sözünün “böyük”, “iri”, “nəhəng” mənaları da olmuşdur. Göründüyü kimi, bu söz özünün ikinci – sifət mənasını bu gün də tat dilində saxlamışdır. Zühunu həcan balabanü (Q., X., M.) – dili balaban kimidir (yəni böyükdür); İne ki sərü balabanü (Q. X. M.) – bu ki lap yekəbaşdır, balabanə-balabanə pahayü histü (Q., X., M.) – nəhənk ayaqları var, çumay xıştənə balaban saxte (Q., M., X.) – gözləri domba-domba olub (iriləşib) və s.

Bağrıqara – Az. dilindəki eyni adlı quşun adıdır (Az. dilində bağrıqara). Türk mənşəli söz olub, Az. dili vasitəsilə tat dilinə keçmişdir: hərfən – döşü, sinəsi qara. Özb. dilində bu quşun adı korabovurdur, bu dildə kora (qara) və (bovur) ciyər sözlərindən əmələ gəlmişdir. Türkmənlərin dilində həmin quşa “bağirtlak” deyirlər. Az. dilindən fərqli olaraq özbək dilində addakı sözlər yerlərini dəyişmiş, həmin şəkildə də Orta Asiyada yaşayan (məs.: Buxara vilayətində) rusların dilinə daxil olmuşdur (karabaur şəklində cüzi fonetik fərqlə).²

Qaşqaldaq (qaşqəldaq) – eyni adlı quşun adını bildirən Az. sözüdür, Az. dilindən tat dilinə keçmişdir. Qədim türk dilində “qaşqalq”, noqay dilində “kaskalak”, özb. dilində kaşkaldok, qırğ. və tatar dilində kaşkaldak. Bu söz Az. (türk) sözü olan qaşqa-alın

¹ В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Т.4. стр. 1494

² D.S.Setarov. Göstərilən əsəri. Səh. 93

(təpəsi) və qaltaq (ağ), yəni alnı ağ (bunun ütölmüş, qırılmış mənasını da verirlər).¹

Sıqnaq, sıqnacaq – eyni Az. sözləri olan sıqnağ, sıqnacaq sözləridir. “Sıqnaq” sözü klassik Az. dilində də olmuşdur. M.P.Vaqif deyir: – Ermənilər bunlara (Qarabağa, Şamaxıya, Dəvəçiyə və s. M. H.) çox sonralar gəlmişlər. Bunlar Çingiz və Teymurləngin zülmündən qaçıb bu dağlara sığınmışlar. Görmürsənmi, erməni yaşayan yerlərə “sıqnaq” deyirlər.²

Qəyqu, qəyqulu – dərd, dərdli (qəm, kədər və s.) klassik Az. sözüdür. (D,T,S, 402, həmin mənada “qayqu”). Tat dilində eynilə qalmışdır. Məs.: qəyğu məsan (Q., M., X.), qəyqu məni (Məd.) – qəmlənmə, dərd çəkmə, Həmid qəyqu kimi bu (Q., M., X., Məd.) – Həmid kədərli kimi nəzərə çarpırdı (kədərli idi).

Ciziq – Az. dilinin cızıq (xətt, nişan) sözüdür. Az. dilinin “çi” sənət bildirən şəkilçisi tat dilində bu sözə qoşulduqda “ciziqçi” (cızıq – tırna, yaxud tırna-tırna, dirədoymə oynayan) sözünü yaradır.³

Qulçumaq – Az. olan qol və çomaq sözlərindən olub, Az. sözüdür. “Qolu çomaqlı” – hərbəli-zorbalı: özbaşına zəifləri əzən və s. mənalarından fərqli olaraq tat dilində varlı, sərvətli (Az. dilində qol-çomaq) mənasında işlənir.

Qızılala – eyni formalı Az. sözü olub balıq adıdır, rus dilində bu balığa “forel” deyilir.

¹ D.S.Setarov. Göstərilən əsəri. Səh. 93

² Y.V.Çəmənəmimli. “Qan içində” romanı. Bakı, 1996, səh.95

³ Bu qayda üzrə də bu Az. şəkilçisi vasitəsilə tat dilində “mingəçi” – mingə – orta, ara tat sözlü ilə çi Az. şəkilçisindən araçılıq, ortalıq eləyən şəxs, kinarçi – eyni qayda üzrə kənar və çi tərkiblərindən kənarca, qıraqda olan adam və s. kimi sözlər yaranır. Az. dilinə yad olan belə sözlərin yaranması göstərir ki, tat dili Az. dilindən bu formanı qəbul edərək Az. dilinə məxsus olmayan söz tərkiblərində Az. dilinə qaytarır; yəni ortaçı, kənarçı şəklində. Məs.: “Bu altı kar qızı tutuşdurub gördük ki, heç şübhəsiz bunları bir nəfər, özlü də həmin işin içərisində olan yazıb; çünki, kənarçı (kursiv mənimdir. M.H.) bu məsələləri bilməzdi”. “Kirpi” jurn. N 5/329/, mart 1966, səh.5

Yətaq – Az. sözüdür. Az dilində yataq, tat dilində ancaq “qoyun yatağı” mənasında işlənir və Az. dilində olduğu kimi çox mənalı söz deyil (yorğan-döşək mənasında işlənir).

Asma – Az. dilindəki “asmaq” felindən olub, tat dilində isim mənasını daşıyır. Məsələn, be ərşi asmaküst bürcündənd (Q.,M.) – toy üçün bozbaş bişiriblər. Az. dilində olan asmaq (məs.: qazan asmaq, plov asmaq və s.) feli köçərlik dövründə yaranmış sözdür. Bir yerdən başqa yerə köçən, həmişə hərəkətdə olan tayfa və ya qrup adamlar qazanın altına dayaq verib göydən asardılar, “qazan asmaq” tərkibi də buradandır (yəni xörək bişirmək).¹

Azərbaycan dilindən tat dilinə çoxlu miqdarda yer, dağ, bulaq, çay (toponimik, aykonimik, hidronik), heyvan, quş, həşərat, bitki və s. adları da keçmişdir. Sayı asanlıqla artırılı biləcək aşağıdakı bir neçə nümunə buna sübutdur. Sarıqaya, Ağdərə, Qurdkeçməz, Qarabulaq (yer adları), Qarakürə, Qızılbaş, Alabaş, Ağbaş, Qurdbasan, Qorxmaz (heyvan adları), Qaraquş, Qızılquş, Qızıl İlan, Uzunburun, Qırxayaq, Suiti (quş və həşərat adları), Qazayağı, İtburnu, İstiot, acı tərə, Dəvədabanı (bitki adları) və s.

Azərbaycan dilinin və bu dil vasitəsilə başqa türk dillərinin tat dilinə leksik təsirinə dair çoxlu misallar gətirmək olar. Tat dili leksik nümunələri göstərir ki, tarix boyu mövcud olmuş tat-türk (o cümlədən Azərbaycan dilli qrupu) etnoslarının müştərək iqtisadi, siyasi, ictimai birləşmə əlaqələri nəticəsində tat dilinə daxil olmuş Azərbaycan dili (və ümumiyyətlə, türk dilləri) alınmaları “özününkü” olmayan dildə də özünə möhkəm yer edərək sabitləşir, gəldiyi “ögey” dildə doğmalası və dəyişkənliyə az məruz qalır. Tat dilinə keçmiş aşağıdakı Azərbaycan-türk alınmalarına bir nəzər sübut edir ki, əsas, ana dilin intensiv ədəbi inkişafı nəticəsində bu sözlərin çoxu həmin dildən çıxsa da sonradan özünə münbit torpaq kimi məskən etdiyi ikinci, hətta qohum olmayan dildən bu sözlər çıxır, həmin dilin öz doğma sözləri ilə birlikdə qranitləşərək bu dildə özünə doğmalığı hüququ qazanır.

¹ R.Rza da bu fikirdədir. Bax: onun: Talant, bilik, zəhmət. “Azərbaycan” jurn. N 12, 1977. səh. 179

Tat dilində, hətta Azərbaycan dilindən çıxmış çoxlu Azərbaycan (ümumiyyətlə, türk mənşəli) sözlər də vardır. Aşağıda yeri gəlincə bunların bir neçə nümunəsini verəcəyik.

Bəzək – bəzək-düzək, yaraşlıq. Az. sözüdür. Qədim türk dillərində həmin mənada fars sözü olan “arastə” işləndiyi halda (bax: «Древнетюркский» словарь. Л., 1969, səh. 66; bundan sonra DTS) tat dilində bu sözə təsadüf olunmur, onun əvəzində Az. sözü olan “bəzək” işlənir.

Ataşluq – odluq, yandırmaq üçün olan. Bu sözün birinci hissəsi “ataş” qədim türk dillərində (bundan sonra qəd. t.d.) f.d olduğu kimi “atəş” deyil, eynilə belə işlənmişdir. (DTS, səh. 66). Göründüyü kimi, t.d. bu eynilə belədir. Sözün ikinci hissəsi olan “luq” isə Az. dili şəkilçisidir (lıq, – lik, – luq, – lük). T.d eynilə bu gün də işlənən həmin söz q.t.d. “ataşluq” (“yandırılan” mənasında) işlənmişdir (DTS, səh. 66). Göründüyü kimi, həmin söz Az. dilindən çıxdığı halda t.d. dilində indi də öz klassik türk dili formasında qalmışdır.

dan, – dən – AZ. d.(toyuq dənə, buğda və s.); maraqlıdır ki, T. d. toyuq dənə mənasında “çinə” də deyilir və bu qədim İran sözüdür. İran dillərində isə bu söz “dən” mənasında deyil, “divar” mənasında işlənmişdir.¹ Bəlkə də ölkə adı olan “Çin” sözü də şərq dillərində həmin “çinə” (divar) sözündən əmələ gəlmişdir (öz qədim divarına, səddinə görə). Bu sözü biz indi də Az. və T. dilində işlənən çinədən (Az.d), çinədan(t.d) (toyuğun çinədəni mənasında) görə bilərik. Bu sözü etimoloji cəhətdən iki cür izah etmək olar: 1. Çinə sözünü (qədim “çinə” sözündən) divar mənasında² qəbul etsək – “dən divarı”, “dən yeri”(burada “qab”, “yer” mənasını yaradan F. və Az. d. “dan” – nəməkdən – duz qabı, güldən – külqabı və s. şəkilçisi ilə qarışdırılmamalı) kimi izah edə bilərik; 2. “çinə” sözünü T.d “dən”

¹ Bühran – e’ qate. Çinə sözünə bax.

² İngilis İrənşünası B.Ləmbton da “çinədən” sözündən bəhs edərkən fars dilinin meyvə dialektində işlənən çinə (çine) sözünü “divar”, “dən” sözünü isə Az. d işlənən “dən”, “buğda” mənasında qəbul etmişdir. Bax: Ləmbton B.A. Три Персиан диалектес. Лондон, 1938, səh. 39.

mənasında qəbul etsək, sözün ikinci komponenti olan “dən”, “dan” Az. və F. dillərində olan yuxarıda qeyd etdiyimiz sözdüzəldici “dan” (yerlik bildirən) şəkilçisidir və “dən qabı”, “dən yeri” kimi izah olunur. Bizim misalımızda sözün, görünür, ikinci mənası daha doğrudur.

Oçi – ovçu, Az. sözüdür, T.d. o (Az.d. ov) + Az.d sənət bildirən “çi” şəkilçisindədir. Maraqlıdır ki, Az.d. olduğu kimi bu sözdə sənət bildirən “çi” şəkilçisinə daha bir sənəd bildirən “luq” şəkilçisi qoşulduğu kimi (ovçuluq), tat dilində də Az.d. sənət bildirən “çi” şəkilçisinə t.d. “gəri” sənət bildirən şəkilçisi qoşularaq “oçigəri” ovçuluq sözünü yaradır (müq. et. t.d. dəmirçigəri – dəmirçilik, əsçigəri – atçılıq, hüzümçigəri – odunçuluq, kümürçügəri – kömürçülük və s.).

Pis – pis (pis adam və s. mənasında). Fars dilində həmin mənada olan “bəd” sözünə və ondan “i” şəkilçisi ilə yaranan “bədi” – pislik sözünə tat dilində təsadüf etməmişik. T.d həmin İran mənşəli şəkilçili Az. sözüne qoşularaq (pisi – pislik) yeni söz yaradır.

Buğaz – 1. boğaz (məc. mənada birindən hamilə, boğaz olmaq, asılı olmaq mənasında); 2. boğaz olmaq, balaya qalmaq (ancaq heyvan haqqında); 3. bədən üzvü. Hər üç mənada Az. sözüdür.

Səs – səs (seçki kompaniyasında). Az. sözüdür. Buradan T.d. səs dərən – səs vermək, səs dərəgar – seçici, səs astaran – səsdən məhrum etmək və s. kimi mürəkkəb birləşmələr yaranır.

Sığurta – Az. d. sığorta (özünü, əmlakını və s. sığortalamaq).

Daşbaş – Az. sözüdür: daşbaş, rüşvət mənasında. Bu Az. sözünə (hər iki komponenti – “daş” və “baş” Az. dilindən alınmadır) Az. d. sənət, peşə bildirən “çi” şəkilçisi qoşulduqda tat dilində yeni söz yaranır: daşbaşçi. Bu söz Az. d. yoxdur, “rüşvətخور”, “rüşvət alan” mənasındadır.

Dəmçə – damğa (heyvanı, insanı damğalamaq, bədənin bir hissəsinə dağlanmış dəmir parçası basmaqla nişanlamaq). Tat dilində bu sözün “möhür” mənası da vardır. Dəmçə kalxuzmu – kolxozumuzun möhürü və s., türk sözüdür. Az. d. keçmişdir. “Tamğa”

monqol xanlarının böyük, dövlət möhürünə deyilərdi.¹ Monqol xanlarının həmin möhürlə möhürlənmiş bütün yazışmaları da tamğa adlandırılırdı. Bu möhür vurulmuş fərman əsasında xalqdan vergi yığan şəxslərə tamğaçı deyirdilər. T. d. də heyvanlara damğa vuranlara (hətta dalaşqan, onun-bunun ağız burnunu əzməyi, qaraltmağı xoşlayan adamlara) bu gün belə “dəmğəçi” deyilir. Göründüyü kimi bu söz sənət, peşə bildirən öz şəkilçisi ilə birlikdə T. d. keçmişdir.

İz-iz – Az. sözüdür. Buradan da T. d. “izləmiş saxtən” – izləmək mürəkkəb feli yaranmışdır. T. d eyni mənalı “ləpür” sözü ilə paralel işlənir.

Yaqi – yağı, düşmən. Buna tat dilinin “gəri” şəkilçisini qoşmaqla yaqigəri – düşməncilik mürəkkəb sözünü yaratmaq olur.

Əttuq – ətlik. Az. sözüdür. 1. Dövlətə təhvil verilən ət planı; 2. kəsilmək üçün bəslənən heyvan mənaslarında işlənir. Hər iki (əttuq) komponenti Az. d. alınmalıdır. Bunun T. d ətluq forması da vardır.

Ədəş – Az. d. adaş. Eyni adı daşıyan mənasında. Mahmud Qaşqarının “Divan lügət-et-türk” əsərində (bundan sonra MQ) bu söz “adaş” (MQ, səh. 42) şəklindədir (Bax. DTS, səh. 9).

Ayird – ayird (etmək), seçmək, həmin mənada olan klassik arit (DTS, 53) – muas. Az. d “arıt” sözlərindəndir.

Aqnə – aqna (o yan, bu yana diyirlənmək). T. d. buradan aqnəmiş birən – aqnamaq (DTS, səh. 22-də aqna).

Oğu – zəhər. Qədim türk dillərində ağu (DTS, səh. 24). T. d. Az. d. keçmişdir.

Ağız – ağız südü, birinci süd. (DTS, səh. 24-də ağuz, həmin mənada).

Anqir – anqırmaq (eşşəyin anqırması). Qədim T. d. anqilə (DTS, səh. 47.) türk dillərində “çığıрмаq”, “bağıрмаq” mənalarında “ayqır” sözü olmuşdur (DTS, səh. 30). T.d. bu söz Az. d. kimi anqir (anqır) şəklində keçmişdir ki, buradan da “anqırmiş birən” – anqırmaq, “anqirtmiş saxtən” – anqirtmaq kimi mürəkkəb fellər yaranır.

Alaçı – alaçıq. MQ bu söz “alaçı” şəklindədir (səh.80). Göründüyü kimi, T. d. bu sözün daha klassik forması özünü saxlaya bilməmişdir.

Alda, aldaq – aldatmaq, çaşdırmaq, azdırmaq. Qədim T. d. həmin mənalarda “alda” (DTS, səh. 34) Az. d.-dən T. d.-nə keçmişdir.

Alxuş – alqış. (“alqış” şəklində bax: DTS, səh. 38).

Anduz – anduz (su həşəratı, DTS, səh. 47-də “anduz” kimi).

Çülaq – çolaq. (DTS, səh. 49-da “çolaq”).

Azqun – azgın (yolunu azmış, qudurmuş mənasında. DTS, səh. 49-da aqsun).

Ara – ara (divarın arası, adamların içində və s. mənalarında).

Ərx – arx, su axan yer (DTS, səh 52-də “ariq”. R.d həmin mənada olan “arık” sözü ilə müq. et).

Bəq – qurbağa. (qəd. T.d. bəqə. DTS, səh. 82).

Bariş – barışıq, barışmaq mənasında. Az.d. “barışmaq” mədəri mənasında T. d mürəkkəb fel olan “barış birən”, “barışdırmaq” mənasında isə “barış saxtən” işlədilir. Məlumdur ki, Az. d. “barışıq” sözünün ilkin klassik forması qəd. T.d. “barış” kimi olmuşdur (DTS, səh. 84). İndi bu söz Az.d. aradan çıxmışdır, onu həmin sözdən düzəlmiş “barışıq” sözü əvəz edir. T.d. isə qədim türk dillərində həmin mənada olan “barış” sözü eynilə qalmışdır. Məs.: barış başınd (barışın), uşunə barış san (onları barışdır), barış mənə arzumənü (barışıq mənim arzumdur) və s. kimi cümlələrdə bu qədim türk sözü Azərbaycan dilindən çıxmış isim mənasında işlənir.

Batman – batman, çəki vahidi. 180 kq-dan 300 kq-a qədər çəkiyə qədim türk dillərində “batman” deyilmişdir. (DTS, səh. 88). T.d. həmin mənada qalır.

Bilə – bülöv (itiləmək vasitəsi). Qədim türk dillərində “bilə”.

Bilək – bilək (qol, bilək mənasında), qədim türk dillərində “bilək”.

Biliş – tanış mənasında. Az.d “tanış-biliş” tərkibində qalmışdır. Qədim türk dillərində həmin mənada “biliş” kimi olmuşdur. (DTS, səh. 100).

¹ Персидско – русский словарь. М., 1960. с. 132

Buyuruq – buyuruq, göstəriş vermək. Türk dillərində bu söz “biruq”. (DTS, səh.100) və eynilə tat dilində olduğu kimi, ortada ikinci hecadan sonra “u” ilə buyuruq (DTS, səh. 121) kimi işlənmişdir.

Buq – boğ (boğmaq sözünün kökü). T.d bu söz müxtəlif birləşmələrdə, qədim türk dillərində olduğu kimi, (boğ, DTS, səh. 109) özünü saxlamışdır: buqmiş saxtən – boğmaq, boğulmuş, buqulmuş birən – boğulmaq, buğma – 1. düyüm, 2. azar; boğma (qarğış), buğum – boğça, ciğə-buğa – boğuşma və s.

Bülük – dəstə, bölük, qrup. Qədim türk dillərində eynilə indi tat dilində olduğu kimi bölük (DTS, səh. 118).

Buğa – buğa, erkək dana. Qədim türk dillərində, o cümlədən Dədə Qorqud dastanlarının dilində, tat dilində də işlənən bu söz dəvənin erkəyi mənasında buğra (DTS səh. 120), həm də öküz mənasında buğa (DTS, səh. 125) işlənmişdir.

Bütrüm – müasir Az.d. – bütöv, tam, kamil mənasında. Tat dilində qalan bu söz demək olar ki, eyni şəkildə yazılan qədim türk sözü ilə (bax: bütrü. DTS, səh. 134) eyniyyət təşkil edir. Təkcə “m” hərfi alınma türk sözünün sonuna əlavə olunmuşdur.

Baydaq – bayraq. Qədim türk dillərində badruq (DTS, səh. 134).

Çalpaş – müasir Az.d. qarışılıqlıq, toqquşma, basabas. Qədim türk dillərində eynilə çalpaş (DTS, səh. 137). T.d. bu sözdən “çalpaşuq” ismi də yaranır ki, bu da müasir Az.d. qarışıqlıq mənasını verir.

Çaq – vaxt, zaman. Türk dillərində çaq (DTS, səh. 139).

Çülpək – gözdə irin. Qədim türk dillərində həmin mənada yelpək (DTS, səh. 145). Göründüyü kimi, T. d. bu söz ilkin alınma formasından az seçilir.

Çəpiş, çöpüş – çəpiş, altı aylıq keçi balasına deyilir. Bu söz qədim türk dillərində çəpiş (MQ, 185; DTS, 144) kimi olmuşdur.

Ciqi – cırıq yeri, tikiş yeri (paltarda). T.d paltarın sökülük yerinə deyilir. Fel formasında “ciq xardən” – sökülmək, şəkilsiz – “ciqi” formasında isə isim kimi çıxış edərək “sökük” mənasını verir. Qədim türk d. bu söz “tikiş yeri” mənasında eynilə tat dilində

olduğu kimi ciqi (MQ, 546; DTS, 145) kimi mövcud olmuşdur. Göründüyü kimi, tat dilində bu türk alınması eynilə qalmışdır.

Qirçə – diş sürtünməsi. Tat dilində dişləri bir-birinə sürtmək “dandu qirçə saxtən” kimi deyilir. Bu söz qədim türk dillərində çiqir (DTS, 145; MQ, 183) kimi olmuşdur. Bizcə tat dilində bu söz özünün qədim alınmasının hərf dəyişməsindən (metateza) başqa bir şey deyildir.

Çil – çil, üzdə ləkə. Bunun tat dilində, Az. dilində olduğu kimi, sözün təkrarı yolu ilə yaranan çil-çil forması da vardır. Qədim tat dilində çil (DTS, 150).

Çiçələq – kiçik, çeçələ barmaq. Tat dilində bu söz tərkib daxilində və ümumiyyətlə, sifət mənasında da kiçicik, bapbalaca) işlənir. Çiçələ əngüşt – çeçələ barmaq, çiçələqə əyəl – bapbalaca uşaq, in ki lap çiçələqü – bu ki, lap dıqqıldır və s. kimi işlənir. Qədim Türkü dilində bu söz tat dilindən fərqli olaraq bu söz tat dilində kiçik fonetik dəyişikliklə “çiçalaq” (DTS, 150) kimi işlənmişdir. Tat dilində olduğu kimi görünür, Azərbaycan dilində də bu sözün vaxtilə müxtəlif mənaları olmuşdur.

Cir – cırmaq, sökmək. Qədim türk dillərində bu söz həmin mənada “cir” kimi işlənmişdir (DTS, 151). Bu söz, görünür, İran dillərinə (məs.: fars, tacik, əfqan, kürd, talış və s.) ciğ kimi keçmişdir. Bu söz tat dilində də cir şəkli ilə bərabər “ciğ” formasında da işlənir: cir dərən – cırmaq, ciğ xardən – sökülmək, ciğ – sökülük.

Çülaq – çolaq. Qədim türk dillərində də “çolaq” kimi olmuşdur (DTS, 153).

Çüxa – üst paltar, plaş. Tat dilində bunun “çüxə” variantı da vardır. Qədim türk dillərində “çoqa” kimi mövcud olmuşdur (DTS, 154). Tat dilində geniş işlənən bu söz Azərbaycan dilinin bəzi dialekt və şivələrində qalmışdır.

Danq – gurultu, küylü səs. Bunun tat dilində “danq-dunq” – “taraq-turuq” forması da vardır. Bu söz qədim türk dillərində hər iki variantda həmin mənada “danq” və “dunq” şəklində ayrı-ayrılıqda işlənmişdir. (MQ., III, 357; DTS, 158).

Darğa – darğa, kəndin böyüyü, başçı. Qədim türk dillərində “daruğa” (DTS, 158).

Dədə – dədə, ata. Qədim türk dillərində dedə (MQ, Ş, 220; DTS, 160).

Yəhər – yəhər. Qədim türk dillərində “edər” (DTS, 162).

Qülük – xasiyyət. Tat dilində “qülük” Az. dilindəki qılığ – “qılığına girmək” mənasında deyil, məhz xasiyyət, davranış mənasında işlənir. Xasə qülügə ədəminü – yaxşı xasiyyəli adamdır. Bu söz eynilə qədim türk dillərində də məhz “xasiyyət, əxlaq” mənasında “qülük” kimi işlənmişdir (DTS, 163). Qədim türk dillərində yaxşı əxlaqlı, xoş xasiyyət adama “edqülük” (DTS, 163) deyərdir. Bu sözün qədim türk dillərində “qiliq” şəkli də olmuşdur (DTS, 442) ki, bu da tat dilində eynilə “qiliq” kimi qalır.

Əlig – dişi keçi. Qədim türk dillərində “elik” (DTS, 171).

Aqlaş – ağlaşma. Tat dilində şəkilçisiz (azərbaycan dilindəki “ma” – siz) işlənir. Üç ağlaş aftare bə arayşmu? – hərf. Aranıza nə aqlaşma düşüb? (yəni nə aqlaşırırsınız?). Qədim türk dillərində də bu söz müasir dildəki “ma” – siz həmin aqlaşma mənasında “iqlaş” şəklində işlənmişdir (DTS, 218).

Qədəş – qohum mənasında. in mərd qədəştürü? – Bu kişi qohumundur? Qədəş, bəcə bərtani? – Qohum, hara gedirsən? Qədəşemu amarund – qohumlarımız gəldilər və s. Azərbaycan dilində, məs., Bakı dialektində işlənən “qədəş” sözünü çoxları ədəbi dildəki “qardaş” sözünün təhrif olunmuş şəkli hesab edirlər ki, bu da kökündən səhvdir. Tat dilində olduğu kimi, qədim türk dillərində müasir dildəki “qohum” sözünün sinonimi kimi “qadaş” sözü işlənmişdir (DTS, 221). Bu söz Azərbaycan dilinin sonrakı inkişafı nəticəsində “qardaş”a çevrilmiş “qarındaş” (bir qarında daşınan) sözünün təhrif olunmuş şəkli deyildir, qədim türk sözü tat dilində “qədəş” şəklində indi də qalan arxaik “qadaş” (bəzən, qaqaş) kimi “qohum” mənasında işlənmişdir.

Yalğuz – tək, yalqız. Həmin mənada olan qədim “yalğuz” türk sözüdür (DTS, 228). Tat dilində bunun “yalğuzaq” variantı da vardır və Az. dilindən tat dilinə keçmişdir.

Yal – yal (it yeməyi). “Yalamaq” sözünün köküdür. Qədim türk dillərində də həmin mənada “yal” kimi işlənmişdir.

Yalvan – yaltaqlanmaq, kiminsə dalınca sülənmək mənasında. Bə mə’əlim çü yalvanmış bəbrəni – müəllimə yaman yaltaqlanırsan. Yuxarıdakı “yal” it yeməyi sözündəndir: birinin qabağından qalan yalı (yeməyi) it kimi yalvanmaq mənasındadır.

Yan – tərəf, yan

Yapuşqan – yapışqan, kley mənasında. Qədim türk dillərində tat dilində olduğu kimi həmin mənada “yapuşqan” kimi işlənmişdir (DTS, 237).

Yaraş – yaraşmaq. Az. dilində isim kimi çıxış etmir, yalnız fel və sifət köklərində (yaraşmaq, yaraş-ıq və s.) özünü saxlaya bilmişdir. Tat dilində isim kimi çıxış edir: in bətü yaraş nəmtünü – bu sənə yaraşmaz, bətü yaraş mütünü ki, in kafə küni – sənə bu sözü demək yaraşarmı və s. Bu söz tat dilində olduğu kimi qədim türk dilində də “yaraş” kimi (isim) işlənmişdir (DTS, 240). Tat dilində bu söz “raş” kimi də işlənir ki, bu da həmin “yaraş” sözünün qısaldılmış şəklidir. Tat dilində bu söz fel kimi “yaraşmış birən” şəklində işlənir.

Tartu – ağac yonqarı, talaşa. Bu söz həmin mənada qədim türk dillərində “yartu” (MQ, III, 30; DTS, 243) kimi işlənmişdir. Tat dilində bu sözün “tartə” forması da vardır ki, bu da həmin “yartu” qədim türk sözünün fonetik dəyişikliyə uğramış variantıdır.

Yügrüg – qaçağan (at). Həmin mənada qədim türk dillərində “yügrüg” şəklində olmuşdur (MQ, III, 45; DTS, 284). Göründüyü kimi tat dilində bu qədim türk sözü eynilə qalmışdır (müasir Azərbaycan dilində yüyrək şəklindədir).

Yügrüm – məsafə mənasında “qaçmaq” sözünün sinonimi “yüyürmək” sözündəndir. Ra dur nist yə yügrüm rayü – yol uzaq deyil, bir yüyürməklilik (qaçışlıq) yoldur. Eyni mənada qədim türk dillərində “yügrüm” kimi işlənmişdir (MQ, III, 45; DTS, 284).

Gələci – nağıl. Müasir Azərbaycan dilindən çıxmış bu leksik vahid qədim türk dillərində “keləçi” kimi həmin mənada mövcud olmuşdur (MQ, I, 445; DTS, 296). Göründüyü kimi bu sözü bəzi

fonetik dəyişikliklə tat dilində (Məl., M. və s. ləhcələrdə) bu gün də işlənir.

kəm (söz tərkibində: kəmkəsəd – xəstəlik) – xəstəlik, ağrı, dərd. Qədim türk dilində bu söz həmin mənada ayrıca müstəqil leksik vahid kimi “kem” (MQ, II, 363; DTS, səh. 297) şəklində mövcud olmuşdur. Bu söz müasir Azərbaycan dilindən çıxmışdır.

kəndü – böyük saxsı qab (un tökməyə). Tat dilində bu söz un tökülən böyük saxsı qab və ya həmin məqsəd üçün olan böyük taxta sandığa deyilir. Qədim türk dilində bu söz “kendün” kimi həmin mənada işlənmişdir (MQ, II, 129; DTS, 298).

Gərək – gərək, lazım olan. Qədim türk dilində bu söz “gerək” (DTS, 300) kimi mövcud olmuşdur. Bu sözün inkarı (lazımsız, gərəksiz şey mənasında) tat dilində “gərəkmez” kimi işlənir ki, bu söz qədim türk sözüdür və bu dildə “gerəkməs” kimi işlənmişdir (DTS, 300).

Qırçın – (ya da sözünün təkrarı ilə tərkib daxilində qırçın-qırçın gaf saxtən – burnunda anlaşılmaz danışmaq) – fis-fis danışmaq, anlaşılmaz mızıldanan. Müasir Azərbaycan dilindən çıxmış bu söz (buradakı mənada) qədim türk dilində “gerçin” kimi tat dilində qalan mənada mövcud olmuşdur (DTS, 300).

kəsük – yazıq, bədbəxt, yetim mənalarında. Qədim türk dilində həmin mənalarda “kesil” sözü mövcud olmuşdur (DTS, 302).

Köçə – 1. dənli bitkilərin ölçü vahidi, 2. çömçə. Hər iki mənada tat dilində işlənən bu söz həmin mənalarda qədim türk dilində “kevcü” (DTS, 302) kimi mövcud olmuşdur.

Kürpi, kurpi – Müasir Azərbaycan dilində körpü. Qədim türk dilində “köprük” kimi işlənmişdir (DTS, 395).

Qəcil – ümitsiz, xəstə, hədsiz zəifləmiş bədən mənasında. Bu söz “qəcil” şəklində qədim türk dilində (DTS, 401) tat dilindən fərqli olaraq əks mənada, “xəstəlikdən nicat tapmaq” məzmununda işlədilirdi.

Qədəğə – tapşırmaq, qorumaq. Qədim türk dillərində bu söz həmin mənalarda “qadağla” (DTS, 401) şəklində mövcud olmuşdur.

Qətit – qurudulmuş ət mənasında. Bu söz qədim türk dillərinə də həmin mənada “qatit”, “qadit” formalarında mövcud olmuşdur (DTS, 403).

Qəc – donmaq, soyuqdan əl-ayağın işləməməsi mənasında. Qədim türk dillərində bu söz eynilə “qəc” kimi var idi (MQ, III, 440; DTS, 404).

Qayın – qayın (arvadın qardaşı).

Qəyiş – qayış.

Qout – qovut, qovrulmuş buğdanın üyüdülmüş şəklinin adı. Qədim türk dillərində bu söz “qoğut”, “qovut” kimi mövcud olmuşdur.

Qayqiq – qayıq. Tat dilində bu söz müasir Azərbaycan dilindəki kimi “qayıq” şəklində işlənir və türk dillərindəki qədim formasını (qayğuğ, qayğığ) saxlaya bilməmişdir.

Qəmçəl – bitki növüdür, qabığından qab yumaq üçün istifadə olunur. Qədim türk dillərində bu söz həmin mənada qamğaq” (DTS, 415) şəklində mövcud olmuşdur.

Qap – qab, kasa mənasında. Qədim türk dillərində “qap” (DTS, 420) kimi işlənmişdir. Tat dilində bu sözün Azərbaycan (həmçinin türk dillərində də) dilinin “qapmaq” məsdərindən (qapılan, əldən-ələ verilən) əmələ gəldiyini demək olar. Qədim türk dillərində, məs., Mahmud Qaşqari “divan”ında, qapmaq məsdərinin kökündən “qap” (tutmaq, dartmaq) mənalarında, “qapil” (tutulmuş), “qapın” (götürülən), “qapis” (qarət, çal-çap, talan) və s. kimi sözlər yaranardı (Bax. DTS, 420-421). Fars dilində işlənən “qapidən” məsdərinin (eynilə müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi – “qapmaq” mənasında) kökü, əsası olan “qap” sözü türk dillərindən bu dila keçmişdir.

Tuluq – tuluq. Bu söz qədim türk dillərində “tolğuq” kimi işlənmişdir (DTS, 420).

Qapaq – Tat dilində bu sözün üç mənası vardır: 1. qabın ağzı, 2. kirpik, 3. bakirəlik. Türk dillərinə məxsus olan bu söz qədim türk dillərində tat dilində işlənən hər üç mənada işlənmişdir (DTS, 420).

Qəri – qarı. Eynilə həmin mənada qədim türk dillərində “qəri” (DTS, 426).

Qart – qoca. Qədim türk dillərində eynilə “qart” – qoca mənasında (DTS, 429). Tat dilində bu sözdən “qartımış” (qocalmaq, əldən-ayaqdan düşmüş qoca), qartımış birən qocalıb heydən düşmək kimi sözlər də yaranır.

Qaşqəlaq, qaşqaldaq – qaşqaldaq (quş adı). Qədim türk dillərində bu söz tat dilində qalmış bir variantı kimi “qaşqəlaq” şəklində mövcud olmuşdur. (DTS, 431).

Qazmaq – isimdir, qazmaq (plovun qızarmış altı mənasında). Bu sözü səhv olaraq Az. dilinin “qazımaq” (qoparmaq, qaşımaq mənasında) felindən əmələ gəldiyini güman etmişdik.¹ Sonrakı tədqiqatlardan göründü ki, qədim türk dillərində “xəzinə” mənasında “qaznaq” sözü olmuşdur (DTS, 439).

Tat dilində bu söz (müasir Azərbaycan dilində də) qədim türk sözü olan “qaznaq” sözüdür, söz cüzi fonetik dəyişikliyə uğramışdır (“n” sonralar “m”-ə çevrilmişdir), mənası da plovun, qazanın xəzinəsi, dibi, ən yaxşı, ən gizli yeri deməkdir.

Mac – söz tərkibində (sözün sonunda) şəkilçidir. Tat dilində yemək, xörək adları yaradır: buzlamac (südlü sıyıq), bulamac (duru xəmir xörəyi) və s. Bu şəkilçi həmin funksiyada, yəni xörək adları yaradan şəkilçi kimi qədim türk dillərində eynilə “mac” şəklində, məs., qovurmac sözündə (DTS, 438) işlənmişdir. Tat dilinə Azərb. və türk dillərindən keçmiş “umac” sözü də (“un” + “mac” – un xörəyi) həmin şəkilçinin köməyi ilə yaranmışdır. Həmin sözün – xörək adının tat dilində ardavac (ardəmac kimi variantları da vardır ki, bu da həmin şəkilçinin tat dilində dəyişmiş variantı (“vac” > mac ilə tat sözü “ard” – un sözlərindən yaranmışdır) yuxarıdakı Azərb. sözü olan “umac”-ın tat variantıdır.

Qicilə – qıdıq. Qədim türk dillərində eynilə həmin mənada “qicilə” (MQ, III, 323; DTS, 440). Azərb. dilindən çıxmış bu arxaik söz tat dilində qalmışdır.

Qığ – peyin, qoyun qığı. Qədim türk sözüdür, eynilə həmin mənada “qığ” şəklində (DTS, 440) mövcud olmuşdur.

Qilinc, qilic – qılinc. Eynilə həmin mənada qədim türk sözüdür, ilkin şəkli “qilic” olmuşdur (DTS, 442).

Gimiz – tat dilində heyvan sidiyi mənasında. Qədim türk dillərində bu söz “qizim” kimi “atsüdü” mənasında (DTS, 444; MQ, I, 366; “Kutadqu bilik”, 264) olmuşdur. Bəzi müasir türk dillərində (məs., qazax, özbək, türkmən və s.) bu söz “kumis” kimi “at südü” mənasında işlənir. Tat dilinə keçəndən sonra mənasını dəyişmiş, at südünü içməyi murdar hesab edən tatların dilində sözün mənfi – at sidiyi mənasını qəbul etmişdir. Qədim türk şəkil ilə, demək olar ki, eyniyyət təşkil edir.

Qisir, qüsür – qısır, doğmayan (heyvan, ya insan); qədim türk dillərində həmin mənada “qisir” şəklində olmuşdur (DTS, 452; MQ, III, 128).

Çüğ – gözə düşən çöp. Həmin mənada qədim türk dillərində “çoğ” formasında rast gəlinir (DTS, 452; MQ, III, 128).

Qoğuş – 1. çala, dərinlik; 2. ağac ovuğu. Qədim türk dillərində tat dilindəki kimi “qoğuş” şəklində “su çalası” mənasında işlənmişdir (MQ, I, 369; DTS, 453).

Qulac – qulac. Türk dillərindən alınma sözdür, iki komponentdən əməl gəlmişdir: qul (qol) + aç (aç). Azərbaycan dilində “qulac” kimi fonetik quruluşa yiyələnəndən sonra həmin şəkildə tat dilinə keçmişdir. (müq. Et. tat dilində quşqun (qoşul + qan şəkilçisi) qoşulan sözlərdən əmələ gəlmişdir).

Qartan (tərkibdə: qartanmış birən) – qartanmaq, qaşınmaq. Qədim türk dilində “qurtan” (DTS, 469) şəklində həmin mənada olmuşdur.

Səqri – sağrı (atın sağrısı). Qədim türk dillərində eynilə “səğri” kimi olmuşdur (MQ, III, 350; DTS, 481).

Şalqam (tərkib daxilində: şəxtə-şalqam – bərk şaxta, buz-balta şaxta). Tat dilində bu söz həmin mənalı qədim türk sözü olan “salqım” sözüdür (DTS, 483). Bu sözün müasir Azərbaycan dilindəki “qırov” mənasında işlənmiş “sarqım” sözüdür (MQ, I, 485; DTS, 489) olduğunu da güman etmək olar. Çünki qədim türk dillərindəki “salqım” və “sarqım” sözləri də istər forma, istərsə də se-

¹ M.İ.Hacıyev. Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsi, Bakı, 1971

mantik nöqteyi-nəzərdən oxşar və ya-xındırlar, müasir Azərbaycan dilində isə bunların hər ikisinin mənasını verən “şaxta-qırov” sözləri də paralel işlənərək sinonim sözlər yaradırlar.

Sarmaş – sarmaşmaq. Tat dilində şəkilçisiz (maq – sız) işlənərək fel deyil, isimdir. Çini sarmaş bu bəgərdənmə – boynuma elə sarıldı (hərfən: sarmaş oldu); ondan əmələ gələn fel isə “sarmaşmış birən” – sarılmaq formasındadır. Həmin sözdən tat dilində “sarmaşuq” sözü də yaranır ki, bu da müasir Azərbaycan dilindəki “sarmaşıq” (gül adı) sözüdür. Maraqlıdır ki, tat dilindəki “sarmaş” sözü qədim türk dillərində də eynilə “sarmaş” (MQ, I, 460; DTS, 489) şəklində işlənərək isim funksiyası da ifadə etmişdir.

Siriqli – üstədən geyinilən qalın pambıq, qollu gödəkçə (rus dilindəki *telocreika* formasında). Qədim türk dillərindəki möhkəm, qalın sarınmış, qalın toxuma üst paltarına “siri” deyilirdi. (MQ, III, 262; DTS, 505). Müasir Azərbaycan dilindəki “sırıqlı” sözünün kökü, tat dilindəki bu söz sözdüzəldici “lı” şəkilçisi qəbul etmiş həmin türk sözüdür.

Sirt – hündürlük, təpə. Eynilə həmin mənalarda, qədim türk dillərində “sirt” kimi mövcud olmuş (MQ, I, 342; DTS, 505) bu söz müasir Azərbaycan dilindən çıxsa da onu qəbul edən tat dilində eynilə qalmışdır.

Sulami (sulaxa) – solaxay (sol əli ilə yazan, iş görəni və s.). Qədim türk dillərində həmin mənada işlənmiş “solamuq” sözü (MQ, I, 487; 508) tat dilinin Ərüşküş-Daqquşçu və Mədrəsə ləhcələrində yuxarıda göstərdiyimiz kimi “sulami” şəklində qeydə alınmışdır.

Süküt – söyüd. Qədim türk dillərində “söküt” şəklində (MQ, I, 506; DTS, 510). Tat dilində həmin sözdən düzələn “sükütluq” (söyüd çox olan yer, söyüdlük) qədim türk dillərində (“söküt” sözü haqqında mənbələrə bax) “sökütlüq” şəklində ifadə olunmuşdur ki, buna yaxın arxaik forma da tat dilində qalmışdır.

Sügüş – söyüş. Qədim türk dillərində t.d kimi eynilə “sügüş” olmuşdur. (DTS, 507).

Sülüq – anat. dalaq. Tat dilindəki bu söz qədim türk dillərində “sulaq” kimi həmin mənada işlənmişdir. (MQ, I, 411; DTS, 153). Tat dilinə türk dillərindən keçmiş bu söz Azərbaycan dilindən çıxsa da tat dilində, demək olar ki, sabit şəkildə qalmışdır. Tat dilində bu sözün sinonimi kimi “suluf” sözü də eyni mənada (dalaq mənasında) işlənir. Bundan başqa tat dilində müasir Azərb. dilində işlənən “dalaq” sözünün özü də həmin mənada “dəlaq” şəklində işlənir. Bu sözə qədim türk dillərində həmin mənada “talaq” kimi təsadüf olunur (MQ, I, 411; DTS, 528).

Sürtük – sırtıq, üzlü, abırsız. Qədim türk dillərində bu söz eynilə tat dilində olduğu kimi “sürtük” kimi işlənmişdir (MQ, I, 447; DTS, 518), sürtülmüş sözündəndir.

Tumo – zökəm. Qədim türk dillərində həmin mənada “tunağ-” kimi olmuşdur (MQ, I, 447; DTS, 585). Müasir Azərb. dilində bu xəstəliyin adı ərəb sözü (zökəm) olduğu halda, tat dilində öz qədim türk mənşəli söz hüququnu qoruya bilmişdir.

Uyuq – müqəvva (bağda, bostanda quşları, heyvanları qorxuzmaq üçün). Tat dilində bu sözə eynilə qədim türk dillərində həmin mənada olan “uyuq” sözüdür (MQ, I, 81; DTS, 608).

Ülgü – ölçü, razmer. Həmin mənada qədim türk dillərində eynilə tat dilində olduğu kimi “ülgü” (DTS, 624).

Ürüg – hörüy (heyvanı bir yerə bağlamaq mənasında). Qədim türk dillərində eynilə tat dilində qaldığı kimi “ürüg” (DTS, 627) və s.

Yuxarıdakı misallar qəbilindən olub tat dilində bu gün də qalan türk dilləri alınmaları hesab etdiyimiz bu sözlər heç şübhəsiz heç şübhəsiz əsasən qədim Azərbaycan dili vasitəsilə keçmişdir. Yazılı, ədəbi dil kimi həmişə inkişaf edən Azərbaycan dili öz arxaik sözlərini aradan çıxarmış, eyni mənalı sözlərin sayını azaltmış, ya da onları yeni sözlərlə əvəz etmişsə də, tat ili yazısız dil olduğuna görə öz leksikasına qəbul etdiyi alınmaları dəyişdirməyə ehtiyac hiss etməmiş, onları öz leksik tərkibində bir növ “əridərək” “daşlaşdırmış”, “özününküləşdirmişdir”. Məhz bu cəhətdən də Azərbaycan ərazisindəki İran, həm də İber – Qafqaz dillərini hərtərəfli və dərinləndirən öyrənməklə Azərbaycan dilinin inkişaf yollarını dəqiq izləmək,

onun tarixi fonetikasi, qramatikası, leksikasının keçdiyi yolu düzgün təyin etmək üçün bu əvəzsiz söz xəzinəsinin qapısına açar taxmaq olar.

Azərbaycan dilindən (həm də bu dil vasitəsilə başqa türk dillərindən) tat dilinə əsadən isimlər, qismən də fellər, sifət və bağlayıcılar və s. qrammatik vahidlər keçmişlər. Tat dilində olan Azərbaycanizmləri (həm də ümumiyyətlə türkiizmləri) leksik-semantik mənalılarına görə aşağıdakı şərti qruplara bölmək olar.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏN TAT DİLİNƏ KEÇMİŞ İSİMLƏR

1. Ərzaq, yemək adları: qəymaq – qaymaq (qum, kaymaq), quyruq – quyruq (qum. kuyruk, qoyun quyruğu mənasında), qurqut – qovut (qum. kurkut), qərə – 1. qara (rəng), 2. plovun qarası, kəpək – kəpək (qum, qəpək), kişmiş – kişmiş (qum. kişmiş), piy – piy, süzmə (qum, süzmə), dulmə – dolma (qum. dolma), buzbaş – bozbaş, piti – piti, başayaq – kəlləpaça, buqləmə – buqləmə (ət, balıq xörəyi), lavaş – lavaş (qum. lavaş), qovurmə – qovurma (qum. kavurma), yuxa – yuxa (nazik lavaş), mürəbbə – mürəbbə (qum. muraba), səqqüz – saqqız (qum. səqqiz), çığirtmə – çığirtmə (xörək adı, qum. çiqirmə), aş – aş (düyü xörəyi, plov, qum. aş – çörək), qimə – qiymə (çəkilməmiş ət xörəyi), yapraqi (həm də kələm dolması) – kələm dolması, yem – yem (heyvan üçün yemək), içki – içki (ancaq spirtli içkilər, qum. içki), çoy – 1. çay (içməli), 2. (axan, qum. hər iki mənada çay).

2. Meyvə, tərəvəz adlarına aid olan Azərbaycan alınmaları: boğli – paxla, badumcan/badımcan – badımcan (qum. badırcan), qəysi – qaysı (qum. kaysı), yəralması – kartof (yer+alması tərkibindən), finduq – fındıq, yemiş – yemiş, üzüm – üzüm, əzgil – əzgil, yay armudi – yay armudu (armud növü), qış armudi – qış armudu (armud növü), payız armudi – payız armudu (armud növü), durup –

turp (qum. turp), Əbasbəyi – Abasbəyi (armud növü), günəbaxan – günəbaxan (təm, bostan bitkisi) və s.

3. Ağac, gül, bitki adlarını bildirən alınmalar: kişniş – kişniş, qaratikan – qaratikan, qəmiş – qamış, qarağac – qarağac, qızılgül – qızılgül, kulə – kol (qum. külpə), çinar – çinar (qum. çinor), bənöşə – bənövşə (qum. bənövşə), vələmir – vələmir, vələs – vələs, süküt – söyüd və s.

4. Heyvan adlarını və ona aid keyfiyyəti bildirən alınmalar: aslan – pələng (qədim Azərb. dilindən ərslan sözündən, qum. aslan), əxtə – axta (heyvan), buğa – öküz, buğa (qum. buğa), quduq – qoduq, qəncuq – qancıq, (dişi it, at), qətür – qatır (qum. kaçır), dəvə – dəvə, day – day (qum. tay), qaplan – şir (qum. kaplan), keçi – keçi, dələ – dələ (qum. tələ), küppəy – köpək, dana – dana (qum. tana), ərəkək – erkey (qoç və s.), ayqır – ayqır (qum. eyqır), tülki – tülkü (qum. tyülküy), dağ kəli – dağ kəli, maral – maral, ceyran – ceyran, yurqa – yorğa (at) və s.

5. Quş, həşərat məfhumlarını bildirən Azərbaycan dili alınmaları: bequş – bayquş, bildirçin – bildirçin, ürdək – ördək, qaraquş – qartal, qarğa – qarğa (qum. karqa), qaz – qaz (qum. kaz), qunduz – qunduz (süti növü, zərif dərili su heyvanı), quş – quş (qum. kuş), dünduq – dimdik, dödaq – dovdaq (qum. duvodok), quzqun – quzqun (quzu apararı, quzuya qonarı komponentlərindən düzəlmiş isim), çənəxlübağa – çanaxlı bağa, qaranquş – qaranquş, çalaqan – çalağan, tərlandı – tərlandı, miçək – milçək, uzunburun – 1. uzunburun (balıq), 2. uzunburun (həşərat), qırxəyaq – qırxayaq, suğulcan – soxulcan, ilbiz – ilbiz, qurbağa – qurbağa, kərtənkələ – kərtənkələ, bildirçin – bildirçin və s.

6. Bəzi xəstəlik adlarının Azərbaycan dilindən tat dilinə keçməsinə göstərən nümunələr: qızdirmə – qızdırma (qum. Kızdırma), buqmə – buğma (qum. buvma), qülçüq (Azərb. dilində qılçığ – çöp, qıl və kiçiltmə bildirən “çığ” şəkilçilərindən) – boğaz xəstəliyi, qəbər – qabar (qum. kabarcık), dügüm – düyün, şiş, yara – yara (yarılmış, zədələnmiş), zigil – ziyil, işləmə – işləmə (qarın is-

halı), yırtıq – yırtıq (yietilmaq sö-zündən), dulama – dolama (bağır-saqların dolaşması), aqri (kəşirən) – aqri (çəkmək; doğuş zamanı).

7. Paltar, geyim, ayaqqabı, ziynət şeyləri və s. məfhumlarını bildiren Azərbaycan dili alınmaları: qəyiş, qayış (qum. kayış), bükmə – bükük (qum. bükmə), büzmə – büzmə (qum. büzmə), qul-boq – qolbaq, qarabağ – toxunma sap, qaş – qaş (üzüyün qaşı, qum. taş), dügmə – düymə (qum. tüymə), yapıncı – yapıncı (qum. Yamu-çu), yəqluq – yaylıq (qum. yavluk), kələqayı – kalağayı (nazik ipək baş örtüyü), paltar – paltar (ümumiyyətlə, geyim mənasında), səncaq – sancaq, ağ – ağ (alt paltarı, qum. ak), çit – çit (çit paltar, qum.çit), çəkmə – çəkmə, əyaqqabı – ayaqqabı, buyun baqi – boyunbağı, üzük – üzüy, buxçə – boxça (paltar bükülüsü), başluq – baş örtüyü, güdəkçə – qolsuz üst paltarı, siriqlu – sıyrıqlı (pencək, şalvar ancaq sıyrıqlı olduqda), tumban – tuman (alt tumanı) və s.

8. Təbiət, ətraf mühit, ictimai fəaliyyət və sairə ilə əlaqədar tat dilinə keçmiş Azərbaycan dili leksemləri: bağçə – dirrik (bostan mənasında), qulluq – vəzifə, iş; qumluq – qumluq (yer, qum, kumluk), bulut – bulud (qum. bulut), qızgın (gün) – qızgın, ərx (qum. arx), kulok – külək, qışlaq – qışlaq, yeylaq – yaylaq, qışluq – qış tədarükü, dağ – 1. dağ (dağ, qaya mənasında), 2. dağ (yanıq və s. mənasında), tuz – toz, çuxur – çuxur, çala (qum, qunqur), çül – çöl (qum. çel), çal – çala, quyu, şəxtə – şaxta (soyuq mənasında), buz – buz, əyaz – ayaz (qum. ayaz), ildırım – ildırım, üşqün – uşqun, daşqalaq – daşqalaq (etmək) və s.

9. Mənzil, yaşayış məskəni, təsərrüfat və ev əşyaları və s. anlamlarla əlaqədar olan alınmalar: qoymə – şalban, qazma, ka-ha, daxma (ilk yaşayış məskənləri torpaqda qazılardı), gəpu – qapı (qap, kapu), keçirtmə – qapının dal cəftəsi, dəmək – toyuq hini, ha-çər – açar (qıfıl mənasında), çapar – çəpər, hasar, kümür – kömür, biz – biz (toxuma aləti; qum. biz), burma – vint (qum. burma), güz-gü – güz-gü, qəlyan – qəlyan, kütük – kötüy (ət, odun doğramağa, qum, kütük), qurum – ocaq hisi (qum. kurum), qüyuq – qıyıq (ucu əyri, qıyılmış iri iynə), əmaq – oymaq (barmaqçılıq, qum. oymak), kuç – köç, dırmayic – yaba (qum.tırmavuc), uraq – oraq (qum. orak),

yaqləva – tava (qum. yalqav), ləkən – ləyən (qum. leqen), bişqab – boşqab (qum. boşqab) və s.

10. İnsan və onun fəaliyyəti ilə əlaqədar olan alınmalar: – biçinçi – biçinçi, bacənaq – bacanaq, qorxa – qorxaq, bic – 1. bic, kələkbaz, 2. qanunsuz doğulan, qəyin – qayın (qum. kayın), qayna-nə – qaynana (qum. kayın anə), qunaq – 1. qonaq, 2. dost, tanış (qum. konak), dilmac – çevik, cəld, qəri – qarı, quca – qoca, ilçi – elçi, güzəl – gözəl (qum. gezel), pəltək – pəltəy, adaxlı – nişanlı, sağdüş – sağdış, soldüş – soldış, qunşi – qonşu, alverçi – alverçi, qaravaş – qarabaş (qulluqçu), qazaq – 1. nöker, 2. subay oğlan (qum. kazak), qalabəki – nəzarətçi, keşikçi, qərəçi – qaraçı, qəçaq – qaçaq (quldur, yol kəsən, qum. kaçak), qələçi – qalayçı (qum. qalayçı), dəmirçi – dəmirçi (qum. temirçi), duluzçi – dulusçu, küpçi – sap rəngləyən, nəxirçi – naxırçı, oçi – ovçu (qum. avçu), çouç – çavuş (polis, milis; qum. çauş), tukançi – satıcı (qum. tukençi) və s.

11. Bədən və onun üzvləri ilə əlaqədar olan Azərbaycan dili alınmaları: biq – biğ (qum. mıyk), buqoz – 1. boğaz (bədən üz-vü), 2. boğaz (hamilə), biz-biz – biz-biz (bədənin biz-biz olması), bud – bud (ayaqdan yuxarı hissə; qum. but), qəbəq – alın, qaş – qaş (üzdə; qum. kaş), güc – güc (qum. qyüç), qul – 1. qol (bədən üzvü), 2. imza, 3. budaq (qum. kol), qəbürqə – qabırqa (qum. kaburqa), kirmiş – çimdik, yan – yan, böyür (qum. yan), daban – daban (qum. taban), səs – səs (qum. ses), ikiz – ekiz (qum. eqiz), çilçil – çilli, canlü – canlı (qum. canlı) və s.

12. Silah, metal və onlara aid edilən əşyaların adından ibarət alınma leksemlər: tunc – tunc, beybut – beybut, qalay – qalay (qum. kalay), gümüş – gümüş (qum. gümüş), qurquşun – qurğuşun (qum. korqqaşın), yəraq – yaraq (qum. yarıq), xəncəl – xəncəl (qum. xıncal), çəxmaq – çaxmaq (tüfəngdə, qum. çaxma), dayanduldurum – dayandoldurum (qədim tüfəng növü), beşatlan – beşatlan (müasir tüfəng növü), qirmə – qırma, donquz gülləsi – donuz gülləsi, qaban yıxan – iri qırma (qaban vurmaq üçün) və s.

13. Müxtəlif mənaları ifadə edən alınmalar: qəyqu dərd (qum. kayğı), güc-bəla – zorla, çətinliklə, qəlp – qəlp (pul, qum.

qalp), qərquş – qarğış, alxış – alqış, düz – düz (söz, adam, yol), də-
giş – dəyişmə, çuğul – xəbərçi (qum. çağıv), ülüm – ölüm, doğuş –
doğum (evi və s.), uxşəmiş – oxşayan, bəşqə – başqa, üzgə – özgə,
gəmi – gəmi, qıraq – qıraq, qırmaç – qırmaq, qundaq – qundaq, qu-
caq – qucaq, kürpi – körpü, ov – ov, ovçuluq – ovçuluq, suraq – so-
raq, tüy – toy, tütün – tütün, sürü – sürü (heyvan sürüsü), çürək – çö-
rək, axçə – pul.

14. Azərbaycan dilindən tat dilinə keçən sifət, keyfiyyət və zərfləri bildirən sözlər: qəlin – qalın, qara – qara, yəzuq – yazıq, dügərəg – dairəvi (qum. duqerek), küt – küt (anlamaz), pəltək – pəltək, hündür – hündür, çopur – çopur (qum. çopur), oçuğ – açıq (söz, ev, qum. açıq), ucuz – ucuz (qum. ucuz), üge – ögey (qum. oqey), azqun – azqın (qudurmuş, yolunu azmış adam, qum. qızqan), bulbol (çox), bütö – bütöv, buş – boş (qum. boş), büs-bütö – büsbütün, qəriş – qarşı (ziddinə, qum. qarışık), yavaş – yavaş, dinc – dinc, sərin – sərin, genə – yenə də, tər-təmiz – təmiz, birdən – birdən, nagəhan, arabir – arabir, çatun – çətin (qum. çətim), əbaşdan – başdan, təzədən və s.

15. Tat dilinə Azərbaycan dilindən keçmiş feli alınmalar: Belə fellərin sayı çoxdur və onlardan yeri gəldikcə geniş bəhs olunacaqdır. Leksem alınmalar nümunəsi kimi bir neçə misal nəzərdən keçirək. Azərbaycan dilindən tat dilinə keçən fellər bu dilə daxil olduqda onda artıq formalaşmış (daşlaşmış) alınma Azərb. dili şəkilçisi və tat dilinin özünəməxsus köməkçi felləri (əsasən, birən – olmaq, dərən – vermək, saxtən – etmək) həmin alınma sözə əlavə olunur (felin məlum və məchulluğundan asılı olaraq), beləliklə də, bir növ tat dilinin “özünəməxsus” feli yaranır ki, bu haqda da bu əsərin morfologiya hissəsində geniş bəhs olunmuşdur. Bu növ leksik alınmalara dair bir neçə nümunə maraqlıdır: utanmış birən – utanmaq, çaşmış birən (saxtən) – çaşmaq (çaşdırmaq), azmış birən (saxtən) – azmaq, (azdırmaq), batmış birən (saxtən) – batmaq, (batızdırmaq), bəxşlənmiş saxtən – bağışlamaq, bərişmiş birən (saxtən) – bərişmək (barışdırmaq), güzət saxtən – gözləmək, dindirmiş saxtən – dindirmək, yaramış birən – yaramaq, sinəmiş saxtən – sınamaq, səmiş

saxtən – sevmək, burmiş dərən – burmaq, ügüd dərən – öyüd vermək, daşımış saxtən – daşımaq, qurdalamış saxtən – qurdalamaq, tezbazarsaxtən – tezbazar eləmək, çığirtmiş saxtən – çığirtmaq, alçaltmış saxtən – alçaltmaq, danlamış saxtən – danlamaq, tərbiyələndirmiş saxtən – tərbiyələndirmək, yüklənmiş saxtən – yükləmək, itilənmiş birən – itib-batmaq və s.

Misallarnın sayını xeyli artırmaq olar. Lakin elə bunlar da Azərbaycan dilinin öz mühitində qoruyub saxladığı tat dilinə leksik təsirini göstərmək üçün kifayət edir və bu təsirin linqvistik səmərəliliyinə ən yaxşı sübutdur.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TAT SÖZLƏRİ

Məlumdur ki, tatlar Azərbaycan dilini qəbul etməklə tədricən öz ana dillərinin bir sıra elementlərini Azərbaycan dilinə gətirmişlər. Bu təsir dilin başqa sahələrinə nisbətən leksikada özünü daha qabarıq göstərir. Bu baxımdan Azərbaycan dilinin Bakı dialektini nəzərdən keçirək. Faktlar göstərir ki, tat dilindən Bakı dialektinə həm sırf tat sözləri, həm də başqa dilə aid olan sözlər keçmişdir.¹ Bu təsir özünü aşağıdakı sözlərdə büruzə verir.²

Səyxəş – tat dilində səyxəş – sakitlik.

Bələgün – ot adıdır, tat dilindən eynilə keçmişdir.

Bürüşdə – tat dilinin bürüştən – bişmək, qızarmaq sözündəndir, yaxşı qızarmış çörəyə deyilir.

Varə – tat dilində eynilə varə – sap.

¹ M.İ.Hacıyev. Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsi, Bakı, 1971, səh. 100

² Bakı dialektinə aid olan sözlərin çoxu prof. M.A.Şirəliyevin əsərindən götürülmüşdür. Bax: onun, Bakı dialekti, ikinci çapı, Azərb. SSR EA nəşri, Bakı, 1957. Bəzi sözlər isə müəllifin öz tədqiqatıdır. Bax: M.İ.Hacıyev. Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsi, Bakı, 1971, səh. 100-102.

Qobi – kiçik dərə (?). Tat dilində su yığılan yerə, çökəyə, dərəyə və əsasən quyuya “qubi” deyilir.¹

Qoğuş – ovuq ağacının içinə deyirlər. Tat dilində “ququş” (hərfən dərin).

Dalay – mübahisə. Eynilə tat dilində dalay – dava, vuruş, mübahisə.

Dino – düyü suyu, həlim. Tat dilində dünə – düyü, ou – su – düyü suyu.

Zəqqo – çox acı, tat dilində zaqou (zaq) – “acı” sözü ilə ou – su sözlərinin birləşməsidir.²

Kəm – 1. az, 2. ələyin bir növü. Tat dilində hər iki mənada eynilə vardır.

Həri – bəli (təsdiq ədatı), “heri” variantı da var.

Kəmrə – 1. Təzək. 2. Qatı çirk. Hər iki mənada tat dilində kəmrə formasında qalır.

Koramal – koramal (ilan) tat dilində kur (kor) – mar (ilan) sözlərindən əmələ gəlmişdir. Tat dilində kurəmar (kürəmal).

Gilavar – cənub küləyi. Tat dilində də eynilə belə gilavar. Buradakı “var” sözü tat dilində “külək” deməkdir.

Odan – su ehtiyatı saxlanan yer.

Koudan – tövlə. Tat sözüdür. Tat dilində koudun, kou – öküz, dun – yer bildirən şəkilçidir.

Mürdəşür – tat dilində mürdəşür (mürdə – ölü, şür – yumaq sözlərindəndir) – ölü yuyan adam.

Noqulay – yöndəmsiz, tat dilində də “naqulay” (“qulay” – düz, düzgün, yaxşı, “na” isə inkar şəkilçisi – yəni düzgün olmayan – yöndəmsiz).

Namalə – heç olmasa. Tat dilində eynilə nimdaş.

Nimdaş – köhnə, yarı geyilmiş. Tat dilində eynilə nimdaş.

¹ Abşerondakı “Qobustan” adı ilə müqayisə et (Bu söz iki komponentdən ibarət olub, birinci hissəsi “qobi”/qubi – quyu, sulu çökək, ikinci hissəsi olan stan isə məkan bildirən şəkilçi, hərfən “quyu olan yer” deməkdir.

² Bu söz tat dilinə ərəb dilindən (zəqqum sözüdür) keçmişdir. Azərb. dili dialektlərində tat dilində olduğu kimi işlənir.

Nohur – su yığılan yer, tat dilində də nohur.

Oxar – bıçaq itiləyən. Azərb. dilində oxarlamaq¹ sözündə müqayisə et.

Parabizən – qanadları üstündə qara xalları olan balaca, qırmızı cücdür. Tat dilində eynilə parabizən.

Səlt, sət – tamam. Tat dilində səlta, sət formasındadır.

Sərdəsi – yeri yaxşı işləməmək, tələsik. Tat dilində eynilə qalır.

Siəzi – kisə, xaral. Tat dilində sigəzi, si – otuz, gəz – ölçü vahidi (məs, qarış) sözlərindəndir. Yəni iri (hərfən: otuz qarışlıq) kisə.

Siyapur – həyasız adam, sözə baxmayan. Tat dilində eynilə qalır.

Sülümbə (ər) – nərdivan, pilləkən. Tat dilində sülünbə.

Küyozan – oraq. Tat dilində “guyo” (ot) və “zən” (zərən – vurmaq) sözlərindəndir.

Toy – ocaq, tat dilində toy.

Cəng – paslanma, pasatma; Tat dilində jirangə (cirang).

Şirəpus – divarı ağartmaq üçün tüklü dəri. Tat dilində “şirə-pust”, şirə – şirə, pust – dəri (şirələmək üçün dəri).

Əskeş – araba hissəsi. Tat dilində əskeş.

Kəndərbənd – araba ləvazimatı. Azərbaycanca xamıt, tat dilində kədəbənd *kədə* – *boyun*, *bənd* – *bağlamaq*, (hərfən “boyuna bağlanan” sözlərindəndir).

Duhunbərə – Tat dilində duhunvər (duhun – ağız, vər – bərə. “Vərə” sözü əkinin ortasında biçilmiş bir zolağa, yaxud dərə içəri-sindəki dar bir keçidə deyilir).

Soça – balaca səhəng. Tat dilində soçə (so – səhəng sözündən).

Bu cür sözləri əhalisinin böyük əksəriyyətini tatlar təşkil edən Quba rayonu əhalisinin dilində də görürük. Azərbaycan dilinin Qu-

¹ Bu söz tat dilinə ərəb dilindən (zəqqum sözüdür) keçmişdir. Azərb. dili dialektlərində “zəqqum” kimi işlənən bu söz yalnız Bakı dialektində tat dilində olduğu kimi (zəqqo) işlənir.

ba dialektində¹ bu dialekti başqa dialektlərindən fərqləndirən bəzi dil hadisələri, Azərbaycan dilinin başqa dialektlərində olmayan, lakin Quba dialektində mövcud olan bir sıra sözlər vardır ki, onları biz eynilə tat dilində görürük və bunlar, demək olar ki, tat dilinin bütün ləhcələri üçün xarakterikdir.

Məhz buna görə də Quba dialektində olan bu və ya başqa faktı tat dilinin təsiri kimi qəbul etməyə haqqımız vardır.

Yalnız Quba dialektinə məxsus hesab edilən,² lakin tat dilinin dəyişməz fonetik qanunlarından olan bir neçə fonetik hadisəni nəzərdən keçirək.

Quba dialektində sözün birinci hecasında o səsi əvəzinə u səsi işlənir. Məs: kutan – kotan, yurğa – yorğa, zuğal və s. Bu fonetik hadisə tat dilinin bütün ləhcələri üçün xarakterikdir. Belə ki, bu sözlər tat dilində yalnız kutən, yurğa və s.-dir.

Quba dialekti üçün ən səciyyəvi fonetik hadisələrindən biri sözün birinci hecasında ö səsinin ü səsi ilə əvəz olunmasıdır. Məs: ürdek – ördək, ügüd – öyüd və s. bu hadisə tat dilində də eynilə belədir və bu sözlər tat dilində də belə deyilir.

Quba dialektində sözün sonuncu (xüsusən ikinci) hecasında “ı” səsi “u” səsi ilə əvəz olunur. Məs.: axur – axır, palut – palıd, baluğ – balıq və s. Bu fonetik hadisə tat dilinin bütün ləhcələri üçün dəyişməz qanun olduğuna görə həmin sözlər də tat dilində axur, palud, boluq kimi deyilir və s.

Quba dialektinin leksik tərkibində tat dilinə məxsus sözlər, yaxud tat dili vasitəsilə bu dialektə keçən leksik vahidlər də mühüm yer tutur. Bunların bəzilərini qeyd edək.

Bəqələ – böyütkən. Tat dilində bəqələ.

Bəndənə – dərz bağlamaq üçün işlədilən sarğı (nazik çubuq, yaxud taxıl gövdəsi), tat dilində “bəndənə”. Tat dilindəki “bəstən”,

¹ R.Ə.Rüstəmov. Quba dialekti. Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, Bakı, 1961. Quba dialektinə aid olan fonetik və leksik nümunələr əsasən həmin əsərdən götürülmüşdür. M.İ.Hacıyev. Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsi, Bakı, 1971. səh. 102-104.

² R.Ə.Rüstəmov. Quba dialekti, Bakı, 1961. səh.11. M.İ.Hacıyev. Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsi, Bakı, 1971. səh: 102

“bənd” – “bağlamaq” sözlərindəndir.

Vəçə – körpə arı, tat dilində vəçə. “Vəçə” sözü tat dilində, ümumiyyətlə, “bala” – “körpə” deməkdir.

Qal – qoca (kəl, camış). Tat dilində qəndə.

Qart – dəryazı itiləmək üçün daş, tat dilində qart.

Qənəptup – kəndir toxumu. Tat dilində qənəptum. Tat dilində qənəp – kəndir, tum isə toxum deməkdir.

Qəcələ – sağsağan, tat dilində qəcələ.

İrəkəl – şumlanmış yerdə əmələ gələn arx, tatca rıkal.

İrsə, irsə, rasa – sıra ilə düzülən şey, ipə düzülmüş qoz ləpəsi və ya qax; tat dilindəki rəsan, rasan, rısmu – ip, sap sözlərindəndir.

Müşkür – qışlaq. Tat dilində müşgür.

Pilpirek – pərvanə. Tat dilində pərpinek

Sərəqət – evin bayır tərəfindən damla divarın (şalbanların) arası. Tat dilində sərəqitə.

Siyapur – həyasız. Tat dilində siyapur.

Sirt – təpə. Tat dilində sirt.

Sital – tənbel. Tat dilində sital.

Tasma – qabın ağzına bağlanan dəri və ya parça. Tat dilində tasma. Tat dilindəki tasundən – boğmaq, bağlamaq sözündəndir.

Çəspər – sərhəd. Tat dilində çəspər.

Humra – hamra/hümrə tat sözü olub “yoldaş”, “dost” deməkdir.

M.P.Vaqif deyir: ‘

Bəh bu bağın nə əcəb sərv dilaraləri var,

Hər tərəf tazə açılmış güli-rənaləri var,

Açılıb tazə-tərü-laleyi hümrələri var,

Yəni baxsan nə əcəb dilbəri zibaləri var,

Ey könül, seyr elə kim, türmə tamaşaləri var.¹

Siyala – Azərbaycanca bitki xəstəliyi olan ondium.¹ Tatca iki tərkibdən ibarət söz olub siyə//siya – qara və kiçiltmə ədatı olan lə//la-nın birləşməsindən düzəlib.

¹ Y.V.Çəmənşəminli. “Qan içində”, roman, Bakı, 1968. S. 128

Xakisar – tat dilində kömür deməkdir. Bəzi ləhcələrdə xoskar variantı da var.

Qəm tərənnüm etdi sevdalı dillər,
Ellərin şənliyi xakisar oldu.²

Qart – Azərb. və tat dillərində iki mənada işlədilmişdir. 1. küt, 2. pıçaq, çin, dəryaz və s. itiləmək üçün kələ-kötür daş.

Mən də qart daşlara verdim bu hiss,
Bu incə mənadan necə əl çəkim?³

Tana – Bir çox tat ləhcələrində (həm də Azərb. dilinin Qazax-Gəncə şivələrində) sığaya deyilir.

Əridib qəlbində qızıl eşqini,
Könül qulağınçın yanarkən tana,
Şair yeni-yeni sözlər bulacaq,
Kainat olduqca şeir olacaq.⁴

Qolay-qolay – Tat dilində qolay-qolay, qulay-qulay, Azərb. dilində olan yaxşı-yaxşı. “Yaxşı” sifətinin təkrarını yaradır:

Haydı fikrim kimi qalınlaş, orman
Ruzgar, duyğum kimi əs qolay-qolay.⁵

Hənd – tat dilində daxma, koma mənasını verir. Azərb. dilinə də eynilə bu mənada keçmişdir.

¹ “Bakı” qəzeti, 2 fevral, 1978-ci il.

² M.Müşfiq. Əsərləri. I cild, Bakı, 1968, səh. 21. Bundan sonra M.Müşfiq, göstərilən əsəri.

³ M.Müşfiq. Göstərilən əsəri, s. 32

⁴ Yenə orada, səh. 254

⁵ Yenə orada, səh. 258

Bu hənddən o biri həndə
Bu kənddən o biri kəndə
Rahat yollar çəkilir.¹

Xırsız – Kökü xır, xürdür – yəni ev, eşik. Sözüün komponenti olan siz, süz və s. azərb. şəkilçisi olub tat dilinə keçmişdir. Azərbaycan dilində evsiz, eşiksiz mənasını verir. Tat dilində xürsüz variantı vardır.

Cilvələnmə xırsızların içində
Ala gözlü ulduzların içində²

Halə – Tat dilində gəlinin otağında bəylik yatağının üstünə salınan bəzəkli örtüyə deyilir.

Yax lampanı lalə kimi,
Sərin, nurlu halə kimi
Gəlnimizin otağında.

Ərsəmi – Azərb. dilində əmidostu, yaxud əmigəlini. Tat dilində əris, ərüs – gəlin, amu, əmi azərb. dilindəki həmin “əmi” deməkdir. Tatlarda əris, ərüs, ərsəmi, ərsəmu adları qız adı kimi də işlənir. Məşəd İbtahim əmi çəkdi mişar, gəldi havar. Ərsəmi dedi: kişi, ot yerində, sənlik nə var.³

Gödə, gödək – azərb. dilində “qıssa” mənasında işlənir. Tat dilinin müxtəlif ləhcələrində kudə, küdə, vedə, küti, kutə variantları vardır və “qıssa” mənasındadır. Fars dilindəki kütah (azərb. dilinə bu söz “kutəh” kimi keçmişdir) sözü ilə eyni semantik mənə daşıyır.

Ovsar – azərb. dilindəki “yüyan” mənasındadır.

¹ Yenə orada, səh. 269

² Yenə orada, səh. 268

³ Sona xanım Cabbarlı. Onu kim unudar (C.Cabbarlı haqqında xatirələrim). Bakı, 1969, səh. 76

Ac dəvə düzdə qaldı,
Ovsarı bizdə qaldı,
Neçə arzum, həsrətim
Dərdli Təbrizdə qaldı,¹
Yaxud bir dəvənin ovsarını tuta-tuta²

Sıpkar – azərb. dilindəki felin əmr formasında “silkələ”, “çalxala” mənasındadır. Tat dilində “sıpkar saxtən” sıpkarləmiş saxtən şəklində köməkçi fel saxtən (etmək) qoşularaq tat dilində mürəkkəb fel yaradır (azərb. dilində silkələmək, çalxalandırmaq).

Seyyu boşalmış qab kimiyəm, ha sıpkar,
Ha çalxala
Qəlbim boşdur, boş.³

Pənə – azərb. dilində “pul” mənasındadır.

O zaman mən
...pulsuz-pənəsiz,
Vəzifəsiz və nəsiz
yaşayardım.⁴

Plənbəri – tat dilində Novruzdan qabaq son çərşənbə axşamı qalanan bayram tonqalı.

Plənbəri də qaladıq məhlədə
Üstündən atıldıq da
“Başın-dişin ağrısı...
Nə bilim kimə” – deyə.⁵

¹ R.Rza.Dözüm. Bakı, 1965. səh. 76

² İbrahim Kəbirli, “Cəfər yolu” şeirindən.

³ R.Rza. Göstərilən əsəri, səh. 82

⁴ Yenə orada, səh. 100

⁵ Yenə orada, səh. 119

Hənək – Azərb. dilində ərəb dilinə məxsus olan “zarafat” mənasındadır. Hənək – hənək, axırı dəyənek – zarafat, axırı çomaq (yəni dəyənek, çomaqla dalaşmağa gətirib çıxaran zarafat). Tat dilində bu sözdən hənəki – zarafat, hənəki saxtən – zarafatlaşmaq (hərfən: zarafat etmək) kimi ifadələr yaranmışdır.

İçlərindən birini
seçmişdilər briqadir
adını da həvəklə
Yolbəyi qoymuşdular.¹

Kütmül – ağızının oxvarı getmiş kəsici alətlər (bıçaq, balta və s.) mənasındadır. Bu sözə Azərb. dilində birinci komponentini eynilə saxlamaqla kütlənmiş, kütləşmiş də deyirlər.

Allah eləməsin
Belə,
qələmi kütmül,
ağzı kül,
Biliyi sütül,
oxu bülbül
miyançılar
yuxuna girər.²

Nimdaş – Azərb. dilində köhnəlmiş, yarı geyinilmiş mənasında.

Nimdər – Azərb. dilində balaca döşəkçə mənasında işlənir.

Nimtənə – Azərb. dilində gödəkçə, yarım kürk (qolsuz).

Kür – Azərb. dilində fərsiz, bədbəxt, zay, qara taleli . qaragün mənasında işlənir. Məs., tatlar deyirlər: Əbülhəsənə kuki kür dürmə (X., Q., M.) – Əbülhəsənin oğlu kür (fərsiz, zay) çıxdı.

Bir tayfa günləri qara
Taleyi kürdürsə

¹ Yenə orada, səh. 142

² R.Rza. Yenə orada, səh. 137

daha artıq haqqım yoxdurmu
Bərabərlik dediyin
Bu kürsüdə?¹

Çiyə – Azərb. dilində “kəndir” mənasında işlənir. Tat dilində bunun “cirə” variantı da vardır.

Geydim boz köynəyimi
Belimə bağladım qotazlı ciyəni
Atıldım küçəyə.²

İdmi – Azərb. dilində bədsifət, çirkin, adama oxşamayan mənasında işlənir.

Aşa vurarlar zəfəranı,
Bu çəkir qulağının dibinə.
Hey kəffarə verəsən gərək
Baxdıqca sir-sifətinə, idminə.³

Bu söz tat dilinin, ümumiyyətlə, “adam” mənasında olan idmi, ədmi, ədəmi sözündən də ola bilər, Azərb. dilinə mənfi mənada keçmişdir. İdim, ədəmi (Q), adami (M), ədmi (Məd.) – Azərb. dilində adam, insan, F. d. adəm (həmin ümumi mənada – insan).

Göründüyü kimi, bu söz Azərb. və F. dilindən fərqli olaraq tat dilində “i” mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənir. Bu daha doğrudur və dil qanunlarına müvafiqdir. Adəm xüsusi isimdir, ilk peyğəmbərin adıdır. Bu sözə “i” mənsubiyyət şəkilçisi qoşulduqda “ədəmi” ya “adəmi” olur ki, bu da Adəm peyğəmbərə mənsub, yəni adəm övladı, Adəmə mənsub, Adəm törəməsini mənasını verir. Təsadüfi deyil ki, bəzi alimlər müasir fars dilində işlədilən “Adəm” (ümumi isim, insan, adam mənasında) sözünə etiraz edərək onu “adəmi” yazmaq tə-

¹ Yenə orada, səh. 113

² R.Rza. Həmin əsər, səh. 116

³ Yenə orada, səh. 133

ləbini irəli sürmüşlər.¹ Göründüyü kimi, tat dilində dilin bu qrammatik tələbinə indi də əməl olunur və bu sözün ümumi isim mənasını verən şəklinə “i” mənsubiyyət şəkilçisini artırmağı tələb edənlər haqlıdırlar.

Köş – Azərb. dilində çökərək, adətən çöldə, evdən, eşikdən bayırda geyinilən ayaqaltı. Tat dilində köüş.

İnsan var ki, nə çarıqdır, nə də köşə
İnsan var ki, tut qıçından at dalına
Ağzı hara düşə-düşə.²

Kap – Azərb. dilində danışiq, söhbət mənasında; tat dilində bundan başqa onun kaf, qaf, köp variantları da vardır.

Ancaq bu qızın adı
Haqqında kap olunmuş
Dönə-dönə yoxlanmış
...siyahıda yox idi.³

Şirapus – at palçıq şirə ilə evi ağartmaq üçün istifadə olunan dəri parçası. Tat dilində şirə (ağ gil, palçıq, hərfən şir-süd sözündən, yəni ağ) və pus (dəri) komponentlərindən əmələ gəlib.

“Arvadnan əhdim var, – dedi. ...ona söz vermişəm ki, bu papağı verəm, şirapus qayırınsın, evi ağartsın”.

– “Hə, hə, bərk saxla, oğru aparsın şirapusu”⁴

Kənək – Azərb. dilində kobud, qaba, bərk mənasında. Məs.: kənək qoz, yəni bərk, sınımayan qoz, kənək əzgil – bərk əzgil.

Tat dilində kənəkə ədəmi (ədmi, üdmi) – kobud adam.

¹ Jurn. “İttılaat-e həftəki”. N-1570, 1350-ci il, səh. 72. Müəllif fars şairi N.Yuşiçin “Adəmiha” (“insanlar”) şeirinin adının “Adəmiha” kimi daha düzgün olduğunu göstərir və qeyd edir ki, birinci şəkildə bu “Adəmlər” (peyğəmbər adı tək olduğu halda) mənasını verir ki, bu da səhvdir: “insanlar” (ümumi insan cəmi) mənasında isə “adəmiha” olmalıdır.

² R.Rza. Həmin əsər, səh. 199

³ R.Rza. Həmin əsər, səh. 143

⁴ Əzizə Cəfərzadə. “Dayımın dərsləri”. “Kirpi”. N-4 (400). Bakı, fevral.

Bütün kənəklər,
Barsız tənəklər.
Südsüz inəklər,
Bu ərimə qurban.¹

Balıstan – təzə doğulmuş quzuların tövlədə saxlanan yeri. Balı və məkan bildirən “stan” tərkiblərindən əmələ gəlmişdir. “Mən balıstanı süpürürdüm, tövlədə balıstan ən alçaq yer idi”.

Peşin – qabaqcadan maaş hesabına verilmiş pul, rus sözü “avansın” ekvivalenti. Tat dilində piş (qabaq, əvvəl) və “in” (Azərbaycanca, cə) şəkilçisindən ibarətdir və qabaqca mənasını verən söz yaradır.

Məs., Bir gün Müşfiq bir qrupa yazıçı yoldaşları ilə birlikdə qonorar hesabına Azərnəşrin sabiq baş mühasibi, görkəmli folklorçu Əbülqasim Hüseynzadədən peşin pul almaq istəyir.²

Nərmin – Azərbaycan dilində yup – yumşaq mənasında. Tat dilində düzəltmə söz tərkibidir, sifətin şiddətləndirmə dərəcəsini yaradır. Nərminə tikə – yup-yumşaq tikə (sifətin adı dərəcəsində olardı, nərminə tikə – yumşaq tikə).

Qorxma ayrılıqdan, yolumu gözlə,
Qıyma ki, üçsün nərmin əllərin.³

Qəc, qac – Azərbaycan dilində iki nəfərin bir-biri ilə düz gəlməməsi, düşmənçilik etməyi, bir-biri ilə didişməyi mənalarında işlədilir. Tat dilindəki qəc, qac (əyri, sınımtı) sözlərinin eynidir.

Məs., “Bir-birinə yaman qəc olublar”, “əvvəl mehriban qonşu idilər, aralarından su keçməzdi, bilməzdim nə oldu ki, qac oldular”.

Şahbaz – Azərbaycan dilində “gözəl” mənasında işlənir. Tat dilində şahbaz. Məs., M.P.Vaqif yazır: “Can qurban eylərəm, səntək şahbaza”.

¹ R.Əhmədşadənin şeiri. “Kirpi” jurnalı. N-4, 1965

² Dilbər Axundzadə. Göstərilən əsəri, səh. 110

³ “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 9. V. 1969

Guşəmal – Azərbaycan dilində “qulaqburma”, yaxud qulağını burmaqla tənbeh etmək mənasında işlənir. Tat dilində eynilə belədir. Bə ü yə guşəmal amarüm – ona bir qulaqburma gəldim (ya eynilə, guşəmal gəldim).

Siyapur – Azərbaycan dilində “həyasız”, “abırsız”, “sırtıq”, “üzlü” mənasında işlənir. Tatca “siyə”, “siya” – qara, “pur”, “pür” – dolu deməkdir. Beləliklə, deməli siyapur – (üzü) dolu qara (adam), sırtıq və s. deməkdir.

Tağar – Azərbaycan dilində iri çuval, xaral mənasında işlənir. Tat dilində eyni mənada “dağar” sözü işlənir ki, bu həm çuval, həm mortal və s. kimi mənaları verir.

“Murad bəyin də ki, dəstgahı hamınıza məlumdur. İnsafən kişidə padşah çalalı vardır. Hər il tağar-tağar buğdası, xalvar – xalvar düyüsü, küp – küp yağı olardı.”¹

Xaçpuş – Azərbaycan dilində tərbiyəsiz, xuliqan uşaq mənasındadır. Tat dilində də bu söz həmin mənada işlənsə də dinsiz, imansız, müsəlman olmayan, xristian mənalarını da verir. Xaç və puş (taxan) – xaçtaxan sözlərindən; tat dilində xaspuş variantı da vardır.

“ – Elə sürmələrin işi, peşəsi sənin kimi xuliqanları doğub küçəyə buraxmaqdır. Rədd ol, xaçpuş.”²

Micilə; midilə – Azərbaycan dilində lap xırda, çox zəif, ölüvay mənalarında işlənir. Bu söz Azərbaycan dilinin Şərqi şivələrində (Quba, Şamaxı) təsadüf olunur.³ Tat dilində bu sözün göstərilən micilə, midilə (Qonaqkənd, Quba) sözlərindən savayı bitilə, pitilə (Məl.) variantları da vardır. Bu söz kiçiltmə ədatı olan “lə”-siz də tat dilində mici – yəni xırda, zəif şəkildə və onun təkrarı ilə mici-mici (xırda-xırda) şəkildə də işlədilir.

Dənəvar – Azərbaycan dilində (dənəvar, buradan da dənəvarlamaq) taxılı sovurub dənələri ayırmaq. Dənəvar – “dənə” ismindən

¹ Qafur Əfəndiyev (Qantəmir). “Sara bibi” hekayəsi. “Komunist” qəzeti, 16 oktyabr, 1967

² “Kirpi” jurnalı., Bakı, mart, 1966, N5, səh. 6

³ R.Rüstəmov, ADŞF, səh. 70-71

düzəldilmişdir.”¹ Mənbədə göstərdiyimiz müəllif sözün ikinci komponenti olan “var” sözünün mənasını bilməmişdir. Tatlar küləyə “var” deyirlər. Xırmanda döyülmüş, samandan artıq ayrılmış, qalaqlanmış taxılı kislərə, çuvallara doldurmamış sonuncu dəfə dəni küləyə verib dənəvarlayırlar. Bunun nəticəsində ən sağlam, ağır dənələr yüngül dənələrdən ayrılır, sağlam dənələrə nisbətən yüngül, xəstə dənələr (gələcək toxumluğa yaramayanları) bir qədər aralıda toplanırlar. Bu külək, adətən xəzridən, ya da güclü giləvardan² ibarət olur. Dənəvar (həm də giləvar) taxılı dənələyə əməliyyatın adını ifadə etdiyi kimi həm də əməliyyatın adını ifadə etdiyi kimi həm də əməliyyatı, ya işi, hərəkəti yerinə yetirmək üçün zəruri olan küləyin də adıdır.

Kallahı – başlı-başına buraxılmış, avara dolanmağa adət etmiş heyvan və ya insan mənasında. Tat dilində bu sözün “sürü heyvanı”, “çöl heyvanı”, tövləyə salınmayan heyvan” mənası da vardır.

“Əmioğlum inəyi qaytardı, ... istədi pəyəyə salsın... İnek ora-ya getmək istəmədi, çünki bir heyvan kimi çöldə kallahı dolanmağa çoxdan adət edibdir”.³

Təsək – azərb. dilində “gecə papağı” mənasında.

Tat dilində “təsək” sözü, ümumiyyətlə paltar, bundan əmələ gələn “təşkuk” sözü isə “müqəddəs paltar” mənasını daşımışdır. Tatlar da gecə yuxusundan qabaq başlarındakı papağı çıxarıb təsək qoyardılar ki, gecə yatanda pis yuxular görməsinlər, onların açıq başına bəd ruhlar qonmasınlar. Onlar, deməli, təsəkdə bir müqəddəslik, bir nicatvericilik görmüşlər. “Tas//təs” (başın ortası, qafası) sözündən və “ək” – kiçiltmə ədatından yaranmış düzəltmə sözdür.

Qaraçi – t.d. qareçi. T.d. bu söz İran dillərinin özünəməxsusdur. Belə ki, tat dilində arabaya “qarə”, f.d. “kari”⁴, əfq.d. kadi və s. deyilir. Məlumdur ki, daim köçəri həyat sürən qaraçılar bütün ömrü-

¹ Yəne orada, səh. 58

² Giləvar sözlündə də iki tərkib: gilə və var (külək) vardır və tat dilində gilələyə külək deməkdir.

³ C.Məmmədquluzadənin “Oğru inək” hekayəsindən.

⁴ Персидско-русский словарь. 1960, səh. 416

nü arabada keçirərdilər, təsadüfi qazanc və dillənməklə dolanardılar. Təsadüfi deyil ki, türk dillərində “dilənçi”, “yolçu” sözünün sinonimi kimi “qaraçi” sözü işlənmişdir (DTS, 424, MQ, I, 487). İran dillərinə məxsus “qare” (araba) sözünə az.d. sənət bildirən “çi” şəkilçisini artırmaqla “qaraçi” sözü əmələ gəlmişdir. İlk variantı az.d., bəlkə də, “qareçi” olmuşdur. Bu etnik qrupun az.d. adı olan “qaraçi” sözündəki birinci komponentin az. (türk) dillərindəki “qara” (sifət, rəng mənasında) sözü ilə əlaqəsi yoxdur.

Dərzi – az. dilində paltar tikən, xəyyat mənasında.

Tatlar iynəyə “dərən”, “dürən”, “darzan” kimi müxtəlif fonetik fərqli sözlər deyirlər, sənət bildirən “i” şəkilçisini “dərən” (iynə) sözünün əsası olan dər (paltarda yamaq, yarıq, sökülmiş yer mənasında) sözünə qoşaraq paltar tikən şəxsin sənətini bildirən “dərzi” sözünü yaratmışlar ki, bu da eynilə azərb. dilinə keçmişdir.

Ovxarla(n)maq – itilənmiş mənasında. Bu sözün əvvəlki iki komponenti (“ov” və “xar” – xardən – içmək, çəkilmək) mənasında işlənir. Məlumdur ki, dəmiri qızardıb döyür, sonra suya çəkir, itiləyirlər. Burada bu söz sonuncu “lan” və “maq” sözdüzəldici azərb. şəkilçilərini qəbul edərək həmin mənalı mürəkkəb söz yaranmışdır.

“O səs ovxarlanmış xəncərə dönüb ürəyimi doğrayırdı”.¹

Ələngə – azərb. dilində yorulub əldən düşmüş, halsızlaşmış. Bu söz tat dilindəki ling//lüng – ayaq sözlərindəndir. Hərəkət: Ələngə//Ələngə (aftara) – əldən (düşmüş) deməkdir.

“Gündüz saat ikiyə kimi yatmaqdan ələngəyə dönüb”.²

Burada həmin söz kinayə ilə işlənmişdir: yatmaqdan əldən düşüb.

Cirbur – soğan, un və kartofdan hazırlanan sulu xörək, tatca cılıbı.

Şeynəm – şəh, tatca şeynəm.

Şətəl – corab, tatca şətəl.

Şing – yemlik, tatca şing.

Şirp – dərhal, tatca şirp.

¹ Altay Məmmədov. Məhəbbətin səsi, B., 1968, səh. 79

² Altay Məmmədov. Məhəbbətin səsi. B., 1968, səh. 19.

Şəçiraği – gecə işıq verən böcək, tatca şə+çiraq – gecə çirağı deməkdir.

Yuxarıdakı misallar bu qarşılıqlı təsiri qeyd etmək üçün kifayət qədər əsas verir. Göründüyü kimi, Azərbaycan dilinin müxtəlif dialekt və şivələrində (dialektizmlər), xüsusilə Bakı və Quba dialektlərində işlənən bu sözlərin leksik tərkiblərinin mühüm bir hissəsi tat və tat dili vasitəsilə başqa dillərdən daxil olmuş sözlərdir. Azərbaycan dialektologiyasında, demək olar ki, tədqiq olunmamış bu sahənin (qarşılıqlı təsirin) xüsusi tədqiqata ehtiyacı vardır.¹

TAT DİLİNDƏ ƏRƏB ALINMALARI

Ərəb dilindən tat dilinə alınmaların əksəriyyəti (bunlar əsasən isimlərdir) bu dilin dəyişməz, sabit leksik vahidləridir və birbaşa ərəb dilindən deyil, əsasən Azərbaycan və fars dillərindən tat dilinə keçmişlər. Onları leksik-qrammatik və leksik-semantik mənalарına görə təsnifləndirsək bu alınmaları “ixtisasları üzrə” aşağıdakı qruplara bölmək olar:

1. Ev əşyaları, təsərrüfat və məişət vasitələri bildirən ərəb leksik alınmaları: qumaş – parça, qəfəs, təsbih, zülhan – təsbəh, qələm – qələm, zənbil – zənbil, kətan – kətan, kürsi – stul, kəlbətin – kəlbəti, luğum – atın luğumu, ləəf – yorğan, mal – 1. əşya, mal; 2. parça; 3. heyvan, nəl – nal, neft – neft, surot – şəkil, səbu – sabun, səhət – saat, sadaf – 1. sədəf; 2. düymə, əhəng – əhəng, çilit – buz, xəz – xəz (dəri), nəlbəki – (çay) boşqabı, şəm – şam və s.

2. İnsanların sənət, əxlaq zahiri görkəmi, davranışı və sairəyə aid leksik alınmalar: vəkil – 1. rəhbər, böyük; 2. vəkil, qəhbə – fahişə, qərib – özgə diyarlı, qəssab – qəssab, insan – insan, əsir-

¹ М.И.Гаджиев. Конажкендский говор татского языка. Автореф. Канд. Дисс., Баку, 1966, стр. 21; М.И.Насыев. Tat dilinin Qonqakənd ləhcəsi, Bakı, 1971, səh. 104. Son vaxtlar İlham Tahirov bu məsələyə – Azərbaycan ərazisindəki İran dillərinin Azərbaycan dilinə təsiri məsələsinə dair namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. Bax: Tahirov İ.M. Azərbaycan dilinin Şərqi qrupu dialekt və şivələrində İran mənşəli alınma sözlər. Namiz. diss. avtoref, Bakı, 1994. Azərbaycan EA İ. Nəsimi adına Dilçilik institutunun kitabxanası.

yesir – əsir (alınmış adam), luti – fırladaqçı, ləqəb – ləqəb, laqlaq – laqqırtı, dəllal – alverçi, qəbür – qəbir, nadinc – dəcəl, sail – evlənməmiş, ərə getməmiş, ölən, səhəb – sahib, fələ – fəhlə, fəqir – fağır, əvam – avam, filan – filankəs, həmbal – hambal, xalq – xalq, cəllad – cəllad, cayıl – 1. cahil; 2. cavan, xəncəl – xəncəl, şahid – şahid, şair – şair, ərüs – gəlin, əziz – əziz, xələ – xələ (ana bacısı), xolu – dayı (ana qardaşı), əmlə, amu – əmi, əmə – bibi və s.

3. İslam dini və onun mərasimləri ilə əlaqədar olan ərəb alınmaları: qiyamət – qiyamət, din – din, mələk – mələk, lənət – lənət, nəсіб – tale, qismət – qismət, ruh – ruh, sədəqə – sədəqə, səlamət, rəhm – rəhm, insaf – insaf, təbə – 1. tövbə, həlal – halal, hərəm – haram, cun – can, əhd – əhd, əzrayil – əzrail, şükür – şükür; ədat – adət, əcəl – əcəl, ümür – ömr, axirət – axirət və s.

4. “zaman”, “vaxt” məfhumu bildirən ərəb alınmaları: axir – axır, vədə – vədə, qədimi – qədim, köhnə, dör – dövr, zaman – zaman, döcdəcə – bir an, məhəl – vaxt, məcal – macal, səbəh – səbəkə, səhər – səhər, təhdi – tələsik, zühr – günorta, xəlbət – xəlvət, əvəl – əvvəl və s.

5. Yer, məkan, tikili və s. bildirən ərəb alınmaları: vatan – vətən, vilayət – vilayət, ölkə, qala – qala, dinyo – dünya, məhəllə – məhəllə, meydan – meydan, tərəq – yol, mərəkə – dalaşma, vuruş, mühkəmi – istehkam, minarə – minarə, tukun, maqazin – dükən, mağaza, eyvan – balkon, eyvan, həyət – həyət, taraf – tərəf, səmt – səmt, salam (dəyəyi) (Q.) – koridor, şəhər – şəhər, aləm – aləm.

6. Heyvan məfhumu bildirən ərəb alınmaları: meymun – meymun, çə – 1. balıq; 2. çirk, heyvun – heyvan, əqrəb – əqrəb.

7. Yas və toy mərasimləri ilə bağlı olan ərəb alınma sözləri: qəbür – qəbr, yas – yas, kəfən – kəfən, meyit – meyit, mehr – mehr, zaval – ölüm, zaval, təlaq – talaq, ərsi – toy, mehriyə – nişanda ana südünün haqqı (qız anasına), təbəq – xonça.

8. İnsanın fiziki, ruhi, əxlaqi keyfiyyətlərini bildirən ərəb alınmaları: əraq – 1. tər; 2. araq, bəxil – paxıl, bovosi – babasil, qəzəb – qəzəb, hürs – hirs, qəhər – qəhər, qəhmər – qənim, qəral – qərar (sakitlik), giley – giley, qəbul – qəbul, kəf – keyf, məhtəl –

məətəl, mətləb – mətləb, mihrubuni – mehribançılıq, razi – razı, sabur – asqırıq, təmah – tamah, həsrət – həsrət, həz – həzz, həya – həya, xasyət – xasiyyət, xəcaləti – xəcalət, hal – hal, hərəkət – hərəkət, həray – haray, hücat – höcət, rəhət – rahat, şək – şəkk, əyib – eyib, aqül – ağıl və s.

9. Təbiət və ictimai hadisələri bildirən alınma ərəb sözləri: tufan – tufan, rəd-bərq – ildırım, bəhs – çəkişmə, mübahisə – mübahisə, hücat – höcət, dəva – dava, müharibə – müharibə (çəkişmə mənasında), qumar – qumar, qalmaqal – qalmaqal, zəhmət – zəhmət, zülüm – zülm, millət – millət, xalq – xalq, xələyiq – xələyiq (dəstə adam mənasında), məclis – məclis, yığıncaq, tayfa – tayfa, tamaşa – tamaşa, hukumat – hökumət, ərz – xahiş, ərz, ərizə – ərizə və s.

10. Mal – pul, əmtəə, ticarət, hesab və s. məfhumlar ilə əlaqədar olan ərəb alınmaları: qiymət – qiymət, bərəkət – bolluq, bərəkət, qədür-qiymət – qədir-qiymət, iqrar – müqavilə, danışıq (qiymətdə), ziyad – çox, misqal – ölçü vahidi (qiymətli şeylərdə), dövlət – var-dövlət, qərd – borc, nəqd – nəqd (pul), sarf – fayda, qazanc, zaral – zərər (alış-verişdə), nişan – nişan (alverdə), əlamət – əlamət (ölçüdə), haq – haqq, xeyr – xeyr, xəznə – xəzinə, xarc – xərc, hesab – hesab və s.

11. Söhbət, danışıq, məktublaşma və s. məfhumları ilə əlaqədar olan ərəb alınmaları: qələt – səhv, ixtilat – söhbət, nöqül – nağıl, məni – mahnı, masqara – masqara, zarafat – zarafat, məsləhət – məsləhət, məsələ – məsələ, misal – məsələ, zərbül – məsəl, minnət – xahiş, minnət – sünnət, təmənnə – təmənnə, məna – məna, sır – sirr, rüsxət – rüsxət, icazə – icazə, xə – 1. xətt; 2. məktub, məktub – məktub, xəta – xəta, qələt – səhv (yazıda), hərf – hərf, ilm – elm, cohab – cavab və s.

12. Yemək, içmək, meyvəcat və s. ilə əlaqədar olan ərəb alınmaları: luqmə – loğma, ərəq – araq, şərab – şərab, zələ – zəhər, qoqal – qoğal, maşmaşun – ərək, tut – tut (ağacı), xəmir – xəmir, xəmrə – xəmirməyə, əsəl – bal, hülbə – sarıçiçək (çay üçün), həlva – halva, ədüs – lobyə və s.

13. Müxtəlif məfhumları bildirən ərəb alınmalarına aşağıdakı leksemləri aid etmək olar:

Mübarək – mübarək, bəla – bəla, vəsiyyət – vəsiyyət, qismət – ehtiyat, ixtiyar – ixtiyar (icazə), ləzzət – ləzzət, möcüzə – möcüzə, məhtəl – məhtəl, məlhəm – məlhəm (dərman), nəhs – nəhs, növbət – növbə, nəсіб – nəсіб (tale), sələqə – səliqə, təhər – tövür, üst-baş (adamın zahiri görünüşü), namus – namus, həyif – heyf, təəssüf – təəssüf, xatur – xətir, xulas – xilas, havaya – havayı (pulsuz), həzur – hazır, şək – şək, şübhə – şübhə, qərəz – qərəz, məraz – məraz, naqulay – yöndəmsiz, nacins – nacins, hərəmi – bic (uşaq), qənim – düşmən, rəqib – rəqib, hərif – hərif, ətir – ətir, bəcəhət – çətin ki,..., lühmə – palçıq, lühüm – lil, süfrə – süfrə, sənət – sənət, məlum – məlum, təbəqə – mərtəbə, ləhə – bulanlıq (su), hava – 1. hava (kislород), 2. oyun, rəqs; həlbət – əlbət, ihtiyac – ehtiyac, həcət – ayaq-yolu. fal – 1. fal (taleyi yozmaq), 2. toyuğun fal yumurtası, əməl – əməl, fəhlə – fəhlə, əmələ – qara fəhlə, nəccar – nəccar, hərrac və s.

TAT DİLİNİN YƏHUDİ LƏHCƏSİNDƏ QƏDİM YƏHUDİ SÖZLƏRİ

Eramızın IV-VI əsrlərində sasanilərin hökmranlığı dövründə (hətta e.ə. həxamənilər zamanında da) İran imperiyasının müxtəlif yerlərinə Yerusəlimdən sürgün olunmuş yəhudilərin bir qismi sonralar qədim Dərbəndə, oradan da zaman keçdikcə bir neçə ailə indiki Quba rayonuna köçürülmüşlər. onlar öz dini adət-ənənələrini, məişət normalarını saxlasalar da doğma dillərini unutmuş, yerli əhali ilə ünsiyyət üçün tat dilini qəbul etmişlər. Bu onların fiziki məhvi və ya tam assimilyasiyasının qarşısını almaq üçün yeganə zəruri ehtiyac idi.

Sayca az olan Quba cuhudları, bəzən də dağ cuhudları (Торские евреи) adlanan yəhudilər daha böyük etnik qrupun əhatəsinə düşdüklərindən normal alış-veriş və ticarət əlaqələri yaratmaq üçün yerli dili öyrənməyə məcbur olmuşlar. İlk vaxtlar (bir neçə nəsil) ikidillilik şəraitində yaşayan yəhudilər tədricən hətta məişətdə də öz doğma dillərini unudaraq – bir dilliyə, bütünlüklə tat dilinə keç-

mişlər. Təbiidir ki, onlar bu torpağa özləri ilə tat dilini gətirməmişdilər. Elə bundan sonra da yəhudilər öz milli mənsubiyyətlərini yəhudi yox, tat hesab etməyi daha üstün tutmuşlar. (Əsasən də, tatlar öz milli etnik mənsubiyyətlərini qəbul etmədiklərinə görə. Məsələn, indi Xızı tatı başqa dilə mənsub olan “dağlı” sözünü özünə etnik ad seçmiş, lahiçli tat isə Lahic coğrafi adından özünə etnik ad düzəltmiş, Suraxanı tatı isə özünü “pars” adlandırmağı üstün tutur). Alınma dili öz doğma dilinə çevirən (bunun analogiyası dünya xalqlarında olduqca çoxdur) ailə-məişət, xüsusilə, din və onun mərasimlərinə dair leksik vahidləri (bunların bəziləri yəhudi dili ilə qohum olan qədim ərəb dili leksemləri ilə eyniyyət təşkil edir) tat dilinə gətirmiş, beləliklə də, alınma, özününkü olmayan (qeyri-semit dil olub İran dillər qrupuna daxil olan) tat dilini bir növ özünüküləşdirmiş, ona milli-semit tərkibi vermişlər, bu da təbiidir. Çünki yəhudilər tat deyillər, Azərbaycana gələndən sonra tat dilini qəbul etmişlər. (Yaxın vaxtlara qədər Azərbaycanda olmuş, bu torpağa köçüb gəlmiş bəzi taddilli erməni kəndlərinin əhalisi kimi). Məs.: Tat dilində ayların adı müsəlman aylarının adı ilə yanaşı indi, əsasən, Avropa aylarının adları işlədilir. Yəhudilər isə mart ayının 20-21-dən başlanan ilin aylarının adını qədim yəhudi aylarının adı ilə adlandırdılar. Nisan (mart-aprel), iyer (aprel-may), sivon (may-iyun), tomuz (iyun-iyul), ov (iyul-avqust), ilul (avqust-sentyabr), tişri (sentyabr-oktyabr), xəşvon (oktyabr-noyabr), kisləv (noyabr-dekabr), divid (dekabr-yanvar), şəvad (yanvar-fevral), odor (fevral-mart; uzun ildə voodor).

Əsrlərin keçməsinə, coğrafi şəraitin dəyişməsinə, ətrafdakı müxtəlif dinlərə və dillərə məxsus etnik qrupların bu və ya başqa şəkildə olan təsirinə baxmayaraq, Qubanın Qırmızı qəsəbə və Bakı şəhərinin R.Rza, Vidadi, Əzizbəyov, Sabir, Hüsü Hacıyev və s. kimi mərkəzi küçələrində yaşayan Azərbaycan yəhudiləri, yaxud da elmi ədəbiyyatda adlandırdıqları kimi – dağ cuhudları bu gün belə danışdıqları tat dilinin leksik tərkibində yəhudi-semit dilinin ən qədim qatlarına gedib çıxan çoxlu dini, ailə-məişət termin sözlərini saxlayıb mühafizə edə bilməmişlər və bu leksik vahidlər bu gün də

həmin ləhcənin möhkəm, dəyişməz leksik tərkibini təşkil edir. Həmin ləhcədən gətirdiyimiz aşağıdakı misallar buna canlı şahiddir: baxur – cavan, bit – ev, boroxo – xeyir-dua, barux – xeyir-dua verilmiş (iş, adam), bəhimo – heyvan, cədoy – qurbanlıq (heyvan), quf – bədən, vücud, qən idim – cənnət, qadəş – müqəddəs, qadüş – mərhuma oxunan dua, qolut – qovulma, sürgün; qıyno – matəm mahnısı, dofus – möhür, dohan – ruhani atanın dua oxuyan zaman çatdığı ekstaz vəziyyət, dərəşo – dua (oxunan), zəxüt – yaxşılıq, zox – paklıq, zəmiro – dini mahnı oxunması prosesi, zəmirüt – dini mahnıları ifa edən şəxs, id – şahid, isroylümə – yəhudi dinini təbliğ edən şəxs, kaddim – şərq, timon – cənub, sofun – şimal, kətubo – kəbin kağızı, sinaqoqda – təsdiqlənmiş sənəd, kəllə – gəlin, lovonə – ay, mesovo – qəbir (əlhət) daşı, miğdoş – məbəd, müqəddəs yer; midbor – səhra, çöl; midraş – dini mədrəsə, mizbəyax – qurban kəsilən yer, miyus – murdar, napak (adam, heyvan); milo – sünnət, minhəq – dini adət, mərasim; misva – müqəddəs, dini borc, din xatirinə xeyirxahlıq; mobul – qiyamət, məşşər; mozol – xoşbəxtlik, molqut – şəhid, cəza nəticəsində zəncirlə döyülüb öldürülən; moloxo – iş, fəaliyyət; molxut – ağa, hökmdar; moləxo – pıçaq, motono – allah vergisi, moşiyax – ziyarət (r.d.messiya), müri – müəllim, məsliyax – müvəffəqiyyət, namaz – (qədim yəhudi sözüdür, ərəb dilinə keçmişdir. Bundan sonrakı sözlə müqayisə et) – namaz, nimaz – yəhudi kilsəsi (sinaqoq), nişir – qartal, novi – peyğəmbər, nəşumo – can, ruh odomi – adam, olo – and (özünə bəraət zamanı), omin – amin, paroşo – müqəddəs kitab, pəsax – pasxa (dini bayram), rabi – savad, rav – alim, roğiyağ – göy, asiman; rufi – həkim, təbib; rəşoğ – zalım, günahkar, qansız; sedağa – Allah yolunda pay, sisid – kəbin kəsiləndə gələcək ər-arvadın üstünə örtülən örtük; sifir – kitab, suko – bahar bayramı, baharın ilk gününün bayramı; suf – son, tahnit – oruc, tiro – tövrat, təlmid – şagird, köməkçi; təfilim – sənə-dua, alqış; təşuvo – tövbə, xalaf – əvəz edən, nəslin davamçısı; hazzon – ruhani adam, hazzir – donuz əti, haton – bəy (evlənən oğlan), haham – baş ruhani, hüq – ekvator, dünyanın tən ortası; huppo – kəbin kəsmə mərasimi, həşqoho – Allah nəzəri, şədar – şəxsiyyəti təsdiq edən

vəsiqə, şiro – dini nəğmə, şobot – şənbə (cyббота ilə müq.ət), şovo – and içmək (inandırmaq üçün), şolum – salam, şolumi – əmin-amanlıq, dostluq; şomoş – yəhudi məbəbində (sinaqoqda) xidmət edən şəxs, ivri – yəhudi, ovun – günah, hədinoy – bir Allah, milix – məlik, padşah; ərif – axşam qaranlığı, toran; ətiyüt – dövr, zaman və s.

TAT DİLİNİN QAFQAZ (ŞAHDAĞ QRUPU) DİLLƏRİNƏ TƏSİRİNƏ DAİR

Tat dilinin İber-Qafqaz dillərində olan Ləzgi, Qrız dilləri və Ləzgi dilinin Qımıq şivəsinə qarşılıqlı təsiri məsələsi də çox maraqlıdır. Bu təsir, xüsusilə, özünü tat kəndlərinin qonşuluğunda yerləşən Qrız dili (Quba rayonu) və Qımıq şivəsində (Quba və Xaçmaz rayonları) daha qabarıq göstərir.¹

Müxtəlif sistemli dillər olmalarına baxmayaraq, bu qonşu dillərin bir-birinə təsiri çox təbiidir.²

Qrız dilinin fonetikasında diqqəti cəlb edən mühüm cəhətlərdən biri budur ki, bu dildə alınma sözlərin bəzi səsləri (məs.: o, a, ı, ü) “u”-ya çevrilir və bəzən, alınma sözün əvvəlinə “u” səsi artırılır. Bu fonetik hadisə tat dilinin bütün ləhcə və şivələri üçün xarakterikdir və tat dilinin möhkəm dəyişməz qaydalarındandır. Məs.:

Qrız dilində ³	Tat dilində
duxtur	duxtur
baluq	baluq

¹ М.И.Гаджиев. Конахкентский говор татского языка. Автореф. канд. дисс., Баку, 1966, стр. 21; Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsi, Bakı, 1971, səh. 104

² М.И.Гаджиев, Конахкентский говор татского языка. Автореф. канд. дисс., Баку, 1966, стр. 21-22.

³ Ləzgi və qrız dillərinə, həmçinin, Ləzgi dilinin Qımıl şivəsinə dair materiallar Ş.M.Sədiyevin «Склонение существительных в Крызском языке» və «Кимильский говор лезгинского языка» adlı məqalələrindən götürülmüşdür. Вах: Azərb. CCR Elmlər Akademiyasının xəbərləri, 1959, N – 1, səh. 90-99; 1961, N – 4, səh. 83-93

rayun	rayun
ustul	ustul
kuttan	kutən
kaxuz	qaxuz
sandux	sandux
dukan	dukan
gunşi	qunşi
kubu	qubi
tur	tur və s.

Tat dilində izafət əlaməti kimi “ə” sonluğu özünü göstərir və təyin əmələ gətirir. Dağıstan dillərinə, tamamilə, yad olan bu hadisə qrız dilində vardır və özünü “ə” kimi deyil, “a” kimi göstərir. Məs.: Daqaara kul – daş ev. Tat dilində sinqə dahar – daş qaya, kələ xunə – böyük ev, durə di – uzaq kənd və s.

Tat dilində “a” hissəciyi cəm əmələ gətirən şəkilçilərdən biridir. Qrız dilində də bu, eynilə, cəm əmələ gətirən şəkilçidir. Məs.: admiya – adamlar (Müq et: t.d. dara – ağaclar və s.)

Tat dilində (həm də bütün İran dillərində) inkar şəkilçilərdən biri də “mə”-dir. Bu inkar şəkilçisi qrız dilində özünü “m” kimi göstərir ki, bu da tat dilindən alınmadır. Məs.: Qrız dilində de, söylə felinin təsdiqi uxu, inkarı isə muxu – demə olur.

Tat dilindən qrız dilinə müəyyən sözlər də daxil olmuşdur. Bu sözlərin bəziləri sırf tat sözləri, bəziləri isə başqa dillərin sözləridir.

Qrız dilində	Tat dilində
tov	toy (ocaq)
dağar	dahar (qaya, daş)
dar	dar (ağac)
paççaq	paçça (padşah)
admi	ədəmi (adam)
qumiş	koumiş (camış)
djiqa	cikə (yer)

Tat dilindən və tat dili vasitəsilə başqa dillərdən bəzi sözlər ləzgi dilinin qımıl şivəsinə daxil olmuşdur. Maraqlıdır ki, bu sözlərin bəziləri eynilə qız dilində də işlədilir. Məs.:

Qımıl şivəsində	Tat dilində
tov	toy (ocaq)
kubu	qubi (çala, quyu)
qaf	kaf (söz)
tar	dar (ağac)
mast	mast (qatıq)
kukrum	kukrum (ıldırım)
akudun	(s) əkəndən (çıxartmaq)
xarq	qart (pıçaq itiləyən daş)
baqli	bəli (gilas)
ttanur	tonur (təndir)
ttoq (duq)	duq (ayran)
çeika	çikə (yer)
qardam	kərdən (boyun)

Maraqlıdır ki, ləzgi ədəbi dilinə də tat dilindən bəzi sözlər keçmişdir və bu sözlər ləzgi ədəbi dilində işlədilir. Məs.:

Ləzgi ədəbi dilində	Tat dilində
tav	toy (ocaq)
tanur	tonur (təndir) və s.

Tat dilinin iki tərkibli suxtəkələ (suxtə – yanmış, kələ – erkək kəl, erkək cöngə mənasında) sözü Qafqaz dillərinin Şahdağ qrupuna daxil olan Buduq dilinə eynilə keçərək coğrafi ada – Quba rayonunda buduqlular yaşayan toponimik ada çevrilmişdir.¹

Yuxarıdakı nümunələrdən görüldüyü kimi, tat dilinin İber-Qafqaz dillərindən olan ləzgi dilinə və onun Qımıl şivəsinə, həmçi-

nin qız dilinə müəyyən dərəcədə fonetik, qrammatik və leksik təsiri vardır və bu təsirin geniş elmi tədqiqi faydalı olardı.

TAT DİLİNDƏ RUS DİLİNDƏN ALINMALAR

Rus dilinin tat dilinə müstəqim və qeyri-müstəqim təsiri də maraqlıdır. Azərbaycan dili vasitəsilə tat dilinə bir sıra rus sözləri daxil olmuşdur. Tat dilinə aprel inqilabı adlanan dövrdən əvvəl keçən sözlərin əksəriyyəti məişətlə əlaqədar olan sözlərdir. İnqilabdan sonra isə rus dilindən tat dilinə keçən sözlərin əhatə dairəsi genişlənir ki, bu da texnika və mədəniyyətin, təsərrüfat və ictimai həyat tərzini sahələrinin inkişafı ilə əlaqədar yaranmış yeni sözlərdir – o dövrün dilçilik elmində adlandırıldığı kimi sovetizmlərdir.¹ Məs.:

Tat dilində	Rus dilində	Azərbaycan dilində
paravuz	paravoz	paravoz
istikan	stakan	stəkan
həftənəbil	avtomobil	avtomobil
simavar	samovar	samovar
qalxuz	kolxoz	kalxoz
savxuz	savxoz	savxoz
suvet	sovet	sovet və s.

Olduqca maraqlıdır ki, tat dilində Azərbaycan dili vasitəsilə keçən rus sözlərindən başqa bu dilə bilavasitə rus dilindən keçən sözlər də vardır. Bu sözlərdən biri rus dilindəki «купец» – tacir sözüdür. Həmin söz Qonaqkənd ləhcəsində (xüsusilə, dəfələrlə bu sözə Gümür-Dəhnə tatlarının dilində rast gəlmişik) “küpəz” şəklində fonetik dəyişikliyə uğramış formasında işlədilir. Məsələn, bir varlı

¹М.И.Гаджиев. Влияние русского языка на татский язык (по материалам Конахкендского говора татского языка). V Межвузовская научная конференция по Ираиской филологии (тезисы докладов), Душанбе, 1966, стр. 149-151

¹ Vaqif Buduqlu (Piriyeu). Buduq və buduqlular. “Sabah” nəşriyyatı. 1994, c. 14

şəxs haqqında söhbət gedəndə gümür tatları deyirlər: ü ki küpəzü – o ki varlıdır. Yaxud əvvəllər kasıb olmuş, sonradan varlanmış bir şəxs haqqında söz düşəndə deyirlər: ü ki yə lüm – lütə yekiyü bü, üzüm küpəz bire, diyə salamış nəbədərən – o ki bizim kənddə ən kasıbı idi, indi varlanıb, daha salam da vermir və s.

Bizcə, bu söz tat dilinə rus tacirlərinin Azərbaycanla ticarət etməyə başladıkları dövrdən, Azərbaycana gəlib-getdikləri zamandan daxil ola bilər. Heç şübhəsiz, bu söz tat dilində o vaxtlar eynilə r.d. “kupets” – ticarətlə məşğul olan mənasında olmuş, sonralar dar mənasını itirərək daha geniş – “varlı” mənasında işlənməyə başlamış və bu günə qədər tat dilində qalmışdır.

Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsində yaşlı, qocalıb əldən düşmüş insana (bəzən də, hətta heyvana) “kapral” deyilir. Bu söz rus dilindən tat dilinə keçmişdir. Keçmiş rus ordularında kiçik rütbə olan “kapral” dərəcəsi (indiki serjant dərəcəsinə təqribən müvafiqdir) alan şəxslər əksərən həmin dərəcədə uzun müddət, bəzən, hətta ömrünün sonuna qədər qalır, ordudan getmir və xidmət edir, hətta kiçik rütbə ilə də qocalırdılar. Rus dilində də məhz buna görə qocalmış kaprallara «старый капрал» deyilirdi. Şübhə yoxdur ki, rus ordularının Azərbaycanda olan dəstələrindəki qoca kapralların ləqəbi kənar dillərə (məsələn: tat dilinə) daxil olmuş, tat dilində bu söz yuxarıda qeyd etdiyimiz (istər insan, istərsə də heyvan haqqında) “qoca, dişi tökülən, lap yaşlı, zəif” kimi mənaları almışdır.

Tat dilində (Qonaqkənd ləhcəsində) fırıldaqçı adama, bəzən, “maşənik” də deyilir. Bu söz hətta söyüş mənasında da işlənir və “pis adam, fırıldaqçı” məfhumunu ifadə edir. Bizcə, bu söz rus dilindəki həmin mənada olan “moşənik” sözündəndir.

Qonaqkənd ləhcəsində çox geniş surətdə “pırvayı” sözü işlədilir ki, bu da “lap əla, birinci, çox yaxşı, çox gözəl” mənalarını əvəz edir. Bu ləhcədə həmin mənalara gələn “xub”, lap əla, qəy xub sözləri ilə paralel “pırvayı” sözü də işlədilir ki, bu da rus dilindəki həmin mənada olan «первая» sözündəndir.

Tat dilində “sürgün etmək”, “köçürmək”, “qovmaq” mənasında yalnız “vəsirgə” sözü işlədilir. Bu söz eynilə rus dilindəki «высылка» sözündəndir.

Rus dilindən tat dilində keçən sözlərdən biri də “apekun” sözüdür. Bu söz tat dilində eynilə işlədilir (“əpəkun” variantı ilə) və tat dilinin lüğət fonduna daxil olmuşdur.

Bilavasitə, rus dilindən tatların dilinə keçən sözlərin sayını xeyli artırmaq olar ki, həmin fikrimizi aşağıdakı cədvəl daha qabarıq surətdə təsdiq edir:

Tat dilində	Rus dilində	Azərbaycan dilində
aquşkə	окошка	pəncərə
bolniskə, bolnisyə (m.)	больница	xəstəxana
qaravat, qırvat (m.)	крават	çarpayı
çülük, julik	жулик	cibgir
oxotno, vıxotno	входной день	bazar günü
iştirab, iştiraf	штраф	cərimə
lütəkə, lotkə	лотка	qayıq
işpişkə, işpişkə//işpiçkə	спичка	kibrit
şəpkə, şapka	шапка	paraq
lapatkə (lapatqa) (m.)	лопатка	bel
kurişkə, quruşka (m.)	курушка	su qabı
durək//durak (m.)	дурак	axmaq
silişçi (q., m.)	следователь	müstəntiq
tuk (q., m.)	ток	elektrik cərəyanı
qərəvul (q.)	караул	keşikçi

Rus dilindən tat dilinə keçən sözlərə aşağıdakı nümunələr də misal ola bilər:

ражок (M.) – ayaqqabı geyinən
çast dərən (Q.) чест даран – salamlamaq
отказ satən – rədd etmək

минут – dəqiqə
 родилни – doğum evi
 шашки (M.) – şaşka
 умывальник (M.) – əl-üz yuyan
 заграничник (M.) – “xarici” mənasında
 ертик (Q.), həftik (M.), aptek (M.) – aptek
 дизиртир (Q., Məl., M.) – qaçqın
 зубила (M.) – əskənə
 землимер (Q.), землемер (M.) – yer ölçən
 адрес (M.), ədris (Q., Məl.) – civan
 кисточка (M.) – rəng çəkən
 черновой (Məl.), черновик (M.) – qaralama
 столба (M.) – dirək
 кулак (M.) – qolçomaq
 заготовка// həzreti (M.) – tədarük
 кантор (M.) – idarə
 спорт (M.) – idman
 спортсмен (M.) – idmançı
 паралиц (M.) – iflic
 балаqaysa (Q., Məl., M.) «полагается» sözüндən “alaçaq”
 (pul) mənasında
 qarapışik (Q., Ab., M.) – oğru mənasında. Qədim slavyan
 sözü olan «Карабшик» (eynilə oğru deməkdir) sözünün təhrifidir.
 дисциплин (M.) – intizam
 лаврови лист (Q., Məl., M.) – dəfnə yarpağı
 лодур (Q., M.) – tənbel
 бирйуза (M., Məl.) – şam ağacı
 парадка (M., Məl.) – səliqə
 паталок (M., Məl.) – səqf
 тирапка (M., Məl.) – əski
 шунур (Q.) – qaytan
 шесторки (Q., M.) – elçi; шесторка (xidmətçi) sözüндən və s.
 Təbiidir ki, rus dilini bilən tatlar öz dillərinə bəzi rus sözlərini
 zərurət üzündən bu gün belə daxil edir, bu dilə aid sözləri işlətməklə

öz doğma dillərini daha da zənginləşdirməyə məcbur olurlar. Bura-
 ya ən çox “qohum olmayan müxtəlif sistemli dillərdə işlənən inter-
 nasional sözlər”¹ daxildir ki, bunların da əksəriyyəti Azərb. dili va-
 sitəsilə, qismən də müstəqil, bir başa rus dilindən tat dilinə keçmiş-
 lər. Bu leksik alınmaların böyük əksəriyyəti tatların məişətinə daxil
 olan əşyalarla birlikdə dilə daxil olmuşlar. Rus dilindən tat dilinə
 keçən sözləri işlənmə sahələri, ifadə etdiyi mənalарına görə müxtəlif
 qruplara bölmək olar.

1. *Müxtəlif alət, cihaz, məhsul və sairənin adını bildirərən tat
 dilində işlənən rus sözləri:* Bankə – banka, pumujnik (r.d. бумаж-
 ник) – pul kisəsi, bujqə (r.d. бочка) – çəllək, bədirə (r.d. ведро) –
 vedrə, qirifinkə (r.d. графин) – su qabı (qrafinka), divon (r.d. ди-
 ван) – divan (oturacaq), istikan – stəkan, işkaf – şkaf, qastrul (r.d.
 кастрюля) – qazan, qırvat (r.d. кровать) – çarpayı, qırəqaz (r.d.
 кировгаз) – kırəqaz, lapatkə (r.d. лопата) – lapatka, ləmpə (r.d.
 лампа) – lampə, ispişkə (r.d. спичка) – kibrit, müşük (r.d. мешок)
 – kisə, (r. d. фитиль) – piltə, pilətə (r.d. плита) – dəmir, çuqun
 vərəq, pistun (r.d. пистон) – piston, patrun (r.d. патрон) – patron,
 partəfil (r.d. портфель) – portfel, sumkə (r.d. сумка) – sumka,
 putulkə – butilka, rumkə (r.d. рюмка) – rumka, sirvont – sirvant, sə-
 məvar – samavar, tarilkə (r.d. тарелка) – boşqab, çutkə (r.d. четы)
 – çutkə, şutkə (r.d. шетка) – 1. paltar təmizləyən, 2. diş şotkəsi;
 çaynik – çaynik, şifəfir (r.d. шифонер) – paltar yeri, şkaf və s.

2. *Sənət, əqidə, məşğuliyyət və s. bildirən rus dili alınmaları:*
 balşivik – bolşevik, birqədir – briqədir, bandit – quldur, əfsir (r.d.
 офицер) – zabit, kiruy (r.d. герой) – qəhrəman, duxtur (r.d. доктор)
 – həkim, invalid – əlil, incinar (r.d. инженер) – mühəndis, komu-
 nist – kommunist, kəmsəmul – komsomol, kəmsəmulkə (r.d. комсо-
 молка) – komsomolçu qız, qənturulur (r.d. контролёр) – yoxlayıcı
 (tramvayda), qəntrul (r.d. 1. контроль; 2. контролер) – 1. nəzarət;
 2. nəzarətçi, mazçi (r.d. маз, мазать) – ayaqqabı təmizləyən, minis-

¹ И.А.Мамедов. Интернациональные слова европейского происхождения в современном Азербайджанском языке. Автореферат кандидатской диссертации, Баку, 1966, səh. 6

tir – nazir, mantıur – mantur (r.d. mantıor) – elektrik baxıcısı, matrus – matros, pırkurur (r.d. прокурор) – prokuror, partizan – partizan, midsistrə (r.d. медсестра) – şəfqət bacısı, rubuçi (r.d. рабочий) – fəhlə, rıvizur (r.d. ревизор) – müfəttiş, saldat – əsgər, sudıy (r.d. судья) – məhkəmə, učenik (r.d. ученик) – köməkçi şagird (səpətdə), učitell/uştil (r.d. учитель) – müəllim, filşir (r.d. фельдшер) – feldşer (tibb qardaşı), xazayın (r.d. хозяин) – sahib, sahibkar, şofir (r.d. шофёр) – sürücü, aqrانum (r.d. аграрном) – aqrانom, zutixnik (r.d. зоотехник) – zootexnik, ərtis (r.d. артист) – artist və s.

3. *Texnika və nəqliyyat vasitələrinin adını bildirən alınmalar:* vəlsipit (r.d. велосипед) – velosiped, qıramufun (r.d. грамофон) – qramafon, lütəkə (r.d. лотка) – qayıq, maşın (r.d. машина) – maşın, həftənəbil (r.d. автомобиль) – avtomobil, motoskil (r.d. мотоцикл) – motoskilet, mitro – metro, matur – motor, həftəbus (r.d. автобус) – avtobus, paravus (r.d. паравоз) – paravoz, paraxud (r.d. пароход) – gəmi, patfun (r.d. патефон) – patefon, pilimyut (r.d. пулемет) – pulemyot, səməlyut (r.d. самолет) – təyyarə, simavar (r.d. самовар) – samovar, tel, telqram (r.d. телеграмма) – teleqram, tramvay – tramvay, telfun – telefon, təksi – taksi, faytun – fayton və s.

4. *Paltar, ayaqqabı, yatacaq və s. kimi geyim və yataq əşyalarını bildirən alınma rus sözləri:* Batinkə (r.d. батинка) – çəkmə, qələfey (r.d. галифе) – qələfə (şalvar), platye – paltar, jikit – jiket, koluş – qaloş, qastun – kostyum, qanbinasi (r.d. конбинасия) – iş paltarı, qasinkə (r.d. косынка) – baş yaulığı, quftə (r.d. кофта) – kofta, şərkə (r.d. шапка) – şarka, midalyun (r.d. медальон) – medalyon, raqun – raqon, pilaş – plaş, rəncək (r.d. пиджок) – rəncək, parasinə (r.d. простиня) – ağ (yorğan üzü), səndəli (r.d. санлалия) – çəkərək, tufli – tufli, çuvak (r.d. чувяк) – ev ayaqqabısı, kərkə (r.d. кепка) – keпка, şarf – şərf, şiniş – şinel, sapuğ – çəkmə (uzun boğaz), yubkə (r.d. юбка) – yubka, paduşkə – balış, matras (r.d. матрас) – döşək, rubaşkə – köynək, qalstuk – qalstuk, naski – corab və s.

5. *Ərzaq, xörək, meyvə, tərəvəz məfhumları ilə əlaqədar olan rus dilindən alınma leksimlər:* burş – borş, bumajni – (r.d. бумажный) – nazik qabıq (alma növü), verməşil (r.d. вермишель)

– verməşil, cim – cem, jərkuv (r.d. жарко) – qovurma (xörək növü), qənfit – konfet, kafe – kofe, ikrə – ikra, kisil – kisel, qartuşkə – kartof, qamput – kompot, məkərun – (r.d. макарон) – makaron, marqarin – marqarin, maхurkə – tənbəki, marmalad – marmalad, morojnə – dondurma, malinə (r.d. малина) – qarağat, manpasi (r.d. манпасье) – manpasa, mərkuv (r.d. морков) – yer kökü, pavidlə (r.d. павидло) – pavidlə, piçənik (r.d. печенье) – peçenyə, pamadur (bəzi ləhcələrdə "sib urus" – rus alması), pamior, projnə (r.d. пирожное) – pirojna, pirəski (r.d. пирожки) – piraşki, xələdis (r.d. холодец) – soyuq ət, şaqalad – şokalad, şponkə (r.d. шпанка) – şponka (üzüm növü), petruşkə (r.d. петрушка) – səfəri, burak – çuğundur (qırmızı), siviqlə (r.d. свекла) – çuğundur (şəkər), kapustə – kələm, salunkə (r.d. солянка) – duzatutulmuş kələm, xiyar və s.

6. *Dövlət idarələri, ictimai təşkilatların adlarını bildirən rus dili alınma sözləri:* biro (r.d. бюро) – büro, bəlniskə (r.d. больница) – xəstəxana, armı (r.d. армия) – ordu, briqad – briqada, bonk – bank, ditdum – (r.d. детдом) – uşaq evi, qəstinskə (r.d. гостиница) – mehmanxana, institut – institut, qabinet (r.d. кабинет) – kabinet, kontur (r.d. контора) – dəftərxana, qalxuz – kolxoz, savxuz – sovxoz, qampani (r.d. компания) – şirkət, qamitit (r.d. комитет) – komitə, qamsamul – komsomol, kərpic (r.d. кирпич) – kərpic, qəmisyə (r.d. комиссия) – komissiya, kaprətiv (r.d. кооператив) – kooperativ, milis (r.d. милитсия) – milis, naluq (r.d. налог) – naloq, pinsi (r.d. пенсия) – təqaüd, padval (r.d. подвал) – zirzəmi, piç (r.d. печь) – buxarı, pilətə (r.d. плита) – pilətə, partiye – partiya, rayun – rayon, səbran (r.d. собрание) – iclas, tartuar (r.d. тротуар) – piyada yolu, sayuz (r.d. союз) – ittifaq, savit (r.d. совет) – sovet, şura; uçut (r.d. учет) – hesab, simint – sement, universitət – universitet, ərtil – artel, ətrad (r.d. отряд) – dəstə, bölük və s.

7. *Müxtəlif nəzəri, siyasi, ictimai terminlərə, xəstəlik, ölçü bildirən sözlərə aid olan rus alınmaları:* aftəritə (r.d. авторитет) – səlahiyyət, intiris – interes, qəmuniz (r.d. коммунизм), sosyaliz – sozyalizm, kultur (r.d. культура) – mədəniyyət, qəmədiyə (r.d. комедия) – komediya, qəmədi (r.d. комик) – məzhəkəçi, nastreni

(r.d. настраение) – əhval, pırinsip – prinsip, dumat (r.d. думать) – düşünmək, traqidi (r.d. трагедия) – faciə, fantazi (r.d. фантазия) – fantaziya, arşın – arşın, vərs (r.d. верста) – vers, qıram – qram, dəsətin (r.d. десятина) – desyatin (hektarın onda biri), kilo – kilo, kilometir – kilometr, mitir – metr, put – pud, kəpik (r.d. корейка) – qəpik, santimitir – santimetr, hiktar – hektar, qurom (r.d. гром) – ildırım, vəspəlini luqkix (r.d. воспаление легких) – ağciyərin soyuqdəyməsi, tif – tif, dizintirin (r.d. дизинтерия) – yatalaq (xəstəliyi), ranus – ıyarın ağrısı, çuxutkə (r.d. чухотка) – vərəm, ənkinə (r.d. ангина) – boğaz ağrısı, qulaу – quşay (r.d. гуляй-кушай) – qonaqlıq, ziyafət; dinrojdeni (r.d. деньрождения) – ad günü, qasmanaft (r.d. космонавт) – kosmonavt, traxturist (r.d. тракторист) – traktorçu və s.

Maraqlıdır ki, birbaşa rus dilindən söz alınması hadisəsi tat dilində olduğu kimi, başqa yazısız İran dillərində də vardır. Məsələn, İşkaşim dilində "bruk" (rusca "брюк"), "hapravlen" (rusca "направление"), "vıçer" kimi sözlər vardır¹ ki, bunlar bilavasitə rus xalqı ilə mədəni və iqtisadi əlaqələr nəticəsində mümkün olmuşdur.

Tat dili leksikasının böyük bir qismini də bütün İran dillərində deyil, yalnız bir neçəsində, o cümlədən, tat dilində işlənən sözlər təşkil edir, məsələn: "xari" – yer, "kələhə" – böyük, "qey" – çox, "lokmin" – birdən, "dirink" – (tamam) boş, "tünük" – xörək, "daha" – dağ, "çüm" – göz, "vir birən" – itki, "astaran" – almaq, "birar" – qardaş, "təlü" – tikan və s.

Əlbəttə, bu sözlərdən, məsələn, "cüm" İşkaşim dilində – "com", "qəy" sözü – "qay", "birar" sözü Kilək dilində – "brar" və s. şəkildə işlənsə də, heç də onların tat sözü olmadığı demək deyildir. Eyni sistemli dillər üçün bu hal çox təbii və qanunidir və həmin sözləri tat dilinin öz sözləri saymaq olar. Çünki bu sözlər həmin dildə tam hüquq qazanmış leksik vahidlərdir.

SADƏ SÖZLƏR¹

Avaz – yenə, astara – ulduz, ataş – od, afta – günəş, aftaran – düşmək felindən "düşdü", alat – 1. paltar; 2. yorğan-döşək, amburun – armud, ardic – ələk, ambar – 1. çox; 2. ambar; arakərə – çay, bə'li – gilə, büsk – şiş (kabab bişirmə), bəyə – buz, vamas – şiş (yara), var – külək, variş – burun (orta f.d. "voina"), vini – burun (orta f.d. vinik), vəs-bəs (orta f.d. vas), vək – yarpaq (orta f.d. valk), vələnd – hörümçək, qaqlə – kuzə, qəjqun – qazan, qəmçəl – qab yuyan, qəlaq – qarğa, qəbəq – alın, qir – dağ (Avesta dilində "qairi", sanskrit dilində qiri – dağ), dar – ağac (Midiya dilində də həmin mənada "daru"), daha – qaya, düşmə – bulaq, dərzən – iynə, döü – div, dumar – kürəkən, niştə – səhər tezdən, kürdə – böyrək, kəbə – xalça, kədək – balaq (camış balası), kəmrə – təzək, may – ana, nımdər – nalça, qənşəl – qənşər, qabaq, ko – öküz, süxən, kaf – söz, muqli – yumruq, məsən – bülöv, cə' – zibil, cihin – xırman, xacamaz – qoz, xiyə – kürək, xari – yer, xo – yuxu, usdum – ərsin, usdan – hamilə, türax – çarıq, öüşə – meşə (Kl.f.d. d-də bişə), öüsinə – nağıl, öürəz – iməcilik, zangu – üzəngi, zuhun – dil, zunə – açar, joju//cocu – kirpi və s.

DÜZƏLTMƏ SÖZLƏR

Asbandak (M.) – üzəngi, asbaxun (M.) – ilxı, asbares (M.) – cıdır meydanı, poqabi – ayaqqabı, qoyışgəh – qəyişgəh (qayış yeri) – bel, binlo – bin (önqoşma) + lo – bu tərəf, bonl – bon – bon (ənqoşma) + lo - o tərəf, vəxizundən² – durğuzmaq (və + xisundən –

¹ Kitabın həcmi imkan vermədiyi üçün burada və bundan sonrakı leksik bölmələrdə geniş izahata varmadan ancaq dil materiallarını sadalamaqla kifayətlənəcəyik.

² Bir sıra sözlərin və bu sözün əvvəlində olan "və" (Məs, vəxi – dur, əmr formasında, tək və s. müasir fars dilində "bər xiz"), pəhləvi dilində "var" şəkildə olmuşdur. Göründüyü kimi, bu hissə tat dilində öz qədim formasını indi də saxlayır.

¹ Т.Н.Пахалина, göst. əsəri, səh. 187, 21, 245

yatırtmaq sözündən), vəçuqundan – cırmalamaq (çəqundən – qatlammaq sözündən), vədərən – itələmək (və + dərən – vermək), vakazirən – bulaşmaq (va + kazirən – bulanlıq), vəküftən – götürmək, vəçarundən – yıxmaq, vəşmərdən – söymək, vaburan – əhatə etmək, vaqundən – soxmaq, vəkəşirən – oxşamaq (kiməsə), varzərə¹ – küləkdöyən, vərəvurd saxtən² – fürsəti əldə etmək, vəxiştən – durmaq, varəftərən – toxunmaq, varistən – yağmaq, vayistən – istəmək, vasal³ – bahar.

Bu söz şəkil və mənaca daha qədim görünür. Birinci hissə "va" ("baz", "vaz") şəklində (məs. Tehran dialektində "açmaq" mənasında) qalır. "Sal" sözü də "il" deməkdir. Beləliklə, "vasal" sözü hərfən "ilin başlanğıcı", "təzə il" mənasını verir. Bu sözün birinci hissəsində olan "va" ,hətta Azərbaycan dilinin Bakı dilaktinə də daxil olaraq həmin mənada işlənir. Məs.: Varəncil – təzə əncil sözündə olduğu kimi.

Varəndə – yağıntı, vagaştən – qayıtmaq, vərəzə – yoxuş, vəcəyistən – oynamaq, vəkəndəgar – ata (hərf. əkən), qərdxun – borclu (qərd – borc; xund, xundən – oxumaq, çağırmaq məsdərindən), qulpə – bərk pendir (adətən, sulu şorun içində olan bərk tikələrə deyilir. qulp – az. sözündən olub əl ilə götürülən, ələ gələn mənasında), daxsirən – islanmaq (da+xisirən – fars dilində xisidən – islanmaq sözü ilə müqayisə et), dakosundan – yandırmaq, dəküftən – geyinmək, dəzərən – 1. sancmaq (gülü və ya sancığı yaxaya); 2. vurmaq, vəzərən – asmaq, doşundən – soxmaq, itiləmək; dürəhün – dudkeş, ənəştə – səhər, əzini – belə, əzəlmun – bizimki, əzəlmun – sizinki, əyəlkəri – uşaqlıq (sifət), əssuvar – suvari (əs+suvar, müq. et həmin mənada qəd. f.d. əsbar), birərzərə – qardaş oğlu, əncirən – doğramaq, ərkuhun – ərköyün, mərəko – inək və s.

¹ "Avesta" dilində "vata" – külək. Mazandaran dialektində "va". Bax: B.Dom. Göstərilən əsəri, səh. 66. Küləkcə isə "var".

² Azərbaycan dilinin Təbriz ləhcəsində "bələbürd eləmax".

³ Fars d. bir sıra isim və isimdən düzələn nitq hissələrində, həm də məsdər və köməkçi feldə "d" tat dilində "r"-ya çevrilir. Məs.: f. Dud – tat. durə (tüstül), budən – birən (olmaq), didən – dirən (görmək)

MÜRƏKKƏB SÖZLƏR

Afta bitmiş birə – günbatan, afta vərməyəyi – gündoğan, bə çığatay kəşirən – ciddi haqq-hesaba çəkmək, var dərən – çevirmək, vir birən – itmək, sərxunə (Məd.) – bulaq, kal zərən – çağırmaq, maypiyə – valideyn (ata-ana), şəruz – gecə-gündüz, nükbəhər – nübar (meyvə), xaykərk – yumurta, xuvargil – bacılıq və s.

OMONİMLƏR

Fonetik cəhətdən eyni səslənərək müxtəlif mənalar ifadə edən leksik vahidlər kimi tat dili omonimləri bu dilin öz kök sözləri vasitəsilə yarandığı kimi, ya eynilə, ya da cüzi fonetik dəyişikliklə Azərbaycan dilindən bu dilə daxil olmuş alınma sözlər hesabına əmələ gələrək müxtəlif semantik mənalar ifadə edirlər.

Azərbaycan dilindən tat dilinə keçmiş omonimlər o qədər çoxdur ki, onları ayırmağa ehtiyac yoxdur.

Omonimlər əksərən fonetik cəhətdən təsadüfən oxşar və ya eyni olan sözlərdir və bunlar hətta dilin müxtəlif nitq hissələrinə də aid ola bilər. Məs.: tat dilindəki "zön" sözü omonim kimi aşağıdakı mənaları verir: 1. qadın, arvad; 2. "zərən" – vurmaq məsdərinin əmr forması olan "zən" – vur kimi və s.

Orə – 1. (isim) avara (iki illik kəlçə); 2. toyuğun başqa yerdə yumurtlaması, az.d. "avara" sözündən.

Subi – 1. ağ rəng, 2. gözdə ağ pərdə, tita

Ağa – 1. cənab, ixtiyar sahibi; 2. kişi adı (az. d. eynilə)

Yavani – 1. sulu xörək; 2. süd məhsulları, ağartı, az. d. yavanlıq

Sübrə cigər – 1. ağciyər, tənəffüs orqanı (isim); 2. qorxaq, cəsarətsiz (sifət)

Azad – 1. çətinlik, əsarətdən xilas olma (isim); 2. kişi adı (xüsusi isim, az. d. eynilə)

Əynə – 1. güzgü, əksi göstərən cisim (isim); 2. qadın adı (xüsusi isim)

- Aman – 1. aman (isim) (bağışlamaq, rəhm etmək); 2. ağrıdan çıxarılan səs (nida); 3. amma (qoşma)
- Arif – 1. tez başa düşən (isim); 2. kişi adı (xüsusi isim)
- Aş – 1. plov (isim); 2. dərini aşılmaq, tükünü təmizləmək
- Aşuq – 1. qabaq ayağının dizindəki sümük (isim); 2. el xanəndəsi, ümumiyyətlə, xanəndə mənasında (isim)
- Baba – 1. ata və ananın atası (isim); 2. kişi adı (xüsusi isim)
- Qaz – 1. ev quşlarından biri (isim); 2. uçmaq və yanmaq qabiliyyəti olan fiziki maddə (isim)
- Qala – 1. xüsusi tikilmiş istehkam, qala (isim); 2. kənd adı
- Qala Quba şəhərinin qədim adı
- Qədim – 1. qədim (isim); 2. kişi adı (xüsusi isim)
- Qələm – 1. qədim (isim); 2. calaq edilmiş ağac (isim)
- Dəm – 1. bir an (isim); 2. plovu buğa qoymaq (isim)
- Dəstə – 1. bir toplu adam və ya şey (isim); 2. əl tutan yer (isim)
- Duvan – 1. məhkəmə, divan (isim); 2. yumşaq taxt, divan (isim)
- Zuhun – 1. ağızda olan ət – dil (isim); 2. sözlərdən ibarət ünsiyyət vasitəsi – dil (isim); 3. Qapıda açar yeri (isim)
- Şahad – 1. məhkəmədə şahidlik verən şəxs, şahid (isim); 2. Dəyirmanında alınan donluq
- Dövlət – 1. ölkə, dövlət (isim); 2. var, dövlət (isim)
- Dükmə – 1. paltarda bağlamaq vasitəsi, düymə (isim); 2. Nərddə oyun adı düymə (isim)
- Var – 1. külək (isim); 2. yel xəstəliyi (isim)
- Əqrəb – 1. sürünən həşəratlardan bir növü; 2. saatın əqrəbi (isim)
- Əziz – 1. sevimli, əziz (sifət); 2. kişi adı (xüsusi isim)
- Əməl – 1. hərəkət, iş, davranış (isim); 2. ifrazatın çıxış nöqtəsindən mədəni təmizləmə.
- Zaman – 1. vaxt, müddət (isim); 2. kişi adı (xüsusi isim)
- Zər – 1. qızıl, zər (isim); 2. nərddə bir cüt oyun daşı, zər (isim)

- Kar – 1. iş, fəaliyyət (isim); 2. qulağı eşitməyən, kar (isim)
- Kürə – 1. dəmirçi od yandırdığı yer, kürə (isim); 2. qulağı kəsilmiş qoyun (sifət)
- Kük – 1. nəsil, xanədan, əcdad (isim); 2. kök, yağlı (sifət); 3. insanda yüksək əhval-ruhiyyə, kefi kök (sifət); 4. sözün camı əsl mətləb (isim)
- Küt – 1. kəsəri olmayan alət, ağzı küt dəmir parça (sifət); 2. küldə basdırılaraq bişirilən xüsusi qalın çörək (isim); 3. bacarıqsız, əlindən bir iş gəlməyən
- Korə – 1. göy-göyərtili (isim); 2. göy rəng (sifət)
- Ləpə – 1. qoz və ya fındıq içi (isim); 2. kiçik dalğa (isim)
- Lamad – 1. palçıq (isim); 2. şirələmək üçün yerdən təbii çıxan göy rəngli torpaq (isim)
- Mal – 1. əmlak, varidat (isim); 2. satılmaq üçün bazara çıxarılan şey (isim); 3. iri buynuzlu mal-qara; 4. qanmaz, maymaq, fərsiz (sifət)
- Murad – 1. arzu, istək (isim); 2. kişi oğlan (oğlan)
- Nişan – 1. güllə atmaq üçün qoyulan nişan, əlamət (isim); 2. qız adaxlanan da aparla əşya (isim); 3. əlamət, görünüş, görkəm (sifət); 4. döşdən asılan medal (isim)
- Toy – 1. ocaq, evdə qalanan yer (isim); 2. aldatmaq, yoldan çıxarmaq (fel)
- Para – 1. tikə, parça (isim); 2. yarmaq, parçalamaq (fel); 3. yarmaq (isim)
- Pul – 1. pul, mübadilədə işlənən kağız (isim); 2. balığın belindəki pul (isim); 3. qıpqırmızı qızarmaq, utanmaq (fel)
- Rast – 1. (isim) – biri ilə üz-üzə gəlmək, təsadüf etmək; 2. (isim) – sağ tərəf; 3. (sifət) – düz getmək, yolundan dinmədən getmək; 4. (sifət) – doğru danışmaq, doğruçuluq; 5. (isim) – musiqidə şərq havalarından biri
- Səbəh – 1. (isim) – sabah, yəni bu gün səhər; 2. (zərf) – sabah, yəni bu gün yox, sabah səhər; 3. (zərf) – səhər tezdən, o başdan, ertədən

Tən – 1. (zərf) – yanına, olan yerə; 2. (isim) – bədən; 3. (zərf) – bərabər

Tar – 1. (sifət) – yaş; nəm, sulu; 2. (isim) – çalğı aləti

Əraq – 1. (isim) – içki növü, araq; 2. (isim) – tər, yəni bədən-dən çıxan su

Tup – 1. (isim) – silah növü, top; 2. (isim) – ayaq və ya əldə oynamaq üçün oyunaq, top; 3. (sifət) – kök, dolu; 4. (isim) – parça bükməsi, top parça

Fal – 1. (isim) – toyuğun altına qoyulan yumurta; 2. (isim) tale haqqında xəbər vermək, fala baxdırmaq; 3. (isim) – maya qoymaq, pul xərcləmək

Hava – 1. (isim) – tənəffüs etdiyimiz hava; 2. (isim) – ümumiyyətlə musiqi səsi; 3. (isim) – dəli olmaq, başına hava gəlmək; 4. (isim) – göy, səma, asiman

Hal – 1. (isim) – vəziyyət, xəstənin halı; 2. (isim) – qazanc, dolanacaq; 3. (isim) – guya zahı qadını ölümə sürükləyən xəyali mövhumati bir çin adı (tatlarda)

Həlim – 1. (sifət) – xoş xasiyyət, xoş əxlaq adam; 2. (isim) – düyü suyu; 3. (xüsusi isim) – kişi adı; 4. (sifət) – əl vuran kimi əzilmə dərəcəsinə qədər bişmiş xörək (ət, noxud və s.)

Həl – 1. (isim) – nəticə (un karə həl səxti – o işin nəticəsi nə oldu?); 2. (sifət) – əzgin, əldən düşmüş, yorğun

Çağ – 1. (isim) – zaman, vaxt (tü əmarən çağ – sən gələn zamanda); 2. (sifət) – yaxşı əhval-ruhiyyə (ürə kefü çağü – onun kefi yaxşıdır); 3. (sifət) – kökəlmək, ət-cana dolma (mən imsal yə xeyli çağ biram – mən bu il xeyli kökəlmişəm).

Çaxmaq – 1. (isim) – tufəngin hissəsi, çaxmaq; 2. (isim) – qovu alışıdırmaq üçün işlədilmiş xüsusi daş növü; 3. (məs.) – vurmaq, məs, pazı ağac çaxmaq.

Çin – 1. (isim) – taxıl və ya ot biçmək üçün ola alət oraq; 2. (isim) – vəzifə, rütbə; 3. (qoşma) – elə ki, belə ki; 4. (xüsusi isim) – ölkə adı

Çüp – 1. (isim) – çox kiçik ağac parçası, çöp; 2. (isim) – püşk

Can – 1. (isim) – həyat, varlıq; 2. (isim) – sevgili, sevimli; 3. (isim) – güc, qüvvət, taqət; 4. (isim) – bədən, vücut; 5. (nida) – nəvaziş, həzz, ləzzət bildirir

Cüt – 1. (isim) – öküzlərin boynuna salınan qoşqu vasitəsi, boyunduruq; 2. (isim) – birgə, ikili, cüt; 3. (isim) – heyvanlarda cinsi əlaqə, cütləşmə

Şit – 1. (sifət) – duzsuz, duzu az olan xörək; 2. (sifət) – yüngül (adam), mənasız (hərəkət), qeyri-münasib (zarafat), az. sözüdür

Şiş – 1. (fel) – basmaq, yıxmaq (adamı yerə, alta salmaq); 2. (isim) – ucu iti nazik mil, təqribən kabab şişinə bənzəyir, az. sözüdür; 3. (isim) – bədəndə yara, şiş; 4. (fel) – doldurmaq, basa-basa ağzına qədər doldurmaq (kisəni, qabı və s.); 5. (fel) – acgözlüklə yemək, qarınqululuq.

Şur – 1. (sifət) – duzu çox olan şor; 2. (isim) – süd məhsulu, şor; 3. (fel) – yumaq, suya çəkmək (paltarı və s.)

Əngül – 1. (isim) – yumru sarılmış ip, sap; 2. (isim) – boxça; 3. (isim) – düyüm

Hami – 1. (isim) – yay (fəsil); 2. (isim) – havadar, əhatəsinə götürə; 3. (xüs. isim) – kişi adı

Yal – 1. (isim) – atın boynundan sallanan tüklər, az. sözüdür; 2. (isim) – it üçün hazırlanan yemək

Yaylüm – 1. (isim) – gecə heyvan otarılan yer, örüş; 2. (sifət) – komanda ilə atılan birgə atəş, az. sözüdür

Yataq – 1. (isim) – heyvan saxlanan yer, “yataq” az. sözüdür; 2. (isim) – mədən, qazıntı yeri, “yataq” az. sözüdür; 3. (isim) – yorğan-döşək, az. dilində eyni mənalı “yataq” sözüdür

Omonimləri biz tat dilinin müxtəlif nitq hissələrinə aid olub fonetik cəhətdən eyni olan bu dilin öz kök sözlərinin aşağıdakı nümunələrində də görə bilərik:

Var – 1. külək; 2. revmatizm

Tuq – 1. ayran; 2. damcı

Düşirə – 1. qaynamış (xörək); 2. sağılmış (inək)

Kəf – 1. ovucun içi; 2. köpük

Xarə – 1. güvə; 2. yemək, xörək

Şir – 1. süd; 2. şir (vəhşi heyvan)
 Popuş – 1. çəkərək; 2. kök (uşaq)
 Zərdə – 1. yer kökü; 2. sarılıq (xəstəlik)
 Lö – 1. dodaq; 2. uçurum (qaya)
 Xun – 1. qan; 2. oxşayan (feli sifət) və s.

Tat dilinin öz sözləri ilə bərabər alınma leksemlərindən yaranmış omonimlərə də bu dildə təsadüf etmək olur:

Qaval – 1. kisə (k); 2. qaval (çalğı aləti, az.)
 Divan – 1. məhkəmə (ə); 2. divan (r., oturacaq)
 Ov – 1. su (k); 2. ov (az.)
 Tel – 1. teleqram (r); 2. sim (az.)
 Mal – 1. əşya (ə); 2. heyvan (az.)
 Qala – 1. qala (k., armud növü); 2. qala (ə)
 Daq – 1. qızmar, yanmış (k.); 2. dağ (az.), dağ, qaya mənasında və s.

SİNONİMLƏR

Tat dilində sözlər eyni hadisə və ya məfhumu ifadə edərək semantik cəhətdən bir-biri ilə bağlı olan leksik sinonimləri yaradırlar və sinonimik cərgə əmələ gətirirlər. Tat dilinin semantik cəhətdən bir-biri ilə bağlı eyni məfhumu ifadə edən sinonimik cərgəsinə aşağıdakı sinonimlər nümunə ola bilər ki, bu da bütün tat dili ləhcələri üçün xarakterikdir. Bu nümunələri verməkdə əsas məqsəd onlardan dil materialı kimi gələcəkdə həm tədrisdə, həm də elmi tədqiqatlara istifadədə köməklik göstərməkdir.

Varə, rusmu, qəyil, rıştə – sap, kəndir; mürdə, meyit, mito//digərku – ölü; rüftən, vəçirən, varavundən – yığışdırmaq (evi); hamra, dust, qunaq, aşnə, biroril – dost; üzüm, heyzüs, imsəhət, izmu (yə), hədəm – bu saat, indi; vasal, bəhər, həmissali (yə) – bahar; dərd, bəla, azar, bədmozoli (yə) – bədbəxtlik; çəndək, tən, bədən – bədən; dənişirən, dirən, vinirən (yə) – baxmaq və s.

Aşağıda tat dilinin özünə, öz əsl leksikasına, yaxud da bu leksikada vətəndaşlıq hüququ qazanmış leksik vahidlərə daxil olan sinonimlərə leksik – semantik mənə qruplarına baxaq.

“İnsan”, “Adam” məfhumu ilə bağlı olan sinonimlər:

Gədə, kuk – oğul
 Əyəl, fərzənd – evlad
 Naf, bidnə (yə) – göbək
 Vəçənüm, oni (yə) – dilənçi
 Mərd, nərənə – kişi
 Zən, zənənə, marnə, dəlnə (yə) – qadın
 Lül, şərXuş, məst, şorxoş (yə) – məst
 Dəst, bazu – əl
 Niməlit, niməvundu (yə) – naqis (adam)
 Küpəz, birokar, voşir (yə) – varlı
 Ləşkər, quşun – qoşun, dəstə
 Dümək, bonğuz (yə) – qozbel
 Murdal, bilasuvər (yə) – bulaşmış
 Çoğ, pur – kök (adam)
 Binərə, birəhnə, tənbirəhnə – çılpaq
 Şivən, kirye – ağlaşma
 Nəçaq, nasaz, bimor – xəstə və s.

“Əşya”, “şey” məfhumu ilə bağlı sözlərdən yaranmış sinonimlər:

Təxtə, qit – taxta
 Payə, balustun – dirək
 Bünərə, binə, ipşi (yə) – fundament, əsas
 Nuhəvar, tirəçu – yelləncək
 Kufərə, vorley (yə) – beşik
 Sürx, tila, tula (yə) – qızıl
 Sini, nohor (yə) – sini
 Çənqal, pəncə – çənqal, inğarçu (yə) – çəngəl
 Zəhərmər, ağul, zəhər – zəhər

Müxtəlif məfhumlu sinonimlər:

Düşpara, küşvərə, düşvərə, gürzə – düşbərə

Madyan, marə əs – madyan
 Piy, kimtə (yə) – yağ, piy (heyvanda)
 Pansəbəh, pəsfərdu, pərsəba (yə) – biri gün
 Avardən, rasundən – gətirmək
 Sok, asant, hasant – yüngül
 Şari, niki (yə) – sevinc
 Heyvan, heyvu, çeruvu (yə) – heyvan
 Zindəquni, zistikəni – dolanacaq
 Əvrüşüm, dara (yə) – ipək
 Xari, zimi – torpaq
 Bəd, zubin – pis
 Pişətə, süftə – əvvəl
 Nük, tazə – təzə
 Nərdü, sülüm, pilokon – nərdivan
 Öüsinə, nəqül, qissə, mə'əsi (yə) – nağıl
 Bəxşiş, pişkəş – hədiyyə
 Daldə, saye – kölgə və s.

Tat dilinin yuxarıda göstərilən özünəməxsus leksik vahidlərindən yaranmış sinonimlərdən başqa, bu dilin öz sözləri ilə leksik-semantik eynilik təşkil edən eyni məfhumlu sinonimlər də vardır. Bunlar, əsasən, ərəb, Azərbaycan, rus və sair dillərdən bu dilə keçmiş eyni mənalı leksik vahidlərdən ibarət sözlərdir ki, bunlar da tat dili leksikasının mühüm bir hissəsini təşkil edirlər. Aşağıda tat dilinin özünəməxsus kök sözləri ilə başqa dillərdən, xüsusilə, Azərbaycan dili vasitəsilə alınmış eyni semantik mənalı leksik vahidlərdən yaranan sinonimləri nəzərdən keçirək:

Rast (Q.) – düz (az.) – doğru, düz
 Arakərə, rükərə (Q.) – çoy (az.) – çay (axan)
 Xasteyi, nükərə (Q.) – söymişi (az.) – sevgili
 Qəy, ambar (Q.) – bul (az.) – çox
 Kəllə (Q.) – süri (az.) – sürü
 Ləçəğ (Q.) – yəqluq (az.) – yaylıq (baş örtüyü)
 Vəlk (Q.) – vərəq (az.) – vərəq
 Siyə (Q.) – qara (az.) – qara

Tələrzə (Q.) – qızdırmə (az.) – qızdırma (xəstəlik)
 Bazu, dəs (Q.) – qul (az.) – əl
 Xürs (Q.) – oyi (az.) – ayı
 Fərzənd (Q.) – əyəl (ər) – əlad (ər) – övlad
 Nərkə (Q.) – buğa (az.) – buğa
 Ayağulə əs (Q.) – ayqır (az.) – aygır
 Şərm (Q.) – əyib (ər) – xəcalət
 Büz (Q.) – keçi (az.) – keçi
 Kələzən, pirəzal (Q.) – qəri (az.) – qarı
 Kələmərd, pirəmərd (Q.) – quca (az.) – qoca
 Sərsüz, gicbəser (Q.) əqülsüz, dəli (az.) – dəli
 Ziba (Q.) – güzəl (az.) – gözəl
 Çin (Q.) – ərəq (az.) – ərəq
 Çarpa, çerovo (Q.) – həyvun (ər.) – heyvan
 Dumor (Q.) – kürəkən (az.) – kürəkən
 Kəlu, qurd (Q.) – buğoz (az.) – boğaz (bədən üzvü)
 Pələng (Q.) – qaplan (az.) – pələng
 Xuk (Q.) – donquz (az.) – donuz
 Xunə (Q.) – bit (Ə., “beyt” sözündən) – ev
 Butə (Q.) – kulə (az.) – kol
 Tuxum (Q.) – toyfe (az.) – nasul (ər.) – tayfa, nəsl
 Mürs (Q.) – zulum (ər.) – zülm
 Səroncon (Q.) – həzuri (ər., “hazır” sözündən)
 Həzurluq (az.) – hazırlıq
 Bəxt (Q.) – qismət (ər.) – bəxt
 Södəgər (Q.) – alverçi (az.) – alverçi
 Tarik (Q.) – zulmat (ər.) – qaranlıq
 Düvanə, cinlu, cingir (Q.) – dəlu (az.) – dəli
 Mihmun (Q.) – qunaq (az.) – qonaq
 Pənt (Q.) – dügmə (az.) – düymə
 Qədminə (Q.) – qədimi (ər.) – qədim
 Nuboxundə (Q.) – məktəb (ər.) – işqulə (r.) – məktəb
 Bibinə, qırmic (Q.) – çimdil (az.) – çimdik
 Ambar (Q.) – çuxlə (az.) – çoxlu

Ru (Q.) – sufa, sifət (ər.) – surət, üz

Sinilə (Q.), boşqab, mişkob (az.) – boşqab və s.

Başqa dillərdən alınmış leksik vahidlərdən əmələ gələn sinonim birləşmələr də tat dilində xüsusi yer tutur. Bunlar artıq tat dilinin öz sinonimləri hüququndadırlar. Məsələn, bunların nümunəsi kimi aşağıdakı alınma sinonimləri nəzərdən keçirək:

a) Ərəb dilindən alınma leksemlərdən yaranmış sinonimlər:

xeyr (ə.) – sarf (ə.) – fayda (ə.) – fayda

nifri (ə.) – lə'nət (ə.) – lənət

qəhər (ə.) – asi (ə.) – qəhər

mal (ə.) – şey (ə.) – əşya, nal

cəfa (ə.) – zəmət (ə.) – zəhmət

rəhəti (ə.) – parağat (ə.) – rahatlıq

dəspi (ə.) – zülhan (ə.) – təsbeh

zarafat (ə.) – masqara (ə.) – zarafat

iştah (ə.) – tamah (ə.) – tamah

aləm (ə.) – dinyo (ə.) – dünya

vaxt (ə.) – və'də (ə.) – məhəl (ə.) – zaman

həz (ə.) – ləzzət (ə.) – ləzzət

vəzyət (ə.) – hol (ə.) – hal

xalq (ə.) – cəmə'ət (ə.) – camaat

xəta (ə.) – qələt (ə.) – səhv

məsləhət (ə.) – sühbət (ə.) – ixtilat (ə.) – söhbət və s.

b) Azərbaycan dilindən alınmış leksik vahidlər hesabına yaranan sinonimlər:

tuyağa (az.) – çubuq (az.) – çubuq

pul (az.) – axçə (az.) – pul

səs (az.) – müng ((üng) az.) – səs, ün

çül (az.) – yazı (az.) – çöl

tava (az.) – yəqləva (az.) – tava

tuz (az.) – tuz-torpaq (az.) – toz

açər (az.) – qifil (az.) – qifil

qapı (az.) – duğoz (az.) – darvaza

quç (az.) – ərkək (az.) – qoç və s.

c) Azərbaycan, ərəb və rus dillərindən tat dilinə keçən leksemlər hesabına əmələ gələn sinonimlər:

filan (ə.) – bayaqki (az.) – o (adam)

paxıl (ə.) – gözügötürməz (az.) – paxıl

dinc (ə.) – yavaş (az.) – asta

əcəl (ə.) – ülüm (az.) – əcəl

süğbət (ə.) – lağurtı (az.) – laqqırtı

həyət (ə.) – pəraq (az.) – həyət-baca

əşir (ə.) – bək (az.) – vardı

nə'lbəki (ə.) – bişqob (az.) – boşqab

bic (az.) – hərəməzadə (f.d.) – bic (uşaq)

çətvər (r.) – çərək (f.d.) – çərək

qələt (ə.) – əşibkə (r.) – səhv

dumit (r.) – fikir (ə.) – fikir

nikəh (ə.) – kəbin (az.) – kəbin

kastrul (r.) – qəjqun (az.) – qazan

nifri (ə.) – qarquş (az.) – qarğış

zəhər (ə.) – ağu (az.) – zəhər

qartuşkə (r.) – yərəlməsi (az.) – kartof

mə'əlim (ə.) – uçitil (r.) – müəllim

inson (ə.) – ədəmi (f.d.) – adam

ərüs (ə.) – gəlin (az.) – gəlin

süd (r.) – divan (ə.) – məhkəmə və s.

Buraya müxtəlif dillərdən alınmış sinonim sözləri də əlavə etmək olar:

aqbət – axır (aqibət – axır)

subi – ağ (ağ)

yavani – ağartı (yavanlıq – ağartı)

bəxtəvər – xuşbəxt (bəxtəvər – xoşbəxt)

maymaq – yaltaq, ağzıgöyçək
 heyvərə – ağzıyırıq
 dərd – azar
 təhəl – zəhər (acı-zəhər)
 insan – ədəmi – (İnsan – adam)
 rəhimli – ədalətli (rəhimli – ədalətli)
 hiç – adi (heç, adi)
 paşənə – şəcümə'ə (pəncşənə – cümə axşamı)
 azalı – kefsiz
 saf – rışın (saf – aydın)
 ticarət – alver – alış-veriş
 güna – təqsir (günah-təqsir)
 yə təhər – babat (bir təhər – babət)
 qilind zərən – bəstən – açar zərən (kilidləmək – açarlamaq –
 bağlamaq)
 aləm – dünya – ru xari (aləm – dünya – yer üzü)
 kudə – sara (qısa – alçaq)
 püşt – pusa (ard – arxa)
 ziyad – qəy (çox – artıq)
 axmaq – əqülsüz (axmaq – ağılsız)
 yavaş – asta – təsərbuzlüng (asta – yavaş)
 ahil – yaşlü – kapral – ədəsaftərə (ahıl – qoca)
 əciz – bacarıqsız – fərsüz (fərasətsiz)
 kisnəyə çüm – bədnöüs – kələşiqəm (qarınqulu)
 hürs – şüküm, hikə (hirs – qəzəb)
 hürsin – şükümin, hikəli (hirsli – qəzəbli)
 dülsuxtən – yazuq amarən (acımaq – yazığı gəlmək)
 künd – qohum – dustaşna – qohum-qardaş (yaxın qohum-
 qardaş, dost-aşna)
 qıç – qülçə – lüng (ayaq – qılça)
 şişirən – tapdalamiş saxtən (basdalamaq – tapdalamaq)
 odəs – həcətəxanə – səroy (ayaq yolu – su başı)
 pis – yaman
 şunaxtəkar – tanış (tanış)

ru (sifət) – camal (üz – sifət)
 bərabər – tay
 səçirəkər – dəllək (dəllək – bərbər)
 bakal – ərəqxar – ərəqqabi – çaxırxar (badə)
 küçüklə – zərrə – diqqələ (kiçik – xırda)
 razi birən – bəriş birən (barışmaq)
 binla – incə – inla (bəri – bura)
 səxt – mühkəm (bərək – möhkəm)
 insaniyyəti – ədəmikəri (insanlıq – adamlıq)
 əsinə – tapmaca (tapmaca – bilməcə)
 binərə – üzül – süftə sənq (bina – üzül – bünövrə)
 kələhə – baba (böyük – baba)
 kələha – babaha (böyüklər – babalar)
 var-dölət – histi (var-dövlət)
 vəxt – çaqi-çaq (vaxt – zaman)
 dəni – vəhşi (yırııcı)
 qənşəl – pişa (irəli – ön – qabaq)
 bacaruq – qabiliyyət
 dərd – bəla (ağrı – bəla)
 can-cigər – əziz
 ataş zərən – süzündən (yandırmaq – odlamaq)
 qəlin – bəsərəki (qalın – sıx)
 qanacaq, qabiliyyət, mə'rifət (qanacaq – mərifət)
 qart – qucə (qartımiş – qoca adam)
 tarafə – qarşı – doğru (tərəf – sarı)
 qələt – səhv – iştiba (qələt – səhv – yanlış)
 dərd – qəm – fikir – qüssə (kədər – qəm)
 naz – qəmzə – işvə (naz – qəmzə)
 nəzlu-qəmzəli-işvəli (nazlı-qəmzəli)
 qəsd-qərəz-duşmani – ədavət (qəsd – qərəz)
 qul – nükər (qul – kölə)
 quli – nökeri (qulluq – nökerçilik – köləlik)
 də'va – müharibə – cəng (vuruş – müharibə)
 dava-dərman – əlac (dava – dərman – əlac)

dad – tam (dad – tam)
 ra – dəfə (yol – dəfə)
 məhkəmə – divan – süd – silis (məhkəmə – divan)

ANTONİMLƏR

Mənaca sinonimlərin əksi olan antonimlər tat dilində geniş yayılmışdır. Leksik vahidlərdə əks mənə yaradan tat dili antonimləri leksikanın başqa kateqoriyaları kimi (polisemiya, omonimiya, sinonimiya və s.) mənəni qabarıq nəzərə çarpdıran mühüm ifadə vasitələrindəndir.

Yəqin, elə buna görədir ki, tat dili leksikasında antonimlər, əsasən, tat dilinin öz kök-sözləri, özünəməxsus doğma sözləri içərisində xüsusi yer tutur və bu kateqoriya, əsasən, tat dilinin bu sözləri hesabına yararır. Aşağıdakı tat dili antonimləri fikrimizə ən gözəl sübutdur.

souk (yüngül) – kurun (ağır)
 qey (çox) – kəm (az)
 bülünd (yüksək) – küdə (alçaq)
 kərm (isti) – xünük (soyuq)
 tasundən – söndürmək, dakasundən – yandırmaq
 kəştən – gəzmək, dəkəştən – yatmaq
 raftən – getmək, daraftən – gəlmək
 bərdə (aparılmış) – avarde (gətirilmiş)
 dəkərdə (geydirilmiş) – vəkəndə (soyundurulmuş)
 kisnə (ac) – sir (tox)
 dərən (vermək) – astaran (almaq)
 dir (gec) – zu (tez)
 dusti (dostluq) – duşmani (düşmənçilik)
 dur (uzaq) – künd (yaxın)
 duraz (uzun) – kudə, kütəh (qısa)
 dərd (kədərdə) – şari (şadlıq)
 kələhə (böyük) – küşkələ (kiçik)
 zir (alt) – zəvər (üst)

kəmfəhm (ağılsız) – zirək (bacarıqlı)
 hist (var) – nist (yox)
 pur (dolu) – ti (boş)
 rast (sağ) – çəp (sol)
 oyin (duru) – xəst (qatı)
 siyə (qara) – subi (ağ)
 tij (iti) – kütmil (küt)
 tar (yaş) – xüşk (quru)
 tarik (qaranlıq) – ruşneyi (ışıqlıq)
 təng (dar) – firə (enli)
 Xəndə (gülüş) – kiryə (ağlaşma)
 xub (yaxşı) – pis, bəd (pis)
 şirin (şirin) – təhəl (acı)
 şit (şit) – şur (şor)
 şəft (əyri) – düüst (düz)
 şö (gecə) – ruz (gündüz) və s.

Tat dilində antonimlər bu dilin öz leksikası hesabına yarandığı kimi, həmin dilə daxil olmuş alınma sözlər vasitəsilə də yararır. Məs.: azərb. dilindən alınmalar diqqəti cəlb edir: çoğ (kök) – anqurt (az., qədim türk dilinin “manqurt” sözündən, – “arıq”), əldən düşmüş, özünü unutmuş çatun (az., – çətin) – hasand (Q., asan)

axir (Q., – son) – başlanğıc (az., – əvvəl)
 baha (Q., qiymətli) – ucuz (az., – ucuz)
 nazik (Q., nazik) – qəlin (az., – qalın)
 düz (az., – düz) – şəft (Q., – əyri)
 quz (Q., – əyri, donqar) – tik (az., – dik)
 sərzirəva (Q., – eniş) – yuxuş (az., – yoxuş)
 pəstə (Q., – alçaq) – hündür (az., – hündür)
 səxt (Q., – bərk) – buş (az., – boş) və s.

ÇOXMƏNALI SÖZLƏR

kar (M.) – 1. iş; 2. əşya, cisim
 afta – 1. günəş; 2. aftaran (düşmək) felindən: düşdü

alat – 1. paltar; 2. yorğan-döşək

ambar//anbar – 1. çox; 2. anbar

biyar – 1. yaddaş; 2. avardən – gətirmək felinin əmr forması:

gətir

buz – 1. uc, ön hissə; 2. burun

bətən – 1. yanı, bətən piyərməraftım – atamın yanına getdim;

2. deyir (ind. zam. III şəxs, tək)

başirən – 1. oxşayış; 2. minik (minmək)

vəlk – 1. yarpaq; 2. budaq

qurt – (az. sözü) 1. qurd az. d); 2. qurtum (qurtum-qurtum içmək)

qəncuq – (az. sözü) 1. dişi (cins bildirir); 2. atın tərki

dəgəştən – 1. yatmaq; 2. doğuş

dəkərdən – 1. geyinmək (paltarı); 2. örtmək (yorğanı, xalçanı

və s.)

ərəq – 1. tər; 2. araq

asabirən – 1. darıxmaq; 2. əsəbiləşmək

şişrən – 1. yıxmaq (məs.: vuruş meydanında); 2. doldurmaq

(unu çuvala)

fidaştən – 1. uşağı ayaqyoluna tutmaq; 2. işlətmək

xunə – 1. ev; 2. bənzəyiş, oxşayış

tünük – 1. sıyıq (xörək); 2. nazik, incə

səltə – 1. fahişə; 2. hamı, bütünlüklə, tamam

so – 1. səhəng, 2. sorən (sürtmək) felinin kökü

lüvə – 1. yuva; 2. budaq

yazi – 1. (yazmaq felindən); 2. çöl

may – 1. ana; 2. beşinci ayın adı

nəxür – 1. at ilxısı; 2. mal-qara dəstəsi; 3. lobyə; 4. çoxlu, çox

uşaq, ailə (yə nəxür əylü hist – çoxlu uşağı var) və s.

SÖZ YARADICILIĞI

Tat dili leksikasını təşkil edən sözləri əmələ gəlməsinə görə aşağıdakı qruplara bölmək olar:

1. Heç bir xüsusi əlamət qəbul etməyən sadə sözlər. Bura tat dili leksikasının böyük əksəriyyətini təşkil edən sözlər daxildir. Məs.: oy – su¹, dar – ağac, əs – at, sib – alma, güyo – ot, birar – qardaş, nun – çörək, sünbül – sünbül, ədəmi – adam, xari – yer və s.

2. İki, üç sözdən əmələ gələn mürəkkəb sözlər. Buraya iki nitq hissəsinin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlər daxildir.

a) Bunların əksəriyyətini, əsasən, isimdən əmələ gələn (isimlə ismin birləşməsindən yaranan) mürəkkəb sözlər təşkil edir. Məs.: maypiyə – valideyn, gülrang – gülrəng, sərpaçə – başayaq, palannəvar – yəhər ləvazimatı, aluq – çəluq – palan, gündahar – dağ ətəyi, mizantarazu – çəki, şörüz – gecə-gündüz, sərpay – toyu idarə edən, nu puli² – çörək pulu, şalkərdən – şərf, zirşəlval – tuman, dəsmal – yaylıq, sərbar – yük üstü, sərduvar – divarın üstü, məməbədiş – hal anası və s.

b) İsimlə başqa nitq hissələrinin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlər:

I. İsimlə felin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlər: məməxar (körpə) məmə – döş ismi, xar – yemək felinin kökü, sinəbənd – taprıq (sinə) döş ismi ilə “bəstən” – bağlamaq məsdərinin əsası olan bənd feli ilə, əngülbənd – boğça (əngül – düyüm ismi ilə bəstən – bağlamaq felinin əsas olan “bənd”, “bağla” felindən), durigun – yalançı, hərfən: “yalan deyən”, duri – yalan ismi ilə “demək” məsdərinin kökü olan “gun” feli ilə, şalbəf – şal

¹ Həcmi artırmaq üçün sözyaradıcılığı bəhsində tat dilinin təkcə bir ləhcəsinə – Qonaqkənd ləhcəsinə dair misallar verilmişdir ki, bunların da əksəriyyəti cüzi fonetik fərqlərlə başqa tat dili ləhcələri üçün müştərəkdir. Sözyaradıcılığı məsələləri isə bütün ləhcələr üçün demək olar ki, eynidir. Müqayisələr üçün leksik hissədən istifadə etmək olar.

² İkinci tərəf olan “puli” sözlütlün sonundakı i Azərbaycan dilindəki “u” səsidir və mənsubiyyət bildirir. Azərbaycan dilindən alınma şəkilçidir,

toxuyan (şal ismi ilə “toxumaq” məsdərinin kökü olan baf – toxuyan feli sifətdən), karsaz – işçi (kar – iş ismi, “saz” isə “saxtən” – etmək məsdərinin kökü), dəskir – köməkçi – dəs – əl ismi, küftən – tutmaq məsdərinin kökü “kir” və s.

II. Bir tərəfi isim, o biri tərəfi zərf olan mürəkkəb sözlər: – kunsova – geri, arxa (kun – dal, psova – geriyyə hərəkət: bu söz yer bildirir və necə? hara? sualına cavab verir), yaxud ikinci tərəfi isim, birinci tərəfi zərf olan mürəkkəb sözlər: püştəsər – boyun (püşt sözü “arxa” deməkdir, sər-baş isimdir), yaxud zirçümi – gözaltı (zir – alt, aşağı – zərf, çüm isə göz – isimdir).

III. Birinci tərəfi zərf, ikinci tərəfi feldən əmələ gələn mürəkkəb sözlər: Məs.: dirbi¹ – binokl – (dir, dur – “uzaq” zərfi olub fonetik dəyişikliyə uğramışdır. “bi” isə “dirən” – “görmək” sözündən olub, “görən” feli sifətdir).

IV. Birinci tərəfi sifət, ikinci tərəfi isimdən əmələ gələn mürəkkəb sözlər: sibuz – ucu (başı) qara, si, siyə – qara sifəti, buz isə baş ismi. Bu söz, əsasən, cücü və heyvanlara aid edilir. Məs.: sibuzə kür – qara başlı qurd, soxulcana oxşar cücü, torpaqda olur, yaxud sibuzə sək – qara başlı, heybətli it və s. Sürxəxak² – sürx – qırmızı sifətli, xak – torpaq ismi, tənəkə dül – dar ürəkli, nəfəsi tutulan (təng) – dar sifəti dul – ürək ismi, subranış – ağsaqqal (subi – ağ sifəti, rış – saqqal ismi), sürxənohur – sürxənaur³ (sürx – sarı sifəti, nohur – göl ismi), subrə dahar – subrədahar⁴ (subi – ağ sifətindən, dahar – qaya, dağ ismindən) və s.

V. Birinci tərəfi say, ikinci tərəfi isimdən əmələ gələn mürəkkəb sözlər: çarqət (çar – dörd, (say), qat-qat (isim)) – dördqat, çarpa (çar – dörd (say), pa – ayaq, isim) – dırnaqlılara, dördayaqlı heyvanlara aiddir. Lavaş yaymaqdan ötrü istifadə olunan alət adı eynilə belə yaranmışdır. Lakin birinci “a”, “ö” – yə çevrilmişdir, yəni çərpa

¹ Buradakı iki tərkib xüsusi şəkil almış, öz formasından uzaqlaşmışdır. Bu, əslində fars dilində olan “durbin” – “uzaqgörən” sözlərindəndir.

² Quba rayonunda yer adıdır.

³ Quba rayonunda suyu və torpağı sarı olan göl adıdır.

⁴ Quba rayonunda, Qonaqkənd tərəfdə dağ adıdır.

– çarpayı, çaraha – (çar – dörd sayı, ra – yol, hər fən “dörd” yol) Çaraha¹, səlüngə (sə – üç sayı, lüng – ayaq ismi) – üçayaqlı.

3. Ön şəkilçiləri və son şəkilçiləri ilə əmələ gələn sözlər. Hər bir dildə olduğu kimi tat dilində də şəkilçilər vasitəsilə çoxlu sözlər yaranır. Tat dilində sözdüzəldici şəkilçiləri tərkiblərinə görə, əsasən, iki qrupa bölmək olar:

a) Bir çox İran dilləri, o cümlədən tat dili üçün müştərək olan İran mənşəli tat dili şəkilçiləri.

b) Azərbaycan dilindən alınmış şəkilçilər

Söz yaradıcılığında iştirak edən (istər aktiv, istər passiv) prefiks və suffikslər başqa dillərdə müştərək olsa belə onlar artıq tat dilinin leksik tərkibində vətəndaşlıq hüququ qazanmışlar.

I. Sözdüzəldici prefikslər:

Həm, ham: a) isimlərlə: həmyaş – həmyaş, həmtay – həmtay, hamra – yoldaş, həmdi – yerli, həmdərd – həmdərd, həmzuhun – həmdil və s.

b) işarə əvəzlilikləri ilə: həmçini, həmçinin – belə, bu cür həmin – bu, həmin və s.

Biy – sız, siz; biydəb – ədəbsiz, bihəya – həyasız, biyəqül – ağılsız və s.

Nə, na – nə, na – natəmiz, namərd – namərd, nəhəq – nahəq, nadrus – bədzat, pis adam və s.

Va, və (səmitlə başlananlarda), **vər** (saitlə başlananlarda) fəllərin əvvəlində gəlir: Vəmaran – çıxmaq (amarən – gəlmək sözündən), vərərdən – qaytarmaq, qusmaq (avardən – gətirmək sözündən), vənarən – asmaq (narən – qoymaq sözü), vədərən – itələmək (dərən – vermək sözü), vəmundən – yorulmaq (mundən – qalmaq sözü), vəcəyistən – oynamaq (cəyistən – sıçramaq sözündən), vakaştən – qayıtmaq (kəştən – gəzmək sözündən), vāgardən – açmaq (gardən – etmək sözündən), varaftən – qurtarmaq, xilas olmaq (rastən – qurtarmaq), vamuxtən – öyrətmək (vamuz – öyrən sözündən) və s.

¹ Quba rayonunda kiçik kənd adıdır.

Da, də (samitlərdən əvvəl), **dur** (saitlərdən əvvəl): Dənarən – qoymaq (narən – qoymaq sözündən), dəbərdən – dəbərtmək (bərdən – aparmaq sözündən), dakardən – daxil etmək (kardən – etmək sözündən), daraftən – daxil olmaq (rəftən – getmək sözündən), dürəmaran – çıxmaq (amarən – gəlmək sözündən), diürardən – çıxartmaq (avardən – gətirmək sözündən).

Fu, fi (samitlə başlanan fellərə qoşulur): Fukardən – tökmək (kardən – etmək sözündən), fiçarundən – dağıtmaq, fibərdən – udmaq (bərdən – aparmaq sözündən), firsəren – göndərmək (rasirən – çatmaq sözündən), “fir” isə saitle başlanan fellərin əvvəlinə gəlir, sa-it düşür, firmarən – düşmək (amarən – gəlmək sözündən).

Bunlardan başqa əzini – belə, əzuni – elə, avaz – yenə və s. sözlərdə olan əz, ə, a şəkilçilərini də sözdüzəldici şəkilçilər sırasına daxil etmək olar. Lakin qeyd etməliyik ki, bu şəkilçilər olduqca az işlənən, məhsuldar olmayan şəkilçilərdəndir.

II. Sözdüzəldici suffikslər:

Prefikslərə nisbətən tat dilində söz yaradıcılığında daha çox və aktiv iştirak edən şəkilçilər suffikslərdir. Bu suffikslər içərisində fars dili və Azərbaycan dili ilə müştərək olan, xüsusilə, sırf Azərbaycan dilində tat dilinə keçən sözdüzəldici şəkilçilər böyük rol oynayır.

Tat dili leksikasındakı söz yaradıcılığında iştirak edən suffikslər aşağıdakılardır:

-ə – müxtəlif nitq hissələrindən bu və ya başqa nitq hissəsi əmələ gətirir. Kardə – pıçaq; mürdə – ölü; dəstə – dəstə; bərdə – aparılan, qaçırılan və s.

-in – əsasən zərf və sifət əmələ gətirir: zəvərin – yuxarıdakı, üstdəki; zirin – altdakı, aşağıdakı; zəhərin – zəhərli; ohunun – dəmirli; pəlalın – paslı; sənqin – daşlı; amadin – palçıqlı; nüümükin – duzlu; ruqanın – yağlı; rışin – 1. saqqallı, 2. işıqlı; ərəqin – 1.araqlı, 2. tərli; səbəhin – sabah; ardin – unlu; şankumin – axşam və s.

-i – sifət və düzəltmə isim əmələ gətirir: xuni – qanlı; tih-i – boş; bulundi – yüksəklik; bədbəxti – bədbəxtlik; saqi – sağılıq; mər-

di – kişilik; zəni – arvadlıq, qadınlıq; zərđi – sarılıq; tariki – qaranlıq; dusti – dostluq; duzdi – oğurluq; rasti – doğruluq; səxti – bərklik; axmaqi – axmaqlıq və s.

Həmin “i” şəkilçisi (farsca yaye ləyaqət) məsdərin sonuna artırılaraq feli bağlama əmələ gətirir: dəreni – verilməli (verməli, borclu); zərəni – vurulmalı, döyülməli; vəşmərdəni – söyülməli; amarəni – gəlməli; danistəni – bilməli; astarani – alınmalı (borc), mündəni – qalmalı; guftirəni – deyilməli və s.

-nə – isimlərə qoşulur, düzəltmə isim əmələ gətirir və cins bildirir: nərinə – kişi cinsi (nər – kişi, hərfən “erkək”); marinə – qadın cinsi (marə – qadın, hərfən “dişi”) və s.

-iş (üş) – isimdən və başqa nitq hissələrindən isim əmələ gətirir: dürüş – biz; gərmiş – istilik, hərarət; sügüş – söyüş və s.

-ək – feldən isim əmələ gətirir. Xurək – yemək, xörək (xardan – yemək məsdərindən); düşək (Azərbaycan dilindəki “döşəmək” feldəndir) – döşək; həmçinin ələk, bələk qəbilindən olan sözlər.

-gar – feldən peşə, sənət bildirən sözlər əmələ gətirir: saxtəgar – edən; dirəgar – görün, avardegar – gətirən, bərdəgar – aparın, mundəgar – qalan, doyistəgar – qaçan (həm də qaçqın), birəgar – olan, zistəgar – yaşayan, vaçaristəgar – yıxılan, bürcündəgar – bişirən, zərəgar – vuran və s.

-çə – isimlərdə kiçiklik mənasını əmələ gətirir: nalçə – balaca döşək, döşəkçə (nalin – döşək sözündəndir); xalçə – xalça (xali – xalı sözündəndir); bağçə – kiçik bağ (bağça); qazançə – kiçik qazan, qazança; dəryaçə – göl və s.

-tə – sifətin üstünlük dərəcəsini bildirən sözlər əmələ gətirir: xubtə – daha yaxşı, purtə – daha dolu, dirtə – daha gec, zutə – daha tez, şangumtə – axşama yaxın, niməşöytə – gecə yarı, bə'dətə – bir az sonra və s.

-lə – nəvaziş (qismən də kiçiklik) bildirən sözlər yaradır: mərdlə – qadın öz əri haqqında danışanda deyər: mərdləmən azalıyü – kişiciyəzəm xəstədir, birarlə – qardaşcığaz, xubarlə – bacıcığaz, dəslə – əlciyəz, zənle – arvadcığaz, səkle – itciyəz, zuhunle – dilci-

yəz, kukle¹ – uşqçıqaz, bəzən də oğulcuqaz. Qeyd etmək lazımdır ki, tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsində təsadüf olunan bu şəkilçiyə eyni semantik mənada (kiçiltmə – nəvaziş bildirir), “li” şəklində talış dilində də rast gəlinir.

-bənd – isimlərə qoşulub sifət əmələ gətirir: əqulbənd – ağıllı, dövlətbənd – dövlətli, asulbənd – əsilli, nəşəbli və s.

-dun (dan) – isimlərə bitişərək isim əmələ gətirir (məna isə zərflik, yerlik məfhumunu ifadə edir. Yəni “Avesta” dilində olan “dana” fars dilindəki “dan” məfhumunu bildirir): oudan – sulu yer, goudun – tövlə (hərəkət: öküz olan yer), nümükdun – duzqabı, sümərdun – samanlıq, çinədan – çinədan (çinə – dən, “dan” da şəkilçi) və s.

-iç – yerlik əmələ gətirən mənsubiyət şəkilçisidir: gümüriç² – güdümlü, bokuyiç – bakılı, , çiçiq³, qubayiç – qubalı, iranici – iranlı və s.

-stun – isimlərə qoşulub isim əmələ gətirir. Bir şeyin bir yerdə çoxluğu məfhumunu yaradır (qədim fars dili və Avesta dilində “stana”): qəbrstun – qəbiristanlıq, dağıstun – dağlıq yer və s.

Bu şəkilçi, bəzən, “t” səsi ixtisara düşməklə sadəcə “sun” formasını da alır. Belə olduqda qoşulduğu söz yuxarıdakı formada işləndiyi kimi “qəbrsun” şəklində də işlənir.

-gil – isimdən isim əmələ gətirir: birargil – dost (birar – qardaş sözündən), xuvargil – rəfiqə, ən yaxşı qız dostu (xubar – baci sözündən).

Bu şəkilçinin sonuna İran dilçiliyində “ya-ye məsdər” adlanan “i” şəkilçisi də artırıldıqda düzəltmə isimdən düzəltmə isim yaranır. Birargili – qardaşlıq, xuvargili – bacılıq.

-gəri – gər+i-nin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb şəkilçidir. Gəri isimdən isim əmələ gətirir: ədəmigeri – adamlıq, mərdgəri – kişilik, kukgəri – oğulluq, duxtərgəri – qızlıq, maygəri – analıq və s. Bəzən düzəltmə isim əmələ gətirən “i” şəkilçisi sözlərə qoşu-

¹ “Kuk” tat dilində “oğul”, “uşaq” deməkdir. “le” də qeyd etdiyimiz kimi kiçiklik və nəvaziş bildirir. Rus, Azərb. və başqa dillərdə olan geniş yayılmış “kukla” – gəlincik sözü ilə müqayisə et, hərəkət: uşqçıqaz.

² Güdür Quba rayonunda tat kəndidir. Müəllifin doğulduğu kəndin adıdır.

³ Çiçi Quba rayonunda tat kəndidir.

landıqdan sonra (məs.: birar – qardaş, birari – qardaşlıq və s.) da həmin bu “gəri” şəkilçisini də qəbul edir və isim (və başqa nitq hissələri) + düzəltmə isim əmələ gətirən sadə şəkilçi + düzəltmə isim əmələ gətirən mürəkkəb şəkilçi kimi maraqlı bir forma əmələ gəlir. Məs.: birarigəri – qardaşlıq, xuvarigəri – bacılıq, əyəligəri – uşaqlıq və s.

-ava – isimdən isim əmələ gətirir (əsasən, yemək, xörək adları yaradır): şirava – südlü sıyıq (şir – süd sözündən), duqova – dovğa¹, kilava – qalın çörək (küldə basdırılır).²

Tat dilində bir sıra sözdüzəldici şəkilçilər də vardır ki, bunlar Azərbaycan dilindən bu dilə keçmişlər. Belə şəkilçilərin ən mühümləri kimi, misal olaraq, aşağıdakı şəkilçiləri göstərmək olar:

-lük: dəndəlük – fıstıq ağacları olan yer.

-luq: sənqəluq – daşlıq, töllülük – tikanlıq, əzgilluq – əzgillik.

-lü: şaxlü – şaxlı, buynuzlu, bahalü – bahalı, lüvəlü – budaqlı, çirkli – çirkli, xunəlü-cikəlü – evli-əşikli, əslü-xərlü – atlı-əşşəkli, zəhərlü – zəhərli, əyəllü – uşaqlı, zənlü – arvadlı, rəhimlü – rəhmli, xeyrlü – xeyrli, hünərlü – hünərli, qüvətlü – qüvvətli, ləzzətlü – ləzzətli və s.

-süz: inkar bildirən sözdüzəldici şəkilçidir: kefsüz – kefsiz, abursuz – abırsız, rəhimsüz – rəhimsiz, xəbərsüz-ətərsüz – xəbərsiz, halsüz – halsız, nunsüz – çörəksiz, ousuz – susuz, türaxsuz – çarıqsız, əyəlsüz – uşaqsız, zənsüz – arvadsız, qələmsüz – qələmsiz və s.

-çi – sənət və peşə bildirən sözdüzəldici şəkilçidir: qalayçı – qalayçı, hüzümcü – odunçu, ousunçı – ovsunçu, araçı – araçı, xəbərci – xəbərci, əngçi – arıçı, ərəbəçi – arabaçı, quruqçı – qoruqçu, çayçı – çayçı, zurnaçı – zurnaçı, qarmançı – qarmonçu və s.

-cil – sənət və peşə bildirən sözdüzəldici şəkilçidir: də'vacil – davakar, əscil – atbaz, səgcil – itbaz və s.

¹ Duğ sözü tat dilində ayrı deməkdir, ikinci hissədə su mənası verən “av”, bizcə, ou – su sözüdür. Tat dilindəki bu sözlə “dovğa” sözləri arasında olan eynilik əlamətləri çox maraqlıdır (yəni dovğa (Az.) – duğva (tat)).

² “Ava” şəkilçisi akademik B.F.Miller üçün qəribə və aydın olmayan suffiks olmuşdur. Bax: onun, Tat etüdləri, II hissə, səh.61. Bu söz bir çox İran dillərində, məsələn, talış, kürd dillərində “av” şəklində, tat dilində də bu birləşmələrdə eynilə qalmışdır. Bizcə, bu şəkilçinin ai, ou – yəni “su” mənasını verən (bir sıra İran dillərində bu belədir) sözlə bağlı olduğunu güman etmək olar.

TAT DİLİNDƏKİ BƏZİ BİTKİ ADLARININ ETİMOLOGİYASINA DAİR

Tat dili spesifik istehsalla bağlı olan çoxlu dil materialları ilə zəngindir. Hər bir dildə olduğu kimi tat dilinin lüğət tərkibində də ailə-qəyyumluq adları, məişətdə istifadə olunan müxtəlif sözlər, o cümlədən bitki adları başqa sözlərə nisbətən daha davamlı və sabit olmuşdur. Bu da, şübhəsiz, leksik tədqiqlər üçün çox maraqlıdır.

Tat dilində bitkilər cücərmə xüsusiyyətlərinə, bitdiyi yerə, rənginə, gövdəsindəki maddəyə, istifadəsinə, möhkəmliyinə, bir sözlə, öz təbii xüsusiyyətlərinə görə adlanmışdır.

Azərbaycan dilində “quşəppəyi” adlanan bitki tat dilində “pay-mərçikə” adlanır ki, bunun da hərfən tərcüməsi “sərçə ayağı” deməkdir. Bu bitkinin yarpaqları, doğrudan da, sərçə ayağına oxşayır.

“Zərdə” (farsca zərdək, azərbaycanca yerkökü), “pəmbələ” (golpənbe, az. pambıqgülü), “siyələ” (farsca zəngə gəndom, azərbaycanca sürmə) kimi bitki adları bəziləri rənginə (zərdə – sarı, siyələ – siyə – qara sözündən¹, bəziləri başqa əşyaya oxşamağına görə (pənbələ – pambıq) adlandırılmışdır.

Hər bir dildə olduğu kimi, tat dilində də bəzi bitki adlarının etimologiyasının öyrənilməsi maraqlıdır. Sadə sözdən ibarət olan bitki adları bu dildə demək olar ki, əksəriyyətlə fars dilində olduğu- na çox yaxındır. Mürəkkəb sözlərdən ibarət olan bitki adları isə sadə sözlərə nisbətən formaca fars dilindən daha çox uzaqlaşmışdır. Bu da tat dilinin spesifik qrammatik qaydaları ilə əlaqədardır. Belə ki, müasir fars ədəbi dilində təyin edən, əsasən, əvvəl, təyin isə sonra

¹ Bu xüsusiyyət Azərbaycan dilində də vardır. Məsələn, Azərbaycan dilinin Naxçıvan, Təbriz və s. ləhcələrində ədəbi dildəki “pomidor” sözüne rənginin qırmızılığına görə, “qırmızı badımcan” deyilir. Bax: Kərimov R. Tovuz şivələrində bitki adları, Azərb. SSR EA Xəbərləri (ictimai elmlər seriyası), N – 1, 1959, səh. 90. Həmçinin Azərbaycan dilində işlənən “qazayağı” sözü yarpağı qaz ayağına oxşayan bitkinin (göyärtinin) adıdır. Bu söz fars dilinə keçərək “qazayağı” formasında işlənərkəndir. Bax: H.H.Zərinzadə. Fars dilində Azərbaycan sözləri. Bakı, 1962, səh. 335

gəlmiş halda, tat dilində təyin bir qayda olaraq əvvəl, təyin edən söz isə sonra gəlir. Ona görə də tat və fars dillərində bir çox mürəkkəb bitki adları mənaca (semantikaya görə), bir-birinə yaxın olsa da, formaca fərqlənir. Həmçinin fars dilində olan izafət tərkibi sözlər tat dilində bir söz kimi birləşmiş və ilk baxışda sadə söz kimi nəzərə çarpır. Sözlərdə etimoloji təhlil zamanı tat dili üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır. Belə xüsusiyyətləri aşağıdakı bitki adlarını etimoloji təhlil edərkən görəcəyik.

Biz burada tat dilində olan bir neçə bitki adlarının etimologiyasını verməyə çalışacağıq.

Gəznə – Azərbaycan dilində gicikən adlanan bu bitkinin yarpaqları tikanlıdır. İnsan bədəninə bu bitki dəyərkən gicişdirir, bədənə batır, dalayır. Bu söz fars dilində də “gəznə”¹ olub, “Gəzidən” (sanmaq) məsdərindən əmələ gəlmişdir, “sancaq” deməkdir (Afurça tatları buna “gəzən” deyirlər).

Muri – Azərbaycanca çiyələk. Bu bitkinin meyvəsi xırda, girdə dənəlidir. Tat dilində boyunbağı dənələrinə “mürə” və ya “mura” deyilir. (Müasir fars dilində “Mohre”). Borhane Qate müəllifi yazır:

“*Muri qadınların qollarına və boyunlarına bağladıkları xırda dənələrdir*”.²

Tat dilində belə bir ifadə də işlədilir: mukufum tirə mur (mür) misam (səni o qədər döyərəm ki, kiçilərsən). Deməli, “mur” sözü “kiçik” mənasında işlədilir. Yəqin ki, çiyələyin adını bildirən bitki adı da həmin sözdən əmələ gəlmişdir.

Purnə – Azərbaycanca yarpız. Fars dilində bu bitkiyə “pudano” və “pune”³ deyilir. Tatca bu ad ya həmin farsca olan sözün fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır, ya da fars dilində olan “buy” iy sözü ilə əlaqədar olaraq, puynə, buynə (daha sonralar isə purnə) formalarına düşmüşdür. Bu bitkinin xoş iyi vardır. Qeyd etməliyik ki, Azərbaycan dilinin Bakı ləhcəsində bu bitkiyə “buyanə” deyilir ki, bu da fikrimizə haqq qazandırır.

¹ Bax: Borhane Qate-də “Gəznə” sözü. Bundan sonra Bürhan.

² Bürhan, səh. 235 muri

³ Проф. Б.В.Миллер. Персидско-русский словарь, М, 1959, стр. 97

Burani – Azərbaycanca “qabaq”. Bu bitkiyə tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsində, bəzən, (Afurça, Cimi, Xaltan kəndlərində) fars dilindəki “kədu” sözünün fonetik dəyişməsi ilə “küdü” deyilir. Lakin bəzi kəndlərdə (Gümür, Ördüc, Puçuq, Xaşı, Dəhnə) “burani” deyilir. Azərbaycan dilinin bir sıra dialektlərində (məsələn, Təbrizdə) “borani” sözü yağla qızardılmış bəzi bitkilərdən hazırlanan xörəklər adında, məsələn, ispanax boranısı, kədu (küdü) boranısı və s. işlədilir.¹ Buna görə bu sözü fars dilindəki “biryan” (qızartma) sözü ilə bağlamaq olar.

Mərzəguşnə (Bəzən, mərzəpurnə) – Azərbaycanca çöl nanəsi (farsca “mərzənguş”). Tat dilində olan bu söz iki komponentdən ibarət olub, mərz + guşnə sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Bu bitkiyə fars dilində mərzənguş və ya mərzəncuş deyilir. “Borhane Qate” müəllifi yazır: “Mərzənguş (ərəbcələşmiş: mərzəncuş), bir növ, reyhan olub, yaşıl rəngli və xoş ətirlidir., yarpaqları siçan qulağına oxşayır, ona görə də ona “mərzənguş” deyirlər. “Mərzə” sözünün “siçan” mənası da vardır”.²

Deməli, “Borhane Qate” lüğətinin müəllifi bu sözün guşmuş – “siçan qulağı” mənasında və iki sözdən (mərzən+guş) ibarət mürəkkəb bir söz olduğunu söyləyir. Bizcə, bu fikir, tamamilə, doğrudur. Müəllif davam edərək yazır: “Onunla bəzi xəstəlikləri müalicə edirlər”³ Deməli, müəllifin yazdığı kimi, bu bitkidən bəzi xəstəliklərə qarşı dərman kimi istifadə olunur. Tatlar da bu bitkidən soyuqdəymə, qarın ağrısı və s. xəstəliklərə qarşı istifadə edirlər.

Bu söz fars dilindən ərəb dilinə keçərək mərzəncuş, mərdquş, mərcənguş formaları almışdır.⁴

Bəzi tat kəndlərində (Quba rayonunun Afurça, Ördüc, Cimi, Gümür, Xırt, Güləzi) bu bitkiyə “Koukəpa” deyilir ki, bu da mürəkkəb söz olub, iki sadə sözdən ibarətdir: kouk (farsca kəbk, Azərbaycanca kəklik) + “pa” (farsca “pa”, Azərbaycanca ayaq) (deməli,

¹ Bu qeyd mərhum H.Zərinzadəyə aiddir.

² Bühran. “Mərzənguş” sözünə bax.

³ Yenə orada.

⁴ Bax: Firuzabadi. Əlqamus əl-mohit.

hər fən “kəklik ayağı”), Dəvəçi rayonunun Kılvar kəndində bu bitki bitmir. Ümumiyyətlə, bu bitkidən təbii ətirli çay kimi istifadə edildiyindən, kılvarlılar onlara daha yaxın olduğu üçün Gümür kəndinə gəlib, bu otdan toplayıb gətirərdilər. Ona görə də kılvarlılar kəklik otuna “çaygümür” (bu da “Gümür çayı” deməkdir) deyirlər. Məsələn: bir kılvarlının dilindən müəllif bu sözləri eşitmişdir: Kuk İbrimsəmi Səlimxan bəmən ya kisə çaygümür da – İbrahimsəminin oğlu Səlimxan mənə bir torba Gümür çayı (yəni çöl nanəsi) verdi. (Misal altmışıncı illərdə qeydə alınmışdır).

Təhləpusi – Azərbaycanca “çöl soğanı”. Soğana oxşar kökü və yarpaqları olan bu bitki dağda, meşədə bitir, yeməli bitkidir. Bu bitki hər cəhətdən soğana oxşasa da, soğana nisbətən pis, çürümüş soğan iyi verir, özü də soğana nisbətən acı olur. İki sadə sözdən ibarət olan bu mürəkkəb sözün birinci – “təhl”, “təhlə” sözü fars dilində olan təlx, təlxə sözlərinin fonetik variantıdır. Tat dilində farsca təlx (acı) sözü əvəzinə “təhl” işlənir. Bu sözün ikinci hissəsi isə ya çürüməklə əlaqədar olaraq “pusirən” (çürümək) məsdərinin kökü (farsca pusidən), yaxud da “dəri”, “qabıq”, “üz” mənasını verən “püst” sözündən əmələ gəlmişdir ki, bunun da “t” səsi düşmüşdür.

Həqiqətən də, bu bitkinin soğana oxşar köklərinin ən acı hissəsi qabığıdır. Deməli, mənaca “təhləpüst” – acı qabıqlı deməkdir; yaxud da “təhlə + piyaz” (acı soğan) sözləri ilə bağlıdır.

Çıraqqürg – meşəlikdə bitən, tünd qırmızı rəngli pis qoxulu güldür. Bu da iki sadə sözdən ibarət mürəkkəb isimdir: çıraq – şam, gürg – canavar. Gecələr yaşıl işıq verən bu gülü canavar gözünə oxşadaraq belə adlandırmışlar. Tat dilinin D. ləhcəsində buna “qudqarni” deyilir ki, bu da Azərbaycan dilindən gələn “qurd qarni” deməkdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, tat dilində izafət tərkibinin olmaması faktı özünü bu sözdə də göstərməkdədir.

Zühunbəbə’y – Azərbaycanca turşənk. Bu bitkinin yarpaqları quzu dilinə oxşayır. “zühunbəbə” tat dilində “quzu dili” deməkdir. “Zuhun” (fars ədəbi dilində “Zəban”, Tehran dialektində “zəbun”)¹

¹ N.Z.Hatəmi. Fars danışığı dili. Bakı, 1965, səh. 5.

bu sözün ikinci hissəsi isə bəbə' – tat dilində “quzu” deməkdir.

Azərbaycan dilində məlum yemək adı kimi işlənən “düşbərə” (düş-bərə, əslində guş-bərə hərfən: quzu + qulağı) yuxarıdakı sözün etimoloji təhlili üçün maraqlı bir misaldır. Azərbaycan dilində bu xörək “quzuqulağı” kimi də adlanır. Bu sözü tat dilindəki “guşvərə” – sırğa sözü ilə də bağlamaq olar (düşbərə dənələri, həqiqətən də, sırğaya oxşayır).

Xərçərə – Azərbaycanca yabanı lobyə. Bu bitkini, əsasən, eşşək yeyir. Acı, tikanlı olan bu lobyanı başqa heyvanlar az yeyirlər. Ona görə də bu sözün birinci hissəsi olan “xər” – eşşək sözü, ikinci hissəsi isə “xardən” (yemək) ilə bağlıdır. Deməli, bu sözün etimoloji mənası “eşşək yeyəndir”.

Goukuşək – Bu bitiyə fars dilində vaxtı ilə əslində Suriya sözü olan “əhləbdiya” deyilmişdir. “Borhane Qate” müəllifi yazır: Əhləbdiya – südlü bitkidir. Şirəzlilər ona gavnəkünək deyirlər. Deyilənlərə görə, öküz ondan azca yeyərsə, ölür.¹

Tatlara görə də, çox acı olan bu bitkini guya öküz yeyərkən zəhərlənir. Tat dilində də bu bitki zəhərli xüsusiyyətlərinə görə, “goukuşək” adlanmışdır (“Gou” (farsca “gav” – öküz) + “küş” tatca “küştən” (öldürmək) məsdərinin kökü +ək şəkilçi). Qonaqkənd ləhcəsində bu sözün qədim formasının sonunda olan “ək” şəkilçisi eynilə saxlanmışdır.

Xərçərə – Azərbaycanca oleandır.² Bu sözün birinci komponenti tatca da “xər” – eşşək sözündəndir. Onun ikinci komponenti haqqında iki fikir yürütmək olar: “çaristən” – otlamaq məsdərinin kökü olan “çarə” – dir. Tatların fikrincə, bu bitkini eşşək yeyərkən guya ölür. Çox zəhərli olan həmin bitkiyə farsca (“xərzəhrə”) – hərfən “eşşək zəhəri” adlanır. Deməli, bu ikinci fikir daha doğru olduğuna görə, tatca “xərçərə” sözünün tərkibindəki “çərə” komponentini zəhrə sözünün

¹ Bühran. Əhləbdiya sözünə bax.

² Botanika terminləri lüğəti. Azərb. SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1956, səh. 123. (Bu bitkiyə yarpaqları söyüd yarpağına oxşadığına görə, Azərbaycan dilinin dialektlərində (məs, Təbrizdə) “söyüdgüllü” deyilir. Oleandr isə əslində latın dilindən alınmış fransız sözüdür).

dəyişilmiş forması kimi izah etmək olar.

Bələlə – Azərbaycan ədəbi dilində baldırqan. Təbriz dialektində buna batbat, fars dilində badbad, tatca (Afurçada) “bələlə” və “badbad” deyirlər. Bu sözün fars dilində olan “bəd” – pis və (lalə) sözlərindən əmələ gəldiyini güman etmək olar. Bu bitkinin suyu bədənə toxunduğu yerdə qabar əmələ gətirir. Forma və rənginə görə isə lələyə oxşayır. Buna görə də ehtimal ki, “bədlələ” (hərfən “pis lələ”) adlandırılır.

Tərçiq – Azərbaycanca danaqıran. İlk bahar gülü olan bu bitki qar altından çıxır. Maraqlı etimoloji quruluşa malik olan bu sözün birinci hissəsi farsca “tər”, tatca isə “tər” (təravətli), “təzə” sözündən, ikinci hissəsi isə ehtimal ki, Azərbaycanca “çıxmaq” sözünün kökü “çix”-dan əmələ gəlmişdir. Bu bitkiyə bəzi tat kəndlərində “dannaqara” deyilir ki, bu da eynilə Azərbaycanca “danaqıran” sözündəndir.

Çox qədim zamanlarda fars dilində işlənmiş bitki adlarının bəzisi sonralar köhnəlmiş və bu dildən çıxmışdır, lakin tat dilində indi də bu bitki adları işlədilir. Tatca “əvərs” sözü buna misal ola bilər.

Dağların döşündə, meşə ətkələrində bitən tikanlı, həmişə yaşıl bu bitki “Fərhəngə Cahangiri” lüğətində “əvrəs” kimi qeyd edilmiş, qarşısında isə “sərve kuhi” yazılmışdır. Burhane Qatedə də eyni mənada (əvərs) getmişdir. Şüuri lüğətində isə bu söz ures şəklində və aşağıdakı mənada verilmişdir: Bu ağaca derexte araç, bəzi lüğətlərdə isə derexte çinar deyilir. Dağlarda bitən sərvin ağaclarının bir növüdür. Xorasanda buna ure, Çalusda və Kəçsərdə həvərs, Hudədə əvərs, Məncildə ərs deyilir. Hərzəvildə isə bu bitki Ərdüç adlanır.¹

¹ Azərbaycan dilində bu “ərdüç” sözü fonetik dəyişikliyə uğrayaraq “ardıc” şəklində işlədilir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu bitki meşələrin içərisində deyil, adətən, meşələrin dağ ətkələrində bitir. “Borhane Qate” müəllifi onun bu xüsusiyyətini belə qeyd etmişdir. Bu ağac, əsasən, meşə ətkələrində bitir. (Bax: Bühran. Səh. 37)

Quba rayonunda dağların döşündə yerləşən, üst tərəfi isə böyük meşə olan “ərdüç” adlı tat kəndinin meşəyə yaxın olan tərəfi bu həmişəyaşıl ardıc kolları ilə doludur. Yəqin ki, kənd öz adını həmin bitkinin adından almışdır. Kəndin adı indi

Orta əsr fars şairlərindən olan Mənuçöhrü və ibn Yəminin əsərlərində bu bitki adı “ərs” kimi işlənmişdir.

Cimi adlı tat kəndində (Quba rayonu) qovaq ağacına “ispidar” (müasir fars dilində “səfidar”, Tehran dialektində “sepidal”) deyilir.¹

Dar sözü özü geniş – ağac mənasında, tamamilə, tat dilində qalmış və öz müstəqilliyini saxlamışdır. Məsələn: sibdar – alma ağacı, əmrü dar – armud ağacı, palud dar – palıd ağacı və s.

Dar sözü kürd dilində də “ağac” mənasında işlədilir. “Borhan Qate”də isfırac sözü haqqında yazılmışdır: İsfırac-əndəlislilər marçubəyə deyirlər.²

Dehxoda isə bu sözün fransızca “asperge” dən olduğunu, fars dilində isə onun marçuba, tarçubə, həlyun, yəramə, markeyan kimi qarşılıqlarını qeyd edir.³

Tat dilində bunlardan sonuncusu “tarçubə” sözü “be” sonluğu düşmüş şəkildə – “tarçu” kimi işlədilir. Tat dilində sözlərin sonuna olan “b” səsinin düşməsi halları vardır. Məsələn, fars dilində olan əsb əvəzinə tat dilində əs, çub əvəzinə çu və s. deyilir.

Yuxarıda sözlərin etimoloji təhlilindən göründüyü kimi, tat dilində bitki adlarının bəzisi fars dilində olduğu kimi qalmış və ya az dəyişilmiş, bəzisi isə Azərbaycancalaşmışdır.

Lakin bəzi bitki adları müasir fars dilindən çıxsa da tat dilində qalır.

İran dilləri kimi tat dilinin müxtəlif ləhcə və şivələrini mü-kəmməl tədqiq etmək son dərəcə əhəmiyyətlidir.

Yuxarıda apardığımız etimoloji təhlili daha qabarıq nəzərə çatdırmaq üçün tat dilində olan bitki adlarını cədvəl şəklində iki hissəyə bölərək təhlilə və gələcək tədqiqatlara cəlb edirik:

Azərbaycanlaşaraq Ördüc adlanır. Bizcə, Azərbaycan dilindəki “ardıc” sözü bu dilə tat dilindən keçmişdir (dərzi və s. sözlər kimi).

¹ Dehxoda bu sözü “qovaq ağacı” mənasında sepidar kimi işlədilir. Bax: Dehxoda. Loğətname. Sepidar sözlünə. Bu sətirlərin müəllifinin uşaqlığı ab-havalı və gözəl təbiətli Cimi kəndində keçmişdir. Prof. Məmməd Əfəndiyevin , tanınmış şair Ələkbər Salahzadənin doğma kəndidir.

² Yenə orada

³ Əli Əkbər Dehxoda Lüğətname, səh. 201

Tatların dil materialları əsasında yaranmış coğrafi adlar Azərbaycanın Quba rayonu toponomikasında mühüm yer tutur. (Bunu Xızı, Siyəzən, Dəvəçi, Abşeron və s. rayonları toponimiyasına da aid etmək olar).

Başqa etnik qruplar kimi tatlar da yaşadıkları yerə, yaxud öz qonşularının yaşadığı əraziyə və coğrafi məkana tat dilinin bu və ya başqa münasib bir sözünü vermiş, onu tat dilində adlandırmışlar. Quba rayonu ərazisindəki bir neçə coğrafi adı nəzərdən keçirək:

Rustov. Kənd adı bildirən bu sözün mənasının özü “kənd” deməkdir. Fars dilində kəndliyə “rustai”, kəndə isə vaxtı ilə geniş mənada “rusta” deyilmişdir. Fars dilinin “a” səslərinin tat dilində əksər hallarda “o” ilə deyilməsi hadisəsi tat dili fonetikasında mühüm yer tutur. “Rustov” sözünün bu mənasını professor B.V.Miller düzgün izah etmişdir.¹ “Rusta” sözünün fars dilində bir neçə kənd mərkəzi (dairə, sovetlik mərkəzi) mənasında olduğunu da həmin professor qeyd etmişdir.

Quba rayonunda əhalisi tat olan Rustov kəndi müəyyən müddət kiçik mərkəz rolunu oynamışdır.

Nugədi. Tat dilində “nug” (tərkib daxilində isə “nugə”) – “təzə”, “di” isə kənd deməkdir. Deməli, bu kənd təzə yarandığı, bünövrəsi qoyulduğu vaxt ətraf tat kəndlərinin əhalisi buranı belə adlandırmışlar. Beləliklə, bu sözün etimoloji mənası “təzə kənd” deməkdir.

Çiçi. Bu kəndin adı yaşlı bir şəxsin dediyinə görə, “Çuçi” sözündəndir. Bu söz iki tərkibdən: “çu” – odun, ağac ismindən və peşə, sənət bildirən “çi” şəkilçisindən ibarətdir. Deyilənə görə, bu kəndin yeri qalın meşəlik imiş. İlkin olaraq burada məskən salan adamlar odun, meşə materialları satmaqla və kömür istehsal etməklə məşğul olmuşlar. Beləliklə, ətrafda yaşayan tatlar oranı “Çuçi” (Çiçi) – yəni “odunçu yaşayan yer” adlandırmışlar.²

¹ Б.В.Миллер. Тагы, их расселение и говоры, Баку. Изд. 1929, səh. 24

² Bu əsərin buraxılmasındakı xüsusi zəhmətinə görə təşəkkür etdiyim Fərman Əhmədov bu kənddəndir.

Afurca. Bu ad üç sözdən: ou – su, fru – aşağı, cəsdə – ceyistən – sıçramaq, tökülmək məsdərindəndir. Deməli, bu sözün etimoloji mənası “aşağı su tökülən yer”, “şəlalə yer” deməkdir. Həqiqətən, kənd Təngə adlı sıldırım bir qayanın başından böyük sürətlə axan bir şəlalənin yaxınlığında yerləşmişdir.

Xırt. Bu kəndin adının etimologiyası da çox maraqlıdır. Xırt (bəzən də “sırt”, “sirt” formalarında) sözü tat dilinin Q. və Qub. ləhcələrində sıldırım qayaya, dağa deyilir. Həmin qayaya yaxın yerdə salınmış kəndi xalq yerin adı ilə adlandırmışdır. Bu kəndin yaxınlığında başqa bir kəndin adı olan Kunxırt da hərfən “qaya dibi”, “qaya altı” deməkdir. Həqiqətən də, ikinci kənd birincinin (Xırtın) aşağı tərəfində, dağın dibində salınmışdır. (müq et: Xızı rayonundakı Kunövşə hərfən “Meşə ətəyi” kəndinin adının etimologiyası ilə).

Dəhnə kəndinin (bəzən, bu kənd Kümür – Dəhnə adlanır) adının etimologiyası da maraqlıdır. Tat dilində dağlar arasından keçən çay, nəhayət, bir düzənliyə, ovalığa çıxarsa, ona “duhunə”, “dəhanə” (hərfən ağız, ağıza oxşar) deyilir. Dəhnə kəndi dağ çayının ovlağa (düzənliyə) çıxan ağız, başlanğıc hissəsində yerləşir.

Yaxud Dəvəçi rayonundakı bir neçə tat kəndinin adının etimologiyasını nümunə üçün nəzərdən keçirək.

Gəndo. Kənd adıdır. Bu söz tat dilində “iyli su” deməkdir (gənd – iy, ou – su). Kəndin yanından axan kiçik çay az sulu olduğu üçün yayda qurumasa da axmır və bu çay, həqiqətən, iy lənir. Kənd adı da çay suyunun iy lənməsi, iy verməsi ilə əlaqədar olaraq yaranmışdır.¹

¹ Şamaxının yanında Murdov adlı kənd vardır. Bu sözün də etimologiyası Quba rayonundakı Gəndo kəndinin adının mənası kimi suyun iy lənməsi (hərfən: suyun ölməsi) mənası ilə əlaqədardır və tat dilindəki mürdə – ölü su (hərfən “bataqlıq”) tərkibindən əmələ gəlmişdir. Lakin nədənsə V.M.Sisoyev Murdov kəndinin adı haqqında yazır ki, “Bu kəndin adı türk sözüdür və “bataqlıq” deməkdir. Müəllif bu sözün tat sözü olduğunu bilməmiş, ona görə də səhv olaraq bu sözü türk (Azərbaycan) sözü hesab etmişdir. Вах: Сысоев В.М.Тюрское население Азербайджана в XVII веке. «Известия Общества обследования и изучения Азербайджана, N I, 1926, стр. 49. (Müq.et: Lənkəran yaxınlığındakı “Sütəmürdov” –

Nohura // Nora. Kənd adıdır. Tat dilində “nohur” sözü “göl” deməkdir, “a” isə cəm əlamətidir. Beləliklə, kəndin adının etimoloji mənası “göllər” deməkdir. (Nora Nohuranın qısaldılmasıdır). Həqiqətən də, kənd sanki göllər içərisindədir. Həmin kəndi 7-8 göl əhatə edir.

Buraya tat dili leksik materialı əsasında izah olunan Kalaku (kala – böyük, ku – dağ); Sərku (sər – baş, ku – dağ); Ələmku (Ələm – qəm, kədər, ku – dağ, Az.d. Ağrıdağ; hər üçü Şamaxı rayonunda); Türkədi (Türkə – türk, di – kənd; Qaradağ rayonunda); Siyəku (siyə – Qara, ku – dağ; Bakı yaxınlığındakı Qaradağ rayonunun keçmiş adı, Kalka yolu ilə azərbaycanlaşdırılmışdır); Qobustan (qobu (qobi) – çala, quyu, stan – yer bildirən şəkilçi, quyu yer deməkdir); Siyəöüşə (siyə – qara, öüşə – meşə); Kələku (kələ) (kələhə – böyük, ku – dağ); Kundahar (kun – dal, dib, dahar – qaya: qayadibi, dağ ətəyi deməkdir); Subrədərə (Subrə) (Subi – ağ, dərə-dərə), Kələsənq (kələ) (kələhə – böyük, sənq – daş), Siyədüsmə (siyə – qara, düsmə – bulaq), Gərmou (gərm – isti, ou – su. Hamısı Quba rayonunun Qonaqkənd zonasında), Ərüs-küş (ərüs – gəlin, küş – küştən öldürmək məsdərinin kökü: gəlin öldürən, Xızı rayonunda); Siyəzən (siyə – qara, zən – qadın, eyni adlı rayon adı); Salamdərəyi (salam və dərəyi, dərən (vermək) məsdərindən: salam verilən yer (Dəvəçi rayonunda) və sa. kimi coğrafi adları da bura əlavə etsək məsələnin əhəmiyyəti olduqca aktuallaşır.

Yuxarıdakı bir neçə kənd adının etimologiyası göstərir ki, bir sıra coğrafi adların etimologiyasını öyrənərkən həmin ərazini əhatə edən etnik qrupun da dilini nəzərdə tutmaq lazımdır.¹ Təəssüf ki, Azərbaycan ərazisinin tat dili ilə əlaqədar yaranmış coğrafi adlarının mənası əsl tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir və

hərfən: “yanmış ölü su”, “yanmış bataqlıq” kəndinin talış dili əsasında izah olunan etimologiyası ilə).

¹ М.И.Гаджиев. О некоторых географических названиях Азербайджана. «Вопросы тюркских языков и их соотношения с другими языками». Баку, 1973, стр.116.

Azərbaycan toponimikasında bu sahə demək olar ki, toxunulmamış bir sahə olaraq qalır¹ və öz gələcək ciddi tədqiqatçısını gözləyir.

Yuxarıdakı əsas tezisə – Azərbaycan dilinin tat dilinə leksik təsiri və bu təsir altında tat dilində söz yaradıcılığında yeni imkanlar yaranması, həmçinin tat dilinin leksik vahidlərinin Azərbaycan dilinin təsiri ilə daha geniş semantik mənalar kəsb etməsinə dair verdiyimiz misallar Azərbaycan dilçiliyinin bu mühüm probleminə ancaq diqqəti cəlb etmək məqsədi daşıyır. Belə təsirin daha geniş tədqiqi Azərbaycan dilçiliyi üçün çox lazımlıdır. Tat dilinin müxtəlif ləhcə və şivələrini, həmçinin, Azərbaycanda mövcud olan başqa azsaylı xalqların dillərini geniş və hərtərəfli tədqiq etməklə daha faydalı nəticələr əldə etmək mümkündür. Azərbaycan dili ilə Azərbaycandakı başqa dillərin qarşılıqlı faydalı təsiri problemi sahəsində daha geniş tədqiqatlar aparmağın Azərbaycan dilçiliyi və dil əlaqələri probleminin bir çox cəhətlərini aydınlaşdırmaqda əhəmiyyəti şəksizdir.

¹ M.İ.Hacıyev. Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsi. Bakı, 1971, səh. 112

MORFOLOGİYA

TAT DİLİNDƏ İSİM

İsim tat dilində (Azərbaycan dilində olduğu kimi) özünü söz əsası ilə ifadə edir. Mərd¹ – kişi, zən – qadın. Və ya söz yaradan şəkilçilərlə yaranır.

-i suffiksi Azərbaycan dilindəki lıq, lik, luq, lük şəkilçilərini, ya ud fars dilindəki yayı-məsdəri əvəz edir və adətən, sifətlərdən isim əmələ gətirir. (Bəzən, isimlərdən də): Bülünd – yüksək, bülündi – yüksəklik; firəh – geniş, firəhi – genişlik; gürun – ağır, güruni – ağırlıq və s.

-ic suffiksi mənsubiyyət və yerlik bildirir və adətən, coğrafi adlara qoşulur (az.d. lı, li, lu, lü şəkilçiləri, həmin mənada): gümüric – gümürlü (Gümür kəndindən olan şəxs), cimic – cimili (Cimi kəndindən olan şəxs), qubayic – qubalı (Quba şəhərindən olan şəxs) və s.

-çi suffiksi sənətkarlıq və sənətə aid olan sözlər yaradır və Azərbaycan dilindən tat dilinə keçmiş bu şəkilçi mənaca da Azərbaycan dili ilə eyniyyət təşkil edir: çəkməçi – çəkməçi, zurnaçi – zurnaçi və s. Bu suffiksə “gəri” suffiksi əlavə olunaraq yenə də sənət və vəzifə bildirir: quruqçi – qoruyan, baxan (bir sahəyə), ona “gəri” suffiksi əlavə olunaraq “quruqçigəri” – quruqçuluq, əsyoçi – dəyirmançı, əsyoçigəri – dəyirmançılıq və s. kimi peşə bildirən sözlər yaradır.

-lıq, -lik, -luq, -lük – Azərb. dilindən keçmiş suffiks olub yerlik, məkanlıq bildirir: Kuləluq – kolluq, sovetlik – sovetlik, çətinluq – çətinlik, bulluq – bolluq, bazarluq – bazarlıq və s.

-dun, -dan, -dün suffiksi əşyanın yerini, yerləşdiyi yeri bildirir. Qənddan – qənddan, sümərdun – samanlıq, cumaxodun – yor-

¹ Əgər mən ləhcə variantları vermirsə, deməli, bu, mənim tərəfimdən tədqiq olunmuş tat dili ləhcələrinin hamısı üçün xarakterikdir. Müəllif.

ğan-döşək yığılan yer, yük yeri və s. Həmin funksiyalı dan, dən Az. dili şakilçiləri ilə eyniyyət təşkil edir.

-**stun, stan** suffiksi yerlik bildirir: qəbrustun – qəbiristanlıq, Dağıstun – Dağıstan, Gürcüstun – gürcülər olan yer (Gürcüstan) və s. Tat dilində müxtəlif variantlı olan bu şakilçi Azərbaycan dilində bir variantlıdır – (stan) kimi və eyni funksiyada işlənir.

-**i** suffiksi fars dilindəki yayı-nisbətdir. Zumustini (Ə.D.) – qarqız (qışa aid), peyğəmbəri – qarğıdalı (peyğəmbər-i) və s.

-“**çə**” suffiksi isimlərə qoşularaq kiçiklik, xırdaşlıq məfhumu yaradır: xalinçə – balaca xalı, köçə – çömçə, nalçə – nalınça və s.

-“**ava**” suffiksi, adətən, xörək, yemək adları yaradır: ardava (ard – un və ava – un xörəyi), duqava – (duq-ayran, ava) – ayran xörəyi, dovğa.

Bir çox tat sözləri ə,ü suffiksləri ilə qurtarır və bu dildə söz yaradıcılığında mühüm rol oynayırlar. Kardə (isim kimi “kard”) – balaca bıçaq, kourə (kour-göy sözündən) – göyerti, əncinə (əncirən – doqramac sözündən) – armud qaxı və s.

-**saz** suffiksi sənət, iş peşə, məşğuliyət bildirir. Karsaz – işləyən, dürvənsaz – biçinçi və s.

Eləcə də – “**un**” suffiksi eyni mənada: malçərun – çoban, heyvan otaran.

-**bənd** mənsubiyyət bildirir: Kəmərbənd (kəmə – bel sözüə bənd qoşulur və “beli bağlayan, qayış” mənasını yaradır).

Mürəkkəb sözlər iki və daha çox sözün birləşməsindən əmələ gəlir. Zənbirar (zən – arvad, birar – qardaş) – qardaş arvadı, duxtərəmu (duxtər – qız, əmu – əmi) – əmiqızı, amburundar (amburun – armud, dar – ağac) – armud ağacı, kələmay (kələ – böyük, may – ana; hərfən böyük ana) – yəni nənə, həftmərtəbə (həft – yeddi) yeddi mərtəbə (ev) və s.

-**çı, -çi, -çu, -çü** şakilçiləri tat dilində məhsuldar şakilçi olub müxtəlif isimlərə birləşərək peşə və sənət adı bildirən və ya ümumiyyətlə, iş görəni ifadə edən sözlər yaradır. Lakin bu şakilçi qədim türk dillərində olduğu kimi tat dilində də leksik məzmununda iş görən anlayışı olan sözlərə də qoşulur. Sözdüzəldici şakilçilərin semantik

cəhətdən tam təkmilləşmədiyi qədim dövrlərdə, məsələn, Orxon-Yenisey kitabələrində (V-VII əsrlər) bu şakilçi iş görən məzmunlu sözlərlə də işlənmişdir.¹

Bu hal, yəni -çı, -çi, -çu, -çü şakilçilərinin bu tipli sözlərlə işlənməsinə Azərb. dilinin XVI əsr yazılı abidəsi “Şühədanamə”də də təsadüf olunur.² Azərb. dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələrində bu şakilçinin həmin qədim xüsusiyyəti qaldığı kimi³, tat dilinin müxtəlif ləhcələrində indi də qalır. Məs.: qonaqçı – qonaq saxlayan, marçi – ilan oynadan, ambarçi // isqilatçı – ambardar, əngçi – arıyabaxan, əsçi – atabaxan, vərəçi – quzuyabaxan və s. Vavilion mətnlərində rast gəlinən Qədim İran dilində xüsusi şəxs adları, əsasən, “u” və “i” ilə bitir. Məs.: Aisaridari, Artapiti, Satabari, Baqazusti və s. Bu xüsusiyyət tat dilinin bəzi ləhcələrində (Məs.: Qonaqkənd ləhcəsinin Cimi şivəsində) də eynilə müşahidə olunur. Məs.: Xubiyari, Maqsudi, Gülyari, Səmədi, Nərgizi, Səknəyi və s.

Tat dilində ismin cəm şakilçiləri canlı və cansızlara aid olmaqla iki cür olub tədqiq olunan ləhcələrdə fərqlənir. Cəm şakilçiləri “a”, ha // aha kimi olmuşdur. Bunlar bütün İran dillərində olduğu kimi flektiv şakilçi deyil və yalnız sözlərin sonunda gəlirlər. Cəm şakilçisini⁴ qəbul edən isimlərin sonuncu hecalarındakı sait tək halında qısa deyildiyi halda, cəmdə yalnız uzun tələffüz olunur. Bu zaman vurğu da öz yerini dəyişərək cəm şakilçisindəki sait üzərinə düşür. Məs.: dar (Q.) (ağac) – dara (ağac); gugut (Q.) (gül) – guguta (güllər), qüsbənd (Məl.), quspan (Q.) – qoyun, quspan (Məl.) qusbandun (Q.) – qoyunlar və s.

¹ Ю.К.Мамедов. Имя существительное в Орхон-енисейских памятниках. (Автореферат канд.дисс.) Баку, 1967. стр. 5

² S.Q.Əlizadə “Şühədanamə”də adlar (Namizədlik diss). Bakı, 1967, səh.160

³ Azərb. dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələri, I c. Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1967, səh.70. M.Rəhimov. Azərb. dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələri haqqında qeydlər. Azərb. SSR EA “Xəbərləri”, Ədəbiyyat, dil, incəsənət seriyası, 1968, N4, səh. 127

⁴ Qəzvinin Səgzabad tatları ləhcəsində “aha”. Bu eynilə qədim fars dilində aha kimi olmuşdur.

Tat dilindəki “a” cəm şəkilçisi fars dilinin, məsələn, Tehran dialekti ilə eyniyyət təşkil edir. Belə ki, Tehran dialektində də samitlə bitən bir çox isimlər cəmləşərkən “a” cəm şəkilçisini qəbul edir və tat dilində olduğu kimi bu şəkilçi vurğunu öz üzərinə götürür. Məs. rəg (Teh.) (damar) – rəga (damarlar; M.F. rəgha), yaxud siqara(Teh.) – siqaret – siqara (siqaretlər, m.f. siqarha).¹

Müq. et; T. Duvar (Q.), duval (Məl.) dival (M.) – divar; duvara (Q.) Duvala (Məl.), divala (M.) – divarlar və s.

Fars dilində “a” cəm şəkilçisi “u”, “e”, “i” saitləri ilə bitən isimlərin sonuna gələrsə cəm əlaməti ədəbi dildə olan “ha” şəklinə düşür: yəni “a” şəkilçisi özündən əvvəl bir “h” səsini də tələb edir. Məs.: Qusale – dana, qusaleha – danalar; mu (y) – tük, muha – tük-lər və s. Tat dilində də bu belədir və fars dili ilə eyniyyət təşkil edir. Belə ki, “a” cəm şəkilçisi saitlə bitən sözlərin axırına gələrsə “ha” olur. Məs.: güyo (Q.) – güyoha – otlar, astara (Q.) – astaraha – ulduzlar, maşə (Q.) – maşəha – maşalar, cü (Q.) – cüha – arpalar, di (Q.) – diha – kəndlər və s. Tat dilinin yəhudi, Məlhəm və Lahic ləhcələrində “a” cəm şəkilçisi saitlə bitən sözlərə qoşulduqda bir sıra başqa ləhcələrdən fərqli olaraq bu cəm əlaməti “o”-ya çevrilir və beləliklə də, bəzi İran dilləri (Məs.: Tacik və s.) üçün xarakterik olan okasiya (olaşma) hadisəsi özünü büruzə verir. Məs.: Qusalə (Məl.) – qusaləho – buzovlar, giyo (yə; la.) – giyoho – otlar və s. Bəzən, bu şəkilçi Lahic ləhcəsində özünü paralel şəkildə, yəni “ho” və “hon” formasında da göstərir. Məs.: odomin (adam) – odominho, odominhon – adamlar və s.

Tat dilində “un” şəkilçisi də cəm əmələ gətirən şəkilçidir. Bu şəkilçi Tehran dialektində olduğu kimi, fars ədəbi dilindəki “an” cəm şəkilçisini əvəz edir. Məs.: Əyəl (Q. uşaq) – əyəlun – uşaqlar və s. Tat dilindən başqa bir sıra İran dillərindən (fars, tacik, əfqan və s.) fərqli olaraq “an” cəm şəkilçisi Məl. ləhcəsindəki bir neçə nümunə istisna olarsa, demək olar ki, işlədilmir. Yalnız Məl. ləhcəsində təsadüf etdiyimiz “an” cəm şəkilçisi maraqlıdır ki, başqa İran dillərindən fərqli olaraq canlıları bildirən sözlərin deyil, cansızları bil-

dirən sözlərin sonuna gələrək onları cəmləşdirir. Məs. zuval (kömür) – zuvalan (kömürlər), hizum (odun) – hizuman (odunlar) və s. Bu ləhcənin özündə də “an” cəm şəkilçisi İran dillərindən olan İşkaşim dilində olduğu kimi “un” şəkilçisinə nisbətən qeyri-məhsuldardır.¹ Tat dilində “un” şəkilçisi yalnız canlıları bildirən sözlərin axırına əlavə olunur. Məs.: əsb (M.), əs (Q.Məl.) – at, əsun – atlar; səg (M., Məl., Q.) – it, səgun – itlər; əyələ (M., Məl., Q.) – uşaq, əyələun – uşaqlar və s.

Bəzən “un” cəm şəkilçisini qəbul etmiş sözün fonetik tərkibində səsdüşümünə təsadüf edilir. Belə ki, məs., sonuncu söz “un” qəbul etdikdən sonra (əyələun) uşaqlar şəklində özünü göstərdiyi kimi sonuncu hecadakı “ə” səsinin düşdüyü şəkildə, yəni əylun kimi də özünü göstərir.

Tat dilində olan “un” cəm şəkilçisi, bəzən, sürətli danışmaq zamanı bir növ qısalır, yəni son səs olan “n” düşür və cəm şəkilçisi kimi təkcə “u” çıxış edir. Məs.: əsun (Q.Məl.), əsbun(M.) – atlar deyildiyi kimi əsu (Q., Məl.), əsbu (M.) və s. şəkildə də deyilir. Bu halda sonda cəm şəkilçi kimi çıxış edən “u” uzun tələffüz olunur. Tat dilində özünü cəm şəkilçisi kimi göstərən və uzun tələffüz olunan “u” bu dildə heç də təsadüfi deyildir. İran dillərinin bir sıra ləhcələrində cəm şəkilçilərindən biri də “o”-dur. İran dilləri ləhcələrinin görkəmli tədqiqatçısı olan V.A.Jukovski göstərir ki, İranın Kaşan vilayəti ləhcələrində (Vonşun, Zefrə, Kahrud və Keşə kəndlərində) cəm şəkilçisi kimi isimlərin sonuna “o” gəlir ki, bu cəm şəkilçisi də uzun tələffüz olunur.² Həmin cəm şəkilçisi işkaşim dilində də eynilə, özü də geniş yayılmış şəkildə vardır.³ Heç şübhəsiz, əvvəldə bir sıra tat ləhcələrində təsadüf olunan “o” (ho), hon cəm şəkilçisi və bəhs etdiyimiz “u” şəkilçisi tarixi fonetika nöqtəyi-nəzərindən eyni qanunauyğunluğun müxtəlif mərhələləri olub eyni mənşəyə (İran) mənsubdur. Tat dilinin, məsələn, Quba

¹ Пахалина Т.Н. Ишкашимский язык. М., 1959, стр. 38

² Жуковский В.А. Материалы для изучения персидских наречий, СПб. 1888, т. I, сәh. 216

³ Пахалина Т.Н. Ишкашимский язык. М., 1959, стр. 37.

¹ Пейсиков Л.С. Тегеранский диалект, М., 1960, стр. 40

ləhcəsində əsas cəm şəkilçisi kimi çıxış edən və uzun tələffüz olunan “ə” istisna olarsa, haqqında bəhs etdiyimiz cəm şəkilçiləri bütün tat dili ləhcələri üçün, əsasən, eynidir. Qeyd etməliyik ki, Abşeron ləhcəsində cəm şəkilçiləri “a” və “un”dur. Bu ləhcədə “a” cəm şəkilçisi saitlə bitən sözlərə qoşulduqda “y” səsini özündən qabaq tələb edir. “un” şəkilçisi isə saitlə bitən sözlərə də qoşulduqda özündən qabaq heç bir birləşdirici səs tələb etmir və iki sait bir yerdə gəlir.

Tat dilində cəm şəkilçisini yalnız isimlər qəbul edirlər. Məhz bununla da tat dilindəki isimlər başqa adlardan, xüsusilə, müstəqil nitq hissəsi olan sifətlərdən fərqlənir. Sifətlər və əvəzliliklərin bəzi kateqoriyaları cəm şəkilçilərini qəbul edərkən substantivləşirlər, yəni daha doğrusu isimlərin semantik kateqoriyasına keçirlər. Məlum olduğu kimi, bir sıra İran dillərində (Məs. işkaşim, talış və s.) cəm şəkilçisi isimlərin bütün kateqoriyaları üçün, yəni canlı və cansızlar, həm üzvi, həm də qeyri-üzvi təbiətin şəxs və əşya adları, müəyyən və qeyri-müəyyən məfhumlarını bildirən bütün isimlər üçün eyni olub, yalnız bir şəkilçi ilə ifadə olunduğu halda¹, tat dilində bu şəkilçinin sayı çoxdur. Tat dilində cəm şəkilçiləri canlılar və cansızları, insan və heyvanları bildirmək üçün ixtisaslaşmış şəkilçilərdir və isimlərdə, əsasən, yalnız özlərinə məxsus cəm şəkilçisini qəbul edirlər. Beləliklə, məlum olur ki, müəyyənlikdən qeyri-müəyyənlik məfhumunu bildirməyə doğru inkişaf etmiş bu dillərdən fərqli olaraq tat dili hələ də konkretliyi (müəyyənliyi) və qeyri-müəyyənliyi ifadə etmək yolu ilə yaşamaqda davam edir.

Tat dili ləhcələri, əsasən, qrammatik cins bölgüsünü itirmişlər, yəni tat dilində kişi, qadın və orta cinslər yoxdur. İran dillər qrupu üçün çox nadir olan bu qrammatik xüsusiyyət bəzi tat dili ləhcələrində qalmışdır. Məs.: Q.ləhcəsində *pir-qoca* (kişi), *pire* (zal) – qarı (qadın), *xolu* – dayı (kişi), *xale* – xala (qadın). Tat dilində təbii cinsləri göstərmək üçün ya xüsusi sözlər: *xuruz* – xoruz, *kərk* – toyuq, *duxtər* – qız, *gədə*, *kuk* – oğlan, ya da sözlərin əvvəlində cinsi bildi-

¹ Пахалина Т.Н. Ишкашимский язык, М., 1959, стр. 115., Миллер Б.В. Талышский язык, М., 1953 г. стр. 73

rən nər – erkək, marə – dişi kimi söz əlavələri gətirilir: nərə xər – erkək eşkək, marə xər – qancıq (dişi eşşək), nərə əs – aygır (erkək at), marə əs – madyan (dişi at), nərə qaz – erkək qaz, marə qaz – dişi qaz, nərə go – öküz, marə go – inək və s.

Sözün əvvəlinə gətirilən və cins bildirən bu söz əlavələri tat dilində fars dilinin əksinə olaraq heç vaxt sözdən sonra gəlmir, yəni fars dilində izafətlə işlədilən əsas sözlə cins bildirən söz, məs., nərre şir (erkək şir)-lə bərabər, made şir (dişi şir) əvəzinə şire made forması tat dilində əsla yoxdur və heç vaxt cins bildirən əlavə söz ikinci gəlib izafət təşkil etmir. Əslində sifət olan *pir* (qoca) sözünü “zən” və “mərd” sözlərinə əlavə edərək təbii cins yaradan sözlərə misal gətirirlər.¹

Fars dilində olduğu kimi tat dilində də həqiqi fleksiya, yəni sözlərin əsl formalarının dəyişməsi ilə ifadə olunan qrammatik münasibəti yaratmaqdan ötrü cəm halını əmələ gətirmək üçün, göstərdiyimiz kimi xüsusi cəm şəkilçilərindən istifadə olunur. Əgər cəm şəkilçisi olan *un* (*u*) tarixən (indi də qismən) insanları və canlıları bildirmək üçün işlədilirmişsə, ha (*a*) şəkilçisi isə əsas etibarlı ilə cansızlara aid edilmişdir. Hal-hazırda tat dilində ikinci cəm şəkilçisi daha çox işlənir və birinci şəkilçini sıxışdırıb aradan çıxarır. Bir neçə sözdə işlənən *un* – *u* cəm şəkilçisi məs.: *əyələun* – uşaqlar, *qusbəndun* – qoyunlar, *kərgun* – toyuqlar, *səgun* – itlər, *əsun* – atlar və s. aradan çıxaraq həmin sözlərin özündə də ha (*a*) cəm şəkilçisi ilə əvəz olunur. Beləliklə, demək olar ki, ha (*a*) cəm şəkilçisi canlı və cansızları bildirməyindən asılı olmayaraq, bütün sözlərə qoşula bilir və populyarlaşmışdır.

Qeyd etməliyik ki, fars dilində geniş yayılmış ərəb cəm şəkilçiləri (o cümlədən, sınıq və ikilik cəm formaları) tat dilində qətiyyən işlənir.

¹ К.Г.Залеман, В.А.Жуковски. Краткая грамматика ново-персидского языка. 1890, стр. 17

TƏKLİK VƏ QEYRİ-MÜƏYYƏNLİYİN İFADƏ OLUNMASI

Tat dilində, bir qayda olaraq, təklik və qeyri-müəyyənliyi ifadə etmək üçün “ye” “yə” (bir) sayından istifadə olunur. Uncə ye mərdlə niştə, ə rüyü ədəmi bitərsirən (M.) – orada bir kişi oturub ki, üzündən adam qorxur; yə duxtərmə bü, üriş kürpə mürd (Q.) – bir qızım vardı, o da körpə ikən öldü; ye quzi daşdum uyiş cənəvər xard (M.) – bir quzum var idi, onu da canavar yedi.

Müəyyənliyi ifadə etmək üçün “in”, “ün” işarə əvəzlilikləri işlədilir. Bu işarə əvəzlilikləri təyin budaq cümləsinin əvvəlindəki ismin qarşısında gəlir və onu təyin edir. İn tünə dirə kağata mən yazmış satam (M.) – sən gördüyün bu kitabı mən yazmışam; in əs ki, tü bədİRƏni ə cins əsun Dağısdünü (Q.) – bu atı ki sən götürürsən, Dağİstan atlarının cinsindəndir; un çaya bıknareyi birə xune (ə) armunu (M.) – çayın qırağındakı o ev bizimdir.

TƏYİNLƏ TƏYİNOLUNANIN YERİ

Qeyd etdiyimiz kimi tat dilində bir çox İran dillərindən fərqli olaraq izafət birləşməsi yoxdur. İran dillərinə və xüsusilə, fars dilinə xas olub təyini söz birləşmələrində təyin olunan sözün sonunda tələffüz olunan vurğusuz “e” bir qayda olaraq işlədilmir.

Tat dilində sözlər müxtəlif vasitələrlə sintaktik əlaqə əmələ gətirirlər. Kitabmə (Q.), mənə kitabmə (Məl.), mənə kağatmə (M.) – mənim kitabım, küşkə (Q.), vəçələ (Məl.), bitləin (M.), birar (Q.), bırar (Məl.), bırar – kiçik qardaş, köhnə (Məl.), küne (Q.) köne di Q., Məl.), dih (M.) – qədim kənd və s.

Tat dilində əvvəl təyin edən söz, sonra isə təyin olunan söz gəlir.

Təyin ilə təyin olunan sözün əlaqəsi üç cür olur:

1. Sözlər heç bir xüsusi əlamət qəbul etmədən bir-birinə yanaşırlar. Əgər bu yanaşmış sözləri bir-birindən ayırısaq, hər biri müs-

təqil mənalı söz kimi ikinci bir sözü özündən sonra tələb etmir: qirmizi kitab (Q.) – qırmızı kitab, Kala ku (M.) – iri qaya, siyə qələm (Q.) – qara qələm, loğa kuk – forslu oğlan, kala sərxuni – böyük bulaq, bıgələci guşdərəgar yil (M.) – sözə qulaq asan uşaq və s. Bu sözləri bir-birindən ayırısaq hər biri müstəqil işlənə bilər, özündən sonra ikinci bir söz tələb etməz. Qirmizi, kitab, siyə, ku, kala, qələm, bıgələci, guşdərəgar, yil, loğa, yil və s. Bu hal tat dilində olduqca geniş yayılmışdır.

2. Qədim fars dilindən fərqli olaraq orta fars dilində həm izafət (təyin edən təyin olunanın müasir fars dilində olan münasibət forması), həm də qədim fars dilində olan yanaşma yolu mövcud olmuşdur. İzafət birləşməsində əvvəlcə təyin olunan söz, sonra izafət əlaməti – vurğusuz “e” səsi, daha sonra isə təyin olunan söz işlədilir. Tat dilində əgər təyin edən söz samitlə qurtarsa onun sonuna bir “ə” səsi artırılır və beləliklə də, təyin olunan təyin edən sözlə birləşir.

Təyin edən təyin olunanın yeri bu halda da eynilə qalır. Bu izafət əlaməti olan “ə” saitlə sintaktik əlaqə əmələ gələrkən daha yanaşma deyil, birləşmə olur. Çünki əgər birinci halda sözləri bir-birindən ayıraraq ayrılıqda işlətdikdə müstəqil məna verir və ayrılıqda işlənərək adlıq halda olurdusa, birləşmə zamanı sözlər bir-birinin tərkib hissəsinə çevrilir, ikinci tərəf müstəqil işlənsə də birinci tərəf müstəqil işlənə bilmir, təklidə natamam olur və özündən sonra ikinci tərəfi tələb edir. Məs: xubə əyəl (Məl., Q.) – yaxşı uşaq, xuşkə (Q.) // xişkə (Məl.) dar – quru ağac, güzələ ərtis (Məl., Q.) – gözəl gəlin və s.

Tat dilində olan “ə” birləşdirici şəkilçisi kürd dilində özünü “a”¹, gilək dilində isə eynilə tat dilində olduğu kimi özünü “ə” şəklində² bürüzə verir.

3. Təyin edən söz a, u, e, ə saitləri ilə bitərsə təyin olunan sözlə onun əlaqəsini yaratmaq üçün “ə” səsi ilə təyin edən söz arasında bir “y” birləşdirici samiti artırılır. Məs.: ruyi yumşağə əyə

¹ К.К.Курдоев. Кюрдский язык. Сборник «Современный Иран», М., 1957, стр. 63

² В.С.Соколова, Т.М.Пахалина. «Гилянский язык», уенə orada. Səh. 76

(Məl.) // nərməruyə (Q.) əyəl – yumşaqüzü uşaq, forsluyə kuk (Məl.) – forslu oğlan və s.

Mənsubiyyət əlaqəsini ifadə edən birləşmələrdən və xüsusi izafət əlaməti kimi təyin edən sözdən sonra əvvəldən göstərdiyimiz ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilən “ə” səsi gəlir. Kukməne mü'əlimi (Məl.) // dərsdərəgari (M.) – oğlumun müəllimi, əyəlmənə kitabı (Məl.) // yelmənə kağati (M.) – uşağımın kitabı, əsmənə qəyişi (Məl.) – atımın qayıışı, kileyməne (Məl.) // kiləmənə quqleyi (Məl.) // kukləyi (M.) – qızımın kuklası.

Təyin edənle təyin olunan yerlərini dəyişdikdə də həmin “ə” özünü hifz etsə də özündən sonra bir “n” səsini tələb edir. Lakin bunu əvvəlki birləşmə formalarından fərqləndirən mühüm cəhət odur ki, birləşmə əmələ gətirən “ə” təyin edənə axırına bitişib birinci tərəfin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrildiyi halda mənsubiyyət əlaqəsini bildiren izafət birləşmələrində isə “ən” təyin edəndən sonra gəlsə də onun tərkib hissəsinə çevrilmir. Birinci sözdən ayrı deyilir və təyin olunan arasında rabitə əmələ gətirir. Bu “ən” əgər atılsa belə mənə eynilə qalır, yanaşmaya mənaca bir xələl gəlir. Məs.: kitab ən əyəlmən (Məl.) – uşağımın kitabı, kuklə ən kiləmə (M.) – qızımın kuklası, qəyiş ən əsmə (Q.) – atımın tapğırı, ərus ən duxdərmə (Q.) – qızımın gəlinciyi, xər ən qunşi (Q.) – qonşunun eşşəyi və s. Bu qayda bəzən pozulur və danışıq zamanı bu birləşdirici əlamət işlənmir, mənə da eynilə qalır. Kitab balaymə (Q.) – balamın kitabı, kuklə kiləmə (M.) – qızımın gəlinciyi, qəyiş əsmə (Q.) – atımın tapğırı və s.

“Ən” hissəciyi qeyd etdiyimiz kimi birinci tərəfdən ayrı tələffüz edilməlidir. “Ən” hissəciyini özündən əvvəlki sözə bitişdirməklə birləşmənin mənasını tamam dəyişdirmək olar. Məs. Ərüsən duxdərmə – gəlin qızım, qəyişən əsmə – möhkəm atım, xərən qunşi – eşşək qonşu və s.

Göründüyü kimi, bu hissəciyin birinci tərəfdən nə zaman ayrı və nə zaman bitişik deyilməsi çox mühümdür. Birinci halda hissəcikdən əvvəlki sözdən sonra fasilə tələb olunduğu halda, ikinci halda bu tələb olunmur. Bir təyinin bir neçə təyin ediləni olarsa

(onların, təyin edənlərin) hamısının axırına izafət əlamətini əvəz edən əvvəldə qeyd etdiyimiz “ə” artırılır, Məs.: in əs bə balayı çini xubə, sakitə, əqülbəndə dayçə bu ki (Q.) – bu at körpəlikdə elə yaxşı, sakit, ağıllı qulun idi.., hələ bı armı nəraftə çinin çakə, arumə, ağılbəndə kuk bu (M.) – hələ orduya getməmiş elə yaxşı, sakit və ağıllı oğlan idi və s.

SONQOŞMA VƏ ÖNQOŞMALAR

Tat dilində aşağıdakı sonqoşma və önqoşmalar vardır.

Sonqoşmalar: ə, rə, əvaz // az // ərəvaz, a, ra

Önqoşmalar: ə, əz, tə, bə // bı // b // bu, be

Müasir fars dilində “ra” kimi çıxış edən sonqoşmanın funksiyasını tat dilində “ə” sonqoşması ifadə edir. Məs.: Əyəlhə əsə biçə piştə kərd (Məl.) – uşaqlar atı hara qovdular; imşov gürg bədrun goudun xərə xırd (M.) – bu gecə canavar eşşəyi tövlənin içində parçalayıb; ələyho qıspandunə bəbrun dərərd (Məl.) – uşaqlar qoyunları çölə çıxardılar: mə'əlim kitabə vakard (Q.) – Müəllim kitabı açdı və s. Fars dilindəki “ra” sonqoşmasının “ə” şəklində çıxış etməsi hadisəsinə tat dilində olduğu kimi, kilək dilində də təsadüf olunur. Mən u kitabə fəddəm unə brara¹ – Mən bu kitabı onun qardaşına verdim.

Qeyd etməliyik ki, tat dilində də fars dilindəki “ra” sonqoşmasının eynilə, yaxud fonetik dəyişikliklə (“rə”) kimi saxlandığını da müşahidə edirik.

Tat dilinin Quba ləhcəsində “ra” sonqoşması özünü eynilə saxlayır. Tədqiq etdiyimiz ləhcələrdən M. və Q. ləhcələrinin bəzi şivələrində də (Gümür-Xaltan, Afurça) bu sonqoşma II və III şəxs əvəzlilərinə (təkdə) və M. və Məl. ləhcələrində saitlə qurtaran sözlərə qoşularkən özünü əsasən “rə” və bəzən də “ra” kimi bürüzə verir. Mən türə gal zərüm (Q.) – Mən səni çağırıdım, mən urə bol mıxastanum (M.) – Mən onu çox istəyirəm.

Tat dilinin lahic ləhcəsində də bu sonqoşma II şəxs əvəzliyinə

¹ В.С.Соколова. Т.Н.Пахалина, Гилянский язык, стр. 76

(təkdə) qoşulduqda “ra” olur. Məs.: dirum tura cəməltura – sənin camalını gördüm; bəgəm saxtum kamaltura – sənin kamalını bəyəndim.

Q. ləhcəsində “ə” sonqoşması şəxs əvəzliliklərindən başqa saitlə bitən bütün sözlərə bitişdikdə özü ilə sözün qurtardığı sait arasında bir “y” birləşdirici samitini tələb edir. Məs., “o” saiti ilə qurtaran sözlərdə: soya ki xürd saxt? – səhəngi kim sındırdı? Goyə şiqəmbəyi varzi – Öküzün qarnı yırtıldı. M. və Məl. ləhcələrində isə “o” saitinə qoşulan “ə” sonqoşması qeyd etdiyimiz kimi “rə” olur. Məs.: Sora ki, xürd sad (M.) – Səhəngi kim sındırdı? Mərəgərə şiqəmbeyərə bxori dəxorustand (Məl.) – İnaəyin qarnını yerə basdırıblar; Moyə yer cirə stən ginavü (M.) – Ananı uşaqdan ayırmaq günahdır və s.

“a” saiti ilə qurtaran sözlərə qoşulduqda: danayə bezir mərəgo ki raha dəre? (Q.), danarə mərəgovə bziri ki ra dəre (M.), danarə bəzir mərəgəü ki, roho dore? (Məl.) – Buzovu inəyin altına kim buraxıb? Kağata tertarə bürrən çak nistu (M.) – kitabın varəgini cırmaq yaxşı deyil.

Ə saiti ilə qurtaran sözlərdə: Gülləyə (Q.), güllərə (Məl.), şundum bədar (Q.), bdar, güllərə dara bsəri tirə kündüm (M.) – Gülləni ağaca atdım; silləyə çini zərum bədhunu ki (Q.), sillərə badhuni çini zarum ki (Məl.), sillərə a duhuni intərun naharum ki (M.) – silləni ağzına elə vurdum ki.

Ə saiti ilə qurtaran sözlərdə: dōyə ki dire ki şikilürə bəkəşirə-nund (Q.), dōrə ki, dire ki, şikiluriş bəkəşrə-nund (Məl.), dövvrə ki dirə ki, şikiliş mikesranınd (M.) – devi kim görüb ki şəklini də çəkirlər? Lərzərə əcun kəndənə beriyi əraq stəni dəryost (M.), Lərzərə ə bədən be dərərdən gərəq əraq sozi (Məl.), tōyə be əcan kəndən gərəq əraq sani (Q.) – titrətməni bədənədən çıxartmaq üçün tər-ləmək lazımdır.

İ saiti ilə qurtaran sözlərə qoşulduqda: Səməniyə (Q.), Səmə-nirə (M., Məl.), xardüm (Q.), xardıım (M.), xordum (Məl.) – səməni-ni yedim; bəstirə xürd sad (Məl.) – səhəngi sındırdı.

Müasir fars dilində olan be, dər, öz önqoşmalarının funksiyasını ifadə etmək üçün tat dilində aşağıdakı önqoşmalar işlədilir:

Fars dilindəki be (Azərbaycan dilindəki yönlük hal şəkilçisi), dər (Azərbaycan dilindəki yerlik hal şəkilçisi) və ba (Azərbaycan dilindəki ilə qoşması) ön qoşmaları tat dilində bə, bı, bu, b, vo, va önqoşmaları şəklində ifadə olunmuşdur: mən bə xunə bartani paymə ficamust (Q.) – mən evə gedəndə ayağım sürüşdü; məmə bə birormə tapşirmiş soxt (Məl.), moymə bıbrarmə tapşur saxt (M.) – anam qardaşıma tapşırtdı; bədən xuvarmə burə (Məl.), xuvarmə bıkinəyi bırav (M.) – bacımın yanına get; maragova tar-tapunurə bzir ənxak daxarundand (M.) – İnaəyin qarın-bağırsağı yerə basdırılıb.

Bə, bı, bu, b önqoşmaları tat dilində I şəxs (tək) əvəzliyinə qoşulub istiqamət bildirdikdə, fars dilinin bəzi dialektlərində, məs.: Tehran, Kaşan və s. dialektlərdə olduğu kimi, bu önqoşmalar düşə də bilir, yəni cümlə önqoşma ilə işləndiyi kimi önqoşmasız da işlə-nə bilir. Beləliklə də, fars dilinin bu ləhcələri bəzi fars dili ləhcələri ilə yaxınlaşır. Məs.: Əgər fars ədəbi dilində “mənə ver” ifadəsi “be-deh be mən” kimi işlənirsə, Tehran dialektində “bede mən” kimi olursa tat dilində də həmin ifadə tin bəmən (Q.), ti bemən (Məl.) şəklində deyildiyi kimi, önqoşmasız, yəni “ti mən” şəklində də işlə-nir. Hələ V.A.Jukovski də vaxtilə Kaşan vilayəti ləhcələrini tədqiq edərkən həmin ləhcələrdə rast gəldiyi bu formanı “heç bir əlamətlə ifadə olunmayan yönlük hal” adlandırmışdı.¹ Bu müasir əfqan dili üçün indi də xarakterikdir.

Tat dilinin yəhudi ləhcəsində başqa tat dili ləhcələrindən fərqli olaraq fars dilindəki “be” önqoşma funksiyasını bütünlüklə “ö” önqoşması ifadə edir.² Məs.: məlum saxdənum ə işmu ki – sizə məlum edirəm ki. Tat dilinin bu ləhcəsində təsadüf olunan həmin önqoşma İran dillərindən olan bəluc dilindəki eyni funksiyalı “ə” önqoşması ilə eyniyyət təşkil edir.³

Bə // bı // bu // b önqoşmaları fars dilindəki yer, məkan bildi-rən “dər” funksiyasında: dənişirüm dürrüm yə mərd bə xunə niştə

¹ В.А.Жуковский. Göstərilən əsəri, səh, 232.

² М.İ.Насиєv. Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsi. Bakı, 1971, səh. 51

³ В.С.Соколова. Белуджский язык. В сборн. «Современный Иран», М., 1957, стр. 91.

(Q.), dənşirum dirum bixune ye mərteyfə niştə (Məl.) – baxdım, gördüm bir kişi evdə oturub; bə bazar hər çi mıxastəni bu (M.) – bazarda hər nə keyfin istəyirdi vardı; rava bziri ye nal aftara bu (M.) – yolun alt tərəfinə bir nal düşmüşdü; üdəmi ben üşə azmış imbu (Məl.), adamın bün vişə azmış imbu (M.) – adam bu meşədə azar; biçin bıram (M.) – xırmanda idim, tü xastə kitabə bəkitabxanə aftum (Q.) – Sən istəyən kitabı kitabxanada tapdım.

Maraqlıdır ki, klassik xalq ədəbiyyatında fars dilinin “be” ön-qoşması istiqamət bildirməkdən başqa, tat dilində indi də özünü saxlayan yerlik, məkanlıq funksiyasında işlənmişdir. Məs., “Şe’rəş” be divan-e Ənvəri yaftənd” – şeirini Ənvərinin divanında tapdılar.¹ Didəm be Bəsre doxtərək-e ə’cəmi nəsəb”² – Bəsrədə bir fars qızı gördüm və s. Müasir fars dilindən çıxmış və bu dil üçün artıq arxaikləşmiş bu forma, yəni istiqamət bildiren “be” önqoşmasının yerlilik, məkanlıq mənasının tat dilinin morfoloji qanunlarından biri şəklində indi də bu dildə saxlanması arxaizmləri tədqiq etmək nöqteyi-nəzərdən maraqlıdır.

Bu önqoşmalara, bəzən, Məl. ləhcəsində “bu” kimi də (məs.: bu bazar hər çi hi – bazarda hər şey var) təsadüf olunur ki, bu da istisna təşkil edir və başqa tat dili ləhcələri üçün xarakterik deyildir.

Tat dilində bu önqoşmalar yuxarıda göstərdiyimiz yer və məkanlıqdan başqa müxtəlif mənə və funksiyalar da daşıyırlar ki, bunların ən mühümləri aşağıdakılardır:

a) İstiqamət bildirirlər: Sovxoza direktori bırayun raft, məniş nə’rə saxt (M.) – sovxozun direktoru rayona getdi, məni də çağırıldı; ərü ədəmi ədiqqətaz mədəniş (Q.) – adamın üzünə diqqətlə baxma, yel topə zə bıdər (M.) – yel topu qarıya vurdu.

Tat dilinin Quba ləhcəsində “bo” kimi özünü göstərən bu önqoşmalar istiqamət bildirərkən özü ilə qoşulduğu söz arasında bir “tən” (Q. Məl.), “kinə” (M.) şəkilçisini də qəbul edir və beləliklə də, mürəkkəb önqoşma yaradır. Məs.: bətən piyərmə raftum (Q.), raftum (Məl.), Bikinə piyərmə raftum (M.) – atamın yanına getdim.

¹ Saadi. Qulistan, M., 1959. səh.45

² M.Bahar. Divan, Tehran, 1342, səh, 210

“Bə” önqoşması haqqında danışarkən tədqiqatlarımızın birində tat dilinin Abşeron ləhcəsində (Qala-Zirə şiv.) təsadüf olunan pkey önqoşmasından “başqa tat dili ləhcələrində rast gəlinməyən xüsusi forma” kimi bəhs etmişdik.¹ Sonrakı tədqiqatlar göstərdi ki, Abşeron ləhcəsində təsadüf olunan pkey önqoşması sadə deyil, mürəkkəb önqoşmadır və yuxarıdakı ləhcələrdəki kimi iki tərkibdən (p+key) ibarətdir. Bu tərkibdən “p” önqoşması tədqiqat obyektı olan ləhcələrdəki bə, bı, b önqoşmaları ilə eyni funksiyanı ifadə etdiyi kimi, “key” şəkilçisi də “tən”, “kinə” şəkilçiləri ilə eyniyyət təşkil edir.

b) “dad zərən”² (çığırmaq, dad eləmək), “kuftən” – döymək, avardən – gətirmək və s. fellərinin qarşısında yönlük halı bildiren tamamlıq əmələ gətirir: tirə bəkileti qey küftürüm mara, raft (Məl.), dad zərüm bə düxtərtü ki mara, raft (Q.), tünə bıkiletin bol kufturnum mara, raft (M.) – Sənin qızına çox dedim ki, getmə, getdi; şünərə bıkiletin darum bərd (M.) – darağı qızına verdim, apardı; qucəyə mərd bə un cayilə kuk qəy nəsiət saxt guş nəvəkərd (Q.) – qoca kişi o cavan oğlana çox nəsihət elədi, qulaq asmadı; Gülsəhər cün mənə bə qurdmə ovord (Məl.) – Gülsəhər canımı boğazıma yığdı və s.

c) içəri, daxil məfhumunu yaradır: kurişkəyə əngəst bə çalə (Q.), quruşkərə bu çal porund (Məl.) – su qabını quyuya saldı.

ç) müəyyən vəziyyətdə oxşarlığı təyin edir: vay, bəyaş (Q.), byoş (Məl.), bıyaş piyərmənü (Q.) piyərməni (Məl., M.) – vay, bu ki atam yaşındadır.

d) zaman bildirir: bəvasal biya bədimu (Q.) – yazda kəndimizə gəl, bıhamin bıyə bigərmov bırink (M.), bəhomi bıyə bgərmo braym (Məl.) – yayda gəl, İstisuya gedək; sala bıverçi (bıaxırı) bı Baku mıbram – ilin sonunda Bakıya gedəcəyəm; bə axir cihin gəndümtürə mütünüm (Q.) – xırmanın sonunda buğdanı verəcəyəm. Cümlənin əvvəlində gələn və sözlərə qoşularaq zaman əmələ gətirən bi, bə önqoşmaları fars dilindəki “dər” funksiyasında işlənərək

¹ M.İ.Hacıyev. Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsi. Bakı, 1971, səh. 52.

² Göründüyü kimi, f.d. olan “d” t.d. bəzən “r”-yə çevrilir. Farsca zədən, tatca zərən – vurmaq, farsca coda, tatca cılrə – ayrı və s.

iş və ya hərəkətin nə zaman baş verəcəyini bildirir.

Quba ləhcəsində həmin funksiyada “bə” deyil, “ba” önqoşmasından istifadə olunur. Bəzən, həmin ləhcədə zaman bildirən bu önqoşma sözə qoşularkən qoşulduğu sözdən sonra həmin funksiyayı daşıyan və fars dilindəki “vəqti, vəqtike” qoşmalarını əvəz edən “çaq” sonqoşmasını da tələb edir. Məs.: anbar baamaran çaq xuş namye digə – tez-tez gələndə xoş gəlmir. Bu formaya Mədrəsə ləhcəsində də təsadüf olunur.

Tat dili ləhcələrində haqqında bəhs olunan önqoşmalar saitlə bitən sözlərə bitişərək, zaman yaradan söz əmələ gətirib zaman funksiyası daşdığıda yanaşdığı sözün ilk saitini sıxışdırıb aradan çıxarı və beləliklə də, qoşulduğu sözün əvvəlində səsin düşümü prosesini əmələ gətirir. Məs.: ləhcələrdə eyni olan amaran – gəlmək, astaran, ya astərən – almaq və s. məsdərlərə bə, bı önqoşmaları qoşulduqda söz “bəmarani” (mən bəmarani ü bartan bü (Q.), mən bımarəngi u maraftan bu (M.) – mən gələndə o gedirdi, yaxud, nun bəstarani xub fikir tin ki, kunü suxtə nəbaşü (Q.), nun bıstaranki çak dənış ziri (kuni) suxtə nabuyu (M.) – çörək alanda diqqətli ol ki, altı yanmış olmasın.

Vo, bə, va – fars dilindəki birgəlik bildirən “ba” (Azərbaycan dilindəki ilə) qoşması funksiyasında: ləvayış sani mən bə-türəz nəmuram (Q.), lavo soziş mən to vi namrom (Məl.), ləvayış kını tünə va raztın namıram (M.) – yalvarsan da mən sənənlə (sənin ardınca M.) getməyəm; vo xinikə öü dəs – rumənə ə şüstən sir nə əbirənüm (Məl.) – soyuq su ilə əl-üz yumaqdan doymuram və s.

Orta fars dilində avas, avaz kimi oxunan ideoqram pəhləvi dilində təkrar bildirən “yenə də” mənasını verirdi.¹ Orta fars dilinin bu önqoşması müasir fars dilindən çıxsada da tat dilində qoşma funksiyasında eynilə və ya kiçik fonetik dəyişikliklə qalır. Lakin tat dilində bu artıq önqoşma deyil, sonqoşmadır. Bu sonqoşma tat dilində “avaz”, “əvaz”, “ərəvaz”, “az” (Q., Məl.), “varz” (M.) (orta fars dilindəki avaz önqoşması ilə müq. et) kimi variantlarda özünün

¹ Ромаскевич А.А. Лар и его диалект. Сборн. «Иранские языки» М., Л., 1945, стр. 59.

arxaik formasını qoruyub saxlaya bilmişdir. Sonqoşma kimi mütləq sözə bitişən “avaz”, “əvaz”, “ərəvaz”, “avaz”, “varz”, “əmçə”, təklildə bitişdiyi sözlə birlikdə heç bir məna vermir. Maraqlıdır ki, sözə bitişən bu sonqoşma birləşdiyi sözdən əvvəl “bə”, “ə” önqoşmalarından birini tələb edir. Beləliklə də, tat dilində eyni vaxtda və eyni tərkibdə işlənən sonqoşma və önqoşmanın vahid zənciri kimi maraqlı bir birləşmə əmələ gəlir. Bu hal tədqiqat obyektini olan ləhcələrin hamısı üçün xarakterikdir. Məs.: mən bə Moludaz (ərəvaz, əvaz, avaz) möhkəm dustüm (Q.) – mən Mövludla möhkəm dostam; mən əvarzetin saxt hambazım (M.) – mən sənənlə bərk dostam; lavo soziş mən ətivaz namıram (Məl.), lavoyiş kını ə əmçətin namıram (M.), lavayiş səni mən bə türəz namıram (Q.) – yalvarsan da mən sənənlə getməyəm.

Be, vo, va, berı önqoşmaları – fars dilindəki bərayi (Azərbaycan dilinin üçün qoşması) önqoşması funksiyasında Tat dilinin bu önqoşmaları fars dilində olan “bəraye” önqoşmasını, tamamilə, əvəz edərək onun daşdığı məna funksiyalarını yaradır: mən betü kitab astaram (Q.), mən tünə bertün kağat astaram (M.), mən türə vati kitab əstərim (Məl.) – Mən sənin üçün kitab aldım; xuvormən tünə berı kukmən dəftər avard (M.), xuvormə be gedəymə dəftər avard (Q.) – bacım oğlum üçün dəftər gətirdi.

Tədqiq olunan ləhcələrdəki be, vo, va önqoşmalarının heç biri tat dilinin Abşeron ləhcəsində təsadüf olunmamışdır. Bu önqoşmaların funksiyasını həmin ləhcədə bere önqoşması ifadə edir ki, bu da fars dilinin “bəraye” önqoşması ilə yaxın olub, Mədrəsə ləhcəsindəki “berı” önqoşması ilə, demək olar ki, eyniyyət təşkil edir.

Ə, a, az önqoşmaları fars dilindəki “əz” (Azərbaycan dilinin çıxışlıq halı) önqoşması funksiyasında: xastım a xunə bıbayır (bıburun) vedəşim dirim saxt varış marən (M.), xastım ə xunə dūram dūrum səxt varış baristən (Q.), xastım ki, ə xunə dərom dirum ki, saxt vorış boristan (Məl.) – İstədim evdən bayıra çıxım, gördüm, bərk yağış yağır; ürə ə ruyi zəhrimar bərxıtan (Məl.), ə ruyü zəhrimar bərxıtan (Q.) – üzündən zəhrimar tökülür.

Fars dilində olan “əz” önqoşmasından bəhs edərkən göstər-

mişdik ki, bu önqoşma tat dilindəki şəxs əvəzlilərindən (həm təkdə, həm də cəmdə) və işarə əvəzlilərindən başqa, daha heç bir nitq hissəsinə qoşulmur. Sonrakı tədqiqatlar göstərdi ki, fars dilindəki “əz” önqoşması tədqiq etdiyimiz Mədrəsə ləhcəsində “az” şəklində özünü göstərərək fars dilindəki həmin funksiyayı ifadə edir. Yuxarıdakı “üzündən zəhrimar tökülür” cümləsi bu ləhcədə “ura az uruyin zəhər marıxdən” kimi deyilir və beləliklə də, “az” önqoşması mövcud tat dili ləhcələrindən fərqli olaraq bu ləhcədə başqa nitq hissələrinə qoşularaq fonetik dəyişikliklə fars dili ilə eyniyyət təşkil edir.

Tat dilinin yuxarıda göstərilən ə, a önqoşmaları şəxs əvəzlilərinə qoşulduqda Məl. və Q. ləhcələrində, bir qayda olaraq, “əz”, M. ləhcəsində isə, əsasən, “azu”, bəzən də “az”, “əz” kimi çıxış edir ki, bunu da aşağıdakı misallardan aydın görmək olar:

Təkdə:

əzmən (Q., Məl.), azumən, əzmən (M.) – məndən
əztü (Q.), əzti (Məl.), azutun, aztün, əztün (M.) – səndən
əzü (Q., Məl.), azu (M.) – ondan

Cəmdə:

əzmun (Q.), əzmu (Məl.), azmun, azu umun (M.) – bizdən
əzşun (Q.), əzişu (Məl.), azu uaa (M.) – onlardan

Şəxs əvəzlilərinə qoşulan bu önqoşmalar sabit olub başqa şəkildə, yəni yuxarıdakı “ə”, “a” önqoşmaları formasından çıxış edərək, məs.: əmən, amən – məndən və s. şəkildə çıxış etmir. Tat dilinin yəhudi ləhcəsi istisnadır və şəxs əvəzlilərinə də önqoşma qoşulduqda da tədqiq olunan ləhcələrdən fərqli olaraq “əz”, “az” və s. deyil, yalnız “ə” olur.

İn, ü, un – bu, o işarə əvəzlilərinə qoşulduqda isə tat dilində önqoşmalar şəxs əvəzlilərindən fərqli olaraq, bütün tədqiq obyektinə olan ləhcələrdə yalnız “əz” və “az” şəklində olur: Çimmən əzin kor öü nəbxordən (Məl.), əzin kar çümmən ou nəbxordən (Q.) – bu işdən gözüm su içmir; çümmən əztün (əztü) ov namıxdən (M.) mənə əz ü mard hiç xoşmə nomoran (Məl.), mənə azu udami hiç xoşmə ne imarən (M.), mənə əzüü mərd hiç xüşmə nəbəmarən (Q.) – mənim o kişidən heç xoşum gəlmir; be kileməniş sən özün

ulat ustanum (Məl.) – qızım üçün də o paltardan alacağam; əziün papaq nəbistənüm (Q.) – o papaqdan istəmirəm; moymənə beriyiriş az u alat mibixırım (M.) – anam üçün də o paltardan gərək alım.

“Be” önqoşması fars dilindəki bəraye (Azərb. dilindəki “üçün”) funksiyasında: xuvarmən sə qonfet avarde bu: yeki be mən, yeki be piyarmən, yekiriş be moymən (M.) – bacım üç konfet gətirmişdi: biri mənim üçün, biri atam üçün, biri anam üçün., birarmə duta kitab xıre: yə kitab be mən, yə kitab be piyarmə (Q.) – qardaşım iki kitab almışdır: biri mənim üçün, biri atam üçün.

Mədrəsə ləhcəsində həmin funksiyada “be” ön qoşmasından başqa, bəzən, “beri” önqoşması da işlənir ki, bu da fars dilindəki “bəraye” önqoşmasına yaxın ekvivalent olub, tamamilə, həmin funksiyayı ifadə edir. Məs.: ru beri kağat – kitab üçün cild; tünə beritun alat xırram – sənin üçün paltar almışam və s. Başqa tat dili ləhcələrində ya buna təsadüf edilməmiş, yaxud da istisna hallarda rast gəlinmişdir.

Müasir fars dilinin “bəraye” önqoşması funksiyasında yuxarıda bəhs olunan “be” önqoşmasından başqa həmin funksiyada tat dilində “rə” önqoşması da işlədilir. Qeyd etməliyə ki, bu vəziyyəti, yəni “bəraye” önqoşmasını “ra” önqoşmasının əvəz etdiyini klassik fars dili materiallarında geniş şəkildə görmək olar. Müasir fars dilində, yalnız poeziya dilində, nadir hallarda rast gəlinən bu forma (məs.: mara çe tohfe avordi? – bizim üçün nə hədiyyə gətirmisən? və s.), tat dili üçün (məs.: Qonaqkənd və Abşeron ləhcələrində) bu gün də xarakterikdir, məs.: turə tuflı avardəm betu – sənin üçün ayaqqabı gətirmişəm; imurə bemu dusti qiymətinü – bizim üçün dostluq qiymətlidir, türə pul beçüstü? – Sənin üçün (sənə) pul nə lazımdır? və s.

Tat dilində **bə, be, bı, b, bi, beri** önqoşmalarının aşağıdakı morfoloji mənalı vardır:

1. Fars dilində **istişamət bildirən** “be” funksiyasında hərəkət bildirən fellərdə istiqamət bildirirlər: Mən haaruz bşamoxi braftanum (Məl.), mən hər uruz başımaxi mıraftanıam (M.) – mən hər gün Şamaxıya gedirəm; amay, bə məktəb rəftüm (Q) – ana, məktəbə

getdim; may mən bı jığov raftə (M.), maymə bə iclas rafte (Q.) – anam iclasa gedib; keçimən bıbüstun deşire (Məl.) – keçim bostana girib; tor-mori bı beyrə ov dəsuru mənə ə şüştən sir nəimbaranum (M.) – sübh tezdən soyuq (hərfən: buzlu) su ilə əl-üzümü yumaqdan doymuram və s.

2. **Yer bildirirlər.** Fars dilindəki yer bildiren “dər” funksiyasında: məmən qalxoza bə idareyiri (Məl.) – anam kolxoz idarəsindədir; piyərmən bıkala xuneyu (M.) – atam böyük otaqdadır; qələm mən bə dərü küşkə qutiyu (Q.) – qələmim kiçik qutunun içindədir; bə çimbə pul nist – cibimdə pul yoxdur; pəqobimən bçoli (Məl.) – ayaqqabım çaladadır; paspurtmən bıçamadanü (M.) – pasportum çamadandır.

Klassik fars ədəbi dilində istiqamət, tərəf bildiren “be” önqoşması, yerlik, məkan bildiren “dər” önqoşması funksiyasında da işlənmişdir. Məs.: didəm bə Bəsre-Bəsrədə gördüm; yaxud şerəş be divan-e Ənvəri yaftənd-şe'rini Ənvəri divanında tapdılar.¹

3. **Zaman bildirirlər.** İmruzə karürə bə səbəh meli (Q.) – bu günün işini sabaha qoyma, bı hafti əxov şiney ımbıranum, bı həşti bıkar ımbıranum (M.) – saat yeddidə yuxudan dururam, səkkizdə işdə oluram; bı çor cəhət minosi (Məl.) – dörd saata yazarsan və s.

4. **Məqsəd bildirirlər:** kileti btə'til umrəni urə bedirən miyom (Məl.), kiletın bıqanıqul amarəngi ura bıdirən miyom (M.) – qızın tət ilə gələndə onu görməyə gələrəm; beərsi küşkə gedəytü miyam (Q.) – kiçik oğlunun toyuna gələrəm; kala kiletə bı ərüsü miyom (M.) – böyük qızının toyuna gələrəm.

5. **Səbəb bildirirlər.** Beri hər kar xuntə amıç makın (M.), be hər kar bihələvati mənəkən (Q.), be hər kor xuntirə siyəh mənə (Məl.) – Hər şeydən ötrü qanını qaraltma; be yə kinorə bileti incimiş birənti nəmərzə (Məl.) – kino biletindən ötrü inciməyinizə dəyməz.

6. **Aidiyyət bildirirlər.** İn tufli bə paytu nammaşü (Q.), inporə qabi bı potun nəmdeşü, (nəimbu, M.) – bu ayaqqabı sənin ayağına olmaz; in tirox beti vəçələ əmboşi (Məl.) – bu çarıq sənə kiçik olar; in dire xaliçeti be kiləməni (Məl.), tünə dirə in xalçə ber

kileməni (M.) – bu gördüyün xalça qızım üçündür; ousar be xəri (Q.) – noxtə eşşəyindir.

7. **Ölçü bildirirlər.** İn bağə bə həzar manat xıram (Q.) – bu bağı min manata satın almışam; in tüfəngə bse meşok gəndüm ustorum (Məl.), in tüfəngə bı sə meşok gəndüm astorum (M.) – bu tüfəngi üç kisə buğdaya almışam.

8. **Başirən (Məl. xunə, M., xumanə) – oxşamaq feli vasitəsi ilə bir şəxsin başqa şəxsə oxşayışını bildirir:** in şəkil bə səlim başirən (Q.) – bu şəkil Səlimə oxşayır, in gedə b piyəx xıştən xunəyi (Məl.), in kuk bı piyəx xıştən xumaneyi (M.) – bu oğlan atasına oxşayır.

9. **Əyib başu, hamot buyu (başu) – əyb olsun feli ilə gələrək məzəmmət bildirirlər:** əyib başu betü (Q.), hamon buyu (başu) ber (beri) tın (M.), bə ti eyb boşi (Məl.) – ayıb olsun sənə.

10. **Əvəzi bildirirlər:** bə cikeymən duxtərmə bistən buray (Q.) – Mənim əvəzimə qızım gedəcək; Mol çorundan b cömə piyərmə sən bırey (Məl.) – naxırı otarmağa mənim yerinə atam gedəcək; mənə bı cəmən bə ərüsü bararmən mıbrav (M.) – toya mənim əvəzimə qardaşım gedəcək.

11. **Birlikdə bildirirlər.** Sarkis bı moy nəmıraftən (M.), Həsənquli və mö xıştən brah nabraftən (Məl.) – Sərkis (Həsənqulu) anası ilə yola getmir; Ü vo xə bə uşə raft (Məl.), u bı xə bevişə raft (M.) – o, eşşəklə meşəyə getdi; Sarkis bı səg bı ovçigeri raft (M.) – Sarkis itlə ova getdi. Q. ləhcəsində birgəlik funksiyasında işlədilən “bə” önqoşması sözə qoşulduqda, qoşulan söz özündən sonra “az” hissəciyi tələb edir ki, yalnız bundan sonra bu önqoşma birgəlik məfhumu kəsb edərək Azərbaycan dilinin “la” qoşması funksiyasını daşıyır. Məs.: mən bə Aslanaz nə bartanüm – Mən Aslanla getmirəm, Böyükağa bə zənaz bə ra nabartən – Böyükağa arvadla yola getmir.

Birlikdə bildiren **bı, vo, bə, be** önqoşmaları funksiyasında, bəzən sonqoşma da çıxış edərək həmin vəzifəni yerinə yetirir. Mədrəsə ləhcəsində təsadüf olunan “əmçə” önqoşması tamamilə bu ləhcədəki “bı” önqoşmasını əvəz edir. Məs.: Sərkis bı moy yola namıraf-

¹ Саади. Гялуган. М., 1959, с. 45

tən – Sərkis anası ilə yola getmir – cümləsindəki “bi” önqoşmasını “əmçə” sonqoşması ilə əvəz etsək cümlədəki məna eynilə saxlanılır: Sərkis moyə əmçə yola namıraftan. Göründüyü kimi, burada sonqoşma qoşulduğu söz ilə özü arasında bir “ə” saitini tələb etmişdir ki, bununla da söz ilə sonqoşma arasında qırılmaz əlaqə yaranmışdır.

Mədrəsə ləhcəsində “beri” önqoşması sonqoşma kimi də işlənir və eyni cümlədə həmin önqoşmanın sonqoşmaya çevrilməsi ilə, yəni sadəcə olaraq cümlədəki yerini dəyişməsi ilə onun morfoloji mənası dəyişilmir. Burada kiçik bir fonetik fərq əmələ gəlir ki, o da budur: önqoşma rolunda çıxış edərkən, bu önqoşma sonqoşmaya çevrildikdə özündən sonra bir “yi” sonluğu da tələb edərək “beriyi” olur ki, bu da fars dilindəki “bəraye” formasına çox yaxınlaşır. Sözə qoşulan sonqoşma özü ilə söz arasında mütləq bir birləşdirici və ya rabitə yaradıcı “ə”, “a”, “ü” saitlərini tələb edir. Sonqoşma kimi çıxış etdikdə isə özü ilə qoşulduğu söz arasında heç bir rabitə yaradan əlamət tələb etmir. Önqoşmanın sonqoşmaya çevrilərək həmin mənanı hifz etməsi hadisəsi Mədrəsə ləhcəsindən başqa, Qonaqkənd, Məlhəm, Abşeron, Lahıc, Daqquşçu-Ərüsüküş və s. tat dili ləhcələrində də təsadüf olunur. Lakin əsaslı bir fərqi qeyd etmək lazımdır: fars dilində “bəraye” yalnız önqoşmadır və heç vaxt həmin və ya başqa funksiyada sonqoşma ola bilmir. Mədrəsə ləhcəsində, məs., beri ye istikan ov giristən çak nisti – bir stəkan su üçün ağlamaq yaxşı deyil – cümləsindəki “beri” önqoşması eynilə həmin məna funksiyasında sonqoşmaya çevrildikdə, aşağıdakı kimi olur: ye istikan ovə beriyi giristən çak nist., yaxud başqa bir misal: adamin beri hər kar narazigeri nəimvəngənü – adam hər şeydən ötrü narazılıq salmaz – cümləsində “beri” önqoşması sonqoşmaya çevrildikdə, aşağıdakı kimi olur: adamin hər karə beriyi narazigeri nəimvəngənü, eyni şəkildə: beri hər kar xuntə amıç makın, hər karə beriyi xuntə amıç makın – hər şeydən ötrü qanını qaraltma, beri xırran, xırrana beriyi – almaq üçün, ber xırran-xırrana beriyi – yatmaq üçün və s.

Bir çox İran dillərində, o cümlədən fars dilində təsadüf olunmayan bu forma tat dilinin bütün ləhcələri üçün də xarakterikdir. Tat dilində “beri” sonqoşma kimi işləndikdə, bəzən, özündən qabaq,

yəni qoşulduğu sözdən əvvəl önqoşma da tələb edir. Beləliklə də, önqoşma ilə sonqoşma vahid vəhdətdə vahid mənanı ifadə edirlər. Məs.: Be o nəavərdənə beriyi əyələ məkuf (Q.) – su gətirmədiyi üçün uşağı döymə. Nadir hallarda, hətta “beri” önqoşması özündən qabaq eyni funksiyalı iki önqoşma da tələb edə bilir: be, bə məktəb nəraftənə beriyi duxtərə cəzaləndirmiş məsan (Q.) – məktəbə gətirmədiyi üçün qızı cəzaləndirmə və s.

“Tə”, “ta” önqoşmaları. Bu önqoşmalar hərəkətin, təsirin, vaxtın son həddini bildirir: şale hüzmə vəküftüm, tə bə kinar arakərə bərdüm (Q.), çurə şəleyrə vaguftum ta başaya bıkınoreyi bərdım (M.) – odun şələsini götürüb çayın qırağına qədər apardım; tə bsər kişmə ü voruzmə çapıst (Məl.) – bulağa qədər ardımca qaçdı; kaşkən ya dünə təsir birinmə xordan bürüm (Məl.), kişkə ta ba sir birənmən xardə birə birım – kaş bir dəfə doyunca yeyəydim; a rukərə bəgriştəni şalvormə tə bəyışkəh tar bi (Məl.), çaya kirəştənkine balağamən taba kiştənmən (kiştimə) daxsi (M.) – çaydan keçəndə şalvarım belimə qədər islandı; ə tərsi tə be dih viruxdum (Məl.), ə tərs ta ba di doustım (M.) – qorxudan kəndə qədər qaçdım.

Başqa, bəşqə, boşqa, üzgə önqoşmaları. Tat dilində bu önqoşmalar Azərbaycan dilindəki “başqa” və “özgə” önqoşmalarının ya eyni, ya da fonetik dəyişikliyə uğramış şəkli olub, eyni mənanı ifadə edirlər: həç dan əztü başqa bin dünya mərd nist (Q.) – elə bil ki, bu dünyada səndən başqa kişi yoxdur; əztün (azutün) başqa hiç kəs nadarım (M.), əz tü boşqa hiç kəsmən nisti (Məl.) – səndən başqa kimsəm yoxdur; əzin üzgə kaf nəbastani (Q.) – bundan özgə söz bilmirsən. Qonaqkənd ləhcəsində Mədrəsə və Məlhəm ləhcələrindən fərqli olaraq, bəzən bu önqoşmaları ikisi də yanaşı işlənir. Məs.: əzin nəqül bəşqə üzgə nəğül nəbastani? – bu nağıldan başqa nağıl bilmirsən? Başqa İran dillərində təsadüf olunmayan bu forma tat dilində Azərbaycan dilinin təsirindən başqa bir şey deyildir.

Bə'də, pəs, pəstə sonqoşmaları. Tat dilində zaman bildirən bu sonqoşmaların biri ərəb dilindəki bə'd, o biri isə İran dillərinə məxsus pəs (“sonra”, bəzən də pəstə – bir qədər sonra, daha sonra)

qoşmalarından əmələ gəlmişdir. Ümdə fərq odur ki, bu dillərdə önqoşma kimi çıxış edən həmin sözlər tat dilində sonqoşma kimi özünü göstərir: tü raftə bə'də bə mən xəbər dərund (Q.), a rəftəntin pəstə biman xəbər darund (M.) – sən gedəndən sonra mənə xəbər verdilər; əzin bə'də bəmən sxañ məgü (Məl.), əzin pestə bımən kələci magu (Məl.) – bundan sonra mənə söz demə.

Avaz, əlgə, özgə önqoşmaları. Bu önqoşmalar hərəkət bildirən fellərə qoşularaq hərəkətin təkrar olunduğunu bildirirlər: tü avaz amari? (Q.), ti özgə mori (Məl.) – sən yenə gəldin?, avaz pul baxastəni (Q.), əlgə pul mıxastəni (M.), ozgə pul bxostəni (Məl.) – yenə pul istəyirsən? Bu önqoşmalar, bəzən cümlədəki yerini dəyişməklə sonqoşmaya çevrilərək də işlədilir ki, bununla da məna dəyişilmir və sonqoşma, tamamilə, önqoşma funksiyasında işlədilir. Məs.: əlgə tün amari? (M.) – sən yenə gəldin? – cümləsindəki önqoşma yerini dəyişib sonqoşmaya çevrildikdə məna eynilə saxlanılır: “tün əlgə amari?”, yaxud “tün amari əlgə?”; tü avaz vazi bəsxastəni? (Q.) – sən yenə oynayırsan – tü vazi basəxtəni avaz və s.

Bu önqoşmalar fars dilindəki “baz” (yenə, yenə də) önqoşması funksiyasını daşıyırlar. Maraqlı cəhət budur ki, tat dilində təsadüf olunan “avaz” önqoşması pəhləvi dilindəki *avas*, *avaz* önqoşması ilə həm şəkil, həm də məzmunca eynidir. Müasir fars dilindəki “baz” önqoşmasının sələfi, yaxud daha qədim forması olan pəhləvi dilindəki *avaz* sonrakı inkişaf nəticəsində fars dilində “baz” şəklini alsada da tat dilində öz ilkin formasını hişf edə bilmişdir.

Qonaqkənd ləhcəsində “avaz” önqoşması, bəzən təkrarın şiddətini, yaxud təkrarın təkrarını bildirmək üçün özündən sonra bir “gə” hissəciyi də qəbul edərək mürəkkəb önqoşma yaradır və “avazgə” şəklini alır. Məlhəm ləhcəsindəki özgə önqoşmasının bu baxımdan iki hissədən: öz və gə komponentlərindən ibarət olduğunu demək olar. Bu ləhcədə “öz” önqoşmasının təklidə işlənməsinə təsadüf etməsək də quruluş etibarilə bunun müstəqil önqoşma kimi işlənməsi ehtimalı mümkündür. Bizcə, bu ləhcədəki “öz” önqoşması Qonaqkənd ləhcəsindəki (həm də pəhləvi dilindəki) “avaz” önqoşmasının ya daha qədim (Məs. az, oz), ya da daha sonrakı

(Məs.: müasir f.d. “baz” kimi) formasıdır. Tat dilinin Qonaqkənd, Abşeron, Lahıc ləhcələrində “avaz” önqoşması funksiyasında, bəzən “az” önqoşmasının çıxış etdiyi (Məs.: Püstə az də'va bəsxastən (Q.) – Püstə yenə də dalaşır) faktını da bura əlavə etsək həmin ehtimalın məntiqiliyi qanunauyğun nəzərə çarpır.

Q. və Məl. ləhcələrində bəzən “avaz”, “özgə” önqoşmalarını həmin funksiyada yərayış (Q.), yariş (Məl.) önqoşması əvəz edir.

Aqasde, vose önqoşmaları. Bu önqoşmalar yalnız isimlərə qoşularaq sifət əmələ gətirir, oxşarlıq və müqayisə yaradır. Məs.: amareyi, ağasde ədəmi niş, vəxiz bura (Q.) – gəlmisən, adam kimi otur, dur get; vose əzənü baş (Məl.) – onun kimi ol; u vose sanq bxori parist (Məl.) – o daş kimi yerə yıxıldı; Kərim dayi aqasde güllə ə dər dərma (Q.) – Kərim dayi güllə kimi qapıdan çıxdı.

Qonaqkənd ləhcəsində, bəzən ağasde önqoşması ağadə kimi də işlənir. Bu önqoşmaya bu və ya başqa şəkildə başqa İran dillərində təsadüf olunmamışdır. Bu önqoşmaya tat dilinin Abşeron ləhcəsində “asti”, “asdi” kimi təsadüf edilmişdir ki, bu da fars dilindəki “asa” (div asa – div kimi, şir asa – şir kimi və s.) sonqoşmanın ekvivalentidir. “Vose”önqoşması m.f.d. “vase” kimidir.

Qədini, çaqi, kinə sonqoşmaları. Qonaqkənd və Məlhəm ləhcələrindən fərqli olaraq “ağasde”, “vose” önqoşmalarının funksiyasını Mədrəsə ləhcəsində “qədini” əvəz edir. Lakin bu ləhcədə artıq bu önqoşma dəyil, sonqoşmadır. U sanqa qədini bizim vaxard (M.) – o, daş kimi yerə dəydi; amarey, adamınə qədini niş vağız bura (M.) – gəlmisən, adam kimi otur, dur get.

Qonaqkənd ləhcəsində eyni funksiyanı ifadə edən sonqoşmaya Cimi tatlarının dilində “çaqi” kimi təsadüf edilmişdir. Məd. və Kilvar ləhcəsində bu funksiyada işlədilən və başqa İran dillərində təsadüf olunmayan “kinə” sonqoşması, çox güman ki, Azərbaycan dilindəki “kimi” sonqoşması ilə eynidir.

SİFƏTLƏR

Tat dilində sifətlə ismin əlaqəsini əmələ gətirmək üçün sifətin sonuna ə, a suffikslərini – enklitik hissəciklərini artırmaq lazımdır. Məs.: “ə” suffiksi ilə: fəqirə mərd (Q.), yazıqə mərd (Məl.) – yazıq adam; dirboşə gedə (Məl.) – diribaş oğlan, qalına kitab (Məl.), qəlinə kitab (Q.) – qalın kitab; dura rav (M.) – uzun yol, uzaq məsafə; sihrə tənur (Məl.), sürə tonur (Q.) – isti təndir; durə di (Məl.) – uzaqkənd; purə xunə (Q.) – dolu ev və s.

Sifətlə ismin bu əlaqəsi fars dilində “e” səsi ilə ifadə olunur. Məs.: pire zən – qoca arvad; pire mərd – qoca kişi. Tat dilindəki “ə”, “a” enklitik hissəcikləri fars dilində sifətlə ismin əlaqəsini yaradan “e” enklitikası ilə morfoloji vəzifə etibarını ilə eyniyyət təşkil edir və tamamilə, həmin vəzifəni yerinə yetirirlər.

Tat dilində yalnız keyfiyyət və əlamət bildirən sifətlərin qrammatik cinsi yoxdur, keyfiyyət bildirmirlər, onlar həmişə bir sabit şəkildə çıxış edərək təyin etdiyi sözün, məsələn, kəmiyyətindən asılı olmayaraq dəyişməzlər. Bir sıra İran dillərindən fərqli olaraq, sifətlər tat dilində təyin etdiyi sözdən əvvəl gəlir.

V.F.Miller tat dilinin yəhudi ləhcəsində isimlə sifətin əlaqəsindən danışarkən bu məsələni, əsasən, düzgün izah etsə də səhv olaraq qeyd etmişdir ki, isimlə sifətin əlaqəsini yaratmaq üçün tat dilində ur hecası ilə qurtaran sifətlərin sonuna yalnız təmiz “a” suffiksi artırılır.¹ Tat dilinin yuxarıdakı faktiki dil materialları göstərir ki, bu dilin, məs., Q. ləhcəsində “a” suffiksindən başqa “ə” suffiksi də çox geniş şəkildə sifətlə ismin əlaqəsini əmələ gətirən suffiksdır və bu suffiks də “a” kimi “ur” və “ər” ilə qurtaran sifətlərin sonuna artırıla bilər. dura ra – uzaq yol, kura mar – kor ilan (koramal), Xərə öşə² – böyük meşə, xərə-mürə (Q.) – böyük boyunbağı və s.

¹ В.Ф.Миллер, Очерк морфологии еврейского-татского наречия, М., 1901, пар.66; уенə onun: Татские этюды, ч.11. М., 1907. стр. 4

² Quba rayonunda yer adıdır. Meşəlikdir. Bu söz tərkibcə İran dillərində qalmış və “böyük” mənasını verən xər sözü ilə eynidir. Xərguş – dovşan (böyük qulaq).

SİFƏTİN DƏRƏCƏLƏRİ

Adi dərəcə

Tat dilində sifətin adi dərəcəsini əmələ gətirmək üçün xub, çak, pis, xarab, qütə, xərob və s. kimi sözlərdən istifadə olunur ki, bunlar çənəm?, çitər? – necə? sualına cavab verir.

Sifətlə ismin əlaqəsi zamanı bu adi dərəcədə işlənmiş sözlər (yəni sifət) özündən sonra “ə”, “a” suffikslərini tələb edir, ondan sonra isim əmələ gəlir. Yəni sifət + “ə”, yaxud “a” + isim. Məs.: xubə mərd (Q.), çaka adamin (M.) – yaxşı kişi (adam); qəşəngə kilə (Məl.) – gözəl qız; qutə adamin (M.) – gödək adam; əqülbəndə gedə (Q.) – ağıllı oğlan; xərəbə əngür (Məl.) – çürük üzüm və s.

Əgər isimdən əvvəl gələn sifət saitlə qurtarsa həmin saitlə suffiks arasında bir “y” birləşdirici samiti də artırılır. Məs.: tiyə qab (Q.), tiptapiyə qab (M.) – boş qab; tölüyə kulə (Q.), tölüyə şax (M.) – tikanlı kol (şax), qırmızıyə alat (M.) – qırmızı paltar və s.

Bəzən sifətlə ismin əlaqəsi “ə” və “a” suffikslərini (beləliklə də, saitlə qurtaran sifətlərdən birləşdirici “y” samitini də) tələb etmədən işlədilir, yəni qırmızı alat (Q.M.) – qırmızı paltar, aqilli gedə (Məl.) – ağıllı oğlan., xarab amburun (Q.) – çürük armud və s. şəkildə. Beləliklə, burada sifətlə ismin əlaqəsi yanaşma yolu ilə əmələ gəlir.

Müqayisə dərəcəsi

Müqayisə olunan sözdən əvvəl in, un, unyekin, u, ü işarə əvəzlilikləri olarsa, bu əvəzliliklərdən əvvəl gələn önqoşma “əz”, “az” şəkildə işlənir. İşarə əvəzliyi işlənmədiyi hallarda həmin qoşma “ə” səsi ilə ifadə olunur.

xərəng – böyük çaynaqlı, çəngli, xərmohre – böyük boyunbağı, xərsəng – böyük daş və s. sözlərdəki əvvəllər ancaq sifət mənasını verən, sonralar isimləşmiş “xər” sözü ilə müqayisə et.

Müqayisə dərəcəsi xüsusi suffiksin köməyi olmadan bol, qəy, qe, kəm, kalah, kala, kələhə, küçük, vəçə, bit sözlərinin köməyi ilə yaranır. Müqayisə dərəcəsini əmələ gətirən bu sözlər əki – kimdən, əçü, əçi – nədən suallarına cavab verən, müqayisə olunan sözdən əvvəl bir “ə”, (əz), “a” (az) önqoşmalarını da tələb edir: İn pul əz un pul qəyü (Q.), in pul əz u pul bolu (M.) – bu pul o puldan çoxdur; in durbi az un durbi guruni (Məl.) – bu kisə o kisədən ağırdır; in güyörə doyəyi az un yekin güyörə doyəyi kalayu (M.) – bu ot tayası o biri ot tayasından böyükdür., in pömən əz un yeki pömən durozi (Məl.) – bu ayağım o biri ayağımdan uzundur; u poyi az u po dırazi (M.) – bu ayağın o ayağından uzundur.

Sifətin bu dərəcəsində əz, az önqoşmaları funksiyasını “ə”, “a” önqoşmaları demək olar ki, əsasən, əvəz edə bilir və bu funksiyanı, tamamilə, daşıya bilirlər. İn əyəl ə un' əyəl zehinlüyü (Q.) – bu uşaq o uşaqdan qabiliyyətlidir; u meşok a in meşok guruni (M.) – o kisə bu kisədən ağırdır; in xiyə ə un xiyə gudəyü (Q.) – bu kürək o kürəkdən qısadır və s.

Üstünlük dərəcəsi

Adətən, üstünlük dərəcəsi “tə”, “tər” suffikslərinin köməyi ilə düzəldilir. Bu dərəcədə də müqayisə olunan sözdən əvvəl ə(əz), a (az) önqoşmaları artırılır. Həmin sözdən sonra isə “tə”, “tər” suffiksləri gəlir ki, bununla da, sifətin üstünlük dərəcəsi əmələ gətirilir. Fars dilində həmin vəzifədə “tər” şəkilçisi işlənir. Misallar: in quspand əz in küktəyü (Q.) – bu qoyun ondan (daha) kökdür; in xuna az un xuna kalahtəri (Məl.) – bu ev o evdən (daha) böyükdür; piyərənə ə piyertü yaşlütəyü (Q.) – atam atandan (daha) yaşlıdır., vəcehin biror az kalahin biror aqillitəri (Məl.) – kiçik qardaş böyük qardaşdan (daha) ağıllıdır; piyərənən az piyertın bol çakı (M.) – mənim atam sənin atandan (daha) yaxşıdır.

Üstünlük dərəcəsində də müqayisə dərəcəsində olduğu kimi əz, az önqoşmalarını eynilə ə, a əvəz edə bilir və tam mənalı funksiya daşıyırlar. Məs.: Vəçəhin biror aqillitəri (Məl.), bitlə bırar a kala

bırar digə // diyə aqılbandı (M.) – kiçik qardaş böyük qardaşdan (daha) ağıllıdır; mən ə piyertü kiytəyüm (Q.) – Mən atandan (daha) dəlisovam.

Kiçiltmə dərəcəsi

Tat dilində sifətin kiçiltmə dərəcəsi in, lə suffikslərinin köməyi ilə əmələ gəlir. Bu suffikslər sifətin müqayisə dərəcəsini əmələ gətirən qəy, kəm, bitlə, küçük, kala, vəçələ və s. sözlərin sonuna artırılır ki, bununla da, kiçiltmə dərəcəsi yaranır. Məs., küşk // küçük – balaca sözünü götürək. Bu sözə in, lə şəkilçisini artırıqda “küşkin”, küçüklə – ən kiçik şəkillərini alır və sifətin kiçiltmə dərəcəsini əmələ gətirir. Mən küşkin əyəlmənə əhəmmələ qəy dus bədaştənüm (Q.) – Mən ən kiçik uşağımı hamıdan çox istəyirəm; bitlə səgmənə ə cunməniş bol mıxastanım (M.), vəçələ kuçik mənə ə çunməniş qe bxostanum (Məl.) – ən kiçik itimi canımdan da çox istəyirəm; mən vəçəin xuvarmənə ə xiştənməniş qe bxostanum (Məl.) – mən kiçik bacımı özümdən də çox istəyirəm və s.

İn şəkilçisi sözə qoşulduqda sözün tərkibində müəyyən dəyişiklik edir, söz kökündəki bu və ya başqa səsin dəyişilməsinə səbəb olur. Yuxarıdakı göstərdiyimiz “küçük” sözünə qoşulan “in” şəkilçisi söz kökündəki “ç” səsinə, məsələn, Q. ləhcəsində ş-ya çevirir ki, bu halda ş səsi də ç-dən sonra gələn “ü” səsinin düşməsinə səbəb olur, yəni “küşkin” şəklini alır. Sifətin kiçiltmə dərəcəsində şəkilçi qoşulandan sonra sözdən səsdüşümü hadisəsi istisna haldır. Belə ki, Q. ləhcəsinin özündə belə, bəzən həmin söz in şəkilçisini qəbul etdikdən sonra da tam halda, yəni küçükin şəklində də işləyə bilər.

Tədqiqatlarımızın birində sifətin kiçiltmə dərəcəsindən bəhs edərkən bu dərəcəni əmələ gətirən müstəqil şəkilçilərdən biri kimi “kin” şəkilçisindən bəhs olunmuşdur.¹ Sonrakı tədqiqatlar göstərdi ki, “kin” tat dilində kiçiltmə dərəcəsi əmələ gətirən şəkilçi deyil, yalnız istisna hal təşkil edir. Belə ki, bu dildə “kin” şəkilçisi yalnız “kəm” (az) sözünə əlavə olunaraq sifətin kiçiltmə dərəcəsini yara-

¹ M.İ. Hacıyev. Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsi, səh. 59

dan “kəmkin” (lap az, ən az) formasına düşür. Bu şəkilçi, əslində çoxluq bildiren “qəy” sözünə qoşulduqda “qəykin” olur ki, bu da üstünlük dərəcəsinə yaxın mənə kəsb edir.

İstər ədəbi, istərsə də şifahi müasir fars dilində, qismən, aradan çıxmış sifət dərəcəsi əmələ gətirən “in” şəkilçisi klassik fars ədəbi dilində bir sabit şəkilçi kimi işlənmişdir. Məs., XIV əsrin ədəbi nümunəsi Rəşidəddinin “Came-ət-təvarix” əsərində bu şəkilçi sifətə qoşularaq aşağıdakı şəkildə işlədilmişdir: tu bəradərə bozorgin ra mikoşi, kuçekin ra həlak mikoni – Sən böyük qardaşı öldürür və kiçik qardaşı həlak edirsən.¹

Klassik fars dili nümunəsi olan yuxarıdakı misaldan göründüyü kimi, bu şəkilçi klassik fars dilində sabit şəkilçi olmuş, müasir fars dilində isə aradan getmişdir. Bu şəkilçi, ümumiyyətlə, tat dili üçün xarakterikdir, tədqiqat obyektimiz olan tat dili ləhcələrində də eynilə qalmışdır. İran dillərindən olan bəluç dilində kiçildən, azaldan şəkilçi kimi “in” və “kin” şəkilçisinin qalması maraqlıdır ki, həmin vəzifədə bu şəkilçilər qoşulduğu sözün mənasını azaldır.² Tat dilində sifətin kiçiltmə dərəcəsinə yaradan “lə” şəkilçisinə (yuxarıdakı misallara bax) İran dillərindən olan talış dilində “li” kimi təsadüf olunur. Lakin bu şəkilçi həmin dildə müxtəlif semantik vəzifələrdə çıxış edir. Tat dilində sifətin kiçiltmə dərəcəsinə əmələ gətirən bu şəkilçi talış dilində bitişdiyi sözə nəvaziş, mərhəmət, məhəbbət mənasını verir. Göstərilən şəkilçi talış dilindən Azərbaycan dilinin Lənkəran dialektinə daxil olmuş, həmin mənada (balalı, nə-nəli, papalı, mamalı, bacılı və s. sözlərdə) işlədilir.

Ümumiyyətlə, tat dilində sifətin müxtəlif dərəcələrinin xüsusi suffikslərlə ifadə olunması tat dilini başqa İran dillərindən əsaslı fərqləndirən qrammatik formalarındandır və bu da, bu və ya başqa formalar kimi tat dili qrammatikasını İran dilləri qrammatikaları içərisində fərqləndirməyə səbəb olur. Tat dilindən fərqli olaraq, başqa İran dillərində, məsələn, talış dilində sifətin dərəcələrini ifadə et-

¹ Rəşidəddin. Came-ət-təvarix. Akad. Ə.Əlizadənin hazırladığı tənqidi mətn. Bu haqda ətraflı bax: M.İ.Насиєv. Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsi, səh. 60

² В.А.Фролова. Белуджский язык. М., 1960, стр.62

mək üçün xüsusi suffikslərdən də istifadə olunur. Bu məqsəd üçün təsviri üsuldan istifadə olunur ki, burada da əsas rolu önqoşma və sonqoşmalar oynayırlar. Məsələn, tat dilindəki “birarmə əz mən kə-lətəyü” – qardaşım məndən daha böyükdür (bəhsin “Üstünlük dərəcəsi” hissəsinə bax) cümləsi talış dilində “Simi vo imi ki yo’be” kimi özünü göstərir ki, burada da müqayisəni əmələ gətirən isimdən sonra gələn “ki” son qoşmasıdır. Tat dilindən fərqli olaraq, talış dilində üstünlük dərəcəsi də təsviri üsulla əmələ gələrək sifətdən əvvəl “ve” (çox), yaxud “xayli” (olduqca çox) zərflərinin işlədilməsi ilə yaradılır.¹

Şiddətlənmə (intensiv) dərəcəsi

Sifətin intensiv (şiddətləndirmə) forması kök sözün əvvəlki iki səsinin təkrarı ilə əmələ gəlir. Sözlə təkrar olunan bir və ya iki səsin sonuna “p”, “m”, nadir hallarda “b” səsləri artırılır və əsas sözlə təkrar olunan birinci heca (birhecalı sözlərdə isə birinci səs) arasında yarım pauza əmələ gətirilməklə kök sözdən əvvəl deyilir və yazılır: opo (Q.), çimçimov (M.) – yamyaş; zeb-zərd (Q.), zip-zərd (Məl.), zıpzərd (M.) – sapsarı; sipsiyə (Q.), sipsiyəh (M.) – qarqara; sipsibi (Məl.), ipispi (M.) – ağappaq, xüpxüşk (Q.), xıpxışk (M.) – qupquru; kopkour (Q.), kıpkour (M.) – gömgöy; dimdirist (Məl.) – dümdüz və s.

Bəzən təkrar olunan hissə ilə söz arasındakı artırılan səs özündən sonra əsas sözün tərkibində olmayan bir “ə” saitini tələb edir. Bu halda şiddətləndirmə formasını yaradan samit səs təşdidlə – şiddətlə deyilir: düppədüz (Q., Məl., M.) – dümdüz. Bu sözün həmin mənada olan “düpdüz” sözündən fərqi odur ki, ikinci sözə nisbətən birinci sözün mənasında daha çox intensivlik (şiddətləndirmə) vardır. Əvvəlki ehtimalımızdan fərqli olaraq² tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, sifətin bu forması, heç

¹ Б.В.Миллер. Талышский язык. М., 1953, стр.73

² М.İ.Насиєv. Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsi, səh.61

şübhəsiz, tat dilinə Azərbaycan dilindən keçmiş, tat dilində bu dilin təsiri ilə yaranmışdır.

ƏVƏZLİKLƏR

Şəxs əvəzliləri

<i>tək</i>	<i>cəm</i>
Mən	imu (Q.), umun (Məl.), imun (M.) ¹
tü (Q.), ti (Məl.), tün (M.)	işmu (Q.), işmun (Məl.), uşmun (M.)
ü (Q.), i (Məl.), u (M.)	uşun (Q.), uşun (Məl.), uoa, uv, oa M.) ²

Bu şəxs əvəzliləri (M. ləhcəsi, cəmdə 3-cü şəxs əvəzliyi istisna olmaqla) tədqiq olunan ləhcələrdə yalnız bir variantlı olub heç bir başqa forma qəbul etmirlər. Q. ləhcəsində, bəzən (Ördüç, Gümür-Dəhnə və s. kəndlərdə) 3-cü şəxsin cəminə³ “uha” şəklində də rast gəlmək olar. Bu şəxs əvəzliyinin “uşun” şəxs əvəzliyindən daşdığı vəzifəyə görə fərqi ondadır ki, uşun əvəzliyi nisbətən yaxınlıqda olan hər hansı “onlar” haqqında işləndiyi halda, “uha” nisbətən uzaqda olan “onlar” haqqında işlədilir. Məs., uşunə əhvalşun qəy xubu (Q.) – onların vəziyyəti çox yaxşıdır; yenə həmin ləhcədə: uhaya əhvalşun qəy xubu – onların vəziyyəti çox yaxşıdır. İlk nəzərdə bunların ikisi də eyni şeydir. Lakin söhbət iki növ “onlar” haqqında gedir: haqqında söhbət gedən şəxslərin birincisi haradasa yaxında, ikincisi haradasa uzaqdadır.

Müasir fars dilində şəxs əvəzliləri məlum olduğu kimi, təkdə mən, to, u, cəmdə ma, şoma, anha (işan) formalarında. Göründü-

¹ Mütq. Et: Mazandaran dilində də əmu, gilək dilində əme, lar dialektində əmo, əmu.

² Gilək dilində də fars, tacik və başqa dillərdən fərqli olaraq, cəmdə şəxs əvəzliləri “u” səsi ilə başlayır və “uman” və s. olur. Bax: В.С.Соколова, Т.Н.Пахалина. Гилекский язык. В Сборн. «Современный Иран». М., 1957, стр.77

³ “Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsi” monoqrafiyamızda səhv olaraq 3-cü şəxsin təkimi kimi getmişdir. Bax: həmin monoqrafiya. Səh.62

yü kimi tat dilində şəxs əvəzlilərinin cəm formalarının (I, II şəxs) əvvəlində olan “i” səsi müasir fars dilinin şəxs əvəzlilərində III şəxsin cəmində özünü göstərir. Tat dilində III şəxs cəm əvəzliyi, göründüyü kimi, fars ədəbi dilində olan “işan” formasında deyil, uşun formasındadır. Fars dilinin Tehran dialektində də həmin əvəzliyin sonundakı “an”, “un”-a çevrilir və bu əvəzlik “işun” olur.¹ Fars dilinin bəzi dialektlərində isə bu şəxs əvəzliyi “uşun” olur ki, bu tat dilindəki “uşun” şəxs əvəzliyi ilə eynidir. Həmin hadisə təsadüfi deyildir. Fars ədəbi dilində bir çox sözlərdə olan “a” səsi Tehran dialektində “u”-ya çevrilir. Bu hal tat dilində də bu şəkildədir. Məsələn:

<i>Fars ədəbi dilində</i>	<i>Tehran dialektində</i>	<i>Tat dilində</i>
Nan (çörək)	Nun	Nun (Q.), nu (Məl.)
Xane (ev)	Xune	Xunə (Q.), xune (Məl.)
Lane (yuva)	Lune	Nuna (Məl.), lüvə (Q.)
Danestən (bilmək)	Dunestən	Danustan (Məl.), dunustan, danustən (Q.)
Geran (bahalı)	gerun	gürün (Məl.), gürun (Q.)

Bitişən əvəzlilər. Tat dilindəki isimlər aşağıdakı bitişən əvəzliləri qəbul edir.

<i>tək</i>	<i>cəm</i>
Mən (mə)	mu (Q.), mun (Məl.M.)
Tü (Q.), ti (Məl.), tün (M.)	şmu (Q.), şmun (Məl., M.)
Ü (Q.), i (Məl., M.)	şun (Q., Məl.), ı (M.)

Bitişən əvəzlilər tat dilində yalnız mənsubiyyət bildirir. Məs., Asməni bı goudını (M.), əsmə (n) bgodini (Məl.), əsmə (n) bə godunu (Q.) – atım tövlədədir; kitabmə bə sər mizü (Q.) – kitabım stolun üstündədir; elmən bu Bakı buxundan (Məl.), mənə yermə bu Bakuyu (M.) – uşağım Bakıdadır (oxuyur); yelə velsipetirə biyər (M.) – uşağın velosipedini gətir; dasaramun gərmı (M.) – sinfirmiz istidir; həyətmu bə dəru gül-gugutü (Q.) – həyətımız gül-çiçəklik-

¹ Л.С.Пейсихов. Тегеранский диалект, М., 1960, стр. 14

dir; bı həyəətşmun bol gül histı (M.) – həyəətinizdə çoxlu gül var; Sergeyə küspəndüni (M.) – Sergeyin qoyunları və s.

3-cü şəxsin təkini bildiren ü, i bitişən əvəzlilikləri saitlə bitən sözlərə qoşularsa özü ilə bitişdiyi söz arasında bir qayda olaraq birləşdirici y samitini tələb edir. Məs.: ura xuveyi aftərə vərfə bidəri (bidər vərf, M.) – onun kürəyi qarın içinə düşüb; Həsənə lapatkəyü bəderü lamad bü (Q.) – Həsənin beli pəlçığın içində idi; irə lapatkeyi xırd bi (Məl.), ura lapatkeyi xırd bu (M.) – onun beli sındı.

İşarə əvəzlilikləri. Əsas işarə əvəzlilikləri aşağıdakılardır:

a) *Sadə əvəzliliklər:* in, un (Q.), ü (Məl.), u (M.), bon (Məl.) – o

b) *Düzəltmə əvəzliliklər:* həmin, həməən – həmin; intərzini (Q.), çanki (Məl.), intərün (M.), intə (Q.) – belə; untə (Q.), həçi (M.), çunni, çünü, çuni (Məl.) untərzini (Q.) – elə. Bu işarə əvəzliliklərindən bəziləri bütün İran dilləri üçün müştərək olsa da (in, həmin və s.), bəziləri tat dilinin ya özünə məxsusdur (intərzini, həçi, çuni və s.), ya da başqa dillərdən (məs. ərəb dilindən) alınmış işarə əvəzlilikləri ilə İran dillərinə məxsus işarə əvəzliliklərinin birləşməsindən əmələ gəlmiş, tat dilinə məxsus fonetik dəyişikliyə uğramışdır (Məs.: intərün, intərin – İran dillərindəki “in” ilə ərəb dillərindəki “tour” sözündən tərün, intərzini, untərzini – un, in ilə ərəb dilinə məxsus “tərz” sözündən tərzini və s.). Misallar: in mərde bətən biri? (Q.) – bu kişini deyirdin?, u dara ki bürrə (M.) – o ağacı kim kəsib? Mən bə tü intərün nə guftirə birim (M.) – mən sənə belə deməmişdim, mən bon di braftanum (Məl.) – mən o kəndə gedirəm., Cavid Beçi çünni bsoxtani (Məl.) – Cavid, niyə elə edirsən, çinni ’elə nə küfi, çisozi (Məl.) – belə uşağı döyməsən, neyləyəsən, intərün guftirən çak nıstı (M.) – belə demək yaxşı deyil, çunu kor girifte ki, bexoturi mənə ərmə umoran (Məl.) – elə iş tutdun ki, onun üçün mən utanıram, intərzini zənə bə qızıl gərək giri (Q.) – belə arvadı qızıla gərək tutasan.

Tat dilində in, un sadə işarə əvəzlilikləri, bəzən daha da sadələşərək bir səslə – i, u kimi işlənir: Əz i nemetski lüstir, gəlsənə astü-nüm betü – bu alman çilçırağından, gəlsənə, alım sənin üçün. Bu, tat dilində qeyri-adi hal deyil, bəlkə də, başqa İran dillərində də

təsadüf olunan adi və qanunauyğun haldır. Belə ki, məsələn, bəluç dilində də bütün İran dillərində təsadüf olunan “in” – bu işarə əvəzliyi təkcə “e” ilə ifadə olunur.¹

Tat dilinin Abşeron ləhcəsində “in” – bu işarə əvəzliyi “i” kimi işlənərək özündən sonra “rə” (fars dilindəki “ra”) sonqoşmasını qəbul etdikdə irə – “bunu” olur ki, bu da yuxarıda qeyd etdiyimiz tat dili normalarına uyğun olub, bəluç dili ilə eyniyyət təşkil edir. (bəluç dilində “bunu” – erə)

Sual əvəzlilikləri. Ən çox işlənən sual əvəzlilikləri aşağıdakılardan ibarətdir:

a) *sadə sual əvəzlilikləri:* ki – kim?, çənəm (Q.) – necə?, çi (Məl., M.), çü (Q.) – nə?, ke (Q., Məl.), key (M.) – nə vaxt?, Beş (Məl.), bol (M.), qəy (Q.) – niyə?

b) *düzəltmə və ya müəkkəb sual əvəzlilikləri:* beçi (M.), çibi, çibü (Məl.) – niyə? cüvəxt (Q.), civəxt (Məl.), civəxt (M.) – nə vaxt?, çinəmnə (Məl.) – necə?, çitəvər (Məl.), çitər (M.), çütə (Q.) – necə?, becə, cüça (Q.), bicə (Məl.), biçüçəə (M.) – hara? və s. Bu sual əvəzlilikləri “a”, “ha”, “ho” cəm şəkilçilərini qəbul etdikdə aşağıdakı şəkildə olur: kiya (Q.), kiho (Məl.), kia (M.) – kimlər?, çüha, çüya (Q.), çüho (Məl.), çüa (M.) – nələr? Misallar: bətü ki gufti (Q.) – sənə kim dedi?, çi bire (Məl.), çü bire (Q.), çi birə (M.) – nə olub; ’el biçə raft (Məl.), yeļ biçə raft (M.) – uşaq hara getdi? şkolamu çirə beriyi vlov bu (M.), məktəbınun beçi çariste (Məl.) – məktəbimiz niyə dağılıb?, əceho umarani (Məl.), əcəha bəmarani (Q.) – haralardan gəlırsən? bıkia xəbər dari (M.) – kimlərə xəbər verdin? Sonuncu cümlələrdən göründüyü kimi, cəm şəkilçisinə qoşulan sual əvəzliyi təkliyi, fərdi deyil, yalnız çoxluğu bildirəndə işlədilir. Sual əvəzliyinin sonuna “a” (qeyd etdiyimiz kimi, “y” saitlə bitən sözlə şəkilçi arasında birləşdirici samitdir), ho, ha cəm əlamətlərini artırmaqla əvəzliyin cəmi düzəlir. Lakin, bəzən sual əvəzliyi cəm əlamətini qəbul etmədən də işlədilərək cəmi – çoxluğu

¹ В.С.Соколова. Белуджкий язык. В.Сборн. «Современный Иран». М., 1957, стр.39

ifadə edə bilir ki, bu da sual əvəzliyinin təkrarı ilə əmələ gəlir, məsələn, ki-ki bştən biyand (Q.) – kimlər gələcəklər? bıkar ki-ki mebrand (M.) – işə kimlər gedəcəklər? bsən b şmaxi ki-ki bure (Məl.) – Şamaxıya kimlər gedəcəklər? ki-ki bıştən burand (Q.) – kimlər gedəcəklər? kiləmən tünə beritın çİ-çİ avard (M.) – qızım sənin üçün nələr gətirib? Təhviləddin ə Boki çİ-çİ ovorde (Məl.) – Təhviləddin Bakıdan nələr gətirib?

Cəm halda işlənən sual əvəzliyi ilə fel həmişə uzlaşmalı olduğu halda, sual əvəzliyinin təkrarı ilə yaradılan və cəmlilik bildirən sual əvəzliyi ilə cümlənin feli uzlaşmaya da bilər. Yəni əvəzlik cəmi ifadə etdiyi halda fel tək (vahidi) bildirə bilər. Məs. Bəvoyankumat ki-ki raft (Q., Məl.) – hərbi komissarlığa kimlər getdilər? (hərfən: getdi); ki-ki bıştən buray (Q.) – kimlər gedəcək? Uşun çü-çü tapşırmiş saxt (Q.) – onlar nələr tapşırırdılar (hərfən: tapşırdı). Təkcə bunu göstərmək kifayətdir ki, sonuncu cümlədəki sual əvəzliyi təkrar yolu ilə deyil, cəm şəkilçisini qəbul etməklə cəm sual əvəzliyi yadırsa fel daha tək deyil, yalnız cəm halda deyilməlidir. Deməli isimlə fel mütləq uzlaşmalıdır, yəni uşun çüha (çİho, çİa) tapşırmiş saxtund – onlar nələr tapşırırdılar?

Cəm bildirən sual əvəzlilikləri əvəzliyin əvvəlinə “b”, “ber”, “bi” qoşmalarını artırmaqla da əmələ gəlir. Bu zaman vurğu əsasən sual əvəzliyinin deyil, önqoşmanın üzərinə düşür: berrki (M.), beki (Q.), bekiyi (Məl.) – kiminçün? berçi (M.), beçü (Q.), beçi (Məl.) – nə üçün? beçücə (Q., Məl., M.) – hara? Burada önqoşmadan sonra çü, çİ sual əvəzliyi, sonra isə yer, məkan mənası verən “cə” ismi gəlir. Bu halda, bəzən önqoşmadan sonra sual əvəzliyi tamam düşür, yerdə qalan iki komponent hara? haraya? harada mənalarnı verən əvəzliyi yaradaraq becə, bicə şəklini ala bilər.

Mədrəsə ləhcəsində qoşma ilə yaranan “berçi” (nə üçün), berki (kimin üçün) sual əvəzliliklərindən fərqli olaraq həmin funksiyanı daşıyan “kirə beriyi”, “çirə beriyi” kimi geniş işlənən xüsusi sual əvəzliyi forması da vardır ki, tədqiq olunan başqa tat dili ləhcələrində buna ya əsla təsadüf olunmur, yəni sual əvəzliyinin bu şəkli

yoxdur, ya da bəzi ləhcəvi fonetik dəyişikliklə işlədilməsi istisna hal daşıyır.

Qayıdış əvəzliyi “xiştən” (ştən variantı ilə). Bu qayıdış əvəzliyi enklitik – şəxs əvəzlilikləri ilə aşağıdakı şəkildə işlədilir:

Tək halda:

1. Xiştənmə (Q.), xiştənmən (Məl., M.)
2. Xiştəntü (Q.), xiştənti (Məl.), xiştəntın (M.)
3. Xiştən (Q.), xiştəni (Məl., M.)

Cəm halda:

1. Xiştənmü (Q.), xiştənimü (Məl., M.)
2. Xiştənşmun (Məl., M.), xiştənşmu (Q.)
3. Xiştənün (M.), xiştənişun (Məl.), xiştənşun (Q.)

Misallar: xiştənmə raftüm (Q.) – özüm getdim, xiştənşmun mudunind (Məl.), xiştənşmun mudustanind (M.) – özünüz bilirsiniz; xiştənşun təqsirkar bürund (Q.) – özləri günahkar idilər. Belə bir qayda nəzəri cəlb edir ki, bu qayıdış əvəzliyi bütün ləhcələrdə əvəzliyin birinci hecasındakı “xi” hissəsi çox vaxt ixtisara da düşə bilər və qayıdış əvəzliyi bizim variant adlandırdığımız “ştən” şəklini alaraq öz səlafi kimi eyni qaydada enklitik əvəzlilikləri qəbul edə bilər, yəni ştənmə (Q.), ştənmən (Məl., M.), ştəntü (Q.), ştənti (Məl.), ştəntın (M.) və s. İstər “xiştən” qayıdış əvəzliyinin özü, istərsə də onun variantı olan “ştən” müstəqil şəkildə tat dilinin bütün ləhcələri içərisində yalnız Qonaqkənd ləhcəsində 3-cü şəxs təkində işlədilir.¹ Məsələn: xiştən əxo vəxişt raft – özü yuxudan durub getdi, xiştən vədi mənə – o özü məni itələdi, əyəl ştən vəçirist – uşaq özü yıxıldı və s. Məl. ləhcəsində də həmin şəxsdə, bəzən bu qayıdış əvəzliyinin müstəqil işləndiyinə təsadüf edilsə də, bu, həmin ləhcə üçün xarakterik hal deyildir və qayıdış əvəzliyi, əsasən, 3-cü şəxs təkin enklitik əvəzliyini qəbul edərək xiştəni (ştəni) variantı ilə olur.

Tat dilinin Quba, Dəvəçi və Abşeron ləhcələrində bu qayıdış əvəzliyi “xuştən” kimi işlənir və bir qayda olaraq şəxslər üzrə dəyişilərkən qayıdış əvəzliyi özü ilə enklitik əvəzliliklər arasında bir “i”

¹ M.İ.Hacıyev. Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsi, səh. 65

səsi də qəbul edərək xuştənimə və s. olur. Çox güman ki, bu ləhcələrdə təsadüf olunan həmin hal, yəni iki əvəzlik arasında müəyyən tarixi dövrdə bütün tat dili ləhcələri üçün (Məl. ləhcəsindəki 3-cü şəxs cəm əvəzliyinə bax) xarakterik olmuşdur ki, sonralar dil vahidlərinin mürəkkəbdən sadəyə doğru formalaşması ilə əlaqədar olaraq tələffüzü, bununla da ünsiyyət vasitəsi olan dili və bu dilin daşıyıcılarının danışıqını ağırlaşdırdığı üçün bəzi ləhcələrdə tamam düşmüş (Q., M.), bəzilərində isə (Məl.), tamamilə, düşmək üzrədir. Bunun parlaq nümunəsini fars dilindəki eyni mənalı qayıdış əvəzliləri olan “xodəm” və “xode mən”in (hər ikisi “özüm”) də vəziyyəti sübut edir. Lap yaxın keçmişə qədər istər yazılı ədəbiyyat, istərsə də danışıqda geniş təsadüf olunmuş “xod-e mən” formasındaki e izafət əlaməti dili ağırlaşdırdığı üçün tədricən mürəkkəbdən sadəliyə doğru inkişaf edərək düşmüş, öz düşməsi ilə tərkibin ikinci komponenti olan “mən” hissəsini də dəyişikliyə uğramağa vadar edərək “xode mən” – “xodəm” stadiyalarından keçərək indiki sadə formasına gəlib çatmışdır.

Həmələ, həmmə, həmmə təyini əvəzliyi özlüyündə topluluq, çoxluq, kütlə, hamısı məfhumlarını ifadə edir. Bu təyini əvəzlik (bunun birincisi mürəkkəb olub “həmə” və “lə” komponentlərindən ibarətdir) enklitik əvəzlilərin yalnız cəm formalarını qəbul edir. “Həmələ” təyini əvəzliyi enklitikləri qəbul edəndən sonra olduğu şəkildə qaldığı kimi sonuncu saiti “ə” formasından “e” formasına da düşə bilər. Lakin enklitikləri qəbul etmədikdə olduğu kimi qalır. Onun qalan iki variantı isə (həmmə, həmmə) enklitik əvəzliləri qəbul etdikdən sonra da tərkibi dəyişikliyə uğramırlar.

Misallar: həmələ kura burund (Q.) – hamı yığıldı; həmələmu amarim (Q.) – hamımız gəldik; uvara həmmeyi dimuna yolonyund (M.), uşunə həmməşun dihmuna elhoyrund (Məl.), həmməleyşun dimunə əyəlunurund (Q.) – onların hamısı bizim kəndin uşaqlarıdır. Semantik məna və cümlədəki roluna görə, tat dilindəki “həmələ” təyini əvəzliyi Azərbaycan dilindəki hamılıqla təyini əvəzliyi ilə eyniyyət təşkil edir. Bu əvəzliyin kökü olan həme, həmə özəyinin bütün İran dilləri üçün müştərək olduğu şübhə doğurmur. Lakin bu

əvəzliyə qoşulub onu mürəkkəbləşdirən (beləliklə də iki komponentli sözə çevirən) “lə”, “le” şəkilçisi, bizcə, Azərbaycan dilindəki “hamılıqla” (Təbriz və İsfahan şəhəri yaxınlığındakı Zərrinşəhr şəhəri Azərbaycanlılarının dilində “hamılı”¹) sözündəki “lı” şəkilçisidir ki, tat dilinə keçərək fonetik dəyişikliyə uğramışdır.

Qeyri-müəyyən əvəzlilər. Qeyri-müəyyən əvəzlilər aşağıdakılardır: *hər, hər ki, hər kəs, bəzi, yəkəm, bə'zişi*. Bu əvəzlilər, demək olar ki, bütün tat dili ləhcələri üçün xarakterikdir. Adami hər karə namxarı (M.), idomi hər çirə nəmxi (M.), ədəmi hər çizə namxarü (Q.) – adam hər şeyi yeməz; hər kəsə mənə bədrən danlamış bsoxtən (Məl.), mənə hər ki midirən rumənə mırıxtan (M.) – hər kim məni görür, danlayır; yəkəm xardi vəxi (Q.) – bir qədər yedin, dur.

Qeyri-müəyyən əvəzlilər təklidə işləndikləri kimi, cəm şəkilçilərini də qəbul edərək işlənilə bilərlər. Bə'ziyə həç basdanund mən hiçiz nabastanum (Q.) – bəziləri elə bilərlər ki, mən heç nə bilirməm; yəkəma (Q.), yəkəmiho (Məl.) – bəziləri, bir para adamlar.

Qeyri-müəyyən əvəzlik kimi (qeyri-müəyyən şəxslə cümlələrdə): ou ədəmi (Q.), idomi-midomin (Məl.), adamin-madamin (M.) əvəzliləri də işlənilir. Bə yə ou ədəmi guftireyi? (Q.), tü biyə adamin-madamin guftirey? (M.) – kiminləsə məsləhətləşmişən? Ye idomi-midomin in karə, bastanmi? (Məl.) – bu işi kimsə bilirmi?

İnkər əvəzliləri. Tat dilinin inkər əvəzliləri aşağıdakılardır: *hiç, hey, hişkəs, hiçkəs, hişki, hiçiz, hiççiyi, hey zad*. Mənə hiç kəs nədi. (M.Q.) – məni heç kəs görmədi; hiç bə biyarmə nist (Q.) – heç yadımda deyil; sovxuz direktoru imən heyzad nəgufti (M.) – sovxoz direktoru mənə heç nə demədi; qəy cəhd saxdum, hiş ki nə ama (Q.) – çox çalışdım, heç kəs gəlmədi; qalxuz sədri bəmən hiççi nəgufti (Məl.) – kolxoz sədri mənə heç nə demədi.

Tat dilində inkər əvəzliləri, adətən, inkər cümlələrdə, yəni xəbərin inkər şəklində olan cümlələrdə işlənir.

¹ Müəllifin keçən əsrin 60-cı illərinin ortalarında Təbrizdə şəxsi müşahidələri.

SAYLAR

Miqdar sayları

Tat dilində bu saylar aşağıdakı şəkildədir:

Təklilər: yə, yeki (Q.), yekki (Məl.) – bir; dü, ditto – iki; sə, sətto – üç; çar, çarto – dörd; panc, panšto – beş; şeş, şešto – altı; həf, həfto – yeddi; həş, həšto – səkkiz; nü, nihto – doqquz; də, dəhto – on.

Yuxarıdakı misallardan görüldüyü kimi, tədqiq olunan ləhcələrdən birində (Məl.) “iki” sayından sonra gələn təklik qaydalarına bir qayda olaraq “to” numerativi də əlavə olunur. Qonaqkənd ləhcəsində isə yalnız yaşlı nəslin dilində bu saylar işləndikdə onlara “ta” numeritavi artırılır. Tat dili ləhcələrində numerativsiz işlənən saylardan fərqli olaraq bütün saylara qoşulan “ta”, “to” numerativi öz mənşəyinə görə daha qədimdir. Belə ki, Avesta dilinin say tərkibində də sayların sonuna “ta” hissəciyini əlavə etmək (məs. avesta dilində həfta – yeddi, ašta – səkkiz və s.) bir qayda olmuşdur.¹ Bir sıra tat dili ləhcələrində (məsələn, Ərüsüküş-Daqquşçu ləhcəsində) bu qədim numerativ (yaxud hissəcik) artıq aradan çıxmış, “dənə” numerativi ilə əvəz olunmuşdur. Mənşəcə “ta” numerativi ilə “dənə” (danə, dane, tane, tanə) numerativinin eyni olduğunu² nəzərə alsaq, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, tat dilində (ümumiyyətlə, bir çox dillərdə olduğu kimi) tarixən saylar (aşağıda görəcəyimiz kimi, təkcə təklilər deyil, onluq və yüzliklər də) yalnız say numerativi ilə işlənmişdir. Bu saylarda diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də budur ki, İran dillərində özünü açıq göstərən “h” səsi tat dilində (məs. Məlhəm ləhcəsində) sayların tərkibində ekvivalentcə ərəb dilinin h səsi məxrəcinə tam uyğun gələn boğaz h ilə tələffüz olunur. Məs.: həfto – yeddi, həšto – səkkiz, nihto – doqquz, dəhto – on.

¹ Л.М.Оранский. Введение в Иранской филологии. М., 1960, стр. 46

² Həsən Zərinəzadə. Fars dilində Azərbaycan sözləri (Səfəvilər dövrü), Bakı, 1962, səh. 114

Tat dilində on birdən iyirməyə qədər olan mürəkkəb saylarda başqa İran dillərinin bir çoxundan fərqli olaraq türk sistemli dillərdə olduğu kimi əvvəl onluqlar, sonra təklilər gələrək onluğa bitişir və daha təklik deyil, onluq vurğu qəbul edir: də'yək, dəyəkto – on bir; də'dü, də'düto – on iki; də'sə, dəsəto – on üç; dəçar, dəçorto – on dörd; dəpanc, dəpancta – on beş; dəşeş, dəşešto – on altı; dəhəf, dəhəfto – on yeddi; dəhəş, dəhəšto – on səkkiz; də'nü, dəhnihto – on doqquz.

“Bir” sayı bəzi ləhcələrdə müstəqil şəkildə “yə” olduğu halda, mürəkkəb say tərkibində özündən sonra bir “k” səsi də tələb edərək “yək” olur, yəni dəyək – on bir. Qeyd etməliyik ki, bunun “dəyə” forması da “k” səsi əlavə olunan şəkli ilə paralel işlənir.

Prof. Y.E.Bertels Firdovsinin “Şahnamə”sində işlənən say sistemindən danışarkən, bu əsərdə fars dilindəki dəvəzdəh – on iki sayının “dəhodo” formasında işləndiyini qeyd edir.¹ İstər quruluşca – tat dilinin əksinə olaraq fars dilində əvvəl təkliyin, sonra onluğun gəlməsi, istərsə də şəkli – fonetik formasına görə (“o” səsi Azərbaycan dilinin təsiri ilə “ü”-yə çevrilmişdir) “Şahnamə”dəki bu say tat dilinin dədü, dəhdü sayına demək olar ki, tamamilə, yaxındır. Bu da dil tarixi nöqtəyi-nəzərdən diqqəti cəlb edir. Təklilərlə onluqların saylar içərisindəki yerindən bəhs edərək, qeyd etməliyik ki, bu forma heç də bütün tat dili ləhcələri üçün eyni deyildir. Belə ki, tədqiq olunan ləhcələrdən fərqli olaraq bu dilin, məsələn, Abşeron ləhcəsində, bir çox İran dillərində (fars, tacik və s.) olduğu kimi əvvəl təklilər, sonra onluqlar gəlir.

Onluqlar. Tat dilindəki onluqlar ondan altmışa qədər demək olar, bütün ləhcələr üçün eynidir və yaxındır: də – on, bist – iyirmi, si – otuz, çül, çel – qırx, pənca, panca – əlli.

Tədqiq olunan ləhcələrdən bəzilərində (məs. mədrəsə ləhcəsi) altmış sayı şast olsa da, bir sıra ləhcələrdə (məs.: Qonaqkənd) altmışdan yüzə qədər olan saylar üçün (məs.: fars, tacik dillərindəki həftad – yetmiş, həştad – səksən və s.) məfhumlar belə yoxdur. Bu ləhcələrdə altmışdan başlamış doxsana qədər onluq saylarının əmələ

¹ Е.Э.Бертельс. История персидско-таджикской литературы. М., 1960, стр. 230

gəlməsi xüsusi qayda üzrə olur. Belə ki, burada iyirmilik say sistemi işlədilir: səbist – altmış (hərfdən: üç iyirmi), səbist də – yetmiş (hərfdən: üç iyirmi və on), çarbist – həştad (hərfdən: dörd iyirmi), çarbist də – doxsan (hərfdən: dörd iyirmi və on). Bu onluq sistemini indi çox az, yalnız yaşlı nəsil işlədir və bu cür say sistemini təkcə altmışdan başlayaraq deyil, otuzdan başlayaraq bütün onluqlara aid edirlər. Məsələn: bisti də – otuz (hərfdən: iyirmi və on), dübis – qırx (hərfdən: iki iyirmi), dübis də – əlli (hərfdən: iki iyirmi və on), dubis də panc – əlli beş (hərfdən: iki iyirmi və on və beş) və s.

Maraqlıdır ki, iyirmilik say sistemi müasir gürcü dilində də vardır. Bu dildə də qırx deyərəkən “ormohi” (“Motsi” – iyirmi; yəni iki iyirmi), “yetmiş iki” deyərəkən “samotdatormoti” (yəni üç iyirmi və on iki) işlədirlər. Məhz akad. Marr da Yaxın şərq xalqlarının yafəsi dillərdə danışan xalqlarla olan tarixi əlaqələrindən bəhs edərkən, hər iki sistem dillərdə eyni formada təsadüf olunan iyirmilik say sistemini də bu əlaqələri sübut edən amillərdən biri hesab edirdi.

Hal-hazırda əllidən yuxarı saylarının tat dili qarşılığı əvəzində Azərbaycanca müqabil və bərabəri işlədilir.

Tat dilində olan iyirmilik say sistemi bir sıra İran dillərində də vardır. Məsələn: bu hal yazqulam, Osetin, Şimali Bəluc və s. kimi İran dillərində indi də sabit şəkildə qalır.¹ Bu say sistemi özünü f.d.Tehran dialektində də saxlanmışdır.

Bəzi alimlərə görə bir sıra İran dillərində olan bu iyirmilik say sistemi qədim İran dillərindən qalma xüsusiyyətdir.²

Əlbəttə, bir sıra İran dillərində, o cümlədən tat dilində olan bu iyirmilik say sisteminin tarixi qədimliyini inkar etmək, yəni bu sistemin insan cəmiyyətinin say sistemində ibtidai təfəkkür məhsulu olduğunu rədd etmək çox çətindir. Lakin bu maraqlı say sisteminin ilkin olaraq hansı dilə aid olduğunu söyləmək də çətindir.

¹ Ф.Розенберг. Материалы по двадцатному счету. В сборнике Языко-ведческие проблемы по числительным. Стр. 170

² Вах, Б.В.Миллер. Таты, их расселение и говоры. Баку, 1929. Изд. АЗ. ГНИЦ. стр. 34

Yüzlüklər. sad – yüz, dü sad – iki yüz, sə sad – üç yüz, çar sad – dörd yüz və s.

Minliklər. həzər, hazar – min, dü hazar, di hazar – iki min, sə hazar – üç min və s.

Mürəkkəb saylarda təklik, onluq, yüzlük və minliklər yalnız intonasiya ilə birləşir və onlar arasında heç bir əlavə ünsür işlənmir.¹ Dü həzər sad bist panc manat pul astarüm – iki min yüz iyirmi beş manat pul aldım.

Tat dilində bəzi sayların başqa qrammatik vəzifələri də vardır. Bu cəhətdən yə, ye – bir sayı çox maraqlıdır. Bu sayın bəzi vəzifələrini nəzərdən keçirək:

1. Sayla işlənərək özündən sonra gələn təqribi yaxınlığı ifadə edir: qəy əlləş bu, axir yə sad metir xari asta (Q.) – çox əlləşdi, axır ki, yüz metr (hərfdən, yüz metrə yaxın, qədər) torpaq aldı; oxur ki, ü əzmən yə pancah manat usto (Məl.) – nəhayət, o, məndən əlli manat (yaxın, qədər) aldı.

2. Hərəkət və ya keyfiyyətin intensivliyini bildirir: yə voziyi bdraftan ki, lap üdəmünə cunirə bastoran (Məl.) – elə rəqs oynayır ki, lap adamın canını alır; yə bəcəyistən bü dəseyürə nəbəbürebü dirən (Q.) – elə oynayırdı ki, əllərini görmək olmurdu; imşə yə külöki bu ki lap xunahora sərirə başundanbi (Məl.) – bu gecə elə külək əsirdi ki, (az qalırdı) evlərin damlarını uçursun; imşə ye maafto bu ki, uruzə bıqədini (M.) – elə aydınlıq gecə idi ki, elə bil gündüz idi; ye sama bıraftən ki, adamınə bısuğunhayi maftaran (M.) – elə süzürdü ki, adamın sümüyünə düşürdü; əzin gaf Həsən yə ərəq saxt, gəşt bə tara künə (Q.) – bu sözdən Həsən elə tərlədi ki, döndü bir yaş əskiyə və s.

3. Hərəkətin gözlənilməzliyini bildirir. Bu zaman yə, ye sayı hökmən özündən sonra Azərbaycan dilində gözlənilməzliyi bildirən “birdən” sözünü qəbul edir: yə birdən dürum dahar bəruxtən (Q.), ye birdən dirim ki, ku (v) səyənzir imarən (M.) – birdən (hərfdən:

¹ Tat dilinin Daqquşçu – Ərüşküş mərkəzi ləhcəsində və Abşeronun tat ləhcəsində onluq və təkliklərin arasında gələn “i” hissəciyi Qonaqkənd ləhcəsində təsadüf edilməmişdir (məs. bisti panc – iyirmi beş, çuli həft – qırx yeddi və s.)

bir-birdən) gördüm dağ üstümə uçur (tökülür); yə birdən əxo aga bürtüm dürüm qusbandu rafte (Q.) – nəgəhan yuxudan oyanıb gördüm, sürü (qoyunlar) gedib və s.

Sıra sayları. Tat dili ləhcələrində sıra sayları, məsələn: yekanci – birinci, düinci – ikinci, səinci – üçüncü, çarinci – dördüncü və s. morfoloji quruluşca sırf tat sözündən ibarət olmayıb, tat dilinə məxsus miqdar sayı ilə Azərbaycan dilinə məxsus sıra sayları əmələ gətirən “inci” şəkilçisinin birləşməsi ilə əmələ gəlir.

Bu halda, bəzən “bir” sıra sayı ilə Azərbaycan dilinə məxsus şəkilçi arasına “üm” // “om” şəkilçiləri də gəlir ki, bu da mənşəcə İran dillərinə məxsus olub (məsələn: fars, tacik və s.) sıra sayı əmələ gətirən “om” (məsələn: yekkom, sevvom və s.) şəkilçisini də tələb edir və beləliklə də, sayda eyni funksiyalı, lakin müxtəlif dillərə məxsus iki şəkilçinin birləşməsindən ibarət mürəkkəb sıra sayı əmələ gəlir. Saitlə qurtaran bəzi tat dili (düvominci – ikinci, səvominci – üçüncü və s.) miqdar saylarına “om” şəkilçisi qoşulduqda fars dilində olduğu kimi iki sait arasına bir “v” birləşdirici samiti də tələb olunur.

Tat dilinin öz saylarından başqa bu dildə Azərbaycan dilindən keçmiş sıra sayları da çox geniş şəkildə işlənmişdir. Azərbaycan dilinin sıra sayları tat dilində həm bu sözlərin müasir (məsələn: birinci, ikinci, üçüncü və s.), həm də nisbətən klassik (məsələn: biriminci, ikiminci, üçüncü, altıncı və s.) şəklində işlənərək bu dildə bəzi fonetik dəyişikliyə uğrayır.

Misallar: Umorum dirum ki, bəxunemen otuz səkkizinci nümrə zərond – gəlib gördüm ki, evimə otuz səkkizinci nömrə vurublar; mənə nümmən bü dapanšto, umorum dirum ki, ambordor mənə nöşte yeddinci (Məl.) – mənim adım on beş, yəni (onbeşinci) idi, gəlib görürəm ki, ambardar adımi (hərfən: məni) yeddinci yazıb; raftüm bə kino, bə səkkizinci cərgə türə çüm bədaştənüm (Q.) – getdim kinoya, səni səkkizinci cərgədə gözləyirəm və s.

Bəzən, sıra saylarını miqdar saylarının sonuna “küm” şəkilçisini artırmaqla da (Məs.: Qonaqkənd, Lahic, Abşeron, Ərüsüküş –

Daqquşçu və s. ləhcələrində) əmələ gətirmək olur. Məs.: yəküm – birinci, düküm – ikinci, səküm – üçüncü və s.

Fars dilində yalnız “birinci” (yekkom) sözündə “kom” kimi çıxış edən bu sıra sayı yaradan şəkilçi başqa miqdar saylarına qoşula bilmədiyi halda, heç şübhəsiz, İran mənşəli olan bu şəkilçi tat dilində müstəqil şəkilçi kimi özünü qoruyub saxlaya bilmişdir. Buradan belə güman etmək olar ki, İran dillərində “kom” (tat dilindəki küm) şəkilçisi mənşəcə daha qədim olub çox güman ki, özünün “om” variantından əvvəl bu dillərdə sıra sayı əmələ gətirən müstəqil şəkilçi olmuşdur. Tat dilində də artıq “kom” şəkilçisi ilə sıra saylarına getdikcə daha çox yaşlı nəslin dilində təsadüf olunur.

Kəsr sayları. Tat dilində kəsr sayları da vardır. Bütün ləhcələrdə bu saylarda məxrəcdəki rəqəmə “ə” (Azərb. dilindəki çıxışlıq hal şəkilçisi) önqoşması artırmaqla əvvəl məxrəc, sonra surət deyilir. Ə sətə yeki (Q.), ə seti yeki (M.) – üçdə bir, ə düyü yeki (M.) – ikidə bir.

Əgər kəsr sayının tamı da varsa, o zaman əvvəl tam, sonra məxrəc, ondan sonra isə surət deyilir. Məsələn: düta ə düta yeki – iki tam ikidə bir. Bunun “düta büto ye parayı” – yəni iki tam ikidə bir forması da vardır.

Tat dilində girvənkə – 400 qram, çərək – 200 qram, mən – 8 kq, put – 16 kq, səntinir – yüz kq, tağar – 400 kq kimi çəki vahidləri də vardır.

FELLƏR

Felin təsrifi, zamanlar, şəxs sonluqları

Əsas. Tat dilində hər bir felin iki əsası vardır: Keçmiş zaman əsasında felin keçmiş zaman formaları (keçmiş, yaxın keçmiş, uzaq keçmiş və davam keçmiş formaları), felin indiki zaman əsasında isə indiki və gələcək zaman formaları əmələ gəlir. Keçmiş zamanın əsası kar samitlərdən sonra t, saitlərdən və cingiltili samitlərdən sonra r ilə qurtarır. Tən, dən ilə qurtaran məsdərlərdən “ən”, məsdər əsasları “r” ilə qurtaran məsdərlərdə “rən” hissəciyini atdıqdan

sonra yerdə qalan hissə tat dilində keçmiş zamanın fel əsası olur. Məsələn, dirən – görmək felindəki “rən” hissəsi atılır, yerdə qalan hissə, yəni “di” keçmiş zaman fel əsası olur. Yaxud vəğıftən (Q.), vəğıftən (Məl.), vağıftən (M.) – götürmək, qaldırmaq, “ən” hissəsi atıldıqdan sonra yerdə qalan vəğıft, vəğıft, vağıft hissəsi keçmiş zaman felinin əsasıdır. Bu prinsip mürəkkəb fellərə də aiddir. Məs.: adət saxtən (adət etmək) – adət saxt (keçmiş zaman əsası), güzət saxtən (gözləmək) – güzət saxt (keçmiş zaman əsası) və s. Bundan başqa fars dilindən fərqli olaraq tat dilində keçmiş zaman əsası saitlə də qurtara bilər. Tat dilində bu mürəkkəb felin “küzətləmiş saxtən” forması da geniş yayılmışdır. Məsələn: təmizləmiş saxtən – təmizləmək, qızışdırmış saxtən – qızışdırmaq, qarışdırmış saxtən – qarışdırmaq və s. Bizcə, tat dilindəki felin bu forması Azərb. dilinin qədim fel forması olub Azərb. dilindən tat dilinə keçmişdir və müasir Azərbaycan dilindən çıxsa da tat dilində qalmışdır. Belə ki, VII əsrlərə aid olan qədim türk (uyğur) şerində indi Azərbaycan və başqa türk dillərindəki “bərkimək” sözü əvəzinə “bərkişləmiş” şəkli işlənmişdir.¹ Bu fel indi də tat dilində eynilə həmin mənada bərkişləmiş şəklində qalmışdır. Maraqlıdır ki, qədim uyğur dilində (VII əsr) “bardaş vurub oturmaq” mənasında bağdaşın, bağdaşinu² (Müasir Azərbaycan dilində “bardaş”) felinin bağ komponenti tat dilinin “çartabaqi zərən” (bardaş vurmaq) felində eynilə qalmışdır ki, bu da yuxarıdakı fikrimizi təsdiq edir.

Müasir fars dilində felin keçmiş zaman əsası bir qayda olaraq “t” və “d” samitləri ilə qurtarır. Tat dilində də bu qayda qalır. Məs.: “t” ilə doyst, çapıst, dost – yüyüdü, qaçdı; kuft, küft – döydü və s. Keçmiş zaman əsası “d” ilə: avard (M.), ord (Məl.) – gətirdi; rasund (Q., M.), rasind (Məl.) – çatdırdı. Tat dilində felin keçmiş zaman əsası saitlərlə də qurtarır. Məsələn: “a” ilə: za (Q.) – vurdu, da (M.) – verdi, asta (Q.) – aldı; “ə” ilə: zə – döydü; “o” ilə: usto (Məl.) – aldı; “i” ilə: gufti (Q., M.), kufti (Məl.) – dedi; vəçi (Q.), vaçi (M.) – yığdı, di – gördü və s. Beləliklə də, tat dilində fellərin keçmiş za-

¹ Л.К.Тугушева. Древнейшй урские стихи. «Советск.порокол» журн., №2, 1970, стр. 105

² Yənə orada, səh. 106

man əsaslarının təkcə samitlərlə – (qapalı heca) deyil, sait səslərlə də (açıq heca) qurtardığını görürük ki, bu da qədim və orta fars dillərində mövcud olmuş sözüün açıq heca ilə qurtarması kimi arxaik formadan başqa bir şey deyildir və bu mühüm fakt da bir sıra qədim qrammatik ünsürlərlə bərabər, tat dilini bir çox müasir İran dillərindən fərqləndirir.

Fel əsaslarının düzəldilməsinə görə, tat dilində fellər üç qrupa ayrılır:

1. Keçmiş zaman əsasları “i” və ya “d” ilə qurtaran fellər. məsələn: rasirən – çatmaq felinin indiki zaman əsası ras, keçmiş zaman əsası “rasi”, “xundən” – oxumaq məsdərinin indiki zaman əsası “xun”, keçmiş zaman əsası “xund”, şundən, şündən, şundan (atmaq, tullamaq) məsdərinin indiki zaman əsası şun, şün, keçmiş zaman əsası şünd, şund və s. olur.

Bu qaydanı daha qabarıq görmək üçün həmin felləri cədvəldə nəzərdən keçirək:

<i>Felin məsdər şəkli</i>	<i>İndiki zaman əsası</i>	<i>Keçmiş zaman əsası</i>
Rasirən (çatmaq)	Ras	Rasi
Xundən (oxumaq)	Xun	Xund
Şundən, şündən, şundan (atmaq, tullamaq)	Şun, şün	şund

2. Keçmiş zaman əsasları yalnız son səsləri ilə fərqlənən fellər. Bu qrup fellərdə fel əsaslarının son səsləri dəyişilir. Məsələn: saxtrən, soxtən, satən – etmək, düzəltmək felinin indiki zaman əsası “san”, “soz”, “sa” olduğu halda, keçmiş zaman əsası saxt (Q.), soxt, sat (M.), suxtən (Q., M.), suxtan (Məl.) – “yanmaq” felinin indiki zaman əsası “suz” olduğu halda, keçmiş zaman əsası suxt., kuftən, küftən (döymək) felinin indiki zaman əsası “kuf” (Q.), ku (M.), küf (Məl.), keçmiş zaman əsası kuft, küft., purustan (Ərüs-küş- Daqquş-çu) – soruşmaq felinin indiki zaman əsası purus, keçmiş zaman əsası – purusi kimi olur.

Qeyd etməliyik ki, tat dilinin Xızı ləhcəsində “soruşmaq” felinin “xəbər usta purust” (soruşub soruşdu) şəklinə də təsadüf olunur ki, bu formaya başqa tat dili ləhcə və şivələrində rast gəlinməmişdir. Bu vəziyyəti cədvəldə nəzərdən keçirək:

<i>Felin məsdər şəkli</i>	<i>İndiki zaman əsası</i>	<i>Keçmiş zaman əsası</i>
Saxtən, soxtən, satən (etmək)	San, soz, sa	Saxt, soxt, sat
Suxtən, suxtan (yanmaq)	suz	Suxt
Kuftən (döymək)	Kuf, ku, küf	Kuft, küft

3. Müxtəlif köklərdən əmələ gələn sınıq (qaydasız) fellər. Məsələn: dirən (görmək) felinin indiki zaman əsası “vin”, keçmiş zaman əsası “di”, dərən (Q.), doran (Məl.), darən – vermək felinin indiki zaman əsası tin, ti, keçmiş zaman əsası “da” (Q.M.), do (Məl.) – olur və s.

Fars dilindəki bəzi qaydasız (bunlara bəzən sınıq fellər də deyilir) fellərlə tat dilinin qaydasız fellərinin müqayisəsini nəzərdən keçirək:

Fars dilində		Tat dilində	
<i>Məsdər</i>	<i>Felin indiki zaman əsası</i>	<i>Məsdər</i>	<i>Felin indiki zaman əsası</i>
1	2	3	4
oftadən – düşmək	oft	aftaran	afta
amədən – gəlmək	a, ay	amərən	ay, a
amuxtən – 1. öyrətmək, 2. öyrənmək	amuz	vomuxtən	vomuz
baxtən – oynamaq	baz	vaxtən	vaz
bəstən – bağlamaq	bənd	bəstən	bənd
budən – olmaq	baş	birən	baş
cəstən – sıçramaq	cəh	ceyistən	cəh
çidən – dərmək	çin	çirən, vəçirən	çin, vəçin

xastən – istəmək	xah	xastən	xay
dadən – vermək	deh	dərən	tin
daştən – saxlamaq	dar	daştən	dar
danestən – bilmək	dan	danistən	dan
duxtən – tikmək	duz	duxtən	duz
didən – görmək	bin	dirən	vin
ruxtən – tökülmək	riz	ruxtən	ruz
zədən – vurmaq	zən	zərən	zən
saxtən – düzəltmək	saz	saxtən	san
suxtən – yanmaq	suz	suxtən	suz
şodən – olmaq	şo	birən	bu
şostən – yumaq	şuy	şuştən	şur
şenaxtən – tanımaq	şenas	şünaxtən	şünas
foruxtən – satmaq	foruş	furuxtən	fürş
kaştən – əkmək	kar	kaştən	kar
nəhadən – qoymaq	neh	narən	bil
gozəştən – keçmək	gozər	giraştən	girar
geristən – ağlamaq	girey	girəstən	girə
goftən – demək	gu, guy	guftirə	gun

Müqayisələrdən görüldüyü kimi, bu fellər hər iki dildə özlərini qaydasız (sınıq) fellər kimi göstərirlər. Ümumiyyətlə, tat dili sınıq – düzgün olmayan felləri ilə başqa müasir İran dillərinin əksəriyyətində təsadüf olunan qaydasız – sınıq felləri arasında əsaslı və maraqlı fərq də mövcuddur. O da budur ki, fars dilində qaydasız (sınıq) fellər kimi çıxış edən bəzi fellər tat dilində özlərini qaydalı (düzgün) fellər kimi göstərirlər. Bunlardan bir neçəsini nəzərdən keçirək:

Fars dilində		Tat dilində	
<i>Məsdər</i>	<i>Felin indiki zaman əsası</i>	<i>Məsdər</i>	<i>Felin indiki zaman əsası</i>
Əndaxtən – atmaq	Əndaz	Şundən	Şun
İstadən – dayanmaq	İst	Payistən	Pay

Bordən – aparmaq	Bər	Bərdən	Bər
Poxtən – bişirmək	Pəz	Bürçündən	Bürçün
Peymudən – ölçmək	Peyma (y)	Peymundən	Peymun
Şomordən – saymaq	Şomar	Şümərdən	Şümər
Şənindən – eşitmək	Şeno	Şünörən	Şünö
Ferestadə – göndərmək	Ferest	Fürsərən	Fürsər
Gereftən – götürmək	Gir	Vəgüftən	Vəküft
Goşudən – açmaq	Goşa (y)	Vokardən	Vokar
Mordən – ölmək	Mir	Mürdən	Mür
Neşəstən – oturmaq	Neşin	Niştən	Niş
Neyəristən – baxmaq	Negər	Dənişirən	Dəniş
Yaftən – tapmaq	Yab	Aftən	Af və s.

Fars dilində sınıq fellər kimi özünü göstərən bəzi fellər tat dilində İran dilləri üçün xarakterik olan formasını ya qismən dəyişir, yaxud da bunun əvəzində Azərbaycan dilindən götürülmüş müvafiq fel tat dilinin saxtən – etmək, birən – olmaq, dərən – vermək, zərən – vurmaq və s. kimi köməkçi fellərinin əlavəsi ilə işlədilərək mürəkkəb fellər yaradır. Məsələn:

Fars dilində	Tat dilində
Arastən (indiki zaman əsası ara, aray) – bəzəmək	Bəzək zərən (az.dilinin felinin kökü olan “bəzəmək” “bəzək” sözündən)
Azmudən (azma) – sınamaq	Sınaq saxtən (Azərbaycan dilinin “sınamaq” felinin kökü olan “sınaq” sözündən)
Aşoftən (aşub) – hirsəndirmək	Hürsin saxtən
Əfraxtən (əfraz) – qaldırmaq	Qaldırmış (az.) saxtən
Afəridən (afərin) – yaratmaq	Yaratmış (az) saxtən
Əfzudən (əfza, əfzay) – artırmaq	Artırmış (az.) saxtən
Amixtən (amiz) – qarışdırmaq	Qariş (az.) saxtən
Əngixtən (əngiz) – qıcıqlandırmaq	Qıcıqləndirmiş (az.) saxtən
Avixtən (aviz) – asmaq, sallamaq	Asmış, sallamış (az.) saxtən

Baxtən (baz) – uduzmaq	Uduzmuş (az.) saxtən
Peyvəstən (peyvənd) – birləşdirmək	Birləşmiş (az.) saxtən
Taxtən (taz) – çapmaq (atı və s.)	çapmış (az.) saxtən
Taftən (tab) – 1. Parıldamaq, 2. Dolamaq	1. Parıldamış (az.) birən; 2. Dolamış (az.) saxtən
Costən (cu, cuy) – axtarmaq	Axtarmış (az.) saxtən
Sepordən (sepor) – tapşırmaq	Tapşirmış (az.) saxtən
Setudən (seta, setay) – tərifləmək	Tərifləmiş (az.) saxtən
Şetafdən (şetab) – 1. Tələsdirmək 2. Tələsmək	1. Tələsdirmiş (az.) saxtən; 2. Tələsmiş (az.) birən
Fərmudən (fərma, fərmay) – əmr etmək, buyurmaq	Əmir dərən, buyurmuş (az.) saxtən
Fərifdən (fərib) – aldatmaq	Aldatmış (az.) saxtən
Feşordən (feşar) – sıxmaq	Sıxmış (az.) saxtən
Gozidən (gozin) – seçmək	Seçmiş (az.) saxtən
Manestən (man) 1. Oxşamaq; 2. Oxşatmaq	1. Uxşamış (az.) birən; 2. Uxşatmış (az.) saxtən
Negaştən (negar) – yazmaq	Yazmış (az.) saxtən

Fellərin inkarı

Tat dilindəki felin inkar forması İran dillərindən o qədər də fərqlənmir. Müasir fars ədəbi və danışq dilində işlənən “mə”, “nə” inkar şəkilçiləri tat dilində də işlədilir. Lakin qeyd etməliyik ki, tat dilində bu inkar şəkilçiləri, məsələn: fars dilindən fərqli olaraq iki variantlıdır, yəni mə, ma; nə, na. Tat dilində bəzi İran dillərindən fərqli olaraq inkar şəkilçiləri bir qayda olaraq vurğu qəbul edir.

Məsələn, məsan (Q.), məni (Məl.), makın (M.) – etmə; məxun (Məl., M), məxun (Q.) – oxuma; mara – getmə, nəbəxundən (Q.), nəbaxundan (Məl.), nəmuxundən (M.) – oxumur; nəbxandistan (Məl.), nəmıxəndirən (M.), nəbəxəndistən (Q.) – gülmür. Tat dilində bəzən “mə”, “nə”, “na” inkar şəkilçilərinin paralel işlənməsinə təsadüf etsək də (məsələn, Cimi tatlarının dilində) bu xarakterik hal deyildir. Belə ki, tat ləhcələrinin hamısında, demək olar ki, məsələn,

“etmə” sözü yalnız “məsan”, “getmə” sözü “mara” şəklində işlədilir. Daha həmin sözlərə “nəsan”, “nəra” şəklində ya təsadüf olunmur, ya da bu, tat dili üçün xarakterik hal şəkli daşımır.

Şamaxı ləhcəsində də inkar əlaməti “nə”, “mo”, “ma”dır, lakin Qonaqkənd tatlının dilindən fərqli olaraq Şamaxı ləhcəsində bəzi fellər inkar şəkilçisi qəbul etdikdə başqa şəkil alır.

Məs., Qonaqkənd ləhcəsində olan “saxtən” – etmək məsdəri Şamaxı ləhcəsində də eynilə “saxtən”dir. Lakin Qonaqkənd ləhcəsində inkar əlaməti qəbul edən bu fel məsan “etmə” kimi olduğu halda, Məl. ləhcəsində bu felin inkarı “məsan” deyil, məni – etmə şəklində olur. Müq. et: Hind-Avropa inkar ədatı me (sanskrit), mə (ma), ma (avest.), mə (qəd. fars). «Частица ма, которая в древних языках имела строго ограниченную функцию запрещения, в современных языках теряет ее, появляются параллельные ее формы с простой частицей отрицания «на». Некоторое функции отрицательных частиц, характерные для Вед в Иранских языках не обнаружены. Напр., Сравнительная функция частицы “nə”¹. Qədim İran dilli yazılı ədəbiyyat nümunələri olan Vedler və Avesta mətnlərində təsadüf edilən “nə” inkar ədatının sifətin müqayisə dərəcəsinə, müqayisə funksiyasında işlənməsi hadisəsi bir sıra müasir Hind-Avropa və İran dillərindən, tamamilə, çıxmırdırsa da tat dilində həmin mənada qalır və bu nadir arxaik dil hadisəsi arxeoloji-lingvistik nümunə kimi olduqca maraqlıdır. Maraqlıdır ki, həmin “nə” ədatı tat dilində sifətin müqayisə dərəcəsinin həm üstünlük-böyütmə (in həç dan əzin xubtəyü (Q.) – bu elə bil ki, bundan yaxşıraqdır, yaxud daha yaxşıdır), həm fars dilindəki “tər” müqayisə ədatı ilə eyniyyət təşkil edir (in mesl-e inke əz in xubtər əst), həm də kiçiltmə funksiyasında tam qrammatik forma kimi işlənir. Fars dilindəki ək-mərdək – kişiciyəz, zənək – qadınıcığaz və s. mənasında tat dilində: yə siyə əyələnəyü (Q.) – bir qara uşaqcığazdır, yə cürə

¹ Ə.Г.Алексидзе. Выражение отрицания в Индоиранских языках (Тезисы доклада). VI Всесоюзная научная конференция по актуальным проблемам Иранской филологии. Тбилиси, 1970, стр.9

əsnəyü (Məl.) – bir cür atcığazdır, buynə bamarən (Q.) – bir təhər (pis) iy gəlir və s. kimi olur.

ZAMANLAR, ŞƏXS SONLUQLARI

Keçmiş zaman. Tat dilində keçmiş zamanın dörd forması vardır:

1. Şühudi keçmiş
2. Nəqli keçmiş
3. Uzaq keçmiş
4. Davam keçmiş

Bu keçmiş zaman formalarının özlərinə məxsus şəxs sonluqları vardır.

1. Şühudi keçmiş zaman. Şühudi keçmiş iş, hal və hərəkətin keçmişdə başlayıb bitdiyini bildirir. Tat dilində bu zaman şəxs sonluqları aşağıdakılardır:

Təkdə:

- I şəxs – üm (Q.), um (Məl., M.)
 II şəxs – i
 III şəxs – yoxdur

Cəmdə:

- im (Q., Məl.), ing (M.),
 ind
 and (Q.), und (M., Məl)

Vəgüftən, vագuftan – götürmək felini təsrif edək:

Təkdə:

I şəxs – vəgüftüm (Q.), vəgiftum (Məl.), vագuftum (M.) – götürdüm.

II şəxs – vəgüfti (Q.), vəgifti (Məl.), vագufti (M.) – götürdün.

III şəxs – vəgüft (Q.), vəgift (Məl.), vագuft (M.) – götürdü.

Cəmdə:

I şəxs – vəgüftim (Q.), vəgiftim (Məl.), vագufting (M.) – götürdük

II şəxs – vəgüftind (Q.), vəgiftind (Məl.), vագuftind (M.) – götürdünüz

III şəxs – vəgüftand (Q.), vəgiftund (Məl.), vագuftund (M.) – götürdülər.

Yuxarıdakı misallardan göründüyü kimi, tat dilində fel köklərinin əvvəlinə “və”, “va” hissəciklərini, sonra isə şəxs sonluqlarını əlavə etməklə keçmiş zamanın şühudi forması əmələ gəlir. Orta fars dilində də fel əvvəlinə “və” hissəcikləri əlavə olunardı. Bu hissəciklərin tat dilində qalması arxaiklik nöqtəyi-nəzərdən diqqətə layiqdir.

Müqayisə üçün qeyd etməyi lazım bilir ki, kürd dilində də həmin zaman forması felin əvvəlinə “ve”, “va” hissəciklərinin, felin sonuna isə şəxs sonluqlarının əlavə edilməsi ilə yaranır.¹ Məsələn: öz vekətım – mən (indicə) yıxıldım.

II. Nəqli keçmiş zaman. Nəqli keçmiş zaman iş, hal və hərəkətin icrasını məlumat verilən vaxtla əlaqələndirən zaman olub, aşağıdakı şəxs sonluqlarını qəbul edir:

<i>Təkdə:</i>	<i>Cəmdə:</i>
I. şəxs – am (Q., M.), om (Məl.)	eyim (Q.), em (Məl.), eng (M.)
II. şəxs – eyi (Q.), ey (M.), i (Məl.)	eyind (Q.), ind (Məl.), end (M.)
III. şəxs – e (Q., Məl.), ə (M.)	und (Q.), and (Məl., M.)

Məsələn: “amarən” – gəlmək felinin nəqli keçmiş zamanda təsrifi aşağıdakı kimi olur:

<i>Təkdə:</i>
I. amaram (Q., M.), umorom – gəlmişəm
II. amareyi (Q.), umori (Məl.), amarey (M.) – gəlmişən
III. amare (Q.), umore (Məl.), amarə (M.) – gəlmişdir

<i>Cəmdə:</i>
I. amareyim (Q.), umorem (Məl.), amareng (M.) – gəlmişik
II. amareyind (Q.), umorind (Məl.), amarend (M.) – gəlmişiniz
III. amarund (Q.), amarand (M.), umorand (Məl.) – gəlmişlər

Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsinin Arurça – Güləzi şivəsində nəqli keçmiş zaman 3-cü şəxsə özünü xüsusi bir formada göstərir. Belə ki, burada bu zamanın yuxarıdakı 3-cü şəxs, cəm sonluqları olan “und” və “and”-dan fərqli olaraq bu şəxsin şəxs sonluğu “u” və ya “i” kimi çıxış edir. Felin son hecasındakı sait qalın və incəliyindən asılı olaraq bu sonluq “u” (qalın saitli hecalarda) və “i” (incə saitli hecalarda) ola bilər. məsələn: amarandu – gəlmişlər, guftən-

¹ К.Курдоев. Грамматика курдского языка. М., Л., 1957, стр. 210-211

di – demişlər, raftandu – getmişlər və s. Bu sonluğa biz fel sonunda həmin zamanda müasir fars dilində təsadüf etməsək də klassik fars dilində şəxs sonluğu kimi “i” şəklində təsadüf edirik. Məs., klassik fars dilində: xastəndi¹, m.f.d. xastənd (istəmişlər), kl.f.d. bəstəndi, m.f.d. bəstənd (bağlayıblar).

III. Uzaq keçmiş zaman. Uzaq keçmiş zaman keçmişdə baş vermiş iki hadisədən birincisini bildirir. Bu zaman forması feli sifətə “birən” – olmaq köməkçi felini artırmaqla əmələ gəlir və yalnız köməkçi fel şəxs sonluqlarını qəbul edir. Qeyd etməliyik ki, tat dilində olduğu kimi, başqa İran dillərində də, məsələn, kürd dilində, uzaq keçmiş zaman forması “buyin” – olmaq felinin əsası olan “b” hissəsinə şəxs sonluqlarının artırılması ilə əmələ gəlir.²

Tat dilində keçmiş zaman feli sifəti bütün İran dilləri üçün müştərək olan eyni qayda üzrə: yəni keçmiş zamanın fel əsasının sonuna “e” və “ə” artırmaqla əmələ gəlir. Uzaq keçmiş zamanın şəxs sonluqları:

<i>Təkdə:</i>	<i>Cəmdə</i>
I şəxs – üm (Q.), um (Məl.), am (M.)	im (Q., Məl.), ing (M.)
II şəxs – i (hər üç ləhcədə)	ind
III şəxs – ü (Q., Məl.), um (M.)	und (Q., Məl.), ind (M.)

“dirən” – görmək məsdərinin uzaq keçmiş zamanda şəxslər üzrə təsnifi:

<i>Təkdə:</i>
I şəxs – dire bürüm (Q.), dirə burum (Məl.), dirə biram (M.) – görmüşdüm

II şəxs – dire biri (Q.), dirə biri (Məl., M.) – görmüşdüün
III şəxs – dire bü (Q.), dirə bü (Məl.), dire bu (M.) – görmüşdü

<i>Cəmdə:</i>
I şəxs – dire birim (Q.), dirə birim (Məl.), dirə biring (M.) – görmüşdük

II şəxs – dire birind (Q.), dirə birind (Məl., M.) – görmüşdünüz
--

¹ Novruznamə, səh. 25

² К.Курдоев. Курдский язык, стр. 217

III şəxs – dire bürund (Q.), dirə bürund (Məl.), dirə birınd (M.) – görmüşdülər.

Felin təsrifindən görüldüyü kimi, əsas fel dəyişilməz qalır, köməkçi fel şəxs sonluqları qəbul edərək dəyişilir. Köməkçi felin dəyişilməsi də xüsusi formada olur. Belə ki, bəzi İran – fars, tacik, puştu və s. dillərindən fərqli olaraq tat dilində köməkçi felin (“birən”) kökü belə sabit qalmır, qəbul etdiyi şəxs sonluqlarından asılı olaraq bir, bür, bur, bu, bü və s. kimi şəkillərə düşərək dəyişilir, bir növ köməkçi felin sait səsi ona qoşulan şəxs sonluğunun sait səsinin təsiri altına düşərək ahəngə tabe olur.

Köməkçi fel şəxs sonluğundan asılı olaraq müxtəlif cür işləyir. I şəxsin təkində şəxs sonluğunun saiti “ü” olduğu üçün köməkçi fel də öz “i” saitini “ü”-yə, III şəxsin cəmində şəxs sonluğu “u” qalın sait olduğu üçün köməkçi fel də öz “i” saitini u-ya çevirir. II şəxs tək, I şəxs cəm və II şəxs cəmin şəxs sonluqları köməkçi felin saiti ilə eynicinsli (yəni “i”) olduğu üçün dəyişilmir.

3-cü şəxsin təkində köməkçi felin şəxs sonluğu qəbul etməsi istisna olaraq başqa şəkildə gedir. Bütün şəxslər üzrə keçmiş felin kök səsləri eynilə qaldığı halda, 3-cü şəxs təkdə dəyişilir. Bu şəxsdə şəxs sonluğunun qoşulması kök hərflərdən ikisinin atılmasına səbəb olur. Bu halda kökün yalnız “b” səsi qalır və şəxs sonluğu yalnız ona qoşulur.

IV. Davam keçmiş zaman. Davam keçmiş zaman iş, hal və hərəkətin keçmişdə baş verdiyini, özü də qısa müddətdə baş verib qurtardığını deyil, bu prosesin müəyyən müddət davam etdiyini bildirir. Keçmiş zamanın davam keçmiş formasının özü də iki cürdür: a) iş, hal, hərəkətin icrasının ardıcıl, çoxlu davam etdiyini bildirən müntəzəm davam keçmiş; b) iş, hal, hərəkətin icrasının ardıcıl olmayaraq davam etdiyini bildirən qeyri-müntəzəm davam keçmiş.

I. Tat dilində müntəzəm davam keçmiş forması fel kökünün əvvəlinə mı, mi, mu, mə önqoşmalarını və fel kökündən sonra isə şəxs sonluqlarını artırmaqla əmələ gəlir. Məsələn: “raftən” – getmək məsdəri müntəzəm davam keçmiş formasında aşağıdakı kimi təsrif olunur:

Təkdə:

I şəxs – mıraftüm (Q.), mıraftum (Məl.), mıraftım (M.) – gedərdim.

II şəxs – mıraftı (Q., Məl., M.) – gedərdin

III şəxs – mıraft (Q., Məl., M.) – gedərdi

Cəmdə:

I şəxs – mıraftım (Məl., Q.), mıraftıng (M.) – gedərdik

II şəxs – mıraftınd (Məl., Q., M.) – gedərdiniz

III şəxs – mıraftund (Q., Məl.), mıraftınd (M.) – gedərdilər.

Misallar: Mən umhəli ba şumrundan marıftum (Məl.) – mən o zamanlar şum şumlamağa gedərdim; hər səbəh bə kinar arakərə mıraftüm, sino mübürüm (Q.) – hər səhər çayın kənarına gedərdim, çimərdim; Mən əxov mıvaxıştım asbuna (asbara) bıçərrən mıbardım (M.) – mən yuxudan durardım, atları otarmağa aparardım.

Bu cümlələrin fellərindən görüldüyü kimi, hərəkət, iş qısa müddətdə deyil, uzun müddət (bir neçə gün, bir neçə ay, hətta il boyu və ya illərlə) müntəzəm olaraq davam edir. Bəzən bu zaman formasında yuxarıda göstərilən önqoşmaların sait səsi ilə samit səsi yerini dəyişərək, məsələn; “mi” əvəzinə “im”, “mı” əvəzinə “ım” və s. şəklini alaraq felə qoşulur. Məs.: mıvaxıştım (dudardım) əvəzinə imvaxıştım, midirüm (görərdim) əvəzinə imdirüm” və s.

2. Tat dilində qeyri-müntəzəm davam keçmiş zaman müntəzəm davam keçmişdən fərqli olaraq, fel kökündən deyil, eynilə (yaxud kiçik dəyişikliklə) məsdərin əvvəlində bə, ba (Q., Məl.), be (Q.), bı (Məl.) və mı, mi (M.) önqoşmalarını artırmaq və məsdərdən sonra birən, buran (olmaq) köməkçi felinə şəxs sonluqlarını qoşmaq yolu ilə əmələ gəlir, yəni formula halında bu aşağıdakı şəkildə olur: önqoşma + məsdər + köməkçi fel + şəxs sonluğu. Məsələn, “dirən” (görmək) məsdərini şəxslər üzrə qeyri-müntəzəm davam keçmiş zamanda təsvir edək:

Təkdə:

I şəxs – bədirən bürüm (Q.), bədirən burum (Məl.), mıdirən birım (M.) – görərdim

II şəxs – bədirən biri (Q., Məl.), mıdirən biri (M.) – görərdin

III şəxs – bədirən bü (Q., Məl.), mıdırən bu (M.) – görərdi

Cəmdə:

I şəxs – bədirən birim (Məl., Q.), mıdırən biring (M.) – görərdik

II şəxs – bədirən birind (Məl., Q.), mıdırən birind (M.) – görərdiniz

III şəxs – bədirən büründ (Q., Məl.), mıdırən birund (M.) – görərdilər.

Yaxud təkdə:

I şəxs – Baraftən bürüm (Q.), biraftən burum (Məl.), mıraftən birim (M.) – gedərdim

II şəxs – baraftən biri (Q., Məl.), mıraftən biri (M.) – gedərdin

III şəxs – biraftən bü (Məl., Q.), mıraftən bu (M.) – gedərdi.

Cəmdə:

I şəxs – baraftən birim (Məl., Q.), mıraftən biring (M.) – gedərdik

II şəxs – baraftən birind (Məl., Q.), mıraftən birind (M.) – gedərdiniz

III şəxs – baraftən büründ (Məl., Q.), mıraftən birund (M.) – gedərdilər.

Misallar: bə bazar bartəni hərdən ürə bədirən bürüm (Q.), bı hər bazar raftən ura mıdırən birim (M.) – bazara gedəndə ara bir onu görərdim; uşun hərdən-birdən bə Quba biraftən birund (Məl.) – onlar ara-bir Qubaya gedərdilər; a vagaştən pəstə həmmişə mıraftən birim ura vinım (M.) – qayıdandan sonra həmişə onu görməyə gedərdim.

Cümlələrin fellərindən göründüyü kimi, hadisə, iş, mətləb ardicıl – müntəzəm deyil, ara-bir, qeyri-müntəzəm baş verir və davam edir.

İndiki zaman. Tat dilində indiki zamanın aşağıdakı şəxs sonluqları vardır:

Təkdə:

I şəxs – üm (Q.), um (Məl.), ım (M.)

II şəxs – i (hər üç ləhcədə)

III şəxs – yoxdur.

Cəmdə:

I şəxs – im (Q.,), ing (M.)

II şəxs – ind (hər üç ləhcədə)

III şəxs – und (hər üç ləhcədə)

Tədqiq olunan ləhcələrdə mövcud olan indiki zamanın şəxs sonluqları kiçik fərqlərlə tat dilinin, demək olar ki, bütün ləhcələri üçün (Abşeron, Quba, Lahıc və s.) müştərəkdir. İndiki zaman tat dilində felin əvvəlinə “bə”, “ba” (Q., Məl.), mı və mi (M.) önqoşmalarını, sonuna isə şəxs sonluqları artırmaqla əmələ gəlir. III şəxs təkin sonluğu olmadığı üçün felin əvvəlinə yalnız önqoşması qoşulur.

“Dirən” görmək felinin indiki zaman şəxslər üzrə təsrifi aşağıdakı şəkildədir:

Təkdə:

I şəxs – bədirənüm (Q.), bədirənüm (Məl.), mıdırənım (M.) – görürəm

II şəxs – bədirəni (Q., Məl.), mıdırəni (M.) – görürsən

III şəxs – bədirən (Q., Məl.), mıdırən (M.) – görür

Cəmdə:

I şəxs – bədirənım (Q., Məl.), mıdırəninig (M.) – görürük

II şəxs – bədirənind (Q., M.), mıdırənind (M.) – görürsünüz

III şəxs – bədirənund (Q., M.), mıdırənund (M.) – görürük

Yaxud: birən – olmaq məsdərini təsrif edək:

Təkdə:

I şəxs – bəbirənüm (Q.), bəbirənüm (Məl.), imbirənım (M.) – oluram

II şəxs – bəbirəni (Q., Məl.), imbirəni (M.) – olursan

III şəxs – bəbirən (Q., Məl.), imbirən (M.) – olur

Cəmdə:

I şəxs – bəbirənım (Q., Məl.), imbirəning (M.) – oluruq

II şəxs – bəbirənind (Q., Məl.), imbirənind (M.) – olursuz

III şəxs – bəbirənund (Q., Məl.), imbirənund (M.) – olurlar.

Mədrəsə ləhcəsində indiki zamanın əmələ gəlməsində daha xüsusi bir forma da vardır. Felin və onun sonuna gələn şəxs sonluqları yuxarıdakı qayda üzrə olsa da, feldən əvvəl sözə iki önqoşma, məsələn, “im” və “bə”, eyni zamanda qoşulur və beləliklə də, eyni funksiyalı ikili önqoşma forması yaranır. Bu halda birinci önqoşmanın bir hissəsi (samiti) düşür və “ibə” formasını alır. Məsələn, ibəguftanım (bir önqoşma ilə: imguftanım) – tutaram, ibəbərđanım – aparıram və s.

Qonaqkənd ləhcəsinin bəzi şivələrində fellərə indiki zamanda nisbətən fərqli şəkildə təsadüf olunur. Məsələn, “raftən” – getmək felinin indiki zaman forması bartanüm, bartəni və s. olur. Göründüyü kimi, burada məsdər bütün şəxslərdə dəyişməz qalır. Cimi şivəsinə aid olan bu xüsusiyyət Dəvəçi rayonunun Qazmalar, Xəliç və Fındıqalə kimi tat kəndlərinə və Lahic ləhcəsinə də məxsusdur. Məs.: Qazmalar və Fındıqalə tatlari dilində həmin məsdər indiki zamanda muraftanum, muraftani və s., Lahic ləhcəsində isə braftənüm, braftəni və s. kimidir. Bir sıra İran dillərində, o cümlədən, fars və tacik dillərində bu maraqlı hadisəyə rast gəlmək mümkün deyildir.

Əlbəttə, göstərməliyik ki, bu hal Qonaqkənd ləhcəsi üçün xarakterikdir. Belə ki, dirən, xardən, zərən və s. məsdərlər bu ləhcənin bütün şivələrində indiki zamanda təsri olunarkən dəyişməz qalır. Bəzən məsdərlər “bə”, “ba”, “bo”, “mi”, “ni” və s. önqoşmalarını və şəxs sonluqlarını qəbul edərkən müəyyən dəyişikliklərə düşür. Bu hal aşağıdakı məsdərlərdə müşahidə edilmişdir:

a) məsdər “a” saiti ilə başlayarsa (məsələn, avarđən – gətirmək, amarən – gəlmək, aftən – tapmaq və s.), indiki zamanda önqoşma qəbul edərkən məsdərin ilk “a” saiti düşür. Məsələn, avarđən – gətirmək məsdərinin indiki zamanda şəxslər üzrə təsri aşağıdakı kimi olur:

Təkdə:

I şəxs – bəvardənüm (Q.), bordanum (Məl.), mıvardanım (M.) – gətirirəm.

II şəxs – bəvardəni (Q.), bordanəni (Məl.), mıvardənəni (M.) – gətirirsən.

III şəxs – bəvardən (Q.), bordan (Məl.), mıvardən (M.) – gətirir.

Cəmdə:

I şəxs – Bəvardənim (Q.), bordanim (Məl.), mıvardənəm (M.) – gətiririk

II şəxs – Bəvardənind (Q.), bordanind (Məl.), mıvardənind (M.) – gətirirsiniz

III şəxs – bıvardənund (Q.), bordanund (Məl.), mıvardənund (M.) – gətirirlər.

b) və, va, vo, ve hecaları ilə başlayan bütün məsdərlər indiki zamanda önqoşma qəbul etdikdə onların ilk hecaları düşür, önqoşma ikinci hecanın samitinə bitişir. vədərən (Q.), vədərən (Məl.) – itələmək, vəguftən (Q.), vəgiftən (Məl.), vəguftən (M.) – götürmək, vəmuxtən (Q.), vəmuxtən (M.), vəmuxtən (Məl.) – öyrənmək (həm də “öyrətmək”), vəxiştən (Məl.), vəxiştən (M.), vəxiştən (Q.) – durmaq, vəceystən (Q.), vəzidarəftən (Məl.) – oynamaq (rəqs), vəzərən (Q.), vərixten (Məl.) – asmaq, vəxtən (Q.), vəzi saxtən (Məl.), vəzi satən (sitən M.) – oynamaq (oyun) və s. kimi məsdərlər bu qəbiləndirlər. Bu halda önqoşmanın saiti uzun tələffüz olunur.

“Vəzərən” – asmaq (bir şeyi) məsdərinin indiki zamanda təsri-fini nəzərdən keçirək (Məl. “vərixten”):

Təkdə:

I şəxs – bəzərənüm (Q.), bərixtanum (Məl.) – asıram

II şəxs – bəzərənəni (Q.), bərixtenəni (Məl.) – asırsan

III şəxs – bəzərən (Q.), bərixten (Məl.) – asır

Cəmdə:

I şəxs – bəzərənəm (Q.), bərixtenəm (Məl.) – asırıq

II şəxs – bəzərənind (Q.), bərixtenind (Məl.) – asırsız

III şəxs – bəzərənund (Q.), bərixtenund (Məl.) – asırlar.

Tat dilində “a” səsi və “va”, “vo”, “və” hissəcikləri ilə başlayan bir sıra fellərin indiki zamanda şəxslər üzrə təsri-fində aldıkları xüsusi forma (“a”, “va”, “və” və s.-nin düşməsi) müasir İran dillərində varmı? Bu forma müasir İran dillərində nadir rast gəlinən formadır. Müasir İran dillərində “a”, “o” səsləri və “va”, “və” hissəcikləri ilə başlayan fellərə bu səslər və hissəciklər dilin sonrakı in-

kişaf mərhələlərində qoşulmuş prefikslərdir. İndi bu hissəcikləri qəbul edən fellər qədim fars dili abidələrində həmin hissəciklərsiz işlənmişdir. Tat dilində isə həmin hissəciklərlə başlayan fellər indiki zamanda təsrif olunarkən həmin fellərin təsrifi nəticəsində alınan xüsusi forma qədim fars dili abidələrinə yaxınlaşır və sanki, tat dilində bu fellərin qədim İran dillərində təsadüf olunan ilkin formaları bərpa olunur.¹

v) Bəzi məsdərlər də vardır ki, indiki zamanda önqoşma şəxs sonluqlarını qəbul etdikdə onların kök hissəsi – yəni məsdər kökü, əsasən, tamamilə, bəzən də qismən düşür, məsdər sonluqları olan “tan”, “tən”, “dən”, “ən” hissələri müstəqil məsdər kökü kimi işlənərək özündən əvvəl önqoşma, özündən sonra isə şəxs sonluqları qəbul edir.

Belə fellərə danistən (Q.), dunustan (Məl.), dustən (Məl.) – bilmək, güftirən (M., Q.), güftirən (Məl.) və s. məsdərləri misal göstərmək olar.

Məsələn, guftirən (Q., M.), güftirən (Məl.) – demək məsdərini şəxslər üzrə təsrif edək:

Təkdə:

I şəxs – Mitranum (M.), bəfrənum (Məl.), bədənüm² (Q.) – deyirəm

II şəxs – mitrəni (M.), bəfrəni (Məl.), bətəni (Q.) – deyirsən

III şəxs – mitrən (M.), bəfrən (Məl.), bətən (Q.) – deyir

Cəmdə:

I şəxs – Mitrənim (M.), bəfrənim (Məl.), bətənim (Q.) – deyirik

II şəxs – Mitrənind (M.), bəfrənind (M.), bətənind (Q.) – deyirsiniz

III şəxs – Mitrənund (M.), bətənund (Q.), bəfrənund (Məl.) – deyirlər

¹ M.İ.Hacıyev. Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsi, Bakı, 1971, səh. 78

² Qonaqkənd ləhcəsində, bəzən bu məsdərə indiki zamanda şəxslər üzrə “boktənum” (deyirəm), bəktəni (deyirsən) və s. şəkildə də təsadüf olunur.

Yaxud: danistən (Q.), dunustan (Məl.) – bilmək məsdərini götürək:

Təkdə:

I şəxs – Bəstənüm (Q.), bastanum (Məl.) – bilirəm

II şəxs – Bəstəni (Q.), bastani (Məl.) – bilirsən

III şəxs – Bəstən (Q.), bastan (Məl.) – bilir

Cəmdə:

I şəxs – bəstənim (Q.), bastanim (Məl.) – bilirik

II şəxs – bəstənind (Q.), bastanid (Məl.) – bilirsiniz

III şəxs – bəstənund (Q.), bastanund (Məl.) – bilirlər.

Tat dilində indiki zaman, bəzən felin əvvəlinə önqoşmalar artırılmadan da əmələ gələ bilər və fel özünün indiki zaman funksiyasını ifadə edə bilər. Lakin bu çox az fellərdə özünü göstərir və demək olar ki, istisna hal təşkil edir. Belə fellərə narən (Q.), nohran (Məl.), narən (hiştən, M.) – qoymaq., amarən (Q., M.), moran (Məl.) – gəlmək., avardən (M., Q.), ordan (Məl.) – gətirmək və s. kimi məsdərləri misal gətirmək olar. Amarən (M., Q.), moran (Məl.) – gəlmək məsdəri indiki zamanın əmələ gəlməsi qaydası üzrə bəmarənüm (Q.), mımarənım (M.), bumoranum (Məl.) – gəlirəm., astarən (Q., M.), ustoran (Məl.) – almaq., bəstəranum (Q.), mımastaranım (M.), bastaranum (Məl.) – alıram., narən (Q.), nohran (Məl.), narən (hiştən, M.) – qoymaq, bənarənüm (Q.), benohranum (Məl.), mınaranım (mıhiştənım) (M.) – qoyuram və s. şəkildə olduğu halda önqoşmalar düşdükdən sonra bu fellər amarənüm (Q.), umoranum (Məl.), maranım (M.) – gəlirəm., astaranüm (Q.), staranum (Məl.), mastaranım (M.) – alıram., nohranum (Məl.), narənüm (Q.), narənım (M.) – qoyuram formalarında işlənir və önqoşmasız indiki zaman anlayışını ifadə edirlər.

Qeyd etməliyik ki, ümumiyyətlə əksər müasir İran dilləri üçün xarakterik morfoloji hadisə olmayan bu hal tat dilində geniş yayılmış dil hadisəsi olub, bu dilin başqa ləhcələrində də (Məs.: Abşeron, Lahıc, Quba və s.) təsadüf olunur. Belə ki, məsələn, Abşeron ləhcəsində fellər indiki zamanda “bə”, “ba” önqoşmaları ilə işləndi-

yi kimi, bu önqoşmalarsız da işlənərək həmin məfhumu ifadə edir. Məs.: narənum – qoyuram, dirənum – götürəm və s.

Bu hal, yəni fellərin əvvəlinə indiki zamanda önqoşmanın gətirilməsi halı Xızı tatlarının dilində də vardır. Belə ki, Xızı rayonunun bir sıra kəndlərində indiki zamanda fellər önqoşmasız işlədilir (Qars, Yarımçə, Xeyrat, Zarat, Qala şeyxi, Ağdərə və s. kimi kəndlər). Bu kəndlərin tatlari indiki zamanda “gəlırsən” felini “marəni”, “çəkırem” felini “kəşrənim” və s. formalarında işlədirlər.

Gələcək zaman. Tat dilində gələcək zamanın üç forması vardır:

1. Qəti gələcək zaman;
2. Qeyri-müəyyən gələcək zaman;
3. Şərti gələcək zaman.

Bu gələcək zaman formalarının üçünün də tat dilində özlərinə məxsus əmələgəlmə qaydası və fəqrləndirici əlamətləri vardır.

1. Qəti gələcək zaman. Bu zaman forması “bistən”,¹ “sən bsən”, “hən” köməkçi fellərin fel köklərinin əvvəlinə və şəxs sonluqlarını fel kökünün axırına əlavə etməklə dəyişməz qalır. Məsələn, raftən – getmək felini qəti gələcək zamanda təsrif edək:

Təkdə:

I şəxs – bistən buram (Q.), sən, (hən,) buram (Məl.) – gedəcəyəm

II şəxs – bistən burayı (Q.), sən, (hən,) bırı (Məl.) – gedəcəksən

III şəxs – bistən buray (Q.), sən, (hən,) birey (Məl.) – gedəcək

Cəmdə:

I şəxs – bistən burayım (Q.), sən, (hən,) bırım (Məl.) – gedəcəyik

II şəxs – bistən burayınd (Q.), sən, (hən,) bireynd (Məl.) – gedəcəksiz

III şəxs – bistən burand (Q.), sən, (hən,) burond (Məl.) – gedəcəklər

III şəxs – bistən burand (Q.), sən, (hən,) burond (Məl.) – gedəcəklər

¹ Müasir fars dilində bayestən köməkçi feli funksiyası Firdovsi Şahnaməsində “bistən” kimi işlədilmişdir. Bu köməkçi fel eynilə klassik dildə olduğu şəkildə tat dilində qalır.

Yuxarıdakı misalın şəxslər üzrə gələcək zamanda təsrifindən görüldüyü kimi, köməkçi fel Qonaqkənd ləhcəsində “bistən” formasındadır. Lakin, bəzən köməkçi feldəki “t” səsi düşür və “bisən” şəklini alır ki, bu da Məlhəm ləhcəsindəki həmin funksiyalı “sən” ekvivalentinə yaxınlaşır. Tat dilinin Abşeron ləhcəsində bu köməkçi fel funksiyasını “miya” köməkçi feli ifadə edir. Məs.: tu miya füruxi – sən satacaqsan, imu miya bduxim – biz tikəcəyik və s.

Qəti gələcək zamanın feli, bir qayda olaraq, mürəkkəb olur. Bu fel, əsasən, bir yerdə işlənir. Lakin, bəzən tat dilində də bir çox İran dillərində olduğu kimi, köməkçi fel əsas feldən ayrılaraq öz aralarında başqa nitq hissələri (say, zərf və s.) də qəbul edə bilər.

II. Qeyri-müəyyən gələcək zaman. Gələcək zamanın bu forması iş, hal, hərəkətin görülməyini, lakin bu icranın qeyri-müəyyən vaxtda yerinə yetiriləcəyini bildirir. Bu zaman forması fel köklərinin əvvəlinə mi, mu, mı, mü önqoşmalarını, axırına isə şəxs sonluqlarını artırmaqla əmələ gəlir. Məsələn: guftirən – demək məsdərinin şəxslər üzrə bu zaman formasında təsrifi aşağıdakı qaydada olur.

Təkdə:

I şəxs – mugunüm (Q.), mügüyüm (Məl.), mugum (M.) – deyərəm

II şəxs – muguni (Q.), ti mügüyi (Məl.), mugiy (M.) – deyərsən

III şəxs – mugunü (muguy, Q.), mügüy (Məl.), mugu (M.) – deyər

Cəmdə:

I şəxs – mugunim (Q.), mügüyim (Məl.), mugging (M.) – deyərik

II şəxs – mugunind (Q.), mügüyind (Məl.), muguyint (M.) – deyərsiniz

III şəxs – mugunund (Q.), uşun mügüyi (Məl.), mugund (M.) – deyərlər

III şəxs – mugunund (Q.), uşun mügüyi (Məl.), mugund (M.) – deyərlər

III şəxs – mugunund (Q.), uşun mügüyi (Məl.), mugund (M.) – deyərlər

Felin təsrifindən görüldüyü kimi Məlhəm ləhcəsində qeyri-müəyyən gələcək zamanın II və III şəxs təkdə və III şəxs cəmdə şəxs sonluqları eyni olduğu üçün şəxslər üzrə təsnif olunan feldən əvvəl bir qayda olaraq şəxs əvəzlilikləri də işlədilir. Fellərin qeyri-müəyyən gələcək zamanda təsrifi başqa tat dili ləhcələrində də, demək olar ki, həmin qayda üzrədir. Abşeron ləhcəsində bu zaman formasında işlənən önqoşmaya yalnız “mu” şəklində təsadüf olunur.

III. Gələcək zamanın tat dilində şərtlə bağlı olan sərti gələcək zaman forması da vardır¹ ki, bu da bütün ləhcələrdə, demək olar ki, Azərbaycan dilindən alınmış formada “gərək” köməkçi sözünün felin əvvəlinə qoşulması ilə yaranır. (Fars dilində bu forma “bayəd” köməkçi sözü ilə yaranır).

Məsələn: gərək buram – gərək gedəm, gərək burayı – gərək gedəsən, gərək buray – gərək getsin və s.

Bu zaman formasının əmələ gəlməsinə, bəzən Qonaqkənd və Məlhəm ləhcələrində başqa şəkildə, yəni felin əvvəlinə vurğu qəbul edən me (Q., Məd.) və mi (Məd.) önqoşmalarının artırılması ilə yaranır ki, bu da, xüsusi forma kimi diqqəti cəlb edir. Məs.: me bgrovi (Məd.), megirarü (Q.) – gərək keçsin, mevaxarüm (Q.) – gərək dəyim, mevəxizüm (Q.) – gərək durum, mevəxarı (Məl.) – gərək dəysin, miqabul buyu (Məl.) – gərək qəbul olunsun, mibuyu (Məl.) – gərək olsun və s.

Mədrəsə ləhcəsində bu formanın başqa bir şəklinə, yəni həmin zaman formasını yaradan önqoşmanın həm ismin, həm də felin əvvəlinə artırılması və təkrarı ilə işlənməsi formasına da təsadüf etmişik. Məs.: dili yel xastakara midəsi gagə bdəri mibuyu – bala istəyən (gərək) bəlasın da istəsin gərək, ... migaudunu kala mibuyu – (gərək) tövləsi gərək geniş olsun. Tat dilinin Ərüsküş-Daqquşçu ləhcəsində bu forma özünü raftəniyüm dirəniyüm – gərək gedəm kimi xüsusi şəkildə göstərir.

ZƏRFLƏR

Tat dilində olan zərflərin əksəriyyəti tərkibinə görə, əsasən tat dilinin öz sözləridir. Zərflər tat dilində mənasına görə, aşağıdakı qruplara ayrılırlar:

a) **Zaman zərfləri.** Tat dilində zaman zərfləri “ke”? (nə vaxt? nə zaman?) sualına cavab verirlər.

Üzüm (Q.), izüm (Məl.), izim (M.) – indi

¹ Qonaqkənd ləhcəsinə həsr olunmuş monoqrafiyamızda tat dilinin bu zaman formasından bəhs etməmişəm. Mütəllif.

dedi (Q.), deydi (Məl.), di (M.) – dünən (“e” uzun tələf. olunur).

dedi şö (Q.), şon (Məl.), di şov (M.) – dünən gecə

imruz – bu gün

imşö (Q., Məl.), imşov (M.) – bu gecə

keyü, dekeyü (Q.), züyne (Məl.), zudən azu (M.) – çoxdan

xuruz mungi (M.) – səhər tezdən, lap ertədən və s.

Tat dilindəki bəzi zərflər Azərbaycan dili ilə müştərək olduğu kimi (hərdən, hərdəm), Azərbaycan dilinə məxsus olub bu dildən eynilə tat dilinə keçənləri də vardır (arabir, tezdən, çoxdan və s.)

Tat dilində ərəb dilindən keçmiş zərflər də (məs.: bə'də – sonra və s.) vardır. Zərflər quruluşuna görə, sadə olduğu kimi, mürəkkəb və ya düzəltmə də olurlar. Alınma mürəkkəb zərflər tat dilinə keçərək müəyyən dəyişikliyə uğrayır. Məsələn: “əzansəhəri” zərfi ərəb dilində tat dilinə keçərək əzünsəri (Q.), azunsər (M.) olur və ərəb dilində ifa etdiyi mənanı eynilə ifa edir. Məs.: Qonaqkənd ləhcəsi üzrə misallar:

1. üzüm – indi; cəməət xarde varaste, üzüm miyand? – hamı yeyib qurtarıb, indi gələrlər?

2. bə'də – sonra; yegəm davam san, bə'də mugunüm – bir az döz, sonra deyərəm.

3. dedi – dünən, ünqədə gəştüm ki, dedi betü türə – dünən o qədər sənin üçün gəzdim ki...

4. dedişöy yə var tik bü ki, məhşər bü – dünən gecə bir külək qalxdı ki, qiyamət idi.

5. bəqadmuniş hərdən (arabir) biyəyind – arabir bir bizə də gəlin.

6. imruz be yə əs cəzan – fəzan bürüm – bu gün bir atdan ötrü əldən düşdüm.

7. imşöy qusbandə gürg za – bu gecə qoyuna qurd gəlmişdi.

8. de keyü ki, mən amaram – mən ki, lap çoxdan gəlmişəm.

9. əzünsəri xərə bar san, bər bə əsyu – tezdən eşşəyi yüklə, dəyirmanı apar.

10. xeyr başü invəxti amarəntü – bu vaxt gəlməyin xeyir olsun.

11. Səbəh (yaxud: səbəhşöü) bistən bədən xunəhayşmu biyam – sabah (sabah gecə) evinizə gələcəyəm (hərfən: evinizin yanına gələcəyəm).

12. Bil yə kəm girarü, hələ məgun – qoy bir az keçsin, hələ demə və s.

b) Yer zərfləri. Yer zərfləri bəcə, kamcə (hara? harada?), əcə? (haradan?) suallarına cavab verirlər: incə – bura, burada; uncə, uncə – ora, orada; bonlo (Məl.), un taraf (Q.), binqul (M.) – o tərəf, bığul (M.), belo (M.), in taraf (Q.) – bu tərəf və s.

Misallar: 1) hözüm məəğuşmu incə nişte bü – bayaq (bir az qabaq) inəyiniz burda oturmuşdu; 2) tə par uncə ə tərsi yə ədəmi nabastənbü buray – keçən ilə qədər ora qorxudan bir adam gedə bildimirdi; 3) un tərəf bağə ou varzunde bərdə – bağın o tərəfini su dağdıb aparıb.

c) Vasitə və tərz-i-hərəkət zərfləri aşağıdakılardır: Azərbaycan dilindəki “onsuz da” mənasında vyanu, vyanuyiş (M.), üsüziş, unsuz də, yeşəki, onsuz (Q.), yəqərə ki (Məl.), yekar ki (M.) zərfləri işlənir: mən unsuz də (üsüziş, onsuz də, yeşəki və s.) bistən bərüm – mən onsuz da onu aparacağam.

Asuli – əslində. Asuliyürə gərđi xubə kar nəsxatı – əslində yaxşı iş görmədin; əksinə, tərsinə – əksinə: əksinə, burayı xub maşü – əksinə, getsən yaxşıdır; yə ra, az (avaz) – yenə: türə piş saxta bürüm yərayiş (az, avaz) amari? – səni qovmuşdum, yenə gəldin? Tamam, büto – tamamilə: tamam (büto) əbiyarmən dürmə bü – tamam yadımdan çıxmışdı, lakin – birdən, bir anda: ispişkəyə zərən – nəzərən dayə lokmi ataş güft – kibriti çaxar-çaxmaz taya (ot) birdən odlandı.

Əlüstü – dərhal, o saat. mənə dirən kimi Salman əlüstü bəsərpa vəxişt – mənə görün kimi, Salman o saat (dərhal) ayağa qalxdı.

Untə – belə. Tü ki untə yazmış saxtəyi, ki bistən danu xundən – sən ki bunu belə yazmışsan, kim oxuya biləcək?

Yə birdən – bir anda, birdən. ouçi birdən di ki, gürg qusbandə bəxardən – ovçu birdən gördü ki, qurd qoyunu yeyir.

Düz – düz. əzincə düramarə düz bartanüm bəxunə – burdan çıxan kimi düz evə gedirəm.

Zu – tez. Bə əs suvar birən kimi zu əçüm vir bü – ata minən kimi gözdən itdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, zərflərin bir qismi tat dilində artıq modal söz mənasını kəsb etmişdir.

NİDALAR

Tat dilində ən çox işlənən nidalar aşağıdakılardır və onlar vəzifəsinə görə belə qruplaşdırıla bilər:

1. Sevinc bildirən nidalar: ay can, hürey, upa, ha-ha, hay-hay.

2. Kədər və təəssüf bildirənlər: ah-ah, ax-ax, vay, vay-vay, ey vay, ux-ox...

3. Tərif və təşəkkür bildirənlər: afərin, bəh-bəh, əhsən, yaşa, sağ ol, uxay.

4. Nifrət bildirənlər: tufi, tuf

5. Ağrı, yorğunluq, əzginlik bildirənlər: a, ax., uf.

6. Çağırış bildirənlər: ey-ey, hey-hey, ehey, ahay, ehe-hey.

7. Sükut bildirənlər: şşş, sss.

Bundan əlavə nida vəzifəsində bəzi müstəqil sözlər də işlənir. Məsələn, həyif-heyif, əfsus, yaşasın!, var ol!

Hissəciklər:

ina. Bu hissəciyin aşağıdakı vəzifələri vardır.

1. Bir şeyin, ya hadisənin göz qabağında olduğunu və ya baş verdiyini bildirir: ina, məəğou, incə aftare bü – bax, inək bura düşmüşdü;

2. Sonra gələn ifadənin məna və mahiyyətini artıraraq razılıq hissini bildirir: ina, rütürə şüştə bədə bəçü xubi biri – bax, üzünü yuyandan sonra necə yaxşılaşdın;

3. Gözlənməz bir şey və ya hərəkət haqqında təəccüb bildirir: ina, xarə xardəyiş alat duxtən bastən – bax, bu ölmüş də (istək və məhəbbət mənasında) paltar tikmək bilir;

4. Son feldə ifadə olunan hal-vəziyyətin arzu olunmazlığını, təəssüfünü bildirir. Bu halda həmişə cümlə sual bildirən söz olan “axir” ilə qurtarır: *ina, vəziyyətsmu in nist axir?* – bax, vəziyyətiniz bu deyilmi?

5. Birinin keçən, baş verən və ya baş verməkdə olan hadisəyə pis münasibətini bildirir: *ina, in xətt, in nişan, bil burand, hər ke lava saxtüm ki, vğardind* – bax, qoy getsinlər, nə vaxt yalvardım ki, qayıdın.

Əxi. Bu hissəcik aşağıdakı vəzifələrdə işlənir:

1. İş tapşırılan şəxs sözü yerinə yetirilmədikdə xahiş və ya rica bildirir (həm iş tapşırın, həm də icra edən üçün): *əxi vəxi, türə tə bəke çüm darüm ki, bəkəfaz bistən vəxizi* – axı dur, səni nə vaxta qədər gözləyəcəyəm ki, keflə ayağa duracaqsan (qulluq buyuran): *əxi kələ vəriş baristən bu, nədanistum bəvəxtü biyam* – axı, bərk yağış yağdı, vaxtında çatdıra bilmədim (icra edən);

2. Tərəflərdən birinin həyəcanlandığı zaman sualı daha da ciddiləşdirmək və ya rəy sorgusundan ötrü: *mən beçi buram, hə tü xiştəntü tanə burayı xun maftanü?* – axı mən niyə gedim, sən özün tək getsən məyər qan düşər?

Han, hun, hey. Bu hissəciklər aşağıdakı vəzifələrdə işlənir:

1. Sualın cavabında təsdiq bildirir: *tü amari?* – han, amaram – sən gəldinmi? – bəli, gəldim. *Tü xundey?* – sən oxumusan? *Hun, xundam (M.)* – bəli, oxumuşam.

2. Müraciət bildirir: *han birarunmə, məpayind!* – hey, qardaş-larım, dayanmayın!

3. Çağırışa cavab bildirir: *Əliəmu* – hən, çü betəni? – Əli əmi, – bəli! nə deyirsən?

4. “Güftirən” – “demək” feli ilə işlənərək, bu hissəcik narazılıq, son hədd bildirir: *hən güftürüm, güş nədoşt, guş nəvakard (Q.)* – hey dedim, qulaq asmadı.

Hə. Bu hissəcik feldən qabaq işlənir və aşağıdakı vəzifələri daşıyır:

1. Hərəkətin intensivliyini, olduqca çox təkrarını bildirir: *hə girəst, hə kuf t bəsər zanu xiştən* – hey ağladı, hey dizinə döydü;

2. Güman, təsəvvür bildirir: *səhət ə düta girəşte, həmiyand kastə çü* – saat ikidən keçəb, bəlkə də, gəlmiş olarlar.

Bu. Emosional, şiddətləndirici hissəcik olub, cümlənin axırında işlənərək intensivlik bildirir. Bu hissəciyin işləndiyi cümlənin əvvəlinə “yə” ideomatik sayı, intensivliyi daha da artırır “çini” təzi-hərəkət zərfi gəlir. Hissəcikdəki “i” saiti uzun tələffüz olunaraq, həm də cümlənin məntiqi vurğusunu qəbul edir. Yə çini vaçarist ki, xuda uşun nətünü – elə yıxıldı ki, Allah göstərməsin; Yə çini cıra kəşi ki, güşmə güft – elə çığırdı ki, qulağım tutuldu; çini bamarən bu ki, aqasde dürə – elə gəlirdi ki, tüstü kimi.

“Ki” hissəciyi bundan başqa aşağıdakı vəzifələrdə də işlənir:

1. Həyəcan bildirir: *dül* – canmunə xardim ki, in bəcə rafte – ürək-göbəyimizi yedik ki, bu hara gedib; *tü rafte biri ki, uşun yərayiş çü bəxastənund* – sən (ora) getmişdin ki, onlar (səndən) yenə nə istəyirlər? Çən şöüyü çüm nəbəbəstənüm ki – neçə gecədir ki gözüümü yummuram.

2. Hər hansı bir məlumatın doğruluğunu möhkəmlətmək üçün istifadə olunur: *dü ruz pişa ü inca bu ki* – iki gün qabaq o, burada idi ki.

3. İş, hərəkətin, faktın artıq baş verdiyi haqqında məlumatı qeyd etmək (bu işlə əlaqədar olan, lakin ondan xəbərsiz qalan şəxsi çəkəndirmək) məqsədilə işlədilir: *uşun raftand ki* – onlar gediblər ki (siz isə onlara getməyə hazırlaşırsınız).

4. Danışan şəxs üçün gözlənilməz olan faktı qeyd etməkdən ötrü istifadə olunur: *tü bartani ki?* – sən gedirsən?

ƏDATLAR

Tat dilində ya, a ədatları ifadəni qüvvətləndirmək, müraciət olunan şəxsin diqqətini mətləbə daha çox cəlb etmək üçün işlədilir. Bu ədatlar, əsasən, xəbərdarlıq, müraciət və təkid etmə məqamında işlənir. Məs.: *bura əzincə rad baş a* – get burdan rədd ol, a., *gədə lap gij bire ya* – gədə lap dəli olub a. Müqayisə et: *Azərb. dili ilə: Alın a, yana-yana qalın a (Makayovski); Bu sözü bizə atır a (C.Cabbarlı). “taki” istək, arzu, razılıq bildirmək məqamında işlənərək müstəqil*

leksik mənaya malik olmayan ədatdır. Məs.: taki axir kələhə başü – təkə axır ki, böyüsün., ta ki tü xas başi – təkə sən sağalasan. Müqayisə et: təkə sənün ürəyinə yatsın (İ.Hüseynov).

“də”. Bu ədat tat dilində aşağıdakı mənalarda işlənir:

1. müəyyən bir iş və hadisənin təsdiq məqamında işlədilir: Ay Məhsüm, türə qaydetürü də – Ay Məhsim, sənün qaydandadır da.

2. təəssüf, etiraf məqamında işlənir: Yə karü aftare də – Bir işdir düşüb də.

3. təkid bildirir: hözüm bəmən çü bətənbiri, üzüm gun də – bayaq mənə nə deyirdin, indi de də.

4. kinayə, könülsüz razılıq bildirmək məqamında: İmu çü bə-tənim, biye də – Biz nə deyirik ki, gəlsin də.

5. İstehza, laqeydlik bildirmə məqamında: həç dan ki, tərsürüm, müşnəyü müşnəyü də – elə bilmə ki, qorxdum, eşidər, eşitsin də.

6. Narazılıq bildirmə məqamında: nəbənərənund rəhət nişim də – qoymurlar rahat oturaq da.

“ki” ədatı. Bu əslində bağlayıcı olub bəzən özünü ədat kimi də göstərir:

1. Sual cümlələrinin sonuna gələrək həmin əvəzliyi qüvvətləndirir, mənə çalarlığı yaradır. Yə varış baristən ki – bir yağış yağır ki.

2. Əvəzlilərdən sonra gələrək həmin əvəzliyi qüvvətləndirir: in ki lap abursuziyü – bu ki, lap abırsızlıqdır.

3. Sual, təəccüb bildirir: tü əzü beçü bətərsirəni ki? – Sən ondan niyə qorxursan ki?

4. Etiraz bildirir: in nəbü ki – bu daha olmadı., Mən kur nis-tum ki – mən kor deyiləm ki.

5. Kinayə bildirir: həmələ yə cür namaşu ki – hamı bir cür olmaz ki.

“çü” ədatı. Danışanın hissiyyatını bildirmək, ifadəni daha da gücləndirmək üçün işlənir: çü xasə xünükə oyü – necə yaxşı soyuq sudur.

Tat dilində *hələ* ədatı da işlənir, danışanın məsələyə münasibətini, hiss, həyəcanını bildirir. Hələ utanmış nəbirən bəxəndistənış – hələ utanmır, gülür də.

Fərqləndirici ədat. “*ancaq*” : Əncaq tü xasə kor nəsaxti – ancaq sən yaxşı iş görmədin. Bəzən bu ədat şərt bildirən “əgər”lə də işlənir. Əncaq əgər tü guftirən biri ü misaxt – ancaq əyər sən desəy-din, o, yerinə yetirərdi.

Təsdiq bildirən ədat. “*ha*” – Məs., ha, üzüm haltü çənəmü? – hə, indi halın necədir?

SİNTAKSİS

Sintaktik əlaqələrin ifadə tərzii

Tat dilində sözün cümlədəki sintaktik əlaqələrini ifadə etmək üçün uzlaşma, idarə, yanaşma əlaqələrindən, fasilə və intonasiyadan istifadə olunur.

Uzlaşma əlaqəsi. Bu əlaqə mübtədə ilə xəbər arasında iki cür ola bilər: a) tam uzlaşma; b) natamam uzlaşma.

Tam uzlaşmada mübtədə ilə xəbər şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşır: Əyalun bəxundənund (Q.) – uşaqlar oxuyurlar; duxtarun bkar braftanund (M.) – qızlar işə gedirlər və s.

Natamam uzlaşmada isə mübtədə ilə xəbərin uzlaşması kəmiyyətə görə deyil, yalnız şəxsə görə olur. Uzlaşmanın kəmiyyətə görə pozulması, əsasən, mübtədə cəm, xəbər isə tək olduğu halda baş verir. Bu, bir qayda olaraq, yalnız cansız əşyalardan danışılarkən müşahidə edilir. Məsələn: dara xüşk bü (Q.) – Ağaclar qurudu; dügməha ruxt (Q.) – düymələr töküldü; qazançahon vəşi (M.) – qazanlar daşdı.

Tat dilində başqa İran dillərindən fərqli olaraq, mübtədə ilə xəbərin uzlaşması, demək olar ki, əsasən tam olur. Bu da Azərb. dilinin təsiri ilə izah olunur. Qeyd etdiyimiz natamam uzlaşma nümunələri isə az təsadüf olunan haldır. Adətən, hətta cansız əşyalar haqqında danışılarkən belə uzlaşmaya riayət olunur. Məs.: Alata xüşk birand – paltarlar quruyub, Xaykərka xürd birand – yumurtalar sınıb və s. Belə uzlaşma çox az hallarda pozulur. Ona görə də demək lazımdır ki, yuxarıda göstərdiyimiz natamam uzlaşma nümunələrindən çıxış edərək bu halın tat dilində möhkəm qrammatik hal olduğunu demək olmaz. Bununla belə bu halın müşahidə olunması bu dildə həmin dil hadisəsini qeyd etməyə haqq verir.

Canlılardan bəhs edərkən mübtədə ilə xəbərin uzlaşması, bir qayda olaraq, tam olur, yəni canlılardan danışılarkən bir çox İran dillərində, o cümlədən fars, tacik, əfqan dillərində olan natamam uz-

laşma tat dilində yoxdur. Tat dilində tək canlı haqqında söhbət gədirsə xəbər tək, mübtədə cəm haldadırsa, xəbər də cəm olur və bu hal çox müstəsna hallarda pozulur. Məs.: quspanund amarund – qoyunlar gəldilər, əsun virixtund – atlar qaçdılar, mərcigəha par zərund – sərçələr uçdular.

İdarə əlaqəsi. Bu əlaqə tamamlıqların və bəzi zərfliklərin felle əlaqəsidir. Vasitəsiz tamamlıq xəbər ilə təsirlik halı əmələ gətirən “ə” sonqoşması vasitəsilə bağlanır. Məs.: Mən in düxtərə bəşünaxtənüm – Mən bu qızı tanıyıram; un darə mən kaştam – o ağacı mən əkmışəm. İdarə əlaqəsi önqoşmalar vasitəsi ilə də əmələ gəlir. Ədi bamarənüm – kənddən gəlirəm.

Yanaşma əlaqəsi. Bu əlaqə:

a) xəbərin vasitəsiz tamamlıqla əlaqəsini yaratmaq üçün: ou avardüm – su gətirdim;

b) sifətlə ifadə olunmuş tərz-i-hərəkət zərfliyi ilə xəbəri yanaşdırmaq üçün: xub yazmış bəstən – yaxşı yazır;

c) sayla ifadə olunmuş təyin edəni təyin olunanla yanaşdırmaq üçün: panc qələm – beş qələm;

ç) qeyri-müəyyən və ya işarə əvəzliyi ilə ifadə olunmuş təyin olunanı təyin edənlə yanaşdırmaq üçün istifadə olunur: in mərd – bu adam, hər ruz – hər gün və s.

Fasilə və intonasiya cümlə daxilindəki sintaktik qrupları və cümlənin özünü sonrakı cümlədən ayırmaq üçün işlədilir.

Cümlənin baş üzvləri

Mübtədə. Tat dilində mübtədə aşağıdakı nitq hissələri ilə ifadə oluna bilər:

a) isimlə (həm də sifətlə): tələbə bəxundən – tələbə oxuyur

b) əvəzliliklə: mən dürüm – mən gördüm

c) sayla: dəsəta bəmu nəhsu, nümurə nəbətənim – on üç bizim üçün nəhsdir, onun adını demirik.

ç) sifətlə: qırmızı xübə rangü – qırmızı yaxşı rəngdir.

d) fellə: qəy xəndistən be duxtər xub nist – çox gülmək qız üçün yaxşı deyil.

Mübtədani əmələ gətirən kök söz, adlıq cümlə istisna olarsa, qrammatik əlaqədar olmadan heç bir funksiya daşıya bilməz. Kök sözün mübtədə funksiyası müxtəlif qrammatik münasibətlərdə (sözün cümlədəki rolundan, yanaşmadan, uzlaşmadan və s. asılı olaraq) əmələ gəlir. Mübtədanın cümlədə sabit yeri yoxdur. O, adətən, ya cümlənin əvvəlində, ya da hətta xəbərdən sonra gəlir. Məsələn:

a) cümlənin əvvəlində: ü mənə birarmənü – o, mənim qardaşımdır;

b) zaman zərfindən sonra: parsal mən bəxundəmbürüm – Keçən il oxuyurdum;

c) yer zərfindən sonra: Ə Dərbənd piyərmə amare – atam Dərbənddən gəlib;

ç) cümlənin sonunda: raftüm dürüm bədərün xunə bəsər nalin nişte, çərtəbəqi zərə ü – getdim gördüm, o evdə xalçanın üstündə bardaş qurub oturub.

Xəbər. Xəbər iki xür olur: a) feli xəbərlər; b) ismi¹ xəbərlər.

Feli xəbərlər sadə və mürəkkəbliyi zaman formasından asılı olmayaraq (yəni bütün zamanlarda) hər hansı fellə ifadə oluna bilər. məs.: yə əslü ə dur bə mən papax saxt – bir atlı uzaqdan mənə papaq elədi; yə dəstə əyə, bartanbüründ – bir dəstə uşaq gedirdi.

İsmi xəbərlər bir qayda olaraq, fellər istisna olmaqla, yerdə qalan bütün nitq hissələri: isim, sifət, əvəzlik, say və s.-lə ifadə olunur. İsmi xəbəri əmələ gətirən isim, sifət və onlara xəbər şəkildəsinin qoşulması ilə ismi xəbərlər müstəqil işləmə biləcəyi kimi köməkçi fellə də işlənir (əsasən, bu köməkçi fel “birən” – olmaq mədəridir).

Müxtəlif İran dillərində “əst”, “es”, “əs”, “e” və s. bu kimi şəkillərdə özünü büruzə verən xəbər şəkildəsi tat dilində, əsasən, “ü”

¹ İsmi xəbərlər termini qrammatik isimlikdən çox adlıq və əlamətlik məfhumunu bildirir. Çünki xəbər bu funksiyada isimlə ifadə olunduğu kimi sifətlə də ifadə olunur ki, onlar da (yəni isimlər və sifətlər) özlüyündən əşyanın adını və əlamətini bildirir.

kimidir (buna nadir hallarda, məs., tat dilinin Balaxanı və Suraxanı ləhcələrində “u” kimi də təsadüf olunur). Məsələn: a) İsmi xəbərin isimlə ifadəsi: Maymə müəllimü – anam müəllimdir; Ə dur peydə birə, diyü – uzaqdan görünən, kənddir; in uşqolu (Balax., Surax.) – bu məktəbdir.

b) İsmi xəbərin sifətlə ifadəsi: in xunə bülündü – bu ev hündürdür; bə tənü birə alat siyəyü – əynindəki paltar qaradır; ru dərya ağasde şüşəyü – dənizin üzü şüşə kimidir.

c) Köməkçi fellə. Ə dur dənişirüm yə suri qusband büründ – uzaqdan baxdım, bir sürü qoyun idilər.

Xəbərin cümlədəki yeri, əsasən, sabitdir. O, bir qayda olaraq, əsasən, cümlənin sonunda gəlir. Lakin bəzi hallarda cümlənin ortasında, hətta əvvəlində gəlir. Məsələn: *ortada*: Qunşimu be Əhməd əvamə mərdü bətirənbü bəmən – qonşumuz Əhməd üçün deyirdi ki, o, avam kişidir (adamdır). *Əvvəldə*: Dərya bu mən ə may bəbirəni incəha – Mən anadan olanda buralar dəniz idi.

Cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri

Təyin. Təyin nitq hissələrinin hamısı (isim, sifət, əvəzlik, say) ilə ifadə oluna bilər. Təyini söz birləşmələri də təyin rolunda ola bilər. Məs., Kələ birarmə bə ütaq lərzunə kələ mung xiştənaz cıra za – böyük qardaşım otağı titrədən gur səsilə çıxırdı.

Tat dilində bu dilə yaxın sayılan fars, tacik, əfqan (dəri) və s. dillərdən fərqli olaraq təyinlə təyin olunanın yeri Az. dilində olduğu kimidir. Bu sintaktik münasibət tat dilində Az. dilinin təsirindən başqa bir şey deyildir. Məs.: Xubə kitab – yaxşı kitab, kələ dahar – böyük dağ, dəcələ əyə – dəcəl uşaq, şabaza duxtər – gözəl qız, maraqlüyə kino – maraqlı film və s. Yuxarıda qeyd etdiyimiz İran dillərində təyinlə təyin olunanın bu sintaktik münasibəti əksinədir (yəni həmin mənələrdə olan “Ketab-e xub”, “kuh-e bozorg” və s.). Ona görə də tat dilində təyinlə təyin olunanın yerini müəyyənləşdirmək istəyərkən Azərb. dilinin tat dilinə təsirini diqqət mərkəzində saxlamaq lazımdır.

Aşağıdakı nitq hissələri təyin rolunda çıxış edərkən təyin olunan sözdən əvvəl gəlir:

1. Adi və üstünlük dərəcəsinə olan sifətlər: Kələ xunə – böyük ev, rısnəniyə ləmpə – daha (ışıqlı) lampa, gudəyə gaf – qısa söz, yəzuqə mərd – yazıq kişi;

2. İşarə əvəzlilikləri: un mərd – o kişi, in duxtər – bu qız

3. Sual əvəzlilikləri: kami? – hansı? çənəm? – necə? çü? – nə?, çəntə? – neçə? kami kitab? – hansı kitab? çəntə sini? – neçə nimçə? çu kardə? – nə bıçaq?

4. Qeyri-müəyyən əvəzliliklər: hər kəs – hər kəs, hər ki – hər kim, hər çü – hər nə.

5. Miqdar və sıra sayı: də di – on kənd, yə çərək gəndüm – bir çərək buğda, axirinci sıra – sonuncu sıra, əvvəlinci şagird – birinci şagird.

Numerativlər təyinlə isim arasında gəlir: panc sər küflət – beş baş ailə, dü kilə ard – iki kilə un, çar cild kitab – dörd cild kitab, sə suri qusband – üç sürü qoyun, yə dəstə gugut – bir dəstə gül; yə qəbzə qılinc – bir ədəd qılinc və sair.

Tamamlıq. Tat dilində tamamlıq iki cürdür:

1. Vasitəsiz tamamlıq

2. Vasitəli tamamlıq

Vasitəsiz tamamlığın özü də iki cürdür:

a) heç bir xüsusi tamamlıq əlaməti olmayan sözlərlə əmələ gələn vasitəsiz tamamlıq.

b) Təsirlik halı əmələ gətirən “ə” önqoşmanın sözlərə qoşulması ilə əmələ gələn vasitəsiz tamamlıq.

Əgər söhbət hər hansı qeyri-müəyyən, ümumi bir şey və ya hadisə haqqında gedirsə, söz yalnız sabit kök-söz şəklində işlənərək heç bir xüsusi əlamət qəbul etmədən vasitəsiz tamamlıq olur: Əs bəçəründənüm – at otarıram, nun bəvardənund – çörək gətirirlər, kitab bəxundənüm – kitab oxuyuram, pul tin – pul ver.

Bu misallarda haqqında söhbət gedən əşya qeyri-müəyyən əşyadır. Ona görə də o, qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq olur.

Konkret, müəyyən vasitəsiz tamamlıq isə təsirlik halda işlənərək “kiyə?”, “çüyə?” (kimi?, nəyi?) suallarına cavab verir: Oyə avardüm – suyu gətirdim, pulə xasdüm – pulu istədim, mənə gərmü (Q.) – mənə istidir və s.

Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilinin Bakı dialektində tat dilinin təsiri ilə tamamlıq bəzən yönlük halda özünü göstərir. Məs.: Azərbaycan dilinin Bakı dialektində ədəbi dildəki “Mənə soyuqdur” əvəzinə “məni soyuqdur” kimi deyilir ki, bu da tat dilinin Balax. ləhcəsindəki eyni mənalı “münə xiniku” sırf tərcüməsidir. Hələ vaxtilə akad. M.İ.Şirəliyev Azərbaycan və tat dillərinin bu qarşılıqlı əlaqəsinə diqqət yetirmişdir.¹

Vasitəli tamamlıq sözlərin əvvəlinə “ə”, “bə”, “əz” önqoşmalarını artırmaqla əmələ gəlir: bə piyərmə guftürüm – atama dedim, bə kino dənişirüm – kinoya baxdım, ə müəllim asdarüm – müəllimdən aldım, əzmən salam bər – məndən salam apar və s.

Zərflilər. Zərfliyin aşağıdakı növləri vardır:

1. yer zərfliyi

2. zaman zərfliyi

3. tərz-i-hərəkət zərfliyi.

Yer zərfliyi. Zərfliyin bu növü tat dilində aşağıdakı şəkillərdə ifadə oluna bilər:

a) Yerlik, məkan bildirən bir qrup sözün əvvəlinə “bə” önqoşması artırılır. Bu zərflilik becə? – hara? bəcə? – harada? sualına cavab verir: bəxunə – evə (evdə), bəsərbuhun – dama (damda), bəru – üstünə (üstündə), bədərən – içinə (içində), bətənmə – yanıma (yanımda), bəburun – bayıra, çölə – bayırda, çöldə və sair.

b) Əşya və ya hərəkətin çıxış nöqtəsini bildirmək üçün sözlərin əvvəlinə çıxışlıq hal əlaməti olub, həmin qrammatik funksiyada “ə” şəkilçisi artırılır. Bu zərflilik “əcə”? – hardan? sualına cavab verir. Ə xunə raftüm – evdən çıxdım (getdim), əçül amarüm – çöldən (bayırdan) gəldim.

¹ М.И.Ширалиев. Основные вопросы взаимодействия и взаимоотношения языков народов СССР (на материале Азербайджанского языка). Взаимодействие и взаимообогащение языков народов СССР. М. 1959, стр. 119

c) sonluq, nəhayət, axırıncı nöqtə bildirən yer zərfliyini əmələ gətirmək üçün sözlərin əvvəlinə “təbə” önqoşması artırılır. Bu zərflilik “təbəcə” sualına cavab verir. Təbə sər dahar doyistüm – dağın başına qədər yüyürdüm; təbə dib çal firmarüm – quyunun dibinə qədər endim; təbə zir şiqəm əs lamad bü – atın qarnının altına qədər palçıq idi.

2. “Ke?” – nə vaxt? sualına cavab verən zaman zərfliyi aşağıdakı şəkillərdə ifadə oluna bilər:

a) heç bir xüsusi əlamət qəbul etmədən zaman məfhumu ifadə edən sözlər zaman zərfliyi əmələ gətirir: süh vəxaştüm – səhər obaşdan durdum; şöü bə di rasirüm – gecə kəndə çatdım; Bəzən hətta bir qrup birləşmə də, yaxud birləşmə söz qrupu da bu funksiyada işlənərək zaman zərfliyi ola bilər: Də sal ə də’va bə’də ama dürma – Mühəribədən on il sonra gəlib çıxdı;

b) “bə” ön qoşmasının söz birləşmələrinin əvvəlinə gəlməsi ilə zaman zərfliyi yaranır: Bə intərzini səxtə zumustunə sal əyələnmə vicarist – Qışı sərt keçən belə bir ildə uşaqların öldü (hərflər: qırıldı), bə üzümne xuşa ruza zistən hasand bire – indiki yaxşı zamanda yaşamaq asanlaşmışdır;

c) Zaman zərfliyi əmələ gətirən “üzüm” – indi, “həmişə” – həmişə, “hər”, “hər vaxt” – hər vaxt, “hər ke” – hər zaman kimi xüsusi sözlər vasitəsilə düzələn zaman zərfləri: üzüm bəmarənüm – indi gəlirəm; hər ke biyəyi bəxunəyüm – nə vaxt gəlsən evdəyəm və s.

ç) Tərzi-hərəkət zərfliyi hərəkətin necələyini bildirən sözlər vasitəsilə əmələ gəlir və bu funksiyada həmin sözlərin heç biri xüsusi əlamət qəbul etmir. Məs., duxdərmə ə həmələ əyələn xub bəxundən – qızım bütün uşaqlardan yaxşı oxuyur, xərmə ə əstü xub bərtən – Eşşəyim atından tez (sürətli) gedir.

Tat dilində zərfliyin cümlədə yeri nisbətən sabitdir. Belə ki, zaman zərfliyi ya cümlənin ləp əvvəlində, ya da mübtədadan sonra gəlir: imsal ü ərsi bistən se – o, bu il toy edəcək.

Tərzi-hərəkət zərfliyi, bir qayda olaraq, xəbərdən əvvəl gəlir.

Yer zərfliləri də əksər hallarda məntiqcə çox bağlı olduğu xəbərə yaxınlaşır və ondan əvvəl gəlir.

Cümlənin həmcins üzvləri

Sadə geniş cümlə tərkibində həmcins üzvlər bağlayıcılar vasitəsilə bir-birinə bağlanır. Həmin bağlayıcılar bunlardır: “ya”, “həm”, “nə”. Misallar:

Ya maytü, ya piyərtü, ya xiştəntü imşo bətən piyərmə biyind – bu gecə atamın yanına ya anan, ya atan, ya da özün gəl; Həci bə mən həm piyə, həm may, həmiş birar bire – Hacı mənim üçün həm ata, həm ana, həm də qardaş olmuşdur. Ü nə bə mən, nə bə may xiştən guş vakard – o nə mənə, nə də anasına qulaq asdı.

Sadə geniş cümlə tərkibindəki həmcins üzvlər bu bağlayıcılarla bağlandığı kimi, bağlayıcısız da işlənir və bu halda həmcins üzvlər arasında ancaq fasilə olur.

Həmcins üzvlər arasında işlənən və demək olar ki, bir çox İran və Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan, özbək, fars, əfqan dillərində çox geniş yayılmış “və” bağlayıcısı tat dilində işlənmiş, daha dəqiq deyilsə, bu bağlayıcı tat dilində bizim tərəfimizdən qeydə alınmamışdır. Cümlədə “və” bağlayıcısı tələb olunan yerdə həmin funksiyanı məntiqi bağlayıcı – pauza ifadə edir.

Cəm əlamətləri olan “a”, “un”, “ha”-lar, ləp şəkilçiləri həmcins üzvlərin hamısının sonunda işləndiyi kimi, yalnız sonuncu həmcins üzvün sonunda da gələ bilər. Məsələn: Vərəhun, quspan-dun, büzun bəcə büründ? – quzular, qoyunlar, keçilər harada idilər? Göründüyü kimi, cəm əlaməti bütün həmcins üzvlərin sonunda gəlir. Cəm əlamətini, qeyd etdiyimiz kimi, əvvəlki həmcins üzvlərin sonundan atıb axırıncı həmcins üzvə əlavə etmək olar və bununla da məna dəyişməz. Burada Azərbaycan dilinin təsiri aydın duyulur. Məs., xiyə, küllüng, lapatkəha bə dərü aləyü – kürək, küllüng və bellər toyuq hinindədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sonuncu hal tat dilində çox da geniş yayılmayan, az işlənən qrammatik qaydalardandır. Bu dildə birinci hal, yəni bütün həmcins üzvlərə cəm şəkilçilərinin qoşulması çox geniş yayılmışdır.

Əgər cümlədə mürəkkəb və ya sadə fellərlə ifadə olunan həmcins xəbərlər varsa, fars, tacik və başqa İran dillərində olan qrammatik qayda, yəni bütün həmcins xəbərlər üçün şərikli olan köməkçi fel və ya mürəkkəb felin ikinci tərəfinin yalnız sonuncu fellə ifadəsi tat dilində yoxdur. Tat dilində bütün həmcins xəbərlər Azərbaycan dilində olduğu kimi bərabər formalar – sonluqlar qəbul edir, şəxs sonluqlarının hamısını hər söz hər həmcins xəbər üçün eyni dərəcədə tələb edir. Burada Azərbaycan dilinin tat dili sintaksisinə təsiri aydın görünür. Məs.: Ə xunə dürmarüm, bə kuçə amarüm, bə kinar arakərə raftüm, niştüm, qəlyan kəşirüm – evdən çıxdım, küçəyə gəldim, çayın qırağına getdim, oturdum, papiros çəkdim.

Tabeli mürəkkəb cümlə

Mürəkkəb cümlələrdə tabelilik əlaqəsini əmələ gətirən xüsusi sintaktik vasitələrdir. Bu vəzifəni bağlayıcılar ifadə edir.

Tat dilində mürəkkəb cümlələrdə işlənərək tabelilik əmələ gətirən (tabeli mürəkkəb cümlə yaradan) bağlayıcılar aşağıdakılardır:

I. “ki” – Azərbaycan dilindəki “ki” bağlayıcısına müvafiqdir (fars dilində bu bağlayıcı “ke” şəklindədir). Bu bağlayıcı tabeli cümlələrin aşağıdakı növlərində işlənir:

a) Tabeli mürəkkəb cümlədə tamamlıq budaq cümləsi əmələ gətirir. Bu bağlayıcı həmin vəzifədə aid olduğu sözdən sonra gəlir. Məs.: Mən ağasde dərü dəsmən bastanüm ki ü incə bire (Q.) – Mən ovcumun içi kimi bilirəm ki, o, burada olmuşdur; Mə'əlim gaf da ki, biyarü (Q.) – Müəllim söz verdi ki, gətirsin; Ouçi cəhd saxt ki bizə-nü – Ovçu çalışdı ki, vursun.

b) Təyin budaq cümlələri tabeli mürəkkəb cümlədə “ki” bağlayıcısı aid olduğu, daha doğrusu, təyin etdiyi isimdən sonra gəlir: Un tufliha ki par be'mən avarde biri dəğüftüm vadurüm – Keçən il mənim üçün gətirdiyin ayaqqabıları geyib yırtmışam.

c) Səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədə səbəb budaq cümləsi baş cümlədən əvvəl gəlir: Diyə xəbər nə astuni ki, cavab bistən nətünüm – Daha bu barədə soruşsan da cavab verməyəcəyəm.

ç) Məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədə bağlayıcı baş cümlədən sonra gəlir. Birarmə bə Gəncə rafte ki, bazarluq sanü – Qardaşım Gəncəyə alış-veriş etməyə gedib.

d) Nəticə budaq cümləli mürəkkəb cümlədə “ki” bağlayıcısı baş cümlədən sonra gəlir. Un qədə murdalə ru uşun dəri ki həmələ amu-dayi ə xiştəntü, ə xunetü virixtund – O qədər pis üz göstərdin ki, tamam qohum-qardaş evindən uzaqlaşdı, üzündən qaçdı.

e) Zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədə “ki” bağlayıcısı baş cümlədən əvvəl gəlir: ü ki ama qalxuz pişava raft – o, gələn kimi kalxoz qabaqcıllar sırasına daxil oldu.

Bir sıra İran dillərində, o cümlədən fars, dəri, tacik dillərində olan və zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə əmələ gətirən “vəqtike” mürəkkəb bağlayıcı tat dilində də qismən işlədilir. Lakin bu bağlayıcı tat dilində bəzi fonetik dəyişikliyə uğrayır və “vəxt”, “vəxtə ki”, “yə vəxtə” formalarında özünü göstərir. Tat dilində zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə əmələ gətirən bu mürəkkəb bağlayıcının vəzifəsini sadə “ki” bağlayıcısı ifadə edə bilir və həmin funksiyanı daşıyır. Müasir fars dilində “vəqtike” formasında işlənən qədim pəhləvi ideoqramı orta fars dilində sadə “ke” kimi oxunurdu və zaman budaq cümləsi əmələ gətirirdi.¹ Tat dilində də “ki” bağlayıcısı müasir fars dilində olan mürəkkəb zaman bağlayıcısını əvəz edir və zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə əmələ gətirir. Məs., mən bəmarəni ki, uncə hiciz nəbü – mənim ora gəldiyim vaxt orada heç nə yox idi. Müasir fars dilində bu cümlə aşağıdakı şəkildə olardı: – Vəqtike mən amədəm, dər anca hiç çiz nəbud.

XII əsrin sonuna qədər fars yazılı ədəbiyyatında “ke” bağlayıcısı “ki” şəklində ifadə edilmişdir. XIII əsrin sonunda da “ki” ilə bərabər çox az miqdarda “ke” bağlayıcısına da təsadüf olunur. Fars ədəbiyyatında tədricən “ki” şəklində olan bağlayıcı, tamamilə, aradan gedir, əvəzində həmin bağlayıcının yeni fonetik şəkli olan “ke” öz yerini möhkəmlədir.²

¹ M.İ.Наси́ев. Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsi. “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1971, c. 95

² Саади. Гуолустан. М., 1959. С. 16-17

2. “Əgər” bağlayıcısı şərt budaq cümləsini əmələ gətirir: rayə piyəərə bura əgər durü, duxtərə ə qunşi xay əgər kurü – Yolun əgər uzaqdırsa, piyada get, əgər qız almaq istəyirsənsə, kor da olsa qonşu qızın al. “Əgər” bağlayıcısı tək işləndiyi kimi, onunla eyni funksiyada olan “na” bağlayıcısı ilə də birləşərək “əgər na” formasını alır, beləliklə də, baş cümlədə ifadə olunmuş fikrin əksini bildirir. Məs.: Mən əgər türə birartürüm bə kafimə dənış, əgər na yad hesab bəstəni hiç bə mən “səbəh xeyr” məsan – əgər sən məni özünə qardaş hesab edirsənsə sözümə qulaq as, yox əgər, yad hesab edirsənsə heç salam vermə (hərfən: heç “sabahın xeyir” demə). Tat dilində işlədilən “əgər” bağlayıcısı, bəzən “r” səsinin düşməsi ilə “əgə” formasında da ifadə olunur. Bu bağlayıcı maraqlıdır ki, sonda göstərilən şəkildə İran dil və ləhcələrindən ancaq fars dilinin Tehran dialektində təsadüf olunur.¹

Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsində həmin bağlayıcıya “gərna” kimi xüsusi formada da rast gəlinmişdir.

3. “Hintəki” (“həçiki”) bağlayıcısı zaman budaq cümləsini əmələ gətirir: Hintəki ə dər daraftüm mənə şünaxt – Mən qarıdan girən kimi məni tanıdı.

4. “Çünkü” bağlayıcısı səbəb budaq cümləsini əmələ gətirir: Mən diyə bətü sır nəmtünüm, çünki nəbastani bədültü daştən – Mən daha sənə sirr vermərəm, çünki sənə deyilmiş sözü gizli saxlamağı bacarmırsan.

5 “Vəxtəki” bağlayıcısı zaman budaq cümləsini əmələ gətirir: Mən vəxtəki xiştənmənə uncə rasundüm godun Cabara suxtəbü – Mən özümü ora çatdıranda, Cabbargilin tövləsi yanımışdı.

6. “Madamki” bağlayıcısı səbəb budaq cümləsini əmələ gətirir: Tü madamki, əzin kar xəbərdari, beçü bəmu nəguftiri? – Sən ki bu işdən xəbərdarsan, niyə bizə deməmişən?

7. “Taki” bağlayıcısı zaman budaq cümləsini əmələ gətirir: Mən bə ruzü unqədə raftüm taki rasirüm – Mən ona çatana qədər ardınca yüyürdüm.

Tabeli mürəkkəb cümlələrdə bağlayıcısız işlənən budaq cümlələr də olur. Bu halda baş cümlə ilə budaq cümlə yalnız məna ilə

¹ L.S.Peysikov. Göstər. əsəri, səh. 16

ayrılır, baş cümlə ilə budaq cümlə arasında hətta fasilə belə özünü göstərir. Məs.: Mən bətü diyə kaf nəmgünüm, xuştü nəmarən (M.) – Mən daha sənə söz demərəm, (çünki) acığın gəlir; Ü bəmu mə’əlim ama, həməlemu ə’laçi birim – O, (ki) bizə müəllim təyin olundu, hamımız əlaçi olduq və s.

Tabesiz mürəkkəb cümlələr

Tat dilində tabesiz mürəkkəb cümlələr əmələ gətirmək üçün çox vaxt bağlayıcı işlənmir və ümumiyyətlə, buna heç ehtiyac da hiss olunmur. Biz burada tərkib hissələri intonasiya və ya fasilə ilə bir-birindən fərqlənən tabesiz mürəkkəb cümləyə təsadüf edirik ki, bu da çox təbiidir. Çünki yazısız dil olan tat dilində danışan bu etnos – tatlar bu dildə tabesiz mürəkkəb cümlə yaradan müxtəlif bağlayıcılara ehtiyac hiss etməmişlər.

Tat dilində tabesiz mürəkkəb cümlələrdə az-çox işlənən bağlayıcı varsa, o da ya fars dili ilə müştərək bağlayıcıdır, ya da onlar Azərbaycan dilindən tat dilinə keçmişdir. Təkcə bunu qeyd etmək kifayətdir ki, fars dilində tabesiz mürəkkəb cümlə əmələ gətirən bir çox bağlayıcılara tat dilində əsla təsadüf olunmur. Bunlara misal olaraq fars dilində geniş işlənən “və”, “xah-xah”, “çə-çə” və s. bağlayıcıları göstərmək olar. Bununla belə tat dilində də, əsasən, Azərbaycan dilindən bu dilə keçmiş olan bir neçə bağlayıcı vardır ki, bunlar bu dildə tabesiz mürəkkəb cümlə əmələ gətirirlər:

1. “həm, həmdəyiş, həmiş” (həm də). Həm bətü alat astaram, həmiş // həm də // həmdəyiş mənə bəşmərdəni – həm sənə paltar almışam, həm də məni söyürsən; həm cərəyə vəgi biyar, həmiş // həmdəyiş // həm də təvər mənə – həm kəndiri götür, gətir, həm də mənim baltamı; həm bura əsmənə suvar baş, həmiş // həm də // həmiş də vərəhayə gal san – həm get mənim atımı min, həm də quzuları sür gətir.

Fars dilində “həm-həm” kimi çıxış edən bu bağlayıcının ikinci hissəsi tat dilində fars dilindən fərqli olaraq “həmiş” şəklində də işlənir (həm də, həmiş də variantları ilə yanaşı). Bunların

Azərbaycan dilindən tat dilinə keçməsi şübhə doğurmur, xüsusilə, əvvəldə gələn “həm də” bağlayıcısının Azərbaycan dilinə məxsus olması mübahisəsizdir. Beləliklə, “həmiş” bağlayıcısı tat dilinin spesifik bağlayıcısı kimi çıxış edir. Qeyd etməliyik ki, bu bağlayıcıdakı “iş” hissəciyi Azərbaycan dilinin “da”, “də” bağlayıcısının tat dilinə tərcüməsindən başqa bir şey deyildir. Maraqlıdır ki, tat dilindəki “iş” hissəciyi də Azərbaycan dilinə məxsus olan “da”, “də” bağlayıcısı kimi çıxış edərək tat dilinin bütün qrammatik kateqoriyalarına artırıla bilər və beləliklə də, Azərbaycan dilində olduğu kimi, əşya və ya hərəkətin təkrarını yaradır. Məs.: Kitabış – kitab da (kitabı da), raftəniş-amarəniş – getmək də, gəlmək də (çətindir); türiş – sən də; sürxiş – sarı da, çahariş – dörd də və s.

2. “ya, ... ya”. Eynilə Azərbaycan və fars dillərində olduğu kimidir. Ya tü biya kitab türə bər, ya mən biyarım – ya sən gəlib öz kitabını apar, ya mən gətirim. Bu bağlayıcı, bəzən sonuncu bağlayıcıya “nist” – yox sözünü əlavə etməklə də işlənir və “yanist” formasını alır ki, bu da özlüyündə mürəkkəb bağlayıcıdır. Ayrılıqda müstəqil mənə verən “nist” – yox, yoxdur sözü ya bağlayıcısına qoşulduqdan sonra heç bir konkret mənə vermir. Yalnız bağlayıcı rolunu oynayır. Tat dilində həmin bağlayıcı Azərbaycan dilinə məxsus olub, həmin funksiyada işlənən “ya yox” inkar əlamətinin tat dilinə kalka olunmuş şəkildən başqa bir şey deyildir.

3. “istər, ... istər”. Azərbaycan dilindən tat dilinə keçmiş bağlayıcıdır və fars dilində həmin funksiyada işlənən “xah, xah” bağlayıcısını, tamamilə, əvəz edə bilər. İstər ü pis başü, istər xub, ü mənə birarməntü – O istər yaxşı olsun, istər pis, mənə qardaşımdır.

4. “nə, ... nə”. İnkər bildirir. Azərbaycan dilində eyni vəzifə daşıyan “nə” bağlayıcısından başqa bir şey deyildir (fars dilində bu bağlayıcı “ne” kimidir). Nə mən bətü kaf gunüm, nə tü, bə mən sataş baş – nə mən sənə söz deyəcəyəm, nə sən mənə sataş. Bu bağlayıcının ikinci tərəfi, tamamilə, sərbəstdir. Qeyd etdiyimiz “iş” şəkilçisini qəbul edərək “nəyiş” formasında həmin vəzifədə işlənir ki, bu da Azərbaycan dilinin “nə də” bağlayıcısının tərcüməsi – kalkasıdır.

5. “Əncaq”. Azərbaycan dilindəki “ancaq” bağlayıcısı ilə, demək olar ki, eynidir (cüzi fonetik fərqlə). Tat dilinə Azərbaycan dilindən keçmişdir. Mən ürə qəy çüm daştüm, əncaq ü nəama – Mən onu çox gözlədim, ancaq o gəlmədi; Mən ürə qəy dus daştüm, əncaq ü bəsər nəafta – Mən onu çox sevirdim, ancaq o, bunu başa düşmədi.

6. “Ama”. Tat dilindəki bu bağlayıcının rolu fars dilindəki “əmma”, Azərbaycan dilindəki “amma” bağlayıcılarının daşdıqları vəzifəyə müvafiqdir. Tat dilində bu bağlayıcı heç vaxt şiddətlə – təşdidlə deyilmir və ancaq “ama” şəklində təsadüf olunur. Bə mən gufti ki, betü bistən alat astünüm, ama ə biyuru dürma – Mənə demişdir ki, sənə paltar alacağam, amma yadımdan çıxdı.

Bir sıra İran dillərində işlənən və tabesiz mürəkkəb cümlələr əmələ gətirən bir sıra bağlayıcılar, məsələn, “bəlke”, “leykən”, “və-li” və s. tat dilində, bir qayda olaraq, işlənir. Tat dilində bu və ya başqa bağlayıcının vəzifəsini pauza ifadə edir. Tat dilində bağlayıcısız işlənən mürəkkəb cümlələr olduqca geniş yayılmışdır. Burada da Azərbaycan dilinin təsiri əhəmiyyətli rol oynamışdır.

NƏTİCƏ

Vahid Azərbaycan xalqı öz milli-etnik tərkibi ilə çox şaxəli və müxtəlifdir. Bunlardan biri də tatlardır. Azərbaycan xalqının etno-genezində öz yerinə malik olub bu diyarın aborigen etnoslar qrupuna daxil olan tatlər Azərbaycanın bir sıra rayon və kəndlərində məskunlaşmışlar. Onlar kompakt yaşadıkları yerlərdə, əsasən, ikidillidirlər. Dil insanları birləşdirən ünsiyyət vasitəsi kimi təkcə öz doğma etnik mühiti ilə kifayətlənmir, bu dilin daşıyıcıları olan etnosun ictimai-siyasi vəziyyəti, xüsusilə, burada iqtisadi-mədəni tələbləri mövcud qəbilə, tayfa və xalq dilinin öz əhatə dairəsini genişləndirməyi tələb edir. Belə olduqda etnik dil daha öz məhdud rolunu oynaya bilmir. Bir dildə danışan kiçik insan cəmiyyəti, yaxud indi qəbul olunduğu kimi azsaylı xalqın nümayəndələri fəaliyyət dairələrini genişləndirmək üçün daha böyük başqa xalqın dilini bilmək ehtiyacını duyurlar. Çünki bu dil daha əhatəli, daha geniş yayılmışdır və daha çox insanları birləşdirir. Bu zaman ikidilliyə ehtiyac yaranır: məişət – ailə dili kimi etnos öz dilini saxlayıb qoruyur; ticarət, mədəni, iqtisadi və siyasi əlaqələr üçün nisbətən böyük xalqın dili olan ikinci dili öyrənmək və onu işlətməyə ciddi ehtiyac duyur ki, buradan da ikidillilik yaranır. Tatlar üçün birinci ailə və məişət dili funksiyasını tat dili, ictimai-siyasi və mədəni-iqtisadi qovuşma və əlaqələr dili kimi ikinci dil rolunu isə Azərbaycan dili ifa edir. Azərbaycan dilini özlərinin ikinci ana dili (bəzən də əsas dili) hesab edən və Azərbaycan dilində danışan tatlər sosial-ictimai münasibətlərinə görə fərqlənirlər və tatlərin hamısı eyni dərəcədə Azərbaycan dilinə yiyələnmişlər. Azərbaycan dili, hətta bu gün belə bir sıra tatlərin əhalisinin məişətinə daxil ola bilməmişdir, təkcə idarə – dəftərxana dilidir və xalqlararası ümumi ünsiyyət dili funksiyasını daşıyır. Bəzi kəndlərdə isə bu yaxınlara qədər xalqın aparıcı nümayəndələri, şəhərlə əlaqəsi olan şəxslər və demək olar ki, əsasən, kişilər Azərbaycan dilinə bələd idilər. Tat məktəblərində təkcə Azərbaycan

dilində dərslərin keçirilməsi də kargüzarlıq dili olan Azərbaycan dilinin yerini daha da möhkəmlədir və Azərbaycan dilinin tat dilinə hərtərəfli təsirini sürətləndirir.

Azərbaycan dilinin tat dilinə təsiri hərtərəfli və əhatəlidir. Bu təsir özünün tat dilinin bütün qrammatika və leksikasında geniş dərəcədə göstərir. Fonetik, morfoloji, sintaktik və leksik təsirin bəzi məsələlərini hətta ötəri nəzərdən keçirməklə bu haqda müəyyən təsəvvür əldə etmək olar.

Tat dili fonetikasında geniş işlənən və İran dillərində təsadüf olunmayan ü, ö kimi saitlər ancaq Azərbaycan dilinin fonetik təsiri- dir. Məsələn: düə (tüstü), tölü (tikan), nüşvə (eniş), sürvə (öskürək), zəlü (zəli) və s. Tat sözlərində olduğu kimi, tat dilinə keçmiş bu vokal səslərin birləşməsindən bu dildə öü kimi yeni bir diftonq yaranır və “xalis” tat sözlərində tat dili diftonqu kimi çıxış etsə də (öüşə – meşə, öüsinə – nağıl, töü – titrəmə və s. kimi sözlərdə) fonetik tərkibcə Azərbaycandır. “ı” fonemi də tat dilinə Azərbaycan dilindən keçmişdir. Bu vokalizmə İran dillərində təsadüf olunmur. Tat dilinin rış (saqqal), xıran (satın almaq), çıra (çığırtı), Azərbaycan dilindən tat dilinə keçmiş cırcırma, cırtıdan və s. kimi sözlərdən də göründüyü kimi, bu səs tat dilinin “i” fonemini əvəz etmiş (birinci üç sözdə olduğu kimi), ya da sonuncu iki sözdən göründüyü kimi, Azərbaycan dilindən həmin sözlərlə birlikdə eynilə tat dili fonetika- sına “köç” etmişdir. Tat dilinin ənənəvi boğaz – emfatik samitləri olan və şərti olaraq h, ayn, ğayn kimi verdiyimiz fonemlər tədricən öz yerini Azərbaycan dilinin sərbəst h, ə və q səslərinə verir. (Həsən, müəllim, məğlub sözlərində olduğum kimi).

Tat dili morfolojiyasının bir çox məsələləri Azərbaycan dilinin morfoloji təsirindən başqa bir şey deyildir. Məsələn: başqa – başqa, üzgə – özgə, pis, yaxşı – yaxşı, balacə – balaca kimi sifət bildirən sözlər, tat dilində özünə məxsus morfoloji əlaməti olmayan Azərbaycan dili sıra sayları (birinci, ikinci, üçüncü və s.), Azərbaycan dilinin kəsir sayları (ikidə bir, üçdə bir və s.), Azərbaycan dilinin zaman zərfləri, ora, bura kimi yer zərfləri, unsuz – onsuz, unsuz də – onsuz da, əksinə, doğrusu, ümründə – ömründə, hiç vəxt – heç

vaxt kimi tərzli hərəkət zərfləri, təsdiq və inkar zərfləri ancaq Azərbaycan dilinin tat dilinə morfoloji təsirinin nəticəsi kimi izah oluna bilər. Tat dilində geniş işlənən “əlləş güftən” – əlləşmək, güləşmək, əxtərmiş saxtən – axtarmaq, süpürləmiş saxtən – süpürləmək, qamar zərən – qamarlamaq, tumar dərən – tumarlamaq, alış-veriş saxtən – alış-veriş etmək, qazanc saxtən – qazanmaq, utanmış birən – utanmaq, yolçuluq saxtən – dilənçilik, yolçuluq etmək və s. kimi onlarca mürəkkəb felin əsas söz kökü – feli Azərbaycan dilindən keçmədir və təkcə köməkçi feli tat dilinə məxsusdur. Belə misalların sayını artırmaq olar. Bunlar əsər boyu kifayət qədər verilmişdir.

Tat dilinin möhkəm qrammatik qanunlarından olan təyinlə təyin olunanın yerlərinin İran dillərində, o cümlədən fars, tacik, əfqan və s. dillərdən fərqli olaraq dəyişməsi, yəni təyinin əvvəl, təyin olunanın sonra gəlməsi Azərbaycan dilinin sintaksis təsirindən başqa bir şey deyildir. Bunu, məs., tat dilində “künə di” – qədim kənd (fars dilində “deh-e qədim”), “kələ xunə” – böyük ev (fars dilində “xane-ye bozorg”), “gudəyə gaf” – qısa söz (fars dilində “hərf-e kutah”), yəzuqə ədəmi – yazıq adam (fars dilində “adam-e biçare”) və s. kimi tərkiblərdən də görmək olar.

Tat dilində işlənən tabesiz mürəkkəb cümlələrdə Azərbaycan dili sintaksisinin təsiri güclüdür. Burada, hətta Azərbaycan dilinə məxsus bağlayıcılar tat dili bağlayıcıları ilə paralel işlənilir. Məsələn: tat dilində “həm tü biya, həmiş birartü” (“həm sən gəl, həm də qardaşın” cümləsində tat dili bağlayıcıları işləndiyi kimi Azərbaycan dili bağlayıcıları da eyni ilə işlənə bilir və məna dəyişmir. Belə halda tat dilində yuxarıda verdiyimiz cümlə bu cür səslənir: “həm tü biya, həm də birartü”. “Yalnız” (yalnız), istər, ancaq, təkcə, yoxsa, bəşqə (başqa) kimi Azərbaycan dili bağlayıcıları tat dilinin həmin funksiyalarında olan bağlayıcılarını: klassik “xah”, “tanə”, “qeyri” və sairə sıxışdırıb, demək olar ki, aradan çıxarmışdır. İndi tat dilində yalnız bu Azərbaycan dili şəkilçiləri mürəkkəb cümlə quruluşunda sintaktik məna daşıyıcılarıdır. Məs., tat dilində bu Azərbaycan dili bağlayıcıları aşağıdakı şəkildə işlənir və bütün tatlar tərəfindən rahat başa düşülür: ü istər xub başü, istərsə pis, mənə birarmənü – o

istər yaxşı olsun, istərsə pis, mənim qardaşımdır; mən ürə qəy çüm daştım, ancaq ü nə ama – mən onu çox gözlədim, ancaq o, gəlmədi), gaf hə in gafü, başqə gaf nist – söz elə budur, başqa söz yoxdur və s.

Tat dili leksikasında saysız-hesabsız Azərbaycan sözləri vardır. Bunları tatlar öz doğma sözləri kimi işlədirlər və onların öz ana dili sözləri olduğuna heç şübhə də etmirlər. Bunlara aşağıdakı sözlər nümunə oluna bilər: dirsək, ucuz, seçmə, üzük, gözəl (gözəl), sırtıq, qucə (qoca), qəri (qarı), kük (kök – heyvan, insan), qəyqənaq (qay-qanaq), pusqu, ovçi (ovçu), siniqçi (sınıqçı), ağciyər (qorxaq mənəsində), basma, qazanc, alış-veriş, alver, tapmaca, yaramaz, quş, qarağac, gümüş, içki, keşikçi, tibb bacısı, doğum evi, yalan, keçi, gəlin, toyxana və s. və i.a. Azərbaycan dilinin bəzi sözdüzəldici şəkilçiləri ilə dubl olunaraq paralel işlənir. Məs.: dəmirçi, suçu, odunçu, futbolçu kimi Azərbaycan dili kök və şəkilçiləri ilə bərabər həmin sözə tat dili şəkilçisi də qovuşaraq ikili şəkilçi (mənası dəyişməyən) zəncirini yaradır: Dəgirmançigəri, keşikçigəri və s. Tat dilinin söz yaradıcılığında Azərbaycan dili şəkilçilərinin misilsiz rolu vardır. Belə məhsuldar şəkilçilərə inkar şəkilçilərindən “süz” (ədəbsüz – ədəbsiz, həyasüz – həyasız, xəbərsüz – xəbərsiz), məkan bildirən şəkilçilərdən lıq, luq (finduqluq – fındıqlıq, kuləluq – kolluq), mənsubiyyət bildirən lı, li (əyəllü – uşaqılı, rəhmlü – rəhmli), sənət bildirən “çi”, “çü” (qələyçi – qalayçı, dürvənçi – əkinçi, ərəbəçi – arabaçı) və s. şəkilçiləri nümunə gətirmək olar ki, bunlar da tat dilinə ancaq Azərbaycan dilindən keçmişlər.

Tat dilinə Azərbaycan dilinin fonetik, morfoloji, sintaktik və leksik təsiri getdikcə daha da güclənir və tat dili öz yerini tədricən Azərbaycan dilinə verir. Bu da təbiidir, çünki xalqlarımızın ümumi iqtisadi-mədəni, ictimai-siyasi yaxınlıq dairəsi genişləndikcə Azərbaycan dilinin tat dilinə təsiri getdikcə daha intensiv şəkil alır. Bəzi kəndlərdə məs., 60-70-ci illərdə əgər əhali, əsasən, tat dilində danışdırsa bu vəziyyət 90-cı illərdə Azərbaycan dilinin xeyrinə həll olunmuşdur. Hətta uzaq tat kəndlərində də son 20-30 ildə müşahidə edilmiş tədrici təbii assimilyasiya prosesi hal-hazırda Azərbaycan dilinin xeyrinə intensiv şəkil almışdır. Tat kəndlərində (xüsusilə,

Quba, Dəvəçi, Siyəzən, Xızı, Şamaxı, İsmayılı rayonlarında) əvvəl cavanlar öz doğma dillərini unudurlar. Sonra tədricən yaşlı nəsil Azərbaycan dilinin tam təsiri altına düşür. Tatların bugünkü yaşlı nəslinin dilinə Azərbaycan dilinin təsirinin vüsətini düzgün təsəvvür etmək üçün aşağıdakı nümunələr kifayət edər. Bu ifadə və cümlələr Dəvəçi, Xızı və İsmayılıda 1992-ci ilin yayında bəzi yaşlı tatların danışığında qeydə alınmışdır. Bu tat respondentlərinin sərbəst danışq tərzində burada eynilə qorunub saxlanmışdır.

Tatca: *“Beş illik Ermənistan-Azərbaycan müharibəsi sübut saxt ki, qədim və şöhrətli Azərbaycan xalqı yenilməz xalqı”*. Azərbaycanca: *Beş illik Ermənistan-Azərbaycan müharibəsi sübut etdi ki, qədim və şöhrətli Azərbaycan xalqı yenilməz xalqdır*. Göründüyü kimi, burada təkcə köməkçi fel (saxt-etdi) və bir-iki fel sonluğu taccadır. Qalan sözlər eynilə həm forma, həm də məzmunca Azərbaycancadır. Yaxud: maymə dedi ki, get burqlərini qırx, xəst mu gətirsin – Anam dedi ki, get qaşlarını qırx, qalın tük gətirsin. Buradakı fellərin hamısı Azərbaycan dili felləridir. Belə təsirin başqa nümunəsini aşağıdakı cümlələrdən də görmək olar. Onlarda ancaq köməkçi fel və ya şəkilçi tat dilinə məxsusdur, qalan söz və tərkiblər Azərbaycancadır. Azərbaycan dilindən, eynilə, tat dilinə keçmişdir ki, bu da tat dilində Azərbaycan dilinin yeni ləhcəsinin yarandığını deməyə imkan verir. Məsələn: “Azərbaycan Milli qəhrəmanı maşınqayıma zavodiye baş direktörürü” – Azərbaycan Milli qəhrəmanı maşınqayıma zavodunun baş direktorudur; “Azərbaycanə Əməkdar müəllimü, vətən müharibəsi iştirakçısı Allahverən müəllim axşam orta məktəbiyə baş məsləhətçiyürü” – Azərbaycanın əməkdar müəllimi, vətən müharibəsi iştirakçısı Allahverən müəllim axşam orta məktəbinin baş məsləhətçisidir; “Evə tapşırq: Səməd Vurğun. “Ceyran” şeiri. Əzbərləmiş saxtən” – evə tapşırq: Səməd Vurğun. “Ceyran” şeiri. Əzbərləmək; “Ölməz Azərbaycan şairi M.Ə.Sabir hələ iyirminci əsrə bə əvvəlləriyü yazmış saxte: “Dindirir əsr bizi, dinməyiriz, atılan toplara diksinməyiriz” – Ölməz Azərbaycan şairi M.Ə.Sabir hələ XX əsrin əvvəllərində yazmışdı: “Dindirir əsr bizi dinməyiriz, atılan toplara diksinməyiriz”; “Çəpgözə qaçaq Yədulla

bə Baku tələbə yataqxanasıyə böyük tərbiyəçiyürü” – Çəpgöz qaçaq Yədulla Bakıda tələbə yataqxanasının böyük tərbiyəçisidir; “Çoxuşaqlı qəhrəman ana Minayə xala manqa başçimunu” – çox uşaqlı qəhrəman ana Minayə xala manqabaşçımızdır və s. Tat dilində bu cür Azərbaycan alınmalarının sayı olduqca çoxdur və bu təsir getdikcə daha da artır.

Azərbaycan ərazisində azsaylı xalqın dili olan yazısız dil kimi mədəni perspektivi olmayan tat dilinin ədəbi, mədəni, siyasi və ictimai əhatə dairəsi daha geniş, zəngin inkişaf perspektivlərinə daha çox malik olan Azərbaycan dili ilə tədricən əvəz olunması azsaylı tat xalqının daha çox saylı türk dilli Azərbaycan xalqı ilə qaynayıb qarışmasına səbəb olur. Belə dil etnik konsolidasiya prosesi müsbət hadisə kimi qiymətləndirilməlidir. Lakin bu təbii, mütərəqqi qovuşma və ya qarışmanı qəsdən sürətləndirmə cəhdləri nöqsanlıdır. Belə mənfi hallar milli siyasətimizə ancaq zərər vura bilər, düşmənlərimizə xidmət edər.

Azərbaycan dili əhatəsində tat dili təbii zənginləşmə və təkmilləşmə prosesi keçirir ki, bu da dilin mütərəqqi və normal assimilyasiya prosesinin təzahürüdür. Vahid xalqımızın mədəni-iqtisadi və siyasi-ictimai inkişafının ayrılmazlığı mühitində bu ərazidəki dillərin qarşılıqlı əlaqələrini elmi dəlillərlə tədqir və təsdiq etmək üçün, xüsusilə, bugünkü gərgin siyasi vəziyyətdə olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu dillərin təbii ömrünün yaşamasını təmin etmək üçün həmin dillərin fonetika, qrammatika və leksikasının müxtəlif məsələlərini öyrənmək olduqca vacibdir. Belə tədqiqatlar öz əhəmiyyətinə görə xalqların müasir həyatının reallığı olan demokratik bəşəri tələblərinin mühüm atributlarının ayrılmaz tərkib hissələrindəndir.

Azərbaycan dilçiliyi tarixində geniş və toplu şəkildə tat dilinin tədqiqinə və onun Azərbaycan dili ilə əlaqələrinə həsr olunmuş bu kitab, heç şübhəsiz, maraqla qarşılanacaqdır.

Respublikamızın bütün xalqlarını birləşdirən və onları bir-biri ilə qırılmaz tellərlə bağlayan qədim, zəngin (elə buna görə də bütün türkdilli xalqlar üçün də ortaq dil ola biləcək), ədəbi və rəsmi dövlət

dili olan Azərbaycan dilinin tat dilinə, onun müxtəlif ləhcə və şivələrinə müsbət təsiri və bu zorakılıqdan uzaq təbii inkişaf yolu ilə də Azərbaycanın müxtəlif azsaylı xalqlarından biri olan tatların dilinin zənginləşməsi məsələlərinin müxtəlif cəhətlərinin geniş və hərtərəfli tədqiqə ehtiyac vardır və bu sahədə tədqiqatlar, heç şübhəsiz, gələcəkdə də davam etdiriləcəkdir.

* * *

MÜƏLLİFİN AZƏRBAYCAN TATLARININ DİLİNƏ DAİR ÇAP ETDİRDİYİ MONOQRAFİYA, KİTABLAR VƏ MƏQALƏLƏR

1. Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsi. Bakı, 1971, həcmi 9 ç.v. (Azərbaycan dilində).
2. "Düta birar" ("iki qardaş"). Toplayanı və tərtib edəni M.Hacıyev. Bakı, 1993, həcmi 5 ç.v. (tat dilində).
3. "Vasal" ("Bahar"). Tat şairlərinin antologiyası. Müqəddimə müəllifi (0,5 ç.v.), toplayanı və tərtib edəni M.Hacıyev. Bakı, 1994, Həcmi 5 ç.v. (tat dilində).
4. Bə aftayaz bə yə cigə ("Günəşlə birgə"). Azərbaycan şairlərinin tat dilində şeirləri. Həcmi 7 ç.v. Müqəddimə (həcmi 0,5 ç.v.) və tərcümə M.Hacıyevindir. Bakı, Azərənşr, 1997 (tat dilində)¹.
5. Azərbaycan tatlarnının dili. Bakı, 1995 (Həmin əsər bu kitabda verilir).
6. Dəstürə tin, birar ("Əlini ver, qardaş"). Şeirlər və poema. Bakı: Mütərcim, 2006 (tat dilində).

Jurnal məqalələri

1. İran dilləri və ləhcələri. Azərb. SSR EA "Xəbərləri" (İctimai elmlər seriyası), №3, 1962 (Azərb. dilində).
2. Tat dilinin öyrənilməsi tarixindən. Azərb. SSR EA "Xəbərləri" (İctimai elmlər seriyası), № 4, 1962 (Azərb. dilində).
3. S.Ə.Kəsrəvinin azəri dili materiallarının təhlilinə dair (tat dili materialları əsasında). Azərb. SSR EA "Xəbərləri" (ictimai elmlər seriyası). № 6, 1965 (Azərb. dilində).
4. О влияние русского языка на татский. «Материалы V Всесоюзной конференции по Иранской филологии». Душанбе, 1966. (Tezislər, rus dilində).

¹ Biblioqrafik məlumatı çap olunduğu (1995) illərdən sonrakı bəzi materiallar da daxil edilmişdir.

5. Xaqani Şirvani harada doğulmuşdur? Azərb. SSR EA "Məruzələri", № 5, 1960 (Azərb. dilində)

6. О некоторых топонимических названиях территории Азербайджана. «Материалы Всесоюзной конференции тюркологов», Баку, 1969 (tezislər, rus dilində).

7. Bakı Şərqşünaslıq İnstitutu. [k1] "Peyam-e nevin" jurn, № 3, 1968. Tehran (fars dilində).

8. Tat dilindəki bəzi bitki adlarının etimologiyasına dair. Azərb. SSR EA "Xəbərləri" (ictimai elmlər seriyası), № 3, 1970 (Azərb. dilində).

9. Об этнониме «тат», «Сборник археологических и этнографических исследований Азербайджана в 1971 г.». Баку, 1972 (Tezislər, Şərikli, rus dilində).

10. [k2] О некоторых географических названиях Азербайджана. В сборники «Вопросы тюркских языков и их соотношения с другими языками». Баку, 1973 (rus dilində).

11. Bir İran dilinin Sovet İttifaqında tədqiqi haqqında (Tat dilinin tədqiqi), I məqalə. "Peyam-e nevin" jurnalı, N 8, 1974, Tehran (fars dilində).

12. Bir İran dilinin Sovet İttifaqında tədqiqi haqqında (Tat dilinin tədqiqinə dair). II məqalə. "Peyam-e nevin" jurnalı, N 9, 1974, Tehran (fars dilində).

13. İran dilləri. Azərb. Sovet Ensiklopediyası. IV ç., Bakı, 1980

14. Tat dili. Azərb. Sovet Ensiklopediyası. IX ç., Bakı, 1986

15. Tatların mədəni inkişaf yolları. "Şərq xalqlarının keçmişi və gələcəyi". Şərqşünasların IV Ümumittifaq konfransının materialları, Moskva, 1991 (rus dilində)

16. Azərbaycanda milli siyasət və tatların ikidillilik problemləri. Azərbaycan Respublikasının milli siyasəti: problemlər, perspektivlər". Respublika elmi-nəzəri konfransının materialları. Bakı, 1994.

17. Несколько слов о горских евреях – татах. "Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук". Баку: Мугарджим, 2002.

Qəzet məqalələri

1. Quba rayonunun bəzi toponimlərinin mənşəyi haqqında. "Qızıl Quba" qəz., 21.08.1961.

2. C.Cabbarlı ilə prof. Millerin görüşü. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz., 02.07.1966.

3. Maraqlı tərcümələr. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz., 10.01.1970

4. Tatlarda novruz bayramı. "Pamir" qəz., 20.03.1988, Əfqanıstan (Dəri dilində), Kabul.

5. Bir bədəndə bir ürək olmalıyıq. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz., 02.03.1990.

6. Xalqlarımızı bağlayan tellər (müsahibə). «Бакинский рабочий» qəz., 15.03.1991 (rus dilində).

7. Tatlar haqqında. "Yurddaş" qəz., 28.08.1991.

8. Bir can, bir ürək. "Vətən səsi" qəz., 10.10.1991.

9. Nicatımız birlikdədir. "Ədəbiyyat qəzeti" qəz., 25.12.1992.

10. Tat dilində bir neçə şeir. "Talış sədo" qəz., 02.02.1993

11. Birliyimizə inanıram. "Nicat yolu" qəz., 19.03.1993.

12. Düşmən fitvasına uymayaq. "Nicat yolu" qəz., 9.04.1993.

13. Bizim bir vətənimiz var: Azərbaycan. «Бакинский рабочий» qəz., 10.04.1993. (rus dilində)

14. Azərbaycandan kənardə yaşayan tatlara, dünyanın bütün sülhsevərlərinə müraciət. "Azərbaycan" qəz., 10.04.1993. "Nicat yolu" qəz., 3.05.1993.

15. Tatlar. "Talış sədo" qəz., 6.04.1993.

16. Tatca şeirlər. "Talış sədo" qəz., 18.05.1993.

17. Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü və Azərbaycan xalqlarının milli birliyi. "Nicat yolu" qəz., 23.06.1993.

18. Türkün türkdən başqa dostu var... "Nicat yolu" qəz., 15.10.1993.

19. Azərbaycan tatlarının qondarma Talış-Muğan respublikası haqqında bəyanatı. "Nicat yolu" qəz., 27.10.1993.

20. İftixar hissi ilə: Tatlar haqqında söz. «Вышка» qəz., 19.03.1994.

21. Əsil ziyalılıq milli birlik rəmzi olmaqdır. “İstiqlal” qəz., 19.04.1994.

22. Azsaylı xalqlara böyük qayğı. I məqalə, “İstiqlal” qəz., 24.05.1994 (şərikli).

23. Azsaylı xalqlara böyük qayğı. II məqalə, “İstiqlal” qəz., 14.06.1994 (şərikli).

24. Azsaylı xalqlara böyük qayğı. III məqalə, “İstiqlal” qəz., 21.06.1994 (şərikli).

Tərcümələri

1. Tat xalq nağılları. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 16.11.1990

2. Tat nağılları. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 23.04.1993

MÜƏLLİFİN TATLAR VƏ TAT DİLİ MÖVZUSUNDA ELMI KONFRANSLARDA VƏ SİMPOZİUMLARDA MƏRUZƏ VƏ ÇIXIŞLARI

1. “Tat” sözü haqqında. “İranistlərin Ümumittifaq konfransı”. Leningrad, 24-27, 01.1962 (məruzə ilə).

2. Tat dilində rus alınmaları. “İranistlərin Ümumittifaq konfransı”, Düşənbə, aprel 1966 (məruzə ilə).

3. Tat dilində ərəb emfatik samitləri. “Ərəbistlərin III Ümumittifaq konfransı”. Yerevan, iyun 1969 (məruzə ilə).

4. Azərbaycan ərazisindəki bəzi toponimik adların mənşəyi haqqında (tat dili əsasında). Türk dillərinə dair Ümumittifaq konfransı. Bakı, Sentyabr, 1969 (məruzə ilə).

5. “Tat” etnonimi haqqında. Azərbaycanda 1971-ci ildə aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların nəticələrinə dair respublika elmi konfransı”. Bakı, may, 1971 (məruzə ilə).

6. Tatların adət-ənənəsində Novruz bayramı. “Milli barışıq: nəticələr, problemlər və vəzifələr”. Elmi konfrans. Əfqanıstan. Kabul, fevral, 1988 (məruzə ilə).

7. Tatların mədəni inkişaf yolları. “Şərqi xalqlarının keçmişi və gələcəyi”. Şərqi xalqların IV elmi Ümumittifaq konfransı. Mahaçqala, 1-5 sentyabr, 1991 (məruzə ilə).

8. Azsaylı xalqların dil və mədəniyyətlərinin inkişaf məsələləri və ADP-in milli siyasəti. “Milli münasibətlər və ADP-in dərsləri elmi-praktik konfransı” (Azərbaycan EA Milli münasibətlər institutunda), 30 may 1992, Bakı (məruzə ilə).

9. Milli siyasət və Azərbaycan tatlarının ikidillilik məsələləri. “Azərbaycan Respublikasının milli siyasəti: problemlər, perspektivlər”. Elmi-praktik konfrans. Bakı, aprel, 1994 (məruzə ilə).

10. “Tatlar kimdirlər?” Tatşünasların beynəlxalq konfransı. İran. Azad İslam Universiteti. Dekabr, 1999 (Məruzə ilə).

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

Abdullayev İ. İran dilləri və onların tədqiqinə dair. "Oktyabr inqilabı və Azərbaycan dilçiliyi məsələləri". Bakı, 1967.

Adilov M. Sözlərin mənşəyi. "Elm və həyat", № 6, 1967.

Axundov R. Rusca-türkcə lüğət. Bakı, 1929.

Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. I c., Bakı, 1967.

Azərbaycan dilinin qrammatikası. II hissə (Sintaksis), Bakı, 1959.

Botanika terminləri lüğəti. Bakı, 1956.

Dədə Qorqud. Bakı, 1939.

Dədə Qorqud. Bakı, 1962.

Əlizadə S.Q. "Şühədanamə"də adlar (namizədlik dissertasiyası). Bakı, 1970.

Ənvər Məmmədخانlı. Babək. "Azərbaycan" jurnalı, № 5-6, 1993.

Əhmədov T. Tat dilinin Quba ləhcəsi (Namizədlik dissertasiyası). BDU. k/x.

Əhmədov T. Tat və Azərbaycan dillərindəki bəzi müştərək sözdüzəldici şəkilçilər haqqında. Azərbaycan EA "Xəbərləri" (dil, ədəbiyyat və incəsənət seriyası), № 6, 1969.

"Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 09. 05. 1969.

Zərinəzadə H. Fars dilində Azərbaycan sözləri (Səfəvilər dövrü). Bakı, 1962.

Kərimov R. Tovuz şivələrində bitki adları. Azərbaycan EA "Xəbərləri" (ict.elm.seriya), № 1, 1959.

Məmmədov A. Məhəbbətın səsi. Bakı, 1968.

Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş. Bakı, 1968.

Mikayıl Müşfiq. Əsərləri. I c., Bakı, 1966.

Rəsul Rza. Talant, bilik, zəhmət. "Azərbaycan" jurnalı, № 12, 1977.

Rəhimov M. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri haqqında qeydlər. Azərbaycan SSR EA "Xəbərləri" (Ədəbiyyat, dil, incəsənət seriyası), № 4, 1968.

Rüstəmov R.Ə. Quba dialekti. Bakı, 1961.

Çəmənzəminli Y.V. Qan içində (roman). Bakı, 1966.

Cəlil Məmmədquluzadə. Əsərləri, II c., Bakı, 1976.

Hatəmi H.Z. Fars danışığı dili. Bakı, 1965.

Hacıyev M.İ. Tat dilinin öyrənilməsi tarixindən. Azərbaycan SSR EA "Xəbərləri" (ictimai elmlər seriyası), N 3, 1962.

Hacıyev M.İ. Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsi. Bakı, 1971.

Hacıyev M.İ. Ehsan Yarşater. "İran dilləri və ləhcələri". Azərbaycan SSR EA "Xəbərləri" (ictimai elmlər seriyası), N 3, 1962.

Hüseynov H. Azərbaycanca-rusca lüğət, rusca-Azərbaycanca lüğət. Azərbaycan EA nəşri, I hissə.

Cabbarlı S. Onu kim unudar (C.Cabbarlı haqqında xatirələrim). Bakı, 1969.

Şirəliyev M.A. Azərbaycan dialektlərinin toplanması üsulu və prinsipləri. "Dil. İnst. əsərləri", I c., 1947.

Şirəliyev M.A. Bakı dialekti. Bakı, 1957.

Rus dilində

Алексидзе Э.Г. Выражение отрицания в Индо-Иранских языках. VI Всесоюзная научная конференция по актуальным проблемам Иранской филологии. Тбилиси, 1970.

Бакаев Ч.Х. Язык курдов СССР. М., 1973.

Брук С.И. Население Передней Азии. Народы Передней Азии. М., 1960.

Бертельс Е.Э. История персидско-таджикской литературы. М., 1960.

Гаджиев М.И. Конахсидской говор татского языка. Автор. канд. дисс. Баку, 1966.

- Грюнберг А.Л. О месте татского среди Иранских языков. «Вопросы языкознания». М., № 1, 1961.
- Грюнберг А.Л. Язык Североазербайджанских татов. Л., 1963.
- Гулиев Г.А. Таты. «Народы Кавказа». II, М., 1969.
- Дорн Б. Каспий. СПб, 1875
- Дреннетюркский словарь. Л., 1969.
- Жирков Л. Персидский язык. М., 1927.
- Жуковский А.В. Материалы для изучения персидских наречий. Часть I, М., 1893.
- Залеман К.Г., Жуковский А.В. Краткая грамматика новоперсидского языка. М., 1890.
- Корш Е. Следы диалектического ротацизма в Среднеперсидском языке. «Древности Восточные». Т. III, М., 1907.
- Кубанова Л.А. Тюркизмы в диалектной лексике русского языка (Автореферат кандидатской диссертации). М., 1968.
- Курдоев К.К. Курдский язык. «Современный Иран». М., 1957.
- Курдоев К.К. Грамматика курдского языка. М., Л., 1957.
- Малов С. Памятники древнетюркской письменности. М. – Л., 1951.
- Мамедов О.К. Имя существительное в Орхон-Енисейских памятниках (Автореферат канд. Дисс.), Баку, 1967.
- Миллер Б.В. Таты, их расселение и говоры (материалы и вопросы) Баку, 1929.
- Миллер Б.В. Татские тексты. «Иранские языки», М., 1945.
- Миллер Б.В. Талышский язык. М., 1953.
- Миллер Б.В. Русско-персидский словарь, М., 1953.
- Миллер Б.Ф. Очерк морфологии европейско-татарского языка. М., 1903.
- Нутсубидзе Ш. Руставели и Восточный ренессанс. Тбилиси, 1967.
- Оранский И.М. Введение в Иранскую филологию. М., 1960.
- Пахалина Т.Н. Ишкашимский язык. М., 1959
- Пахалина Т.Н. Ваханский язык. М., 1975

- Пахомов Е. Краткий курс истории Азербайджана. Баку, 1925
- Пейсиков Л.С. Тегеранский диалект. М., 1960
- Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. IV
- Розенберг Ф. Материалы по Двадцатному счету. «Языко-ведческие проблемы по числительным». М., 1972
- Ромаскевич А.А. Лар и его диалект. «Иранские языки». М., – Л., 1945
- Саади. Гулистан М., 1959
- Саадиев Ш.М. О некоторых особенностях уподобления языков лезгинской группы Азербайджанскому языку (В связи с дбуязычием лезгиноязычных народностей). «Вопросы тюркских языков и взаимоотношения их с другими языками». Баку, 1972
- Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (СМОМПК). Вып. 20, Тифлис, 1894.
- СМОМПК. Вып. 29. Тифлис, 1901
- Сетаров Д.С. Тюркизмы в русских названиях плем «Советская Тюркология», № 2., 1970
- Соколова В.С. Очерки по фонетике Иранских языков. М.Л., 1953
- Соколова В.С., Пахалина Т.Н. Гилянский язык. «Современный Иран». М., 1957
- Сравнительная грамматика русского и азербайджанского языков, Баку, 1954.
- Сысоев Б.М. Тюркское население Азербайджана в XVII в. «Изв. Общество обследования и изучения Азербайджана», № 1, 1926
- Тугушева Л.О. Древние уйгурские стихи. «Советская тюркология», № 2, 1970
- Фролова В.А. Белуджский язык. 1960
- Шаропов Н. Некоторые вопросы обогащения лексики таджикского тюркскими языками. «Вопросы тюркских языков и взаимоотношения их с другими языками». Баку, 1972
- Ширалиев М.А. Основные вопросы взаимодействия взаимоотношения языков народов СССР (На материале

Азербайджанского языка). «Взаимодействия взаимоотношения языков народов СССР». М., 1969

Саадиев Ш.М. Говор лезгинского языка. «Изв. АН Азерб. ССР» (Сер. общ. наук); № 1, 1959

Саадиев Ш.М. Склонения существительных в Крызском языке. «Известия» АН Азерб. ССР (Серия общ. Наук), № 4, 1961

Fars dilində

Borhane qate'

Qamuse torki-ye Şəmsəddin Sami

Cəlal al-Əhməd. Tatneşinhaye bəluke Zəhra. Tehran, 1337.

Əbülfəzl Azemude. "Ləhcə-ye Qonaqkəndiye zəbanə tati Maqsud Hacıyev, montəşeri-ye akademi-ye olume Azərbaycan, Baku, 1971. "Rahnoma-ye ketab", № 4,5,6,1353. Tehran (1974).

Əbdüləli Karəng. Tati və Hərzəni. Təbriz, 1333.

Əli Əbdoli. "Vaqi-ye şirin", Mə'rofi – ye ketabe "Düta birare" Maqsud Hacıyev, montəşere-yə nəşriyye – ye Azərnəşr, Baku, 1993, "Kileva", № 7, 1373, Tehran.

Hacıyev Maqsud. "Tatha və zəbanə tati". "Pəyame nevin", № 3, 1346, Tehran.

Hacıyev Maqsud. Dər bare-ye təhqiqe yeki əz zəbanhayə İran dər Ettehade Şurəvi Zəbanə tati). Məqalə-ye I. "Pəyame nevin", № 8, 1352, Tehran.

Hacıyev Maqsud. Yenə orada. Məqalə-ye 2. "Pəyame nevin". № 9, 1352, Tehran.

Dehxoda. Loğatname.

Fərhənge Əmire Kəbir.

Firuzabadi. Əlqamus-Əl-mohit

Mahmud Qaşqari. Divane loqat-ət-türk. II

Məlik-əş-şüəra Bəhar. Divan. Tehran, 1342.

Naseh Nateq. M.İ.Hacıyev. Guyeş-e Qonaqkəndi ye Tati. 230 c. be zəbanə Azərbaycani. "Zəbanə Azərbaycan və vəhdət-e milli-e İran". Tehran, 1358 (1985)

Yəhya Zəka. Guyeşə Kəringane tati. 1334, Tehran.

Ehsan Yarşater. Zəbanha və ləhcehayə İrani. Tehran, 1336. "Əttalaat-e həfteki" jurnalı. № 1570, Tehran, 1350.

Avropa dillərində

İ.Berezin. Lexerxes sur les dialectes Persans. Kazan. 1853.

V. Minorski. Tat. Ensiklopedik of İslam. Leyden-Leypsiq. 1934

İXTİSARLAR

T.d. – Tat dili
 Az. (bəzən də az.) – Azərbaycan dili
 Ə. – D. – Tat dilinin Ərüsüküş-Daqquşçu ləhcəsi
 Q. – Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsi
 Ab. – Tat dilinin Abşeron ləhcəsi
 Balax. – Tat dilinin Balaxanı ləhcəsi
 Məl. – Tat dilinin Məlhəm ləhcəsi
 Qub. – Tat dilinin Quba ləhcəsi
 X. – Tat dilinin Xızı ləhcəsi
 Surax. – Tat dilinin Suraxanı ləhcəsi
 Teh. – Fars dilinin Tehran ləhcəsi
 M.F. – Müasir fars dili
 Müq.et – Müqayisə et
 Ş. – Tat dilinin Şamaxı ləhcəsi
 M. – Tat dilinin Mədrəsə ləhcəsi
 Yə. – Tat dilinin yəhudi ləhcəsi
 La. – Tat dilinin Lahıç ləhcəsi
 D. – Tat dilinin Dəvəçi ləhcəsi
 F.d. – fars dili
 Sanskr. – Sanskrit dili
 Avest. – Avesta dili
 Q.f. – Qədim fars dili
 Kl.F.d. – klassik fars dili
 Ər. – Ərəb dili
 K. – Tat dilinin söz kökü
 R. – rus dili
 Tal. – talış dili
 Kürd. – Kürd dili
 Əfq. – Əfqan dili
 Qum. – Qumuq dili
 Türk – Türk dilləri

Q. türk d. – Qədim türk dilləri
 Özb. – Özbək dili
 Qırq. – Qırğız dili
 Xakas. – xakas dili
 Tuvın. – Tuvın dili
 Uyğur. – Uyğur dili
 Qazax. – Qazax dili
 Noqay. – Noqay dili
 Tatar. – tatar dili
 M.Q. – Mahmud Qaşqari. “Divani-loğat ət-türk”
 ДТС – «Древнетюркский словарь». Л., 1969
 Bot. – Botanika termini
 Coğr. – coğrafi ad

* * *

TAT DİLİNDƏ MƏTNLƏR

I. Ümür da¹

Raftüm dürüm bəbun qazi,
 Düta siçan bavazi.
 Sənqə şüdüüm nə rasi,
 Ama varaft bə sər vinimə.
 Bü vinimə xuni.
 Xunə dərüm bə xari
 Xari bə mən güyo da.
 Güyoyə dərümbə bə'bə'
 Bə''bə bə mən dümbə da.
 Düməbəyə dərüm bə pırzə,
 Pırzə bə mən qaqal da!
 Qaqalə dərüm bə mala
 Mala bə mən kitab da.
 Kitabə dərüm bəxuda
 Xuda bə mən ümür da.²

II. Bə pələngaz əs

1. Ya ouçı bə zirü əs raft bə öüşə. 2. Bəkinar öüşə firma ə''əs, daraft bəöüşə, əsə raha da. 3. Əs yə kəm çarist, invəxt yə pələng di ürə, gufti bə əs: – Mən türə bistən xarüm. 4. Əs bəü cavab da: – Nə''ən, süftə biya zürmunə sinəmiş sanim, mənə bər, bə''də xan. 5. Pələng bədən: – Başkun, zürmunə peymunim. Süftə pəs ə cü başləmiş sanim? 6. Tü mdani, əcü keftürü əzü, – gufti bə pələng əs. 7. Pələng bədən: – Biya əsər arakərə lup şunim. 8. Əs lup bəşündə, bə-

¹ Bu materiallar müəllifin "Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsi" (Bakı, "Elm" nəşr, 1971) monoqrafiyasından götürülmüşdür.

² Bu şeir və ya hekayə parçalarına "kumulyativ" parçalar deyilir. Belə parçalarda bir hadisə o biri hadisə üçün, ikinci hadisə üçüncü hadisə üçün və s. səbəb olur. Belə hekayə və ya ədəbi parçalar fars, tacik dillərində də çoxdur.

minke arakərə baftərən bidərün ou, üzgüm zərə-zərə bədürmarən bə kinar. 9. Pələng, bədoyistən, əzin dəs¹ arakərə bundəsü lup şund², girəşt. 10. Ama bədən əs, gufti: – Mən türə üzüm bistən xarüm. 11. Əs gufti: – pay üzüm mən bətü yə kar qədəqə tünüm. 12. Pələng xəbər astə: – Çü kar? – Biya lüngaymunə bizənim bə sənq, yəra vinim ki bistən əsənq ataş kənü. 13. – Başkun, – bədən pələng. Əs payist bədən yə kələ sənq, tik bü bəsər dəs, yə likət kəşi bə sənq. 14. Ə sənq çini ataş dürma ki çüma pələng ə hədəqə xıştən dürma. 15. – hə, üzüm biya tü bə sənq likət bizən, bədən bə pələng əs. 16. Pələng yə likət bəzərən bə sənq, lüng xıştəniş xürd bəstən, ataşış nə bastən kəndən. 17. Pələng ə əs in zürə ki, nədi, ə tərzi andümü lərzi, virixt raft daraft bə çike xıştən. 18. İn vəxt yə burə kürk ama rast bü bə pələng. 19. Di ki, pələng, ax-uf bəstən, xəbər asta: – Beçü ax-uf bəstəni? Lüng, türə ki xurd saxte? 20. Pələng gufti: – Əs. 21. Bə''də ə gürg, xəbər asta: – Yara gun ki, ha, tü əs direyi, nə? Əzü tü nəbətərsirəni? 22. Gürg xəndist (xəndüst) gufti: – Tü mənə çü hisab saxtəyi? Mən əzü bətərsirənüm? Mən ürə xardamiş. 23. Pələng gufti: – Namaşü, duri bətəni. 24. Gürg gufti: – Tü bə mən inamiş nəbəbirəni, ürə bəmən nuşun tin, mən ürə xarüm. 25. Pələng bə əsə bə gürg uşun dərən vəgüft (vəküft) ürə bə aray düta pənce xıştən bəhava ki, əsə vinü (vunu). 26. Pələngə pəncəhayü kürkə çini bəqoqundən ki, canü bədürmarən, inə pələng nə (na) bastan ki, gürg mürde. 27. Pələng xəbər bastarən: – Əsə bədirəni? 28. Ə gürg cavab nəbamarən, yə rayiş xəbər bastarən: – Çübü? Əsə bədirəni? 29. Əgürg yərayiş (yəraş) cavab nəbamarən. 30. Pələng, hürsin bəbirən, bəzərən gürgə bəxari, bədirən ki, de zu can gürg dürmare. 31. Bəxəndistən, bədən: – Aşnə, pəs tü bədən biri ki, mən əs xardam, hə ədur əsə bəyə ra dirənaz ə tərzi ki, cantü dürma. Hələ həlalü bəmən ki, mən bəhürəz gafiş saxtam, nəmürdam.

*Rus dilindən tərcümədir.
 Gümür kəndi, ali təhsilli, 35 yaşında.*

¹ "Dəs" sözlünü "əl" sözü ilə qarışdırmamalı, burada çayın bu tayı mənasındadır.

² "Bəşündən" olmalı idi.

III. Mujnə mayə ə biyar 'əyələ çənəm dūrard'?

1. Yə duxdərle bəbirən bə yə di. İn duxtərləyə hiç kəsü nəbəbirən, yə əziz xələfə mayü bəbirən. Nəbastənüm ə qəzyəyü, ə xudayiyü, ya ki, ə pirü, ya bəlkə ə bəxt in duxtərləyü, yə ruz inə mayüriş bun dinya raftəni bəbirən. Gal bəzərən duxdər xıştənə maç-quç bəsaxtən, bə"də bəmürdən. Duxtərlə ha ruz bartən bəsər qəbür may xıştən, ya səhət, sə səhət bəgirəstən, ərs cüm xıştənə sayil bəstən. Cəməət əni di çənqədə fikir-şükür bəstənund in duxtərə əzin ədat dur sanund bə"mələ nəbəmarən (bəsər namarən). İn küşkə duxdərle yə sal vasal – zumusdun bartən-bamarən bəsər qəbür may xıştən. 2. İn xəbər bartən bəyə qucəyə mərd əni di barasirən, in quca bətirən ki, (bətən ki) in duxdər in karə diyə ədat saxte. 3. Ürə tərək saxtən hə çatüntə (?) bistən başü. 4. Xəbər astarund (usdarund) mərdun əzin quca. 5. Axir imu çü sanim ki, ha, bədül əni yetimiş nəvarəftənim, dülürə xürd nə sanim. Həmiş ki, əzin haruz unca raftən, ə bəsəhətəyaz girəstən xulas sanim. 6. Qucə gufti: 7. – Bərind bə sər ra əni əyələ yə kurə mujnə raha tinind, diyə bəsər qəbür may xıştən bisən (bistən) nə buray. 8. Çənəm ki, in qucəyə mərd guftire bü hə üntəriş saxtund. 9. Duxdər səbəhin ama ki, buray bətən qəbür may xıştəni, di ki, yə kure mujnə ə dərü rayü kar bəstən. 10. Nişt bə tamaşə, di ki, hər yeki yə çiz bəduhunu bəyə taraf, yekəmayiş ki, hə ti bə üzgə taraf bartanund. 11. Qəykinü bəü in ləzzət da ki, küşkə mujnəha bəduhunşun həçan dətəyşun çiz bartanund. 12. Nişt, nişt in bə tamaşə bəin mujnəkürə, yə vaxt di ki, burun şangum bire. 13. Vəxtişt raft bəxunə. 14. Səbəhin vəxişt raft yarayiş bəqal qəbür may xıştən, di in mujnəkürəyə, nişt bə tamaşə saxtən. 15. Yə vaxt di ki, şangum bire, vəxişt raft bəxunə. 16. Yə çən (çan) ruz vəxişt ki, buray bətən qəbür may xıştəni, ama bənd bü bəin müjnəkürə. 17. Bə'də diyə qəbür may hiç bəbiyarü nəafta, hə bətən in mujnəkürə ama. 18. Raftund mərdun bətən əni qucəyə mərd ki, vay kələ mərd-e, in əyələ diyə bəsər qəbür may xıştəni nəbartən, əncaq haruz bətən əni mujnəkürə bartən. 19. Kələ mərd gufti: –

Başkun, ü hasandü, burayind mujnəkürəyə varzunind, mujnəha bəüzəə cəkə burand, duxtəriş diyə unca nəmuray. 20. Hintəriş saxtund, kureyşune varzundə bə'də mujnəha bə üzgə çikə raftund. 21. Duxdər yə ruz, dü ruz, raft unca nişt, di ki, hiciz nist. 22. Vəxişt ama bəxunə, diyə bəsər qəbür may xıştən nə raft, nəgirəst.

IV. Bəhlul Danəndəyə sətə nəqülü

I nəqül

1. Bəhlul Danəndəyə ə xıştənü üzgə yə kələ birarüriş bəbirən. 2. İn birarü qəy varlü bəbirən. 3. İn varlüyə birar hər vaxt bə in Bəhlul Danəndə nişqənd mise, məşmərü ki, tü kasibi, səbəhtürə çüm nəbədaştəni, qazanc saxtetürə hə imruz bəxardəni, bə səbəh (bə səbəh) hiciz nəbənərəni. 4. Əncaq mən döülətbəndüm, bə səbəhməniş kurə bəsaxtənüm. 5. Yə ruz Bəhlul Danəndə bəzən xıştən bətirən ki, səbəhin bə xune birarmə (n) qunaq bistən burayim. 6. Səbəhin Bəhlul bəzən düta sini aş saxtə bəstən. 7. Bəbərdən bə birar xıştən. 8. Bəxune birar bərasirənund. 9. Bəhlul bəzən bətə (n) ki, yə sini aşə bil bədərü həyat. 10. Zəniş aşə yekiyürə bənərən bə burun, hə bə yekiyaz badaraftənund dörnə. 11. Yekəm bəniştənund, yəbirdən bə şünərənund ki, bə burun ya cigəbuq hist. 12. İn birar bəxiştən bədürmarən bəburun, bədərən ki, yə dəstə səgə, pişigə bəzir payü yə sini aş. 13. Xəbər bastərən ə Bəhlul ki, in cü həqsabü? 14. Bətən: – Tünəbətirən biri ki, bə pusova çiz naharüm. 15. Bəhlul bə güftən ru xıştənə bəbirar xıştən ki, vay birar mən-e, bəşiqəm nəxardə bəpusa şundə birə çiz bə səg-pişik qismət maşü.

II nəqül

1. Ya ruz Artəşar padşah bəvəzir-vəkilaz bəgiraştənbü ə yə ra. 2. Di ki, yə mərd nişte bə löü ra, sətə küre xakiş cəm saxtə nare bəqənşəl xıştən. 3. Xəbər bastərən ki, ay mərd, tü kisti? 4. Bətən ki,

mən Bəhlul Dənəndəyüm. 5. Artaşar padşah xəbər bastərən ə Bəhlul ki, in sətə kure xak be çüst? 6. Gufti ki, inhayə hər yekiyürə be ye çiz naram. 7. İn süfteyinə kurə un guftirəniyə ki, bəzən sır mətin, in-yeşik ü guftirənüyü ki, aqrebətürə raha dərə ə üzgə aqrədə məgi, vaygə zürin başund, beşun kəmər məbənd, əzşun betü aqrədə nəmdüre. 8. İn axirinciyə kurə ü gufirəniyə ki, bə padşa ihtar saxtə kəmər məbənd, əzü xeyr namrasü. Padşa bəin Bəhlul xəndist, əsxıştənə piş saxt, raft. 10. Vəzir – vəkilış bəruzü. 11. Aman ki, vəzir Artaşar padşayə fikir bərdəbü ki, in mərd sətə gaf saxt, padşa bəin gafa xəndist, aman ki gafe ən Bəhlulə hər sətəyü bəmən hist: Mən bəzən sır mütünüm, aqrabəmənə raha dərəm, ə xiştənmən dur saxtam, üzgə aqrabəyə be mən aqraba saxtam, mən həməşəyiş bə padşamən güvənmiş bəbirənüm. 12. Mən bistən kafay əni gijə¹ Bəhlulə yuxləmiş sanüm. 13. Bamarən bə xunə, padşayə ye xubə quçu bəbirən, inə bədüzdirən, əzin aqrabey xiştəniş pancta numluyüriş gal bəzərən ki, şangumi bəmən qunaqind. 14. Bamarənd bəniştənd. 15. Zənə gal bəzərən vəzir ki, bəhiçkəs məgun, pəs quç padşayə düzdiram bistən küşim xarim. 16. Vəzir quç padşayə bəbərdən bə tarikə goudun pana bəstən, ye üzgə quçə bura bəstən. 17. Bə qunaqun xiştəniş bətirən (bətən) ki, quç padşayə düzdürəm, küştəm, bisən xarim, kef sanim. 18. Quçə bəxərdənd, dəlal bəbirənd. 19. Səbəhin vəzir ye vanə bəstən bəzərən bədühun zən ye sillə. 20. Zən əlüstəti bətən ki, pay, tü mənə bəkuftəni, hələ quc padşahiş düzdürəyi kuştəyi. 21. Mən muram üzüm xəbər mütünüm. 22. Zən dohədou bərtən xəbər bəderən bə padşa. 23. Padşa gal zərə bəstən vəzirə. 24. Vəzir amarən kimi cəlladə gal zərə bəstən, darə qurmuş bəstən ki, kəşind vəzirə ə dar. 25. Həmələ kurə bəmarən. 26. Vəzir bəzir dar bədənışirən bətaraf asul əqrabə xiştən. 27. Bədirən ki, nalə bə ərş tik bire, şalqam-şalqam ərs bəruzəndənd. Bətaraf üzümənə aqrabə xiştən bədənışirən, bədirən ki, girəstən cü, hələ yəkəma bəxəndistənd. 28. Quçə bəhürəz xərdəgarunə hiç bəguşu nəbədərəftən ki,

¹ Bəhlul Danəndə. Fars, tacik və başqa İran dilli xalqlar arasında ağıllı bir surət kimi geniş yayılmışdır. Tatların şifahi ədəbiyyatında o, dəli, səfeh, lakim dəliliyinə baxmayaraq, ağılabatan sözlər danışan bir tipdir.

vəzirə bəkuştənd. 29. Vəzir ə padşa icazə baxastən ki, ye kəlmə gaf bistən günüm. 30. Avardə bəstən quç padşayə, bə padşa ru bəguftə bətirən ki, vay padşa, mən bətü bistənc sal qulluq saxtam. 31. Həçən ye quçiş mənə bəntü hürmətmə nəbükəhiha mənə ə dar kəşirə bəstəni? 32. Mən gafa ən gijə Bəhlul Danəndəyə əsinaq bəgirəndən bürüm. 33. Bəzən sır dərüm, sərürə vakard, üzgə aqrabayə küştə birən mən hiç sarf nəsaxt, türiş ki, intə, bətüriş ki, ihtar nist. 34. Bə padşa ihtar saxtən aqasde qurdtürə bəqilinc vaspardənü. 35. Mən diyə raftüm. 36. Vəzir əzəniş, ə aqrabəyiş, ə padşahiş çürə bəbirən, bətən əvvələnə asul əqrabə xiştən bəgaştən.

III nəqül

1. Ye mərd qəy dövlətbənd, həmiş xəsis bəbirən. 2. Ye də ruz bəbirən ki, hər səbəh ə xou bəxiştəni bəburun, bətaraf dərya bədənışirən, bədirən ki, ə dərü dərya ye dəs dürmə bə in mərd pancta əngüşt nuşun bəderən. 3. Həmələ münəciməyə, aliməyə gal bəzərən, inə nə bastənd vakardən, in sıra danistən. 4. Əzin alima ye ki bin dövlətbənd bətən ki, bəlkə gijə Bəhlul Danəndəyə gal zəni, ü mənü. 5. Mərd Bəhlulə gal zərə bəstən. 6. Bəhlul bə in mərd bətən ki, in dəs xiştənə nüşun bəderəni səbəhin bə mən xəbər san. 7. Səbəhin mərd bədirən ki, yərayiş un dəs dürmə, panc ta əngüşt xiştənə vakard. Uşun da. 8. Bəhlulə gal za. 9. Bəhlul inə dirən kimi dəs xiştənə vəgüft bəhəva, dü ta əngüşt xiştənə uşun da bə taraf dərya. 10. Dəs batmış bü bə ou, diyə hiç vəxt xiştənə uşun nəda. 11. Mərd xəbər asta: İn çü sır bü. 12. Bəhlul gufti: 13. – İn dəs pancta əngüştə uşun bəderənbü ki, ey mərd, dünyə panc ruzü. 14. Məniş guftürüm ki, nə, qələtü, dünyə dü ruzü, ye ruz ə may bəbirəni, ye ruziş bəmürdəni.

(Gümür kəndi, Allahverən Quliyev söyləmişdir, savadsız, 75 yaşında).

V. Yə mərd əzrayilə çənəm firmund

1. Yə ruzə yə rüzü yəmərd bə dərün lə əf bəxunəle xıştən xisürə bü. 2. Çüm vakard di ki, yə kələheybətə çiz payistə bə qal zəvər sərü. 3. İn mərd xəbər asta ki, ey ədəmi, tü kisti (yə'ni in xisürə mərd xəbər usta). 4. Gufti: – mən əzrayilüm. Sənətmən can asataranü. 5. Mən ki, yə ədəminə bə qal zəvər sərü payistüm, diyə ürə kari barastən, canürə gərək astənüm. 6. Türüş diyə məpay, vəsiyyətürə san, çümaytürə bənd, can türə tin. 7. Mərd gufti: – mənə bəsər cümmə, ancaq yə kar hist. 8. İntərzini kar mənə timəhəli bəsər mən nə amare, üzüm bəin kar rast bəmərənüm. 9. Nə bəstənüm çənəm sanüm. 10. Pəs yə ra tü çümaytürə bənd, vünüm çənəm gərək bəndüm çumayməne. 11. Əzrayil xəndist, gufti: “Başkun”. 12. Əzrayil çümayxıştənə bəst, bakardəni di ki, mərd sərü çunava var xarde, üzüm lungayu bəqal əzrayilü. 13. Mərf gufti: – Vay əzrayile, əgər mərdi pay bəsər kaftü, tü bin səhət guftiri ki, mən hər kiyə bə qal zəvər sərü payüm, canürə bastaranüm. 14. Üzüm əxi tü bə qal zəvər sərmə nisti, baqal zəvər lüngay məni. 15. Əzrayil hirsin bü, ancaq çü mdanist saxtə. Əxi xıştən hintar güftire bü. 16. Əzrayil bə mərd gufti: Başkun, mənə firmundi, yə kəm ziy betü. 17. Ştən (Şdən) raft Əzrayil. 18. Əzin kar yə də sal giraşt. 19. Yə ruziş huntə mərd xisürə bü, Əzrayil ama buri peysürə. 20. Gufti: – hən, diyə ə dəsmən nəmarasi, axirinci gaftürə gun, cantürə basdaranüm. 21. Mərd boktən ki, bəmən icazə tin, in şöpapaxməne şünüm bəsərəqitə, bədə mənə küş. 22. Əzrayil icazə da. 23. Mərd şöpapaxə şund, bəsərəqitə, ətaraf xuda papax ən mərd domusd bəyə mix, mund bəsərəqitə. 24. Mərd xəndist. 25. Əzrayil di ki, papax nə afta, dənışı zərə. 26. Sər xıştənə zirava bəstəni di ki, mərd yərayiş sər xıştənə çunova saxte, lüngayü bə qal əzrayilü. 27. Əzrayil di ki, yə rayiş firmundə bire, hiçiz nə guftizu ədər dürma. 28. Əzin kariş yə çən sal giraşt. 29. Yə ruz in mərdə qunşiyü mürd. 30. İn mərdə gal zərund, fürsərund bə qəbürkəndən. 31. Mərd raft kənd qəbüre, fikir saxt ki, yəra vünüm çənəmi, əxi un mərdiş hə bədurazinəmi. 32. Bəlkə gudə kəndam. 33. Mərd daraft bədərün qəbüre, duraz bü, di ki, yəki şaqqaraq zərə

bəxəndistən. 34. Sər xıştənə zöürə saxt, di ki, Əzrayil payiste bəqal zəvər sərü. 35. Əzrayil gufti: – Aşnə, cantürə bəcə dərəyi, diyə ə dəsmə nəmdani varastən. 36. Xıştəntü bə dəstürəz qəbüre kəndəyi, xıştəntürüş bədərünü daraftəyi. 37. İncə diyə be varxardənış cəkə nist. 38. Zu baş kaftürə gun, cantürə bastaranüm. 39. Mərd gufti: – Diyə bətü gafmə nist, bəxasə cəkə güftəyi mənə. 40. Mən bəqulluqtü həzürüm, canməne astun. 41. Ancaq yə kar hist, mən bə xuda sərukət nimaz dərəni mundam, mənə bəmən icazə tin in sərukət nimazməne gizarüm, bə'də mənə küş. 42. Əzrayil gufti: – Başkun, xıştənış zu baş, mənə vəxtməne kəmtü, bətən üzgə ədəmi bistən buram. 43. Mərd gufti: – Əvvəl tü bəmən kaf tin ki, ta mən sərukət nimazməne varastən bəmən dəst bistən nə zəni, bədə düram. 44. Əzrayil gaf da. 45. Mərd dürma, dəstimaz güft, yə rükət nimaz gizard, papax xıştənə bəsər xıştən naha, avta bəra. 46. Əzrayil gufti: – Ay mərd, bəcə bartani? 47. Mərd gufti: – Bətürəz şartmü intə bü ki, tə mən sərukət nimazməne gizardə bə mən dəst bistən nəzəni. 48. Yə rükətə üzüm gizardüm, yə rükətış bis salgə bə'də. 49. Əzü bə'də miyeyi gaf misanim. 50. Mərd inə gufti, afta bəra. 51. Əzrayil dənışı, dənışı bəruz əni mərd. Ə hürs nədanist çü sanü, aqasde bərq raft. 52. Bətənund ki, bədunya əzin mərd başqa Əzrayile firmundəgar nəbire. 53. Xudayiş ətəxsire əni mərd giraşte, sad saliş bəhü ümür dəre, cigeyürüş cənnət saxte.

*(Çiçi kəndi, Əhəd Məmmədov
söyləmişdir, ali təhsillidir)*

VI. Dütə birar

1. Dütə birar bəbirən, kələ birar döülətbənd, küşkə birar kasib. 2. Kasibə birarə numü gijə Bəhlul bəbirən. 3. Kələ döülətbəndə birar həmişə bə in rısqand mise ki, kasibi. 4. Yə rus Bəhlul bəmarən bə tən kələ birarxıştən, xəbər bustaran ki, bəbazar çü xas bərtən. 5. Kələ birar bədül xıştən fikir bəstən: inə bistən bəara bülüm, bədəs əngənüm. 6. Mugunü: – Əvərsinə çubuq. 7. Bəhlul mə'xəzü muray

bə öüşə, yə xeyli əvərsinə çubuq muburü, məngürü bəkul xıştən, miyarü bəbazar. 8. Cəməət kurə maşund bəsər Bəhlul, bəara melund ürə, mxəndund. 9. Behü mugunund ki, “ay kijə Bəhlul, kistü əztü əvərsinə çubuq xıragar, bətü hər ki, in karə vomuxte dan ki, türə bə ara nare”. 10. Cəməət kurə bərmərən, bəxəndistənund, bəgiraştənund bartənund. 11. Hə in vəxt padşa Artaşar ə bazar giraştəni bəbirən. Bədirən ki, bəsər yə cındıra alata ədəmi yə dəstə kurə vərmarə, bə xəndistənund. 12. Padşa ə vəzir xəbər bastarən ki, uncə çübire? Vəzir bətən: – Gije Bəhlul əvərsinə çubuq bəfuruxtən, kasta ki, ürə firmunde ki, bəbazar, əvərs dürar fürş. 13. Padşa bə vəzir bətən: – Bura ürə gal zən biyar bətənmən, çubuqun xıştəniş biyarü. 14. Vəzir bartən Bəhlulə gal bəzərən. 15. Padşa ə Bəhlul xəbər bustarən: – Be əni çubuqa çü bəxastəni, çənqədə pul tünüm beşun? 16. Bəhlul bətən: – Be şangumne əyələnmə yə naharluq cüyinə nun gərəkü, be səbəhiniş xuda mrasunü. 17. Padşa bə dəstə xıştən bətən ki, hər ki, mənə xaturməne baxastən bəkəle qiymət in çubuqayə əzin kasib xırü. 18. Vəzir-vəkil tamam bəcibay xıştəniha birə qızıllayə ti bəstənund bə domun Bəhlul, ə çubuqayə bənguftanund. 19. Pur bəbirən ətək Bəhlul ə pul. 20. Padşa Artaşar üzük xıştəniş ə əngüşt xıştən bəkəndən bədərən bə Bəhlul, xəbər bastərən: – Bətü ki, guftire ki, bəbazar əvərsinə çubuq bər fürş. 21. Bəhlul bətən: – Mənə yə döv-lətbəndə birarmən histü, ü gufti, ürə xuda bəhü ümür tünü. 22. İn qı-zılayə imruz bə mən ü da, tə bə axir ümürməni diyə mənə vəsü. 23. Padşa di ki, Bəhlul yə təmizədülə ədəminü, bəsər nə aftare ki, birarü ürə bə ara nare, bə dəs əngəste, xəndist, gufti: Bəbirartü mguni ki, padşa əzmən çubuqayə xırü, üzüm ü bəmən əvərsinə çubuq biyarü. 24. Bəhlul şarə-şar raft bəxunə, uşun da qızılayə bə birar xıştən. 25. Çumay birarü dürmə bəkəlləyü: “Mən ürə bəara nare bürüm, raft, əz mənəniş döv-lətbəndtə bü”. 26. Bəhlul gaf padşayə bə ü gufti. 27. Döv-lətbəndə birar vəgüft zu sə-çəhartə nükər, raft bəöüşə çarta əs çubuq buri, səbəhin əssüh raft buri dundər padşayə. 28. Xəbər raft bə padşa ki, dedinə çubuqfürşə birarü çarta əs çubuq avarde, xış-təniş əvərsin, bətən ki, padşa (paçça) xaste. 29. Padşa bətən: – Çar-ta bar əs? Çubuqə qəy avarde ki, puliş qəy bərü? 30. Əmr bəstən ki,

tə həmələ çubuqa xürd birən kufind ürə. 31. İnə unqədə zərund ki, canü dürmə...

Dəhnə kəndi, söyləyəni M.Nurəddin, savadsız, 74 yaşında

VII. GƏRƏK NƏBİRƏ ÇİZİŞ GƏRƏK BƏBİRƏN

1. Ya mərdə yə kuku bəbirən, in mərd bə kuk xıştən bətirən ki, vay kukməne, haruz bədəstü hər cü afta bəxunə biyar, gərək maşü. 2. Kuk əni mərdis bədəsü hər cü baftərən bavardən bə xunə: – Yə ruz xürdə şüşə, yə ruz yə para dayil, yə ruz yə töülyünə şax, ya ruz yə hüzm..., hə intə-intə kurə bəstən, axir bəxunə ti nəbamaran. 3. Yə ruziş bədəs əni kuk hiçiz nəbaftaran, dəsbəti bəxunə amarani əbirən (bəbirən). 4. Bəbirən ki, bədərü ra yə kura mar (mal) aftare. 5. Bənguftən in mürdə mara bəbərdən bəxunə ki, imruz dəsbəti nəburam. 6. Bəvardən mürdə mara bəşundən bəsər çapar. 7. Bətən bəpiyə xıştəni ki, yə mürdə mar avardüm şundum bəsər çapar. 8. Mərd bətən bə kuk xıştəni ki, afərin başü, axir bistən gərək başü, əztü ki, nun – ou nəbəxəstən, bətü ki, ziyənü nist. 9. İn ruzə səbəhinü yə qaraquş ə dəs yə qucəyə zən guşt danistə bəzərən bastarən yə qirmizi kişəyə. 10. Tü məgun, in kisəyiş pur bəbirən ə qızıl, xıştəniyiş həmmələ də manati. 11. Qaraquş par bə zərən əsər çapar əni mərd, bəgiraştəni cümü sataşmış bəgirən bin kurə mar. 12. Qaraquşiş kurə marə ataş mizənü. 13. Raha bədərən ə pənce xıştən in kisəyə bədərün çapar, məngürü in marə, par mizənü. 14. Gədə inə menü, mgunü bəpiyə xıştən ki, qaraquş kurəmarə vəgüft raft. 15. Mərd mgunü ki, əxi yə çiz raha da ə pənce xıştən bədərün çapar, xıştəniş qirmizi çiz bü. 16. Mğərdund mafund in qirmizi çizə. 17. Menund ki, yə kisə qızılı. İnha diyə döv-lətbənd maşund, miziyund bə xıştəniha bə kəfaz.

(Ördüç kəndi, Sərdar Sultənov söyləmişdir, ali təhsilli, 46 yaşında)

TAT DİLİ MƏTNLƏRİNİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİ

I

Getdim gördüm qazinin damında
İki siçan oynayır.
Daş(1) atdım çatmadı,
Birin də (daşın birini də) havaya atdım,
Gəlib dəydi burnuma (hərfən: burnumun üstünə).
Burnum qanadı.
Qanı verdim torpağa,
Torpaq mənə ot verdi,
Otu verdim quzuya,
Quzu mənə quyruq verdi.
Quyruğu verdim qarıya,
Qarı mənə qoğal verdi.
Qoğalı verdim mollaya,
Molla mənə kitab verdi,
Kitabı verdim Allaha,
Allah mənə ömür bağışladı.

II. Pələng və at

1. Bir ovçu öz atı ilə meşəyə getdi. 2. Meşənin qırağında atdan düşdü, meşəyə getdi, atı da buraxdı. 3. At bir az otladı, bu vaxt bir pələng onu gördü, ata dedi: – Mən səni yeyəcəyəm. 4. At ona cavab verdi: – yox, əvvəl gəl gücümüzü sınayaq, mənə aparsan sonra yeyərsən. 5. Pələng deyir: – Olsun, gücümüzü sınayaq. Bəs siftə nədən başlayaq? 6. Sən bilirsən, nədən kefin istəyir ondan, – deyər at pələngə cavab verir. 7. Pələng deyir: – Gəl çayın üzərindən tullanaq. 8. At tullanır çayın ortasına, suyun içərisinə düşür, üzə-üzə

kənara çıxır. 9. Pələng yüyürüb çayın bu tayından o tayına tullanıb keçir. 10. Atın yanına gəlib deyir: – Mən səni indi yeyəcəyəm. 11. At deyir: – Dayan, indi mən sənə tapşırıq verim (hərfən: bir iş tapşırım). 12. Pələng soruşur: – Nə tapşırıq (hərfən: iş). – Gəl ayaqlarımızı daşa vuraq, görək kim daşdan od çıxardacaq? 13. – Olsun, – deyər pələng cavab verir. At iri bir daşın yanında dayanır, əlləri üstündə qalxıb daşa bir təpik vurur. 14. Daşdan elə od çıxır ki, təaccübdən pələngin gözləri hədəqəsindən çıxır. 15. – Hə, indi gəl sən daşa təpik vur, – deyər at pələngə təklif edir. 16. Pələng daşa bir təpik vurur, od çıxara bilməyib ayağını da sındırır. 17. Pələng atda bu gücü görüb qorxudan qaçıb öz yerində gizlənir. 18. Bu vaxt bir boz qurd gəlib pələngin yanına çıxır. 19. Görür ki, pələng ah-uf edir, soruşur: – Niyə ah-uf edirsən? Ayağını kim sındırır? 20. Pələng deyir: – At. 21. Sonra qurddan soruşur: – Bir de görüm, sən at görmüsən, ya yox? Sən ondan qorxursan? 22. Qurd gülüb deyir: – Sən mənə nə hesab edirsən? Mən ondan qorxuram? Mən onu yemişəm də. 23. Pələng deyir: – Ola bilməz, yalan deyirsən. 24. Qurd deyir: – Sən mənə inanmırsan? Onu mənə göstər, mən onu yeyim. 25. Pələng qurda atı göstərmək üçün iki pəncəsi arasında qurdu havaya qaldırır. 26. Pələngin pəncələri qurdu elə sıxır ki, (qurdu) canı çıxır. Pələng isə bunu bilmir ki, canavar ölüb. 27. Pələng xəbər alır: – Atı görürsən? 28. Qurddan cavab gəlmir, yenə də soruşur: – Nə oldu, atı görürsən. 29. Qurddan yenə də cavab gəlmir. 30. Pələng hirsələnir, qurdu yerə çırpır, görür ki, canavarın canı çoxdan çıxıb. 31. Gülüb deyir, – Dost, bəs sən deyirdin ki, mən at yemişəm. Eləcə uzaqdan bircə dəfə görməklə canın çıxdı ki? Mənə halal olsun ki, onunla həтта danışmışam da, ancaq hələ ölməmişəm.

III. Qarışqa ananı uşağın yadından necə çıxartdı

1. Bir kənddə bir qızcığaz olur. Bu qızın əziz-xələf anasından başqa heç kəsi olmur. Bilmirəm, qəziyyədənmi, allahdanmi, yaxud pirdənmi, yaxud da qızın öz bəxtindəndir, bir gün bu qızcığazın anası bu dünyadan köçməli olur, qızını çağırıb öpüb-oxşayır, gözlə-

rini həmişəlik bağlayır. Bu qızcığaz bundan sonar hər gün gedir anasının qəbrinin üstünə, saatlarla oturub ağlayır, sel kimi göz yaşı axıdır, axşam qaranlığı düşdükdə durub öz qaranlıq daxmalarına gəlir. Kənd cammatı bu qızcığazı bu adətdən uzaqlaşdırmaq üçün nə qədər onu dilə tuturlarsa başa gəlmir ki, gəlmir. Bu qız bütün bir il qış-yay gedib anasının qəbri üstündə bütün günü oturur, ağlayıb axşam evə gəlir. 2. Bu xəbər gedib kəndin qocalarından birinə çatır. Bu qoca deyir ki, qız buna artıq adət etmişdir. 3. Onu tərgizdirmək bir qədər çətin olacaqdır. 4. Camaat bu qocadan soruşur: 5. – Axı biz nə edək ki, bu yetimin də ürəyinə toxunmayaq, qəlbini sındırma-yaq, həm də hər gün ora getməkdən, saatlarla ağlamaqdan onu xilas edək. 6. Qoca deyir: 7. – Aparın bu uşağın yolu ağzına bir topa qarışqa tökün, (o) daha anasının qəbri üstünə getməyəcək. 8. Necə ki, qoca demişdi, elə də etdilər. 9. Qız səhər anasının qəbrinin yanına gedəndə, görür ki, bir dəstə qarışqa yolun içində işləyir. 10. Tamaşaya oturur, görür ki, hərəsinin ağzında bir şey bir tərəfə, bəziləri də boş başqa bir tərəfə gedirlər. 11. Ən çox ona ləzzət verən bu idi ki, kiçik qarışqalar ağızlarında özlərindən on dəfə böyük şey aparırlar. 12. (Bu qız) oturur-oturur bu qarışqa komasına xeyli tamaşa edir, bir vaxt görür ki, axşam olub. 13. Durub evə gəlir. 14. Səhər durub yenə anasının qəbrinə tərəf gedir. Bu qarışqa komasını görür, yenə də tamaşaya oturur. 15. Bir vaxt görür ki, axşam olub, durub evə gedir. 16. Bir neçə gün durur ki, anasının qəbrinin üstünə getsin gəlib bu qarışqa komasının yanında bənd olur. 17. Sonralar daha anasının qəbri yadına düşmür. Elə bu qarışqa komasının yanına gəlir. 18. Camaat bu qoca kişinin yanına gedib deyir ki, ay qoca, o uşaq daha anasının qəbri üstünə getmir, indi hər gün bu qarışqa komasının yanına gedir. 19. Qoca dedi: – Eybi yoxdur, o asandır, gedin qarışqa komasını dağıdın, qarışqalar başqa yerə getsinlər. Qız da daha ora getməz. 20. Elə də etdilər. Yuvaları dağılıandan sonra qarışqalar başqa yerə getdilər. 21. Qız bir gün, iki gün gedib orada oturdu, gördü ki, qarışqalar yoxdur (hərfən: heç nə yoxdur). 22. Durub evə gəldi və bir daha anasının qəbri üstünə gedib ağlamadı.

IV. BƏHLUL DANƏNDƏNİN ÜÇ NAĞILI

1-ci nağıl

1. Bəhlul Danəndənin özündən başqa bir böyük qardaşı varmış. 2. Bu qardaşı çox varlı olur. 3. Bu varlı qardaş həmişə Bəhlul Danəndəyə rişxənd edər, onu söyər ki, sən kasıbsan, sabahımı gözləmirsən, qazandığımı elə həmin gün də yeyirsən, sabah üçün heç bir şey qoymursan. 4. Ancaq mən dövlətliyəm, özü də sabahım üçün yığiram. 5. Bir gün Bəhlul Danəndə arvadına deyir ki, sabah qardaşimgilə qonaq gedəcəyik. 6. Sabah Bəhlul arvadına iki nimçə aş bişirtirir. 7. Qardaşı üçün aparırlar. 8. Çatırlar qardaş evinə. 9. Bəhlul arvadına deyir ki, aşın bir nimçəsini qoy həyətdə qalsın. 10. Arvad da nimçənin birini qoyur bayırda, elə bir nimçə ilə içəri girirlər. 11. Bir az otururlar. Birdən eşidirlər ki, bayırda bir didişmə var. 12. Bu qardaş durub bayıra çıxır, görür ki, bir dəstə itin, pişiyi ayağının altında bir nimçə aş, onun üstündə süpürüştürlər. 13. Bəhluldan xəbər alır ki, bu nə işdir. 14. (Bəhlul) ... Mən də birini yedim, birini də dala qoydum. 15. Bəhlul üzünü qardaşına tutub deyir: – Ay qardaşım, yeyilməyib dala qoyulan şey itə-pişiyyə qismət olur.

2-ci nağıl

1. Bir gün Artaşar¹ padşah vəzir-vəkillə birlikdə bir yoldan keçirdi. 2. Görür ki, bir kişi yolun qırağında oturub üç topa torpağı da bir cərgədə qabağına qoyub. 3. (Şah bu kişidən) xəbər alır ki, ay kişi sən kimsən? 4. (Bu kişi şah) deyir ki, mən Bəhlul Danəndəyəm. 5. Artaşar şah Bəhluldan xəbər alır ki, bu topa torpaq nədən ötrüdü? 6. (Bəhlul şah) deyir ki, bunların hər birini bir işdən ötrü qoymuşam. 7. Bu birinci topa o deməkdir ki, arvada sirr vermə. İkinci topa o deməkdir ki, öz qohum-əqrabanı buraxıb özgəsindən

¹ Artaşar şah, bəlkə də, Ərdəşir şah deməkdir. Tatların arasında Ərdəşirlə (yaxud Artaşarla) bağlı olan rəvayətlər çoxdur.

özün üçün qohum-əqraba tutma, əgər ki güclü də olsalar, onlara bel bağlama. Onlardan sənün üçün arxa çıxmaz. 8. Bu axıncı topa o deməkdir ki, padşaha etibar edib bel bağlama, ondan xeyir çatmaz. 9. Padşah Bəhlulə gülüb atını çapıb gedir. 10. Vəzir-vəkil də onun ardınca çapır. 11. Amma Artaşar padşahın vəzirini fikir götürür ki, bu kişi üç söz dedi, padşah bu sözlərə güldü, axı Bəhlulun dediyi üç sözün hər üçü məndə var... Mən arvada sirr verirəm, qohum-əqrabamı buraxıb özümdən uzaqlaşdırmışam. Özgə qohum-əqrabamı özümə qohum hesab edirəm, həmişə də mən öz padşahıma güvənirəm. 12. Mən dəli Bəhlulun sözlərinin doğruluğunu sınaıyacağam. 13. (Vəzir) evə gəlir: padşahın iri və kök qoçu varmış, onu oğurlayıb öz qohum-əqrabalarından da beş nəfər adlı-sanlısını axşama evinə qonaq dəvət edir. 14. (Qonaqlar, yaxud dəvət olunanlar) gəlib oturlar. 15. Vəzir arvadını çağırır ki, bəs heç kəsə demə, padşahın qoçunu oğurlamışam, kəsib yeyəcəyik. 16. Vəzir padşahın qoçunu tövlənin qaranlıq küncündə gizlədib başqa kök qoç kəsdirir. 17. O, öz qonaqlarına deyir ki, padşahın qoçunu oğurlamışam, kəsib kef edəcəyik. 18. Qoçu yeyib dağılışırlar. 19. Səhər vəzir bir şeyi bəhanə edib arvadın ağzına bir-iki sillə çəkir. 20. Arvad o saat deyir: – Dayan, sən məni döyürsən, hələ padşahın qoçunu da oğurlayıb kəsmisən. 21. İndi mən gedib xəbər verərəm. 22. Arvad qaça-qaça gedib məsələni padşaha xəbər verir. 23. Padşah vəziri çağırtdırır. 24. Vəzir gələn kimi şah cəllad çağırtdırır, dar ağacı qurdurub, vəziri asmağı əmr edir. 25. Hamı (ora) toplaşır. 26. Vəzir dar ağacının altından öz əsil qohum-əqrabasına baxır. 27. Görür ki, (onların) naləsi göyə yüksəlir. Gildir-gildir göz yaşı tökürlər, indiki qohum-əqrabası tərəfinə baxıb görür ki, ağlamaq nədir, hələ bəziləri gülürlər də. 28. Onunla qoçu yeyənlərin heç vecinə də gəlmir ki, vəziri öldürürlər. 29. Vəzir padşahdan bir kəlmə söz deməyə icazə istəyir. 30. (Vəzir) padşahın qoçunu gətirtdirir, padşaha üz tutub deyir ki, ay padşah, mən sənə 25 il xidmət etmişəm. 31. Məgər sənün yanında mənim bir qoç qiyməti qədər də qiymətim olmadımı, məni dar ağacından asdırmaq istəyirsən? 32. Mən Bəhlul Danəndənin sözlərinin doğru olub-olmadığını sınaıyrdım. 33. Arvada sirr verdim. Sırrımı xəbər

verdi, özgə qohum-əqrabaya da mənim öldürülməyim təsir eləmədi, sən də ki belə. Sənə də etibarım yoxdur. 34. Padşaha etibar etmək, boğazını iti qılınca söykəməkdə. 35. Mən daha getdim. 36. Vəzir arvadından da, sonrakı qohum-əqrabalarından da, padşahından da ayrılıb, öz əvvəlki, həqiqi qohum əqrabasının yanına gedir.

3-cü nağıl

1. Çox dövlətli, həm də olduqca xəsis bir kişi olur. 2. (Bu kişi) bir on gün görür ki, hər səhər o yuxudan durduqda bayıra çıxıb dənizə tərəf baxarkən dənizin ortasından və içərisindən bir əl bayıra çıxaraq buna beş barmaq göstərir. 3. (Bu dövlətli kişi) bütün münəccimləri, alimləri (bu sirri açmaq üçün) çağırırsa da onu aç bilmir. Bu sirri öyrənmirlər. 4. Buradakı alimlərdən biri bu dövlətli kişiye deyir ki, bəlkə, dəli Bəhlul Danəndəni çağırısan, o bilər. 5. Kişi Bəhlulu çağırtdırır. 6. Bəhlul gəlir kişiye deyir ki, bu əl sabah özünü göstərəndə mənə xəbər ver. 7. Sabah kişi görür ki, yenə də həmin əl çıxdı, beş barmağını açıb göstərdi. 8. (Bu kişi) Bəhlulu çağırtdırır. 9. Bəhlul bunu görəndə kimi əlini göyə qaldırıb iki barmağını dənizə tərəf uzadır (hər fən: göstərdi). 10. Əl suya batır, daha heç vaxt özünü göstərmir. 11. Bu kişi Bəhluldan soruşur ki, bu nə sirdir. 12. Bəhlul cavabında dedi: 13. – O, əl beş barmağını göstərir ki, ey kişi (insan), dünya beş gündür. 14. Mən də (ona) dedim ki, yox, səhvin var, dünya iki gündür. Bir gün anadan olursan, bir gün də ölürsən.

V. Bir kişi Əzrayılı necə aldatdı

1. Günlərin bir günündə bir kişi öz evində yorğan-döşəyin içərisində uzanıb yatmışdı. 2. Gözünü açıb görür ki, iri heybətli bir şey başı üzərində dayanıb. 3. Yorğan-döşəyin içərisində olan kişi soruşdu ki, ey adam, sən kimsən? 4. Dedi: – Mən Əzrayılam. Sənətim də can almaqdı. 5. Mən ki bir adamın başı üzərini kəsdirdim onun işi bitir, gərək onun canını alam. 6. Sən də daha dayanma vəsiyyətini elə, gözlərini bağla, can ver. 7. Kişi dedi: – Mənim gözüm üstə, lakin bir iş var. 8. İndiyə qədər mənim başıma belə bir iş gəlmə-

mişdir, yalnız indi belə işə rast gəlirəm. 9. Bilmirəm necə edim. 10. Elə isə sən özün əvvəl gözlərini bağla, görüm, mən də gözlərini necə bağlamalıyam. 11. Əzrayıl gülüb dedi: – Yaxşı, olsun. 12. Əzrayıl gözlərini bağladı, açanda gördü ki, kişinin başı o yana çevrilib, indi ayaqları Əzrayıla tərəfdir. 13. Kişi deyir: – Ay Əzrayıl, əgər kişisən sözünün üstündə dayan. Sən indicə dedin ki, mən hər kimin başının üstünü kəsdirirəm, canını alıram. 14. Axı indi sən başımın üstünü deyil, ayaqlarımın üstünü kəsdirmisən. 15. Əzrayıl hirslandı. Lakin nə edə bilərdi, axı özü belə demişdi. 16. Əzrayıl kişiyyə dedi: – Olsun, məni aldatdın, özün üçün bir az yaşa. 17. Əzrayıl çıxıb getdi. 18. Bu hadisədən (bir) on il keçdi. 19. Bir gün də bu kişi eləcə yatmışdı. Əzrayıl gəlib başının üstünü kəsdirdi. 20. Dedi: – hə, daha əlimdən qurtara bilməzsən, sonuncu sözünü de, canını alıram. 21. Kişi deyir ki, mənə icazə ver bu gecəpapağımı tavana atım, sonra məni öldür. 22. Əzrayıl icazə verir. 23. Kişi papağını atır, Allah tərəfdən kişinin papağı tavanda bir mıxa ilişib qalır. 24. Kişi gülür. 25. Əzrayıl görür ki, papaq düşmədi, yuxarı baxır, başını aşağı əyəndə görür ki, kişi yenə də başını o yana çevirib, ayaqları Əzrayıla tərəfdir. 26. Kişi Əzrayılın üzünə baxıb deyir: – Sözümlərdən sözündür, şərtimiz şərt. 27. Əzrayıl görür ki, yenə də aldanmışdır, heç nə deməyib qapıdan çıxır. 28. Bu hadisədən də bir neçə il keçir. 29. Bir gün bu kişinin qonşusu ölür. 30. Bu kişini çağırıb qəbir qazmağa göndərirlər. 31. Kişi gedib qəbri qazır, fikirləşir ki, görüm bir necədi axı, o kişinin də boyu mənim qədərmi? 32. Bəlkə, kiçik qazmışam. 33. Kişi qəbrin içərisinə girib uzanır, eşidir ki, biri çaqqıldayıb gülür. 34. Başını qaldırıb görür ki, Əzrayıl başının üstündə dayanıb. 35. – Aşna, canını harda vermişən, daha əlimdən qurtara bilməzsən. 36. Özün öz əlinlə qəbir qazmışan, özün də içərisinə girmisən. 37. Burada daha dönməyə yer yoxdur. 38. Tez ol sözünü de, canını alıram. 39. Kişi deyir: – Daha sənə sözümlə yoxdur, məni yaxşı yaxalamısan. 40. Mən sənə qulluğunda hazır, canımı al. 41. Lakin bir iş var, mən Allaha üç rükət namaz borclu qalmışam, mənə icazə ver, bu üç rükət namazımı qılım, sonra məni öldür. 42. Əzrayıl deyir: – Olsun, özü də tez ol, mənim vaxtım azdı, başqa adamın yanına ge-

dəcəyəm. 43. Kişi deyir: – Əvvəl sən mənə söz ver ki, mən üç rükət namazımı qılana qədər mənə əl vurmayaqsa, sonra çıxım. 44. Əzrayıl söz verdi. 45. Kişi çıxdı, dəstəməz aldı, bir rükət namaz qılıb papağını başına qoydu, getməyə üz tutdu. 46. Əzrayıl dedi: – Ay kişi, hara gedirsən? 47. Kişi dedi: – Səninlə şərtimiz belə oldu ki, mən üç rükət namazımı qılana qədər mənə əl vurmayaqsa. 48. Bir rükətini indi qılmışam, bir rükətini on ildən sonra, bir rükətini də iyirmi ildən sonra qılacağam. 49. Ondan sonra gələrsən, danışarıq. 50. Kişi bunu deyib yola düşdü. 51. Əzrayıl bu kişinin ardınca baxdı-baxdı, hirsindən nə edəcəyini bilmədi, ildırım kimi oradan uzaqlaşdı. 52. Deyirlər iki, bu dünyada bu kişidən başqa Əzrayılı aldadan olmayıb. 53. Allah da bu kişinin günahlarını bağışlamış, daha yüz il də onun ömrünü uzatmış, yerini də cənnətdə vermişdi.

VI. İki qardaş

1. İki qardaş varmış. Böyük qardaş dövlətli, kiçik qardaş kasıb olur. 2. Kiçik qardaşın adı dəli Bəhlul imiş. 3. Dövlətli böyük qardaş həmişə buna¹ rişxənd edər ki, sən kasıbsan. 4. Bir gün öz böyük qardaşının yanına gəlib xəbər alır ki, bazarda yaxşı işə gedən nədir. 5. Böyük qardaş öz-özünə (hərfən: ürəyində) fikirləşir: “Bunu dolayacağam (hərfən: lağa qoyacağam), ələ salacağam”. 6. Deyir: – şam ağacı çubuğu. 7. Bəhlul durub meşəyə gedir, xeyli (hərfən: bir xeyli) şam çubuğu kəsir, belinə götürüb bazara aparır. 8. Camaat Bəhlulun başına yığışın onu sarıyır (dolayır, güllürlər). 9. Ona deyirlər: – “Ay dəli Bəhlul, şam çubuğunu səndən kim alacaq, sənə hər kim bu işi öyrədibsə, bil ki, səni dolayır”.² 10. Camaat yığışın Bəhlulə gülüb, keçib gedirlər. 11. Elə bu vaxt Artaşar padşah bazardan keçməli olur, görür ki, bir cındır libaslı şəxs başına bir dəstə adam yığışın

¹ Yəni kiçik qardaş olan dli Bəhlulə

² Şam çubuğu tatların məişətində bəd niyyətli, zərər yetirə biləcək pis çubuq hesab edilir. Onu insana, heyvana vurmazlar. Guya, bu çubuq hansı canlıya dəysə öldürə bilər, yaxud xəstələndirər.

güllüslər. 12. Padşah vəzirdən soruşur ki, burada nə baş vermişdir? Vəzir deyir: – Dəli Bəhlul şam ağacı satır, kim bilir, kimsə onu aldatmışdır ki, bazara şam çubuğu çıxarıb sat. 13. Padşah vəzirə deyir: – Get onu¹ yanıma çağır, çubuqlarını da özü ilə gətirsin. 14. Vəzir gedib Bəhlulu çağırır. 15. Padşah Bəhluldan soruşur: – Bu çubuqların əvəzində nə istəyirsən, onlara nə qədər pul verim? 16. Bəhlul deyir: – Uşaqlarımın axşam naharı üçün arpa çörəyi lazımdır. Səhər üçün isə Allah yetirər. 17. Padşah öz dəstəsinə deyir ki, hər kim mənim xətrimi istəyir, bu çubuqları yüksək qiymətə alsın. 18. Vəzir, vəkil ciblərində olan bütün qızilları Bəhlulun ələyinə boşaldır, çubuqlarından götürürlər. 19. Bəhlulun ələyi pulla dolur. 20. Padşah Artaşar öz üzüyünü də çıxarıb Bəhlula verib soruşur: – Sənə kim deyib ki, bazara şam çubuğu çıxardıb satsan? 21. Bəhlul deyir: – Mənim bir dövlətli qardaşım var, o dedi, ona allah ömür versin. 22. Bu qızilları bu gün mənə o verdi, ömrümün axırına qədər mənə bəsdir. 23. Padşah görür ki, Bəhlul təmiz ürəkli bir adamdır, qardaşının onu doladığını, ələ saldığını başa düşməmişdir, gülüb deyir: – qardaşına deyərsən ki, padşah çubuqları məndən satın aldı. İndi o, mənə şam çubuğu gətirsin. 24. Bəhlul sevinsə-sevinsə evə gəlib qızilları qardaşına göstərir. 25. Qardaşının gözləri kəlləsinə çıxır: “Mən onu ələ salmaq istəmişdim, o isə gedib məndən də dövlətli oldu”. 26. Bəhlul padşahın sözünü ona dedi. 27. Dövlətli qardaş tez dörd-beş nökar götürüb meşəyə getdi, dörd at yükü çubuq kəsdi, səhər tezdən gedib padşahın qarısını kəsdi. 28. Padşaha xəbər getdi ki, dünən çubuq satanın qardaşı dörd at yükü çubuq gətirib, özü də şam çubuğu. Deyir ki, padşah tapşırıb (hərfən: istəyir). 29. Padşah: – dörd at yükü? Çubuğu çox gətirib ki, pul da çox aparsın. 30. Əmr edir ki, bütün çubuqlar sənə qədər onu döysünlər. Onu (böyük qardaşı) o qədər döydülər ki, canı çıxdı.

¹ Yəni Bəhlulu

VII. Lazımsız şey də lazım olur

1. Bir kişinin bir oğlu olur, bu kişi oğluna deyir: – Ey oğul, hər gün əlinə nə düşdü, bir şey evə gətir, lazım olar. 2. Kişinin oğlu da hər gün əlinə nə düşərsə evə gətirir. Bir gün şüşə qırığı, bir gün bir parça sicim, bir gün bir tikanlı şax, bir gün bir odun. Belə-belə yığır, axır ki, evə əliboş gəlmir. 3. Bir gün bu oğlanın əlinə heç nə keçmir və əliboş gəlməli olur. 4. (Oğlan) görür ki, yolun içərisində bir ölü koramal ilan düşüb qalıb. 5. (Oğlan) bu ölü ilanı götürüb evə aparır ki, bu gün əliboş getməsin (hərfən: getməyim). 6. (Oğlan) gətirib ölü ilanı çəpərin üstünə atır. 7. Atasına deyir ki, bir ölü ilan gətirdim, atdım çəpərin üstünə. 8. Kişi oğluna deyir: – sağ ol, axır ki, lazım olar. Səndən ki su, çörək istəmir, sənə ki bir ziyanı yoxdu. 9. O günün sabahı bir qaraquş bir qoca qarının əlindən qırmızı bir kisəni ət bilib vurub alır. 10. Sən demə bu kisə də qızıl ilə dolu olur, özü də hamısı onluq. 11. Qaraquş uçub bu kişinin çəpəri üstündən keçəndə gözü koramala sataşır. 12. Qaraquş da koramalı yaxşı yeyər (hərfən: od vurur). 13. Quş pəncəsindən kisəni çəpərin üstünə buraxır, ilanı götürüb uçar. 14. Oğlan bunu görür, atasına deyir ki, qaraquş koramalı götürüb getdi. 15. Kişi deyir ki, (hərfən: deyər ki) axı pəncəsindən çəpərin içinə bir şey buraxdı, özü də qırmızı şey idi. 16. Gəzib bu qırmızı şeyi tapdılar. 17. Görürlər ki, bir kisə qızıldı, bunlar daha dövlətlənər, özləri üçün keflə yaşayarlər.

TATCA-AZƏRBAYCANCA QISA LÜĞƏT

(Qonaqkənd ləhcəsi əsasında)

A

avaz	– yenə; buradan da avazgə
astaran ¹	– almaq
astara ²	– ulduz
ataş	– od
afta	1) günəş; 2) aftaran – düşmək felin-dən: düşdü
afta batmış birə	– günbatan (qərb)
alat ³	– 1) paltar; 2) yorğan-döşək
amburun	– armud
aga birən	– oyanmaq
ardic	– ələk
anbar ⁴	– çox
arakərə	– çay (axan su)
ardava	– sıyıq (xörək adıdır, un və suyun qatışığı)
aqade, aqasde	– kimi (qoşma. Əhməd kimi və s.)
aftavərmarəyi ⁵	– gündoğan (şərq)

¹ Abşeron və başqa bir sıra ləhcələrdə: “ustaran”, “vustaran”, “əstaran”

² Göy cisimlərinə: aya, günəşə, ulduza sitayiş etməyi təbliğ edən qədim din də “astral din” adlanır. (bax: Yampolski. Azərbaycanca qədim dinlər. Bakı, 1958, səh. 17); İ.Beryozin. Astara şəhərinin etimologiyasından bəhs edərkən bu sözlü bizcə, haqlı olaraq “astara” – ulduz sözlü ilə bağlayır (bax: И.Березин «Путешествие по Северной Персии», Казань, 1852, стр. 142).

³ Abşeron ləhcəsində də: “alət”, “alat”.

⁴ Taxıl və s.-nin saxlandığı yeri bildirən “anbar” sözlü ilə müqayisə et. Azərbaycan dilindəki bu söz fars dilindən keçmişdir və “ənbaştən” felindəndir.

⁵ Abşeron ləhcəsində: “aftavərma”.

B

A

biyar	– 1) yaddaş; 2) avardən – gətirmək felinin əmr forması
bəğ	– qurbağa
bəqələ	– böyürtkən
bəli	– giləs
be	– üçün (önqoşma)
beybut	– xəncər
binlo	– bu tərəfə
bonlo	– o tərəfə
birən	– olmaq
binərə	– çılpaq
birar	– qardaş
birarzərə	– qardaşoğlu
bürüştən	– bişmək
buz	– 1) pıçağın ucu; 2) burun ¹
bürçundan	– bişirmək
bürg	– qaş
büsk	– şiş (kabab şişi)
bastən	– bilir (indiki zaman, tək, III şəxs)
bətən	– 1) yanma (onun və s.); 2) deyir (indiki zaman, tək, III şəxs)
başirən	– oxşamaq
bə çiğatay kəşirən	– ciddi haqq-hesab çəkmək
bəyistən	– donmaq
bəyə	– buz

¹ İkinci mənada bu söz Lar dialektində “puz” kimi işlənir (bax: A.Romaskeviç. Göstərilən əsəri); Fars dilində və onun dialektlərinin bir çoxunda isə bu sözə “puzə” formasında da rast gəlmək olur.

V

vamas	– şiş (bədəndə)
varastən	– qurtarmaq
vəxəzundan ¹	– durquzmaq
vəçəqundən	– çırmalamaq
vəçirən	– yığmaq
vədərən	– itələmək
vəgazirən	– bulaşmaq
vəguftən	– götürmək
vələnd	– hörümçək
vaçarundən	– yıxmaq
vəşmərdən	– söymək
vir birən	– itmək
vaburan	– əhatə etmək
vaqundən	– soxmaq
vəkəşirən	– oxşamaq (kiməsə)
var ²	– külək
variş ³	– yağış
vərəvurd səxtən ⁴	– fürsəti əldə etmək
varistən	– yağmaq
vayistən	– istəmək
vasal ⁵	– bahar

¹ Bir sıra sözlərin və bu sözün əvvəlində olan “və” (məsələn, “vəxi” – dur, əmr forması, tək və s. Müasir fars dilində: “bərxiz”) Pəhləvi dilində “vər” şəklində olmuşdur. Göründüyü kimi, bu hissə tat dilində öz qədim formasını indi də saxlayır.

² “Avesta” dilində “vata” – külək, Mazandaran dialektində “va” (bax: B.Dorn. Göstərilən əsəri, səh. 66), giləkçə isə “var”. Tat və Azərbaycan dillərində olan “gilavar” sözünün “gilə+var” (yəni “gilə, dən küləyi”) sözlərindən əmələ gəldiyini güman etmək olar. (Azərbaycan dilinin Bakı ləhcəsindəki var+əncil (külək+əncir) sözlünə diqqət et.).

³ “Avesta” dilində: “vara” – yağış, kürd dilində “varan”

⁴ Azərbaycan dilinin Təbriz ləhcəsində: “bələbürd” – eləmək

⁵ Bu söz şəkli və mənaca daha qədim görünür. Birinci hissə “va” (“baz”, “vaz”) şəklində (Məsələn, Tehran dialektində “açmaq” mənəsində) qalır. “Sal” sözü də “il” deməkdir. Bələliklə “vasal” sözü hərfən ilin başlanğıcı, “təzə il” mənəsini verir.

vəs ¹	– bəsdir
varəndə	– yağıntı
vini ²	– burun
vagaştən	– qayıtmaq
vərəzə	– yoxuş
vəcəyistən	– oynamaq
vəkəndəgar	– ata
var dərən	– çevirmək, döndərmək, hərlətmək
vəxiştən	– durmaq
vəçənüm	– dilənçi
varaftaran	– dəymək, toxunmaq
vəlk	1) yarpaq; 2) budaq

Q

qaqla	– kuzə
qəd	– içində (bir şeyin)
qəjqun	– qazan
qəmqləl	– qab yumaq üçün əski (əslində ağac qabığından)
qərxund	– borclu
qələq	– ala qarğa
qurd ³	– boğaz (bədən üzvü)
qəcələ	– sağsağan
qəyil	– şalban
qəy ⁴	– çox
qərqul	– aftava

¹ Orta fars dilində olmuş bir ideoqram “vas” kimi oxunurdu. Müasir fars dilində bu söz “bəs” şəklindədir. Göründüyü kimi tat dilində, orta fars dilində olduğu kimi, “vəs”, yaxud “vəstü” formasında qalır.

² Qədim fars dilində: “vayna”, orta fars dilində “vini”, m.f.d. bini.

³ Tat dilinin “Kilvar-Mədrəsə (dilləri tat dili olan erməni kəndləridir) ləhcəsində “qurtum-qurtum su içmək” ifadəsindəki “qurtum” sözü ilə müqayisə et. Fars dilinin Tehran dialektində: “qort”.

⁴ İşqaşim dilində həmin mənada “fəy”

qağundən	– sıxmaq
qüyüq	– qıyıq
qulpə	– bərk pendir
qir – qəcəl	– dağ-kəsək
qəncuq	– 1. dişi (heyvana aid); 2. atın tərki
qəbəq ¹	– alın
qürs bəstən	– kif atmaq
qir	– dağ, aşırım
qarduç	– iri qırma
qəşşəl ²	– ön, qabaq

D

dar ³	– ağac
dahar	– dağ, qaya
dəxsirən	– islanmaq
damasundən	– yandırmaq
dəkəştən	– 1. yatmaq; 2. doğmaq
dəküftən, dəkərdən ⁴	– 1. geyinmək; 2. örtmək
dambul	– gavalı
dəmgə, yedəmgə	– bayaq, bir az qabaq
dənişirən	– baxmaq
dərzən ⁵	– iynə
dürərdən	– çıxartmaq

¹ Klassik Azərbaycan şeirində (xüsusilə M.P.Vaqif və Aşıq Ələsgər dilində) olan “ay qabağın” ifadəsindəki “alın” mənasında işlənmiş “qabaq” sözü tat dilində eyni ilə qalır. Bu tat sözü deyilmi?

² Azərbaycan dilində: “qəşşər”

³ Midaya dilində: “darı”. Müq. et: dardan asmaq – ağacdan asmaq, dara çəkmək, dor ağacı vəs.

⁴ Abşeron ləhcəsində: “dəgirən”

⁵ Tat dilinin bütün ləhcələrində iynəyə “dərzən”, kürd dilində isə “dərzy” deyilir. Azərbaycan dilində olan “dərzy” sözü həmin sənətdə işlədilən alətin (vasitənin) adı ilə, bizcə tat və kürd dillərində olan eyni sözdən əmələ gəlmişdir. Əfqan (“puştı”) dilində isə “dərz” kəsiyə, yarığa deyilir. Bu eyni ilə Tehran dialektində də belədir.

düşmə	– bulaq
dəzərən	– sancmaq (gülü, ya sancağı)
deydi	– dünən
döü	– div
dumar	– kürəkən
duqaz	– bax: qəyil
dümbəl	– çiban (yara)
dəğəl	– cığal
dəğdəğə	– qorxu
diring	– tamam boş
daşundən	– bax: voqundən
dürvən	– biçin
dürüjd	– iri
dürəhün	– düdkəş (M.f.d. dud+keş – tüsti+çəkən)

Ə

əqül	– ağıl
əqülbənd	– ağıllı
əzünsəri ¹	– səhər tezdən
ənəştə ²	– səhər ac qarına
ərəq	– 1. tər; 2. araç
əng	– arı
əcə ³	– haradan
əzini	– belə
əlmun	– bizimki
əngül	– düyün
əşmun	– sizinki
ərkuhun	– ərköyün
əngaz	– çənə

¹ F.E.Korş nədənsə səhv olaraq bu sözün Azərbaycan sözü olduğunu güman etmişdir.

² Həmin mənada fars dilində “naştə”, Azərbaycan dilinin Təbriz ləhcəsində: “naştəb”

³ Abşeron ləhcəsində: “əcə, cigə”

əyaz	– ayaz, şaxta
əyəl	– uşaq
əyəlgəri	– uşaqlıq (çağları)
əsibirən	– 1. darıxmaq; 2. əsəbiləşmək
əsbar ¹	– süvari
əngəstən	– yerə salmaq
əncirən	– doğramaq
əşjoy	– dəyirman
ərs ²	– göz yaşı

G

girəsundan	– yapışdırmaq
gürdə	– böyrək
gəbə	– xalça
gədək	– bala (camış balası)
gal zərən ³	– çağırmaq
gəmrə	– təzək
gou ⁴	– öküz
guftirən ⁵	– demək
gaf	– söz

C

cə'	– çirk
cıra zərən	– çığırmaq
ciq xardən	– cırılmaq
cihin	– xırman
cılbıl	– sıyıq

¹ Qədim fars dilində "asabara" – süvari

² Bəzən bu sözə "ürs", "ers" formasında da təsadüf olunur.

³ Bəzən bu sözə "nə"rə saxtən" formasında da təsadüf edilir

⁴ "Avesta" dilindəki "qou" sözü (həmin mənada) ilə müqayisə et

⁵ Abşeron ləhcəsində: "ktərən", "kutirən"

cum ¹	– ziriş
cigə ²	– yer

M

maqul	– nə yaxşı
məmə	– döş, məmə
mərəgou	– inək
mərçikə	– sərçə
məsən	– bülöv
məhəl	– vaxt
mingə	– orta
muqli	– yumruq
marnə xeylaqi	– dişi cinsi
may	– ana
maşü	– olar
maypiyə	– valideyn
mujinə	– qarışqa
mung	– səs
muşkin	– bərk, möhkəm
mürə	– muncuq

Ş

şaband	– çarıq bağı
şöü	– gecə
şiriş	– yapışqan
şe	– köynək
şirava	– südlü sıyıq
şişirən	– basmaq, tapdalamaq, yıxmaq
şit	– duzsuz

¹ "Avesta" və sanskrit dillərində həmin mənada işlənmiş "com" sözü ilə müqayisə et

² Abşeron ləhcəsində "cügə"

şöürüz	– gecə-gündüz
şundən	– atmaq
şətəl	– corab
şəft	– əyri
şuqar	– yarğan

Ç

çüm	– göz
çənəm	– necə
çapqun	– talan
çapundən	– 1) doğramaq, çapmaq (əti); 2) çapmaq (atı)
çəmçiz	– şey-şüy
çətuni	– çətinlik
çəm	– qapı ağzı, astana
çətvər ¹	– dördü bir (ölçü)

H

həlou	– palaz
hələmiş	– hələ də
həng	– təhər, tövr (adamda)
hərdüm	– hər ikisi
həü	– özü
həçini ki	– elə ki
hami	– yay
həcətxana	– ayaqyolu
həppa ²	– yumru daş
hərba	– qorxu
hürsin	– qəzəbli
həşə zərən	– dayanmaq

¹ “Avesta” dilindəki “çatvar” sözünü rus dilindəki «четверь», «четыре» sözləri ilə müqayisə et.

² Azərbaycan dilinin Bakı dialektində buna “qəmbər” deyilir.

F

firmundən	– aldatmaq
fıçarundən	– dağıtmaq, yıxmaq
firə	– geniş
fidaştən	– 1. uşağı ayaqyoluna aparmaq; 2. işlətmək

X

xül	– fırtıq
xəst	– qatı
xara	– sünbül, pambıq tayası
xiyə	– kürək
xaykərg	– yumurta
xari	– yer, torpaq
xacamaz	– qoz
xuvargil	– qız yoldaşı
xutəbirən	– öyrəşmək, alışmaq
xüsür	– qayın
xüsür mərd	– qayınata
xüsür zən	– qayınana
xov, xov ¹	– yuxu
xisirən ²	– yatmaq
xöünə	– xalça toxumaq üçün dəzgah
xunə	– 1. ev; 2. bax: “başirən”
xəmzə ³	– qarpız
xuvar ⁴	– bacı

¹ Orta fars dilində bir ideoqram “xav” kimi oxunurdu (müasir fars dilindəki “xab” – yuxu mənasında). Tat dilində həmin mənada bu söz “xov” şəklində də qalır.

² Klassik fars dilində “xosbidən”

³ Abşeron ləhcəsində də “xəmzə”

⁴ Afurca-Güləzi tatları bu sözlü “axa” şəklində işlədirlər

xolu ¹	– dayı
xale	– xala

U

umuc	– qatışıq
ustaran	– almaq
usdum	– ərsin
usdan	– hamilə

Ü

üşoun	– keçən gecə
üzək	– özək
üzgüm	– üzmək
üzüm	– indi

T

türax	– çarıq
təq	– damcı
tən	– 1) dək (yanınadək); 2) bədən
tə'di	– tələsik
tərsəgün	– qorxaq
təsək	– papaq (təsək)
təhəl	– acı
töü	– titrətmə
tij	– iti
tasirən	– boğulmaq
tasundən	– boğmaq
tou	– ocaq
tou dərən	– tovlamaq, aldatmaq
tünük	– 1. xörək sıyığı; 2 nazik

¹ Kirman dialektində “xalu”

təhsirə	– çürüntü
tiz	– qarından buraxılan yer
təvər	– balta

S

sülüm, sülmə	– pilləkən, nərdivan
sarafan	– əl dəsmalı
saqat	– dəhrə
səqət	– xəsis
sərgin	– peyin
sərəqit	– tavan
sərsüz	– axmaq
sərçin	– ülgüc
sərşangum	– axşam
silə	– dolu (qab)
sinou birən	– çimmək
sula	– deşik
souk	– yüngül
sürg	– buynuz
so	– 1. səhəng; 2. sorən – sürtmək felinin kökü
subi, icbi, ispi ¹	– ağ (sifət mənasında)
səltə	– 1. fahişə; 2. hamı, tamam
sümər	– kövşən, saman

R

ruzundən	– tökmək, dağıtmaq
rıri	– bağırsaq
royistən	– hürmək
rıy	– bayıra pis getmək (qarınağısı)

¹ Orta fars dilində “spid”, “espid” formasında olmuşdur

rasan ¹	– kəndir
N	
nalin	– döşək, nalça
narən ²	– qoymaq
nəbirəgar	– yoxsul
nəg	– damaq
nohur	– göl
nimdər	– nalça
nug	– təzə
nugbəhər	– nobar (meyvə)
nüşvə	– eniş

L

ləngistən	– axsamaq
ləpər	– dalğa
lamad	– palçıq
ləhə	– bulanlıq
lüng	– ayaq
löü	– dodaq
luq (luqa)	– saxsı
lolu	– beşik
ləc amarən ³	– acıq gəlmək
lüvə ⁴	– 1. yuva; 2. budaq
lokmi	– birdən
lakatə	– çox çirkli

¹ Qədim fars dilində: “rasana”, sanskrit dilində: “razana”

² “Avesta” dilində nari (həmin mənada)

³ Abşeron ləhcəsində bu sözün “ləcgin”, “ləkəcun”, “ləkəcun birən” (burən) kimi variantları vardır.

⁴ Abşeron ləhcəsində “yuva” mənasında bu sözə “lülə” şəklində də təsadüf olunur ki, bu formaya Qonaqkənd ləhcəsində də təsadüf etmişik

O	
oğu	– zəhər
oluq-çoluq	– alıq
ou	– su
ovdun	– şələlə
ourun	– arının yığıldığı şirə, ya çiçək

P

palan – nəvər	– palan
palud dar	– palıd ağacı
pəlal	– pas
pərdü	– şalban
pəraha	– srağagün
panaki	– gizlin
pinc zərən	– saxsı qabı yamamaq
pirəzal	– qarı
pişin, pişnəha	– günorta
piş saxtən	– qovmaq
piliq	– gözdə irin
peydə birən	– görünmək
poyundən	– saxlatmaq
pustun	– yelin
paylimə	– bax: sülüm
pişi	– sağ ol
parsənqi	– beşdaş
piyər ¹	– ata

¹ Həmin mənada “Avesta” və qədim fars dillərində olan “pita”, skif dilində “pit”, yaxud “pid” sözlərinin əvvəlində olan “pi” hissəsinə diqqət et.

K

kulə	– kol
kurə	– toplu
kələhə	– böyük
kərg	– toyuq
köüş	– ayaqqabı (çəkərək)
kilə	– 1. ölçü vahidi, kilə; 2. qız
kami	– hansı
kumpsovo	– geri
kuk	– oğul
kul	– bel (çiyin)
kul	– küt (pıçaq və s.)
künd	– yaxın
köüçə	– çömçə
küşkə	– balaca
kələfa	– böyük çala, kalafa
kiçəh	– toyuq peyini (zil)
köhül	– kaha, mağara
kəmpircüm	– az-maz
kapan	– topa

Y

yəvər	– düyə
yazi ¹	– 1. yazı (yazmaq felindən); 2. çöl (Klas. Az. d.)

Ö

öüşə ²	– meşə
-------------------	--------

öüsünə	– nağıl
öürəz	– iməcilik

Z

zərən	– vurmaq
zangu	– üzəngi
zuhun	– dil
ziley	– tez
zunə	– açar

J

joju	– kirpi
jrəngə şundən	– pas bağlamaq

¹ Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında “çöl” mənasında işlənmiş “yazi” sözünün tat dilində qalması, bircə, son dərəcə maraqlıdır.

² Klassik fars dilində “bişe” şəklində olmuşdur.

TAT ATALAR SÖZLƏRİ*

Hər bir xalqın atalar sözləri ədəbi nümunə olmaqla, həm də əvəzsiz dil materialıdır. "...Bir səhifə ilə ifadə olunacaq fikri bir sözlə ifadə edən" (Viktor Hüqo) tat atalar sözləri və zərbül-məsəllərinin toplanması da bu cəhətdən əhəmiyyətlidir. Maraqlıdır ki, bir çox tat atalar sözləri getdikcə daha fəal surətdə Azərbaycan atalar sözləri və zərbül-məsəlləri ilə əvəz olunur. Deməli, bu vasitə ilə də yeni Azərbaycan leksik vahidləri tat dilinə daxil olur. Hətta bəzi Azərbaycan atalar sözü tat dilindəki müvafiq atalar sözü ilə paralel işləndiyi kimi, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatından Azərbaycan dili vasitəsilə alınmış və tat dilində vətəndaşlıq hüququ qazanmış bu atalar sözlərinin bəziləri müstəqil işlənir, başqa sözlə, burada daha heç bir tat dili variantı tələb olunmur və ya işlədilmir.

Məsələn, tatlar "ixtilat danə rə bi cənəvər miti" (M.)** // söbət xərə bə gürg müttünü (S.) misalını işlətdikləri kimi eyni ilə (əlbəttə, cüzi fonetik fərqi nəzərə almasaq) "Söhbət danani qürdə vərər" (Ab., M., Q.) şəklində də geniş işlədirlər. "Duruguçiyə tə bə xunə piş mсанund" (Q.) – "Yalançını evinəcən qovarlar", "Gafə // sxənə rastürə ə gij xəbər astun// ustun (Q., M.) – "Dəliddən doğru xəbər", "Be üsgəsi çalə məkən, xiştəntu maftani" (Q.) – "Özgəyə quyu qazan özü düşər", "Əz tün hərəkət, əz mən bərəkət" (Məd.), "Əz ti hərəkət, ə xudo bərəkət" (M.) – "Səndən hərəkət, Allahdan bərəkət", "Əkerakuri nə xardım, a dura çumamə kur bu" (Məd.) // bə ataşi gər nəbirim, düreyi çimmunə vəkənd (M.) – Yemədik kababından, kor olduq tüstüsündən, Xər çi mdustan ki, zəfəran çiyu (Məd.) – Eşşək nə bilir zəfəran nədir, "Arifə yek işarə" (M.) // "Bə arif ya işarə vəsü" (Q.) – Arifə bir işarə, "Bə qiyə nəzərə ce mara"

* Bu nümunələr mənim "Azərbaycan tatlarının dili" (fonetika, leksika, morfologiya, sintaksis) (Bakı, 1995) monoqrafiyama əlavə dil materialları kimi çap olunmuşdur. Maqsud Hacıyev.

** Buradakı ixtisarlara aşağıdakı kimi oxunmalıdır: (M.) – Məlhəm, (Məd.) – Mədrəsə, (S.) – Suraxanı, (Q.) – Qonaqkənd, (Ab.) – Abşeron tat dili ləhcələri.

(M.) – çağrılmamış yerə getmə, "Dəvə bə sər ləf mallə bu" (Q.) – Dava molların yorğanı üstündə idi, "Purirə xorde bə ti ləgərt məzən" (M.) – "Duzu yeyib duz qabını sındırma, əqil byoş ni, bsəri (M.) – Ağıl yaşda deyil, başdadır və sair atalar sözləri də hər iki dildə paralel işlənməsi nöqtəyi-nəzərdən buna misal ola bilər.

Tat dilində elə atalar sözləri də vardır ki, bunlar yalnız Azərbaycan dili atalar sözləri ilə ifadə olunur. Belə atalar sözlərinin tat dilində müqabil ekvivalentinə və ya ona oxşar variantına tədqiqat obyektimiz olan tat dili ləhcələrində rast gəlməmişik. Məs. Suyun lal axanı, adamın yerə baxanı (Məd., M., Q.); Tülkü haca gedir (M., Q.), Gözəl ağa çox gözəl idi, vurdu çiçək də çıxartdı (M., Məd.), Döymə taxta qapımı, döyərlər dəmir qapımı (M., Q., Məd.), Ağac bar gətirdikcə başını aşağı dikər (M., Məd., Q., Ab.), İşləməyən dişləməz (M., Məd.), Keçənə güzəşt dəyərlər (M., Ab., Məd., Q.), Eşit, inanma (M., Q., Ab.), Ölmə eşşəyim, yaz gələr, yonca bitər (M., Məd., Q., Ab.), Sözü söz çəkər, bez arşını (M., Məd., Q., Ab.), Yaxşılığa yamanlıq, kor eşşəyə samanlıq (Q., M.), Yaxşılığa yaxşılıq hər kişinin işidir, yamanlığa yaxşılıq hər kişinin işidir (M., Məd., Q., Ab.), Bağda ərik var idi, salam-əleyk var idi, bağda ərik qurtardı, salam-əleyk qurtardı (Q., M., Məd.), Daldan atılan daş topuğa dəyər (Məd., M., Q.), Kor kora kor deməsə korun bağı çatlayar (M., Məd., Q., Ab.), Bilməyib soruşmaq ayıb deyil, bilməyib soruşmaq ayıbdır (M.), Könlü balıq istəyən gərək dənizə girsin (Q., M.), Şirin dil ilanı yuvasından çıxardar (M., Məd.), Zimistan çəkməyən bülbül gülün qədrini nə bilsin (M., Məd., Q.), Yaz gələr, üzüqaralıq kömürə qalar (Məl., Q.), İt hürər, karvan keçər (Q., M.), Soğan olsun, nəgd olsun (M., Məd., Q., Ab.), Tək əldən səs çıxmaz (Q., M.), Zər qədrin zərgər bilər (M., Q.), Dama-dama göl olar (Q., M., Məd.), Keçini keçə ayağından asarlar, qoyunu qoyun (M., Q.), Kor nə istər iki göz, biri əyri, biri düz (M., Q., Məd.), Nə şiş yansın, nə kabab (Q., M., Məd.), Dağ dağa qovuşmaz, insan-insana qovuşar (M., Q.), Səbr elə halva bişər ey qora səndən, bəsləsən atlas olar tut yarpağından (M., Məd., Q.), Dənizdə balıq sevdası olmaz (M., Məd., Ab., Q.), Adamı adam eləyən paradır, parasız adamın üzü qa-

radır (Məd., Q., M.), Ver yeyim, ört yatım, gözlə canım çıxmasın (M., Məd.), Sən yaxşılıq elə at dənizə, balıq bilməsə xalıq bilər (M., Məd., Q., Ab.), Çəkişməsən bərkişməzsən (M., Məd., Ab., Q.), Zərərindən yarısından qayıtmaq da qazanandır (M., Məd., Q., Ab.), Axtaran tapar (M., Məd., Q.), Ölmə eşşəyim, yaz gələr, yonca bitər (M., Məd., Q., Ab.), Palaza bürün elnən sürün (M., Ab., Məd., Q.), İt də getdi, ip də getdi və sair.

Tat dilində bəzi atalar sözlərinə də təsadüf olunur ki, onlar hər iki dilin – yəni tat və Azərbaycan dillərinin qarışıq komponentlərindən ibarət olub müştərək atalar sözü və ya zərbül-məsəl, başqa sözlə, hər iki dilin müxtəlif çarpaz budaqlarından yeni bir orijinal hibrid-zərbül-məsəl yaranır. Məsələn: ədəb-ərkən çüstü ki, dünya pul dünyasıdır. (Q., M.) – Mərifət nədir ki, dünya pul dünyasıdır. Dəva haman dəvayü, bu stol davasıdır (Q.) – Dava həmin davadır, bu stol davasıdır və s.

Azərbaycan dilində elə məsəllər vardır ki, isifadə məqamında obyekt aidiyyəti məlum olsa da şəxs, hadisə, əşya və sairəyə münasibət naməlum qalır. Məs., azərbaycanlılar pis və ya yaxşı, yaxud mənfə və ya müsbət mənada bu və ya başqa münasibətlə adı çəkilən şəxsin gəlişi ilə əlaqədar aşağıdakı zərbül-məsəli işlədirlər: adını çək, qulağını bur.

Tat atalar sözlərində isə eyni münasibətlə zidd mənalı iki məsəl işlədilir ki, bununla da həmin ifadəni işlədənin haqqında bundan əvvəl söhbət getmiş, indi isə söhbətin üstünə gəlmiş şəxsə dost və ya düşmən münasibətini bildirir və bununla da ordakıları həmin şəxs haqqında bir növ səfərbər edir, istiqamətləndirir. Bu cəhətdən aşağıdakı tat zərbül-məsəlləri çox xarakterikdir:

Numrə ti, süfrərə vəngən (Məd.) – Hər fən: adını çək, süfrəni sal (ancaq yaxşı, ayağı bərəkətli və arzu olunan adam haqqında), Nümrə ti, çura vağı (Məd.) – Hər fən: adını çək, çomağı qap (dava-kar, bədxasiyyət, arzuolunmayan adam haqqında) işlədilir və s.

Məsələnin əhəmiyyətini nəzərə alaraq aşağıdakı bir sıra tat atalar sözlərini həm orijinalda, həm də azərbaycanca qarışıqları ilə veririk. Sonuncu zərurət bizcə ona görə lazımdır ki, bu, müxtəlif

dillərdə olan atalar sözləri və zərbül-məsəlləri əyani müqayisə etməyə, onların oxşar və fərqli cəhətlərini aydınlaşdırmağa, yazılı və yazısız dillərdə folklor nümunələrinin yaranması və sabitləşməsi yollarını izləməyə və nəhayət, həmin faktik dil materialından istifadə edən tədqiqatçının əməli nəticələr çıxarması işini asanlaşdırmağa kömək edəcəkdir. Həcmi artırmamaq üçün tat atalar sözlərini tədqiq etdiyimiz bütün ləhcələrdə deyil, ancaq bir və ya iki ləhcədə veririk. Onların Azərbaycan dilindəki qarşılığı Azərbaycan dilində buraxılmış atalar sözü kitablarından götürülmüşdür. Tat atalar sözlərini isə taddillə mühtədə bu sətirlərin müəllifi toplamışdır.

Bu atalar sözlərinin özləri də Azərbaycan dilinin tat dilinə leksik təsirini əyani göstərmək üçün ən tutarlı faktik material hesab olunmalıdır. Mötərizədə atalar sözlərinin nömrələri göstərilən nümunələrdən aydın görünür ki, Azərbaycan dili leksemləri tat dilinin lüğət fondunda özünə möhkəm yer etmişlər: bəy (10), zurna-qaval (16), ər (32), yara (bədəndə, 99), köpək (104), səs (111), keçi (112, 116, 128), qonaq (129, 142), dəllək (130), quş (132), başmaq (140), dəvəçi (142) və s. Azərbaycan və tat dillərinin leksik təsirinin bariz dilçilik nümunəsi olan bu tat atalar sözləri ilk dəfədir ki, toplanıb tədqiqata cəlb edilmişdir.

1. Əzir o simər dəkərdən (Məd.)
Ə zir papaq körə bəçirən (M.)
Saman altdan su yeritmək
2. Təngtirə bsəri ərzin nə imbi vodoran (M.)
Örkən üstünə dan səpmək
3. Dəvərə bkomkə ov mıdarən (Məd.)
Vo qəlbol dəvə o bdorani (M.)
Xəlibirlə dəvəyə su daşımaq
4. Adamin varza adamin tafot dan (Məd.)
Ə ədəmi bə ədəmi fəqr hi (M.)
Adamdan adama fərq var
5. Morzərə ə rasan btərsirən (M.)
İlan vuran ala çatıdan qorxar

6. Şərməgun gisnə imunu (Məd.)
Öri umarəkarə kuki nəimbi (M.)
Utancaq adam süfrədən ac qalxar
7. Ə xoyə mov miçirən (Məd.)
Yumurtadan tük qırxır
8. Ə xug yə mu kəşirəniş xeyri (M.)
Ə xug yə mü (Məd.)
Donuzdan bir tük
9. Ə təğ-təğ varastim bı sıl-sıl aftoring (Məd.)
Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük
10. Bəg dora əsə bidonduni nəmdənişund (M.)
Bəy verən atın dişinə baxmazlar
11. Vişərə çaka meyveyirə xırs mıxarı (Məd.)
Əmrurə xubirə xırs muxori (M.)
Armudun yaxşısını meşədə ayı yeyər
12. Bışeytun guguş mıdakrorı (mıdakrondən Məd.)
Be şeytun papuş badıxtan (M.)
Şeytana papuş tikir
13. Postə ov umbuyu (Məd.)
Ə mündə ö bü miye (M.)
Su bir yerdə qalsa iylənər
14. Osyo vo nübeyi kor mini (M.)
Dəyirman növbətlədir.
15. Çi məncini bəqobti, midare biqaşuqti (M.)
Çi vəncini ura // uş mıxarı
Nə tökərsən aşına, o çıxar qaşığına
16. Ə dur, bə dür zurna-qavalə səsi bədəmi xub imoran (M.)
Zurna-qaval səsi uzaqdan xoş gəlir
17. Dəvərə ra dərə kəkə a pasaeıy aftərə ((mıdostə) Məd.)
Atəşirə kişite və xokistəri vozi beoxtani (M.)
Odu söndürüb kül ilə oynama
18. Ö rışiniyi (M.)
Su aydınlıqdır

19. Xışkə bəqəti tariş mısuxtə (Məd.)
Xışkə bə odi tariş basuxtan (M.)
Qurunun oduna yaş da yanar
20. A pul cun neimbuy (Məd.)
Pulə mən qazanc soxtom, pul mənə qazanc nə soxtə // mol
tirə bə xıştənti çapar soz, xıştəntirə bi mol çapar mənə (M.)
Adam pulu (malı) qazanır, pul (mal) adamı qazanmır
21. Mərkisə be xo xıştən ərzün mdirən (Məd.)
Kisnəyə kərgə bixoyi ərzin mdare (M.)
Ac toyuq yuxusunda darı görər
22. İdəmi nəbastan ki kirə vo həvəyi vozi dare (M.)
Adam bilmir hansı havaya oynasın
23. İdəmi bə dinyö ye dönə miye (M.)
İnsan dünyaya bir dəfə gəlir
24. Kisnəyə idəmi sanq mıxori (M.)
Ac adam daş da yeyər
25. Adamin a zuun xıştən bıataş muftunu (Məd.)
İdəmi əzuhun bibələ muftuni (M.)
Adam dilindən bəlaya düşər
26. Bə xıştənti güvənmiş baş, bə idəminti nə (M.)
Hünərinlə öyün, atanla öyünmə
27. İdəmi xuma şir xorde (M.)
Xum şir xarda adamin (Məd.)
İnsan çiy süd əmib
28. Avtov əcə vedeşi (Məd.)
Avtov əcə cəhistə (M.)
Gün hardan çıxıb
29. Raftüm ki rış biyorum, biğış naharum imorum (M.)
Bürgə aftənə bcövi çümirə kənd (Məd.)
Getdim saqqal gətirim, bığı da qoyub gəldim
30. Əzin guş mışdeşrən azu guş ivedeşirə (Məd.)
Əzin güş bastoran, bin güş bidoran (M.)
Bu qulağından alır, o qulağından vedir.

31. Əvvəl xunərə // məçitə daruni, bədə biruni (M.)
Əvvəl evin içi, sonra bayırı
32. Panaki bə ər amarə aşkar mizəndə (Məd.)
Bəxəlbəti bə buğa raftəgor bə oşkəri sən zoyü (M.)
Xəlvətdə buğaya gedən aşkarda doğar
33. Əvvəl mıtık kı pəstə gu (Məd.)
Əvvəl fikir soz, bədə gü (M.)
Əvvəl düşün, sonra damış
34. Bəlkə rə kaştand hələ nəvedeşirə (Məd.)
Bəlkə rə koştənd hələ nə dərmə (M.)
Bəlkəni əkiblər çuğundur bitib
35. Haft zənə xuneyi həmməşə uruftən imunu (Məd.)
Dizənirə xuneyi naruftə mumuni (M.)
Aşbaz çox olanda şorba şit olar
36. Hamumə biovi xətir migiriftən (Məd.)
Vo ö həmmum dust məgir (M.)
Hamam suyu ilə dost tutur
37. Ağıl byaş nistı, bsarı (Məd.)
Ağıl bi yoş ni bisəri (M.)
Ağıl yaşda deyil, başdadır
38. Hey ye qapek qimət nadarı (Məd.)
Bi ye quruşi nəmərzı (M.)
Bir qara pula da dəyməz
39. Bə ye güllə dü tö xərgüş küşt (M.)
Bir oxla iki ov vurdu // Bir güllə ilə iki dovşan vurdu
40. Hər kəsən xune xiştənə ağayiri (M.)
Hər kəs öz evində ağadır
41. Keçirə quturi ə çim kişmə ö mixori (M.)
Keçirə qoturi sarxunirə ə çümi mıxarı (Məd.)
Keçinin qoturu bulağın gözündən su içər
42. Potə bıyırqantı görə dıraz kın (Məd.)
Pötirə bləifti girə duroz soz (M.)
Ayağını yorğanına görə uzat

43. Gije beriyi har ruz idı (Məd.)
Be gij qanun ni (M.)
Dəliyə nə qanun // dəliyə hər gün bayramdır
44. Nıyyəti bicə, mənzil ti unca (M.)
Nıyyətin hara, mənzilin ora
45. Vo şir more vo cün midərə (M.)
Süd ilə girən, sümük ilə çıxar
46. Çi naxundəgar, çi kura adami ye korı // naxunda kurı (Məd.)
Savadsüzə idömi vase kurı (M.)
Savadsız adam kor kimidir
47. Boğə bivəxti boğona ruyrə məvin (M.)
Bağvan çurə güşi kar imbu (Məd.)
Bağ (meyvə) vaxtı bağbanın qulağı ağır eşidər
48. Ləmp bəbin ştən rışini nəmingəni (M.)
Lamp bzir ştan ışiq namtı (Məd.)
Çırağ ayağına ışiq salmaz
49. Bsurağ bhindustun vedişi (Məd.)
Surağa-surağ bə Fitolbürg mıre (M.)
Sorağa-soraq Kərbəlayə gedərlər
50. Pənc əngiştə pəncirış yeki nistı (Məd.)
Panjto dirnoğtirə həmmeyi yeki ni (M.)
Beş barmağın beşi də bir deyil
51. Siyə pul ispi ruza beriyi kura mımınd (Məd.)
Qara pulu ağ gün üçün yığarlar.
52. Mirdə xər gəştən nəlirə be vəkəndən (M.)
İstağıl birə xərə ə payesi migəştəni nələlə kəni (Məd.)
Ölü eşşəyin ardınca gəzir ki, nalın çəksin
53. Yel nəbigiri məmə nəmantand (Məd.)
Bə nəgiriste el məmə nəmitund (M.)
Ağlamayan uşağa süd verməzlər
54. Ənti beti, əlmən bəmən (M.)
Əntün bütün buyu, ərmən bımən (Məd.)
Səninki səndə, mənimki məndə

55. Nə kari nəmçini (Məd.)
Nə kari nəmdoruni (M.)
Əkməsən biçməzsən
56. Çak sal ə korə girov peydi mistən (Məd.)
Fəriyyə el ə gi xıştən məlumi (M.)
Abad kənd tüstüsündən məlum olur
57. Üşə nəbrə cö külə-kəsək xıştənə üşə hesab bısoxtan (M.)
Angurə bağı nebre cö muşe kuleyi angurı (Məd.)
Dağ olmayan yerdə təpəçik də dağdır
58. Gijələrə ipayiz imbüşmərund (Məd.)
Cücəyə baporiz mişimərund (M.)
Cücəni payızda sanarlar
59. Dü xərə cüvirə nimestən namdustan (Məd.)
Dü to xərə cihirə nəbastani poy soxta (M.)
İki eşşəyin arpasını bölə bilmir
60. Bçini cöv niş ki, türə ə cöv nəvaxzınınd (Məd.)
Biyə cö biniş ki, bəzirti ö nəvərə (M.)
Elə yerdə otur ki, altına su çıxmasın
61. Bı çal ov dakardənazi, ova çalı neimbu (Məd.)
Bcol ö vodəkərdən çöl öli nəimbi (M.)
Quyuya su tökməklə sulu olmaz
62. Ruyu ruho dire (m.)
Üzü üzlər görüb
63. Bçümi gözət kın, halı ra xəbər bustun (Məd.)
Brangmə dəniş, əhvalməne xəbər vəgi (M.)
Gözünə bax, ürəyini oxu
64. Çim di, dil sevmiş soxt (Məd.)
Çümi nədrabu dilliş namxast (Məd.)
Göz gördü, könül sevdi
65. Çürə düte səri əbirən (M.)
Ağacın iki başı var
66. Səgə numeyrə kəşiri çü vəgi bdəsti (M.)
İtin adını çəkədin əlinə ağac al

67. Be üzgeyi çol vəkəndəgor xıştəni mpari (M.)
Çal kəndagara xıştəni maftani bıçal (Məd.)
Özgəyə quyuyu qazıyan quyuya özü düşər
68. Əgər xər tələf nəbrabı səgə idiriş nəimbuft (Məd.)
Xər mirde səgə idiri (M.)
Eşşək ölüb itlərin bayramıdır
69. Nə bidəryo dara, nə Xıdır İlyasə qiyə zən (M.)
Nə dərin suya gir, nə Xıdır İlyası çağır
70. Gələcəyi düzirə e yel pürs (Məd.)
Sıxana rostiyirə ə el xəbər vəgi (M.)
Sözün düzünü uşaqdan soruş
71. Bəxtəvər bəsər nəşinirəgor (M.)
Xoş eşitməyənlərin halına
72. Gələci gələci miyanı (Məd.)
Söz sözü gətirər
73. Mərdə sıxani ye kəlmə imbi (M.)
Dığamarta // marta gələcəyi yeki imbu (Məd.)
Kişinin sözü bir olar
74. Tay taya imoftən, oviş çuxura (Məd.)
Taylı tayını tapar, su çuxurunu
75. Qiyəq xıştənə nəmdrən, xalxa dərzenirə mdirən (Məd.)
Bəçim xıştən tirə nəbədərəni özgərə bə çimi mürə seçmiş
bsoxtani (M.)
Öz gözündə tiri görmür, başqasının gözündə tükü görür
76. Xər yə dönə mıfırağü bə ləhə (M.)
Eşşək bir dəfə palçığa batar
77. Bə bü kəbob imori, diri xər doğ əbirən (M.)
Eşşək dağlayırlar
(Gəldim kabab iyinə, gördüm eşşək dağlayırlar)
78. Bə xər suvor birən ye eyb, firmoran düto eyb (M.)
Bxər vəşirən yə ayıb, frorən dü (Məd.)
Eşşəyə minmək bir ayıb, düşmək iki ayıb
79. Xıştən parıstəgər nəmigireyi (M.)
Özü yıxılan ağlamaz

80. Xər u xəri, ancaq palunrə dəgrundand (Məd.)
Eşşək həmin eşşəkdir, palanı dəyişilib
81. Xost ki, birg ros sozi, çimiş vəkənd (M.)
İstədi qaşın düzəltsin, vurub gözün də çıxartdı
82. Xər çi bastan xırcin çiy // xər əcə xırcin əcə (M.)
Eşşək nə bilir zəfəran nədir
83. Duru gufturagora xuneyi suxt heç kəs buvar nə sat (Məd.)
Durguçirə xuneleyi suxt, hişkəs inanmış nəbi (M.)
Yalançının evi ot tutdu yandı, heç kəs inanmadı
84. Daxsirə adaminə ə varış çe peykəm darı (Məd.)
İslanmışın yağışdan nə qorxusu
85. Dəs dəsə mişuri, dəsiş ru rə (M.)
Dəs dəsə mışuru, dəsiş ivagardı urura mışuru (Məd.)
Əl əli yuyar, əl də qayıdıb üzü yuyar
86. Xudo, mənə sağın dəsmənə bçəpin dəsmə mihtoc məni (M.)
Xudo u ruz nəkını sağ dəsmənə bısol mətac kını (Məd.)
Allah sağ əli sol ələ möhtac eləməsin
- 86a. Ə dil bə dil rah hi (M.)
Ə dil bə dil rav histı (Məd.)
Ürəkdən ürəyə yol var
87. İn dünya həçi amərə, həçiş mıbray (Məd.)
İn dinyo çenin more, sən çinişin bire (M.)
Bu dünya belə gəlib, belə də gedir
88. Meçidə dəri roho bü-bü, səgə bə həyoyi çi (M.)
Məscidin qapısı açıq olanda nə olar,
itin həyasına nə deyərsən
89. Biyə taleyi düdə ləngə ceyran nəimbi (M.)
İki qoçun başı bir qazanda qaynamaz
90. Xər xırrım qətir vedeşi (Məd.)
Doşab aldım, bal çıxdı
91. Ziminiş guş darı (Məd.)
Xoririş guşi histı (M.)
Yerin də qulağı var

92. Xubə düstə xərəbə ruz muduni (M.)
Bı saxta cö adaminə mişnasınd (Məd.)
Yaxşı dost pis gündə bilinər
93. Gijə ə gij həzi imarən (Məd.)
Gij bə gij xoş miye (M.)
Dəli dəliyə xoş gələr
94. Dili moyi xastəgarə kunı be ov mevaxarı (Məd.)
Könlü balıq istəyən, gərək dənizə girsin
95. Düz rav raftəgar heç incimiş nəimbu (Məd.)
Vo rah raftəgor nə momuni (M.)
Düz yol gedən yorulmaz
96. Ye işlə pişigiş bdəryo xeyri hi (M.)
Muşə çışı bısov okuyu (Məd.)
Siçan sidiyinin də dənizə xeyri var
97. Çıqqadə köşiyi döirəz başu ə çıqal mebgrovı (Məd.)
Təng çaqqada duroz boşi vo qınşol sən girəri (M.)
Örkən nə qədər uzun olsa, yenə də doğanaqdan keçər
98. Zəhərmar zuuna bsəri həmişə bala mıyov (Məd.)
Acı dil başa bələdir
99. Qəmərə yarayı zu xaş imbu, nə ki zuuna yarayı (Məd.)
Əl yarası tez gedər, kök salar dil yarası
Yaxud, gedər xəncər yarası, dil yarası sağalmaz
100. Tara xordəgoriş-dərmo bə vasol, kərə xordəgoriş (M.)
Yaz gələr, üzüqaralıq kömürə qalar
101. Kələf şənə virstən (Məd.)
Sərkələfə vir soxtə (M.)
Kələfin ucunu itirdi
102. Sıxan ə danışıq // sıxan bəgiraştən (M.)
Söz sözdən keçər
103. Səg mırovu, kərvan mıgrovu (Məd.)
İt hürər, kərvan keçər
104. Sulo siçon bgəştən (M.)
Muşa sakıra ipul mıxırran (Məd.)
Siçan deşiyini satın alır

105. Zərə kük bədoyi xiştən geyiş nəimbi (M.)
Vura bilməyən daşın böyüyünü götürər;
Yaxud: Vuran oğul atasına geyişməz
106. Köpəgə səgə bzür bə ov bərdən neumbu (Məd.)
İti zorla ova aparmaq olmaz
107. Səg çiyi ki pəşi çi boşi (M.)
İt özü nədir ki, yunu da nə ola
108. Voçimti dirə bicə, vo güşti şinerə bicə (M.)
Görmək hara, eşitmək hara
109. Xərə vir satə // stə paluna apaseyi migeştən (Məd.)
Eşşəyi itirib palanını axtarır
110. Ye dəs çəpig nəmzanu (Məd.)
Tək əldən səs çıxmaz
111. Səsti bəxiştənti xoş nəye (M.)
Ə müng şən həzi imarən (Məd.)
Səsi özünə xoş gəlir
112. Güspəndə səri xariş darən ki mırafton çobana
bıçuyi mıdasundan (Məd.)
Keçirə əcəli brasirəni çubuna bə çumuxi mıdasoyi xiştənə
(M.)
Keçinin əcəli yetişəndə çobanın çomağına sürtünər
113. Pador qalxoz imbu, idəmin nəimbu (M.)
Alim olmaq asandır, adam olmaq çətin
114. Yalağa bə cəhənnəm bərdund, kutri incö çi gərmu (M.)
Yanşağı cəhənnəmə apardılar, dedi odunu yaşdır
115. Zərə qədirirə zərgər mudunu (Məd.)
Zər qədrin zərgər bilər
116. Keçirə keçirə ə poyu mıdroxtanınd, güspəndə – güspənd (Məd.)
Keçini keçi ayağından asarlar, qoyunu – qoyun
117. Hiç kəs bə duğ xiştən tırş nəmüğüyi (M.)
Heç kəs bıduğ şən turş namgu (Məd.)
Heç kəs öz ayanına turş deməz
118. Ku bıku rast nəmyov, adamin bı adamin rast miyov (Məd.)
Dağ dağa qovuşmaz, insan insana qovuşar

119. Ə gürg tərsirəgar bıvişə nəmdaşı (Məd.)
Ə cənəvər tərsirəgor bə üşə nə mırey (M.)
Qurddan qorxan qoyun saxlamaz (meşəyə getməz)
120. Məfrağun bənən dərzənə, nəfrağunum bəti palanduza (M.)
Kəsək atana daş atarlar
121. İmruza karıra bısaba meyl (Məd.)
İmruza karura bə səbəh məhil (M.)
Bu günün işini sabaha qoyma
122. Mənə cuvin nunmən tunə ə zərdə gəndümtin çakı (Məd.)
Öz doşabına qənaət eləmək özgənin balından yaxşıdır
123. Gürg güspəndə ipustı migeştən (Məd.)
Xiştənti cənəvər birən-birən budon qıspand darafte (M.)
Qurd qoyun cildində
124. Dil nasuzu ərsəqi nemyov (Məd.)
Dil nə suzi ə çimti ərs nəmye (M.)
Ürək yanmasa gözdən yaş çıxmaz
125. Goh binəl bizərən, goh bəmix (M.)
Ga bənəl mızərən, ga bəmix (Məd.)
Gah nala vurur, gah mıxa
126. Nisyə xardəgar adamin dükərəm piyan imbu (Məd.)
Kar dırah mıxandı (M.)
Kar iki dəfə gülər
127. Moyi ə sər şən kür mını (Məd.)
Muhi ə sər xiştən bü migirə (M.)
Balıq başdan iylənər
128. Xiştəni mərəgö bədüşirən, ə qunşi keçirə şirirə
xəbər bəgiftən (M.)
Qonşirə mixi bçümü pərdü peydi mstən (Məd.)
Qonşunun toyuğu qonşunun gözünə qaz görünər
129. Qunağə ə qunaq qəhri umorən // umoran, səhib xunara
ə hər dini (M.)
Qonaq qonağa nəmxoy, xunərə xuund cuxtürə namxoy
(Məd.)
Qonaq qonağı istəməz, ev sahibi hər ikisin

130. Dəlləkititın bsərmən girift? (Məd.)
Dəlləkitirə bsərmə məvomuz (M.)
Dəlləkliyini bizim keçəl başımızda öyrənmək istəyir
131. Mən mıtrənim danayi, u impürsürən çıqqada şir midaran (Məd.)
Mən deyirəm cöngədir, o deyir nə qədər süd verir
132. İncir xardəgar quşa dındığı şəft imbu (Məd.)
Əncir yeyən quşun dimdiyi əyri olar
133. Əvəl kənullu buy pəstə kilə xoy (Məd.)
Ərliyini öyrən, sonra evlən
134. Moyirə az ov hər ke giri təzə imbu (Məd.)
Mahirə hər ke giri nügi (M.)
Balığı nə vaxt tutsan təzədir
135. Xərbizə vədəşi xiyara şun (Məd.)
Xəmzə dərmə xiyor hiçi (M.)
Təzə gəldi, köhnə nəzərdən düşdü
136. Səg niştə giyovi bsəri, nə xştən mxardən,
nə güspəndə imeştən (Məd.)
Nə özü yeyir, nə özgəyə verir, iyləndirir, itə verir
137. Pülü nisti ki, dizd bəri, imoni ni ki şeytun bəri (M.)
Pulu yox oğru apara, imanı yox – şeytan
138. Nə bgüspənd braftan, nə bə həyət mırörən (Məd.)
Nə tufəngə çaxmaqdır, nə tumana yamaq
139. Bə hər pılplistəgar əşrəfi namgund (Məd.)
Hər pırıldayan qızıl deyil
140. Düto pö mənə daşunde biye başmaq // keşi (M.)
Dü po mənə byə çəkmə mxastəni döşüni (Məd.)
İki ayağımı bir çəkməyə salıb
141. Kour xardəgar bciin gisnə imunu // qərdxund imunu (Məd.)
Buğdasını sütül yeyən xırmında ac qalar
142. Vo dəvəçi qunaq birəgora dərvəzəyi gərək firəh boşi (M.)
Dəvəçiyə əmcəyi dost birəgara me kouduni kala mebaşı (Məd.)
Dəvəçi ilə dost olanın darvazası gen gərək
143. Kala dara kala kölgeyi, ptlə dara ptle kölgeyi imbu (Məd.)
Böyük ağacın kölgəsi də böyük olar

144. Bhəsəl birə cö həngiş imbu (Məd.)
Bal olan yerdə arı da olar
145. Dili yel xastəgara həmməşə dəsi kakə bdəri mibuyu (Məd.)
Bala istəyən bələsını da istəsin gərək
146. Bu bustun deşirəgar buçuyiş me qabul buyu (Məd.)
Bostana girən yabanı özünə qəbul edər
147. Ki sərsağı bterter mırav, terter sərsağ başı b ki mırav (Məd.)
Aləm gij ümbü bü məllo mırey, məllo gij bu bicə bire // mıre (M.)
Kim xəstələnsə mollaya gedər, molla xəstələnsə
kimin yanına getsin

TAT DİLİ LƏHCƏLƏRİNİN MÜQAYISƏLİ LÜĞƏTİNDƏN

Yazısız İran dilləri və ləhcələrinin tədqiq olunmasının zəruriliyi və aktuallığını nəzərə alaraq biz tat dili ləhcələrinə aid bəzi leksik materiallar bu əsərə əlavə etməyi qərara aldıq. Bizə elə gəlir ki, həmin materiallar bu qrup dillərin müqayisəli tədqiqi işində Azərbaycandakı xalqların dillərini öyrənənlərə, müqayisəli dilçiliklə məşğul olan Azərbaycan dilçilərinə və şərqşünas-iranistlərə müəyyən fayda verə bilər. Məhz tat dili ləhcələrinin lüğət fondunun müqayisəsi ilə hər ləhcənin özünəməxsus fonetik və leksik xüsusiyyətlərini, onların fərqli cəhətlərini aşkar edərək müəyyənləşdirmək olar. Bu fərqli cəhətlər ləhcənin özünün (beləliklə də, dilin) daxili inkişaf qanunlarının nəticəsi olduğu kimi başqa dilin (ya dillərin) xarici təsirinə nəticəsi də ola bilər.

Kompakt halda tatlar, əvvəldə göstərdiyimiz kimi Azərbaycan Respublikasında, Dağıstanda (Rusiya) bir neçə kənddə, həmçinin İranda yaşayırlar¹.

Biz müqasimə üçün Azərbaycan tatlarının dilindən iki, İran tatlarının dilindən isə dörd ləhcə götürmüşük. Beləliklə, burada tat dilinin altı ləhcəsinə aid leksik materiallar verilir. Bu tat ləhcələri aşağıdakılardır: Keringan, Hərzəni, İbrahimabad, Səgzabad (İran), Qonaqkənd və Məlhəm (Azərbaycan) ləhcələri.

Son iki ləhcəyə aid materiallar 1960-1961-ci illərdə lingvistik ekspedisiya zamanı həmin yerlərdəki tat kəndlərini gəzmək, tatlarla müstəqim kontakt yaratmaq yolu ilə toplanmışdır. Azərbaycan ərazisindəki bu iki ləhcədən biri – Qonaqkənd ləhcəsi tat dilinin

şimal ləhcələrini, o biri – Məlhəm ləhcəsi isə həmin dilin cənub ləhcələrini təcəssüm etdirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, tat dilinin nəinki tək-cə müxtəlif ləhcələri, həm də eyni ləhcənin müxtəlif şivələri arasında bəzən bir sıra ciddi fonetik və leksik fərqlər mövcuddur. Misal üçün tat dilinin mərkəzi ləhcəsinə (Ərüşküş-Daqquşçi) daxil olan şivələr arasında fərqi nəzərdən keçirək: həmin fərqləri qabarıq şəkildə nəzərə çatdırmaq üçün bu ləhcənin şivələrini şərti olaraq altı qrupa bölmək olar ki, bu da aşağıdakı cədvəldə öz əksini tapmışdır.

Nümunə üçün gətirilmiş sözlər (Az.d.)	1-ci grup şivələr	2-ci grup şivələr	3-ci grup şivələr	4-ci grup şivələr	5-ci grup şivələr	6-ci grup şivələr
Deyirsən	baktəni	mukut-rəni	batəni	kutyəsi	batəni	kutyənsə
gedirsən	bişəni	muraf-təni	rafteybri	raftənisi	biraf-təni	raftəndə
gəlırsən	marani	amarey	amarey-bri	amarəsi	əmarey	əmarəndə
mənımlə	vəmi	vəmən	vəmu	vəmusu	vəyitimti	mənaza
bu sənşən yeyirəm	tiyi buxər-dənim	turi muxar-dəm	tri xardey-brim	thiri xardə-sim	triy xardəbrim	turi xardəndə
vur	bizən	bəzən	zəreybri	dirəngən	bızən	zərəna
çəkib aparırım	bikəşyənım	mukəşyənım	kəşyənım brim	kəşyənım sim	kəşyənım	kəşyənımdə

Belə fərqlər müqasimə üçün götürdüyümüz Qonaqkənd və Məlhəm ləhcələrinin şivələri arasında da vardır. Lakin biz burada həmin fərqləri nəzərə almamış, hər ləhcənin yalnız bir şivəsinə aid olan sözləri verməyə çalışmışıq.

Tat dilinin İranda dörd ləhcəsinə aid olan leksik material müxtəlif müəlliflərin bu ləhcələrə dair İranda çap olunmuş əsərlərindən² toplanmışdır. Bundan əlavə biz bu materiallara 1966-1968 və 1970-1974-cü illərdə İranda işləyərəkən (İran milli neft şirkətində

¹ Bu materialların bir hissəsi fars dili ilə müqayisədə İranda çap olunmuşdur. Bax: Maqşud Hacıyev. Sovet İttifaqında bir İran dilinin tədqiqinə dair (tat dili ləhcələrində materiallar). II məqalə. "Peyam-e nevin" jurnalı, Tehran, 1353/1974, №9 (fars dilində).

lüt	lüt	pörö	lut	lut	lüt	duguluz
kəsmək	beryan	brənde	berbiən	berbiən	buran	burrən
keçi	bez	bez	bezö	beze	büz	keçi
çəpiş	bezke	—	çəpiş	ovlemye	vöçə- büz/çəpuç	oqlaq
çox	qəy	xeyli	—	vəs	qöy	vəsü
bağlamaq	basten	bistə	debəstən	debəstən	dəbəstən	bəstən
boşqab	nimçe	—	dövri	sença	mişqab	qab/sini
nəlbəki	—	—	sença	buşqab	nəəlbəki	ləmbəki
noxud	bəle	—	məkkə	məkkə	peyqəmbəri	nıxır
kötük diş	—	—	ziəh	ziə	dib dandu	danduna kütuki
kol	butaq	əlungə	taq	nute	lütə	—
olmaq	hišten	həstən	befən	və:n	birən	birən
öpüş	məyş	muç	maça	maçe	maç	maç
heyvə	buv	heyvə	behe	bəhe	bi	bi
bahar	bahar	avasur	vəhar	vahar	vasal	korəktıyo
yaxşı	çuke	çök/çok	xar	xar	xub/xas	çak
lap yaxşı	—	—	nəktər	nəçtər	xubta	lap çak
bayır, tərəf	bəbi	məhlə	gəlböz	bər	bürun	bürun
çıxmaq	şəbəbi	şere məhlə	kəlbər beşiyən	bər beşiyən	burun raftən	bürün raftən
iyirmi	vist	vist	vist	vist	bis	bist
çox	—	—	vişər	veşər	qəytə	yəkəmbul
qərib	cörötən/xəl x	cörətən	əribə	bigunə	xəlqə	qərib
bel (alət)	bil	bur	bərə	Bilə	lapatkə	dümdraz
burun	vena/veno	vene	vinə	vinyə	vini	vini
dul	vütə	vevə	vive	vivyə	dul/biyə	dul
dul qadın	vüvəyən	vevəyə n	vivəzənih	vivezane	biyə zən	dulə zən
dul kişi	vüvə mərt	vevə merd	vivə miyərdə	əvizənə	biyə mərd	dulə mərd
ayaq	lenk	poça/yə ng	pa/ling	pa	pay/lüng	po/pö
payız	purezi/pure z	prez	paiz	payız	pariz	payız
aşağı	yərkanu	pərəri	cirə	cirə	zira/zirava	zira
ayaqqabı	çösi/səndəl ə	çist	müçə	povcar	əyaqqabı/göüş	porəqabi
kürək (alət)	hiya	hiyə	yoyə	xuyə	xiyə	xuvə
ötən il	viyərdə sur	şərəsur	əpare	apara	par	por
paralanmış	deristən	tikebere	parəbefən	parəkərdəssə n	para birən	vəncirən
bişmiş	pate	paiste	petə	bepetə	bürüştə	düşürə
ata	deda	dədə	dədə	dədə	piyar/dədə	dədə
qaynata	vujde	pörtö	veservə	xeservə	xüsürmərd	xüsürmərd
atmaq	—	—	pərtov	pərtov	şundan	şundan

sonuşmaq	parasteş	pors	apəsəstən	xəbər acuratən	xəbər astarən	pursirən
uçmaq	perəstən	vaşne	ceftəvəzən	vepərəstən	par zərən/parist ən	paparzən
keçən gecə	pəri	pəri	vperizə	pərizə	pəraha	dinəpəri
keçən axşam	pərşəv	pərişəv	pərirəşov	pərirəşov	pərişöü	pərişəngum
yəlin	pəştun	əmcək	pestan	peştun	puştun/məmə	puştun
oğul	zuva	zörə	ferə	ferə	kuk/zöri	kuk/gədə
qığ	—	—	məşkalə	məşkalə	püşkül	qıtıt
eşşək	—	—	—	—	—	—
peyini	—	—	xərəstun	xərəstun	püştülxər	qıtıtxər
peşman	pəşmu	—	—	—	pəşmun	peşman
plov	—	—	pela	pela	aş	aş/pilo
pambıq	panba	punba	lukə	luçə	pənbə	pənbə
gizli	nini	paynu	qayem	qayem	pana	pünülhün
çürük	puça	peke	fəsəste	bepəsəstə	pusirə	pusirə
puç	pukə	puç	pefk	pofk	puç	tıptəpi
pul	pul/pil	pul	pevl	fei	pul	pul
qara pul	sipil	suypul	siəpevl	siafel	siyəpul	siyəpul
yan, böyür	kəm	kem/ke şt	peləv	peləv	çəm/yan/ətən	—
pəhləvan	pəlvan	pəlvan	pəhlovun	pəhlevun	pəlvan	pəlvan
cam	peyla	peyala	pialia	pialia	peyla	cam
iniş il	vərənsur	əpürülün or	pirərə	pirərə	pirar	paməpirar
qoca	pir	pire	pir	pirə	quca	kala mərd
köynək	şəy	şeyi	şavi	şəvi	şe	şe
qocalmaq	pir biyə	perəber ə	pirafən	piravən	qucə birən	kala birən
çıraq	—	—	şəndan	şəndun	çıraq	çıraq
alın	tayla	çöhbör	pişuniə	pişuniə	qəbəq	pişni
güc	tub	tav	tov	tav	tab/quvat	tav
yay	tusdun	yay	tovestun	tovestun	hami	hamin
qaranlıq	veiritiyən	amare- əri	vezənəftən	vezənəstən	piş saxtən/çapu- ndən	terik
balta	təvar	yarəndə	tover	tover	təvar	tapor
yumurta	tıva	övə	kərxayə	çərxayə	xaykərg	—
tərəzi	tərza	tərözö	tərazu	torozu	tərazu	tərazu
qaşımaz	toş/toşdiyu n	töşde	betərsəsdən	betərsəstən	tərsirən	tıraşirən
qorxuzma q	—	—	bətərsunəstə n	bətərsunəstən	tərsündən	tərsündən
turş	terş	terş	törş	törş	turş	torş
turşmaq	terş biyə	terşistə	—	tərsabən	turşbiən	torşirə
tüptürmək	tu	tu	tef	töf	tuf	tuf
nehrə	—	—	nirə	nirə	nirə	nirə
sələ	—	—	sələ	sələ	sələ	sələ

itələmək	peleyen	tekondə	təkunundən	təcunundən	vədərən	iskədərən
dolu (yağan)	dulu	vatarık	tıərsə	tıərsə	təgərık	pəncərə- püstük
acı	til	təl	töl	təl	təhl	tahal
tələ	təla	gutanda	tələ	cilə	tələ/cələ	tələ/cələ/do lə
tamaşa	diyan	tamaşa	tamaşa	tamaşa	tamaşə	tamaşə
tünd	tend	tond	tond/cəld	tönd	tünd/zu/cəld	zuzu bira
dar	təng	dar	tongə	tongə	təng	təng
təndir	tənu	tənur	tənə	tənə	tonur	tənil
tənha	tək	tək	tənyə	təniyə	tənə	təynə
toxumaq	peştən	emeşde	bətənəstən	bətənəstən	nıştən	dönüştən
sən	te	te	tə	tə	tü	tünə
səni	teru	tere	eştə	türə	türə	tünə
torba	turba	tumara	tuərə	tuərə	tumarə	hegbə
dib	tək	tək	təh	bix	dib	çalayə kuni
tir	tir	çilv	dar	dar	pərdütir/qəyil	tir
dirək	vəəl	çilv	dəstək	dirək	dəstək	çadur
ülgüc	sərtuş	səritəş	tic	tic	tijəkərdə/ sərçin	ticə
yer	çilv	zəmi	yəə	yəcə	cikə	cötl
yumşaq süptürgə	kiza	qeze	nərməru	nərməru	nərməru	kakorə cari
şaxlı süptürgə	—	—	sördə	sördə	şaxinə co:ru	koştə cari
süptürmək	uruşka	kekeza	deroten	dörətən	daruftən	ruftən
piyalə	tus	cum	cam	cum	cam/peylə	cam
həyat	cun	kun	yen	cun	can	cun
dədə-baba	—	—	baba	pilə dədə	dədəbabay	dədəbaba
ayrı	əleyda	cərə	ciya	ciya	çilra	cirə
ayrılmaq	—	—	becərdəstən	becərdəstən	çilrə birən	çilrə birən
axtarmaq	nəvəstiyən	vinom	becərdəstən	becərdəstən	gəştən/əxtər- miş	gəştən
cüt	çit	yet	cef	ceft	çilf/il	cüt, para
kilid	—	—	cefte	gefte	çəftə	çəftə
ciyər	cigar	cigar	çigar	şisa	siyəçigar	cigar
meşə	nesu	—	—	gəncəl	güşə	vişə
cəmləşmə k	gerd	erd	cəm	çuə	kurə/a/	kura
cümə	aynə	cümə	adinə	adinə	cüməə	vənçin
çuval	kencə	xərəki	taycə	taycə	guval	gaval
arpa	cəv	yəv	yov	yov	cil	cil
qayıq	gəndiş	cəvəldu a	gonducə	cönducə	qilyilq	qilyilq
cavan	—	—	cuan	cohun	cafil	cayil
corab	cubrə	—	curəb	curəb	curub	şətəl
cücə	—	—	çiliə	çilyə	cücə	gicələ
sagmaq	kələstiyən	qələstə	beyuşəstən	beyuşəstən	düşirən	düşürən
arx	cil	cily	cuə	cuə	ərx	ərx

çarşab	—	—	çarşov	çarşov	çarşo	çarşo
çarıq	şem	şem	çaroq	çarux	tırax	tırax
bıçaq	—	—	çəftək	çaqu	kərdə	kərdə
qala	çula	çula	dərə	çələ	çalə/dərə	çalə/çalı
çənə	çuna	çənə	çənə	zing	çane	çənə
quyu	çul	çöl	çah	çoh	çal/qubi	çal
çıraq	çəro	çerö	çera	çera	çıraqləmpə	çıraqləmp
yağlı	ruvəni	ruqənin	çivri	çovri	ruqəni	—
çirk	karsən	çerk	çerk	çerk	çülk/çə	çirk
dəri	çarəm	pust	çərm	kərm	çər	pust
qırıq	irci	riş	çöruk	çirik	qırıq	çürtük
otlamaq	—	—	bçərəstən	beçərəstən	çaristan	çərən
yapışmaq	—	—	masestən	məsənəstən	girəsirən	dagəsirən
göz	çaş	kos/çaş	çaş	çaş	çlim	çlim
bulaq	çaşma	çəşma	çəşmə	çəşma	düşmə	sərxuni
çuğundur	çuğundur	ləbləbi	çəndər	çəndər	çuğundur	zılıx
neçə?	çelan	çicur	çəni	çetə	çənəm/çilçitir	çitər
ağsaq	şel	çolaq	ləs	ləs	şil/çiləq	ləng
çomaq	—	—	çamaqə	şəspərə	çumaq	çomoax
çömçə	çəmçə	çemel	kənçə	kəçiz	kə:çə	kömçə
ağac	çilv	çilv	çu	çu	çu	çu
çoban	şuna	ğəllədar	çuppan	çappun	çupan	çuban
dördəyax	çulencə	çöbə	çervə	çarva	çarpa	—
sifət, üz	dim	dim	dim	dim	ru	uruh
nə vaxt?	çemali	çivəxt	kemin vaxt	çumun vaxt	çilvəxtə/ke:	key
dərmək	beyçin/çini yan	—	beçyan	beçən	çirən/vəçirən	cicilən/miç iran
indi	esa	oso	əlun/ənə	əlun/ənə	üzilim/binsə- hət	izim/bisət
söhbət, söz	isa	ğisa	gəp	kəp	gaf	gələcək
halva	həlvu	həlvə	tərəki	tərəçi	həlvə	həlvə
hamam	həmum	həmum	həmmem	həmum	həmum	hamam
xinə	—	—	xənə	xənə	xinə	xinə
həya	həyu	həyu	heya	heya	heya	şərm
həyət	həyut	məhlə	heyət	həyat	həyat	məhlə
tikan	tiğ	titi	tic	ti	tölu	tic
qasımaq	viriyən	torkord e	bexərdən	bexərdən	xaristən	xariş
torpaq	xoq	xok	xake	xaqə	xak	xok
kül	ulinc	olonc	xələ	xualə	xaskər	xakster
qayıqanaq	uvalavus	qəyqən aq	xarit	xarit	qəyqənaq	—
çiy	xam	xum	xəm	xum	xun/çig	xum/çig
dayı	dayı	dayı	dai	dai	xolu/dayı	xoli
xala	xala	xala	xalə	xalə	xalə	xalə
söndürmə k	murdəriyən	xarones tə	bokoştən	bekoştən	küştən	küştən
xan	xun	xun	xən	xun	xan	xan

ev	ka	kər	kiə	çiə	xunə	kür
Allah	xəvoy	xuye	xoda	xuda	xuda	xuda
eşşək	hər	hər	xərə	xərə	xər	xər
qoduq	--	--	korie	çorrie	supa/quduq	quduq xər
qovun	ğərpuz	qəvun	xərbəzə	çəliçə	yemiş	xərbizə
dovşan	duvşən	hərövlüş	xəruş	xəruş	xərguş	xərguş/rva
xırman	cin/gin	xərman	yovin	yovin	cihin	cihin
vəl	--	--	cəncəl	cəncəl	vəl	cihinkuf
xoruz	kəlay	xörüz	xuruz	xuruz	xuruz	xuruz
satın almaq	tiyən	astərə	berxiən	berxiən	xıran/aetaran	xıran
çör-çöp	çər-çap	ələ-vələ	--	xaroxil	çülçüp	çəxbirə
quru	heşk	heşk	xoşk	xuşk	xüşk	xüşk
gülmək	serestan	siriste	bexən-dəstən	bexən-dəstən	xəndistən	xəndirən
yuxu	hun	hun	xov	xov	xo	xo
yatmaq	fesiyən	hesome / hete	oxotən	xutən	xisirən	xisirəni
istəmək	nəvəstən	həşne	begovəstən	covəstən	xastən	xastən
küp	xop	xəmp	xomba	--	--	xim
əyri	şirt	şöt	xəl	yən	şəft	şəft
oxumaq	huniyən	hunde	buhundən	buxundən	xundən	xundən
bacı	bəci	hu	xuakə	xuacə/dada	xuvar	xuvar
baldız	--	--	fesidə	vesitə	şötxuvar	şötxar
yemək	hardəm	hurde	vuhardən	buxardən	xardən	xardən
günəş	hərəşi	ruj	əftovəliə	əftovəliə	afta	ofta
başaq	uşa	senbel	quşə	xuşə	xuşə	quşa/başaq
qanlı	vuni	vuni	xevnin	xevni	xunin	xuni
sütlül	vula	sutul	zərdə	sütəl	sütlül/ələqəti	nıqiti
xiş	heys	heş	gevsen	ceysen	xiş	xiş
tuluq	xik	xik	xekkə	xiçə	tülüq	--
dərzi	--	--	xeyyat	xeyyat	dərzi	dərzi
vermək	duiyən	dore	undan	undan	dərən	dərən/mü-dərən
çin	deru	mənqəla	dərə	dərə	çin	çin
kürəkən	zumu	kürəkən	zeyma	zumma	dumar	yezne
ətək	kaşa	ətək	dimun	dumun	damun/ətək	dəmun
bilmək	zunusten	zunuste	bezeynəstən	bezunəstən	danistən	dustən
qız	kina	kinə	tityə	düxtər	kilə	duxter
qapı	bər	bər	bər	bər	dər	bər
orada	əqu	artanda	vore	vəra	lncə	lncə
ağac	dur	çuv	dərə	dər	dər	dər
söyütd	--	--	zəmadar	viədar	süğütdar	süğütdar
qoz ağacı	--	--	yuzədar	yuzədar	xacamazdar	xuçməsdar
qovaq	--	--	kovədar	çovədar	qavaq dar	--
xəstəlik	dəšta	dəşnə	dərd umiyən	dərd umiyən	dərd güftən/azar	--

asqırmaq	şəşneviyyəni	şəşnest e	səbrovərdən	səbrovərdən	saburavərdən	səbrovərdən
əmi	əmu	əmi	amu	əmi	amu	amu
bibi	mama	mama	bibya	bibya	əmə	əmə
hörlümcək	--	--	--	şeytun	vələnd	bəu
hürmək	həfnay	hövhəv	belovəstən	belovəstən	royistən	royistən
fahişə	həyişə	cinda	cəndid	cəndiə/ləvəngə	səltə/qəhbə	qəhbə
piltə	--	--	felitə	piltə	piltə	piltə
unutmaq	viren şiye	virlend e şere	virnebərişən	virəbəşirən	əbiyar dürmarən	əsər raftan
göndərmək	viyəntiyən	vorund e	berestan	berestan	fürsərən	fürsərən
satmaq	bijfiş	hürətə	borutən	berutən	füruxtən	füruxtən
çığırıtı	civ	fəryəd	hərəyqiye	qiyahərəy	cıra	nə'rəstən
sıxmaq	viyde	vidə	bexəşoldan	bereviştən	qoqundən	burcundən
istiot	--	--	felfel	alət	istout	gərmədaru/gərməgəlyov
findıq	findix	fəndiq	fəndəq	fəndux	finduq	findıq
qəşiq	mələğa	mağala	kəncə	çəmçə	qəşuq	kə:çə
qatır	ğatır	ösdür	qatərə	qatərə	qətdir	qətir
qəbir	gur	gor	məzar	məzar	qəbir/gur	həngist
qəbiristanlıq	--	--	qəbressun	qəbressun	qəbürsun	həngistara
qifil	qafil	qifil	qəfl	qəlf	açər/au:nə	qifil-açər
böyrək	--	--	qolvə	vək	gürdə	qirdək
qıdıq	--	--	tulik	tuliç	qilqili	qıdıqı
qurbağa	bəzəzuq	qurbağə	bozqab	berqaqə	bəq	bəq
kəbin	--	--	möhr	möhr	kəbin	kəbin
quymaq	tuval/aquz	quymaq	ərdovə	ritəkə	ardava	şirava
iş	kor	kör	kar	çar	kar	kar/kor
tas	tus	tos	kasyə	çasyə	kasə	tas
əkmən	kaşten	fisde	tikirdən	beçirdən	kaşten	kaşten
saman	semer	saman	somər	somər	sümər	sümər
samanlıq	səmər ənbər	səmər ənbər	sümərdun	sümərdun	sümərdun	sümərdun
kibrit	kirvit	kirvit	kervit	çerbelit	kirbit/ispişkə	kibrit
göyərçin	qovərçin	kəfdər	kovtər	kovtər	ko:tər/gülgərçin	gülgərçin
əyri	şirt	şört	xəl	yən	şəft	yan
balqabaq	--	--	keduə	ceduə	küdi/burani	--
palaz	hələ	həlu	cumə	cumə	hələ:	cuna
gənəgərçək yağı	--	--	kərçikə	kərçigə	kənəgərçək	gərçək
etmək (işi)	kərdən	korde	kərdən	çərdən	çərdən/saxtən	kırdın
kürsü	ğərsi	kersi	kersi	kərsi	kürsi	kürsi

qurd	kirem	kerm	kerm/kelme	kelmə	kür	kür
qurdu	–	–	kelmecin	kelmegin	kürmin	kürmin
öldürmək	keşdən	keşte	bekoştən	beçoştən	küştən	küştən
çəkmək	kermiyə	kini	bekosəstən	beçoşəstən	kəşirən	kəşirən
külüng	–	–	kəling	çəling	külüng	külüng
ayaqqabı	çəst	–	mucə	pevcar	qoluş/ əyaqqabı	koluş/çust
qarğa	kerqa	–	qəlaqə	qəlaqə	qəlaq	qələq
caftə	–	–	kolina	çəlinə	qlin	qlin
açar	əvra	–	kili	çilyə	zu:nə	haçər
küncüt	koncut	kəncəd	kəncəd	kəncəd	kəncət	küncüd
qoparmaq	kandiyat	udunde	bekəndən	beçəndən	kəndən	kəndən
kəndi	konda	kəndi	kəndule	çəndule	kəndü	kəndi
qısa, gödək	kütu	vede	ketah	ketah	gudə	qudə
kiçik	kiçik	vedək	ceqel	qicil	küşük/küş- kə/küşkələ kusa	bitləcə
küşə	–	–	kefçə	çevçə	kuçə	kuçə
kor	kür	kür	kur	çur	kur	kur
kuzə	düra	kuzə	kevvə	çövzə	kuzə	soçə
döymək	küştən	küşne	bekuestən	beçuestən	kuftən	kuftən
köhnə	kona	kəhnə	köymə	çeynə	künə	köünə
kilə	–	–	kilə/peyvənə	çilə	kilə	uşad
öküz	qou	göv	gov	gov	gou	qov
inək	maço	mereye	govə	govə	mərəgoy	mərəga/go v
əritmək	ujveşun	əritmə	dağafen	dağavən	o:saxtən	ölsəxə
qoymaq	viyardən	mere	uniən	uniən	na:rən	na:rən
pişik	keta	kete	mərəçin	mərəçinə	məkə- cin/pişik	pişik
qoz	viyuz	cəviz	yuz	yuz	xacamaz	xuçamuz
qoz ağacı	viyuzdur	cəviziç u	yuzədar	yuzədar	yuzədar	xacamazda r
ac	vəş	əhərü	kosnə	cuznə	kisnə	kisnə
tutmaq	qetiyən	çote	beqirətən	ucirətən	güftən	guriftən
canavar	vaark	vork	vərg	vərg	gurg	guriftən
qızınmaq	garm	görm	gərməkətən	gərməcənəstə n	gərm birən	gər
düyüm	anqəl	duyum	girikə	cinçə	əngül	dugum/ əngül
ağlamaq	bereməstən	berə- miste	bebrəmistən	bebrəmistən	girəstən	giriştən
açmaq	uka	ekorde	liyagərdən	açərdən	vakərdən	vakərdəndə n
demək	vuten	ətə	vatan	vatan	güftirən	güftirən
göl	vel	vel	velə	velə	gugut	vukut
palçıq	geli	lehm	–	–	lamad/ ləhmə	ləhmə
armud	amri	əmrud	əmboru	əmbori	amburun	əmrü
palaz	loğ	kilim	klimə	climə	cicim	kilim

xalça dəzgahı	–	–	dar	dar	xə.nə	–
itmək	gim biyə	yen bere	dyarasyən	dyarasyən	vir birən	vir birən
gülbəz	–	–	gombəz	qumbəz	gülbəz	gülbəz
sərçə	–	–	veşkənc	veşkənc	mərçikə	mərçikə
tağça	–	–	laçin	laçin	taqlə	taqçə
iyli	büyay	gindistə	–	bubuçər	buygüftə	buyistə
iylənmək	büyay biya	gende bere	laşəfən	bubuçərən- van	buygüftən	buyistən
dana	quq	güg	qovəz	qovəz	dana/yəvər	dana
qoyun	pəs	pas	çərba	çarva	quspand	quspand
qulaq asmaq	qüşarəstən	qüşdəre	güşəkərdən	guşundan	guşvakərdən	guşdəstən
künc	guşə	güşə	qüşə	cuşə	guşə	künc
dəli	kij	qij	gij	cic	gic	gic
tısbağa	tosbaqa	–	lakəroştə	tısbaqyə	çənəx.kübaqa	kəstü
yuva	kun	mu'un	leynyə	lülə	lülə	xunə
dodaq	löbü	lev	lov	lovşə	löu/lupət	lov
paltar	ulat/ulət	ölat	məraz	ermaz	alat	alat
sıçrayış	–	–	lopp	tulə	lup	loppə
yorğan	lif	le'ef	duac	duac	la'əf	yorqan/ləaf
lil	–	–	xəryə	xəri	xilt/ləho	–
titrəmək	larzesten	lorzod e	belərzəstən	belərzəstən	lərzirən	təgiriştən
axsamaq	lanqəstən	lengesd e	beləngistən	beləngistən	ləngistən	ləngirən
çəpgöz	çəp	çərdən	qeyç	qeyç	çəp	çəp
əzilmiş	–	–	lus	əzelmeş	həlbirə	əzilmiş
biz (1 ş.- cəm)	əmi	ama	ma	əma	imu	imun
ana	nəna	dədə	nənəh	mayə	may	məy
ana (nəvaziş)	əka	dədə	–	maçi	amay/dədə	emo
qaynana	–	–	xəsrəkə/əmu zənə	xəsərgə	xüstürzən	xüstür
dişi	muva /mura	mürə	mayə	mayəh	mərə	kəts
çəyirtkə	–	–	xərtələş	marovulə	partinək	mərmülüh
sürtmək	andrə/suva stən	malişkə	maldən	bemaldən	sorən	dəso:undən
qalmaq	mundən	munde	beməndən	beməndən	mundən	mundən
qatıq mayası	maye must	muye must	–	umicin	maye qətuq	mərən mast
qanşmaq	ipi biya	iyadinə ri	qatıafən	qatıavn	umuc birən	əmuçistən
kişi	mert (d)	mərd	miərdə	miərdə	mərd	mərd
bəbəy	gələ	bəbək	bəbək	bəbək	bəbək	bəbək
ölmək	morden	iorde	mərdən	bemərdən	müldən	mürdən

təyüq	kork	kork	kərgə	çərgə	kərg	kərg
kiprik	—	—	mecyə	mecyə	mijə	—
qayıq	—	—	çərməkun	kərməbeua	dürtüş	—
ayaq yolu	—	—	məval	ədəbxune	həcatxana	zaxot
beyin	—	—	məqz	məzək	beyin	beyin
milçək	mulçək	mulçək	nyasə	nyasə	miçək/ mikaz	məgəz
çəyirtkə	çəkugə	çəkitkə	mələx	mələx	mülüh	məli
muncuq	mera	minciq	mervyə	mervyə	mürə	qut
tük	mü	mü	mev	mev	muy	mü/gisi
qarısqə	mörçə	merjanə	mersinə	murçinə	mujnə	merçə
qonaq	ğonax	qunax	mehman	məmun	qunaq	qunaq
orta	miyun	minəy	meyn	mun	mingə	minci
dırnaq	nuta	dimax	naxen	naxen	dırnaq	dırnaq
xəstə	xəste	naxuş	naxoş	naxuş	nəçaq/ azallı	azaru
kal	kul	kal	nerəsəste	neresa	kal/ narasira	kal
ad	num	num	namə	numə	num	num
nişanlı	—	—	nemeza/nam ezyə	numəza/num əzyə	nükürdə	nişanlı
çörək	nun	nun	nun	nun	nu	nu
arpa	—	—	yovinə	yovinə	cad/ cilyənu	cüvənuni
çörəyi	—	—	tönək	qerdə	lavaşənu	yuxərənu
nazik sap	dəsa	til	novə	novə	pənbəyina varə	pənbəvarə
yun sap	—	—	—	ris	rismu	rosma
noxud	noxu	neher	nəxua	nəxuyə	nəxur	nixır
nərdivan	nərdvan	nərdəvo n	sordə	sordə	sülm/paylima	nərdovun
göstərmək	neşun diyan	neşun dere	umardunəstə n	neşunundən	uşun dərən	bilmundən
oturmaq	neştən	neştə	uneştən	uneştən	niştən/ nüştən	niştən
yarımqıq	nimi	nim	nimə	nimə	nimə	nimə
qorumaq	noğu diyan	çeş döre	nyadirətən	niyadaratən	çüm daştən	daştən
baxmaq	deyiştən	dovoşte	nya kərdən	nyaçərdən	dənişirən	dənişirən
namaz	namuj	nəməj	nəməz	nəməz	namaz /nimaz	ağomk
duz	nəmək	nəmək	nəməkə	nəməçə	nümük	müntük
beşik	—	—	nənyə	nəndyə	ləlu	nənik
qırıq	vərdənə	vərdənə	vərdənə	vərdənə	vərdənə	vərdənə
yazmaq	neştən	növəşd e	bonuştən	benovəştən	nö:ştən/yaz- miş saxtən	yazmış satən
dimdik	cəfə	dimdik	dondək	tök	dünduq	nük
nəvə	nəvə	nəvə	ruəzə	ruəzə	nəvə	nəvə
neştər	neştər	biz	niştər	nijdər	nəştər/ yambizi	tijkardə

yaxşı	xos/çuka	çok	nəku	nəçu	xas	çak
qarış	veje	qarış	vecə	vecə	vija	vija
şişmək	umostən	punda- niste	masəstən	masəstən	vamasirən/ pandum zərən	vəmasirdən
çəkmək (ölcüdə)	vuciyan	huyə- kurdə	usətən	usətən	kəşirən	kəşirən
əsmək (külək)	vuyiyan	huyə kürdə	vabədəmyən	vaumyən	və'zərən	varzərən
itələmək	vərdüvən	sest kurde	dəsto begirəstən	səsbedən	raha dərən	vədərən
həvəng	həvan	həvəg	həvəng	hoving	həvəng/ sirkuf	huvək
tum, çərdək	asta	osda	xəstyə	xəstyə	tuma	həsə
hulu	hüli	hüli	hülüyə	eştaluyə	şəflətü	hülü
hamısı	yeyçənd	həmmə	həmə	həmə	həmmələ	həmməyi
qarpız	—	—	həndənə	höndune	qarpuz	qarpuz
hava	həvu	həvə	hova	höva	hava	hava
dudkəş	—	—	gelvə	gelvə	gülvə	gürvə
heç nə	hiç	hiç	hüç	hiç/hüş	hiç	hiç
odun	izem	izem	izem	izem	hüzum	başbur
öyrənmək	hüvarbe	hüyə bere	bələdafen	bələdavan	bəbiyar güftən/və- muxtən	biyar daştən/ vamuxtən
yonca	yunca	yunce	inca	yuncə	yunca	yunca
SAYLAR						
bir	i	i	i	ya	yək	yik
iki	de	de	də	dün	dü	du
üç	heri	here	sə	sə	sə	sə
altı	şəş	şoş	şoş	şoş	şoş	şöş
doqquz	nov	nov	nov	noy	nü	nü
on iki	dəvədə	dühədə	duazdə	duazdə	də:dü	də:dü
on üç	dəvəheri	dohəheri	sizdə	zyadə	də:sə	də:sə
on səkkiz	dəvəhaşt	həjdə	hijdə	hijdə	də:həş	də:həşt
on doqquz	dəvanov	dohəno v	nuzdə	nujdə	də:nü	dəyüdü
iyirmi	vist	vist	vist	vist	bis	bis
iyirmi bir	viste i	visto i	viste yək	visto yək	bisti yək	bist yək
qırx	çel	çel	çehel	çel	çül/dü bis	çül
iki yüz	də sa	dəsə	dövist	dosəd	düsəd	düsəd
üç yüz	heri sa	herə sə	səsəd	səsəd	səsəd	səsəd
min	həzo	həzo	həzar	həzar	həzar	həzar
iki min	dühəzo	döhəzo	dehəzar	dehəzar	dühəzar	dühəzar

VAXTI BİLDİRƏN SÖZLƏR

səhər	–	–	səbi	sob	səbəh	sabah
günorta	nimurkan	nimru	niməruc	niməru	pişnəha	pişneyi
qaş qaralanda	–	–	niməjdyər	niməjdyər	kündi/ şangüm	–
gün	ruj	ru	ruc	rev	ruz	uruz
gecə	şöv	şöv	şov	şov	şö	şötü
bu gün	emru	emru	arev	arev	imruz	imruz
sabah	sabasəri	səbux	səba	səba	səbəhin	səbəh
sabah səhər	sabaəsəri	–	səhra	səhra	pansəbəhin	pansəbəh
o biri sabah	–	–	sohra	səhra	pansəbəhin	pansəbəh

TAT DİLİNİN İRAN LƏHCƏLƏRİNDƏ
AZƏRBAYCAN SÖZLƏRİ

Azərbaycanlıların qonşuluğunda (bəzən də qarışıq) yaşayan iran tatlının dilinə Azərbaycan dilinin təsiri təbiidir. Xüsusi və geniş tədqiqat tələb edən belə təsirin bir neçə nümunəsini burada verməyi faydalı hesab etdik. Bu da ancaq bu mühüm faktı Azərbaycan alimlərinin nəzərinə çatdırmaq üçün edilən ilk cəhd hesab olunmalıdır. Məsələn, tat dilinin Keringan ləhcəsində işlənən Azərbaycan sözlərinə nümunələr. Əvvəldə Keringan ləhcəsi, sonra isə müasir Azərbaycan dilində işlənən sözlər verilir. Hər ikisində sözlər eynidirlərsə təkrar olunmurlar: demir – dəmir, lüt, butəq-budaq, deda – dədə, dulu – dolu (qabın dolması və yağıntı mənasında), turba – torba, dayı – dayı, qarpuz – qarpız (lakin bu ləhcədə Azərbaycan dilində “yemiş”, “qovun” mənasında, qarpıza isə bu ləhcədə fars sözü olan “hinduvanə” deyilir), duvşan – dovşan, bəci – bacı, dəlu – dəli, bud, tülki – tülkü, fitna – fit, fısqırıq, şiş – ancaq kabab şişi, milə mənasında, şişlıq – şişlik (kabab mənasında), külək – külək, qovarçin – göyərçin, nəna – nənə, bilek – biləy, qol, qonax – qonaq, qaş – qaş (ancaq gözün üstü mənasında), bayquş, cilov, çətin, dəli, dəvə, qizil – qızıl, gümüş, dilənçi, kök – kök (adam, heyvan), tanış – tanış, gözlik – gözlük, bulut və s.

Tat dilinin İbrahimabad ləhcəsində işlənən Azərbaycan sözləri. Sözlərin verilməsi qaydası Keringan ləhcəsində olduğu kimidir: lut – lüt, dədə, dərə, cörük – çürük, da’i – dayı, dare – dəhrə, çul – çöl, qəz-qinə – qazan, qəlxa – qalxa (silah mənasında), fəsnəkə – fısqırıq, senexçi – sınıqçı, bibyə – bibi, qoymaq – quymaq, bəbək, tanuş-biluş – tanış-biliş və s.

Tat dilinin Səgzabad ləhcəsində Azərbaycan sözlərindən nümunələr: pis, dara – dərə, çörük – çürük, da’i – dayı, dayre – dəhrə, çul – çöl, qəzqinə – qazan, qəlxa – qalxa (silah mənasında), fəsnəkə – fısqırıq, senexçi – sınıqçı, bibyə – bibi, bəbək – bəbək və s.

Tat dilinin Hərzəni ləhcəsində işlənən Azərbaycan sözlərinə dair nümunələr:

Uzük – üzüy, püs – pis, yəpax – yarpaq, heyva, dədə, əmcik – əmcəy, yay (fəsil mənasında), yarəndə (Az. dilinin yarmaq felindən: yaran sözündən) – balta, dar, koş – göz, dayı-dayı, sutul – sütün, küre-ken-kürəkən; tikiş, bud, kömür, fişqa – fişdırıq, şiş (ancaq kabab şişi mənasında), buynuz, deve – dəvə, quymaq, saman, duyum – düyün, bilek – biləy, bəbək – bəbəy, minciq – muncuq, qunax – qonaq, biz (ancaq tikiş aləti mənasında), qarış – qarış (ölçü vasitəsi), qabaq-qabaq, əvvəl; əkin, birçək (saç mənasında), tuman (paltar mənasında), bəzək, dərin, qurşun-qurşun, qurquşun; kertənkələ-kertənkələ, tələsmək, say – saymaq (ədədləri), çirpinti-çirpinti (ürək döyüntüsü), bürk – bürk (papaq mənasında), dımax – dırmaq, göbək – göbəy, kök (yağlı, ətli mənasında), iti, kərki, ətək, parıldamaq, qaval, mil (toxuma aləti), birçək, dərin, çapalama-çapalamaq, anqırma-anqırmaq, kəsər (qayçı mənasında), kəsək (daş-kəsək mənasında), düyün, saç, topuq, bilək, çəkitgə – çəyirtgə, qonaq, dımax – dırmaq, yal (atın yalı), yonca və s.

Bu faktlardan belə bir mühüm nəticəyə gəlmək olar ki, qonşu İran ərazisindəki başqadilli xalqların dilinə də Azərbaycan dilinin təsiri genişlənir və bu dillər Azərbaycan dili hesabına öz qrammatik və leksik fondlarını getdikcə daha çox zənginləşdirirlər. Azərbaycandilli əhali ilə yaxın təmasda olan giləklərin, mazandarənlilərin, talışların, tatların, bəxtiyarilərin, kürdlərin, bəlucların və s. İran xalqlarının dil əlaqələrini xüsusi tədqiq etmək üçün Azərbaycan alimlərini qonşu İrana elmi ezamiyyətə göndərməyə ciddi ehtiyac vardır. Bu və buna bənzər tədqiqlər Azərbaycan dilinin bu dillərə təsirini hərtərəfli öyrənmək üçün olduqca vacibdir. Belə axtarışlar xalqlarımız arasındakı mədəni əlaqələrin mühüm sahəsi olan dil əlaqələrinə çox fayda verə bilərdi.

TAT DİLİ LƏHCƏLƏRİNDƏ MÜQAYİSƏLİ MƏTNLƏR

(Azərbaycan dilinə tərcüməsi ilə)

1 MƏTN

DƏVƏÇİ (DAQBİLCİ KƏNDİ)

1. Yə ra Mulla Həsərdin bə şəştə manat ya dənə nüqə papax xıra-bu. 2. Hər rast amarəqar xəbər basdaran – bu əz ü: “mulla, papaxə bəçən xirəyi?” 3. Mulla bə yiki cavab də, bə düdə də, bə sətə də, di ki əgər bə hər rasirəqar cavab tü, həlak ambaşü. 4. Mulla vəqüft papaxə ə sər xişdən, dovust bə bazar zəvərə, bə kufdirən-kufdirən. 5. “Əy cama’ət, zu buşind, zu-zu kura başind, bə filan meydun canişin bə işmu gaf bə kutirə”. 6. Cama’ət Həçi danist ki, Molla rast bə kutirə. 7. Rasirəqar dovust bə meydun. 8. Bə Meydun in qədə ədmi kura bu ki, bə şər diqə cama’ət nə mund. 9. Mulla di ki, meydun ədmi puru, vəqüft papaxə ə sər xişdən, verma bə yə bülündə ciqə, kufdi. 10. “Cama’ət işmu-əm tanind ki, papaxə bə şəştə manat xiram”. 11. Cama’ət payist xənistən. 12. Mulla in cür xişdənə varosund ə dəş xəbər asdaraqarha.

QONAQKƏND (AFURCA KƏNDİ)

1. Yə ra Mulla Nəsərdin bə şəş manat yə nuqə papax xıra-bü. 2. Hər rast amarəqar xəbər basdaran-bü əz ü: “Molla, papaxə bən çən xırayi?”. 3. Mulla bə yəki cavab də, bə düdəyü də, bə sətəyü də, di ki, əgər bə hər rasirəqar cavab tü, həlak imbaşü. 4. Mulla vəqüft (//d) papaxə ə sər xiştən, dövüst bazar zəvərə, bə gufdirən gufdirən. 5. “Ay cəmə’ət, zu başind, zu-zu kurə başind, bə filan meydun canaşin bə işmu gaf bə gufdirən”. 6. Cəm’ət həçun danist//d ki, mulla rast

bakrən. 7. Rasrəgar dovüst (//d) bə meydun. 8. Bə meydun un qadə ədəmi kurə bü ki, bə şəhər diyə cəmə'ət nəmünd. 9. Mulla di ki, meydun pur ədəmiyü, bəğüft (//d) papaxə əsər xişdən, vərna bə yə cigə, gufdi. 10. "Cəmə'ət üşmu danind ki, papaxə bə şəş manat xirram". 11. Cəmə'ət payist bə xəndüstən. 12. Mulla in cür yəxe xişdənə varasund ə dəş xəbər asdaragarha.

BALAXANI

1. Yə bo Molla Nəsrəddin bə şüş manat nuqə kula xeyirə бүрү. 2. Hər rast amarəgarb əz u pürsürə бүрү: "Molla, kulax bən çənd xəirei?". 3. Molla bə yə'təi cavab da, bə dütəi cavab da, bə sətəi cavab da, bə çartəi cavab da, deşi ki, əgər bə hər rasirəgar cavab bədə, həlak müşo. 4. Molla vodoşt kula'ə sər xaştən və bazorə sər zafru girixt və kutrə бүрү. 5. "Ay camaət! Zu bişind, zur-zuri kura bişind! Bə flan meydan canəşin bə şümü hədi dərü". 6. Camaət haç tanüstünd ki molla rast kuturən. 7. Rasirəgar döüst be meydan. 8. Bə meydan o – qdə adam kurə bü ki, bə şər dege (II dəgə) adam nə mənd. 9. Molla di ki meydan por adam- ü, vodoşt kula ə sər xaştən, vormo bə bləndi cegə, kuti: 10. "Cmaət, şumu əm vtanind ki kulae bə şüş manot xeyrom (//xeyram)". 11. Camaət posto bə xənistən. 12. Molla i cur yəxe xaştənə vorast ə dəş pürsürəqar (i) ya.

I MƏTNİN TƏRCÜMƏSİ

1. Bir dəfə Molla Nəsrəddin altı manata bir təzə papaq almışdı. 2. Hər qabağına çıxan ondan soruşurdu: "Molla, papağı neçəyə almısan?". 3. Molla birinə cavab verir, ikincisinə cavab verir, üçüncüyə cavab verir, dördüncüyə cavab verir, görür ki, əyər hər qabağına çıxana cavab versə, əldən düşəcək. 4. Molla papağı başından götürür, bazar boyu yuxarı-aşağı qaçaraq deyir: 5. "Ay camaat, tez olun, yığışın! Filan meydanda canişin sizə söz deyəcək". 6. Camaat elə bildi ki, molla düz deyir. 7. Hamı meydana qaçır. 8. Meydana o qədər adam yığışır ki, daha şəhərdə adam qalmır. 9. Molla görür ki, meydan

adamlarla dolub papağını başından götürüb hündür bir yerə çıxır və deyir: 10. "Camaat, siz də bilin ki, mən papağı altı manata almışam". 11. Camaat gülməyə başlayır. 12. Beləliklə də, Molla soruşanlardan canını qurtarır.

II MƏTN

DƏVƏÇİ (DAQBİLİCİ KƏNDİ)

1. Yə ra Molla Nəsrəddin ə qunşi xişdən də qəjqun bə qərd usta, kuti ki: 2. "İmruz qəjqunuşmunə tin bə mən, xurək bürcünüm". 3. Qunşi yə qəjqun da bəyü. 4. Molla Nəsrəddin qəjqunə bərd, kar xişdənə di. 5. Molla yə bala qəjqun naha bə dərün ən qəjqun qunşi, bərd, də bəy ü. 6. Qunşi xəbər usta: "Mulla, in çü qəjqunu avardəyi bə dərün qəjqun mən? 7. İmu ki, bə tü yə qəjqun dəre birim, tü bəy mu dütərə avardəyi". 8. Mulla Kut: "Qəjqun şumunə tə bərdən, qəjqun şumu zənd, avardüüm bəy şumu". 9. Qunşi şar bu, vəquft qəjqunə, naha bə kinar. 10. Dəpanc puzgə bə'də, mulla Nəsrəddin ama bə qunşi bəy qəjqun. 11. İn safar qunşi bə razigərivaz kələ qəjqunə da bə mulla. 12. Mulla qəjqunə bərd, diyə navard. 13. Qunşi yə ruz çüm dəşt, dü ruz çüm dəşt, di ki, mulla qəjqunə navard. 14. Axir qunşi xiştən raft bəy mulla, kuti ki, "qəjqun mənə tin". 15. Mulla kuti ki, "Bastani, birar, çü hist" – qəjqun tü mürdəy". 16. Qunşi kuti: "İn çü batən, yəni qəjqun ənmürü?". 17. Mulla kuti: "Pəs qəjqun – iş mizəyü? Həlbətdə ki, yə çiz ki, zəndəyü əm mürtü-yiş".

QONAQQƏND (AFURCA KƏNDİ)

1. Yə ra Molla Nəsrəddin ə qunşi xişdən yə qəjqun bə qərd usda, gufdi ki: 2. "İmruz qəjqun işmunə tinid bə mən, xurək burcunum". 3. Qunşi yə qəjqun da bə ü. 4. Molla Nəsrəddin qəjqunə bərd, kar xiştənə di. 5. Molla yə küçiknə qəjqun naha bə dərün ən qəjqun qunşi, bərd, da bə ü. 6. Qunşi xəbər usda: "in çü qəjqunu avardəyi bə dərün qəjqun mən? 7. İmu ki, bə tü yə qəjqun dəre

birim, tü bey mu düta qəjqun avardəyi". 8. Mulla gufdi: "Qəjqun şimunə tə bərdən, qəjqun şimu zənd, mən avardüm bəri şimu". 9. Qunşi şar bu, vəgüfd qəjqun, naha bə kinar. 10. Də panc ruzgə bə'də Mulla Nəsrəddin ama bəyan qunşi bəri qəjqun. 11. İn səfər qunşi bə razigəriyəvaz gələ qəjqun da bə mulla. 12. Mulla qəjqun bərd, amma nə avard. 13. Qunşi yə ruz quzət saxt, dü ruz quzət sak, di ki, mulla qəjqun nə avard. 14. Axir qunşi xıştəni raft bə yan mulla, gufti ki: "qəjqun mənə tin". 15. Mulla cavab da: "basani, birar, çü hist, – qəjqun tü mürdey". 16. Qunşi qufdi: "in çü bakrən, yə'ni qəjquniş imürü?" 17. Mulla qufdi: "pəs qəjquniş mizəy? Həlbət ki, yə çiz ki zənd, un çiz inmürüyiş".

BALAXANI

1. Yə bə Mulla Nəsrəddin ə qonşi xastən yəta qazqun bə qərz vosta, kuti ki: 2. "İmroz qazqun şumuna bdeind bə mü, xorək pəzum". 3. Qonşi yəta miyanə ölçi qazqun da bə u. 4. Molla Nəsrəddin qazqun bərd, kar xaştənə di. 5. Molla yəta baləcə qazqun daşt, na urə bə dəən qazqun qonşi, bərd, da bə u. 6. Qonşi pursi: "Molla, i çü qazqünü avardei bə dəən qazqun mü? 7. İmu ki, bə tü yəta qazqun dəre birim, tü həüzüm düta avardei?" 8. Molla kuti: "qazqun şimunə tə bərdən, qazqun şumu zənd, həüzüm vəçirə avardüm bərə şumu". 9. Qonşi qəlbə şad bü, vodaşt qazqun, na bə yəta kənar. 10. Ponzə roz qüzəştəngum, bəədə ponzə ruzqə molla Nəsrəddin baz-əm ama bəyən qonşi bərə qazqun. 11. İ səfər qonşi bə razigəri vadaşt kələ qazqunə da bə molla. 12. Molla qazqunə bərd, ama dəqə nəavard. 13. Qonşi yə roz qüzət səxt, dü roz qüzət səxt, di ki Molla qazqunə nə bardən. 14. Axir, qonşi xaştən raft bəyan molla, kuti ki: "Qazqun münə bidi". 15. Molla cavab da: "tanis-təni bürvar, çü əst, qazqun tü mürdəsi". 16. Qonşi kuti: "iştə yəni qazqun mürdəe? Qazqun-əm mümrü?". 17. Molla cavab da: "pəs qazqun-əm müzəndü? Həlbət ki yə çiz ki zəndü, mümrü-əm".

II MƏTNİN TƏRCÜMƏSİ

1. Bir dəfə Molla Nəsrəddin qonşusundan əmanət olaraq bir qazan istədi. 2. Dedi ki, bu günlük qazanını mənə ver, xorək bişirim. 3. Qonşu ona ortabab bir qazan verdi. 4. Molla Nəsrəddin qazanı alıb öz işini gördü. 5. Mollanın bir balaca qazanı var idi, onu qonşunun qazanın içinə qoyub apardı, qonşuya verdi. 6. Qonşu soruşdu: "Bu nə qazandır, molla, qoymusan qazanımın içinə mənə verirən?" 7. Biz ki sənə bir qazan vermişdik, sən isə ikisini qaytarırsan? 8. Molla dedi: "Sizin qazanı aparana qədər qazanınız doğdu, ona görə sizə qazanın balasını da gətirmişəm". 9. Qonşu çox sevinir, qazanı alıb kənara qoyur. 10. Bir on beş gün keçir, on beş gündən sonra Molla Nəsrəddin yenə qazan üçün qonşuya gəlir. 11. Bu dəfə qonşu Mollaya həvəslə böyük qazanı verir. 12. Molla qazanı alıb aparır, lakin geri qaytarmır. 13. Qonşu bir gün gözləyir, iki gün gözləyir, görür ki, molla qazanı qaytarmır. 14. Nəhayət, qonşu özü mollanın yanına gedir, deyir "Qazanımı mənə qaytar". 15. Molla cavab verir: "Bilirsən, qardaş, nə olub? Qazanın ölüb". 16. Qonşu deyir: "Necə yəni qazanın ölüb? Qazan da heç ölər?". 17. Molla cavab verir: "Bəs qazan da heç doğar? Əlbəttə, o şey ki, doğur, o, ölür də".

III MƏTN

DƏVƏÇİ (ZEYVƏ KƏNDİ)

1. Yəta ədəmi ama bəyan mirzə gufdi bəy ü ki: "bəy mu kağaz nəvüş". 2. İ mirzə cavab də ki nə midanüm nəvüşdən bə yi ki, paymən də bəsaxdən. 3. U ədəmi qufdi: "Mən türə bə hiç cigə nə əfürsərənüm ki, tü pay türə bəhanə bəsaxdəni". 4. Mirzə gufdi: "Gaftü düzü, amma keyki mən kaqaz nəvüştüüm, bə'də mənə nəərə səyind ki. 5. Biyə ürə xun, bəyi ki xət mənə hiç kəs nə bədanistən xundən".

QONAQQƏND (AFURCA KƏNDİ)

1. Yə ədəmi ama bə yan mirzə, kufdi bə ü ki: “bey mən kağaz nəüş”. 2. Mirzə cavab da ki: “Mən nə müdanüm, bəriyü ki pay mən dar bəsaxdən. 3. Un ədəmi gufdi: “Mən türə heç cigə nə əfürsərə-nüm ki, tü paytürə bəhanə bəsaxdəni”. 4. Mirzə gufdi: “Gaftu düzü: amma keyki mən kaqaz nəvüşdüm, bə'də nə'rə səyind mənə ki: 5. Biyə kəqazə xun, bəriyü ki xə t mənə hiç kəs nə basan xundən”.

BALAXANI

1. Yəqo mərd amo bəyan mirzə və bə u kuti: “bərə mü keyqaz nəş”. 2. i mirza cavab do: “Mü nəmtanüm bərəy ki po mü dər-dərən”. 3. İ mərd cavab do: “Mü ki türə bə hiç cəqə nəxəstünüm fostum, bərəy çi heyda bəhanə bardəni? 4. Mirza kuti: “Hədi tü düz-ü, amo keyki mü keyqaz nəştünüm, bəədə münə qal şəndününd ki: 5. Biyo urə bixon, bərəy ki xə t münə hiç nə tanistən xondən”.

III MƏTNİN TƏRCÜMƏSİ

1. Bir adam Mirzənin yanına gəlib dedi ki, “mənim üçün bir kağız yaz”. 2. Mirzə cavab verir ki, “mən yaza bilmərəm, ona görə ki, ayağım ağrıdır”. 3. O adam dedi: “Mən səni heç yerə göndərmirəm ki, ayağını bəhanə gətirirsən”. 4. Mirzə dedi: “Sözün doğrudur, lakin mən kağız yazandan sonra məni çağırırlar ki, 5. gəl kağızı oxu, çünki mənim xəttimi heç kəs oxuya bilmir”.

IV MƏTN

DƏVƏÇİ (ZEYVƏ KƏNDİ)

1. Yə mərd xışkə şax bar səxdeyü bə ərəbə. 2. Bə şaxa xışkə vəlg ambar bireyü. 3. Kəlha mərd 'əciz bireyü, kuftirəyü ki, şaxhay nə bi-

səndənüm kəşirən. 4. Bə'də mərd, fikir səxdey ki, mən in bə şaxa birə vəlghayə suzunüm, ərəbəymən souk başü, danüm bərdən. 5. İşbiş-kəy zərəynarey bə vəlgha – şaxha suxdəyü, kəlhayişürüş bə sər suxdəyü.

QONAQQƏND (GÜMÜR KƏNDİ)

1. Yə mərd xışkə şax bar bəstən bə ərəbə. 2. Bə sər şaxa xışkə vəlg qəy bü. 3. Kəlhay mərd cələb burund, nəbastianbirund şaxhayə gəşirən. 4. Bə'də mərd fikir saxt ki, mən bə səjr in şaxha birə vəlghayə suzunüm, ərəbəymən souk başü, danüm bərdən bə di. 5. Hikətə ki, ü ispişkəyə za bə vəlga-vəlga ataş guft suxt, şaxhayiş suxt, gəlhayiş.

IV MƏTNİN TƏRCÜMƏSİ

1. Bir kişi arabaya quru şax yükləyir. 2. Şaxların üstündə çoxlu quru yarpaq var idi. 3. Kişinin kəlləri zəif idilər, şaxları çəkə bilmirdilər. 4. Belə olanda, kişi fikirləşir ki, yarpaqlara od vuraram, araba yüngülləşər, onu kəndə çəkib apararam. 5. Kibriti yarpaqlara çəkən kimi yarpaqlar alışı, şaxlar da yanır, araba da, kəllər də.

V MƏTN

BALAXANI

Padşa baq doşt. Bə baqban kutirə bürü ki: “Ki bə baq durmo bə u cəza midəym. 2. Bə şərt u ə mü sətə şey mütanü xəstən ə mürdən xəstən boşqə”. 3. Yə roz çoban bə baq padşa durmo. 4. Baqban urə gərəft və bəyan padşa avard. 5. Padşa kuti: “zu sətə şey xo və türə yəbküşüm”. 6. Çoban kuti: “Mü xəstünüm ki, bə kəllə tu yə bələcə bizənum”. 7. Padşa razi bü. 8. Çoban bə kəllə padşa zo. 9. Padşa nim roz ə xəstən raft. 10. Padşa düümcü xaişirə xəst. 11. Çoban kuti: “boz-əm xəstünüm ki yə bələcə əz u səxt zənum”. 12. Padşa bozəm razi bü. 13. Ammo bütün rozə bə xəstən nə amo. 14.

Bəədə tanist ki, səymci xaiş çoban i yəbşə; 15. ə tərsi can xaştən u rə sər do.

QONAQKƏND (GÜMÜR KƏNDİ)

1. Padşa baq daşt. Bə baqban guftirə bü ki, “ki bə baq daraft bə ü cəza mütünüm. 2. Bə şərta ki, ü əzmu sə ta ciz mıdanü xastən, ə mürdən xiştən bəşqə”. 3. Yə ruz yə çupan bə baq padşa daraft. 4. Baqban ürə güft və bə yan padşa avard. 5. Padşa gufti: “Zu sətə çiz xay, bə'də türə bistən küşüm”. 6. Çupan gufti: “Mən bə xəstənüm ki, bə kəllətü yə soukə muqli bizənüm”. 7. Padşa raza bəbirən. 8. Çupan bə kəllə padşa bəzərən. 9. Padşa nim ruz ə xiştən bartən. 10. Padşa əzü ikinci xahişürə bəxastən. 11. Çupan bədən: “Avaziş bəxastənüm əzun pişeynə muqli yə kəm səxttə bə sərtü bizənüm”. 12. Padşa aziş razi bəbirən. 13. Amma tamam ruzə bə xiştən nə bamarən. 14. Bə'də padşa bastə ki, üçüminci xahiş çupan ürə bistən küşü; 15. Ə tərsi can xiştən ürə raha bədənən.

V MƏTNİN TƏRCÜMƏSİ

1. Padşahın bağı vardı. Bağbana deyir ki, “kim bağa girsə, onu cəzalandıracağam. 2. Bir şərtlə ki, ölümündən qabaq məndən üç şey xahiş etsin”. 3. Bir gün bir çoban padşahın bağına girir. 4. Bağban onu tutub padşahın yanına gətirir. 5. Padşah deyir: “Tez ol, məndən üç şey istə, sonra səni öldürüm”. 6. Çoban deyir: “Mən istəyirəm ki, başına bir yüngül qapaz vurum”. 7. Padşah razılaşıır. 8. Çoban padşahın kəlləsinə vurur. 9. Padşah yarım gün özünə gələ bilmir. 10. Padşah ondan ikinci xahişini soruşur. 11. Çoban deyir: “Yenə də istəyirəm, bayaqkindan bir az bərk sənin başına vurum. 12. Padşah yenə razılaşıır. 13. Bu dəfə bütün günü özünə gələ bilmir. 14. Sonra padşah başa düşür ki, çoban üçüncü xahişi də həmin əvvəlkinə istəyəcək. 15. Canının qorxusundan onu buraxır.

VI MƏTN

BALAXANI

1. Yə roz mulla bəyək baq raft. 2. U qəlbə şey çirəs və bədən cuval rixt. 3. Bey vəxt səhib baq amo, ə mulla pursi: 4. “incə çi saxtini?” 5. Mulla caab da: “münə var bə incə əngəst”. 6. Səhib pursi: “bəs i meyvəyəre ki çirəs?” 7. Mulla caab da: “Mən hə i saat urə fükür səxtə birum, ti amari”.

QONAQKƏND (PUÇUQ KƏNDİ)

1. Yə ruz malla bəyə baq raft. 2. Ü qəyə meyvə çi və bə guval pur saxt. 3. Hə in vəxt səhəb bağ ama ə malla xəbər usta: 4. “incə çü bə saxtəni?” 5. Malla cavab da: “Mənə var incə şunde”. 6. Səhəb bağ xəbər usta: “pəs in meyvəharə ki çire?” 7. Malla cavab da: “Məniş hə bin səhət ürə fikir bə saxtənbürüm ki, tü amari”.

VI MƏTNİN TƏRCÜMƏSİ

1. Bir gün molla bir bağa girir. 2. O, çoxlu meyvə yığaraq çuvala doldurur. 3. Elə bu vaxt bağ sahibi gəlib çıxır, molladan soruşur. 4. “Burada nə edirsən?” 5. Molla cavab verir: “məni külək bura atıb”. 6. Bağ sahibi soruşur: “Bəs bu meyvələri kim yığıb?” 7. Molla cavab verir: “Mən də bu saat elə onu fikirləşirdim ki, sən gəlib çıxdın”.

BİZİM BİR VƏTƏNİMİZ VAR!*

Azərbaycan hamımızın sevimli və əziz vətənidir. Bu torpaq, bu diyar hər cəhətdən zəngin və varlıdır: təbiəti də misilsizdir, qonaqpərvərliyi də başqa xalqların dilinin əzbəridir, dünyanın heç yerində onun gözəl qızları kimi nazlı sənəmlər də tapmaq olmaz. Bu diyarın hərəsi bir dildə danışan xalqları da müxtəlifdir, şeiri-ədəbiyyatı da, nəsihətamiz kəlamları da, zərbül-məsələləri də... Səbəbi də çox sadədir: ona görə ki, Azərbaycan torpağında – bu qədim diyarda ayrı-ayrı azsaylı xalqların, kiçik etnik qrupların, əqəliyyətdə qalan millətlərin nümayəndələri yaşayırlar ki, hamısı da, bir sözlə, bir etnik adla bir-birinə bağlanıblar: **azərbaycanlıdırlar**. Türkcə danışan azərbaycanlı da, bu ölkənin talışı da, tatı da, kürdü də, ləzgisi də, xınalıqlısı da, udini də... **azərbaycanlıdırlar**, hamısı bu vətənin bərabərhüquqlu vətəndaşlarıdırlar, bir ananın övladlarıdırlar. Bu xalqlar barmaqları müxtəlif olan bir ələ bənzəyirlər, lakin hamısı birlikdə yumulanda bir vahid və bütöv yumruğa çevrilirlər ki, onun da bir iftixarlı-şöhrətli adı var: **Azərbaycan xalqı!**

Bu şöhrətli torpaqda yaşayan kiçik – azsaylı xalqlardan biri də tatlardırlar. Təbiidir ki, tatlarda da ara-sıra doğma dilləri olan tat dilində öz mənəvi sərvətlərinin nümunələrini yaratmış, bu sərvətin nümunələrini nəsil-dən-nəslə ötürərək öz dillərini yaşatmış, onu məhv olmaqdan qorumuşlar. Hələ XI əsrdə Mahmud Qaşqari “Divan-i lüğət ət-türk” əsərində tatlara haqqında yazmışdır: “Tatsız türk bulmas, başsız – bök”: yəni, necə ki, baş papaqsız olmaz, türk də tatsız deyil – onlar ayrılmaz qardaşlardırlar. Bir qədim Azərbaycan mahnısında deyilir:

* “Vasal (“Bahar”). Tat şairlərinin şeirləri. Tat dilində. Bakı: Azərənşr, 1994” kitabına M.Hacıyevin tat dilində yazdığı müqəddimənin Azərbaycan dilində tərcüməsi.

Üşüdüm, ha üşüdüm,
Dağdan alma daşdım...
Gümüşi verdim tata,
Tat mənə darı verdi.
Darını səpdim quşa,
Quş mənə qanad verdi,
Qanadlandım uçmağa,
Haqq qapısın açmağa.

Göründüyü kimi, bu qədim Azərbaycan mahnısında “tat” sözü işlədilmişdir.

Məşhur Azərbaycan dastanı olan “Dədə Qorqud”da “tat kişisi” mənəsində “Tat əri” kimi qiymətli bir ifadəyə rast gəlirik.

Tatların yüz illərdən bəri öz ədəbi dili olmamışdır. Fars dilinə yaxın qohum dillərdən sayılan bu dil ədəbi dil kimi formalaşa bilməmişdir. Buna ehtiyac da olmayıb. Bu torpağın, bu vətənin başqa xalqlarının nümayəndələri kimi tatlarda da ədəbi-yazı dili ya Azərbaycan (türk) dili, ya da fars dili hesab olunur. Başqa müsəlman xalqları kimi orta əsrlərdən bu tərəfə tatlara üçün də elm-din dili ərəb dili olmuşdur. Lakin tatlarda öz doğma dilində bir ədəbiyyat olmuşdur ki, o da bu xalqın şifahi ədəbiyyatı, folklor nümunələri, zərbi-məsəlləri, tapmacaları, toylarda oxunan mahnıları, yaslarda deyilən ağılarıdır. Xalqın könül arzularını, şadlığını-sevincini, dərd-qəmini... ifadə edən bu folklor nümunələri dildən dilə, nəsil-dən-nəslə ötürülmüşlər ki, onların da bəziləri bugünkü günlərimizə qədər gəlib çatmışdır.

Tat dilində olan ədəbiyyat nümunələri ki, əsasən şeir və az-çox da hekayə və nağıllardan ibarətdir, indiyədək az çap olunmuşdur. İlk dəfə bu sətirlərin müəllifi 1993-cü ildə “Düta birar” (“İki qardaş”) adlı tat nağıllarını tat dilində çap etdirmişdir.

Bu kitabda verilmiş şeirlərin mövzuları müxtəlifdir. Bu şeirlər, əsasən, aşağıdakı mövzuları əhatə edir: Azərbaycanın xoşbəxtliyinə xidmət etmək, ata-anaya hörmətin vacibliyi, sülhün və əmin-amanlığın tərənnümü, müharibəyə lənət, yaxşı işlərin, pak əməllərin təqdir

olunması, gözəlliyin mədhi, dostluq və qardaşlıq ideyalarının təbliği və sair. Bu kitabın əsas məzmun və mündəricatını təşkil edən göstərilən mövzulardır. Məsələn, bu şeirlərin birində vətənimiz Azərbaycan haqqında belə deyilir:

Dostların üçün sən kömək, haraysan,
Neçə-neçə millətə bacısan, anasan.
Sənə tay dünyada bir vətən yoxdur,
Sənsən ağ bəxtimiz, sən qəndsən, şəkərsən.

(*sətri tərcümə*)

Tatlar da doğma diyarlarını – bu qədim Azərbaycan torpağını, odlar yurdu olan bu ölkəni həmişə xoşbəxt görmək istəyirlər. Vətənimiz Azərbaycanın yaxasına hər səhər tazə-tər güllər taxmaq, başına ətir-güləb səpmək onların da hamısının müqəddəs arzularıdır. Ona görə də aşağıdakı şeir parçası çox səmimi və ürəkdən gələn kimi nəzərə çarpır:

Vətənimdən Azərbaycan,
Yolunda canımı verərəm,
Cahan sənə alqış deyir,
Gərək yaxana gül taxam. (*sətri tərcümə*)

Bu vətəni xoşbəxt görmək, onu bəxtəvər etmək üçün təkə onu tərifləmək kifayət deyil: vətəni xoş günə çıxarmaq üçün gərək düşməni ilə düşmən, dostu ilə dost olasan. Vətənin namus və ləyaqətini qorumaq üçün lazım gəlsə gərək onun bütün övladları “uf” demədən odun-alovun içərisindən keçsinlər, gecə-gündüz Qarabağın soyuq səngərlərində olsunlar, zalım ermənilərin belini dağlamaq üçün əllərindəki közərmiş damğalarını yerə qoymasınlar.

Vətəni gül görmək istəyirsənsə,
Ürəyindən gərək tikan çıxarasan.
Vətəni sevmək azdır,
Yolunda canını gərək verəsən. (*sətri tərcümə*)

Bəli, çox səmimi deyilmiş sözlərdir. Həqiqətən də, vətəni “sevirmək” demək azdır, onun yolunda gərək canını fəda edəsən – özü də bir yol yox, yüz yol yox, min dəfə!

“Vətən” şeirində deyildiyi kimi, ancaq belə olanda “vətənin daşından çiçək dərmək olar”, “vətənin şirin dilini, xoş avazını” bir dünyalıq ləzzətlə kədərsiz-qüssəsiz eşitmək olar.

Bu kitabdakı şeirlərin xeyli hissəsi ata-anaya məhəbbətə, də-də-baba ocağının hərərətinin – odunun müqəddəsliyinə, vətən sevgisinə, saf məhəbbətə həsr olunmuşdur. Şəhərə gəlmiş övlad neçə-neçə illər keçsə də kənddə qalmış ata yurdunu unutmur, lakin bir dünyalıq həsrətlə ürəyi ona yanır ki, “niyə bu evin qapısını heç kəs açmır?”, “niyə ata evi övladlar üçün get-gedə yad evə çevrilir?” ...

Kəndlərimizin sosial problemləri, şəhərlərimizin ekoloji bəlaləri, sahibsizlikdən dağılmış yollarımızın ürək parçalayan acınacaqlı vəziyyəti, zavod və fabriklərin zir-zibili ilə suyu zəhərlənmiş dilsiz-ağızsız Xəzərimizin bəlaləri – bunlar kitabdakı şeirlərin əsas tənqid hədəfidir. Bu şeirlərlə oxucuların diqqəti bu problemlərə cəlb olunmuşdur.

Bu şeirlər içərisində uşaqlarımız və onların tərbiyəsi məsələsi də öz layiqli yerini tutmuşdur. Elə buna görə də bu şeirlərin mühüm bir hissəsi məktəb, şagird və müəllim, təlim və tərbiyə və sair kimi mühüm həyatı mövzulara həsr olunmuşdur.

Bu kitabın tərtibi zamanı bu da nəzərə alınmışdır ki, tat dili ədəbi dil deyil, yəni bu dil bir ədəbi formaya, bir ədəbi qəlibə düşməyib, bir müstəqil ədəbi dil kimi formalaşmamışdır. Bu dilin müxtəlif ləhcələri vardır ki, onların arasında həm fonetik, həm qrammatik, həm də leksik fərqlər mövcuddur.

Məsələn, tat dilinin Şamaxı ləhcəsində çox vaxt “ə”, ya “o” ilə ifadə olunan fonem (səs) bu dilin Qonaqkənd ləhcəsində “a” ilə ifadə olunur. Məsələn, müvafiq olaraq “vokardən” – “vakərdən” (Azərbaycan dilində “açmaq”), “xudo” – “xuda” (Allah), “Ruxsore” – “Ruxsarə” (xüsusi isim), “kəşirəgor” – “kəşirəgar” (çəkən), “karvon” – “karvan”, “soxtən” – “saxtən” (etmək) və sair. Bir

ləhcədə “u” ilə deyilən söz başqa ləhcədə “ü” ilə deyilir: “kuh” – “küü” (dağ), “zuhun” – “zühün” (dil), “duraz” – “dürüz” (uzun) və s. Əgər bir ləhcədə işarə əvəzliyi “in”dirsə, başqa ləhcədə həmin funksiyanı “i”, yaxud “ı” fonemləri daşıyır. Birinci şəxs əvəzliyi əyər bir ləhcədə “tı” ilə ifadə olunursa, başqa ləhcədə bu özünü “tü” şəklində büruzə verir. Bir ləhcədə sözün əvvəlində gələn “h” başqa ləhcədə düşür. Məsələn, “havaz” (Xızı ləhcəsində) – “avaz” (Quba ləhcəsində, Azərbaycan dilində “yenə”, “yenə də”). Əgər istiqamət bildirən qrammatik qoşma bir ləhcədə özünü “bə” şəklində göstərsə başqa ləhcədə bu özünü qoşma kimi deyil, “ə” sonluğu şəklində büruzə verir. Məsələn, “tin bə mən” (tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsində) – “tin mənə” (Xızı ləhcəsində; azərbaycanca: mənə ver). Tat dilinin bir ləhcəsində əyər inkar şəkilçisi “na”dırsa, bu dilin başqa ləhcəsində bu şəkilçi “nə” kimidir: “nagu” – “nəgun” (demə).

Tat dili ləhcələri arasında leksik fərqlər də vardır. Məsələn, Azərbaycan dilindəki “qız” ismi bir tat dili ləhcəsində “duxtar” kimdirsə, başqa ləhcədə “kilə” şəklindədir. “Mərəgo” – “go” (inəg), “gələci” – “ösinə” (nağıl) və s. sözlər də bu qəbildəndir.

Yuxarıda gətirdiyimiz bir neçə misaldan tam aydınlığı ilə göründüyü kimi, tat ləhcələri arasındakı fərqlər kifayət qədərdir.

Bu kitabdakı şərlərin birində bu torpağın övladlarının dostluq və qardaşlığı haqqında belə deyilir:

Bu diyarda doğulmuş ata-analarımız
Bu torpaqdan gah tikan, gah da gül dəriblər
Hər kimik. ya tat, ya kürd, ya talış,
Vətənin ayaqları altında nazbalış olmalıyıq.
Biz hamımız bir xalqıq: ləzgi, türk, udin...
Gəl, qardaş, əllərini mənə ver.
Bir olmuşuq, bir əhd-peymanə bağlıyıq;
Hamımız Azərbaycan övladıyıq. (sətri tərcümə)

Bəli, şair, tamamilə, haqlıdır: biz hamımız bu vətənin övladlarıyıq. Hamımız bir torpağın üstündə tərbiyə almışıq, bir havadan si-

nəmizə çəkmişik, bir duz-çörək yemiş, bir sudan içmiş, bir qan, bir canla bir-birimizə bağlanmışıq. Bu bizim taleyimizdir, bu bizim baxtımızdır. Bu vətən hamımızın Anamızdır. Azərbaycanımızın hər bir fərdinin, o cümlədən, hər bir tatının da arzusudur ki, öz anası olan bu vətəni, atalarının, ulu babalarının basdırıldığı bu torpağı, dünyaya göz açdığı bu diyarı bəxtəvər, başı uca, vüqarlı və xoşbəxt görsün. Hər bir ananın övladı üçün bundan əziz arzu, istək və niyyət ola bilməz. Ürəklərimizin bir arzu-diləyi var: **Azərbaycanımızın xoşbəxtliyi!**

Mənim də bu kitabdakı şeirlərdən məqsədim də elə budur: bu torpağı, bu əziz diyarı bəxtəvər görmək!

Bakı, yanvar 1993

Maqsud Hacıyev
(*Qonaqənd ləhcəsi, Gümür*)

AZƏRBAYCANI

Numtü Azərbaycan, ataşi, azər,
Dusttü, hamratürü həmişə zəfər,
Sərvəttü qədərsüz, dültü yə dərya,
Tü şari, tü xuşi, tü dusti, hünər.

Türə hiç nə tərsund nə varış, tufan,
Tarik bü bə sərtü həməşə asiman,
Zonu za bə piştü zalumə düşman,
Dültü safa düşmə, ruztü bəxtəvər.

Be dusta həmişə nuni, hərayi,
Tü be çənta millət xuvəri, mayi,
Nistü tü vatanə bə dünya tayi,
Türi subrə bəxtmu, tü qəndi, şəkər.

Tü be hər öladtü nəfəsi, cani,
Xəndəyi, şariyi, xuşə zamani,
Əzizə vatanmu Azərbaycani,
Daima qisməttü bil başü zəfər!

AZƏRBAYCANÜM MƏN

Həmişə xəndə misam,
Nəqməha zündə misam,
Zulumə kəndə misam,
Xiştənmə cahanüm mən,
Mən Azərbaycanüm mən!

Be təşnə dülha-ouyüm,
Be bəstə çüma-xouyüm,
Be qərib-gərmə touyüm,
Bə cahan yə canüm mən,
Mən Azərbaycanüm mən!

Mən şabazüm, güzəlüm,
Mən əzələ əzəlüm,
Şirin gaf, xuş qəzəlüm,
Dünya heyranü bə mən,
Mən Azərbaycanüm mən!

HƏMƏLEMU ÖLAD AZƏRBAYCANİM

Bil başü vatanmu, in Azərbaycan,
Dülü şar, bəxtəvər, azad bə cahan.
Rışnəyi çümmu ə dürəxşaniyü,
Rəhəti canmu – ə nurəfşaniyü.
Şö-ruz imu gərək ki, zəhmət kəşim,
Be xuşə ruzhay vatan mühnət kəşim.
May-piyərunmu ki əzin xak birand,
Ga tölü, gayiş gül əzin xak çirand.
Hər ki histim: ya tat, ya kürd, ya taliş,
Başim bə zir payhay vatan nazbaliş.
Yə xəlqim imuha: ləzgi, türk, udin...
Biya, birar, tü dəstürə bə mən tin.
Yək bireyim, bəstə bə yək peymanim,
Həmələmu ölad Azərbaycanim!

BEYRƏQMU

Beyrəqmu sər bə asiman
İftixar saxt bə ü Arran,
Bə ü Şirvan.
Bə hər sinə yaraşuqü,
İn beyrəqmu.
Bə dəsü saz,
Bə dül avaz

Birə məcnun yə aşuqü.
İn beyrəqmu!
Ə tarix nəqmə mixunü,
Ə keçmiş dastan mügünü.
Xuş başü bemu ürə hər sə rangü,
Ə xun dülmü rang vəgufte-yə rangü,
Kohuriyü-kohur birə arzuha,
Be azadı par zərə tamarzuha,
Sürxiyə ü ə xun şəhida kəşi,
Lərzirənə ə sad canfəda kəşi,
Souziyə ü rang vəgufte ə bustun,
Rang vasalü – ama ə püşt zumustun,
Maparayü – türkhay Azərbaycanü,
Mapara nist – ü may Azərbaycanü.
Həş guşəyə astarayü – yə hikmət,
Həşt birarü: hər guşəyü yə millət.
Maparayü tazə alat dəgufte ,
Həşt birarə bə qucaq xıştə gufte,
İn beyrəqmu vəhdətə beyrəqürü,
İn vatana qeyrətə beyrəqürü.

VATAN

Vatan mayü, vatan piyər,
Vatan şari, vatan zəfər,
Vatan afta, vatan səhər,
Sər qurbunü gərək sani.

Hər duxtəri həzar nazü,
Bə dəsşun qavalü, sazü,
Bə zuhunşun xuş avazü,
Ə sənqü gül gərək çini.

Vatana gül bəxastəni,
Ə dülü xar gərək kəni,
Dus daştən vatanə kəmi,
Bə rayü can gərək tini.

Vatanməni Azərbaycan,
Bə ratü bistən tünüm can,
Bə tü alquş bətən cahən,
Gül bə yəxə gərək zəni!

QURBUN VƏ VATAN

Bə in vatanmu,
Azərbaycanmu,
Bədənmu, canmu
Bil qurbun başü.
Xuşbəxtə ruza
Firovun başü.
Sülhü, sitayış,
Şari, aramiş

Bil başü bemu
 Asul yə vərdiş.
 Hər cəng, cinayət,
 Ə dul şikayət
 Məhv başü buray,
 Bə xari daray.
 Şar başü dülha,
 Xəndü künülha.
 Kara düz başü,
 Şöha ruz başü.
 Zumustun buray,
 Əngənü haray,

Sal nörüz başü,
 Küşkə duxtərun
 Kələhə başund,
 Yə ərüs başund.
 Bə in vatanmu,
 Azərbaycanmu,
 Bədənmu, canmu
 Bil qurbun başü,
 Bəxtəvər ruzha
 Firovun başü!

SƏRBÜLÜNDİ

Kukmə, əyəlmə, biya,
 Bətü qurbun in dünya,
 Ösinə xunüm betü,
 Yə nəğül günüm betü.
 Çulta quş bə yə xunə,
 Aş bürcundum ə dunə.
 Yə kəm dərim bə xişçi,

Xişçi bəmən gəndüm da,
 Gəndüm bə əsyö dərim,
 Əsyö bə mən ard da,
 Ardə dərim bə dağar,
 Dağar bə mən xəmir da,
 Xəmirə dərim bə tonur,
 Tonur bə mən yə nun da,
 Nunə dərim bə çupan,
 Çupan bə mən vərə da,
 Vərəyə dərim bə maymə
 Maymə bə mən qələm da,
 Qələmə dərim bə piyər,

Piyər bə mən kitab da,
 Kutabə xundüm varastüm,
 Kuitab bə mən hünər da,
 Hünər saxtüm be vatan,
 Vatan bə mən zəfər da,
 Zəfərə dərim bə in xak
 Be in xak bürüm həlak!
 İn xak mənə bülünd saxt,
 Qəhrəman, sərbülünd saxt!

ARZUHA

Hər dülə arzuyü hist
 Misli ipək ruyü hist,
 Aqasde gül buyü hist,
 Arzu arzu bavardən.
 İnsan xiştə arzuyü,
 Bə arzu tamarzuyü,
 Hər arzu yə ərsiyü,

Bə dülha gül bakardən.
 Yəki bətən kaşki mən,
 Düşmə başüm bə çəmən,
 Siyə çümə güzəlha
 Biyand be omə xardən
 Yəki bətən ki, kaş mən.
 Güllə başüm bə düşmən,
 Ə cür'ətmə, hünərmən
 Nə danü çüm vakardən.
 Yəki bətən kaşki mən,
 Başüm dü gaf, dü kəlmə
 Bə sər zuhun kürpəha:
 Kəlmə "may", kəlmə "vətən".

Hər dülə arzuyü hist,
 Misli ipək ruyü hist,
 Aqasde gül buyü hist,
 Arzu arzu bəvardən!
 Arzu müşkül bakardən.

KİTAB

Mən sır nistüm, əyanüm,
 Xiştənmə xuş bəyanüm,
 Bə dülmə bire pana,
 Xasə gafa firavan,
 Tü vakan sinemənə,
 Vəçin xəzinemənə.

Mən savad tünüm bə tü,
 Par-qanad tünüm bə tü.
 Gaf sanüm hikayətha,
 Şirinə rəvayətha,

Bə tü əfsanə gunüm,
 Betü nəqməha xunüm.

Hər kəs ki, başü arif,
 Beyü mugunund tərif,
 Əzmən ü dəs nəmkəşü,
 Hə bəmənaz minüşü.
 Hamra maşü bəmənaz,
 Minazü bə nazmənaz.

VASAL

Şar başind, vasal rasi,
 Zumustun ə hürs tasi.
 Xari rubəndə vəguft,
 Güyoha məxmər döğüft,
 Bə vəlgha şönəm ama,
 Bə dül şəxtə qəm ama,

Sügüt lüvə duraz saxt,
 Bə kinar ər x muraz saxt,
 Bənövşə gərdən ruzund,
 Qızılgül dülha suzund,
 Baqqə bü çüraq-çüraq,
 Şaqaqa gəşt sinə daq,
 Bülbül xund, ama vasal,
 Rasi ruzhay ən vüsal,
 Bə dülha ümid ama,
 Nöruz ama, id ama,
 Dər vasalə vakarind,
 Şərbət nöruzə xarind!

Ağami Bağırov
(*Lahuc ləhcəsi*)

SƏMƏD VURĞUN ƏBİYORMUN NAMURO KI

Ben yeyloğan çodır-çodır binəhona,
Yavoş-yavoş maral gəşdə çiştəhona,
Hərüs-kilə, cavon-quca bijləhona
Bı səs işun güş doşdum man, güftürin ki:
“Səməd Vurğun əbiyormun namuro ki!”

Bə dih Tupçi əüşəhon maralhona,
Bə zirvəhon dövrün zərə qartalhona,
Bə zəmihon hazor-hazor Eldarhona
Bı səs işun güş doşdum man, güftürin ki:
“Səməd Vurğun əbiyormun namuro ki!”

Çoyi rang-rang Astarara, Lənkərana,
Rangi təmmis dəhiş birə Mil, Muğona.
Bəkımoni suvol birə ceyranhona
Bənəfəşşun güş doşdum man, güftürin ki:
“Səməd Vurğun əbiyormun namuro ki!”

Zuhun voçərd xatirəhon vərəq-vərəq,
Bijlə-kələh həmmə əzü dorin suroq,
Bı Təlİstun, bı Qalaçiq mundum qunaq,
Bı səs işun güş doşdum man, güftürin ki:
“Səməd Vurğun əbiyormun namuro ki!”

Bicə rafdum isbih bırçək nənəhona,
Yoşi qe-qe dinyohdirə dədəhona,
Bekırpəhon laylay xunda məməhona
Bı səs işun güş doşdum man, güftürin ki:
“Səməd Vurğun əbiyormun namuro ki!”

MAN MILƏRZUM

Ataşsıza kulla vinum,
Ösüz munda çeştə vinum,
Ye helirə təştə vinum
Man milərzum.

Ginohsıza xuna beyi,
Bivaxt rafta cuna beyi,
Ədəs parı nuna beyi
Man milərzum.

Səböh-şəngüm çİskin boşı,
Fikir-xəyol əzgin boşı,
Ye durneyi azmış boşı
Man milərzum.

BOYƏTİHON

Babohona ə hikməti,
Ə şoriyi, ə nifrəti,
İn xalqmuna ə qüdrəti
Sıxan soxde boyətihon.

Nənəhona ə diləyi,
Ə arzuyi, ə istəyi,
İsbihbirə ə bırçəyi
Sıxan soxde boyətihon.

* * *

Ruxsarə İbadova
(*Şamaxı ləhcəsi*)

XUNE PİYƏR

Güvötürə zərəgor na,
Dərtürə vokərdəgor na,
Dərdtürə kəşirəgor na,
Xune piyə, xune piyə.

Bihər sanqtı gö zəhmətmən,
Obod soxdum be qeyrətmən,
Mörə ruhi əmonətmən,
Xune piyə, xune piyə.

Əstü cürö şod nəbirum,
Ye xuşa ruz hiç nədirum,
Əstü bədür koş nəmirum,
Xune piyə, xune piyə.

Suzunumiş icoğtira,
Ləmpetira, çiroğtira,
Tərk nəminum qucoğtira,
Xune piyə, xune piyə.

Baduhunmən zuhun suxte,
Buxçemənə xudo duxte,
Mənə bə'nçi məğmun soxte,
Xune piyə, xune piyə.

Be karvontı sövdəgorum,
Betü düö xundagorum,
Baxttıra vokərdəgorum,
Xune piyə, xune piyə.

Zulum-zulum gireyistom,
Pö xudora mən vəlistom,
Şeytuna zuhunirə bastom,
Xune piyə, xune piyə.

Imuranım, bıraftanum,
Bırahtı mən giriftorum,
Be'tı bəküh bıraftanum,
Xune piyə, xune piyə.

Ruxsorara qeyri dərdi,
Bədboxt bire ə hər gərdi,
Yaşatmış söz, əgəm mərđi,
Xune piyə. xune piyə.

* * *

Akif Sultanov
(*Quba ləhcəsi*)

MƏN BƏ MƏKTEB BARAFTANÜM

Mən bə məkteb bıraftanüm,
Şeştə yaşmən tamam bire.
Mən bə məktəb bıraftanüm,
Piyərmən hər şey astere.

İ kitabmən, i dəftərmən
Çanteymeniş nug astarüm.
Ədərsayış hər həftə mən,
Ya pənc, yaiş xub bastarüm.

AZƏRBAYCAN ƏLMƏNÜ

İ bülündə dahara,
İ üşəha əlmənü.
İ meyvəliyə dara,
Bənövşəha əlmənü.

İ düşməha, i oha,
İ kuləha əlmənü.
İ sohuzə giyoəha,
Alələha əlmənü.

Bəçümüz çü bədürüm,
Hər şey, hər yan əlmənü.
Dünyaya xoşbəxtürüm –
Azərbaycan əlmənü!
Azərbaycan əlmənü!

* * *

Gülbud Qasimov
(*Xızı ləhcəsi*)

NİST XƏBƏR MƏNƏ

Havaz in çü nazü, in çü qamətü,
Ə key yad mən, nist xəbər mənə?
İn çü qəsd saxtənü, çü qiyamətü? –
Dərdtü çərmə səxdey siyə sərmənə.

Beyçü bə çümaytü havaz yad bürüm?
Vallah ə ah kəşrən dün bərbad bürüm,
Tü yə ba amari, mənış şad bürüm,
Çümbaşü yəabayış vakan dərmənə.

Mən çü səxtüm bə tü, ey ruhi-mahmən? –
Tik bire bə ərşə naleyi-ahmən.
Vəsü küştü mənə, nistü günahmən,
Pay xıştənmə küşüm üz qəhərmənə.

İn dünya yə nərdü, omun yə cüt zər...
Yə xunə vəkənim, bilim beyü dər,
Yə in Gülbudaqə tü sən bəxtəvər,
Yə nis bə dəstürəz tin zəhər mənə.

Haşım Balıyev
(*Qonaqkənd ləhcəsi, Xası kəndi*)

NƏSƏHƏTNAMƏ

Bə vasal bə giyo qir nə birəgar,
Bəzumustu bəsə gərdü külükə.
Qəy sögənd xardəgar durukuçiyü,
Sögənd xardi məşiş hiç vəxt nümükə.

Bə hər kəs gərəkü səxavət, bəfa,
Mərd histü yə təhər bə daşdə hava.
Hay-hayi raftəgar vir mise gofa,
Bə əsyöçi nüşu mütüy kürükə.

Raziyü bə üşə əxiştə vələs,
Bə cantü can nistə nəinbuy həvəs.
Ədəmi hist xeyri nistü bəhiç kəs,
Əznu əcə basta gərmə, xünükə.

Buzbəhava məbaş, bə ma mədəniş,
Beçə pay nahari, uncə xub dəniş.
Aşuq Həşüm bəduxtərun kəm dəniş,
Çü boşü ki, əsiş abra hürügə.

BƏ XO DİRAM MƏ TÜRƏ

Bil yə xəbər tüm bəti,
Əzü nistü xəbərtü.
Giclə biram beyritü,
Bə xo diram mə türə.

Dirüm güli dəsteyi,
Bə durlə payisteyi.
Qırmıza şal bəsteyi,
Bə xo diram mə türə.

Asil dərd incə yaşü,
Bəmə çü quyi xuşü .
Çum dültü nşi başü,
Bə xo diram mə türə.

Qiybət məsa ərizmə,
Tüsüz nist şö'mə-ruzmə.
Dirüm tüyi ərusmə,
Bəxo diram mə türə.

Bətülə qurbu boşüm,
Bəhəqtü şe'r nöşüm.
Bəkürə aşuq Həşüm,
Bəxo diram mə türə.

YƏ TÜRKƏ ARUS DİRAM

Nəinbuy əzni güzəl,
Dirən çağ bürüm xəzəl.

Quftürüm: "can", qufti "gəl"
Yə türkə arus diram.

Quftirüm: hist şüvərtü?
Qufti: Dər mütüy sərtü.
Əzmə nistü xəbərtü,
Yə türkə arus diram.

Bədəşrəni ceyranü,
Mələk bou heyranü.
Aşuq çü se, nə xunu,
Yə türkə arus diram.

Ulə türkü, mənle tat,
Qufti: "Qaçdım, yüyür çat"
Bətəni güllü xalat,
Yə türkə arus diram.

Quftirüm: bə mə qof ti,
Num xıştənə nə qufti.
Qufti: Həşim hərifdi,
Yə türkə arus diram.

* * *

Semyar Günəşov
(*Qonaqkənd ləhcəsi, Gümür kəndi*)

HƏSRƏT DİMU

Bə dimu qəy dahar hist,
Hiç yəki öşəsüz nist.

Bin dahara birəyim,
 Xubə dövran dirəyim...
 Kürpihaymu, rahaymu,
 Ruzbəruz abad bire.
 Amaragar, raftagar
 Həməymunə şar dire...
 Bə Gümür-bə hər xunə,
 Xeyir-bərəkət bire.
 Xunəha nirə dire...
 Xönə baftand duxtərun,
 Duxtand əlcək, şalgərdun.
 Be ard kəndüha saxtim,
 Be gəndüm çalə kəndim,
 Cəməətmu xas bire,
 Təştəhaymu qəymaq dire,
 May-piyərmu bə bayrəm
 Kərg buray, qusband bure...
 Qunşiha bə dü-yeki,
 Əsəl dəre, nu dəre...
 Bə qunşi can guftire,
 Ə qunşi can şünöre.
 Üzüm hiciz nə munde
 Bə dimu, bə obaymu,
 Xuda rasü bə haymu.

SUMQAYIT

Ədəmiha qəy şar birund,
 Həç dan şirinə xo dirund.
 Amarund bə təzə şəhər,
 Niştund bə sər tazə yəhər...

Sumqayit şəhər bire,
 Havayü zəhər bire,

İntərzini şəhərə,
 Hələ hiçkəs nə dire.
 Bə zəhər gəşte şəhər,
 Zəhər bire o Xəzər.

Miye avaz yə ruz ki,
 Sumqayit təmiz ibuy.
 Həm havayi, həm ovi
 Şö, – ruz tər-təmiz ibuy...

* * *

İmaməddin Zəkiyev
 (Qonaqkənd ləhcəsi, Xaltan kəndi)

BİST YANVAR

Bə bist yanvar bə sərmu
 Yə suri xug, xürs ama.
 Uşunə dirən kimi
 Bə cəmə'ət hürs ama.

Xürs əmr da bə xuga –
 Çü niştəyind, vəxizind,
 Divan girind bin diyar,
 Tə bə səbəh məxizind.

Bə tankaz, bə tufəngaz
 Küştund kələ-kuçükə
 Nənəharund nə xunsuz,
 Nə giryəsüz yə cigə.

Əyələniş dünüst ki,
Düşmənhaymu xunxarund.
Həm xuna vaçarunund,
Həm havayi nunxarund.

Uşunə top-tüfəngi,
Tanki, pisə numi hist,
İmunə num-nüşunmu,
Halal nümük, nunmu hist.

SUAL NƏVƏMƏ

Sualda ki, nəvəmə
Ən xubə ma kaminü?
Yanvar, fevral, aprelü,
Yoxsə mayü, iyunü?

Gügtirüm ki, guş vakan,
Yanvarü ən xubə may,
Şəhidamu xalqmunə,
Vəxəzunde bəsərpay.

Ki dust sülhü bə dünya
Bə dü-yeki hay dəre,
Yə əzini birligə
Hələ hiç kəs nədire.

* * *

İbrahim Məlikov
(*Quba ləhcəsi*)

ŞİRİN

Moy şirin, piyə şirin,
Can şirin, canan şirin,
Xuvar, həm birar şirin,
Vətən ə həmmə şirin.

Əzizə moy-piyə mə,
Həm əzizə vətənmə.
İşmu çu gunid bəmə,
Mugunum bəsə çummə.

Azərbaycan vətənmə,
Həm gərmə qucaq moy mə.
Xaku şirin ə canmə,
Bəyu qurbu xiştəmə.

TATA GƏDƏ, TATA DUXTƏR

Ruturə xalü gözəl, tata duxtər,
Gaftu aqade əsəl, tata duxtər.
Çumeytü çum ceyranu, tata duxtər.
Aləm bətu heyranu, tata duxtər.

Beyçü gufti ramənə, tata gədə,
Tu ustari dulmənə, tata gədə.
Ərustu birə burum, tata gədə,
Raturə guftəburum, tat gədə.

Xastə bə el ədətu, tata duxtər,
 Ki, turə xast xoşbəxtu, tata duxtər,
 Əşuq burum mə bətü tata duxtər,
 Həri ustarum əstu tata duxtər.

* * *

ikinci kitab

**TATLARIN
 TARİXİ-ETNOQRAFİK
 OÇERKİ**

Monoqrafik tədqiqlər

ÖN SÖZ

Azərbaycan ərazisi bir sıra xalqların, milli azlıqların və etnik qrupların vətənidir. Bu ərazidə sayca böyük türkdilli xalqdan başqa, kiçik, yaxud da azsaylı adlandırılan xalqların nümayəndələri: ləzgilər, kürdlər, talışlar, udinlər və başqaları da yaşayırlar. Bu kiçik xalqların bəzilərinin tarixi, dili, mədəniyyəti, adət-ənənələri də müxtəlif dövrlərdə dilçi və tarixçilərin diqqətini az, ya çox cəlb etmiş, onların mənşəyi, dili bu və ya başqa dərəcədə öyrənilmiş, müxtəlif səviyyələrdə tədqiq olunmuşdur. Bu xalqlardan bəzilərinin dili və tarixi çox az elmi tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Azərbaycan tatları, məhz tarixi və dili az öyrənilmiş, kifayət qədər tədqiq olunmamış azsaylı xalqlardandırlar. Halbuki bu məsələnin azərbaycanşünaslığın bəzi mühüm cəhətlərini aydınlaşdırmaqdan ötrü müstəsna əhəmiyyəti vardır.

Azərbaycanda tatlar əsasən Abşeronda, Xızı, Dəvəçi, Quba, Şamaxı, İsmayilli rayonlarının bir sıra kəndlərində yaşayırlar. Müxtəlif məntəqə və kəndlərdə onların məskunlaşmasına qarışıq olduğu kimi, yığcam – kompakt halda da təsadüf olunur. Bu tat kəndlərinin əksəriyyətinin dili indi əhəmiyyətli dərəcədə türkləşsə də*, bəziləri öz dilini saxlayır, məişətdə, ailədə, bəzən hətta ictimai yerlərdə və yığıncaqlarda tat dilində danışırlar. Türk¹-Azərbaycan dili tatlar üçün də rəsmi dövlət dili, təhsil-idarə dili, ikinci ana dilidir. Buna görə də Azərbaycan tatlarını hal-hazırda ikidillilik mərhələsi keçirən etnoslara aid etmək olar.

Azərbaycandakı azsaylı xalqların, o cümlədən tatların dil və mədəniyyətinin əsasən türkdilli olan mühitdə qorunub saxlanması

həm elmi, həm də siyasi cəhətdən, xüsusilə bu gün olduqca mühümdür və bu məsələ indi xüsusi məna kəsb etmişdir.

Hal-hazırda Azərbaycanda dövlət səviyyəsində azsaylı xalqların qorunması üçün mübarizə aparılır, dövlət tərəfindən onların mədəni inkişafı üçün yardım edilir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti respublikanın azsaylı xalqlarının nümayəndələri ilə görüşəndə demişdir: «Dövləti etnik azlıqların çoxluğu deyil, yoxluğu məhv edər; dövlət ayrı-ayrı azsaylı xalqların itməsinin və ərimsinin qarşısını almalıdır. Əgər Azərbaycanın yaxşı yaşamısını istəyiriksə, Azərbaycanda yaşayan bütün millətlərin nümayəndələrinin hüquqları qorunmalıdır»². Bu mühüm müddəə öz əksini Prezidentin son fərmanı olan «Azərbaycan Respublikasında yaşayan milli azlıq, azsaylı xalq və etnik qrupların hüquq və azadlıqlarının qorunması, dil və mədəniyyətinin inkişafı üçün dövlət yardımı haqqında» (16 sentyabr 1992-ci il) adlı olduqca humanist fərmanında da tapmışdır³.

Hec şübhəsiz, bu fərman Azərbaycan tatlarının da mədəni həyatında mühüm dönüş nöqtəsi olacaqdır. Təkcə onu demək kifayətdir ki, qonşu İranda yaşayan tatların belə mədəni inkişaf perspektivləri yoxdur. Belə ki, tatların mühüm bir hissəsi – 300 minə qədəri – İranın şimal-qərbindəki kəndlərdə Tehran və Qəzvin arasında, Taliğan dağ rayonu ilə Zəhra aran rayonlarında (İbrahimabad, Səgzabad, Keringan, Gəlinqaya və s. yaşayış məntəqələrində) dispers halında (adalar şəklində) yaşayırlar⁴.

Azərbaycan ərazisində tatların sayı haqqında dəqiq məlumat yoxdur. Bunun səbəblərindən ən mühümünü budur ki, tatların bir hissəsi güclü şəkildə könüllü assimilyasiyaya uğrayaraq Azərbaycanın türkdilli xalqı içərisində «ərmiş», bu xalqla qaynayıb-qarışmışlar. Başqa səbəbi isə budur ki, Azərbaycan ərazisində eyni dildə danışan tadtilli əhali müxtəlif dinlərə mənsubdur və bunlardan bəziləri özlərini tat adlandırmazlar. Səbəb isə onların Azərbaycan ərazisindəki müxtəlif xalqlar arasında dispers şəklində – adda-budda halında kiçik ərazilərdə yaşamalarıdır. Bütün bunlar tatların sayını dəqiqləşdirməyə çətinlik törədir. Bunun da əsas səbəbi tatların türkdilli böyük qrupla qaynayıb-qarışmasıdır. Burada

* Monoqrafiya 1995-ci ildə Azərbaycan «Bilik» Maarifçilik Cəmiyyətinin «Bayatı» Sifariş Ədəbiyyatı Mərkəzində "Maqsud Hacıyev. Toy-düytün xəzinəmizdən. Azərbaycan tatlarının tarixi-etnoqrafik oçerkindən" adı ilə çap olunmuşdur. İxtisas redaktoru: Professor Rəfiqə Mustafayeva. Rəyçilər: Tarix elmləri doktorları Kamal Əliyev, Qəmərşah Cavadov, Qiyasəddin Qeybullayev. O illərdə Azərbaycan dilinə türk dili deyilməyə üstünlük verilib.

hər iki xalqın eyni din – müsəlman dini təmsilçiləri olması da mühüm rol oynayır. Həm də son illərdə Azərbaycandakı bütün xalqları eyni «etnik» ad – azərbaycanlı adı altında birləşdirmək üçün, «biz hamımız müsəlmanıq» təbii formulasından artıq «biz hamımız türkün» birləşdirici formulaya meyil getdikcə gücləndi və beləliklə də bir müddət azsaylı xalqların milli varlığı belə şübhə altına alındı. Tatlar da bu cəhətdən istisna deyildilər. Azərbaycan tatlarının sayı müxtəlif illərdə tamamilə müxtəlif şəkildə göstərilmişdir. Keçən əsrin sonlarında, məsələn, 1891-ci il «Tiflis şəhəri təqvimində» onların sayı 118165 nəfər, 1894-cü il «Qafqaz təqvimində» 124693 nəfər göstərilmişdir. 1921-ci ildə tatların sayı 101383 nəfər göstərilmişdir ki, onların da 52208 nəfərinin Bakı və onun rayonlarında, 42212 nəfərinin Quba rayonunda, 2874 nəfərinin Göyçayda, 3988 nəfərinin Şamaxıda yaşadığı qeyd olunmuşdur⁵ (Bu rəqəmə daxil olmayan 41020 nəfər şəhər sakini olan tat isə səhv olaraq fars göstərilmişdir⁶). 1926-cı il siyahıyaalmasında isə onların sayı rəsmən 28443 nəfər qeyd edilmişdir⁷. Azərbaycanda 1934-cü ildə 100000 nəfər, 1939-cu ildə 38713 nəfər, 1959-cu ildə 11000 nəfər⁸, 1970-ci ildə 9000 nəfər, 1979-cu ildə 18000 nəfər tat yaşadığı göstərilmişdir⁹.

Son 1989-cu il statistik məlumatına əsasən keçmiş SSRİ-də olan 30 min tattan Azərbaycanda 10239 nəfər yaşayır¹⁰. Əlbəttə, bu rəqəmin dəqiqləşdirilməyə ehtiyacı vardır¹¹. Azərbaycan ərazisindəki tatlar yəqin ki, müəyyən müddətdən sonra Azərbaycan türklərinin təsirinə daha çox məruz qalacaq, öz ana dillərindən xeyli uzaqlaşacaqdır. Bir sıra tat kəndləri əgər 60-70-ci illərdə hələ tat dilini qoruyub saxlayırdısa, indi onlar tamamilə Azərbaycan dilinə keçmiş, birdilli olmuşlar. Bu da təbii assimilyasiyanın nəticəsidir. Məhz buna görə də tat dilini, onun müxtəlif ləhcə və şivələrini hərtərəfli tədqiq etmək, bu dilin qorunub saxlanması imkanlarını araşdırmaq, Azərbaycan-türk və tat dillərinin qarşılıqlı əlaqələri və zənginləşmə yollarını öyrənmək olduqca vacibdir.

Azərbaycan tatlarının mənşəyi və dilinin tədqiqinin zərurətini dəfələrlə qeyd etmiş alimlərdən prof. B.V.Miller bu məsələni Azərbaycan tarixi və dili kimi məsələlərin, Azərbaycanın bir

sıra tarixi, etnik və linqvistik problemlərinin açarı, bunların elmi-tədqiqi işinə kömək edə biləcək amil hesab etmişdir. O, bu məsələyə o qədər mühüm əhəmiyyət vermişdir ki, bu problemi ümumi qafqazşünaslıq probleminin bir hissəsi kimi tədqiq etməyi təklif etmişdir¹².

Tat dili Hind-Avropa dillər ailəsinin İran qrupuna daxildir və şifahi nitqdə bir-birini qarşılıqlı başa düşən Şimal, Mərkəzi və Cənub (Azərbaycan Respublikası ərazisində) kimi üç əsas ləhcəyə bölünür.

Tatlar antropoloji cəhətdən böyük avropoid irqinin kiçik Balkan-Qafqaz irqi tərkibinə daxildir¹³.

Bu gün tatların ictimai vəziyyəti və ailə məişəti keyfiyyətcə yeni məzmun kəsb etmiş, xeyli inkişaf etmişdir¹⁴. Onların mədəni inkişafı Azərbaycan türklərinin mədəni tərəqqisi ilə eyniləşmişdir. Elə buna görə də bu gün tatların nəinki tək-cə məişəti və həyat tərzini, hətta, ümumiyyətlə, tarixi-mədəni inkişafını ümumi mənada Azərbaycan xalqından, o cümlədən də azəri türklərinin inkişaf problemlərindən, bu xalqın ümumi irəliləyiş prosesindən ayrı təsəvvür etmək mümkün deyildir. Azərbaycandakı azsaylı xalqların, etnik qrupların və milli azlıqların hər birini ümumazərbaycan inkişaf prosesindən ayırmaq sadəcə olaraq məntiqsizlikdir. Bu eyni dərəcədə çoxmillətli və müxtəlif etnik tərkibli Azərbaycanda yaşayan tatlara da aiddir. Azərbaycanda yaşayan başqa etnik qruplar kimi tatların da tarixini, dilini, adət və ənənələrini öyrənməyin aktuallığı və zərurəti Azərbaycan hökumətinin son illərdə qəbul etdiyi rəsmi sənədlərdə daha tez-tez öz əksini tapmağa başlamışdır. Bu məsələnin əhəmiyyəti xüsusilə son dörd-beş ilin (1988-1993) qərarlarında və sərəncamlarında daha ciddi şəkildə qoyulur ki, bu da müstəqillik dövrünün, hüquqi dövlət prinsiplərinin demokratik və aşkarlıq tələblərindən, xalqların sosial hüquqlarına ehtiram prinsiplərindən doğur və zamanın millətlərarası münasibətlərinin yaxşılaşması zərurətinə tamamilə cavab verir. Həmin qərarların birində haqlı olaraq göstərilir ki, «indi yeniləşdirmə» – yeni təfəkkür dövründə Azərbaycanda yaşayan kiçik xalqların milli xüsusiyyətlərinə, dilinə, adətlərinə çox diqqətli olmaq, həssas yanaşmaq

lazımdır... Biz qəti surətdə ona tərəfdarıq ki, Azərbaycanda bütün millət və xalqlardan olan adamlar özlərini vahid ailənin bərabər hüquqlu üzvü kimi hiss etsinlər»¹⁵. Bu müddəalar Azərbaycan hökumətinin sonrakı, daha yeni sənədlərində də öz əksini tapmışdır. Belə ki, Azərbaycan hökumətinin rəhbərliyi «Azərbaycan Konstitusiyasında bütün xalqların, xüsusilə azsaylı etnik qrupların nümayəndələrinin vətəndaşlıq hüquqlarının qorunmasına, onların mədəniyyəti, dili və tarixinin inkişafına zəmanət verdiyini»¹⁶ və «bu gün bu təminatı təsdiq etdiyini» elan etdi¹⁷.

Bu təzminatlar eyni dərəcədə tatlara da aiddir. Bunun üçün «Azərbaycan dövləti milli birliyi və bərabərliyi təmin etməli, Azərbaycan ərazisindəki azsaylı xalqların və etnik qrupların hüquqlarını tanımalı, onların öz dillərini, milli mədəniyyətlərini, adət-ənənələrini qoruması və sərbəst inkişaf etdirməsi üçün hər cür şərait yaratmalıdır.

Əhalinin böyük əksəriyyətini təşkil edən Azərbaycan türkləri azsaylı xalqların inkişafına xüsusi qayğı ilə yanaşmalıdır... Azərbaycanda yaşayan hər bir şəxsin mədəni tələbatının ödənilməsi təmin olunmalı, azsaylı xalqlara və etnik qruplara mədəni muxtariyyət verilməli, onların öz dillərində təhsil almaları üçün şərait yaradılmalıdır»¹⁸. Bunu yeni, müstəqil və demokratik Azərbaycanda milli münasibətlərin əsl manifesti kimi qəbul etmək olar və milli münasibətlərin belə doğru və dürüst qoyuluşu Azərbaycanda millətlərarası münasibətlərin əsl dostluq və qardaşlıq keyfiyyəti kəsb etməsinə xidmət edəcəkdir.

TATLAR: TARİXİ BAXIŞ

Azərbaycan tatlari haqqında yazan müəlliflər onların bu ərazidə məskunlaşması məsələsinə müxtəlif cür yanaşmış, bu barədə vahid fikrə gələ bilməmişlər. Mənbələr də tatların Azərbaycan ərazisinə mühacirəti, yaxud hansı dövrlərdən bu ərazidə aborigen xalq kimi mövcudluğu haqqında dəqiq məlumat vermirlər. Bəziləri sadəcə olaraq beləcə də qeyd etmişlər ki, tatlar Zaqafqaziyanın, o cümlədən Azərbaycanın qədim zamanlardan mövcud olmuş «qədim sakinləridirlər»¹⁹, lakin «qədim zamanlardan burada yaşayan qədim sakinlərin» burada yaşama tarixinin xronoloji sərhəddi göstərilməmişdir. Tatların qədim Azərbaycan tayfalarından olduğunu, mövcudluqları dövründən bu ərazidə (Azərbaycan və Alban, daha sonra Azərbaycan və Aran ərazilərində) yaşadıklarını, deməli, onların məskunlaşdıqları coğrafi ərazilərə köçmədiklərini, onların həmin yerlərdə avtoxton olduqlarını və lap qədimlərdən bu yerlərdə yaşadıklarını qeyd edən alimlərin hətta bəziləri beləcə də yazmışlar ki, «keçmişdə güclü tayfalardan olan tatlar bu yerlərin sahibi olmuşlar; onların Azərbaycan ərazisinin çox hissəsində azərbaycanlaşmalarına (türkləşmələrinə – M.H.) baxmayaraq, Bakı-Şirvan vilayətlərində indi də qalırlar»²⁰.

Azərbaycanın orta əsr tarixinə aid geniş məlumat verən Məsudi özünün «Müruc əz-zəhəb və məadin əl-cövhər» adlı əsərində Bab-ül-əbvab və onun ətrafında yaşayan xalqlardan, onların dilindən bəhs etmişdir. O, Rubas çayı hövzəsində yerləşən Təbərsəran (Məsudidə «Təbəristan») qalasından bəhs edərkən göstərir ki, «qədim dövrlərdən bu qalanın əhalisi dağlılardan (ləzgilərdən – M.H.) və tatlardan ibarət idi»²¹.

Bəzi tədqiqatçılara görə, «qədim İran tayfalarının nəslindən olan»²² tatlar qədim zamanlardan bu ərazilərdə (Azərbaycanın bəzi rayonları nəzərdə tutulur – M.H.) yaşayırlar»²³.

Bəzi tədqiqatçılar isə daha qədimə gedərək yazırlar ki, tatlar eramızdan xeyli əvvəllər Azərbaycana köçüb qədim türk və İber-qafqazdilli tayfalarla yanaşı burada məskən salmış tayfalardandırlar²⁴.

Bəzi alimlər də Azərbaycan ərazisində yaşayan tatlari türkdilli xalqla ən qədimlərdən Azərbaycanda birgə yaşadıklarını yazmışlar.

Azərbaycan ərazisində qafqazdilli əhali ilə türk və irandilli əhalinin qədim dövrlərdən bəri bir-birinin qonşuluğunda yaşadıklarını söyləyən bir sıra tədqiqatçıların fikri diqqəti cəlb edir. «Tarixən Azərbaycan ərazisində müxtəlif türk tayfaları boyat səlcuqlar, hunlar (quşonlar), moqollar olmuş və bir çox türk olmayan tat, talış, ərəblər, kürdlər, yəhudilər türkləşmiş və xalqın (Azərbaycan xalqının – M.H.) etnik tərkibinə qarışmışlar»²⁵. Yuxarıdakı mülahizəyə əsasən görünür ki, ən qədim dövrlərdən türkdilli əhali ilə başqadilli əhali, o cümlədən tatlər da əvvəllər qonşuluqda mehriban yaşamış, sonralar isə tədricən bir-birinə qarışaraq vahid Azərbaycan xalqının milli formalaşmasında fəal iştirak etmişlər. Coğrafi adların yayılmasından çıxış edən K.Əliyev qədim Azərbaycan əhalisinin tərkibindən danışarkən göstərir ki, «Azərbaycanda qədim dövrlərdən bəri qafqazdilli əhali əsasən Kür çayından şimala və cənuba tərəf olan ərazidə yaşadığı halda, irandilli əhali əsasən, Azərbaycanın Şərq rayonlarında yaşayırdılar ki, buraya Abşeron yarımadasından başlayaraq Xəzər sahili boyu ta İran ovlağına qədər olan bir ərazi daxil idi. Türkdilli əhaliyə gəldikdə isə, onlar əvvəllər Kür və Araz çayları arasında, qismən də cənuba tərəf yaşamış, tədricən Azərbaycan boyu yeni coğrafi adlar yaymağa başlamışlar»²⁶. Türkdilli əhali yaşayan ərazidə ən əqdim dövrlərdən bəri türk mənşəli coğrafi adlar olduğu kimi, tatlərin yaşadıkları ərazidə də tat mənşəli ya, İran dilləri əsasında izah olunan coğrafi adlar üstünlük təşkil edir. Abşeron, Gürgən, Şüvəlan, Mərdəkan, Hövsən, Xırdalan, Kürdəxanı, Balaxanı, Əmircan, Suraxanı, Novxanı, Qobustan, Siyəku (İndiki Qaradağın keçmiş adı), Zirə, Qobu, Siyəzən, Sənqəçal və s. kimi coğrafi adlar məhz tat dili materialları əsasında izah olunur. Təkcə bu coğrafi adlardan bəzilərinin sonundakı «xanı», «xanı» hissəsini götürsək məlum olur ki,

bu söz tat dilinin Abşeron ləhcəsində su quyusu, bulaq, çeşmə mə-nələrindədir²⁷ və həmin coğrafi adlar müvafiq olaraq Kürd bulağı (quyusu), Bala – yuxarı bulaq (quyu), Sura (bəlkə Sara – xüsusi ad, ya da Surə/Sürə – isti, qaynar sözündən) bulağı (quyusu), Nov – təzə bulaq (quyu) kimi izah olunur.

Məlum olduğu kimi, indi də Abşeronda adda-budda tatlər yaşıyırlar. «Abşeron tatləri tarixən türklərlə yanaşı yaşamış, Azərbaycan türkləri ilə qaynayıb-qarışmış, güclü assimilyasiya prosesində tat dilində danışanların müəyyən hissəsi öz ana dillərini unutmuşlar, ... vaxtilə Bakı kəndlərinin xeyli əhalisi tat dilində danışılıblar. Sonradan kənddən şəhərə axının güclənməsi, qarışıq nikahlar nəticəsində Maştağada, Balaxanıda, Suraxanıda, Qalada, Zirədə və s. yerlərdə tat dilində danışanların sayı xeyli azalmışdır. Hazırda (1990-cı illər nəzərdə tutulur – M.H.) Maştağada yalnız yaşlı sakinlərin bəziləri tat dilində sərbəst danışa bilirlər... Maştağa tatlərin mədəni etnik əlaqələrini təmsil edən ən qədim yaşayış yeridir»²⁸.

Əsrin birinci yarısında 1929-cu ildəki məlumatə əsasən Abşeronun aşağıdakı kəndlərində göstərilən miqdarda tatlər yaşayırdılar: Maştağada – 6179 nəfər, Fatmayıda – 1729 nəfər, Balaxanıda – 7800 nəfər, Suraxanıda – 5000 nəfər, Qalada – 2703 nəfər, Sarayda – 673 nəfər, Zirədə – 2300 nəfər, Novxanıda – 2299 nəfər, Hövsəndə – 1653 nəfər, Nardaranda – 1830 nəfər, Türkəndə – 1450 nəfər (Bu kənddə türkdilli əhali də yaşayırdı ki, onlar bura daxil deyillər), Giləzi Qışlaqda – 980 nəfər²⁹.

Bu dövrdə artıq Mərdəkan, Pırşağı, Bilgəh, Nardaran və s. Abşeron kəndlərində sürətli türkləşmə başlanmışdı. Bakının təkcə Dağlıq hissəsində 2000 xızılı tat köçüb məskunlaşmışdı ki, bunlar da dağlı kimi tanınırlar.

Abşeron yarımadasındakı toponimik adların mənşəyindən, etimoloji mənasından çıxış edənələr göstərmişlər ki, irandilli xalqlardan olan tatlər «Abşeron yarımadası əhalisinin əsasını təşkil etmiş və onlar eramızın əvvəllərindən başlayaraq, sürətlə böyük türkdilli qrupla qaynayıb-qarışmışlar»³⁰. Beləliklə də, Azərbaycanda aparıcı «türkdilli xalqın çoxluq təşkil etməsi Azərbaycan

xalqının mənşəyində mühüm bir amil olmuşdur»³¹. Bu mülahizələr belə bir tamamilə doğru və mübahisə doğurmayan elmi nəticəyə gətirib çıxarır: vahid Azərbaycan xalqı türk, İran və qafqazdilli xalqların bir-biri ilə qaynayıb-qarışmasından (əksəriyyəti öz dillərini bu gün belə qoruyub saxlamasa da) əmələ gəlmişdir. İrandilli xalqların, o cümlədən tatların da Azərbaycan ərazisində mövcudluğu məsələsi, onların Azərbaycan xalqının etnogenezində rolu haqqında müxtəlif illərdə ən müxtəlif müəlliflər müəyyən mülahizələr söyləməyə cəhd etmişlər³². Məsələn, bir sıra alimlər yuxarıda göstərilən fikri təsdiq edərək belə bir nəticəyə gəlirlər ki, arxeoloji materiallarla toponimik adların müqayisəsi qəti olaraq bunu deməyə imkan verir: «Azərbaycan toponimiyasının yaradılmasında üç dil qrupu iştirak etmişdir: İber-Qafqaz, İran və türk»³³. Bu fikir Azərbaycan xalqının etnogenezinə də aiddir³⁴.

Məlumdur ki, bu və ya başqa bir etnik qrupun, tayfanın, qəbilənin, xalqın tarixini işıqlandırmaq sahəsində onun adının izahı da müəyyən rol oynaya bilər və oynamalıdır. Çünki xalq və ya qrup adı təsadüfi deyil, onu daşıyan qrupun vəziyyəti, ictimai mövqeyi, qonşu qruplara təsiri, əqidə və sosiologiyası və s. ilə mütləq əlaqədar olur. Təbii ki, tatların kim və ya haralı olmasına keçməzdən əvvəl qanuni olaraq belə bir sual ortaya çıxır: «Tat» sözü nədir və onun nə kimi mənaları olmuşdur? «Tat» sözünə hansı qədim və ya yeni materiallarda təsadüf edilir?

«Tat» sözü Azərbaycanın qədim xalq mahnılarında, atalar sözlərində, zərbül-məsəllərində işlənmiş, beləliklə də bu söz şifahi və yazılı abidələrdə bizə gəlib çatmışdır. Ümumiyyətlə, «tat» sözünün işləndiyi mənbələri iki yerə – **şifahi** və **yazılı** mənbələrə bölmək olar. Bu mənbələri nəzərdən keçirək.

ŞİFAHİ MƏNBƏLƏRDƏ «TAT» SÖZÜ

1. «Üşüdüm ha üşüdüm,

Dağdan alma daşdım» mətə'lə ilə başlayan qədim Azərbaycan nəğməsinin sonunda deyilir:

*Gümüşü verdim tata
Tat mənə darı verdi,
Darını səpdim quşa
Quş mənə qanad verdi.
Qanadlandım uçmağa
Haqq qapısını açmağa.*

2. Məşhur Azərbaycan məsəlində: «Bu söz heç tatın kitabında da yoxdur».

3. Başqa bir Azərbaycan atalar sözündə: «Tat dizdən qızar, kürd gözdən».

4. «Allah tata da sənin kimi uşaq verməsin» məsəlində.

5. «Tat ata mindi, tanrısını tanımadı» zərbül-məsəlində.

6. «Tatın gəlişi, kürdün görüşü» məsəlində və s.

YAZILI MƏNBƏLƏRDƏ «TAT» SÖZÜ

1. «Tat» sözünün işləndiyi ən qədim mənbə eramızın altıncı əsrinə aid olan Orxon-Yenisey türk yazılarıdır. Gültəkinin şərəfinə yazılmış Kiçik abidənin 12-ci sətirində oxuyuruq (tərcümədə verilir):

Tabğaç (məne) öz xaqanının «daxili» ustalarını göndərdi. Mən onlara bir bina tikməyi tapşırıdım. İçəridən və bayır tərəfdən binanın divarlarını xüsusi daşla hörməyi və bağlamağı əmr etdim: mənim atəşin nitqimi «on ox» oğullarından tutmuş tatlara qədər ona (yəni bu abidəyə) baxaraq, siz, hamınız biliniz³⁵.

2. Yusif Xas Hacib Balasaquni tərəfindən miladi 1069-cu ildə yazılmış və Kaşqər xanı Boqraqxana hədiyyə verilmiş ən qədim uyğur yazılı abidəsi olan «Kutadqu bilik» («Xoşbəxt olmaq haqqında elm») adlı məşhur əsərdə oxuyuruq: «Qalun tat ara kirsə, yanqlar başu».

(Yazıq tat haraya girsə başı qovğaya düşür.)³⁶

3. Mahmud ibn Hüseyin ibn Məhəmməd Kaşğarının (miladi XI əsr) məşhur «Divani lüğət-üt-türk» əsərinin bir neçə yerində «tat» (bəzən də «tət») sözünə rast gəlirik:

a) 1 cildin 292-ci səhifəsində «börk» sözü altında müəllif yazır: Börk-Əlqınlənvətun və filməsəl: tatsız türk bulmas, başsız börk bulmas.

Müəllif həmin misalı ərəb dilinə tərcümə edərək belə yazır – Layəxləva – əttürk fil farsı; kəmalə yəxləvəl qolənvət rəs.

(Tatsız türk olmaz, başsız börk.)³⁷

b) çəməq tat beynin çapdı.

(Müsəlman tatın (kafirin) başını çapdı (kəsdi)³⁸. (uyğur dilində).

c) çşiqa bulub, tat səni təlaras (əş.).

Mənim yanıma tat (kafir) gəlmiş, mən onu öldürdüm (və) ondan (vəhşi) heyvanlar və quşlar üçün yemək düzəltdim³⁹.

ç) ərzələnəb yəksək təfəq oğlağ çatar, ifər tatın səmən sətar.

Burada şair elə insanı təsvir edir ki, o insan yüksək dağlara çıxmış və orada böyük qoyun və buzov sürüləri otarır, o insan tez-tez tatlara hücum edib, onları böyük dəstə ilə əsir alır və satırdı⁴⁰.

d) tatın kuzra, təkanək təbəra.

(Tatın gözünü, tikanın kolunu çıxar⁴¹.)

e) qiliç tətəği iş yənçir, ər tətəğa tat tənçir.

(Qılınc pas atarsa, qəhrəman pis vəziyyətdə qalır: türk tatın qayda-qanununu götürərsə, türkün bədəni iylənər⁴².)

ə) tat qumoqsümləşdi.

(Tat öz dilində nə isə dedi⁴³.)

f) sümlüm tət.

(Sümlüm tət; bu söz türkcə bilməyən farsa deyilirdi⁴⁴.)

4. Mövlana Cəlaləddin Ruminin (XIII əsr) müləmmələrinin birində:

«Əgər tatsan, vəgər rumsan, vəgər türk, zəbanə bizəbananra beyamuz».

(Əgər tatsan, əgər rumsan, əgər türksən dilsizlərin dilini öyrən⁴⁵.)

5. «Dədə Qorqud» (VII əsr) dastanlarının «Dərsə xan oğlu Buğac xan» hekayəsindəki bir söyləmədə (nəğmədə):

Salqum, salqum tan yelləri əsdikində,

Saqqalu boz ac turaqay sayradıqda,

Saqqalı uzun tat əri bangladıqda,

Bədəvi atlar issini görüb oqradıqda⁴⁶...

6. «Şeyx Süleyman lüğəti»nin bir yerində:

Cövhere ürfandurur sərmayeye əslə vücud,

Sud tapmazsan deməkdən özbək-özbək, tat-tat⁴⁷.

Yuxarıdakı məşhur şifahi və yazılı nümunələrdən göründüyü kimi, «tat» sözü qədim yazılı abidələrdən başlamış indiyə qədər işlənən sözdür.

Bəs «tat»⁴⁸ sözü hansı mənələrdə işlənmiş və kimlərə tat deyilmişdir? Bəzi alimlər bu və ya başqa bir məsələdən danışarkən, yeri gəldikcə, bu məsələyə də toxunmuş və «tat» sözünün mənasını müxtəlif cür izah etmişlər. Bu müddəaların ən mühümlərini qeyd edək:

1. Mahmud Kaşqari öz «Divan»ında gətirdiyimiz misallardakı «tat» sözünü əksərən «iranlı», «farsdilli» kimi tərcümə etmişdir⁴⁹. Ümumiyyətlə, türklər iranlılara – farsdilli xalqlara «tat» demiş, İran dillərinin müxtəlif ləhcələrinə «tat dili» adı vermişlər⁵⁰. Görkəmli rus etnoqraf-alimləri M.N.Qubuqla, Y.B.-Simçenko belə hesab edirlər ki, «tat» sözü türk mənşəli söz olub «oturaq həyat tərzini keçirən qeyri-türk (türk olmayan) əhalini köçəri türklərdən ayırmaq üçün» işlədilmiş sözdür, ancaq sonralar bu söz etnik ada çevrilmişdir.

2. Müəyyən qrup türklər öz həmcinsləri olan türklərə də tat deyir və bu sözü təhqir mənasında işlədirlər. Məsələn, XIX əsrin sonralarına qədər türk-Kırım tatarları öz cənub qonşularını – türkləri «tat» adlandırmış və onların əsl türk olduqlarına şübhə ilə baxmışlar⁵¹.

3. Ümumiyyətlə, Kırım türkləri İranda yaşayan, lakin türk olmayan bütün xalqlara – yunanlara, ermənilərə, çexlərə tat deyirlər⁵².

4. Macar dilində «tat» sözü «tot» formasında işlənərək etnik ad kimi slavyanlara verilir⁵³.

5. Krım tatarları XIV-XV əsrlərdə qotları «tat» adlandırmış və «qot» dili əvəzinə «Tat dili» termini işlətmişlər⁵⁴.

6. Türklər «tat» sözünü daha geniş mənada İranın əkinçilik təsərrüfatı ilə məşğul olub, ölkənin böyük əksəriyyətini tutan farsdilli xalqların hamısına aid etmiş və ümumi tatlar adı altında birləşdirmişlər⁵⁵.

Maraqlı məsələlərdən biri də «tat» sözünün irandilli xalqlardan olan taciklərə də aid edilməsidir. Elə buna görə də «tat» və «tacik» sözlərinin mənşəyi məsələsi haqqında da bir sıra fikirlər irəli sürülmüşdür. «Tat» və «tacik» sözlərinin eyni kökdən olduğu və bu sözlərdən «tat» sözünün daha qədim olub, ərəblərdən əvvəl «tacik» (taticik) sözü əvəzində işləndiyi haqqında bir çox məşhur alimlər müxtəlif nəzəriyyələr irəli sürmüşlər⁵⁶.

«Tacik» sözünün özü də, ümumiyyətlə, «iranlı» (farsdilli) mənasında olmuş və bütün farsdilli xalqlara şamil edilmişdir⁵⁷.

«Tat» və «tacik» sözləri haqqında bir neçə müəllifin fikrini nəzərdən keçirək:

Alman professoru Marr K.vart «tacik» sözünün iki sözdən: tat (nökər, xidmətçi) və «cik» (türk dilinin kiçiltmə ədatı)-dən əmələ gəldiyini qeyd edir və «tacik» sözünün mənasını «kiçik, əlaltı, balaca nökər» kimi verir. Müəllif göstərir ki, türklər İran nəsilli xalqlara bu sözü aid edərək tacik adlandırmışlar⁵⁸. Bunun da mənası «kiçik tat» deməkdir⁵⁹.

Kemric Universitetinin professoru Heynik də «tacik» sözünün türk dilinin «tat-cik» (kiçiltmə ədatı) sözlərindən əmələ gəldiyini qeyd edir, bu sözü «türk təbəəsi» kimi tərcümə edir. O göstərir ki, «tacik» sözünün «tazik» və ya «tazi» sözləri ilə heç bir əlaqəsi yoxdur⁶⁰.

Bəzi alimlər də Heynik kimi «tat» və «tacik» sözlərinin «tazik» və «tazi» sözləri ilə bir kökdən olmadığını qeyd etmişlər⁶¹.

Qeyd: Erməni dilində «tacik» sözü «türk», «özgə» mənalarında işlədilir və türklərə məlum mənfi münasibətlərini bildirirlər.

7. Türkmənlər Türküstanın oturaq əhalisinə türk deyil, tat deyirlər⁶².

8. İranda farslara «tat» deyilir. Bununla da onları (farsları) kürdlərdən, türklərdən, ərəblərdən və başqalarından ayırırlar: İranın Qəzvin vilayətindəki fars kəndliləri özlərini «tat» adlandırdılar⁶³.

9. Azərbaycan SSR Lerik rayonunun Diric kəndində 1930-cu illərə qədər «Tat övladı» adı ilə məşhur olan bir Azərbaycan tayfasının yaşadığı yerli əhaliyə məlumdur. Həmin tayfaya mənsub şəxslər «tat» sözü ilə fəxr edər, bu sözü «ağa», «sahib» mənalarında işlədirdilər.

10. Lerik rayonunda xüsusi formaya malik gözəl, səliqə ilə tikilmiş evləri «tati evlər» adlandırdılar.

11. Lerik rayonunda yerli cinsdən olmayan, gətirilmiş qaramala (öküz və ya inəyə) «türkə», yerli cinsdən olan qaramala «tati» deyirlər⁶⁴.

12. Türkdilli olmayan bütün xalqlara Qərbdə «tat» deyilmişdir.

13. Qafqazda Araz çayının o tərəfindən bu tərəfinə keçən hər bir şəxsə (milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq) «tat» deyilir.

14. Kürdlər «tat» (həm də «tacik») sözünü ərəblərə aid edərək, bu sözü «xarici», «özgə», «vəhşi» mənalarında işlədir, ərəb dilini tat dili adlandırırlar⁶⁵.

15. İran Azərbaycanının Kaşğar tayfaları, Təbriz və onun ətraf rayonları əhalisinin bir qismi başqadilli qruplara «tat» deyirlər.

16. İranın Həmədan, Qəzvin, Şərqi Mazandaran, Talış, Azərbaycan kimi məntəqələrinin, həmçinin Əfqanıstanın və Qafqaz əhalisinin bir qrupu özlərinə «tat», danışdıqları dilə «tat dili» deyirlər⁶⁶.

17. Türkmənlər valideynlərindən biri türkmən olmayan şəxsə «tat» deyirlər.

Bəzi alimlər «tat» sözünü etnik ad, yəni bir xalqın adı deyil, həyat tərzini və sosioloji vəziyyətini⁶⁷, bəziləri bu adı daşıyan qrupun dinə münasibətini⁶⁸ əks etdirən ad kimi qəbul etdikləri

halda, müəyyən bir qrup isə bu adı qəti surətdə etnik ad – bir xalqın adı kimi qəbul etmişdir⁶⁹.

Məhz buna görə də «tat» sözünün etimoloji mənasının izahı müxtəlif şəkillərdə aparılmışdır. Hər bir söz kimi, «tat» sözünün də, şübhəsiz, ilk mənası olmuşdur. Bəs «tat» sözü hansı mənalarda işlənmişdir? Bu məsələnin izahı üçün birinci növbədə əvvəldə verdiyimiz yazılı və şifahi mənbələrdə «tat» sözünün hansı mənalarda işləndiyi aydınlaşdırılmalıdır.

Orxon-Yenisey yazılarında «tat» sözünü alimlər müxtəlif cür izah etmişlər. V.V.Radlov, L.Budaqov, V.F.Miller bu sözü aşağıdakı mənalarda qəbul etmişlər:

1. Qulları çıxmaqla, tabe, şəhərdə olan, ağanın yanında yaşayan və ona qulluq edən.

2. İşsiz və avara gəzən dəstə (onlardan əsgər dəstələri təşkil edirdilər)⁷⁰.

3. Öz ailəsindən ayrı düşmüş, ona görə də birindən asılı olmağa məcbur şəxs və ya qrup⁷¹.

Prof. Vamberi isə bu yazılarda «tat» sözünü «oturaq həyat tərzini keçirənlər», «qullar», «itaətkarlar» kimi tərcümə etmişdir⁷². Eyni ilə S.P.Tolstov da bu mənanı qəbul edir⁷³.

Bu sözü «kafir», «dinsiz» mənasında qəbul edənlər də vardır⁷⁴.

Bəzi alimlərə görə, «tat» sözü «avara», «yurdsuz», «ağa çörəyinə möhtac» mənasında olan Cığatay dilindəki «tat» sözündür⁷⁵.

«Tat» sözünü «keşikçi», «mühafizəçi» mənasında qəbul edənlər də olmuşdur⁷⁶.

P.K.Juze «tat» sözü haqqında müəyyən fikir söyləmiş və qeyd etmişdir ki, ilk formasını müəyyənləşdirmək çətin olan bu qədim söz tarixən müxtəlif mərhələlər keçmiş və müxtəlif mənalarda işlənmişdir⁷⁷. O, «tat» sözünün aşağıdakı mənalarını qeyd etmişdir: müştəri, tabe şəxs, qul, aşağı irq, kafir, etibar edilməyən, mənfur xarici, yazıq, kasıb, avara, evsiz, qara⁷⁸.

Bəzi alimlər bu sözün «rəiyyət» mənasında olduğunu qeyd etmişlər⁷⁹.

İstər tarixi, istərsə də bədii ədəbiyyatda «tat» sözü «oğru», «quldur» mənalarında da işlənmişdir⁸⁰.

Təbrizlilərin əfsanə və misallarında «tat» sözü «bilikli adam» (mərde daneşmənd), «şəhərli (şəhrəşin), «abadlıqda yaşayan» (abadineşin) mənalarında işlədilir⁸¹.

«Tat» sözünün hansı dilə mənsub olduğu məsələsi də alimlərin diqqətini cəlb etmişdir. Bəzi alimlərin fikrincə, «tat» türk sözüdür. Onlara görə, bu söz türklər tərəfindən öz əlaltılarına, özlərindən aşağıda duran təbəqəyə, qrupa verilən addır. Türk dilində «tat» sözü «zəlib», «səfil», «yabancı» mənalarındadır. Bəzilərinə görə, «tat» sözünü «vəhşi», «quldur» mənalarında da işlədərək «oturaq», «mədəni həyat keçirən», «şəhərdə yaşayan», «əkinçiliklə məşğul olan» irandilli xalqlar köçəri türklərə şamil etmişlər. Sonradan isə bu sözü türkdilli xalqlar iranlıların özlərinə qaytarıb onları – irandilli xalqları «tat» (sonralar «tacik») adı altında birləşdirmişlər⁸².

Bütün bunlardan görünür ki, «tat» sözü çox dolaşmış və birinə düz gəlməyən şəkillərdə izah olunmuşdur. Bu söz haqqında fikir söyləmiş naməlum bir alimin çox doğru olaraq qeyd etdiyi kimi, şəkli, fonetik eyniliyə əsaslanaraq, «tat» sözünü bir çox dillərdə axtarmaq (prof. B.V.Miller isə «tat» sözünün mənasını hətta Çin dilində axtarır⁸³) və bu sözü «Yenisey çayından başlamış Qara dəniz və Aralıq dənizi sahillərinə qədər böyük bir ərazini əhatə edən söz⁸⁴» kimi qəbul etmək, əlbəttə, doğru deyildir⁸⁵.

«Tat» sözünün izah olunan müxtəlif mənaları içərisində diqqətə xüsusilə cəlb edən cəhət budur ki, türkdilli mənbələrdə bu sözün mənalarının əksəriyyəti bu etnik qrupa mənfi münasibəti ifadə edir⁸⁶. «Qamuse türki» əsərinin müəllifi bu söz haqqında yazır: «Əski türklərin kəndi hökmləri altında bulunan yerlərdə əski irani və kürdlərə verdikləri isim olub, məqami təhqirdə kullanirdi⁸⁷».

«Tat» sözü haqqında yuxarıdakı müddəalar məlum olduqdan sonra tatların özlərinin kim olduğu, nə vaxtdan, hansı ildən və ya əsrdən bu ərazidə yaşadıkları məsələsi ortaya çıxır. Tatlar haqqında yazan müəlliflər tatların Azərbaycan ərazisində

yaşamaları haqqında müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Əlbəttə, bu etnik qrupun və ya xalqın bu ərazidə hansı ildən yaşadığını dəqiq demək çətindir. Çünki bu barədə bizə məlum olan qədim əsrlərin yazılı məxəzlərində heç nə göstərilməmişdir. Bəzi alimlərin fikri belədir: tatlar bu ərazidə lap qədimdən yaşayırlar. Lakin hansı ildən ya əsrdən – qəti olaraq bu suala cavab verməmişlər. Bu məsələdə dəqiq söz deməyə ehtiyac vardır.

Tatların, ümumiyyətlə, irandilli tayfaların Azərbaycan ərazisində məskunlaşması problemi daha dərin və ciddi tədqiqat tələb edir.

TATLAR MƏDƏNİ İNKİŞAF YOLUNDA

Bu inkarolunmaz bir həqiqətdir ki, Azərbaycanda 1920-ci il inqilabından əvvəl (o dövrün təbirincə) bu ərazidə yaşayan etnik qrupların, kiçik xalqların dili, tarixi və etnoqrafiyasının müxtəlif məsələlərinin tədqiqinə* lazımi diqqət verilmir, bu xalqların həyat tərzini və mədəniyyətini kifayət qədər öyrənilmirdi. Belə etnik qruplardan biri də tatlar idi. Tatların bəzi adət-ənənələrindən bəhs edən bir neçə ötəri qeydlər və kiçik məqalələr⁸⁸ istisna olarsa, bu sahədə, demək olar ki, Azərbaycanın sosializm mərhələsi adlanan Aprel inqilabından qabaq gözə çarpacaq dərəcədə əhəmiyyətli iş görülməmişdir. Belə bir işi görmək, bu sahədə tədqiqat aparmaq işə lazım idi. Biz də burada məhz tatların etnoqrafiyasına aid bəzi məlumatlar verəcəyik.

Azərbaycan ərazisində bu günə qədər yaşayan bu kiçik xalq sərt coğrafi şəraitə, soyuq qışa uyğunlaşaraq yerli vəziyyətlə uyğun orijinal mədəniyyət yarada bilmişdir. Tatlar inqilabdan əvvəl əsasən maldarlıq, meyvəçilik-tərəvəzçilik və əkinçiliklə məşğul olurdular və bu gün də əsasən həmin təsərrüfat sahələrində çalışırlar.

Keçmişdə tatların təsərrüfatdan əldə etdikləri məhsullar, demək olar ki, əsasən öz tələbatlarını ödəməyə sərf olunurdu.

Tatlar məişət və təsərrüfatlarında işlədilən istehsal alətləri, köç və hərəkət vasitələrində, evi bəzəməkdə, qab-qacaqda, geyim və s.-də qədim dövrün bir sıra nişanələrini saxlayırlar. Bu məsələlərin öyrənilməsi ümumi Azərbaycan etnoqrafiyasına əhəmiyyətli köməklik edə bilər.

Azərbaycan hökuməti Azərbaycan ərazisində milli azlıqların və etnik qrupların azad inkişafı üçün qərarlar qəbul edərək

* Tədqiqlər, əsasən, Azərbaycanın Şimal-Şərq rayonları tatlarının etnoqrafik materiallarına əsaslanır. Bu rayonlarda tatların kompakt arealı haqqında ətraflı məlumat üçün bax: Maqşud Hacıyev. Azərbaycan tatlarının dili. Bakı, 1995, səh. 3,16.

respublikadakı böyük və kiçikliyindən asılı olmayaraq xalq və etnik qrupları hər cəhətdən Azərbaycanın bərabər hüquqlu vətəndaşları elan etdi. Lakin bu qrupların bərabər hüquqlu elan olunması tarixən formalaşmış əməli bərabərsizliyi – bu azlıqların müxtəlif səviyyədə olan ictimai-iqtisadi və mədəni inkişafındakı bərabərsizliyi ləğv demək deyildi.

Azərbaycan hökuməti respublikada olan müxtəlif azlıqlar və etnik qruplar arasındakı milli bərabərsizliyi ləğv etmək üçün ciddi tədbirlər gördü. Bu tədbirlər içərisində tatlara da xüsusi yer verilmişdi. Tatların milli bərabərsizliyini aradan qaldırmaqdan ötrü bu azlıqda qalan və Azərbaycan ərazisində heç də az coğrafi ərazi tutmayan tatlara ardıcıl iqtisadi, siyasi və mədəni yardım göstərilməsi üçün Azərbaycan hökumətinin xüsusi qərarları qəbul olundu.

Bu dövrdən etibarən tatların müxtəlif məsələlərinin mün-təzəm tədqiqinə başlandı. Bu məsələyə birinci dərəcəli əhə-miyyəti olan vəzifə kimi baxılırdı. Məhz bu işdən sonra Azər-baycan Xalq Komissarlar Kollegiyasına hökumətin azlıqda qalan xalqlar şöbəsinin təklifilə Azərbaycandakı kiçik xalqların öz yazısını yaratmaq, bu xalqların yerli dillərinin fonetik və qrammatik tələblərinə cavab verən milli əlifbalar tərtib etmək təklifi təqdim olundu.

Beləliklə də, bir neçə il tat dilində kitablar buraxıldı, Mərkəzi «Kommunist» qəzeti bu dildə nəşr edildi, rus və dünya ədəbiyyatının görkəmli sənətkarlarının əsərləri tat dilinə tərcümə olunub Azərneşrin tat şöbəsi tərəfindən on minlərlə tirajla çap olundu. Azərbaycan ərazisində mövcud olan başqa milli azlıqlar, kiçik etnoslar kimi tatların mədəni-siyasi inkişafı üçün də bu dövrdə tətbiq olunmuş «ikidillilik siyasətinin böyük əhəmiyyəti oldu⁸⁹» və onlar üçün Azərbaycan dili ikinci ana dili rolunu oynadı⁹⁰. Çünki bu mədəni tədbirlər dövründə Azərbaycanın tat kəndlərinin əhalisinin, demək olar ki, hamısı nəinki yazıb-oxumağı bacarmırdı, həm də Azərbaycan dilini bilmirdi. Belə olduqda, təbiidir ki, tatlar üçün Azərbaycan dili birdən-birə mədəni-ictimai inkişaf dili – ikinci ana dili ola bilməzdi. Bu məqsədə tədrisən

çatmaq olardı. Hələ birinci növbədə təhsil və kitabın nə olduğunu bilməyən tatlara yazıb-oxumağı öyrətmək, onları məktəb və kurslara cəlb etmək lazım idi. Bu mədəni vərdişləri onlarda yaratmaq üçün bir neçə il müddətinə yalnız onların öz ana dilləri olan tat dili həlledici rollardan birini oynaya bilərdi. Sonrakı illərin təcrübəsi və nəticə göstərdi ki, bu illərdə hökumətin bu məsələ haqqındakı tədbiri tamamilə doğru və düzgün tədbir idi.

Bunlar heç də Azərbaycan hökumətinin tatlar haqqındakı ilk və son mədəni tədbirləri deyildi. Bu tədbirlər çox idi və bunları həyata keçirmək zəruri idi. Bu tədbirlərin düzgün həyata keçirilməsi üçün Azərbaycandakı bütün kiçik etnik qrupların, o cümlədən tatların məişət və həyat tərzinin, ictimai təfəkkür səviyyəsinin, ailə-təsərrüfat vərdişlərinin öyrənilməsi və onların həyatının bu mühüm cəhətlərinin düzgün elmi təhlilinin verilməsi lazım idi.

Ona görə də Azərbaycanda inqilabın ilk illərindən başlayaraq respublikada geniş və hərtərəfli etnoqrafik tədqiqə başlandı. İqtisadi və mədəni geriliyi tədrisən ləğv etməyə çalışan hökumət əzm və təmkinlə millətlərarası həmkarlığı həyata keçirməyə başladı. Düzgün milli münasibətlərin yaranmasına kömək etmək, Azərbaycandakı azlıqda qalan müxtəlifdilli etnik qrupların yaxın əməkdaşlığını təmin etmək respublikanın mərkəzlərindən uzaqda, ucqarlarda olan zonalarında iqtisadi və mədəni yenidənqurma işlərini həyata keçirmək, Azərbaycan hökumətinin bütün respublikanın mədəni sıçrayışı üçün nəzərdə tutduğu son dərəcə cəsarətli və Azərbaycan tarixində misli görünməmiş böyük planlarını əməliləşdirmək üçün doğru və elmi etnoqrafik tədqiqata ehtiyac var idi. Bu, bir də ona görə lazım idi ki, Azərbaycan hökuməti çar Rusiyasının bir qaranlıq bucağı olan Azərbaycan Respublikasında gedəcək yeni quruculuq işləri aparmalı, hər rayonun tarixən yaranmış təsərrüfat və məişət şəraitindən asılı olaraq dövlət tikintiləri işlərini həyata keçirməli idi. Məhz buna görə də Azərbaycan hökuməti gənc sovet respublikasında yaşayan müxtəlifdilli kiçik xalqların tarixi inkişaf yolunu, mədəni inkişaf səviyyəsini, həyat və təsərrüfat tərzini öyrənmək üçün müxtəlif

etnoqrafik komissiyalar təşkil etməkdən ötrü, böyük miqdarda pul vəsaiti ayırdı. Bu illərdə Azərbaycanda yaşayan kiçik xalqlar içəri-sində tatlar da həm say, həm də coğrafi ərazidə yayılması nöqtəyindən nəzərdən az əhəmiyyət kəsb etmədilər. Bir neçə il gedən xüsusi hazırlıqlardan sonra mövcud çətinlikləri (məsələn: maddi, idarə, yer və s.) rəf edəndən sonra Azərbaycan hökuməti Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətini yaratmağa müvəffəq oldu ki, bu cəmiyyətdə əhəmiyyətli yerlərdən birini tutan tat komissiyası idi. Tatların bu və ya digər məsələləri ilə məşğul olan həmin komissiya bu kiçik xalqın dilini, müxtəlif ləhcələrini, etnik və mədəni-məişət tarixini öyrənməli, tədqiq etməli, müasir və mövcud şəraitdə onların iqtisadi və mədəni inkişaf yollarını tətbiq etməli idi⁹¹. Cəsarətlə demək olar ki, o zamankı ümumi sovet etnoqrafiya elmində hələ yalnız 30-cu illərdə ciddi mübahisələr və diskussiyalar nəticəsində ilk dəfə meydana çıxmış tarixi metod əsasında tədqiqatlar aparmaq, bu və ya başqa xalqın, yaxud etnik qrupun əldə edilmiş konkret materialları əsasında xalqların ümumi inkişaf qanunlarını müəyyənləşdirmək metodu hələ Aprel inqilabının ilk illərində Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin, o cümlədən Tat komissiyasında fəaliyyət göstərən alimlərin tədqiqat üsulunda özünə möhkəm yer əlmişdi. Hələ sonralar özünə yeni nəzəriyyə hüququ qazandırmış bu metodla Tat komissiyası Azərbaycanda yaşayan tatların ictimai quruluşunu tədqiq edərək, onların ibtidai icma quruluşundan, demək olar ki, az aralanmış həyat tərzini və inkişafını, hələ kapitalist münasibətlərinin inkişafı bir tərəfə, hətta ictimai münasibətlərində feodal münasibətləri belə inkişaf etməmiş tatların sosialist mədəniyyətinə sıçrayış yollarını, demək olar ki, müəyyən etməyə müvəffəq olmuşdular. Bu komissiyanın problematikası çox geniş idi və hərtərəfli əsl etnoqrafik tədqiqat aparmağa imkan verirdi. Tat komissiyası tarixi materializm metodologiyasına əsaslanaraq öz tədqiqatlarında tarixilik prinsiplərini qoruyub saxlaya bilmiş, aşağıda görəcəyimiz kimi, bir sıra ciddi çətinliklərə baxmayaraq bu prinsipi sona qədər qoruya bilmişdir.

Bu komissiya hələ o vaxtlar indi bir sıra qərb ölkələrində geniş yayılmış yalnız etnoqrafik Prinsipi, yəni «nəzəri» etnoqrafiya və «təsviri» etnoqrafiya məsələlərini, bir-birindən ayırmamış, bir fənnin vahid hissələri şəklində öyrənmiş, onları tatların həyat tərzini və ictimai vəziyyəti ümumi fonunda ümumiləşdirə bilmişdi. Çünki bu komissiya öz tədqiqatları ilə hələ 20-ci illərdə belə bir doğru nəticəyə gəlmişdi ki, bu və ya digər etnik qrup, yaxud xalqın tədqiqi ilə məşğul olan etnoqraf elmin nəzəri tərəfini onun faktik materiala əsaslanan faktik bazasından ayırmamalıdır. Öz tədqiqatlarında fəaliyyətinin sonuna qədər düzgün elmi prinsipə sadıq qalan Tat komissiyasının alim və mütəxəssisləri haqlı olaraq belə hesab etmişdilər ki, böyük və ya kiçikliyindən asılı olmayaraq bütün xalqların və etnik qrupların tarixi keçmişini, onun ictimai təfəkkürünün inkişaf yollarını müxtəlif elmi prinsiplərlə tədqiq etmək olmaz, onların hamısını vahid bir elmi prinsip əsasında təəssübkeşlik etmədən öyrənmək lazımdır və yalnız belə olduqda düzgün nəticələrə, təhrif olunmamış həqiqətə gəlib çatmaq olar. Yalnız təkcə bu nöqtəyindən nəzərdən yanaşırsa, Tat komissiyasının qısa müddətdə davam edən bir neçə illik fəaliyyəti təqdirəlayiqdir. Çox təəssüf ki, Azərbaycan etnoqrafları bu komissiyanın fəaliyyətinə sonrakı tədqiqatlarında öz layiqli qiymətini verməmiş, onun xidmətini son dərəcə ötəri qeyd etməklə kifayətlənmişlər. Qeyd etmək lazımdır ki, nəinki Tat komissiyası, ümumiyyətlə, Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti mövcud olduğu illərdə sonralar əsaslı surətdə möhkəmlənmiş sovet etnoqrafiyasının ümumi prinsipləri əsasında öz tədqiqatını apararaq Azərbaycanda olan bütün xalq və etnik qrupların, böyük və kiçikliyindən asılı olmayaraq, heç bir istisnasız etnik və mədəni inkişafını öyrənməyi öz qarşısında məqsəd qoymuş və yalnız bir neçə il yaşamasına baxmayaraq, Azərbaycan Respublikasının etnik tərkibini öyrənməkdə nəzərə çarpan əhəmiyyətli iş görməyə müvəffəq olmuşdur. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, Tat komissiyası öz elmi işlərini kompleksli tədqiqat əsasında qurmuş, öz işinə müxtəlif elm sahələrinin mütəxəssislərini cəlb etmişdi. Bu komissiyada bir sıra «qarışıq» elmlərin, yəni bir-biri ilə son dərəcə sıx əlaqəsi olan elm

sahələrinin nümayəndələri var idi. Burada etnoqraf, tarixçi, arxeoloq, sosioloq, dilçi, ədəbiyyatçı, antropoloq və s. ixtisas sahələrində çalışan alimlər fəaliyyət göstərir, bu və ya başqa sualın cavabını birgə və müqayisəli axtarışlarla aydınlaşdırırdılar ki, bu tədqiqat üsulu indi də obyektiv etnoqrafiya elminin ən ümdə və əsas tələblərindəndir. Tat komissiyasının hələ o zamankı əsas fəaliyyəti isə bugünkü tələblərə tamamilə cavab verirdi.

Tat komissiyasının bu sahədəki fəaliyyəti Azərbaycanın etnik tərkibini müəyyənləşdirmək, etnoqrafik xəritələrin tərtib olunması, milli və etnik rayonlaşdırmalar, mədəni quruculuq işləri və konkret təsərrüfat formalarının təyini kimi həyati əhəmiyyəti olan məsələlərdə son dərəcə böyük rol oynadı. Tatların xalq adətləri və ənənələri, mahnı və rəqsləri, xalq yaradıcılığı, ibtidai hüquq formaları və s. kimi məsələləri öyrənmək üçün böyük pul vəsaiti buraxan Azərbaycan hökumətinin⁹² tapşırığı ilə bu komissiya Azərbaycanın tatlar yaşayan rayon və kəndlərinə (Abşeron, Xızı, Dəvəçi, Quba, Qonaqkənd, Şamaxı, Lahıc və s.) tarixi-etnoqrafik ekspedisiyalar təşkil edirdi⁹³. Bu sahədə cəmiyyətin üzvü prof. Ansarovun işi daha diqqətəlayiqdir. O, Dəvəçi və Lahıc tatlarını antropoloji cəhətdən Azərbaycanın azərbaycandilli qrupu ilə müqayisə edərək əhəmiyyətli nəticələr çıxara bilmişdi⁹⁴. Bu komissiya Abşeron tatlarının məişətinə dair fotosərgi təşkil etmiş, «tatlar və onların məişəti» adlı bir əsərin yazılmasını öz elmi planına daxil etmişdi⁹⁵. Bu cəmiyyətin Tat komissiyasında ciddi fəaliyyət göstərən bir sıra alimlər, xüsusilə prof. V.A.Ryumin və prof. P.K.Jüze tatlara dair bəzi tədqiqatlar aparmış, onların etnoqrafik tədqiqatının bu və ya başqa məsələləri haqqında məruzələrlə çıxış etmişlər⁹⁶. Cəmiyyətin nəzdində olan Lüğət komissiyası (sədr prof. N.İ.Aşmarin, sədr müavinləri – prof. V.B. Tomaşevski, Ə.B.Haqverdiyev idi) tat dili lüğətini hazırlamağı da nəzərdə tutmuşdu⁹⁷. Məhz bu sonuncu tədbir tat dilində yazılacaq dərslilər və tədris metodik göstərişlər üçün lazım olan tədbirlərdən biri idi⁹⁸. Bu komissiyada işləmək üçün tatların öz içərisindən çıxan ziyalılar da cəlb olundu. Çünki bunlar öz etnik qruplarının həyat və məişət tərzini daha yaxşı bilir və burada fəaliyyət göstərən alimlərə yaxından kömək

edə bilərdilər. Bu komissiya öz elmi fəaliyyətində tatların etnogenezini problemini qoymuş, onların etnogenezini və etnik tarixini işıqlandırmağa cəhd etmişdir. Bu komissiya tatların təkcə dilinin mənşəyini əsas götürməyərək (əslində bu tendensiya bəhs olunan illərdə çox güclü idi) onların tarixi mənşəyi mənsubiyyətini aydınlaşdırmağa çalışırdı. Çünki tarixi faktları araşdırmadan təkcə İran dillər qrupuna daxil olan tat dili ilə tatların etnik mənşəyini müəyyənləşdirmək səhv olardı. Ona görə ki, xalqların, bu və ya başqadilli xalqa məxsus qrupların tarixən baş vermiş külli miqdarda misallarla möhkəmlənə bilən miqrasiyaları kimi faktı nəzərdə tutduqda tatların etnogenezini təkcə tat dili əsasında müəyyən etmək köklü surətdə səhv olardı. Bu illərdə N.Marrın dilçilik nəzəriyyəsi əsasında miqrasiya halının xalqların etnik tarixində rolu tamamilə rədd olunur və xalqların formalaşmasında yalnız onların avtohton inkişafı əsas rol oynadığı fikri mühüm yer tuturdu. Tat komissiyası öz fəaliyyətini bu prinsip əsasında qursa da, eyni zamanda, əsasən doğru olan bu elmi prinsipi tamamilə ehkam kimi sözsüz qəbul etməyərək xalqların və etnik qrupların mənşəyi haqqındakı primitiv miqrasiya nəzəriyyəyə ehtiyatla yanaşır, ona yenidən baxır, bəzi xalqların və etnik qrupların etnogenez və etnik tarixi prosesində miqrasiya hallarının baş verdiyini faktik materiallarla sübut etməyə cəhd göstərirdi. Çünki N.Marrın bu nəzəriyyəsinə tənqidsiz yanaşmaq bəzi xalqların həyatında, onların formalaşmasında və etnik tarixində mühüm rol oynamış miqrasiyanı rədd etmək deməkdir. Həqiqətdə isə bu nəzəriyyəni tənqidsiz qəbul etmək bir sıra qrupların etnik tarixini yalnız izah etməyə gətirib çıxara bilərdi və məlum olduğu kimi, sonralar məhz bu sahədə Marr nəzəriyyəsi bir sıra doğru olmayan və ya şübhəli nəticələrə gətirib çıxardı. Tat komissiyası tarixdə nümunələri rast gəlinən köçmə hallarını inkar etmirdi. Çünki, şübhəsiz, belə halların baş verdiyini arxeoloji qazıntılar və xüsusilə tarixi (yazılı) abidələr tamamilə təsdiq edirdi.

Bu komissiyanın tatların etnogenetik problemlərinə həsr olunmuş tədqiqatlarında, demək olar ki, bu etnik qrupun əsas etnik inkişaf mərhələləri bu və ya başqa dərəcədə işıqlandırılmışdır.

Əlbəttə, komissiyanın tədqiqatına baxmayaraq, hələ tatların bir etnik qrup kimi formalaşmış özünü mühafizə etməsinin bir sıra konkret və nəzəri məsələləri hələ də qaranlıq qalmaqdadır. Bu sualların cavabını tapmaq üçün tatların etnogenezi və etnik tarixinin əsas konseptual məsələlərinin hələ də geniş tədqiqata ehtiyacı vardır.

Müxtəlif tipli etnik cəmiyyətlər – tayfalar, kiçik xalqlar və millətlər, onların yaxın qohum qrupları və dəstələri bir sıra çoxlu əlamətlərə görə, məsələn, dil, formalaşdığı və yerləşdiyi ərazi, iqtisadi əlaqələrin genişliyi və ya sayı, mədəniyyəti və s. bir-birindən fərqlənirlər. Bu fərqlər onları çox vaxt bu və ya başqa xalqın, yaxud etnik qrupun sayca çoxluğu, iqtisadi və mədəni əlaqələri və s.-dən asılı olaraq müxtəlif faktorların təsiri altında tənəzzülə uğradır. Bu faktorlardan ən mühümləri və əhəmiyyətliyi bu etnik qrupun və ya kiçik xalqın sosial-iqtisadi inkişafının ümumi sürəti, təbii-coğrafi şəraiti ilə bağlı olan təsərrüfat və mədəni xüsusiyyətləri, demoqrafik nişanələri, başqa qrupların onların yaşadığı əraziyə mühacirəti, bioloji qarışma və çarpazlaşmaların baş vermə prosesi, qarşılıqlı mədəni əlaqələr, təsirlər və assimilyasiyalar, coğrafi və ictimai məişət monotonluğunu hişf etməsi kimi amillərdir.

Bu faktorlar tatların formalaşması, assimilyasiyası və ümumiyyətlə, etnik tarixində də son dərəcə mühüm rol oynamışdır. Tatların etnogenetik tədqiqi ilə məşğul olarkən təkcə keçmiş faktlarla kifayətlənmək olmaz. Şübhəsiz ki, müasir dövrün etnik dəyişikliklərinə xüsusi diqqət vermək lazımdır. Bu etnik dəyişikliklər Azərbaycan ərazisində nəinki təkcə tatlar, başqa etnik qrupların müasir inkişaf tarixində də son dərəcə müxtəlif formalarda yayılmaqda və davam etməkdədir. Bu yeni inkişaf prosesini, müasir etnik dəyişiklikləri külli miqdarda faktik materiala əsaslanaraq (statistik məlumat da daxil olmaqla) lokal-daxili köçmələr, müxtəlif etnik qruplar arasında şəhərlərdə və kənd yerlərində gedən təsərrüfat, mədəni qarşılıqlı təsirlər, qarışıq nikahlar, iki və çoxdillilik halları əsasında müşahidə etmək lazımdır⁹⁹.

Xalqların və etnik qrupların formalaşması, onların gələcək inkişafı problemləri ilə etnolinqvistik məsələləri də sıx bağlıdır.

Şübhə yoxdur ki, bu problem tatların milli inkişafı ilə də möhkəm əlaqəlidir. Ona görə də filoloji-lingvistik hazırlığı olmayan Azərbaycan etnoqraflarının belə məsələlərin tədqiqində mütəxəssis dilçilərlə birgə fəaliyyəti sözsüz daha maraqlı, səmərəli nəticələr verə bilər, nəinki dilçiliklə az-çox tanışlığı olmayan xalis tarixçi-etnoqraflar bu işi təkbaşına həll etməyə və ya tədqiqata cəhd göstərsinlər. Hər bir etnik qrup kimi tatlar üçün də onların dili əsas təyinedici vasitədir. Belə olduqda məlumdur ki, tatların heç bir etnogenetik məsələsi lingvistik materialları cəlb etmədən geniş, həm də doğru və düzgün aydınlaşdırıla bilməz. Bu, xüsusilə tatlara aid qanuni bir tələb kimi ona görə irəli gəlir ki, bu dil yazısız dil olaraq tədricən assimilyasiyaya uğrayır. Onun yerini bütün respublikada ədəbi və mədəni dil olan yazılı Azərbaycan dili tutur.

Dilçilik materiallarına əsaslanmadan bu yazısı olmayan dil qrupunun mənşəyi məsələsi ilə məşğul olmaq möhkəm məntiqi əsası olmayan nəticələrə gətirib çıxara bilər. Məmnuniyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyəti nəzdində fəaliyyət göstərmiş Tat komissiyası hələ o zaman öz tədqiqatını məhz sonralar etnoqraf-tarixçi və dilçilərin gəlib çıxdığı bir nəticə: yəni öz fəaliyyətini etnolinqvistik tədqiqat əsasında qurmuşdu. Hələ o zaman hərtərəfli etnolinqvistik tədqiqat prinsipinin Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə yazısız tat dili üçün yeni əlifba sistemi yaratmaq kimi əməli-mədəni tədbirdə böyük rolu var idi. Əslində, bu prinsip işdə özünü doğrultdu və düzgün elmi nəticələr verdi. Lakin nədənsə həmin cəmiyyətin bu düzgün elmi prinsipi sonralar unuduldu.

Tatlar əsasən özlərinin milli mədəniyyət və məişət xüsusiyyətlərini saxlamaqla, həm də onları inkişaf etdirirlər. Eyni zamanda, bu etnik qrupda dövrümüz üçün xarakterik olan millətlərin və xalqların bir-birinə daha çox yaxınlaşması və qaynayıb-qarışması prosesi də intensiv şəkildə gedir. Xüsusilə, tatlar arasında son otuz ildə daha güclü şəkildə yayılmış Azərbaycan dili buna parlaq misaldır. Bu dil tatların məktəb, idarə dili olmasından başqa, onların məişətinə də yol açmışdır və demək olar ki, artıq bir sıra tat kəndləri tamamilə assimilyasiya olunaraq azərbaycanlaşmışdır¹⁰⁰. Xü-

susilə şosse və dəmir yolları, sənaye mərkəzləri yaxınlığında yerləşən tat kəndlərində Azərbaycan dilini bilməyən ailələr yox dərəcəsidir, ya da son dərəcə azdır. Bu kəndlərdə, demək olar ki, hələ 60-cı illərə qədər qismən davam etmiş ikidillilik artıq tat dilinə nisbətən daha aktual və mədəni-ədəbi dövlət dili olan Azərbaycan dili ilə əvəz olunmuş, beləliklə də onların əhalisi birdilli – azərbaycandilli əhaliyə çevrilmişdir. Əlbəttə, dağlıq yerlərdə, mədəniyyət və sənaye mərkəzlərindən, şosse və dəmir yollarından uzaqda yerləşmiş tat kəndlərində (məs., Abşeron, Xızı, Dəvəçi, Quba, İmayılı, Şamaxı rayonlarının bir sıra kəndlərində) hələ ikidillilik güclü surətdə davam edir və hətta bu kəndlərdə qoca nəsillə evdar qadınların, məktəb yaşına çatmamış uşaqların çox vaxt bu gün belə Azərbaycan dilini bilmədiklərini müşahidə etmək olar.

Xüsusilə şəhər və qəsəbə tipli yerlərdə, sənaye obyektlərinə, dəmir yollarına, şosse yollarına yaxın məntəqələrdə yaşayan tatların mədəni-məişət həyatında mühüm rol oynayan dillərdən biri də (əlbəttə, Azərbaycan dilindən sonra) rus dilidir. Rus dili də tatların həyatında bu yaxınlara qədər az əhəmiyyətli rol oynayırdı. Çünki rus dili keçmiş SSRİ millətləri və etnik qrupları arasında əsas münasibət vasitəsi rolunu oynayır və bu dilin rolu get-gedə daha da artırır ki, bu da təbii və qanunauyğun idi¹⁰¹. Bunu müasir mədəni inkişaf sürəti qanuni bir tələb kimi meydana atmışdı.

Rus dilinin hətta inqilabdan əvvəl, XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq tat dilinə təsirini müşahidə etmək olar. Bu təsir nəticəsində rus dili tat dilinin leksik tərkibində özünəməxsus yer tuta bilmişdir¹⁰².

Tatların etnik coğrafiya məsələsi kimi mühüm bir məsələyə lazımı fikir verilməmişdir. Əslində isə, tatların etnogenezi və etnik tarixi problemlərini aydınlaşdırmaq üçün onların etnik coğrafiya məsələsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Tatların yayılması və Azərbaycan ərazisində yerləşməsi xəritəsi ilk dəfə olaraq geniş və doğru şəkildə Tat komissiyası tərəfindən 1929-cu ildə B.V.Millerin «Таты, их расселение и говоры» kitabçasına əlavə olaraq çap olunmuşdu. Bu, hərbi topoqraf İbrahimaga Vəkilovun tərtib etdiyi

«Azərbaycan SSR-nin tat rayonlarının xəritəsi» idi. Sonralar bu xəritə dəqiqləşdirildi və əmələ gələn dəyişikliklər nəzərdə tutulmaqla M.İ.Hacıyevin tat dilinin müxtəlif ləhcələrindən birinə həsr olunmuş və «Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsi» adlanan namizədlik dissertasiyasına əlavə olundu¹⁰³. Azərbaycanın etnik tərkibinə həsr olunmuş bir sıra xəritələr və cədvəllərdə isə tatların yerləşməsi ya əsla göstərilməmiş, yaxud da bunlar nöqsanlıdır. Rus etnoqraflarının əksəriyyətinin də dünya xalqlarının etnik tərkibinə aid etnik coğrafi xəritələrində də bu məsələdə nöqsanlara yol verilmişdir¹⁰⁴. Göstərməliyik ki, 1959-cu il əhalinin siyahıya alınması zamanı da tatların qeydə alınmasında nöqsanlara yol verilmişdir. Bunun nəticəsində alınmış rəqəmin, yəni 11 min tatın da böyük əksəriyyəti «dağ cuhudları» adlanan taddilli yəhudilər kimi göstərilmişdir (Bunlar, əsasən, Bakının bir neçə məhəlləsi və Qubanın Qırmızı qəsəbəsində yaşayırlar). Çoxlu müsəlman tatları isə özlərinin milli mənsubiyyətlərini tat göstərməmiş və özlərini Azərbaycanlı yazdırmışlar. Bu işlə xüsusi məşğul olduqdan sonra, şübhəsiz, müəyyən etmək olar ki, Azərbaycanda hələ də öz dilini ailə və məişətdə hifz etmiş tatların ümumi sayı yuxarıdakı rəqəmdən qat-qat artıqdır. Bu səhvə 1989-cu il əhalinin siyahıya alınmasında da yol verilmişdir. SSRİ əhalisinin siyahıya alınması nəticələrinə (1959-cu il) əsaslanaraq tərtib olunmuş SSRİ xalqları xəritələrinin ikisi də (bunlardan biri orta məktəblər üçün tədris vəsaiti kimi buraxılmışdı) tatların yerləşməsinə əks etdirmir və nöqsanlıdır¹⁰⁵.

Bundan əlavə, dünya xalqlarının dil qrupları və irqi mənsubiyyətlərini əks etdirən antropologiya və etnoqrafiya elmlərinin VII konqresinə təqdim olunmuş (1964-cü il) «Dünya xalqları atlası» da bu məsələdə müəyyən səhvə yol vermişdir¹⁰⁶. Belə səhvə çoxcildli etnoqrafik «Dünya xalqları» seriyasının «Народы Передней Азии» kitabında da təsadüf etmək olur¹⁰⁷. Göstərilən xəritə və əsərlərdə tatların sıxlığı, hansı hissələrdə təcrid olunmuş «xalis» tat kəndləri, hansı yerlərdə başqa etnik qruplarla qarışıq yaşadığı kimi mühüm etnik məsələ aydınlaşdırılmamışdır. Tatların etnik ərazisinin dəqiqləşdirilməsinə Azərbaycan etnolinqvistikasının ehtiyacı vardır. Tatların etnik coğrafiyası onların qruplaşdırılması (təsnifatı) problemi

ilə sıx bağlıdır. Çünki bu məsələ də tatların etnogenezi və etnik tarixi məsələlərini işıqlandırmaq üçün son dərəcə zəruridir. Qabaqda qeyd etdiyimiz kimi, dil mühüm etnik şərtlərdən biri olsa da, heç də həlledici etnik amil deyildir. Bəzən uzun müddətli qonşuluq və təsərrüfat-mədəni qarşılıqlı təsir nəticəsində bir-birinin yaxınlığında yaşayan müxtəlif etnik qruplara (məs., antropoloji cəhətdən və s.) daxil olan kəndlər ya bir dildə, yaxud yaxın dillərdə danışırlar. Bu heç də o demək deyil ki, bunlar bir etnik qrupa aiddir və ya bir etnik qrupun parçalanmış qollarıdır. Bunu tatların misalında tamamilə bariz şəkildə görmək olar.

Belə ki, son Qarabağ hadisələrinə qədər (1988-ci ildən bəri), tatların qonşuluğunda yaşayan hər tərəfdən taddilli etnik qrupla əhatə olunmuş erməni və yəhudilər tədricən mədəni-iqtisadi əlaqələr nəticəsində öz dilini unudaraq tatların dilini qəbul etmiş, assimilyasiyaya uğramışlar. Tat dili əslində müxtəlif etnik qruplara aid olan bu vahiddilli üç etnik qrupu bir-biri ilə birləşdirən körpü olsa da, onların mənsub olduğu din onların arasında fərqləndirici cəhətdir. Dili ticarət, alış-veriş, ictimai təsərrüfat münasibətlərinin məcburiyyəti üzündən, öz qonşularından təcrid olunmuş şəkildə yaşamamaq üçün qəbul etməyə məcbur olaraq tatlarla əhatə olunmuş coğrafi ərazilərə düşmüş erməni və yəhudilər öz dinlərini dəyişməyə heç də ehtiyac hiss etməmiş, müsəlman dininə mənsub olan tatlarla qonşu kimi yaşamağa bunu heç də əngəl bilməmişlər. Beləliklə, müxtəlif qruplara mənsub tatlar üçün dil heç də ən həlledici amil deyildir. Ona görə də bəzən qarışıq klassifikasiya metodunu qəbul etmək (məsələn, dil-din və s.) fayda verə bilər¹⁰⁸. Ona görə də tatlara aid göstərdiyimiz etnik-coğrafi əsərlərdə də bu məsələyə diqqət yetirilməmişdir, dini fərq bir tərəfə, hətta taddilli erməni və yəhudilərin mövcud olduğu belə öz əksini tapmamışdır. Bu sadəcə olaraq mövcud, göz qabağında olan real faktı əsassızcasına inkar etmək, bu məsələnin varlığını görməməkdir. Təkrar edirik ki, bu etnik qrupun içərisində mövcud olan dini uyğunsuzluq bir yana, bu eyni dilli müxtəlif etnik qrupların özlərinə məxsus mədəni xüsusiyyətləri, ailə-məişət münasibətləri, etnik özünü dərk etmələri kimi mühüm məsələlər belə nəzərdən «qaçırılmışdır».

Ümumiyyətlə, belə tipli qarışıq qrupların etnik xəritələri tərtib olunarkən bu etnik qruplar arasında xüsusi və özünəməxsus cəhətlərin olduğu aşkar edilərsə, həmin etnik xəritələrdə bu xüsusiyyətləri bir-birindən seçmək üçün fərqlənən rənglərlə ayırmaq lazımdır. Təəssüf ki, tatların etnik tərkibi ilə az-çox (əlbəttə, çox zəif) məşğul olan Azərbaycan mütəxəssisləri də öz etnik sxem və xəritələrində bu məsələni ya heç göstərməmiş, ya da qənaətbəxş dərəcədə işıqlandırmamışlar.

Etnoqrafik tədqiqat zamanı – xüsusilə, məsələn, tatlar kimi yazısız bir etnik qrupu tədqiq edərkən, ana dili məsələsinə obyektiv münasibət bəsləmək lazımdır. Elə buna görə də etnoqrafik tədqiqat üçün son dərəcə əhəmiyyəti olan bu suala düzgün cavab almaq üçün, bu düzgün cavabı hazırlayan obyektiv zəmini də yaratmaq lazımdır. Azərbaycan tatları əhalinin siyahıyaalınmasında özlərinin ana dilini tat dili deyil, Azərbaycan dili yazdırmışlar. Qeyd etmək lazımdır ki, siyahıyaalma kompaniyalarının ana dili haqqında verdiyi məlumat həmişə düzgün olmur. Ona görə ki, «ana dili» termininin özü o qədər də müəyyən ifadə deyildir və müxtəlif təsirlər və dəyişikliklərə son dərəcə tez uğraya bilər. Məlumdur ki, ana dilini təyin edən amillərə aid olan əhalinin siyahıyaalma materialları çox vaxt hər bir konkret halda sonradan dəqiqləşdirilməyə ehtiyac hiss edilir¹⁰⁹.

Dağıstan xalqları içərisində yaşayan müsəlman tatlarının 97,1 faizi özünü tat, ana dilini tat dili, yalnız 2,9 faiz tat özünü azərbaycanlı, ana dilini isə türk (Azərbaycan) dili göstərmişdir. Tat dilində danışan Dağıstan cuhudlarının 98,9 faizi ana dilini «tat dili» göstərmişlər¹¹⁰. Lakin təqribən 30 il sonra, yəni 1959-cu ildə əhalinin siyahıyaalınmasında artıq Dağıstan əhalisi içərisində dilləri eyni olan tat və dağ cuhudlarının milli mənsubiyyətini müəyyən edən bu rəqəmlərlə son vəziyyət arasında köklü dəyişikliklər əmələ gəlmişdir¹¹¹. Belə ki, artıq son 1989-cu il siyahıyaalma zamanı Dağıstan MSSR-də yaşayan xalqlar içərisində 1926-cı ildə özünü tat və ana dilini tat dili adlandıran dağ cuhudlarına əsla rast gəlmək olmur. Artıq bu etnik qrupların dili, demək olar ki, tam assimilyasiyaya uğramışdır, onlar öz dillərini, əsasən, Azərbaycan və ya rus dili göstərmişlər¹¹².

Dağıstan xalqları içərisində müxtəlif dilləri əvəz edən ikidilliliyin ikinci dilini, demək olar ki, əsasən rus dili təşkil edir. Dağıstan MSSR-də bu xalqlar içərisində gedən böyük miqyasda sosial-iqtisadi yenidən dəyişmələr, bunun mühüm faktorlarını təşkil edən orta və ali məktəb təhsili, mətbuat, radio və s. ikidillilikdə iştirak edən ikinci dilin möhkəmlənməsinə və ikidilliliyin inkişafında keyfiyyət dəyişikliklərinin əmələ gəlməsinə səbəb olur¹¹³. Çox milliyyətli Dağıstan MSSR vilayətlərini bir-birinə birləşdirməkdə mühüm rol oynayan və bu etnik qrupların iqtisadi və mədəni münasibətlər dili olan rus dilinin burada oynadığı rolu Azərbaycan ərazisi üçün eynilə Azərbaycan dili oynayır. Bu dil Azərbaycan ərazisində bütün etnik qruplar kimi irandilli qrupların, o cümlədən tatların da iqtisadi və mədəni münasibətlər, məktəb, idarə dilidir¹¹⁴.

Azərbaycan ərazisində rast gəlinən təsərrüfat-əkinçilik alətləri bu və ya başqa yerin etnik tərkibinin dili ilə sıx əlaqədadır. Məsələn, Qazaxda, Şuşada bunlar sırf Azərbaycan-türk dili terminləri olduğu halda, məsələn, Lənkəran zonasında talış, Bakı, Quba, Şamaxı zonalarında – tat adları, Zaqatala ərazisində isə Qafqaz-İberiya mənşəli dillərin terminləri ilə ifadə olunur¹¹⁵.

Azərbaycan ərazisinin tatlar yaşayan rayonlarında təsadüf olunan spesifik tipli əşya, tikinti, geyim, təsərrüfat, əkinçilik alətləri və s. mədəni vasitələr çox vaxt toplu bir ərazidə, bu etnik qrupun fiziki və mədəni vəhdət təşkil etdiyi bu coğrafi sahədə rast gəlinir ki, bunların xüsusiyyətini tədqiq etdikdə belə bir nəticəyə gəlmək olur: bunlar heç də təsadüfi olmayıb, əksinə, bu ərazidə yaşayan həmin əhalini bir-biri ilə bağlayan bu və ya başqa ümumi ənənənin nəticəsidir. Bunların tədqiqinə obyektiv yanaşdıqda, yəni «arxeoloji mədəniyyətlə xalqı müqayisə etdikdə mütəmadi mədəni inkişafı xalqın genealogiyası, onun daşıyıcıları haqqında fikir yeritmək olar»¹¹⁶.

Bu fərdi xüsusiyyətlər həmin qrupun, yəni Azərbaycan tatlının özünəməxsus mədəni ştrixləri, mədəni yolu olduğunu sübut edir.

Məşhur alman alimi Qustav Kossina (1858-1931) hələ vaxtilə doğru olaraq göstərmişdi ki, «bir dil – bir xalqdır». O yazmışdı: «Açıq-aşkar müşahidə olunan arxeoloji mədəni vilayətlər bütün dövrlərdə tamamilə müəyyən xalqlar və tayfalara uyğun gəlir»¹¹⁷. Şübhəsizdir ki, kənardan, başqa etnik qruplar və ya xalqlar uzun müddət bu ərazilərdə yaşamış tatlər – Zaqafqaziyanın qədim sakinlərindən olan bu xalq¹¹⁸ üçün gəlib bu və ya başqa arxeoloji, yaxud etnoqrafik mədəniyyət yaratmamışdır. Bu mədəniyyət nümunələrini – təsərrüfat və mədəni məişətdən başlayaraq mənzil-arkitektura tikintilərinə qədər, tatların özü əsrlər boyu topladığı təcrübə əsasında, öz həyat tərzini təkmilləşdirdikcə mədəniyyət formasının təzahür vasitələrini də bitkinləşdirmiş və yetkinləşdirmişdir. Bu mədəni yetkinləşmədə, şübhəsiz ki, ətrafda yaşayan xalq, tayfa, etnik qrupların tatların onlarla olan bu və ya digər münasibət formaları vasitəsilə keçən mədəni təsirini əsla inkar etmək olmaz. Belə «xalis» xalq və ya qrup da mövcud deyildir. Ətrafin mədəni yetkinlikdə rolu böyük olsa da, tarixən tatların mədəni, etnik formalaşmasına sırf ətraf təsirin nəticəsi kimi baxmaq fərdi və daxili inkişafı, necə deyərlər, evin içərisində əmələ gələn qanunauyğun ümumi inkişafı inkar etmək deməkdir. Tatların kiçik və ya böyüklüyündən, əhəmiyyətli və ya əhəmiyyətsizliyindən (xalq və ya etnik qrup heç bir sahədə əhəmiyyətsiz dəyişikliklər edərək onu formalaşdırıb inkişaf etdirmir; əgər bu, artıq həmin etnik dairədə formalaşaraq özünə əməli haqq qazandırarsa, qanuni şəkil alırsa, bu daha əhəmiyyətsiz deyildir, həyatı yüksəliş, inkişaf tələbidir) asılı olmayaraq, hər bir mədəni elementi bu etnik qrupun əsasən öz milli mədəniyyəti ilə bağlıdır. Maddi mədəniyyət müxtəlif dillərdə danışan, lakin bir ərazidə (daha doğrusu bir-birinin qonşuluğunda) yaşayan müxtəlif cəmiyyətlərə və etnik qruplara, xalqlara aid ola bilər. Bu şübhəsizdir, çünki bu maddi mədəniyyət nümunələrini bu qonşu qruplar təkbəşinə deyil, birgə, bir-birinin əsrlərlə toplanaraq formalaşmış təcrübəsindən istifadə edərək yalnız özünəməxsus mühüm əlamətləri saxlamaqla bu təcrübəni ümumiləşdirir, müştərək maddi mədəniyyət yaradır.

Pribaltika ölkələri və Şimali Qafqazda müxtəlifdilli xalqların bir-birinə yaxın maddi mədəniyyətə malik olduğunu müşahidə etdiyimiz kimi, Azərbaycan ərazisində də bunun müxtəlif dillərdə danışan xalq və etnik qrupların hamısı üçün müştərək olan bir-birinə yaxın və oxşar maddi (yaxud texniki) mədəniyyət (əmək alətləri, müxtəlif vasitələr, tikinti və s.), sosioloji (bu cəmiyyətdə yaşayan insanların bir-birinə münasibətindən doğan) və ideoloji (ideya, etiqad-inam, qavrama və düşüncə tərzini və s.) mədəniyyət yaratdığı nümunəsinin tipik misalını görmək olar. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, təsərrüfatda işlənmə və istifadə üsulundan asılı olaraq müxtəlifdilli etnik qruplarda eyni zamanda bir-birindən xəbərsiz oxşar tipli əmək alətləri yarandığı kimi, oxşar coğrafi şərait və iqlimdən asılı olaraq da oxşar tikintilər, məişət vasitələri, geyimlər də əmələ gələ bilər. Belə oluqda bu etnik qrupların tarixi inkişaf yolunu düzgün əks etdirən doğru nəticələr çıxarmaq çətinləşir və nəticədə əslində bunlarda göstərdiyim təbii-coğrafi səbəblərə görə müstəqil yaranmış təsərrüfat əmək alətləri, tikinti və geyim tiplərinin bu etnik qrup içərisində gəlmə, başqa xalq və etnik qrupların maddi-mədəni təsiri nəticəsi olduğunu deməyə gətirib çıxarır ki, bu da çox vaxt hər yerdə, bu və ya başqa qrupun konkret misalında doğru olmur. Belə hallarda olduqca çoxlu müştərək cəhətləri olan qonşu etnik qrupların öz simasını göstərmək, öz «xəttini» tapmaq üçün bu qrupun bədii formalarının təzahürü olan tikinti, geyim, alət və s.-də əksini tapmış ornamentlərə – naxış cizgilərə, qab-qacaq formalarına müraciət etmək lazımdır. Çünki bunlar – bu naxışlar və qab-qacaq formaları «mədəniyyətin olduqca sabit və dəyişməz elementləri olub, əksərən bu və ya başqa tayfanın taleyində baş verən dəyişikliklərə baxmayaraq bir ənənə kimi əsrlər boyu saxlanıb mühafizə olunur»¹¹⁹.

Məhz bu etnik əlamətlər bu etnik qrupun dil xüsusiyyətləri ilə paralel inkişaf edərək formalaşır və beləliklə də maddi mədəniyyətlə dil arasında etnolinqvistik əlaqə yaranır¹²⁰.

Hər bir etnik qrup içərisində yaranan ənənələr onu göstərir ki, bu qrupun üzvlərinin bir-birilə rəftarı, münasibəti olmuşdur. Münasibət və rəftar forması vasitəsi isə bu etnik qrupun dilidir.

Azərbaycan ərazisində yaşayan müxtəlif etnik qrupların, o cümlədən tatların da arxeoloji-etnik fərdi, özünəməxsus xüsusiyyətlərini öyrənərkən məhz onların «öz xətti»ni aşkar edə biləcək fərdi cəhətlərə ilk növbədə fikir verməli, etnolinqvistik cəhətlərinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu məsələdə böyük xalq və ya kiçik etnik qrup yoxdur. Burada tarixilik, hər bir qrup və ya tayfanın inkişaf yolu vardır. Bunu unutduqda tədqiqat birtərəfli nəticələrə aparıb çıxarır. Təkcə böyük qrupa – Azərbaycan ərazisində yaşayaraq Azərbaycan dilində danışan qrupa əsaslandıqda, bu qrupun yaşadığı ərazidə onun maddi mədəniyyətinə aid aşkar edilən bir sıra mühüm xüsusiyyətlərin elmi təhlilini vermək çətinləşir. Çünki ətrafda tapılan, lakin «öz xətti» olan başqadilli etnik qrupa aid maddi mədəniyyət nümunələrindəki spesifik xüsusiyyətlərə fikir verilmir. Bu gün Azərbaycan dilində danışan bir sıra Azərbaycan kəndləri və rayonlarının bir neçə yüz il və hətta bir neçə on il bundan əvvəl Azərbaycan ərazisində, həmin rayon və kəndin qonşuluğunda bu gün də nisbətən böyük ərazidə yaşayaraq mövcud olan İran dillərindən birində (tat, talış, kürd dillərində), yaxud İber-Qafqaz (ləzgi, udin, buduq və s.) dillərində danışıldığı məlumdur. Dil assimilyasiya olunaraq öz sərhədlərini geri çəksə də, onun yerini tutan dildə danışan qrupun maddi mədəniyyətində «öz xətti»ni qoymuş, onu miras verərək çəkilməmişdir. Məsələyə bu nöqtədən nəzərdən yanaşdıqda belə bir fikirlə razılaşmalıdır ki, «etnogenetik tədqiqatlar zamanı heç vaxt təkcə bir mədəniyyət və ya etnik qrup materialları ilə məhdudlaşmaq olmaz, əksinə *tarixi şəraiti* (kursiv bizindir – M.H.) nəzərə almaqla bütün prosesə mümkün qədər geniş baxmaq lazımdır»¹²¹.

Belə tədqiqatda xarakter əhəmiyyəti olmayan ikinci dərəcəli tarixi faktları və hadisələri nəzərdə tutmaqdan əlavə, yerli əhalinin etnik tərkibinin dəyişilməsinə səbəb olmuş əsas tarixi faktları, dil mənsubiyyətini və tədqiq olunan ərazi əhalisinin mədəni münasibətlərini ən mühüm və həlledici amil kimi nəzərdə tutmaq lazımdır¹²².

Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir böyük və ya kiçik xalq kimi tatların da mədəniyyətində özünəməxsus üslubu, ştrixləri, elementləri olmuşdur ki, bu fərdi, bəzən qonşu etnik qruplardan ciddi fərq-

lənən mədəni stil indi də bu etnik qrupun ümumi mədəniyyəti içərisində «öz xətti»ni saxlamaqdadır. Bu onların tikintisində, tikinti materiallarında, qab-qacaq istehsalında, arxlar və kanalizasiya quruluşunda, məscid və qəbiristanlıqlarda, nəğmələrində¹²³, xalq ədəbiyyatında¹²⁴ və s. özünü aşkar surətdə göstərir. Şübhəsizdir ki, xalqların və etnik qrupların ictimai quruluşunu tədqiq etmək üçün onların maddi və mədəni mədəniyyətini tədqiq etmək zəruridir.

Belə bir faktı əsla inkar etmək olmaz ki, etnoqraflar üçün bütün etnik ümumiləşdirmə əlamətlərindən ən mühümü spesifik mədəniyyətdir. Hər bir qrupun spesifik mədəniyyətini öyrənilən bütöv bir mədəniyyət halında ümumiləşdirmək aşağıdakı belə bir faktı nəinki inkar edir, əksinə təsdiq edir: böyük və ya kiçik xalqların, etnik qrupların hər birinin ayrılıqda mədəniyyətində elə xüsusiyyətlər vardır ki, bunlar ya başqa qrupların etnik mədəniyyətinə yaxındır, ya da bu əlamətlər onların eynidir¹²⁵. Tamamilə təbiidir ki, Azərbaycan tatlarının də özlərinəməxsus spesifik mədəni xüsusiyyətləri olmaqla bərabər, bu, respublikada yaşayan, onların qonşuluğunda olan başqa etnik qruplarla ümumi olan – yaxın və ya etnik mədəni xüsusiyyətləri də vardır. Azərbaycanda müxtəlif etnik qruplarda getmiş mədəni inkişafın ümumi qanunauyğunluqlarını müəyyənəşdirmək üçün tatların təsərrüfat-mədəni tiplərində, həmçinin tarixi-etnoqrafik sahələrində spesifik xüsusiyyətlərin öyrənilməsinin də əhəmiyyəti az deyildir. Tatlar başqa etnik qruplarla eyni coğrafi şəraitdə yaşasalar da, təsərrüfat-mədəni xüsusiyyətləri başqa etniklərdən asılı olmayaraq müstəqil inkişaf etmiş, formalaşmışdır ki, bu da bir növ «milli» xasiyyət daşıyır. Lakin tatların tarixi-etnoqrafik xüsusiyyətlərində bu etnik qrupla faktik əlaqə və ya rəbitədə (qonşu ərazidə yaşamaq və s.) olmuş, hətta başqa tipli təsərrüfat-mədəniyyət qrupuna daxil olan etnik qrupların tarixi-etnoqrafik xüsusiyyətlərinə yaxın cəhətlər də vardır və bəzən bu nöqtəyi-nəzərdən hətta eynilik təşkil etmişdir. Tarixi-etnoqrafik vilayətlərin öyrənilməsi Azərbaycanda yaşayan xalq və etnik qrupların etnik klassifikasiyası üçün əsas ola bilər.

Tatların mədəni tarixini öyrənmək, onu müqayisəli şəkildə tədqiq etmək və düzgün nəticələr almaq üçün belə axtarışa şəxsi

müşahidələr nəticəsində toplanmış tək-cə etnoqrafik materialı cəlb etmək heç də kifayət deyil, bu tədqiqata mütləq arxeoloji qazıntılar (yaxud təsadüfi və ya təbii tapıntılar) nəticəsində əldə olunmuş materialları və həmçinin yazılı tarixi mənbələri cəlb etmək zəruridir. Təsadüfi deyil ki, son illərdə bir sıra tədqiqatçıların etnoqrafik-mədəni tarixi axtarışlarına yuxarıda göstərdiyim materiallar da geniş surətdə cəlb olunur¹²⁶. Bunu hələlik ümumi Azərbaycan mədəniyyətini, etnik tarixini və s. öyrənmək üçün burada yaşayan müxtəlif etnik qrupların, o cümlədən tatların materiallarından istifadə dərəcəsi üçün demək olmaz. Bu etnik qrupların maddi və mədəni materiallarını cəlb etmədən, ümumiyyətlə, azərbaycanlıların¹²⁷ maddi mədəniyyəti haqqında dolğun, bitkin və düzgün fikir söyləmək çətinidir. Belə olduqda məlumdur ki, tatların maddi və mədəni mədəniyyətinin və ya başqa elementlərinin öyrənilməsi heç də az əhəmiyyətli deyildir. Bunun üçün tat etnik qrupunun kənd təsərrüfatı alətlərinin (texnikasının) yaranma və təkmilləşmə formaları, gediş-gəliş, yaxud hərəkət-nəqliyyat vasitələri, yaşayış evlərinin quruluşu və xüsusiyyətləri, yemək və geyimləri, həmçinin xalq bədii yaradıcılığının şeir, dram, musiqi, rəqs, təsviri incəsənət kimi sahələrinin tədqiqinə ciddi fikir vermək lazımdır. Bundan əlavə, tatların məişətində hələ də güclü yer tutan dini inam, müqəddəs sayılan yerlərə, daşlara, ocağa və s. kimi bütələrə və kultlara sitayiş etmək adətlərini də geniş tədqiq edərək bu adətləri hələ də yaşadan səbəblərin ictimai mahiyyəti aşkara çıxarılmalıdır. Bu məsələnin öyrənilməsi həm bütövlükdə mədəniyyət tarixi məsələlərinin ümumi nəzəri problemlərini aydınlaşdırmaq, həm də elmi-əxlaqi işin əməli vəzifələri üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Belə məsələlərin tədqiqi, şübhəsiz ki, nəsil-dən-nəslə keçərək müasir adamlara miras qalmış dini ənənələr, mədəni dəyərlərdir. Bunların tədqiqi tatların mədəni inkişafında əldə olunmuş innovasiyaları (təzələşmələri) daha qabarıq nəzərə çarpdırmaq üçün də son dərəcə əhəmiyyətlidir.

Elmi-müqayisəvi metodologiyaya əsaslanaraq hər bir xalqın və etnik qrupun mədəni-məişət xüsusiyyətlərinin xarakterik cəhətlərini öyrənməklə bu xalqlar və etnik qruplar üçün ümumi

təsərrüfat qanunauyğunluqlarını, ictimai, mədəni, beləliklə də etnik inkişaflarının fərdi xüsusiyyətlərini tədqiq etməklə – həm də eyni tipli materiallar əsasında, – bu inkişaf prosesinin məzmun və bəzən də forma eyniliyini sübut etmək olur. Bu məsələnin obyektiv tədqiqi isə müxtəlif xalqlar və etnik qruplar arasında ayrışdıqçılıq və nifaq salan müxtəlif millətçi, şovinist, yerliçilik və irqçi konsepsiyalara qarşı ciddi mübarizədə müasir bəşəriyyətin bütün mütərəqqi qüvvələrinə böyük kömək edir. Məhz elə bu nöqtəyə nəzərdən tatların fərdi inkişaf formalarının əslində Azərbaycandakı müxtəlif etnik qruplarla eynilik təşkil edən etnik xüsusiyyətlərinin mükəmməl tədqiqə ehtiyacı vardır.

Bu cəhətdən tatların ailə-qohumluq münasibətləri maraqlıdır və tatların müasir monoqam ailə məsələsi diqqəti cəlb edir.

TATLARDA AİLƏ VƏ EVLƏNMƏ

Tat ailə forması, nikah və evlənmə prosesində qan qohumluqları məsələsi müəyyən dərəcədə hələ də ön plandadır. Hələ də bir sıra müasir xalq və etnik qruplarda bu gün belə geniş yayılmış dislokal nikaha (kollektiv evlənmə) tatlar içərisində son dərəcə az təsadüf olunur. Etnoqrafik məlumatların interpretasiyasından ötrü tatlar içərisində qismən güclü müşahidə olunan qan qohumluqları (əqrəba və ya tayfa qohumluğu) ibtidai-tarixi ailə məsələsinin nəzəri bərpası üçün müəyyən köməklik göstərə bilər. Tatlar arasında evlənmə, qız alıb-vermək islamın şəriət qaydalarından fərqli olaraq əsasən əqrəba qohumluğu prinsipi ilə gedir.

Tat kəndlərinin hamısında kənd əhalisi bir tayfa qohumluğuna (patronimiyaya) daxil deyildir. Kənd iki, üç və s. qohum tayfalara bölünmüşdür ki, bunların bir-birinə münasibəti də müxtəlifdir. Bu tayfa o biri tayfaya ya qız vermir, qız almır, yaxud da bu məsələyə son dərəcə ehtiyatla yanaşır, məsələn, Quba rayonunun tat kəndlərindən olan Gümür kəndinin əhalisi üç böyük tayfaya bölünmüşdür. Bunların hərəsinin özünəməxsus adı vardır: Sədədinlilər, Sədrədinlilər, Zamanlılar. Hara köçüb getsələr də bu bölgü mənsubiyyətinə riayət edirlər.

Hətta bu gün belə bu üç nəslin bir-birinə qız verib-alması işinə kəndin ağsaqqalları ehtiyatla yanaşır, bu məsələdə *razılığa* gəlmək üçün bəzən uzun müddət fikirləşir və danışıqlar aparırlar. Cavanlar bu «nəslə təəssübkeşlik» məsələsində tam laqeyd olsalar da, kəndin yaşlı nəslə bu köhnə tayfa-qəbilə münasibətinə hələ də əhəmiyyət verir. Əlbəttə, bu indi çox vaxt yalnız formal və ya keçici, ani xarakter daşıyır və bu münasibətdə də yeni münasibət forması – bir-birinə hörmət və ehtiram, qarşılıqlı güzəşt forması üstünlük təşkil etməyə başlayır. Belə misalları Azərbaycanın başqa tat kəndləri haqqında da demək olar.

Tatların patrilokal ailəsində ən böyük sima atadır. Onun sözü ailə üçün qanundur. Ailə ilə əlaqədar bütün məsələləri, qonşu və qohumlara münasibət, kəndin bu və ya başqa tədbirində iştirak

edib-etməməyi həll etmək yalnız onun səlahiyyətindədir. Onun qərarı isə qətidir, onu dəyişməyə ailə üzvlərindən heç kəs, hətta böyük oğul belə çox vaxt cəsəret etmir.

Tatlar içərisindən ataya olan ehtiram çərçivəsi öz tərkibi və genişliyi etibarilə diqqəti cəlb edir. Əlbəttə, bu müasir ailələrdən çox nisbətən yaşlı nəsildən başçısı olan ailələrə daha çox aiddir. Ata içəri girərkən ailə üzvlərinin hamısı, hətta ana da ayağa durmalı, ehtiramla ona yaxınlaşıb «sabahınız» və ya «axşamınız xeyir» deməli, əlini öpməlidir. O, oturmuyunca adətən heç kəs oturmur, demək olar ki, hamı ona qulluq edir, əlinə su tökür, corablarını, çarıqlarını, ayaqqabılarını və ayağına sarınmış şalı açır, çuxasını, paltosunu götürür.

Kiçiklər də səs salmamağa çalışırlar. Bir qayda olaraq xörək əvvəl ataya, sonra böyük oğula və ən nəhayət kiçiklərə, lap sonda isə evin gəlininə və anaya verilir. Süfrə kənarında ata yeməyə başlamamış adətən heç kəs yeməyə əl uzatmır. Tatlar son illərə qədər, demək olar ki, yalnız yerdə, döşəkcənin üstündə bardaş qurub oturdular. Bu hələ kənd yerlərində əsasən qalır. Yeməyə başlayan tatlar mütləq «Bismillah» deyərək yeməyi Allahın adı ilə başlayır və qurtaranda bu yeməyə görə «Allaha şükür» edərək «Əlhəmdülillah» (tatlar bunu «əlhəmdülla» kimi tələffüz edirlər) deyirlər. Bir çox tat ailələrində indi də ata hələ yeməyi qurtarmayıbsa, heç kəs durmur, onun dua etməsini gözləyir, atanın duasından sonra qalan ailə üzvləri çox vaxt bir səslə «Amin», «Xuda, tü rasun» (Allah, sən yetir!) deyərək süfrədən qalxırlar.

Oğul evlənmək və s. məsələlər barəsində atası ilə danışmağa cürət edə bilmir. Bu məsələlərdə ana ata ilə oğul arasında vasitəçi rolu oynayır. Atanın yanında (hətta bəzi ailələrdə ananın da yanında) oğul öz arvadı və uşaqlarını danışdırmır, bir qayda olaraq onların adını çəkmir, hətta ata oğuldan bu və ya başqa bir şeyi soruşduqda, əgər həmin əşyanı gəlin götürdüyünü bilsə də, ya bunu demir, susur, yaxud «o, götürdü» deyir. Beləliklə də, gəlin və cavan ər evdə tək, üçüncü şəxs əvəzliyi «o» kimi çıxış edirlər. Tatlar içərisində indi də elə adamlara təsadüf olunur ki, dörd-beş oğul, nəvələri olduğu halda hələ də öz uşaqlarını, arvadını atasının yanında

danışdırmır, onların adını çəkmir, uşaqlarını qucağına götürmür. Bununla belə qeyd etməliyik ki, tatlar öz uşaqlarını son dərəcə çox istəyir, onları ən mehriban atalara məxsus bir nəvəzişlə əzizləyirlər.

Tat cavanları öz atasının, əmisinin, kiçiklər isə böyük qardaşın yanında papiros çəkməz, şərab içməzlər. Bu ədəbsizlik sayılır. Hətta indi də bu gözəl davranış və əxlaq normasını pozan olduqca az tapılır.

Tatların toya, gəlin gətirməyə, ümumiyyətlə, evlənmə məsələlərinə aid çoxlu maraqlı adətləri vardır ki, bunlardan da bəzilərini apardığımız şəxsi müşahidələrin qeydləri əsasında burada veririk.

Tatlar arasında subay qalmaq böyük günah sayılır. Sanki bu və ya başqa kəndin əhalisi həmin kənddə evlənmə vaxtı çatmış bir cavan olarsa və o, evlənməzsə, bu kənd adamları bir növ bu subayın əlindən cana gəlmiş kimi olur, hamı ondan gendə gəzir, ona məsxərə və bəzən də təhqir gözü ilə baxırlar. Subay kişinin qonşusu, qohum-qardaşı, yaxın adamları onu evlənməyə təşviq edir, bəzən də hətta utandırmaq, nəsihət vermək və s. təsir etmədikdə onu evlənməyə sadəcə olaraq məcbur edirlər. Evlənməyən adama belə bir münasibət qədim zamanlardan başqa xalqlar içərisində də olmuş, hətta belə adamlar, yəni evlənməkdən boyun qaçıran adamlar üçün xüsusi qanunlar, cəza tədbirləri mövcud olmuşdur. Bir çox xalqlarda olduğu kimi, tatların da milli xüsusiyyətlərindən biri daha çox uşağı olması, nəslin artırmasıdır. Bunun da səbəbi hələ bu yaxınlara qədər davam etmiş nəsil-tayfa qalıqlarıdır ki, burada qan qohumluqları münasibətinə, qohum-qardaşın çoxluğuna və qohumluq əlaqələrinə böyük əhəmiyyət verilirdi. Bununla da, bu və ya digər adamın kənddəki ictimai mövqeyi müəyyən edilirdi.

Tatların fikrincə evlənməkdə məqsəd ev-eşik, ailə, təsərrüfatda – hər işdə işləyə biləcək köməkçi əldə etməkdən başqa, həm də övlad sahibi, xüsusilə oğul atası olmaqdır. Çünki oğul nəslin artırır, qohum-qardaşın sayına daha yeni adamları cəlb edir. Bu başqa xalqlara da xas olan bir hissə, bir haldır. Orta Asiya xalqlarından, xüsusilə özbəklərdən bəhs edən Q.P.Snesaryev yazır ki,

«özbəklər qohum-qardaşı olmayan adama... həqarətlə baxırdılar»
128

Keçmişdə tatlar övladsız qadınlara mərhəmət gözü ilə baxmır, onu hər addımda «qüsür» (yəni sonsuz) adlandıraraq təhqir edir, qohum-qardaş arasında hörmət etmirdilər. Bu hələ azdır. «Uşaqları olmayan adama ətrafdakılar nəinki təəssüflə yanaşır, hətta onu ittiham edirdilər»¹²⁹. Övlad doğmuş qadınların, xüsusilə oğul doğanların isə hörməti son dərəcə böyükdür və bəzən hörmət əlaməti olaraq kişi onunla bu və ya başqa ciddi məsələdə məsləhətləşməyi belə özünə ar bilmir. Keçmişdə oğulu olmayan kişilərə də tatlar mərhəmət, rəhm, yazıq gözü ilə baxır, onu «ağacı quru bitmiş kişi» adlandırır, ona ürəkləri yanır. Hamının fikrincə, belə kişi bədbəxt sayılırdı, çünki onların fikrincə, belə kişinin özündən sonra ocağını tüstülədə biləcək bir adam yoxdur. Belə adam isə yalnız oğul ola bilər. Oğlan uşağı nəslin davamçısı, ata divarının dirəyidir. Belə ailələr xoşbəxt ailə sayılır, iki-üç oğlu olan kəslərə «bəxtəvər» deyirlər. Qədim İran, türk-turan, yunan, rum və s. kimi xalqlarda da oğula xüsusi bir ehtiramla yanaşmaq, onu evin dirəyi, atanın nəslinin davamçısı hesab etmək çox geniş yayılmışdı. Bu xalqların qədim adətlərinə görə, yalnız oğul evin odunu sönməyə qoymaz, evi saxlaya bilər, yalnız oğul nəslin adət-ənənələrini qoruya bilər, dini saxlayar, nəslə hər cür təhlükədən, təhqir və ləkədən mühafizə edir. Bunun üçün isə evlənmək lazımdır. Məhz buna görə də bütün xalqlarda olduğu kimi tatlar arasında evlənməmiş oğlan və ya ərə getməmiş qıza az təsadüf olunurdu. Evlənmə tatların öz adət-ənənələrinə uyğun olaraq icra olunur. Yalnız sovet dövründə yaranmış nikahın qanuni qeydə alma tələblərinə tatlar ciddi əməl edirlər. İnkilaba qədər isə bir kənd mollası bütün evlənmə-boşanma işlərinə nəzarət edirdi. İnkilaba qədər kəbin kağızına ehtiyac yox idi. Çünki kişi kefi istədikdə arvad alıb-boşaya bilərdi.

İnkilaba qədər tatlar arasında qızın ərə getməsi, yaşı məsələsi tamamilə hər ata-ananın öz ixtiyarında idi. Yəni ata istəsəydi hətta 8-10 yaşında belə qızını 30-40 yaşlı, hətta 60-70 yaşlı qoca kişiye verə bilərdi.

Tatlar arasında keçmişdə son dərəcə güclü olan «göbək kəsi» adətinin¹³⁰ qalıqları indi də müşahidə olunur. Anadan olan qız həmin anda, ya bir-iki ay və ya bir-iki il sonra təntənəli surətdə başqa bir oğlana ad olunurdu. Hətta inkilabdan əvvəl oğlan atasının öz gələcək gəlinini 5-6 yaşında öz evinə köçürdüyü hallar məlumdur (Puçuq, Xaşı və s. kəndlərdə). Ata kiçik «bəylə» «gəlini» evlənmə vaxtları çatana qədər saxlayırdı. Bəlkə də onlar böyüyəndən sonra bir-birini sevməzdilər. Bu mühüm deyildi. Hələdici rolunu ata-ana oynayırdı. Hətta oğlanın fikrini belə soruşmurdular. Onlar öz ömürlərini həsrətdə, əsarətdə, bir-birini sevmədən başa vurub qocalırdılar. Göbək kəsi olunmuş uşaqların evlənməsini təşkil etmək valideynlər üçün şərəf sayılırdı. Bunu pozmaq isə böyük cəncələ, hamının heyrətinə səbəb olur, hətta nəsil düşmənciliyi yaradırdı.

Oğlanlar əsasən həddi-buluğa çatandan sonra evlənidilər. Lakin bəzən belə hallar da olurdu ki, ata özünün və ya oğlunun başına gələ biləcək gözlənilməz hadisələrdən qabağa düşmək üçün öz yeganə oğlunu 13-14 yaşında evləndirirdi. Bununla da nəslin kökünün təsadüfən kəsilməsi ehtimalının qarşısı alınır.

Bu və ya başqa qızı almaq üçün oğlan atası qərara gələndən sonra, kəndin hörmətli ağsaqqal kişilərindən və nadir hallarda ən hörmətli qadınlardan seçir, evinə qonaq dəvət edir və ya sadəcə olaraq onların yanına gedib filan qızın ata-anasının razılığını almaq üçün elçi getməyi xahiş edir. Bu münasibətlə tatlar Azərbaycan dilindən götürdükləri «ilçi» («elçi») sözünü işlədir, «filan qıza» «elçi gedir» – deyirlər. Oğlan atası elçiləri seçərkən çalışır ki, son dərəcə diqqətli olsun. Elçi gedən adamlara qız evinin münasibəti, elçilərin və ev yiyəsinə təsiri dərəcəsi, sözlərini rədd edə bilər ya yox və s. mühüm rol oynaya biləcək cəhətləri nəzərdə tutur. Oğlan atası çalışır ki, elçilər nüfuzlu adamlar olsunlar. Belə olduqda hətta qız atası öz qızını verməyə razı olmasa da, onu elçilər razı salacaqlar. Bunu oğlan atası əvvəlcədən çox götür-qoy edəndən sonra elçilərini təyin edir.

Elçilərə rədd cavabı vermək oğlan atasına hörmətsizlik və təhqirdən başqa birinci növbədə elçilərin özləri üçün təhqir hesab olunur. Ona görə də çox vaxt elçilər rədd cavabı alacaqları

ehtimalına qarşı elçi getməkdən imtina edir, bir bəhanə ilə boyun qaçırırlar. Qız evinə gedən elçilər müəyyən vaxtda oğlan evinə yığışır, sonra bir yerdə yola düşürlər (elçi tək-cə kənd içərisinə deyil, qonşu kəndlərə də göndərilir). Əlbəttə, qız evi onların gələcəyi haqqında qabaqcadan xəbər tuta da bilər, tutmaya da. İçəri girən elçilər ehtiramla əyləşirlər, adətən uzun müddət müxtəlif məsələlər barəsində, məsələn, təsərrüfat, əkin-biçin, məhsul bolluğu və ya qıtlığından, mal-qara üçün qısa ot tədarükündən və müxtəlif söhbətlərdən danışdıqdan sonra çox ehtiyatla filankəsin ailəsindən, onun cavan oğlundan söhbət salır, sonra ən hörmətli ağsaqqal elçi adətən soruşur:

– Sizin də, eşitdiyimə görə, maşallah, Allah saxlasın, cavan qızınız var. Bir qız bir oğlan üçün yaranıb. Bizi filankəs sənə evinə göndərib, qızını öz oğluna almaq və sənə kimi yaxşı adamlar qohum olmaq istəyir və s.

Əgər qızın atası təklifə razı deyilsə, daha artıq ciddi-cəhd olunmur. Qeyd etməliyik ki, bir dəfə sözü rədd olunmuş elçi adətən çox nadir hallarda bir də o evə getməyə cəhd göstərir. Hətta əgər həmin elçi bir daha o evə getsə, bu dəfə artıq hətta qız atası belə ona pis nəzərlə baxır, çox vaxt da «üzlü elçini» evindən qaş-qabaqla yola salır. Qız atası təklifə razı olduqda isə adətən öz arvadını səsləyib, çay istəyir. Bəzən qız atası utandığından və ya gələnlərin ağsaqqallarına ehtiram olaraq aşkar surətdə «razıyam» demir. Süfrəyə şirin çay (və mütləq yalnız şirin çay) qoyulursa, elçilər sevinirlər. Çünki bu razılıq əlamətidir. Bundan sonra ümumi qayda üzrə oğlan evi qıza nişan taxır, müəyyən hədiyyələr göndərir.

Nişan qəbul olunandan sonra, oğlanın atası öz qohum-əqrəbasından bir neçə nəfəri qız evinə nə qədər «başluq» (başluq, Azərbaycan sözüdür) verəcəyini müəyyənləşdirmək üçün danışığlara göndərir. «Başluq» oğlan evinin qız evinə verdiyi xərclikdir. Bu mal, pul və s. şəklində ola bilər.

Deməliyik ki, hətta ən yaxın qohumların arasında da, az da olsa, belə «başluq» vermək adətinə riayət olunur. Əlbəttə, bu halda qohumlar bir-birinə çoxlu güzəşt edirlər. Tatlar arasında əgər biri o

birindən (hətta ən yaxın qohum) başluq almasa, o vaxt hamı bu əməli pisləyir, «qızı qoyun kimi verdi» deyir. Bu birinci növbədə (başluq almamaq) qızı təhqir deməkdir, guya oğlan atası onu başluğa layiq bilmədi deyirlər. Bəzən başluğun miqdarı qızın gətirdiyi cehizdən belə bir neçə dəfə artıq olur. Çox vaxt başluq məsələsində düzəlişməyən valideynlər öz fikirlərindən əl çəkir, qohum olmur. Bəzən də elə olur ki, oğlan atası, necə deyərlər, pişik ikmi belini yerə vurmur, xərc-borc ilə tələb olunan başluq düzəldib verir. Lakin sonra borc içərisində batıb qalır, müflisləşir, maddi çətinliyə düşür. Bu sətirlərin müəllifi bir neçə belə adamlar tanıyır ki, özləri demişkən «qeyrət və namus xətrinə», «əziz oğlunun xətrinə» olan-olmazını satmış, üstelik borc da alıb «oğlum pərt olmasın» deyərək başluq vermiş, sonra uzun müddət kasıblıqla keçinmişdir.

Başqa xalqlarda olduğu kimi, tatlar içərisində də ən geniş yayılmış qohumluq münasibətlərindən biri də yaxın qohumların yenidən calaqlanmasıdır. Belə ki, tatlar arasındakı ümumi fikrə görə, əmi oğlu, əmi qızı, xala oğlu, xala qızı, bibi oğlu, bibi qızının «kəbinini» göydə «mələklər» kəsiblər. Beləliklə, bir-birini sevib-sevmədiyindən asılı olmayaraq bibi qızı dayı oğluna, əmi qızı əmi oğluna və s. ərə verilir. Tatlarda qalan qohum evlənmələr münasibəti bəzi tədqiqatçıların, məs.: S.İ. Bruk və başqalarının dediyi kimi, bu sosial adətin «hər şeydən əvvəl köçəri və yarımköçəri xalqlara məxsus olduğu»¹³¹ tezisini inkar edir və bu adətin qədim dövrlərdən bəri oturaq həyat tərzini keçirən tatlar üçün xarakter olduğunu təsdiq edir. Bu hal çox vaxt həmin yuxarıda qeyd etdiyimiz başluq tələblərinin ağırlığından irəli gəlir. Oğlan atası kənardan qız almağa çox vaxt ehtiyat edir (hətta oğlu sevsə də), çünki ya sözünün rədd olunacağından, ya da başluğun çox olacağından qorxur, yaxın qohumlar isə, qeyd etdiyimiz kimi, həmişə bir-birinə güzəşt edər, razılığa gələ bilərlər. Bir də kənardan qız almağın özü qohum-qardaş arasında, oğlan atası haqqında pis fikir əmələ gətirir. «Özümüzün, qohum-əqrəbamızın bu qədər qızı qalıb, o, isə kənardan birini gətirib çörək verib saxlayır. Yəqin onun üçün biz pis qohum-qardaş» – deyərək, onu məzəmmət edir, ondan gileylənir, bir qayda olaraq ona qarşı münə-

sibətlərini soyudurlar. Elçilərə müsbət cavabı verən tat, heç bir şeyin bahasına, hətta arzusunda olduğu böyük məbləğdə «başluq» xatirinə belə başqa elçilərə müsbət cavab verməz. Belə bir hal bizə məlum deyildir.

Əgər bir nəfər öz qızını verməkdən peşiman olsa, həm də o, peşmançılığı öz xeyrinə tutarlı dəlillərlə sübut edə bilməsə, o zaman dinməz-söyləməz aldığı başlıq xərcini son dənəsinə qədər oğlan evinə qaytarmalıdır. Lakin əgər oğlan atası və ya oğlan öz fikrini dəyişib qız evi ilə qohum olmaqdan imtina etsələr, o zaman qız evi aldığı başlığı qaytarmır. Başlıq qız atasının tutduğu vəzifədən, onun hörmətindən, nüfuzundan, qız nəslinin böyüklüyündən, hətta qızın gözəlliyindən asılı olaraq çox və ya az ola bilər.

Cəsarətlə qeyd etmək olar ki, tatlar arasında hətta 60-70 il qabaq mövcud olmuş evlənmə məsələlərində başlıqdan da böyük və heç bir şeylə düyünü açılmayan əngəl olan təbəqə münasibətləri (xan, bəy, kəndxuda nəslı, rəiyyət, aşığı təbəqə, muzdur və s.) tamamilə ləğv olunmuşdur. İndi ölkədə sosializm prinsiplərinin ləğvi ilə azad bazarın tələblərinə uyğun olaraq təbəqə münasibətləri yenidən bərpa olunacaqdır. Azərbaycanda sahibkar əmələ gəlir, muzdurlar yaranır, varlı-kasıb təbəqəsi formalaşır. Hal-hazırda belə misallara son dərəcə çox təsadüf olunur: böyük bir kolxozun sədri öz qızını çobana, əkinçiyə, məktəb direktoru öz qızını arıyabaxana, dülgərə, dəmirçiyə verir və s. Bunun əksini isə yazmağa dəyməz. Çünki həkim və ya müəllim öz oğluna kefi istədiyini qızı (hətta ən adi bir kolxozçunun qızını) böyük ehtiramla alır. Tatlar arasında mövcud olmuş sinfi (və ya, daha doğrusu, təbəqəvi-mənsəb-nəsilli) barışmazlıq, hörmətsizlik, ehtiramsızlıq köklü surətdə təbəqələrin yeni sosialist münasibətləri, qarşılıqlı ehtiram və hörmətlə əvəz olunmuşdur. İndi daha bir vaxtlar «əsil-nəsəbli» tatlar arasında işlədilən «alçaq təbəqə» (bununla dəmirçi, dülgər, dəllək, zurnaçı və s. sənət sahiblərini adlandırırdılar) ifadəsinə əsla təsadüf olunmur.

İnqilaba qədər belə sənət sahibləri ilə qohum olmaq nisbətən yaxşı ictimai mövqə tutanlar üçün son dərəcə nifrətə səbəb olurdu. Belə sənət sahiblərinə həqarət gözü ilə baxmaq baş-

qa qədim xalqlarda da var idi. Belə ki, qədim yunanlar sənəti ilə pul qazancı gətirən adamlara (Ksenefin fikrincə) məclislərə girməyi qadağan etmişdilər. Aristotel isə onların vətəndaşlıq adı daşımağa belə ixtiyarları olmadığını qeyd etmişdi.

Oğlan evi ilə qız evi toy günü haqqında razılığa gələndən sonra, oğlan evi öz öhdəsinə ağır yük götürmüş olur. O, bütün imkanlarını, qohum-qardaşının köməyini işə salıb toya hazırlıq görür. Oğlan evi hər şeyə dözməyə razıdır, ta ki, bu ağır imtahandan və ağır yük altından qalib çıxsın, üzü ağ olsun. Toy etmək tatlar üçün ən azı üç gün-üç gecə çalib-oyunmaq, yemək-içməkdir. Toya gəlmək hamı üçün azaddır, hətta bir növ məcburidir. Biri o birisinin toyunda iştirak etməsə, ona «xeyirə-şərə yaramaz adam deyirlər». Beləliklə, toya gəlməli olanların siyahısını toy sahibi tutur (məsafənin uzaqlığının dəxli yoxdur, hətta Bakıdan, Quba, Dəvəçi, Xızı və s. uzaq dağ kəndlərinə toya getməyi toy sahibi adi bir şey hesab edir), toydan bir neçə gün qabaq, adətən 20-30 gün əvvəl oğlan atası qoyun kəsir, şam yeməyi hazırlayır, öz qohum-əqrəbasının ailə başçılarını (və ya nümayəndələrini) şama dəvət edir, xərclərini hesablayır, toya çağırılan adamların siyahısını oturanlara elan edir. Tatların arasında bir sıra başqa etnik qrupa aid kəndlərin əhalisindən fərqli olaraq gözəl bir adət vardır. O da budur ki, qohum-əqrəba toy xərcini öz arasında bölməyi özünə borc bilir, yaxud hər vasitə ilə olsa imkanı daxilində kömək edir. Biz toya hazırlıq məclislərinin birində olmuşuq. Bu məclisdə bütün otaq boyu döşəkçələrin üstündə bardaş qurub oturmuş, mütəkkə və ya yastığa söykənmiş qohumlar (burada bir neçə ailə tərəfindən qadınlar da bərabər iştirak edirdilər. Ərləri bu və ya başqa səbəbə görə gələ bilməmişdilər) bütün toy xərcini öz aralarında bölüşdürürlər. Hər kəs öz imkanına görə təklifini verir: kimsə öti (qoyun, mal və s.), kimsə düyüsünü, başqası ununu, o biri qəndini, çayını və s. öhdəsinə alır. Elə buradaca qonaqların adına kim baxacaq, atların arpa-samanını, otunu kim verəcək, hansı tövlədə neçə at bağlanacaq, qonaqlar hansı evlərdə yatacaq, toya çağırılanlara kim xəbər verəcək (tarixini göstərməklə) və s. kimi bütün toyla əlaqədar məsələlər müzakirə olunur, qərar qəbul olunur, hərə öz

evinə gedib payına düşən vəzifəni yerinə yetirməyə başlayır. Beləliklə də, əsl həqiqətdə toy sahibi üçün nisbətən az xərc qalır və işi yüngülləşir. Tatların fikrincə, toyda belə köməklik göstərmək hamı üçün vacibdir, çünki «dünyanın işi borca-borcedur, bu gün səninçün, sabah mənimçün». Toya çağırılmış adamlar göstərilən vaxtda (bə ərsi gal zərəgar – toy carçısının elan etdiyi tarixdə) hər tərəfdən bu kəndə tərəf axışirlar (kimi piyada, kimi atda-eşşəkdə, kimi maşında).

Toy meydanı (mağar, toyxana) adətən toy olan evin yaxınlığında bir rahat çəmənlikdə qurulur, hava yağıntılı olarsa, evin qabağında böyük çadırlar salınır, buna «toyxana» deyirlər, dörd-bucaq şəkildə tirlər uzadılır, çalğıcılar üçün xüsusi yer ayrılır, onun sağ və sol tərəfindən isə son illər daha əziz və hörmətli qonaqlar üçün stullar qoyulur, üstünə döşəkcə salınır, gecə də toyun davam etməsi üçün elektrik işığı olan kəndlərdə xüsusi güclü projektordan istifadə olunur, elektrik işığı olmayan kəndlərdə isə qonum-qonşudan lampa və fanar alınıb düzülüb, hazırlanır. Toya gələn tatlar ən təzə paltarlarını geyinir, bərbəzəyini taxır, qadınlar əllərinə xına qoyur, bəzənib-keçinir, bir tərəfdə dövrə vurub oturlar. Maraqlıdır ki, toy meydanında hamının qarşısında kişi ilə qadın oynadıqları halda hər toyda cinslərin hərəsinin öz yeri vardır, qadınların hamısı topa halında üzü meydana tərəf bir qədər meydandan aralı, kişilər bir az qabaqda özlərinə yer tuturlar. Deməliyəm ki, bu qaydaya indi də bir sıra tat kəndlərində riayət olunur. Çox vaxt qadınların yeri oğlan evinin və ya qonşu damının üstü seçilir. Rəngbərəng paltarlar geyinmiş, başlarına öz yaşından asılı olaraq yaylıq və ya şal bağlamış əli hənalı, ənlikli-kirşanlı tat qadınları və qızları bu toyların yaraşığıdır.

Toya gələnlərin hamısı bir şey gətirməlidir ki, buna «töhfə» deyirlər. Bu belinə müxtəlif rənglər vurulmuş quzu və qoçdan başlamış, şahin quşu kimi qol üstündə oturmuş rəngli xoruza qədər (hətta parça, paltar, zinət və s.) ola bilər. Bundan əlavə, toyda iştirak edənlər son illərdə əmələ gəlmiş, özü də get-gedə azarkəş oyunlarda məbləğ artan kimi çoxalan pullu toy tələblərinə əməl edərək toyda pul xərcləməlidir. Toy sahibinin imkanından asılı olaraq toyda yığılan pul ya çox, ya da az ola bilər. Toyun son

günündə son dəfə yemək yeyən dəstə-dəstə adamların qabağına qırmızı örtüklə örtülmüş padnos və ya nimçə qoyulur. Bu nimçə əvvəl ən hörmətli adamın qabağında tutulur. Çünki o, öz şəxsiyyətinə uyğun olaraq yəqin ki, pulu çox verəcək, beləliklə də bir növ qalanlar üçün də verilən pulun miqdarı məlum olacaq.

Pul verən adamların siyahısı tutulur, verdiyi pulun miqdarı yazılır, pullarla birlikdə toy sahibinə verilir. Həmin yığılan pul onun öz şəxsi malıdır. Bizim ictimai ruhumuza yaraşmayıb şəxsi varlanma kimi pis niyyətə xidmət edən son illər yaranmış bu qaydaya qarşı mübarizə aparmaq hamının borcudur.

Bəzi tat kəndlərində toy üçün çağırılan xanəndə və çalğıcılar (bu əsasən zurnaçılar dəstəsindən ibarət olur, tatlar toy üçün zurnabalabanı başqa musiqi növlərindən daha münasib hesab edirlər) toy sahibinin göndərdiyi adamlar zəhmət haqları barəsində razılığa gəlib əvvəlcədən şərt kəsməlidirlər. Bu şərt müxtəlif şəkildə ola bilər. Bu məsələ ilə əlaqədar olaraq əvvəl başqa bir şeyi qeyd edək. Toyda oynayan adamlara oynayanların qohum-qardaşı, dostu və ümumiyyətlə hər kim istəyirsə, meydana çıxıb əlinə pul verə bilər. Bu verilən pula tatlar «şabaş» deyirlər.

Doğrudan da, əgər bir toyda oynayan adama heç kəs şabaş verməsə, o adam çox pərt olur, utanır. Çünki heç kəs ona sevinc və ya şad (tatca şar) olmaq arzusu əlaməti olan şabaş vermədi. Oynayan adam kefi istədiyi qədər oynaya bilər və o, meydandan çıxmıdıqca musiqini kəsməyə hətta çalğıcıların da ixtiyarı yoxdur. Bu, böyük narazılığa səbəb ola bilər. Belə hal xüsusilə oynayan adamın tərəfdarlarının heysiyyətinə toxunar, onlar bunu nəinki oynayanın, həm də özlərinin ünvanına pis münasibət nümunəsi kimi qiymətləndirirlər. Çalğıcılar yorulub tər töksələr də ya həmin oyun havasını dəfələrlə təzədən təkrar edir, ya da oyun havalərini tez-tez dəyişir, lakin musiqini kəsmirlər. Bu sətirlərin müəllifi keçmiş Qonaqkənd rayonunun (indiki Quba rayonu) tat kəndlərinin birində bir qız ilə oğlanın bir saat qırx beş dəqiqə meydanda süzdüklərini müşahidə etmişdir ki, bu müddət ərzində zurnaçılar dəstəsi göz-qaş işarələri ilə kənardan kömək istəsələr də, musiqini kəsməmiş, tərləri axsa da çalmaqda davam etmişlər.

Oynayanlar öz rəqslərini qurtaran kimi əllərində yığılmış pulu çalğıcıların qabağına atır. Rəqs edən bəzən şabaş almaq üçün dairə boyu oturmuş adamların qabaqlarından keçməyi kifayət bilir, əgər o, birinin qabağında dayanaraq oynamağına davam edərsə, oturmuş adam mütləq ona şabaş verməlidir.

Toy sahibi şabaş barəsində çalğıcı və xanəndələrlə qabaqcadan razılığa gəlməlidir. O, öz çalğıcılarına ya yığılan şabaşı verir, özü müəyyən məbləği təklif edib razılığa gəlir, şabaşı özünə götürür, yaxud da şabaşı onlara verməklə özündən müəyyən məbləğ də üstünə qoyub onları razı salmalıdır. Bütün bu şərtlər barəsində çalğıcılarla müzakirələr aparmağa toy sahibi tərəfindən vəkil olunmuş adam qabaqcadan razılığa gəlib pul məbləği haqqında danışmalıdır. Tat toylarında əsasən içki yerinə çay, şərbət verilir. Son 10-15 ildə tatlər içərisində spirtli içkilərlə toy etəmk də yayılmışdır. Bu məsələdə xoşa gəlməyən cəhət odur ki, toyda içki üçün bir norma yoxdur, kim nə qədər içirsə içsin, toy sahibi öz qonaqlarının arzusunu yerinə yetirməlidir. Ona görə də bəzən cavanlar bundan sui-istifadə edir, çox içir, məst olur, şuluqluq salır, hətta vuruşurlar da. Bu son halda bəzən vuruşanların qohum-əqrəbası da iki dəstəyə bölünür, hər iki tərəf öz adamının haqlı, o birinin haqsız olduğunu sübut etməyə çalışır ki, bu mübahisələr də çox vaxt böyük incikliyə, küssüsməyə, hətta iki dəstənin daşmasına səbəb olur, toyun şadlıq ritmi pozulur. Ona görə də bizcə toy üçün içkilər buraxan ticarət idarələri (əlbəttə, bu təşkilatların satış planı zərərinə olsa da) toyda iştirak edəcək adamların, həm də bunlardan içki içənlərin faizinə uyğun olaraq içki satması faydalı bir tədbir olardı.

Toyun sonunda divara xalça vurulur, yerə də xalça döşənir, meydanın kənarında bəy üçün xüsusi yer hazırlanır. Bəy sağdışı və soldışı ilə musiqi sədalari altında, ətrafdakıların razılıq və sevinc sədalari ilə meydana daxil olur, oynayır. Toydakıların hamısı bəyə şabaş verməyə can atır, çox vaxt bu şabaş bəyin cibinə qoyulur, bu pul ona qalır. Bəzən isə bəy yığılan pulu çalğıcı və xanəndələrin oturduğu döşəkcənin və ya stolun üstünə atır, bu pulu onlara verir. Bəy oynayıb qurtarır, keçib həmin iki nəfərin müşayiəti ilə divara

vurulmuş xalçaya söykənir. Bu zaman onun ən əziz adamları onu öpür, ciblərinə pul qoyur, ən çox pul verənlər isə hamı görsün deyər bəyin papağını qaldırır, həmin pulu onun alınına yapışdırır.

Deməli ki, bu adət yalnız son illərdə, demək olar ki, dəb halına düşmüşdür. Tatların özlərinin dediyinə görə, keçmiş illərdə toyun bu mərhələsində bəyin boynuna qohum-qardaş xələt salmaqla kifayətlənirdilər ki, bu da məcburi deyildi və özlüyündə indi rəvac olmuş pul-şabaşa nisbətən daha dözümlü şəkildir.

Tatların toylarında bəy ilə gəlinin bir yerdə meydana oynamağı son illərə qədər müşahidə olunmurdu. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, məsələn, Qubanın tat kəndlərindən olan Gümür kəndində toyda ilk dəfə olaraq öz gələcək həyat yoldaşı ilə oynayan ali təhsilli zootexnik H.Hacıyev (1952-ci ildə) olmuşdur. Sonralar bəzi qohum-qardaş onun bu hərəkətini bir növ onlara hörmətsizlik kimi qiymətləndirmiş, «bəydən» incimişdilər. Hətta gəlinin atasının da bu əməldən, yəni hamısının qarşısında onun qızı ilə oynamasından xoşu gəlməmişdi. Tat toylarında bəzən, məsələn, Quba rayonunun Afurca, Güləzi, Kunxırt, Xaşı, Dəvəçi rayonunun Zeyvə, Pirəbədil, Bilici, Şamaxının Məlhəm, Dəmirçilər, İsmayilli rayonunun Lahic və s. kəndlərində toy zamanı bir cavan qız toy dairəsində oturmuş cavanlardan birinə ağ suyu və rəngi bir-birindən ayrılan şirin çay verərsə, bu o deməkdir ki, həmin qız bu oğlanla oynamaq istəyir, ona görə ki, qız onu sevir. Əgər oğlan həmin çaydan bir qədər içərək onunla oynayarsa, deməli, ətrafdakılar sözsüz olaraq belə bir şeyi bir-birinə pıçıldayırlar: bu toyda Hüseyn kişinin oğlu ilə Zeynalın qızı bir-birini sevdilər. Tatların adətinə görə, gəlini gətirməyə gedənlərin içərisindən oğlana ən yaxın adam gəlinin belini bağlamalıdır ki, bu da adətən kişilərdən: əmi, ata, dayı, qardaş ola bilər.

Bəy evinə gətirilən gəlin adətən bəzəkli ata minir, yolboyu zurna-qavalla, onu müşayiət edən dəstənin şənlik səsləri ilə gəlir. Gəlinin üzünü indi də hələ bağlıdır. O, başına ağ örtük örtməli, üzünü, ayaqlarını, saçını göstərməməlidir. Əlbəttə, bu hal get-gedə öz yerini daha müasir olan açıq formalara verir. Lakin bu sonuncu hal hələ də az da olsa müşahidə olunur.

Gəlin gətiriləndə qabaqda əlində güzgü tutmuş şəxslə vaxtın gecə və gündüzlüyündən asılı olmayaraq yanan çırağ aparən adam, sonra isə tabaq-tabaq xonçalar, qızın cehizləri, daha sonra gəlinin mindiyi atın yüyənini çəkən adam – cilovkeş gedir. Oğlanın yaxın adamlarından biri gəlini bəy qapısında yerə düşürməlidir. Həmin adam gəлиндən bir hədiyyənin vədəsini aldıqdan sonra onu atdan düşürür. Əvvəl çırağ ilə güzgü evə aparılır. Bu o deməkdir ki, gəlin bu evə güzgü kimi təmiz gəlmiş, bu ailəyə xoşbəxtlik və səadət bəxş etmək üçün bu evi nura qərq edən müqəddəs işiq gətirmişdir. Çırağ günəşin yerdəki nümayəndəsidir. Bu, azərbaycanlılarda olduğu kimi, tatlar arasında da qədim atəşpərəstlik adətlərinin mühafizə olunmasına bir sübutdur. Q.P.Snesaryev haqlı olaraq yazır ki, toy mərasiminin bütün mərhələlərində kəbinin kəsilməsi mərhələsi istisna olmaqla sonrakı din, demək olar heç bir rol oynamır¹³². Ər evinə qədəm qoyan qızın başına xonça-xonça noğul-şəkər səpilir, ayağının altında qurban kəsilir. O, həmin evdə gəlinin ömrünün sonuna qədər yaşamaq arzusunun rəmzi olaraq qapının astanasında qoyulmuş at nalının üstündən adlayıb keçir, bəy otağında taxtın üstündə bardaş qurub üzü örtüklü halda əyləşir. Züfəf vüsəlindən sonra həmin evin damında əvvəlcədən əlində tüfəng hazır dayanmış adam bəyin sağdışının işarəsi ilə qoşa güllə atır. Bu elandır: o deməkdir ki, gəlin üzü ağ çıxmışdır. Yalnız bundan sonra oğlanın və qızın yaxın qohum-qardaşı gəlinin otağına daxil olur (əlbəttə, bəyi onun sağdışı başqa otağa aparmışdır), onu öpür, təbrik edir, qədəmin xoş deyir, onun hənalı barmaqlarını qabaqcadan hazırlanmış şərbətə batırır, ən yaxın adamlar gəlinin şərbətli barmaqlarını yalayır, nisbətən uzaq qohumlar isə onun əlini batırdığı şərbəti piyalələrə töküüb, içir, «bəh-bəh, nə şirindir» – deyər, gəlini tərifləyirlər. Qız adamları züfəf ağını əldən-ələ ötürür, orada olanların hamısına onu göstərməyə çalışırlar. Toy mərasimi oğlan tərəfi adamlarının gəlinin yengəsinə xələt və ya pul hədiyyəsi verməsi ilə qurtarır.

Toy mərasimindən qabaq gəlinin paltarını biçməyə çoxlu uşağı olan yaşlı qadın başlayır. Belə qadınların magik qüvvəsi sonra da davam edir. Belə ki, gəlini ata mindirib bəy evinə göndə-

rərkən belə bir yaşlı və çoxlu törəməsi olan qadının paltarından bir tikə həmin atın yəhərinə bağlayırlar. Gəlinin əyninə paltarı da belə qadın geyindirir. Bəyin evində də bəyi çoxlu uşağı və nəvələri olan yaşlı kişi geyindirir. Bəylik yatağını isə cavan, sağlam, lakin oğlan doğmuş qadın düzəldir. Bütün bunlar tatların əqidəsində övlad artırmaq üçün lazım olan magik qüvvələrə inamın nəticəsindən başqa bir şey deyildir. Bu adətlərdə, heç şübhəsiz, nəsil artırmaq həvəsi və çox yaşamış şəxslərə imitativ magik inam, çoxlu övlada, beləliklə də, böyük bir nəslə sahib olmaq üçün sakral bir qüvvəyə xüsusi etiقاد əsas rol oynayır.

Bir çox xalqlar üçün müştərək olan bu adətlər¹³³, şübhəsiz ki, etnoqrafik cəhətdən diqqəti cəlb etməyə bilmir.

Bəy evinə gedən gəlini ziyankar qüvvələrdən mühafizə edən qüvvə və vasitə gəlinin qabağında gedən lampadır. Lampanın yolda sönməsi yaxşı əlamət sayılmır.

Gəlinin xoşbəxtliyinin düşmənlərindən biri də uşağı olmayan sonsuz qadındır. Tatlar sonsuzluğa heç də təkə Allahın qismətinin nəticəsi kimi deyil, həm də ziyankar və düşmən ruhların həmin qadın bədəninə daxil olması nəticəsi kimi baxırlar. Elə buna görə belə qadınların «çülə»sini (azərbaycanlılardakı çillədir, mənası «qırx» deməkdir) tutur, onu belə bəladan azad etməyə çalışırlar. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, uşağı olmuş qadının da çilləsi – qırxı çıxana qədər ona napak, natəmiz, günahkar gözü ilə baxır, onu ətraf mühitlə təmasdan ayırırlar. Etiqada görə, belə qadınların bədəninə müxtəlif düşmən ruhlar girə bilərlər, onlar da çilləsi çıxmamış qadınla danışan, görüşən, onun qabından xörək yeyən şəxslərə də dərhal keçə bilər¹³⁴.

Elə bu əqidəyə görə də sonsuz qadının gəlinin yolu üstündən keçməsinə yol verməmək üçün, gəlini aparən adamlar xüsusilə diqqətli olmalıdır. Çünki sonsuz qadın gəlinin qabağından yolu keçsə, onun çilləsi alınaraq gəlinə verilmiş kimi sayılır. Lakin təkə bu kiafyət deyil. Gəlin bəy evinə gedərkən düşmənləri onun yolunu ovsunlaya bilər, yolda sehrli cadugərlik tədbirləri görər, beləliklə də, bəylə gəlinin yaxınlığına mane olar, onların arasında məhəbbət əvəzinə, kin-küdurət və nifrət toxumu «səpə bilərlər».

Bunun üçün hər ehtimala qarşı gəlin bəy qapısına çatandan sonra onu iki lampanın arasından keçirirlər. Guya bununla ona yetirilmiş bütün ziyan və pis niyyətli adamların ovsunu öz təsirini itirmiş olur. Gəlin bəy otağına gələndən sonra yengə bəylə gəlinin bütün paltarlarında olan düyünləri açmalıdır. Çünki əqidəyə görə onların paltarlarındakı bu və ya başqa bir hissəsini çilləsi olan qadın, uşağa olmayan kişi və ya qadın, ümumiyyətlə, bu ailəyə pis münasibət bəsləyən bir şəxs xəlvətdən bu və ya başqa bir niyyətlə onların paltarlarında düyün ata bilər. Bu düyünlər mütləq açılmalıdır ki, təzə evlənənlərdən bəd niyyətlər, pis arzular uzaq olsun, onların paltarlarında düyünlənmiş gizli ruh və ya cinlər çıxıb getsinlər. Bu ailənin bədxahları tərəfindən eyni məqsədlə paslı qıfıl da açarlanıb bəy evinin yaxınlığında və ya həтта qapısının ağzında basdırıla bilər. Ona görə də bəylə gəlinin züfəf gecəsindən qabaq həmin «qıfıl tapılıb açılmalıdır». Onun tapılmasını isə adətən kəndin falçı qadını öz öhtəsinə götürür.

Tatların əqidəsində olan bu adət və inamlar nəinki təkcə onlara yaxın olan xalqlara, həтта ərəzi və mənşəcə çox uzaq olan xalqlara da aiddir. İbtidai insan şüuruna, gözə görünməz magik qüvvələrə inanan insanların düşüncəsinə xas olan bu inam və adətlər, demək olar ki, bəşəridir, bütün xalqlara məxsusdur. Belə ki, düyümün və açarlanmış qıfılın magik qüvvəsi təsirindən xüsusi bəhs edən D.Frezer Avropa xalqlarında bu inamdan danışarkən yazır: «Orta əsrlərdən, VIII əsrə qədər Avropada sanki ümumi bir inam hökm sürürdü ki, guya kəbinin xoşbəxtliyinə aşağıdakı şəkildə mane olmaq olardı: toy zamanı qıfılı açarlayıb, yaxud kəndiri düyünləyib suya atmaq yolu ilə. Nə qədər ki, qıfıl və düyün tapılıb açılmayıb, kəbin kəsdirənlərin bir-birinə yaxınlaşması heç cürə mümkün deyildir»¹³⁵.

Bir çox tat ailələrində indi də bu magik qüvvəyə inam hələ də qalır və məişətdə müəyyən rol oynayır.

Tat toylarının əksəriyyəti pəhləvanların güləşməsi ilə bitir. Toy sahibi güləşmənin qalibi üçün «xonça» adlanan hədiyyə hazırlayır. Bu xonça içində yağlı təndir çörək, halva şimiyyat, adətən qızardılmış toyuq, meyvəcatdan, qırmızı rəngə boyanmış bir

neçə bişmiş yumurta olan tabaqdan ibarət olur. Toy sahibinin səxavətindən asılı olaraq bu tabağın üstünə toxunma yun corab, yaxud köynək və ya parça da qoyulur. Bu «xələt» adlanır. Xonça musiqi sədələri altında meydanın ortasına gətirilir. Bu müddət cənqi çalınır, sonra xonçaya sahib olmaq istəyən pəhləvan qurşağa qədər soyunub şalvarını çırmalayır. Meydana girib dövrə vurur, bir kənardan diz üstə sürünüb xonçaya tərəf gedir. Xonçanın yanında diz çöküb onu öpür, sonra alnını xonçaya vurur, yenə də dövrə vurub rəqib gözləyir. Bir güləşmənin qalibi hələ xonçaya sahib ola bilmir, yenə də çıxan olsa qalib onunla güləşməlidir. Bu o qədər təkrar olunur ki, rəqib qalmasın. Sonuncu qalib gələn alqış sədələri altında xonçanı götürüb meydandan çıxır.

Həтта ən kasıb tat belə qavallı-zurnalı toy etməyə cəhd edir, çünki toy etmədən evlənmək bir növ kasıblıq əlaməti sayılır, camaat isə belə toyu «kor toy» adlandırır, onun haqqında danışanda dodaq büzür, gəlin və bəyin adına çoxlu rəvayət və fərziyyələr yaradır, qızın təmiz çıxmasına şübhə edirlər. Ona görə də belə sözbətdən yaxa qurtarmaq üçün hər bir tat borca girsə də səs-küylü toy edir.

Keçmişdə təzə evlənənlərin kəbini kənd mollası tərəfindən oxunur, kəbin kəsirmək üçün qızın olması belə zəruri sayılmırdı. Tat qızları adından razılığı onların ata-anası verir, qızlarının həmin adama getmək istəyib-istəmədiyini çox vaxt soruşmurdular. Beləliklə də, həmin qız istəmədiyi adama ərə gedərək ömrünün sonuna qədər qul kimi yaşayırdı.

Sovet hakimiyyəti illərində, xüsusilə Vətən müharibəsindən sonrakı illərdə tatların da nikahlanma prosesi qanuniləşdi, dövlət qanunları əsasında aparıldı, vətəndaşlıq qeydiyyatı məcburi oldu.

Lakin qeyd etməliyəm ki, bu məsələdə hələ də bir sıra tat kəndlərində ciddi nöqsanlara yol verilir. Qanun üzrə hələ həddibüluğa çatmamış qızların ZAQS idarələrində yaşının artıq yazılması, yaxud hələ qanunla, dövlət yolu ilə kəbini kəsilməmiş cavanların toy edib evlənməsi, icbari təhsilə riayət etməyərək, nişanlanmış qızları məktəbdən çıxarıb evdə oturtmaq hallarına hələ də təsadüf olunur.

Gəlin ər evinə özü ilə bərabər cehiz gətirir. Bu cehizi tatlar adətən qız anadan olandan onun üçün tədricən hazırlayırlar. Tat qızlarının, demək olar ki, hamısı xalça toxumaq, parça üzərinə müxtəlif naxışlar salmaq, paltar tikmək, corab hörmək kimi işləri çox böyük səliqə ilə bacarır, tədricən bu və ya başqa bir şeyi toxuyub öz cehizi üçün yığır. Qız böyüyəndə onun qohum-qardaşı cehizinin çatışmayan hissələrini doldurur, təkmilləşdirirlər. Cehizə ailə üçün lazım olan ən zəruri şeylər daxil olunur. Lakin cehiz özü bir adət olaraq dövrün, ailənin müasir tələbatı ilə uyğunlaşır. Beləliklə, artıq cehizin də tatların məişətində hələ də dərin kök salmış bu tarixi adətin, bu yazılmamış məişət qanununun ictimai mahiyyəti də dəyişir.

Keçmişdə tat qızları ər evinə qədəm qoyan gündən onun gətirdiyi cehiz oğlanın xüsusi malına çevrilirdi. Ər nə istəsə həmin şeylərlə edə bilərdi: satmaq, bağışlamaq, işlətmək, yemək və s. yalnız onun ixtiyarında idi. Keçmiş illərdə cehizin miqdarı heç yerdə rəsmi şəkildə öz əksini tapmırdı. Qızın apardığı cehizi yalnız bir neçə şahid görürdü ki, onlara da qızının cehizini adətən qızın ata-anası göstərirdi. Son illərdə isə bu iş yeni bir forma şəklini almışdır. Oğlan evi ilə qız evi öz aralarında qeyri-rəsmi bir akt bağlayır, cehizi təşkil edən əşyaların siyahısını tərtib edir¹³⁶, hər əşyanın müasir qiymətini yazır, ümumi qiyməti cəmləyirlər ki, bu sənədi də «verdim» qrafasında qız evinin nümayəndəsi (adı və familyası ilə), «aldım» qrafasında isə oğlan evinin nümayəndəsi (adı və familyası ilə) imzalayır, tarix yazılır və tamamilə hüquqi formaya uyğun olaraq qeyd edilir ki, «bu sənəd 2 nüsxədən ibarət tərtib olundu. Bir nüsxəsi qız evində qaldı, o biri nüsxəsi isə oğlan evinə verildi, həm də hər ikisinin məzmunu eynidir və eyni qüvvəyə malikdir».

Belə bir rəsmi aktın evlənənlər arasında olması, bizcə, tamamilə faydalıdır. Çünki sənədsiz verilmiş cehizi ər tədricən xərcləyir və ya mənimsəyir, sonra isə bu və ya başqa səbəbə görə öz arvadını boşadıqda, yaxud arvad boşandıqda gətirdiyi cehizdən heç bir şey özü ilə apara birmir (yaxud ər vermir), ona görə də ərindən ayrılmış bəzi qadınlar ilk vaxtlar təsərrüfat və maddi çətinliyə düşər olurlar. Onların əlində isə bu ailəyə özü ilə nə gətirdiyini

sübut edə biləcək heç bir sənəd yoxdur. Bizcə, özü ilə mütləq cehiz aparan qızlar (hər halda bu adət indi də tatlar arasında – həm də nəinki tək-cə tatlar arasında, xüsusilə kənd yerlərində, həm də şəhər yerlərində geniş surətdə qaldığı halda) özlərində həmin cehiz haqqında sənəd saxlamalıdılar. Bu məsələ ilə ZAQS idarələri kəbin kəsərkən maraqlanmalıdır. ZAQS idarəsi qızın cehiz aparıb-aparmayacağı arzusundan asılı olaraq cehiz aparanlardan biri siyahı istəyib onu rəsmi möhürlə təsdiq etsəydi, bəlkə də məqsədəuyğun olardı. Bu işi qızın yaşadığı kəndin kənd soveti idarəsi də edə bilər.

Tat qadınları çox işgüzar və zəhmətsevəndirlər. Onlar yalnız öz zəhmətləri ilə kişilər arasında özlərinə hörmət qazandıra bilmişlər. Bununla belə lakin yenə də tat qadınlarının bəzən şəxsi azadlığı hüququna toxunma halları bir sıra tat kəndlərində və ailələrdə özünü göstərir. Belə ailələrdə tat qadınları və qızlarının bəzən məhəbbətə, yaxşı münasibətə, sevilməyə ehtiyacı vardır. Atasının, ərinin, qardaşının qarşısında tam aciz, haqsızdır, danışmağa, öz fikrini deməyə haqqı yoxdur və ya qorxur. Əlbəttə, bu hal bütün tatlar üçün ümumi bir hal deyildir, istisna hallarını təşkil edir. Lakin hər halda qadına keçmişin bu mənfur qalığının töküntüləri olan bu məsələyə kənd sovet idarələri, ictimai təşkilatlar xüsusi diqqət yetirməlidirlər.

Göstərdiyimiz kimi, tat qadınları son dərəcə əməksevərdirlər, onlar kişilərlə bərabər dövlət idarələrində, kolxozlarda bütün günü zəhmət çəkməklə yanaşı, ailənin ağır yükünü çiyinlərində daşıyırlar. Tat kişiləri səhər yeməyini yeyib, məsələn, kolxoz işinə gedir, axşam isə evə qayıdanda öz işini bu günlük bitmiş hesab edir. Qadınlar isə, xüsusilə kənd yerlərində səhər sübhədən durmalı, heyvanları sağmalı, südü qaynatmalıdırlar. O, qatıq qoyur, həm də səhər naharı hazırlayır, uşaqların paltarı, nəhrə çalxalamaq, pendir tutmaq, yağ duzlamaq, motala tökmək, çörək, xörək bişirmək və s. ilə məşğul olur. Hamı kolxoz işinə çıxarkən o da gedir, bütün günü işləyir, axşam evə qayıdandan sonra isə ev, təsərrüfat üçün vacib olan işlərlə məşğul olur, hamını rahatlayandan sonra isə yun darayır, sap əyirir, taxıl ələyir, sap rəngləyir, fərş, palaz, xalça, at yəhəri xalçası, cecim toxuyur və s. Onlar öz zəhmətləri ilə bütün

ailə işlərinin öhdəsindən gələ bilirlər. Bu işlərdə isə kişilər qadınlara az kömək edirlər.

Tatlar arasında keçmişdə çox arvadlılıq az yayılmışdı. İki, üç, dörd arvad almaq istisna hallar daşıyır. Evlənmə zamanı qadınla kişi arasında olan yaş fərqi nəzərdə tutulmurdu. Belə hallar olurdu ki, iki arvadı olan 70 yaşlı tat kişinin arvadlarından birinin 60, o birinin isə 16 yaşı ola bilərdi və bu heç də təəccübə səbəb olmazdı. Qeyd etməliyik ki, tarixən tatlar çoxarvadlılığı bir məişət norması kimi heç də genişləndirməmiş, əksinə onu tədricən özlərindən uzaqlaşdırmışlar.

Bizə məlum olan bir çox tat kəndlərinin hər birində bir, iki nəfərdən çox arvadlı kişi olmamışdır. Hətta bəzi kəndlərdə isə bir dənə də çoxarvadlı kişiye rast gəlmək olmazmış. Başqa xalqlarda və etnik qruplarda təsadüf olunan keçmişdə geniş yayılmış çoxarvadlılığa tatlar rəğbət bəsləməmişlər. Tatların adətinə görə ikinci arvadı almaq istəyən kişi öz arvadının razılığını almalıdır ki, bu da tatları bu məsələyə münasibətinə görə öz qonşuları olan başqa etnik qruplardan fərqləndirir. Arvad öz ərinin evlənməsinə o zaman razılıq verirdi ki, buna ciddi səbəb olsun. Adətən nəslə artırmağa qabiliyyəti olmayan tat qadınlarının özləri öz ərləri üçün münasib qadın və ya qız almağa səy göstərir, özlərinin ikinci toyuna tədarük görər, hazırlaşardılar. Yalnız belə hallarda (məsələn, ərə gələndən sonra şikəst olduqda, uzun illər xəstə yatdıqda və s.) tat kişiləri öz əvvəlki arvadlarının xahişi və razılığı ilə ikinci dəfə evlənidilər. Elə buna görə də hətta yaşlı tat nəslə içərisində indi də çoxarvadlılığa son dərəcə az təsadüf olunur. Göründüyü kimi, bu məsələdə tatların adəti İslam dinində icazə verilən geniş yayılmış çoxarvadlılıqdan fərqlənir. Çoxarvadlılıq ərəb ölkələrinin özündə də fərqlidir. Bəzi ərəb ölkələrində əksər müsəlman ölkələrindən fərqli olaraq, məsələn, Yəmən Xalq Demokratik Respublikasında ikiarvadlılığa istisna hallarda (birinci arvad xəstə olduqda və s.), Tunisdə isə heç bir halda icazə verilmir¹³⁷.

Ərləri ölən tat qadınlarının əksəriyyəti adət üzrə ərə getmir, dul qalmağı üstün tuturlar. Bu öz ərinin məhəbbətinə olan hörmətinin nişanəsidir. Əri ölmüş qadını əgər ölənin qardaşı almaq

istəsə, bu onun haqqıdır. Bununla da tatların fikrincə, ölən qardaşın namusuna başqalarının təcavüz etməsinin qarşısı alınmış olur. Xüsusilə bu o vaxt daha vacib sayılır ki, ölən qardaşın uşaqları qalsın. Tatlara görə, qeyrəti olan qardaş öz qardaşı uşaqlarının başqa adamın əlinə baxmasına razı olmaz, o, öz dul qardaşı arvadını almalı, onun uşaqlarını da saxlamalıdır.

Tatların bu və bundan sonra qeyd edəcəyimiz bir sıra adətləri, ailə-məişət qaydaları və normaları başqa məişət və mədəni məsələlərlə birlikdə bir sıra müəlliflər tərəfindən bu və ya başqa etnik və lingvistik məsələ ilə əlaqədar qismən toxunulsa da geniş işıqlandırılmamışdır. Məlumdur ki, bu məsələlərə ilk növbədə o şəxslər toxunmuşlar ki, onlar yerli əhalinin həyatı, adət-ənənələri ilə əsla tanış deyildilər. Bu məsələlərdə «ekzotikaya» aludə olan bir neçə alim və ya səyyahı (çox vaxt da hökumət idarələrinin tapşırığı və sanksiyası ilə) yeni bir şey demək, naməlum faktlarla qarşılaşmaq ehtirası müəyyən rol oynasa da, çar Rusiyasının iqtisadi, inzibati və hərbi idarələrinin strateji əhəmiyyət nöqtəyindən bu və ya başqa yerin ilk növbədə tədqiq olunması prinsipi əsas rol oynamışdı. Məsələn, İsmayılı rayonunun uzaq dağ kəndlərindən olan, həm də ətraf kəndlərlə və ovalıq-düzənliklərlə yaxın keçmişə qədər yalnız təkə bir at və ya qatırın gedə biləcəyi və əsasən çarvadarların gedib-gəldiyi bir dağ cıdırı ilə əlaqəsi olan Lahıc kəndinin əhalisinin ləhcəsi, adət və ənənələri başqa tatlara nisbətən geniş öyrənilmişdir. Bu da, şübhəsiz, onunla izah olunur ki, Lahıc kəndinin coğrafi mövqeyi elədir ki, bu kənd Kiçik Qafqaz dağ silsiləsinin yüksək təpələrinin birində yerləşərək münasib üstünlük şəraitindədir. Bu kəndi aşmaqla həm Şamaxı-Bakıya, həm də Xaçmaz, Dəvəçi, Quba, oradan da hətta düz Baba dağına qədər rahat getmək olar.

Məlumdur ki, rus imperiyasının Qafqazdakı, o cümlədən Azərbaycandakı siyasəti ən əvvəl hərbi-strateji məqsəd güdürdü¹³⁸. Məhz buna görə də rus hakim dairələrinin Qafqazdakı ilk addımları hərbi müdafiə məqsədləri yerinə yetirmək istiqamətində atılmışdır. Burada ilk tədbirlər kimi rus hökumətinin Qafqazda, o cümlədən Zaqafqaziyada yeritdiyi siyasətinin əsasında iqtisadi

siyasətdən, yəni iqtisadi problemləri həll etməyə yönəldilmiş iqtisadi tədbirlərdən danışmaq olmaz.

Belə olduqda məlumdur ki, Lahıç kəndinin belə münasib coğrafi şəraiti Azərbaycanda olan rus hərbi komandanlığını strateji nöqtəyi-nəzərdən cəlb etməyə bilməzdi. Bunun üçün isə bu kənd əhalisinin adət və ənənələri ilə tanış olmaq, bir növ onların, necə deyirlər, «zəif damarını» tutmaq lazım idi.

Məhz ona görə də ilk növbədə Lahıç tatları diqqəti cəlb etdi və onların etnoqrafik tədqiqi sahəsində qismən əhəmiyyətli iş görüldü¹³⁹. Bu sözü, məsələn, düzənliklərdə, yolların kənarında, dağ ətəklərində yaşayan Abşeron, Şamaxı, Quba, Dəvəçi rayonlarında yaşayan tatlar haqqında heç də demək olmaz.

Tatlar haqqında yazılmış bu və ya başqa qeydlərdə onların adət və ənənələri sadəcə sadalama yolu ilə gedir və burada etnoqrafik ümumiləşdirmələr olunmurdu. Belə ümumiləşdirmələr isə lazım idi. Məsələn, təkcə bunu demək kifayətdir ki, əvvəldə göstərdiyimiz tatların qızı vermək üçün tələb olunan başlıq almaq məsələsi, şübhəsiz ki, qızın alınmış-satılmasından başqa bir şey deyildir. Bu patriarxal qohumluq münasibətlərinin təzahürüdür ki, bu da əşya-pul təsərrüfat formasından doğan amildir.

Şübhə yoxdur ki, tatların da ailə-nikah məsələsi tarixi materializmin möhkəm fundamenti əsasında öyrənilməlidir: tatların ailə məsələsi sosial-iqtisadi faktorlarla sıx əlaqədə tədqiq olunmalıdır. Ailə məsələsinə indi sadəcə olaraq statistik nöqtəyi-nəzərdən baxmaq olmaz. Bu məsələyə ümumi ictimai inkişaf mərhələləri nəzərindən baxmaq lazımdır. Azərbaycanda yaşayan tatların ailə məsələsinin tədqiqi müntəzəm surətdə aparılmalıdır. Bu işlə nəinki təkcə Bakıda, hətta rayon mərkəzlərində də məşğul olmaq lazımdır. Bəzən hətta orta məktəblərin humanitar fənn müəllimlərinin yaşadığı yerin ailə-məişət münasibətlərini (nəinki təkcə bunu, həm də tarixi, toponimikası, şivələri və s.-ni) öyrənməyə cəlb etmək və uzun müddətli ardıcıl etnoqrafik müşahidələrin nəticəsini mərkəzləşdirərək ümumiləşdirmək lazımdır. Bu tədbir ailə münasibətlərində əmələ gələn müasir dəyişiklikləri təhlil etmək üçün əhəmiyyətli fayda verərdi.

Tatlar içərisində qız qaçırılması hallarına bu gün belə təsadüf olunur. Bu məsələyə müxtəlif etnoqrafların münasibəti də müxtəlifdir. Evlənmənin bu formasının çox qədim dövrlərdən mövcud olduğunu qeyd edənlər də vardır və onun, məsələn, evlənmənin kalım vermə formasından qədim olduğunu göstərir, evlənmənin bu formasını məişətin müxtəlif təsərrüfat-iqtisadi formalarına aid edirlər¹⁴⁰.

Tatlar qız qaçırma məsələsinə heç də fəvqəladə bir hadisə kimi baxmırlar. Keçmişdə qız qaçırma adəti tatlar arasında geniş yayılmışdı¹⁴¹. Əgər qızla oğlan bir-biri ilə razılığa gələrək evlənmək istəyirlərsə, onlar qoşulub qaçırırlar. Bu forma o vaxt qəbul olunur ki, oğlan tələb olunan «başlıq» vermək imkanına malik deyil, yaxud qızın da el adəti ilə yaxşı, «varlı» cehiz gətirməyə qüdrəti çatmır. Bu səbəblərdən biri təklikdə və ya hər ikisi birlikdə qız qaçırılması üçün səbəb ola bilər.

Maraqlıdır ki, tatlar göstərdiyimiz kimi belə evlənmə formasına heç də təhqir və ya biabırçılıq kimi deyil, məsələn, qazax, türkmən, özbək və s. xalqlarda böyük fəvqəladə hadisə kimi baxıldığı halda buna çox soyuqqanlı yanaşırlar. Əgər tatlarda bu müəyyən qəzəb və etiraz yaradırsa, bu yalnız formal və müvəqqəti xarakter daşıyır. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, bəzən hətta qızın atası, anası belə öz qızını qaçırmaq istəyən oğlana əməli köməklik göstərir, vaxt təyin edir, qızın harada gözləyəcəyini və s. oğlana xəbər verirlər. Çünki bu halda qızın atası da cehiz vermək, ailənin ehtiyat mənbələri hesabına el adətilə «qeyrət xatirində» üç gün, üç gecə toy etmək üçün lazım olan xərclərdən azad olur.

Məhz bu nöqtəyi-nəzərdən cəsarətlə demək olar ki, heç də evlənmənin qız qaçırma forması qızı alıb-satmaq vasitəsi olan «başlıq» formasından qədim deyildir. Əksinə, evlənmənin bu forması matriarxal ailə formasından (kişi öz evləndiyi qadının evinə, yurduna köçür, özü ilə də bəzi təsərrüfat və ev əşyalarını qadının evinə gətirir) sonra əmələ gəlmiş patriarxal ailənin (matriarxal formanın əksi) «kalım xərçisi» (yaxud «başlıq») adlanan satılma formasından sonra əmələ gəlmişdir. Çünki evlənmək istəyən cavanlar kalım xərcinin hamısını verə bilməyəcəyi, bunun üçün

heç bir imkan olmadığı qənaətinə gələndən sonra belə bir tədbirə əl atmağa məcbur olmuşlar ki, beləliklə evlənmənin yeni forması da əmələ gəlmişdir. Qeyd etməliyəm ki, zahirən tatlarda da (hətta məxfi şəkildə atanın köməyi ilə bu əməl icra olunduğu halda da) qız qaçırılması qızı qaçırılan ailənin, qohum-qardaşın «qanını qaraldır», onlar «qəzəblənir», oğlan tərəfini «cavab verməyə çağırırlar». Tatların söylədiyinə görə, keçmişdə qız qaçırıldıqdan sonra oğlanın adamları qaçırmanın müqabilində müəyyən xərc verib barışırdılar. Lakin sonralar bu yalnız tərəflərin barışması ilə bitirdi ki, bu da əsasən ümumi hal təşkil edirdi. Ailənin razılığı olmadan qoşulub qaçan qızların ataları bəzən bir neçə ay cavanlardan «küsülü» qalmaqla kifayətlənir, sonra barışırlar. Lakin bu gün belə uzun illər ərzində qızı və kürəkəni ilə barışmayan «təəssübkeş» atalara təsadüf etmək olar.

Qeyd etməliyəm ki, şübhəsiz bu halda da, yəni qız qaçırılmasında da ölkə qanunlarının tələblərinə riayət olunur, vətəndaşların vəziyyətini qeydə alma idarələrində qanuni kəbin kəsiləndən sonra sevdiyi oğlanla qoşulub qaçan qız ailə həyatı qurmaq ixtiyarı əldə etmiş olur.

Qızın razılığı olmadan onu götürüb qaçmaq hallarına tatlarda çox nadir halda təsadüf olunur. Belə hal qanun üzrə son dərəcə bərk cəzalandırılır. İnkilabdan əvvəl belə hallara yalnız o zaman təsadüf olunurdu ki, bu düşmənçilik məqsədilə olunsun, şübhəsiz, bu halda qızın adamları onlara dəyən namus ləkəsini qan ilə yuyardılar və bir kəndlə o biri kənd arasında tufəng-xəncər davası düşərdi. Hal-hazırda bu hal tamamilə aradan çıxmışdır.

Beləliklə, qız qaçırma formasının özü də mahiyyət etibarilə dəyişilmişdir. Bu forma, şübhəsiz, qızı alıb-satma forması olan «başlıq» sistemini aradan çıxarmaqdadır.

Tatlar içərisində qədim maternitet (ana tərəfinin hakim rolu) formasını hələ də mühafizə edən amillərdən biri ana qardaşının – dayının qız üzərində olan təsiridir. Hətta ata öz qızını birinə əvə vermək istədikdə də əksərən dayının etirazı və ya şəxsi əqidəsi bu məsələdə mühüm rol oynaya bilir.

Tatlara görə, nişanlı oğlan öz sevgilisi ilə evlənməyə qədər gizli görüşməyə cəhd etməməlidir. Hər halda belə şey göstərən nişanlı oğlan qız adamlarının gözüne sataşmamağa çalışır. Keçmişdə belə bir cəhdin üstündə oğlanın nişanını geri qaytarmaq halı adi bir şey sayılırdı. Müasir tatlarda isə buna riayət olunmur (keçmişdə belə hallarda təkcə gizli görüşə görə nişan geri qaytarıldıqda iki nəsil arasında ixtilaf yaranır, hətta düşmənçilik və qisas alma düşərdi), tat cavanları hətta qocaların etirazına və narazılığına baxmayaraq yenə də görüş təyin edir, kənddən kənara çıxır, bağlarda-bağçalarda sevişir, öz məhəbbətlərini bir-birinə izhar edir, heç kəsdən də qorxmurlar. Çünki onlar yaxşı bilirlər ki, indiki şəraitdə bütün respublikada, hətta ən ucqar yerlərdə belə kişi ilə qadının hüququ birdir, bilirlər ki, mövcud qanunlar tatların da arxasında möhkəm durmuşdur və onların qanuni hüquqlarını müdafiə edir.

Tatların adətinə görə ərə getmiş qız ən azı qırx gün, ən çoxu isə bir il toydan sonra öz ata-anasının evinə qonaq gəlməlidir. Bu yalnız məhz qonaq getmək, ata evində bir daha ona hörmət göstərilmək üçün qəbul olunmuşdur. Özü də ata evi öz qızını dəvət edəndən sonra, gəlin öz atası evinə qonaq gedə bilər. Bu, bir sıra xalqlarda, məsələn, tacik və özbəklərdə, türkmən və qazaxlarda olan və kalım almaq üçün düşünülmüş «kaytarma» (qızın evləndəndən sonra ata evinə qaytarılması) formasında¹⁴² tamamilə fərqlənir. Tat qadını «ata evinə ayaqcağıya getmək» adlanan bu mərasimi yerinə yetirdikdə, o, ərə evindən qohum-qardaşı, ata-anasını, qonşuları və s. üçün hədiyyələr aparır, onlara paylayır. Adətən 10-15 gün davam edən bu ata-ana ilə görüş günlərinə qadının ata tərəfinin bütün yaxın və bəzən də hətta nisbətən uzaq qohumları onu qonaq çağırır, süfrə açır, onun ayağının altında heyvan kəsirlər (qoyun, quzu, keçi, hətta toyuq, cücə də kəsilə bilər), qonaq çağırılan qadın ata qohumlarının evinə qonaq getdikdə də özü ilə hədiyyələr aparır. Qonaq getdiyi evin ailə üzvlərinə paylayır, qonaqlıqdan sonra isə onun ata-ana qohumları da cavan gəlinə hədiyyələr verirlər. Müəyyən müddət ata evində qonaq qalan qadın ərə evinə qayıtdıqda özü ilə heç bir şey gətirməyə də bilər. Adətən, o, ata-ana qohumlarının ona verdiyi

hədiyyələri özü ilə ər evinə gətirir və onları da öz növbəsində ərinin qohumlarına paylayır. Orta Asiya xalqlarında keçmişdə geniş yayılmış kalım almanın («kaytarma» formasından fərqli olaraq təzə ərə getmiş tat qadının ata-ana ilə görüşə getmək mərasimi ata evinin və ya ər evinin) əlavə qazanc mənbəyi deyildir.

Tatların toy adətlərində özbək, qazax, qırğız, tacik və s. xalqlarda təsadüf olunan toyun qız evində keçirilməsi adəti müşahidə olunmur. Məlum olduğu kimi, bu toyun adətinə bəzi tədqiqatçılar nikahın keçmişdə mövcud olmuş matrilokal qaydası qalığı kimi baxırlar. Tatlarda isə əksinə patrilokal münasibət güclü olduğu üçün, əsl və böyük toy yalnız oğlanın evində olur. Əlbəttə, qız gəlin gedənə qədər qız evində kiçik bir məclis düzəlir ki, bu heç də yuxarıda göstərdiyim xalqlarda olan qız toyu ilə eynilik təşkil etmir. Tatlarda adətən bir gecəlik qonaqlıq olan bu məclis əslində qızın qohum-əqrəbasının onunla xudahafizləşməsi və onu təbrik etməsi üçün təşkil olunan məclis xarakteri daşıyır. Tatların adətinə görə nişanlı olan oğlan öz sevgilisilə evlənməyə qədər nişanlısının ata-anasından qaçmalı, onları görəni kimi gizlənməlidir. Kürəkənlə qızın valideynləri arasında olan bu münasibətdə də matrilokal nikahın qalıqlarını görmək mümkündür. Lakin maraqlıdır ki, qız da həm ərə gələndə qədər, həm də ər evinə köçəndən sonra uzun müddət qayınatasından və qayınanasından (xüsusilə birincidən) qaçıb gizlənməli, gözünə görünməməlidir. Bu məsələdə qadın kişiyyə nisbətən daha arxaıkdir. Bizcə, bu adətdə də birincinin əksinə olaraq nikahın patrilokal şəklinin qalıqlarını görmək olar.

Maternitet adətlərin qalığı kimi tatlar arasında ananın qardaşı qızı ilə (yəni dayısı qızı ilə) evlənmək halını da göstərmək olar. Əvvəldə göstərdiyimiz kimi, dayı qızı ilə xala oğlunun evlənməsi halına xüsusi qiymət verilir. Bununla da həmin əməldə ana nəslinə olan hörmət və ehtiram, ona üstünlük vermək misalını görmək olar. Çünki dayı öz bacısı uşaqlarına ən yaxındır, onlarla oynayıb əylənmiş, tez-tez onlara hədiyyələr gətirmiş, ailənin (öz bacısının və uşaqlarının) qayğısına qalmışdır, onların «qanuni» (qohumluq adətləri nöqtəyi-nəzərindən) qəyyumlarıdır, bacısı uşağının toyunda yaxından iştirak edir, qızı almaq üçün verilmiş

(«başlıqdan») ən yaxşı və qiymətli pay dayıya düşmüşdür və s. Bütün bu hallar ana tərəfinə göstərilən ehtiram və ona üstünlük üçün kifayət qədər əsas verir ki, bu da nikahın maternitet qalığından başqa bir şey deyildir. Məlumdur ki, nikahın bu forması qohumluq münasibət və əlaqəsində olan şəxslərin evlənməsini qadağan edən islam şəriəti qaydalarına ¹⁴³ ziddir, bu evlənmə forması tatlarda islamdan əvvəlki dövrə aiddir.

Tat toylarında (hətta toydan çox illər sonra da) bəyin (yəni evlənən oğlanın) yaxın yoldaşlarına həm oğlan tərəfinin, həm də qız tərəfinin adamları xüsusi hörmət göstərir, onları ən şərəfli yerdə oturdur, çox vaxt isə onlar üçün oğlanın gəlin otağında (yaxud bəy otağında) süfrə açılır, onlara ən yaxşı yeməklər verilir, oğlan və qız adamlarından hədiyyələr alırlar. Qeyd etdiyimiz kimi, oğlanın sağ və sol müdafiəçiləri də (sağdış və soldış) onlar təyin olunurlar. Bizcə, bu məsələdə nikahın ən qədim formalarından olan qrup halında evlənmə nişanələrini axtarmaq olar¹⁴⁴.

Tatların məişətində, ailə, nikah adətlərində forma və keyfiyyət dəyişikliklərinin baş verdiyi şübhəsizdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, keçmiş adət və ənənələr hələ də öz güclü təsirini tat ailəsi üzərində saxlamaqdadır. Bəzən forma dəyişikliyi heç də məzmun dəyişikliyi demək deyildir. Əgər indi bəzi tatlar qızı ərə vermək üçün başlıq almağı köhnəlik və geriliyin qalığı hesab edərək başlıq formasını oğlan tərəfindən qiymətli hədiyyələr almaqla əvəz etmişsə, bu əslində həmin başlığın dəyişmiş şəklidir, daha doğrusu, başlığın mədəni formasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bəzən qızı hədiyyə ilə satmaq formasının ümumi dəyəri başlıq tələblərinin qiymətindən də artıq olur. Hələ də tatlarda, qeyd etdiyimiz kimi, atanın qadın, qız və oğlanlarının üzərində patriarxal təsiri güclüdür. Bununla belə tat ailəsində qadınların rolu müasir ailə səviyyəsinə yüksəlməkdə, ailənin bu yeni keyfiyyətinin xeyrinə artmaqdadır. Getdikcə qadının ailə və təsərrüfatda rolu artır. Tat qadınları daha çox yardımçı əməyə cəlb olunur ki, bu da tat qadınlarını kişinin mütləq təsiri altından azad edir. Qadın indi kişi ilə bərabər kəndin təsərrüfatında, kolxoz tarlalarında, fermalarda çalışır. Tat qadınlarının ailədəki vəziyyətinin keyfiyyət

dəyişiklikləri xeyrinə həlledici təsir göstərən vasitələrdən olan uşaq körpə evləri və bağçaları, internatlar, ümumi yeməxanalar, ictimai-iaşə və məişət ocaqları, kənd kitabxanaları və s.-nin də rolu az deyildir.

Tat kəndlərində günü-gündən bu mədəni-məişət ocaqlarının sayı daha da artır. Bununla qadınlara işləmək üçün yaradılan şərait onlara ailədə hörmət və ehtiramın artmasına səbəb olmuşdur. Tat qadını indi ailəyə kişi ilə bərabər (hətta bəzən çox) qazanc gətirir, əmək günü alır. Bunu nəinki təkəcə qadın haqqında, həm də tat qızları və cavanları haqqında da demək olar. Tat ailəsinin əmək qabiliyyətinə malik bütün üzvlərinin təsərrüfatda çalışması tat ailəsinin mahiyyətini dəyişmişdir. Çünki ailədə işləyənlərin hamısının rəyi və əqidəsi ailə ilə əlaqədar bu və ya başqa məsələdə ata tərəfindən nəzərə alınır. Ata indi ailənin ümumi xərclərini və ehtiyacını təkbaşına həll etmir. O, hamının fikrini bu bərdə soruşur, planlaşdırır, verilən təkliflərə qulaq asır, ümumi ailə rəyi ilə hesablaşır. Müasir tat ailəsində ata indi demək olar ki, ailədə yalnız ailənin ümumi xərclərini təkəcə xəzinədarı rolunu oynayır. O, ailənin ümumi büdcəsini ailə üzvləri ilə razılaşmadan bu və ya başqa məqsədə sərf edə bilməz. O, bu əməlinə görə ailə üzvləri qarşısında cavab verməlidir. Çünki burada onların hamısının (işləyən ailə üzvlərinin) payı vardır. Bu tat ailəsinin yeni və ən mühüm təsərrüfat və hüquqi keyfiyyətidir. Tat ailəsində kişi ilə qadın, yaşlı nəsil ilə cavan nəsil, valideynlər ilə övladlar arasında yeni qarşılıqlı münasibətlər əmələ gəlmişdir. Tat cavanları orta və ali məktəblərdə, texnikumlarda təhsil alır, ixtisas sahibi olurlar ki, bu da onların hörmətini ailədə daha da artırır, onlarda yeni keyfiyyətli münasibət əmələ gəlir. Tat ailəsinin pul büdcəsində mədəni xərclərə getdikcə daha çox yer verilir və büdcənin bu qolu getdikcə artır. Büdcənin bu qolunu ailəyə kitablar alınması, qəzet və jurnallara abunə olmaq, kino və teatrlara getmək, radio qəbuledicilər və televizor, həm də ev əməyini yüngülləşdirən mexaniki vasitələr: paltaryuyan maşın, tozsoran, ütü və s. almaq kimi xərclər təşkil edir. Ailə məişətinin yeni tələbləri ilə əlaqədar olaraq tat ailələri yaşayış evlərinin sahəsini genişlədir, çox otaqlı evlərə köçürlər ki, bu da ailə

daxilindəki münasibətlərə yeni keyfiyyətli təsir edir, ailə üzvlərinin şəxsi azadlığını artırır, müstəqilliyini yaradır, onların öz arzu və meylləri ilə yaşamasına imkan verir.

Keçmişdə tatlar arasında olduqca az və ya heç təsadüf olunmayan qeyri-tat müxtəlif etnik qruplarla qarşılıqlı evlənmənin rədd olunması tat ailəsinin arxaikliyini qoruyub saxlamaqda mühüm amillərdən olsa da, bu hal tatlara hər şeydən əvvəl qarşılıqlı və qarışıq milli mədəniyyətini yaratmağa və artırmağa imkan vermirdi. Qapalı evlənmə isə (tayfa üzvlərinin ancaq tayfadaxili və qohumluq evlənmələri) təbiidir ki, nəslin cılızlaşdırır, fiziki və mədəni inkişafı məhdudlaşdırır, durğunlaşdırır. Azərbaycanda inqilabın ilk illərindən tatlar üçün də qarışıq evlənməyə əməli, ictimai şərait yarandı. Qarışıq nikahdan əmələ gələn uşaqlar qan qarışıqlığı cəhətdən yeni keyfiyyət alır, fiziki inkişaf nöqtəyindən nəzərdən təzələşir, qarışıq nikah həmçinin etnik təəssübkeşliyi, adət və ənənə arxaikliyini aradan qaldırır, etnik qrupların qaynayıb-qarışmasına və bir-birinin adət və məişət ənənələrinə qarşılıqlı hörmətlə yanaşmağa səbəb olur. İnqilaba qədər tatlar içərisində qarışıq nikah hallarına yalnız bu etnik qrupun yuxarı təbəqələrini təşkil edən qruplar arasında təsadüf olunurdu. Belə ki, tatlar içərisində yüksək ictimai mövqeyi olan bir şəxs öz siyasi mövqeyini möhkəmləndirmək, iqtisadi imkanlarını genişləndirmək üçün qonşuluqda yaşayan, yaxud başqa şəhər və vilayətdə nisbətən möhkəm mövqə tutan azərbaycanlı ailəsi və ya onun dairəsinə daxil olan şəxslərlə qohum olmağı üstün tuturdu. Bu qarışıq nikahlar hər iki tərəfin iqtisadi, siyasi, ictimai mövqeyini möhkəmləndirməyə xidmət edirdi. Beləliklə, bu qarışıq nikahlar sırf karyeristik, yaxud məqsədli evlənmələr idi.

Tatların aşağı təbəqəsini: kəndli sinfini, sənətkarları, kустar istehsalçılarını təşkil edən qruplar içərisində başqa dildə danışan, özgə etnik qrupa daxil olub yaxın ictimai və iqtisadi vəziyyəti, həyat tərzini olan kəndlərin özünə uyğun olan şəxsləri ilə qohumluq-qarışıq nikahlar, qız verib almaq isə heç də məqsədli evlənmə deyildi. Çünki bunlar, demək olar ki, hər cəhətdən iqtisadi və ictimai mövqə nöqtəyindən eyni vəziyyətdə idilər. Bu məsələ-

də ciddi fərq olan tərəflər isə aşağı təbəqə ilə yuxarı təbəqə nümayəndələri belə qarışıq evlənmələrə razı olurdular. Daha doğrusu, yuxarı sinfin nümayəndəsi bunu özü üçün təhqiramiz qohumluq hesab edirdi ki, bu da, onun fikrincə, cəmiyyətdə tutduğu ictimai və iqtisadi mövqeyinə böyük zərbə vura bilərdi.

Belə qarışıq nikahlarda tatlar içərisində son dərəcə möhkəm bir qanun var idi ki, evlənmənin bu növünü həyata keçirmək üçün ona mütləq riayət etmək lazım və vacib idi. Bu şəriət islam dini qanunlarına mütləq riayət etmək idi. Belə ki, tatlarda inqilabdan əvvəl dini ayrı olan xalqlar və etnik qruplarla qarışıq evlənməyə əsla təsadüf olunmur. Axtarışlar və informatorlara verilən suallar nəticəsində belə bir nəticəyə gəlmişik ki, inqilabdan əvvəl tatların rus, erməni, gürcü və s. xristian xalqlarla, bu xalqların nümayəndələri ilə qarışıq nikah hallarını sübut edə biləcək heç bir misal yoxdur (hətta əgər xristian qızı müsəlman dinini və ya əksinə qəbul etsə də). Tatlar hətta yaxın səksəninci illərə qədər öz qonşuluqlarında yaşayan, aralarında güclü iqtisadi və təsərrüfat əlaqələri ilə bərabər hətta tat dilində danışan yəhudi və ermənilərlə belə qarışıq nikaha yol verməzdilər (qeyd etməliyik ki, məhz buna müsəlman tatlari müxalif idilər, göstərdiyimiz başqa dinə mənsub etnik qruplar isə tat qızlarını öz oğlanlarına alıb onlara öz dinlərini qəbul etdirə bilərdilər ki, bu halda da faktlar olduqca azdır). Tatlar nəinki başqa dinə mənsub etnik qruplarla qarışıq nikahın əleyhdarlarından idilər, onlar hətta eyni dinə mənsub olan, eyni etnik qrupu təşkil edən və bir dildə danışan, lakin islam dininin başqa qoluna mənsub olan öz həmqruplarına da belə münasibət bəsləyirdilər. Belə ki, bir-biri ilə qonşu olan, lakin biri sünni, o biri şiə olan iki tat kəndi də bütün qarşılıqlı münasibətlərin davam etməsinə və artmasına riayət etsə də, çox vaxt bir-biri ilə qarışıq nikaha müxalif idilər.

Azərbaycandakı inqilabi proseslər tatlar içərisində başqa etnik qrup nümayəndələri ilə qarışıq nikah forması üçün siyasi, iqtisadi və mədəni məişət imkanları yaratdı. Gənc Azərbaycan Respublikası bütün dini və milli fərqləri aradan qaldıraraq Azərbaycan ərazisində yaşayan bütün xalqları və etnik qrupları tam bərabər hüquqlu üzvləri elan etdi. Beləliklə də, Azərbaycanda olan

müxtəlif dilləri və dini münasibəti olan etnik qrupları bir-birinə yaxınlaşdırmağa ilk addımlar atıldı, onlar arasında əsrlər boyu mövcud olmuş dini münasibətlərin aradan qaldırılması üçün əməli şərait yarandı.

Bir-birilə düşmənçilik edən və ya bir-birinə rəğbət bəsləməyən etnik qruplar Azərbaycan Respublikasının vahid məqsədi olan milli, mədəni və iqtisadi inkişafı yoluna bütöv bir kütlə kimi qədəm qoydu. Azərbaycanda gedən sənayeləşmə və kollektivləşmə zavodlarda, fabriklərdə, mədənlərdə, meşə təsərrüfatı idarələrində, sovxoz və kolxozlarda birgə çalışan müxtəlif etnik qrupları təcəssüm etdiyi adamların milli və etnik yaxınlaşması, qaynayıb-qarışması üçün əlverişli zəmin yaratdı. Bu qrupların bir-birinə keçmişdən köklü surətdə fərqlənən müsbət münasibətləri yarandı. Yeni yaranan sənaye və təsərrüfat mərkəzləri müxtəlif etnik qruplara məxsus şəxslərin yaxın təmas məntəqəsinə çevrildi. Bu adamlar və onların övladları, gənc nəsil məktəblərdə, texnikum və institutlarda təhsil dövründə, mədəni-maarif ocaqlarında, tibbi, elmi və başqa dövlət müəssisə və idarələrində bərabər işlədiyi dövrdə bir-birinin etnik psixologiyası, dünyagörüşü, məişət və həyat tərzilə daha yaxından tanış olub bir-birini daha yaxşı öyrəndilər, qaynayıb-qarışdılar. Eyni zamanda, birgə iş əsasında müxtəlif etnik qrupları əks etdirən bu dəstələrin dünyaya baxışı da dəyişildi, onların arasında mövcud olmuş etimadsızlıq yaradan əsassız münasibətlərə tənqidi və obyektiv yanaşmağa başladılar. Bu adamların şüurunda möhkəm kök salmış keçmişin qalığı olan dini dünyagörüşü tədricən inkişaf sürəti və mədəni yüksəliş tələblərinə cavab verən müasir və mütərəqqi dünya görüşü ilə əvəz olundu. Bütün bunlar Azərbaycanda olan başqa etnik qruplar kimi tatların həyatında da, onların şüurunda və məişətində də inqilab yaratdı. Tatlar hələ inqilaba qədər misli görünməmiş bir həyati tələblə qarşılaşdılar, başqa dinə mənsub etnik qruplarla mənəvi və iqtisadi yaxınlıq da əmələ gəldi, tatların içərisində qarışıq nikah hallarına artıq təsadüf olunmağa başlandı. İndi artıq hər iki cinsdən olan tat cavanlarının azərbaycanlı, rus, erməni¹⁴⁵, yəhudi, ləzgi və s. xalq-

ların oğlan və qızları ilə birgə həyat qurması halı tək-tük və ya təsadüfi hal deyildir.

Belə qarışıq nikahların nəticəsində (amillərdən biri kimi) milli mədəniyyətlərin yaxınlaşması baş verdi və ailə-məişət norma və adətlərinin tədricən yaxınlaşmasına səbəb oldu, münasibətlər və ənenələr yaxınlığı əmələ gəldi. Adətən ananın dili (ana rus, erməni, azərbaycanlı və s.) ata ailəsində uşaqların da dili olur. Əlbəttə, başqa etnik qrupdan tat ailəsinə düşən qadın, şübhəsiz ki, onu əhatə edən mühitin dilini öyrənir. Bu ətraf mühitlə olan gündəlik münasibətlər üçün son dərəcə zəruri bir tələbdir (bu hal əsasən kənd yerlərində müşahidə olunur). Şübhəsiz ki, uşaqlar da qonşuda kənd uşaqları ilə oynadıqda ətraf mühitin dilini – ata dilini öyrənirlər. Çox vaxt ata öz uşaqlarını özünün ana dilində, ana isə özünün ana dilində danışdırır. Beləliklə, bir sıra başqa etnik qruplarda müşahidə olunduğu kimi¹⁴⁶, belə tat ailələrində ikidillilik əmələ gəlir. Kənd yerlərində çox vaxt kəndin dili – ata dili qalib gəlir. Başqa etnik qrupun nümayəndəsi olan ananın dili isə tədricən ailə üçün arxa plana çəkilir. Şəhərlərdə isə bu əksinə müşahidə olunur. Yəni əksərən ananın dili bir qayda olaraq ailənin, uşaqların dili olur. Nəticədə tat ailəsinə düşmüş rus qadının ana dili tərbiyəsi ilə böyümüş uşaqlar rus məktəbinə gedirlər. Qeyd etməliyik ki, tatların son dərəcə azlığına görə məktəb və idarə dili olmadığı və rəsmi dövlət dili Azərbaycan dili olduğu üçün, hətta xalis tat ailəsində böyüyən və əsla Azərbaycan dilini bilməyən (tatlar Azərbaycan dilinə «türki» deyirlər) uşaqlar Azərbaycan dilində dərs deyilən məktəblərə getməlidirlər. Bu, əlbəttə, məlum çətinliklər yaradır¹⁴⁷. Belə ki, bir sıra tat kəndlərində birinci və ikinci siniflərdə çox vaxt müəllim tat dilində müəyyən izahat verməli olur. Məlumdur ki, məktəbdə Azərbaycan dilində təhsil alan uşaq evə gələndən sonra yalnız tat dilində danışır (çünki çox vaxt əsasən ata-ana, yaxud onlardan biri Azərbaycan dilini bilmir). Bu da, şübhəsiz, olduqca hiss olunacaq dərəcədə təhsili mənimsəməklə tat uşaqlarının qarşısında duran çətinliklərdəndir.

Talaq vermə tatlar arasında son dərəcə az yayılmışdır. Bu hala bütün kənd əhli xüsusi, qeyri-adi bir hadisə kimi baxır.

Adətən talaq son dərəcə ağır cinayət üstündə (oğurluq, ərə xəyanət və s.) verilə bilər. Qalan hallarda isə kənd əhalisi hər iki tərəfi danlamaq, utandırmaq yolu ilə ərlə arvadı barışdırar, onların sazişə gəlməsinə səy göstərirlər. Ərlə arvad arasında bu və ya başqa ixtilaf olduqda, qadın öz atası evinə gedir, bir müddət ərinin qəzəbi soyuyana qədər orada qalır. Əgər arvadın evdən getməsinə, daha doğrusu, küsməsinə ər səbəb olmuşsa, o, bir neçə gündən sonra qadının evə qayıtması üçün xəbər göndərir, əksər hallarda isə onu gətirməyə özü gedir. Tat qadınları ərə getdikdən sonra da öz ata evlərində sonsuz məhəbbətlə yaşayırlar. Məsələn, əgər həmin qadının ərilə qaynı (qadının qardaşı) arasında ciddi narazılıq və ya dalaşma baş vermişsə, hətta əgər onun qardaşı günahkar da olsa qadın ərinin evindən gedib öz qardaşının yanında qalır.

Bu, qadının ərinə qarşı narazılıq əlaməti kimi qiymətləndirilir. Belə hallarda adətən ev qadınının bu hərəkəti barışdırıcı rol oynayır. Nəticədə narazı tərəflər barışır, qadın da öz ərinin evinə qayıdır. Belə hallarda tatlar arasında geniş yayılmış barışıq aş deyilən şam qonaqlığı təşkil olunur ki, orada bir neçə qohum-qardaşın gözü qabağında incik tərəflər öpüşüb-qucaqlayırlar. Bu o deməkdir ki, bu dəqiqədən etibarən hər iki tərəf öz incikliyi tamamilə unutdu.

Ümumiyyətlə isə, indiki dövrdə yaxın keçmişdəki yeni sosialist ruhlu sovet ailəsinə məxsus prinsiplər tat ailələrində hələ də hökm sürməkdədir. Məhz çox nadir hallarda baş verən talaq da qanun, məhkəmə yolu ilə, ədalət prinsipləri əsasında həll olunur.

TATLARDA MƏNƏVİ-ƏXLAQİ DƏYƏRLƏR

Tatlar içərisində rəsmi sənədlə vəsiyyəət etmə halları yalnız son illərin məhsuludur ki, bu da olduqca az təsadüf olunur. Tatlar bu məsələdə yüz illərdən bəri keçib gəlmiş qarşılıqlı inam prinsipinə riayət edirlər. Tatlar öz vəsiyyətlərini iki-üç nəfər inanılmış adamın yanında edir. Nəinki təkcə bu məsələdə, ümumiyyətlə, bir sıra alış-veriş, borc, satmaq, dəyişmək və s. kimi həyati əməliyyatlarda sənəd tələb olunması tatlar içərisində əsla yayılmamışdır. Hər şey hətta bir neçə illər müddətinə borc almaq belə əsasən qarşılıqlı inam əsasında icra olunur. Tatlar çox vaxt iltizam, etibarnamə, vəkalət və s. sənədlərin nə olduğunu bilmirlər. Çünki buna heç lüzum da yoxdur. Bu kəndin tatı həmin kənddə olan başqa bir adamın adından qonşu kənddən at istəməyə, inək almağa, borc götürməyə gedərsə mütləq arzusu yerinə yetirilmiş halda geri qayıdacaqdır. Orada müraciət etdiyi adam ondan nə sənəd istəyəcək, nə də özü sənəd verəcəkdir.

Tatlar olunmuş vəsiyyəətə mütləq əməl etməyi özlərinə borc bilirlər. Nəyin bahasına olursa olsun ölən vəsiyyəətini yerinə yetirmək üçün mərhumun övladları, qohum-qonşu həddi-əksər səyi göstərəcəklər. Bu hal bir sıra cəhətlərdə yaxşı olsa da, bəzən ictimai mahiyyət nöqtəyi-nəzərindən arzu olunmaz nəticələr də verir. Belə ki, bəzən ölən adam hələ kiçik olan qızını filankəsə almağa (və ya əksinə) vəsiyyəət edir, yaxud öz cavan oğluna filan qızı almağı tapşırır. Belə hallarda onun vəsiyyəti bəzən onun övladına arzu olunan xoşbəxtliyi gətirmir. Çünki cavanlar bir-birini ola bilsin ki, heç sevməsinlər. Lakin buna baxmayaraq bütün qohum-qardaş ölən vəsiyyətinə eynilə əməl etməyi özünə borc bilir. Oğlu isə bunu atasının son vəsiyyəti kimi qiymətləndirməli, xatirəsini əziz saxladığı üçün bu vəsiyyəətə əməl etməlidir. Bu sətirlərin müəllifi təqribən on beş-iyirmi belə fakt (təkcə Quba rayonunda) bilir ki, ata və ananın vəsiyyəti ilə hələ körpə olan uşaqlar sonralar böyüyəndə bir-birini sevmədikləri halda evlənmişlər. Bir çox başqa xalqlar və etnik qruplara da aid olan evlənmənin bu

formasını – yəni vəsiyyəət şəklinin tatların adətlərində özünəməxsus yeri vardır.

Tatlar içərisində irsilik, yəni ata malına sahib olmaq məsələsi aşağıdakı prinsip əsasında. Əgər ölən oğlu varsa, onun hər şeyi ona (və ya oğullarına) qalır. Onlar arasında bölüşdürülür. Kiçik qardaşlar böyük qardaşın himayəsindədirlər. Kişinin oğlu yoxdursa, onun varisi qızıdır. Əgər ölən heç övladı olmamışsa, onun varisi qardaşları yoxdursa, anası, ən nəhayət bacısıdır.

Əgər ata öz var-dövlətini, əmlakını yeganə qızına vəsiyyəət etmişsə, bu mal-dövləti, əşyaları başqa kəslərə verməmək üçün mərhumun sağ qalan ən yaxın qohumları qızı həmin ailəyə ən yaxın olan evə getməyə sövq edirlər. Belə hallarda hətta qohumların içərisindən bir oğlanı seçməyi onun öz ixtiyarına da qoya bilirlər. Lakin əsl mətləb bundadır ki, miras qalan şeylər başqa yerə getməsin. Qeyd etməliyik ki, qədim ailə-məişət məsələsində müşahidə olunan patriarxal bir qayda tatlarda indi də müşahidə olunur. Belə ki, qız əgər ərə getməmişsə, o, atanın varisi ola bilər.

Ərə gedən qız isə hər cür ata irsindən məhrumdur. Göstərdiyimiz kimi, hətta ərə getməmiş, lakin qardaşı (qardaşları) olan qız yenə də ata irsindən pay ala bilmir. Bu irs yalnız oğlanlara çatır. Lakin öz bacılarının cəhizini düzəltmək və onu ləyaqətlə ərə vermək isə qardaşların borcudur.

Ata hələ sağ ikən öz oğluna toy edirsə, onların irsi payını ayırır, ona (və ya onlara) imkanı daxilində bir neçə heyvan verir, ev tikdirir, ev-əşiyinə, təsərrüfatı idarə etməsinə nəzarət edir, ehtiyac olduqda isə imkan daxilində yenə də maddi köməklik göstərməkdə davam edir. Bu da şübhəsiz ki, patriarxal ata nəslini saxlamaq üçün əsas şərtdir. Ayrılmış oğlanların daha ata evindən bir şey tələb etmək haqqı yoxdur. Atanın evində qalan hər şey onun hələ evlənməmiş və ya hələ körpə olan kiçik oğluna çatmalıdır. Göstərməliyik ki, bu hal bir çox xalq və tayfaların da irsi ailə qanunlarından idi. Məlumdur ki, tatar və monqol, oğuz, qırpaq tayfalarında ata evində qalan ən kiçik oğul «yurd»un sahibi olurdu. Elə buna görə də Cuci kiçik oğul olduğu üçün Çingizin «yurd»una sahib

oldu. Bu hal İngiltərə, Fransa, Almaniya və s. ölkələrdə də geniş yayılmış idi.

Yaşlı tatlar içərisində bu və ya başqa bir ciddi müamilə – alış-veriş getdikcə müqabil tərəfdən, qeyd etdiyimiz kimi, heç bir sənəd tələb etmir. Lakin bu işi öhdəsinə alan, yaxud həmin əməli icra edəcəyinə söz verən adam öz saqqalından bir tük dartıb qarşı tərəfə verir. Bu vəd verməyin ən ciddi formasıdır, ona əməl etməmək, verdiyi vədəni yerinə yetirməmək tatların yazılmamış el-adət qanunu ilə əsla mümkün olan deyil. Əks halda həmin şəxsin hərəkəti namərdliyin və xəyanətin, vədə xilaf çıxmanın ən ağır forması kimi qiymətləndirilir, həmin şəxs tamamilə hörmət və etibardan düşə bilər.

Tatlar içərisində keçmişdə qətl böyük bir hadisə idi. Əgər qatil özünə yaxın ailədən birini öldürərdisə, bu yalnız xüsusi bir ailə haqq-hesabı kimi qiymətləndirilirdi və buna ciddi əhəmiyyət verilmirdi. Belə halda həmin yaxın ailələrin ağsaqqalları araçılıq edir, tərəfləri bir-birini bağışlamağa vadar edirdilər. Lakin əgər kənardan bir nəfər o birisini öldürərdisə, bu qatil mütləq öldürülməli idi. Çünki «xun-xünü» «qana-qan» tatların qanunu idi¹⁴⁸.

Belə hallarda qohum-qardaş öldürüləninin adamlarından canını üzr istəməyə məcbur edərdilərsə, bu işi qan bahası almaqla unutmaq olardı. Çox vaxt isə qan bahası da miqdarından asılı olmayaraq kömək etmirdi. Əgər ailənin yeganə oğlu öldürülmüşdürsə, onun əvəzinə mütləq günahkar tərəf qatili ziyankar tərəfə verməli idi ki, sonuncular da onu mütləq öldürürdülər¹⁴⁹.

Qan bahasının miqdarı müəyyən olunub öldürüləninin ailəsinə veriləndən sonra qatil, qoca, tatların dediyinə görə, keçmişdə öz adamlarının müşayiəti ilə bir əlində xəncər, o biri əlində Quran öldürüləninin evinə gedərdi. Qılınç və ya xəncər o deməkdir ki, həmin xəncərlə istəsələr onu öldürə bilərlər, o, öz qanını halal edir. Belə hallarda öldürüləninin adamları Quran xatirinə onu bağışlayırlar. Bəzən belə qan düşmənçiliyi həmin ailələrin qız alıb-verməsi ilə də tamamilə aradan götürülürdü.

Qeyd etməliyik ki, hətta qan bahası nə qədər çox olurdusa, yenə də əgər öldürən ölənə nisbətən yüksək təbəqədəndirsə, bu əsla qəbul olunmurdu. Belə halda yalnız qan qisası alınmalı idi.

Nisbətən eyni vəziyyətdə olan, aralarında tarixən qan düşmənçiliyi olmayan ailələr arasında isə cinayət işi qəsdən düşünülmüş qisas olmamışsa, o zaman qan bahası qəbul olunardı və qeyd etdiyimiz kimi, öldürüləninin evindən və ya yaxın adamlarından biri qatilin bacısını və ya yaxın qohumlarından birinin qızını alar, barışardılar.

Əlbəttə, bu göstərdiyimiz faktlar yalnız tarixilik nöqtəyi-nəzərindən maraqlıdır. Sovet hakimiyyəti illərində isə bunların hamısı qanun əli ilə həll olunur, qatil hər kim olur-olsun, öləninin qohumlarına nə qədər qan bahası təklif edirsə etsin, yenə də tutulub həbs olunur, öz cəzasına çatır. Belə hadisələr tatların xatirəsində yalnız tarixi lətifələr kimi qalmışdır və arxaiklik xarakteri dayışır.

Tatların adətinə görə hətta ən ağır günah işləmiş adam birinin evinə pənah gətirərsə, bütün ailə onu mühafizə etməyi özünə borc bilir. Əgər onlar pənah gətirəni müdafiə etməkdə aciz olduqlarını hiss edərlərsə, onlar da başqa bir nisbətən güclü ailəyə pənah aparırdılar. Beləliklə, bəzən bir adamın müdafiəsi üçün bütün tafia, qohum-əqrəba ayağa qalxardı. Pənah gətirən hər nə qədər ki, həmin ailədədir o, hər cür cəzadan azaddır. Yalnız bu evdən çıxıb özü getdikdən sonra qatili tələb edənlər onu cəzalandıra bilərlər. Buna bir el adəti kimi bəzən hətta gizli şəkildə indi də riayət olunur.

Tatların fikrincə, oğurluq dilənçilikdən pisdir. Tatların bir sıra kəndlərində, məsələn, bu və ya başqa bir oğurluq nümunəsini gətirə bilmirlər. Bu sətirlərin müəllifi bir sıra kəndləri tanıyır ki, orada heç bir tatın qapısı açar görmür (hətta çox vaxt qapıya cəftə yeri qoymurlar), hara getsələr də qapıları açıq qalır və qapını kilidləmək qonşuya, həm də kənd əhalisinə inamsızlıq və etimadsızlıq kimi qiymətləndirilir. Bu məsələdə bir sıra dağ kəndlərinin tacikləri haqqında deyildiyi kimi¹⁵⁰, tatlarda da bu yaxınlara qədər dediyimiz kimi, ibtidai kommunizm əlamətlərini görmək olar. Axşam tatlardan kimin qapısına başqasının heyvanı gəlsə (qoyun, keçi və s.) səsləyib sahibini axtarır, əgər yiyəsi tapılmasa səhər həmin heyvanı yenidən sürüyə buraxır ki, axşam öz yiyəsinin tövləsinə getsin.

Tatların məişətinə forma və məzmunca yeni rəsmi və qeyri-rəsmi bayramlar daha çox yol tapır, ailədə yeni bayramlar (anadan olma günü, ilk dəfə məktəbə getməyi, təhsili başa vurmağı, Azərbaycan ordusu sıralarına əsgəri xidmətə yola salması və s. bayram etmək) yaranır.

Tatların bir sıra – burada qeyd olunmamış ailə-məişət adətləri də yuxarıda qeyd etdiyimiz məsələlər nöqtəyi-nəzərindən maraqlıdır.

TATLARIN MADDİ MƏDƏNİYYƏTİ

GEYİM

Tatların mənzili hal-hazırda azərbaycanlıların yaşayış evlərindən, demək olar ki, fərqlənmir. Əsasən meşə materiallarından istifadə edən dağlıq tat kəndlərinin evlərindən fərqli olaraq düzənlikdə və meşəsiz yerdə yaşayan Abşeron tatları öz evlərini palçıq-qumdan tikiblər, evlərin damı adətən yastı və dördkünc olur. Tatların ev əşyaları da kökündən dəyişilmişdir. Qədim sac, məcməi, qazan, taxta qaşığı və s. əvəzinə indi tat ən müasir servislərdən istifadə edir, evinə müasir mebel avadanlığı qoyur. Bu cəhətdən tatların mənzili müasir inkişaf tələblərindən geri qalmır, başqa azərbaycanlıların mənzili ilə eyniyyət təşkil edir¹⁵¹.

Tatların geyimi məsələsi də, demək olar ki, xüsusi bir etnoqrafik vahidin paltar forması kimi ayrılıqda əsl öyrənilməmişdir¹⁵².

Halbuki, bu məsələdə də etnoqrafları maraqlandırıb diqqətini cəlb edə biləcək mətləblərin olduğu şübhəsizdir. Tat kişilərinin paltarını əsasən çuxa, arxalıq, boyuna bağlanmış şal, üstündən enli dəri qayıq bağlanmış uzun köynək təşkil edir. Onlar keçmişdə kənddən kəstər parça toxuyar, ondan qaba yunlu şalvar tikər, geyinirdilər. Tat kişilərinin şalvarı qəlifə tipində olub dizdən aşağı bədənə yapışmalıdır. Həm uzun alt tuman, həm də şalvar ayağın boğazına iki tərəfdən sallanan iplə bağlanır. Tatlar əsasən çöldə çarıq, evdə isə nadir hallarda məst geyinirdilər. Tatlar bir qayda olaraq evə gələndən sonra ayaqlarını soyuq su ilə yuyur, köhnə də olsa adətən ev qadınlарının toxuduqları rəngbərəng yun corab geyinir, yaxud evdə ayaqyalın gəzərlər. Tatlara görə, ayaqları soyuq su ilə yumaq (həmçinin də soyuq aftafadan istifadə etmək) adamın sağlamlığına kömək edir. Onlara görə, ayaqların əksinə olaraq başı isti saxlamaq lazımdır. Hətta yayın istisində də dağ kəndlərində yaşayan yaşlı tat kişiləri indi də başlarına qoyun dərisindən tüklü, dairəvi şəkilli papaq qoyurlar. Yayda dağda, aranda biçin biçən tat kişilərini gör-

mək olar ki, uzun ağ köynəklərini rəngli qotazları olan tumanbağısının üstündən bayıra salladıb bir köynəklə işlədiyi halda başında motal papaq vardır. Həm də onlar bu papağın altından qabaqdan arxaya qatlayaraq düyünlənmiş dəsmal bağlayır, üstündən də yun papağı örtürlər. Papağın altındakı dəsmal tərləyib islandıqca onun suyunu sıxır, azca qurudub yenə də başlarına örtürlər. Tat kişilərinin yemək yeyəndə də mütləq başları örtülü olmalıdır. Əgər papaq olmazsa dəsmal bağlamalıdır. Kişilər yatarkən də başlarına papaq qoyurlar. Bu adətən yun parça və ya sadəcə keçədən toxunulmuş gecə papağıdır ki, buna bəzi yerlərdə «təsək», bəzi kəndlərdə isə «şö papağı» (gecə papağı) deyirlər. Hər halda, tatların əqidəsinə görə, başı açıq saxlamaq günahdır, necə ki, yemək üstündə danışmaq da günah sayılır. Əlbəttə, qadınlar da hər iki göstərdiyim halda tələb olunan şərtlərə, heç şübhəsiz, riayət etməlidirlər.

Qadınların paltarını üst-üstə bir neçə qat geyinilmiş, ətəkləri ayaqlarının üstünü örtən, sinəsi, ətəyi, qollarının dövrəsi gümüş və qızıl pullarla düzülmüş rəngbərəng paltar təşkil edir. Onların paltarlarının qolu mütləq əl barmaqlarının üstünü örtməlidir. Qadınlar başlarına iki və üç baş örtüyü bağlayır, onları, özləri demişkən, çarqat (dörd qat) bağlayıb arxaya atmalıdırlar.

Alın bərk bağlanmalıdır. Qadınlar uzun corablar geyinməzlər. Onlar altdan iki-üç qat uzun tuman geyinib, ayaqlarına boğazı iplə bağlanan rəngli toxunma corab geyinirlər. Qaloş və gen ayaqqabı çıxana qədər tat qadınları kustar şəkildə hazırlanan dabbaqlı göndən tikilmiş burnu yuxarıya tərəf qalxaraq geriyyə əyilən məst geyinirdilər.

Əlbəttə, qeyd etməliyik ki, bu göstərdiyimiz paltar təsviri uzaq tat kəndlərində yaşayan əhaliyə, həm də əsasən orta və yaşlı nəslə aiddir.

İndi tat cavanlarının heç biri pambıqdan sıyrıqlı şalvar geyinmir, ayağına çarıq taxmır. İndi hətta qoca kişilərin çoxu da uzunboğaz çəkmə, ayaqqabı geyinir, kostyumda gəzirlər. Müasir nazik ipək, modalı paltarlarda, hündürdaban ayaqqabıda gəzən tat qadınlarının geyimini indi onların ana və nəvələrinin geyimi ilə müqayisə

etmək son dərəcə gülməli olardı. Lakin qeyd etməliyik ki, hətta özü savadlı olan və ya savadlı ailədən çıxan qadın və qızlar belə öz evində başı açıq gəzməsinə baxmayaraq kənd içərisinə çıxdıqda, qonşuya və bir məclisə getdikdə ən azı kiçik bir nazik baş örtüyü ilə başını bağlamalı, ayağına uzun və ya qısa corab geyinməlidirlər.

Tat geyimlərini tədqiq etmək, onlarda inikas olunmuş milli etnik xüsusiyyətlərin inkişaf mərhələlərini təhlil edərək aydınlaşdırmaq ən azı Azərbaycanın etnoqrafik atlasını yaratmaq üçün əhəmiyyətlidir. Belə atlasların isə nəinki təkcə etnoqraflar, həm də arxeoloq, tarixçi, incəsənət xadimləri və s. elm sahələrində çalışanlar, hətta sənaye işçiləri və ticarət mallarının istehsalı ilə məşğul olan mütəxəssislər üçün də zəruriyyəti şübhəsizdir. Çünki bu etnoqrafik atlas tarixçi və arxeoloq əldə etdiyi tarixi faktın bəzi elementlərini bu və ya başqa bir müasir etnik qrupun paltarlarında (həm də əksinə) taparaq ümumiləşdirici nəticələr çıxara bildiyi kimi, ticarət də, yüngül sənaye işçiləri də etnik qrupların milli formalarından özü də tarixin uzun müddətli sınaqlarından çıxmış milli bəzək, ornament və naxışlarından müasir geyim istehsalında istifadə edər¹⁵³, bununla da bu və ya başqa malın daha tez satılmasına imkan yaradar, əhalinin tələbini ödəməyə müəyyən dərəcədə müvəffəq olurlar.

Maddi mədəniyyətin hər hansı bir sahəsindən ən çox milli etnik spesifikasiya geyimlərdə öz əksini tapır. Bu məsələyə də tarixilik nöqtəyi-nəzərindən yanaşaraq onu düzgün elmi təhlil etdikdə bu və ya başqa etnik qrupun maddi mədəniyyətinin yüksəliş və tərəqqi mərhələlərini müəyyən etmək olar.

Sovet dövründə əmələ gəlmiş milli mədəniyyətlərin, o cümlədən geyimin ümumiləşməsi və bununla da ümumi sovet mədəniyyətinin yaranması halı istisna olarsa, tatlar bu dövrə qədər öz milli paltarlarından, adətən kustar halında özü üçün (daha sonra isə satış üçün) hazırladığı geyim formalarından istifadə edirdilər. Bu geyimlərdə tatlar özlərinə məxsus spesifik xəttini, stilini, əsrlər boyu yarandıqca təkmilləşmiş milli etnik ruhu hişf edib qoruya bilmişdilər.

Tatların geyimini cinsə, yaşa görə öyrənməli, çoxlu faktik material toplamalı, özü də bunları tatların yaşadığı, bu geyimlərin

hələ də istifadə olunduğu və ya əhali tərəfindən qədim yadigarlar kimi sandıqlarda saxlanılan yerlərdə toplamaq vacibdir. Orijinallığını hələ də hifz edən geyimləri tezliklə öyrənməyin əhəmiyyəti məlumdur. Qafqaz xalqlarının geyimi ilə məşğul olan E.A.Studenetskayanın haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, yadda saxlamaq lazımdır ki, biz nə qədər bu işlə məşğul olmağı gecikdirsək, bir o qədər də bizim imkanlarımız azalacaqdır.¹⁵⁴ Tatların geyimi ilə məşğul olarkən bu mühüm məsələyə fikir vermək lazımdır. Bu və ya başqa paltarın başqa etnoslardan keçdiyinin və ya həmin etnik daxilində yarandığını müəyyənləşdirmək üçün bilmək lazımdır ki, həmin paltarı tatlar öz mərasimlərində, məsələn, toyda, yasda, ərə getdikdə, evləndikdə, nikahda, cavan ölən adamın paltarları üstündə ağlaşanda və s. görmək olurmu? Çünki belə hallarda məlumdur ki, seçmə, götürmə, kənardan gəlmə paltar formalarını adətən adamlar öz milli, məhz özünəməxsus arxaik adətlərini, bayramlarını keçirdikdə geyinmir və ya ondan istifadə etmirlər.

Belə olduqda məlumdur ki, bu geyim vasitəsi yalnız həmin etnik dairədə əmələ gəlmişdir. Bu məsələdə geyimin etimoloji mənası, onda işlədilmiş naxışların adı və s.-yə də diqqət vermək vacibdir. Tatların geyimini tədqiq etməklə məşğul olduqda əsasən yaşlı nəslin paltarları ilə maraqlanmaq lazımdır. Çünki naxışlar, xətlər, astar, tişik, içəriyə və bayıra qatlamalar və s. kimi spesifik etnik xüsusiyyətlər yaşlı nəslin geyimində daha çox mühafizə olunmuşdur. Tat cavanlarının geyimi isə tez-tez əmələ gələn, yeni yaranan müasir geyimlərlə uyğunlaşır, öz etnik xüsusiyyətini əks etdirmir. Tatların hansı rəngləri (həm kişi, həm qadın, xüsusilə sonuncuda) daha çox meyil göstərdiklərini də etnoqrafik geyim tədqiqatı zamanı nəzərdə tutmaq lazımdır. Məsələn, şəhərlərdə və rayon mərkəzlərində yaşayan tat qızları müasir moda ilə əlaqədar olaraq, müasir geyim tələblərilə ayaqlaşaraq müxtəlif rənglərdə yubka, kofta geyinir, başına cürbəcür rəngli və ya bütöv rəngli müxtəlif baş yaylıqları örtürlər. Bu qızlar üçün qara yubka ilə qırmızı (və ya başqa rəngli) kofta, qara corab, qara ayaqqabı, qara yubka və qara kofta geyinməsi, başına qara rəngli baş örtüyü bağlaması heç də təəccüblü deyildir.

Lakin tat kəndlərində başında qara örtüyü və ya yaylığı olan, yaxud qara corab və qara yubka geyinmiş qıza və ya qadına bir toy məclisində və ya sadəcə bir şənlik qonaqlığında, kənd bayramında rast gəlmək olmaz. Belə halda onu tanıyan və ya heç tanımayan adamlar ona yaxınlaşaraq başsağlığı verəcək, ona üz verən kədərə şərik olduqlarını bildirəcəkdir. Qara geyim yalnız matəm və ya yas əlamətidir.

Bəzən tat paltarlarının adı özü-özlüyündə bu geyimin tatların milli geyimi deyil, başqa-başqa xalqlardan götürüldüyünü göstərir. Çünki təsərrüfat və məişətdə istifadə olunmaq üçün başqa etnik qrup və xalqlardan bu və ya başqa bir əşyanı, vasitəni, aləti qəbul etdikdə bu əşya ilə onu ifadə edən ad da həmin xalqın leksikasına daxil olur. Bu əşyanın “təzə sahibi” heç də onun adını dəyişməyi lazım bilmir, çünki buna ehtiyac da yoxdur (məsələn, samovar, aftafa, televizor və s. kimi). Geyimlərdə də bu belədir. Məsələn, köynəyin üstündən geyinilən kaftan şəkilli, dar, bədənə yapışan gödəkçəyə tatlar “ərxəluq” deyirlər ki, bu da eynilə Azərbaycan dilindəki “arxa”, “bel” ismi ilə “lıq” sözdüzəldici şəkilçisinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Özü də “bel üçün”, “beli, arxanı örtən” və s. deməkdir. Deməli, tatlar heç şübhə yoxdur ki, bu geyimi azərbaycanlılardan götürmüşlər. Lakin gümüş, qızıl və s. qiymətli metallardan hazırlanmış və tat kişilərinin bellərinə bağladıkları, onun bir həlqəsindən xəncər və ya bıçaq asdıqları “kəmər” adlanan bel qayıışı azərbaycanlılara tatlardan keçmişdir. Çünki “kəmər” sözü eynilə tat (və bir çox İran dillərində) dilində “bel” deməkdir: beli bağlayan vasitə. Araqçın kimi. Tat sözü ərəq – tər, çin isə – vəçirən (yığan) məsdərinin kökü: yəni “tər yığan”.

Bəzən elə geyim terminlərinə də təsadüf olunur ki, sözün mənşəyini tapmaq çətinidir. Başqa xalqların etnoqrafiyası ilə məşğul olan mütəxəssislər belə faktlarla üzləşmişlər ki, bu və ya başqa xalq və ya etnik qrup geyim formasının özünü deyil, təkcə onun adının qəbul etmiş, öz milli geyimini keçmə sözlə adlandırmışlar.¹⁵⁵ Məhz bu nöqtəyi-nəzərdən yanaşdıqda tatların paltar üstündən geyindikləri uzun qolları, uzun və geniş ətəyi olan “çuxa” sözünü Azərbaycan

dilindən qəbul etdiyini demək olar. Çünki məhz bu söz bir sıra Qafqaz xalqlarının dilində “çoxa”, “çukka”, “çuxt”, “çuxta” və s. şəklində təsadüf edilir ki, bu da, heç şübhəsiz, bu xalqların dilinə Azərbaycan dilindən keçmişdir.

Tatların başqa xalqlardan qəbul etdiyi geyimlə onun adının da eynilə qəbul olunması faktına ən gözəl misal “şinil” sözü ola bilər. Bu eynilə rus dilindəki “şinel”-dir və yalnız hərbi paltar tatlar içərisinə daxil olandan sonra, bu söz də geyim leksikasına keçmişdir. Hərbi qulluqda xidmət edən tat öz qulluğunu başa vurandan sonra hərbi geyimini kəndə gətirmiş, beləliklə də şinilin özü ilə bərabər onu ifadə edən söz də bu dilə keçmişdir.¹⁵⁶

YEMƏK

Tatların yeməyi¹⁵⁷ əsasən sacın üstündə bişən nazik lavaşdan, gil təndirdə bişirilən üstünə yumurta sarısı sürtülmüş xaşxaşlı təndir çörəyindən, bozbaş, piti, xaşıl, xəngəl, plov, bəzən də kababdan ibarətdir. Tatlar xüsusilə xəmir xörəklərini çox sevirlər, undan müxtəlif adlı xörəklər bişirirlər: əriştə, ardava (südlü və südsüz), umac, xaşıl, xəngəl. Tatlar adətən ət az yeyirlər. Kənd yerlərində ət evə qonaq gələndə, yaxud qonşuda heyvan kəsiləndə olur. Bunlar uzun müddət olmadıqda isə, bütün kənd və ya bir neçə qonşu birləşərək birinin qoyun, inək və ya öküzünü kəsər, öz aralarında bölüşdürürlər, əvəzində pul (yaxud onu əvəz edən və qonşuda olmayan başqa bir təsərrüfat məhsulu – un, yumurta, yun və s.) verirlər.

Tatlar çox böyük ustalıqla əti (həm də nəinki təkcə əti, heyvanın qarın-bağırsağını da) yayda qurudub qısa saxlamağı bacarırlar ki, buna da “qaxac” deyirlər. Pendirin qurusu isə “qurut” adlanır ki, bu da Azərbaycan sözüdür.

Tatlar əsasən təndir çörəyi və lavaşı çox sevirirlər. Ağ buğda unundan bişirilmiş kağız kimi nazik böyük və dairəvi sac çörəyi tatların süfrəsinin bəzəyidir. Bəzi tat kəndləri öz incə çörəyi ilə məşhurdur. Məsələn, Quba və Dəvəçi rayonlarında “kağız kimi nazik

Gümür”¹⁵⁸ lavaşı, yaxud “çörəyin bu üzündən baxanda qarşıdakı adam görünür”, “şüşə kimi şəffaf sac lavaşı” ifadələrini tez-tez eşitmək olar. Bu ifadələr tatların ətirli çörəyi üçün ən haqlı tərifdir. Tatlar bir sıra Azərbaycan rayonlarında, məs., azərbaycanlıların (Şamxor, Tovuz, Səlyan, Qazax və s.) etdiyi kimi 10-15 gündən bir çörək bişirib qurutmağı, üstünə su çiləyərək isladıb yeməyin nə olduğunu bilmirlər. Tat qadınları hər gün və ya ən çoxu iki-üç gündən bir çörək bişirirlər.

Tatlar əsasən yeməyi əl ilə yeyirlər. Sulu xörəyə çörək doğrayar, ətini ayıraraq qoyar, çox vaxt beş barmağını dərin kasaya salıb iri tikələr götürüb yeyirlər. Tatlar yeməyi tez yeməyi xoşlayırlar. Adətən, menularını bir yemək təşkil edər. Lakin bu yemək kifayət qədər olmalı, evin qadını onu kifayət qədər bişirməli, hamını doyurmalıdır. Süfrədən biri ac qalxdıqda evin kişisi özünü çox narahat hiss edir. Tatlar çox qonaqpərvərdir. Qonaq üçün evdə olan ən qiymətli şeyi əsirgəməzlər.

Tatlara onun əlində olan bu və ya başqa bir şeyi göstərərək “bu nə yaxşıdır” deyilsə, o, mütləq onu müsahibinə bağışlamalıdır (hətta ən əziz qonağına öz atını da), hədiyyə qəbul olunmazsa, tatın heysiyyətinə toxunur. Qonağa rahatlığı üçün hər cür şərait yaradılır. Qonağa yer salınan otağın adətən bayıra müstəqil qapısı olur. Qonağın evin ailə üzvlərindən biri yatan otaqdan keçib bayıra çıxması son dərəcə böyük ədəbsizlik (həm də qonağa hörmətsizlik) sayılır. Ona görə də adətən tatlar çıxış qapısına yaxın yerdə xüsusi qonaq otağı tikdirir, onu ən qəşəng xalılarla döşəyir və hər bir tat evində vacib olan bütün otaqboyu bir adamın əli çata biləcək hündürükdə rəflərdə rəngarəng çini qablar, nimçələr düzülür, taxçalara pərdə tuturlar. Bu otaqdan yalnız qonaq gələndə istifadə olunur. Gələndə qonağa bir qədər rahatlandıqdan sonra (əl-ayağını yuyandan sonra) əvvəl çay verilir, sonra süfrəyə lavaş və təndir çörəyi, pendir, yağ, mürəbbə, bal, qatıq, qaymaq qoyulur, bir qədər onlardan yeyəndən sonra süfrəyə əsl şam yeməyi gəlir. Biz dəfələrlə belə söhbətlərin şahidi olmuşuq ki, tatların bu adətini bilməyənlər ac olduqları üçün pendir, qatıq, qaymaq və s. ilə özlərini doyurmuş,

sonra gələn cücə plovu və ya quzu kababını yeyə bilməmişlər. Belə halda ev sahibi əsla qonağa deyə bilməz ki, “sən filan şeyi yemə, indi xörək gələcək”. Bu ev sahibinin əqidəsincə düzgün deyil: “belə çıxır ki, mən öz qonağımın süfrəyə qoyulan yeməyi yeməkdən əl saxlamasını istəyirəm” – deyər tatlar bunu izah edirlər.

Tatlar çox çaypərəstdirlər. Onlar çay əvəzinə çox vaxt dağ nanəsi işlədirlər.

Bir sıra tat kəndlərində indi də əmtəə-mal alveri sistemi qalmaqdadır və pul hələ də kənddə və ya kəndlər arasında bəzən öz lazımı rolunu oynamır. Məsələn, Nohurlar, Gümür, Pucuq, Qarabulaq kəndlərində meyvə olmadığı (və ya az olduğu üçün) Dəvəçinin Zeyvə, Kilvar (indi Giləvar), Çinarlar, Bilinci, Düz bilici kəndlərinin¹⁵⁹ adamları ora meyvə aparır, kəndlər arasında mövsümdən asılı olaraq həmin ildə meyvənin və süd məhsullarının az və ya çoxluğundan asılı olaraq pendir, yağ, qatıq, gön, dəri və yun ilə dəyişirlər. Əlbəttə, hər məhsulun dəyərinə görə əmtəə mübadiləsi norması vardır. Məs., üç girvənkə armud bir girvənkə pendirə, 10 girvənkə alça bir girvənkə yağa, səkkiz girvənkə gilə bir girvənkə yuna və s. Bəzən heç çəki daşı da tərəziyə qoyulmur. Mal mala dəyişilir: tərəzinin bir gözünə qoyulan, məs.: yağın (qabaqcadan sövdələşməyə görə) əvəzində həmin ağırlıqda beş dəfə armud, pendir dəyişilirsə, üç dəfə armud, dörd dəfə məs.: alça və s. çəkilib verilir.

Qeyd etməliyik ki, başqa rayonların tat və ya tat olmayan kəndləri arasında bu gün də belə əmtəənin bu formasına geniş surətdə rast gəlmək olur.

TATLARIN İNAMLARI, İNANCLARI

İslam dininin orta əsrlərdə bu dini qəbul edən xalqların mədəni həyatında müsbət rol oynadığı şübhəsizdir. Bu əlbəttə tatlara da aiddir. Lakin tatların mədəni həyatına islam dini tamamilə daxil ola bilməmişdi. Tatların adət və ənənələri içərisində islam dinindən əvvəl bu xalqın məişətində geniş yayılmış çoxlu faklara rast gəlirik ki, bunlar da sonralar onların qəbul etdiyi islam dininin özünə təsir etmiş, ortodoksal dinin mifologiyası və rəsmi qaydaları içərisinə yol tapa bilməmişdir. Azərbaycan ərazisində yaşayan tat, talış və kürd kimi “irandilli xalqların bir çox adət və ənənələri islam dövründə nəinki yaşamış, həm də bu dövrdə inkişaf etmişdir. Məhz bu hal da İran xalqlarının (və irandilli xalqların) yaşadığı yerlərdə onların adət və ənənələrinin islam mədəniyyəti ilə paralel şəkildə qalmasına şərait və zəmin yaratmışdır. Bundan əlavə ərəblərin işğal etdiyi bir çox ölkələrdə bir sıra müsəlman adət və ənənələri bir İran və irandilli xalqların adətləri ilə əvəz olunmuş və ərəblərin məişətinə daxil olmuşdur”¹⁶⁰.

Məlum olduğu kimi, ərəblər işğal etdiyi yerlərdə heç də bütün yerli əhalini islam dinini bütünlüklə qəbul etdirməyə müvəffəq olmurdu və görkəmli sovet islamşünası J.A.Belyayevin haqlı olaraq yazdığı kimi, “əsl həqiqətdə başqa dinə mənsub əhalinin müsəlmanlaşdırılması xilafətdə uzun bir proses idi...”¹⁶¹. Məğlub olmuş xalqın hətta rəsmi qaydalarda uzun bir vaxt tələb edən islamlaşdırılması şübhəsizdir ki, həmin xalqın adət və ənənələrinə, məişətinə, toy və yaslarına – bir sözlə yüz illərlə nəsillənəsill şüurlarda kök salmış məişət və ənənələrinə daha az təsir etmişdir. Çünki bu qaydalar namaz və məscid qaydalarından fərqli olaraq kütləvi xarakter daşımır, ərəblərin iştirak etdiyi açıq və kütləvi məclisdə deyil, fərdi halda, yəni ailədə, əlbəttə, etiqad qaydalarına əməl edərək bağlı qapılar arxasında icra olunurdu. Bunun üçün də məişətdəki bu adət və ənənələr islam dininin bütün ciddi qanun və tələblərinə baxma-

yaraq yaşayır, islam dini ilə bərabər addımlayır, hətta islam dininin bir çox məişət qaydalarının özünə təsir edirdi.

Tatların məişətində qalan dini qalıqlarla tanış olduqda belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, genetik cəhətdən islamıyyətə qədərki adət və ənənələrə aid olan dini adətlər bu etnik qrupun məişətində ortodoksal islam dininin özündən gələn adətlərə nisbətən daha davamlı və dözümlüdür, dəyişməyə daha çox müqavimət göstərir. İslam dininin tələbi ilə yaranmış rəsmi qaydalar: yəni Allaha, Peyğəmbərə, onun imamlarına inam, namaz qılmaq, oruc tutmaq, dini bayramları qeyd etmək, qurban bayramında qurban kəsmək və islam dininin tələb etdiyi başqa vacib adətləri icra etmək kimi məcburi qaydalar artıq tatlar içərisində getdikcə daha təmtəraqqlə qeyd olunmur. Belə ki, cavan və orta nəsil bunlardan çox vaxt uzaqdır, hətta bəzi qocalar da bu yaxın vaxtlara qədər islam dininin bu tələblərinə riayət etməyi zəruri hesab etmirdi. Lakin ailədə qalan, ilk nəzərdə kiçik və əhəmiyyətsiz görünən bir sıra adət və ənənələr vardır ki, bunlar islamıyyətdən qabaqki dövrlərə, yəni primitiv adət və ənənələr dövrünə aid olub, islam dini ilə heç bir əlaqəsi olmasa da, tatların məişətində ciddi kök salmışdır. Q.P.Snesaryev haqlı olaraq yazır ki, islam dini hər bir müsəlmanın həyatını özü istədiyi kimi idarə etmək qabiliyyətinə malik olsa da, məişətə daxil olmaqda onun təsiri hərtərəfli deyildi.¹⁶²

Məhz elə buna görə də təsadüfi deyil ki, tatların adət və ənənələrində “cin”, “pəri”, “dev”, “əjdaha”, “hal” kimi fəvqəltəbii varlıqlar özünü göstərir ki, bunlar islam dinindəki “şeytan”, “mələk” və s. dən köklü surətdə fərqlənir.

Tatların əqidəsincə, cinlər insana düşməndirlər, onu pis yola dəvət edir, yolundan azdırır, ona ziyan yetirirlər. Cinlərin daimi məskəni xaraba evlər, qəbiristanlıq, dağılmış məscidlər, qurumuş arxlar və quyuların içi və s.-dir. Onlar xüsusilə peyinlikdə, mal təzəyinin üstündə “daha çox yığısırlar”. Tatların söylədiyinə görə, hətta “filan qız, ona görə xəstələnmişdir ki, xarabalıqda cinlərin toplaşdığı yerdə olmuş, onların ayağını basdaladığı üçün cinlər onun üstünə tökülmüş, ona əziyyət verərək şikəst etmişlər”. Onların əqidəsincə,

kömürün, közün və gülün üstünə də suyu ona görə tökmək olmaz ki, bu şeylər cinlərin toplaşdığı yerdir və onların üstünə su tökən adama ziyan yetirə bilərlər. Tatların fikrincə, hətta cinlərin toyunda, şadlığında “iştirak edən” adamlar olmuşlar. Cinlər onun ətrafında rəqs etmiş, çalıb-oxumuş, onu əyləndirmiş, sonra isə onu şikəst edərək “çıxıb getmişlər”.

Tatların əqidəsincə, daha başqa bir fəvqəltəbii varlıq olan pərilər insanların onlara münasibətindən asılı olaraq həm xeyirxah, həm də ziyankar ola bilərlər. Tatların əqidəsincə xüsusilə suda, bulaqların və çayların, duru sulu göllərin içərisində yaşayan pərilər insanlara yaxşılıq etməyə çalışır, onlara hədiyyələr verir, hətta xoşu gələn oğlana suyun içindən çıxan kiçik qəşəng ağ at bağışlayırlar.

Bu qüvvələr sırasına daxil olan başqa bir varlıq “heybətli və qüdrətli” devlərdilər. Devlərin yaşadığı yerlər əsasən dağlar və mağaralardır.¹⁶³ Tatların inam adətlərində olan dev qədim İran mifologiyasında sonralar “Şahnamə”də qəddar və zülmkar əsətiri İran padşahı Zöhhaka çevrilmiş Avestadakı əjdaha (Ajidaxaka, əjdərha)¹⁶⁴ surətindən ciddi fərqlənir. Adətən çox da boyca böyük olmayan uzun qollu bu tüklü varlıq tatların əqidəsincə hətta insanlara da işləyə bilər. Belə ki, bir neçə kənddə danışıldığı kimi, həmin dev dəmir şeylərdən qorxduğu üçün, onun bədənində bir sancaq və ya iynə keçirməklə onu insana işləməyə, məsələn, ev tikməyə, daş daşımağa, odun və s. gətirməyə məcbur etmək olar. Qoca tatların dediyinə görə, hətta onlardan bəziləri devin belinə minmiş, onu işlətməmişlər. Nəql edirlər ki, hətta filan adam “tövlədə atın hər gecə tərlədiyini görür, elə bil ki, bu at uzaq yoldan gəlmişdir, o yorulmuşdur və tövşüyür, burun pərləri geniş açılmış, qarnının altı köpüklənmişdir. Deməli, atı kimsə gecələr minib sürür. At sahibi bu sirrin səbəbini açmağa çalışır. O, atın belinə qır sürtür. Səhər tövləyə gələndə atın belində tüklü və heybətli bir məxluq görür ki, bu da dev imiş. Onun bədənində bir iynə keçirməklə onu özünə işlədir, bütün qış üçün devə meşədən odun ehtiyatı gətirməyə məcbur edir”. Tatların fikrincə, sancaq və ya iynəni devin yaxasından açan kimi o, daha insana tabe olmur, qaçır gedir. Deyilənlərə görə, uzun müddət bir nəfərə işlə-

yən dev “əsirliyində olduğu adama” yenə də odun aparmaq üçün meşəyə gəliddə orada bir kiçik qız uşağı görür. Qız ondan qorxub qaçmaq istədikdə dev ona deyir: “Sən məndən qorxma, əgər yaxam-dakı sancağı açsan sənə iki dənə qırmızı alma verəcəyəm”. Devın sözüne inanan qız onun yaxasındakı sancağı açır. Artıq dəmirin (sancağın) “tilsimliyindən” azad olan dev qızın alma kimi qırmızı yanaqlarını qoparıb özünə uzadır.

Maraqlıdır ki, islam dininə məxsus olan şeytan – yəni Allahın antoqonist surəti tatların inamında heç də mühüm yer tutmur. Ümumiyyətlə isə, bu söz altında həmin cinlər və devlər təsəvvür olunur. Əgər islam dinində qara qüvvələrin başında duran (şeytanı) insan özünə tabe edə bilsə, o zaman Allahın bu antoqonisti insana kömək edər, insan hara əmr etsə onu aparar, onun tapşırığını yerinə yetirər.¹⁶⁵ Məhz bu nöqteyi-nəzərdən Avestada Əhrimənə münasibət də maraqlıdır. Məhz qədim İran mifologiyasına işarə edən Əbu Reyhan Biruni özünün məşhur “Keçmiş nəsillərin abidələri” əsərində qara qüvvələrin başçısı Əhriməni insanın ram etməsindən bəhs edərək yazır: “Kəyumərs Əhrimənə qalib gəldi və onun belinə mindi, onun belində bütün dünyanı dolaşmağa başladı...”¹⁶⁶

Beləliklə, islam dinində təsvir olunan belinə adam minmiş bəzəkli şeytan heç də təsadüfi yaranmışdır. Bu qədim İran mifologiyası ənənələrinə tamamilə uyğun gələn bir faktdır. Pişdadilərin ilk padşahlarından olan Tehma (Təhmürəs) qəhrəmancasına Əhriməni yəhərləyərək onun belinə minir və gəzməyə çıxır.¹⁶⁷ Buna biz sonralar eynilə “Şahnamə”də rast gəlirik. Davada Əhrimənə qalib gələn qəhrəman onun belinə sıçrayıb at kimi çapdı. Sonra da o, dəfələrlə onun belinə minərək ölkədən ölkəyə keçirdi.¹⁶⁸ Bütün bu faktları nəzərə aldıqda tatların inamında qara qüvvələr başçısının islamiyyətə dəki şeytan deyil, qədim İran mifologiyasının dəyişilməz surətləri olan devlər olduğu bir daha aydınlaşır. İnsanlara ziyanlıq törədən devin yaxasına iynə (sancaq) sancmaqla insanın onu özünə işləməyə məcbur etməsini də nəzərə alsaq tatların inamındaki devlə Əhrimən pandemoniumu arasında son dərəcə böyük yaxınlıq yara-

nır ki, bu da ruhu və məzmununun qədimliyi ilə diqqəti cəlb etməyə bilmir.

Məhz bu baxımdan tatların bəzi əqidə, inam və adətləri də diqqəti cəlb edir. Tatların fikrincə, adamlar içərisində son dərəcə pis nəzəri olanlar vardır ki, bunlar “hər şeyi gözə gətirər, hətta daşa da “yaxşı” desə onu çatladıb torpağa döndərə bilər”. Adətən hər kəndin özünəməxsus “pis gözə malik” adamı var. Tatlar çox vaxt yaxşı tanımadıqları adama öz uşaqlarını, yorğa atını, çox süd verən inəyini, arı pətəyini və s. göstərməkdən çəkinir, ehtiyat edirlər. Uşaqları ölmüş qadınların bu cür adı çıxmış adamları görməyə gözü yoxdur, onlara nifrət edir, onlardan üz çevirirlər. Belə “pis nəzərə” məruz qalmış heyvanın, uşağın “nəzərini almaq lazımdır” onlar uşağın boyuna ip ölçür, “müqəddəs kitaba” baxır, orada göstəriləyi kimi, məsələn, ipi dua oxuya-oxuya bir kasa suya salır, aparıb qəbiristanlıqda basdırır, uşağa və ya heyvana “göz duası” yazdırıb boynundan asırlar.

Qadınlar uşağını bir toydan və ya məclisdən gətirəndən sonra içəri girən kimi bir ovuc duz götürür, uşağın başına üç dəfə çevirir, “pis nəzəri görüm odda yansın” deyərək duzu oda atır. Yanan duz çirtildasa (məlumdur ki, duz yandıqca mütləq çirtildamalıdır) ana təskinlik tapır, bəd gözün partlayaraq yandığını güman edir, rahat olur. Belə məqsədlərdən ötrü uşaqların və heyvanların boynundan göy muncuq, kaftar teli (qoca canavar tükü) və s. asarlar. Yaxşı bostan yetişdirmiş tat göz dəyməsin deyə çəpərin ağaclarından birinə köhnə kəllə sümüyü taxır, təzə ev tikdiribsə evin girəcəyindən tikanlı üzərlik asır. Bütün bunlar gözdəymənin qarşısını almaq üçündür.

Yuxarıdakı faktlardan görüldüyü kimi, tatların əqidəsində “gözdəymə”, “gözə aparmaq” inamı güclü yer tutur. Primitiv inama aid olan “gözdəymə” haqqındaki təsəvvür¹⁶⁹ keçmişdə bütün xalqlara aid olan bu inam həm də məişətdə xüsusilə möhkəm qalır. Bu inam müxtəlif din formalarına xidmət edərək bizim bu günlərə qədər özünü qoruya bilmişdir. Bu inam hətta dini adət və mərasimlərə laqeyd yanaşan, tamamilə dinsiz olan adamlarda belə yalnız şüurlu şəkildə adət üzrə “gözdəyməyə”, deməli, “pis gözə” inanır,¹⁷⁰ həmin inama aid olan mərasimi yerinə yetirirlər. Əlbəttə, tatların fikrincə,

gözdəymə həmişə qəsdən olmur. Deməli, pis niyyətli, pis rəqəbtli adamların gözü dəydiyi kimi, müqabil tərəfə heç bir pislik etmək istəməyən şəxsən də gözü “özü bilmədən dəyə bilər” (hətta çox istəməkdən də). Deməli, bu qeyri-adi qüvvəyə qarşı tədbir görməklə onun nəticələrinin qarşısını almaq lazımdır. Bunun üçün tatlar müxtəlif vasitələr təklif edirlər. Çuldaq (qızmar bir dəmir parçasını qırxdəfə bir parçə suya salıb-çıxarmalı, həmin suyu “göz dəymiş” adama içirtməli), Quran ayələri yazılmış dua, göz muncuğu (yenə suya salıb içmək və ya boynundan asmaq), ilan qabığı (paltara tikmək), dəvə tükü¹⁷¹ (paltarın bir yerində gizlətmək), duz, soğan, istiot, sarımsaq (bəzən hətta təklidə yox, hərəsindən bir az qarışıq şəkildə) paltarların astarına, papağa tikmək, üskük və ispənd yandırır onların üstünü “göz dəyən” insan və ya heyvanın üstünə üfürmək (burada “ispənd” sözü Avestadakı “müqəddəs”, “pak” mənalarında olan “spenta” (Spenta)¹⁷² sözü ilə eynilik təşkil edir), dəmir parçası (bu istər küt, istərsə də iti bıçaq) və s. ola bilər. Onu uşağın, xəstənin yasdığı altında qoyurlar,¹⁷³ “pis gözü olan adamın paltarından bir sap və ya bir tikə (yandırır “göz dəyənin” üstündə üstülətmək) və s. kömək edə bilər. Bu tədbirlərlə, guya “Ziyankar və xəbis” qüvvələri kənara qovmaq olar. Tatların əqidəsindəki “gözdəymə” adətinin də köklərini Avestada görmək olur ki, bu da həmin əqidənin islam dini ilə heç bir əlaqəsi olmadığına sübutdur. Avestada “pis gözün” ziyankar qüvvəsi devlərin düşmənçilik hərəkətləri ilə bir sraya qoyulur və insanları öz bədənlərindən “pis nəzəri” qovmağa çağırır.¹⁷⁴ Tatların qeyri-adi qüvvələrə inam və bu qüvvələrdən xilas olmaq üçün görülən tədbirləri içərisində cadugərlik və falçılıq da xüsusi yer tutur. Bu və ya başqa ruhi xəstəliyə düşmüş adamın xəstəliyinin səbəbini başa düşməyən və müalicə üsulunu bilməyən xəstə sahibi belə hallarda hələ də bəzən kənddə bu və ya başqa bir ruhla “danışa bilər”, onunla “təmasda ola bilər” şəxsə müraciət edir, ondan kömək diləyir. Belə şəxslərə tatlar “cingir” (cin tutan) “falçı” deyirlər ki, onlara da kənddə xüsusi münasibət vardır. Belə ki, xəstəyə baxan cingir onun cinlər tərəfindən “əsir alındığını” və onun bədənində “cinlərin yerləşdiyini” söyləyir. Bununçün isə “cinlü” –

yəni bədənində “cinlər olan” xəstəni onlardan “azad etmək” lazımdır. “Müalicə” vasitəsi kimi sümük parçası, bir piyalə suya salınmış sap; təyuq (adətən qara rəngli) tükü, ayı dırnağı və s. ola bilər. Falçı bunlardan müxtəlif şəkillərdə istifadə edərək bəzi sözlər deməklə cəld hərəkətlər icra edir, suyu xəstəyə içirir, təyuq tükü və ya ayı pəncəsini yandırır, onların külünü aparıb qəbiristanlıqda basdırır və s. Bununla da guya cinləri xəstənin bədənindən “çıxarmağa” çalışır, xəstənin bədəninə bir-birinin ardınca çubuq vuraraq cinləri onun bədənindən “qovur”. Tat falçısı bu işi yerinə yetirmək üçün xəstənin alından başlayaraq ayaq dırnaqlarının ucuna qədər su çiləyir, sonra ona çubuq vuraraq ən nəhayət xəstənin barmağının ucunda “dayanmış cini” bir qarğının, kuzənin və s. içinə “köçürür”, onu “əsir edir”. Tatlarda olan bu adətin arxaikliyi sübut etmək üçün Avestada olan Nasu adlı iblisin xəstə bədənindən qovulması qaydasına nəzər yetirmək kifayətdir. Avestada da iblis Nasunun bədənindən qovulması üçün xəstənin alından tutmuş dırnaqlarına qədər müqəddəs sudan istifadə olunur və Nasu bədəndən başqa yerə “köçürülür”. Bəndidənin səkkizinci və doqquzuncu hissələrinin yazdığına görə Nasu adlı iblis xəstənin bədəninin 33 yerində (alın, çiyinlər, sinə, əllərinin içi, yanlar, dizlər, ayaq barmaqları və s.) gizlənə bilər.¹⁷⁵ Tatlarda cini bədəndən çıxarmaq üçün ümumiyyətlə təmiz sayılan iribuynuzlu mal-qara sidiyindən də su əvəzinə istifadə olunur ki, bunun da eynini Avestada tapmaq mümkündür. Bəndidədə ümumiyyətlə müqəddəs və pak olan sudan başqa iblis Nasunu bədəndən qovmaq üçün iribuynuzlu mal-qara sidiyindən də istifadə olunduğu da göstərir.¹⁷⁶ Bu, bir daha Avestadan gələn və tatların bu gün də əqidəsincə insanları dolandıran və təsərrüfata lazım olan ev heyvanlarına ehtiram əlamətidir ki, bu haqda sonra ətraflı izahat veriləcəkdir.

Tatların fikrincə, göydə hər adamın özünəməxsus ulduzu var. Bu ulduz onun yerdəki vücudunun göydə nümayəndəsidir. Məhz ona görə də tatlar uçan quyruqlu ulduzu gördükdə “Allah ona rəhmət eləsin” deyirlər. Guya bu ulduzun sahibi öldü, ulduzu da axıb yerə dəydi, parçalandı.

Bir sıra tat kəndlərində xurafatın cin-əcinnə, şeytan, iblis, dev-xortdan kimi surətlərinə bərk inanır, uşaqlarını onlarla qorxudur, pirləri, müqəddəs yerləri, demək olar ki, müntəzəm olaraq ziyarət edirlər.

Tatların fikrincə, gecə yaşıl ağacın altında yatmaq çox qorxuludur, belə halda adam gecə pis yuxular görər, narahat yatar, guya həmin adamı qorxunc qüvvələr boğmağa çalışacaq, o, gecə səhərə qədər bu qüvvələrlə vuruşacaq, ağacın altında yatan səhər qan-tər içində oyanacaqdır.

Əsrlər boyu onların şəxsi təcrübələri əsasında insanlarda əmələ gəlmiş yaşıl ağacdən gecə qorxmaq adətinin yaranması çox təbii-dir. Çünki indi botanika dərslərini oxuyan hər bir məktəbli də bilir ki, yaşıl ağac gündüz karbonu alıb oksigeni buraxdığı halda, gecə əksinə oksigenlə nəfəs alıb karbonu buraxır, ona görə də ağac altında yatan adam narahat olur, nəfəsi daralır, səhər yuxudan oyandıqda ağzının köpükləndiyini görür. Bu nəfəs aldığı havada oksigenin çatışmazlığından irəli gəlir.

Məhz əllamə "mollanumaların" əsrlər boyu uydurduqları "xarüqələdə" xurafi mövcudatlardan çəkinməyi təbliğ edən qorxu hissidir ki, tatlar gecə qaranlığında qəbiristanlıq və ya xarabalığın yanından keçməz, arxın üstündən tullanmaz, küçəyə isti su və kül atmazlar. Guya gecə vaxtı yanında dəmir, bıçaq, ülgüç, balta və s. olan adamın hətta qəbiristanlığın yanından da keçməyə qorxusu yoxdur. Çünki guya onların əqidəsincə əvvəldə göstərdiyimiz kimi, cin və şeytan dəmirdən bərk qorxurlar.

Tatlara görə, gecə bu evdən qonşu evə od aparmaq, duz və süd məshulları vermək qəti qadağandır.

Qadın doğarkən onun əhvalı xarablaşarsa, tatların fikrincə, buna səbəb qızılı saçları olan "Al", ya da "Hal" adlanan mifik cin-dir. Tatlar belə fikirdədirlər ki, Al adlı cin yalnız qadın ciyəri yeyir, özü də yalnız doğan qadınların ciyərini. Bütün cinlərdən ən qorxululuşu olan Al hər yeri gecə-gündüz gəzir, doğan qadın axtarır, onun ciyərini çıxarmağa çalışır. Al bu ciyərin bir hissəsini yeyəndən sonra qalanını aparıb çaya və ya dənizə atacaqdır. Al cinin əlindən

doğan qadını xilas etmək üçün, tatların fikrincə, ən yaxşı vasitə bu cini "görən", "onunla vuruşub ona qalib gələn" qadın və ya kişini doğmaqda olan qadının yastığının yanına aparmaqdır. Əgər belə şəxs tapılmasa, onda nəsilərində belə bir adam olmuş bir kəsi gətirib xəstənin yastığı yanında oturdurlar. Belə adamları tatlar "udumdar" adlandırırlar. Udumdarlar özləri haqqında belə rəvayətlər danışır ki, o, filan vaxt bu qızılı saçlı cini görmüş, onu tutmuş, saçlarından bir qədər yolmuş, onun zinətli paltarından bir tikə qopartmışdır. Tat kəndlərinin birində Əli adlı yaşlı bir kişi bu sətirlərin müəllifinə Al adlı cin haqqında belə dedi: "Bir gün çöldən gəlirdim, gördüm ki, çılpaq bir qadına oxşayan bir şey gördüm, onun uzun qızılı saçları var idi, başına səbət qoymuşdu. Bildim ki, bu Aldır. Ona əmr etdim ki, yerində dayan. O qaça bilmədi. Onun saçlarını kəsdim, barmağına taxdığı göy muncuğu əlindən aldım. Onun başında olan səbətin içində bir qadının ciyəri var idi. Onu yeməyə və ya çaya atmağa aparırdı. Al mənə yalvardı ki, onu öldürməyim. Mən də ona əmr etdim ki, səni bir şərt ilə diri buraxıram ki, səbətin içindəki ciyəri aparıb öz sahibinin sinəsinə qoyasan. O, söz verdi, and içdi ki, buna əməl edəcək. Mən də onu buraxdım".

Hər halda tatların əqidəsincə, doğan qadının başı üstündə belə adamların dayanması son dərəcə zəruri sayılır. Lakin əgər Al çox "həyasızlıq" eləyərək belə adamlardan da qorxmasa, yaxud o gəlib çıxana qədər "öz işini" görsə, o zaman qadını müalicəyə, el qaydası ilə dava-dərmana başlayırlar. Müalicəyə onlar hay-küy və çığır-bağır ilə başlayırlar. Ala əmr edərək müxtəlif göstərişlər verir, bu qadının ciyərini yerinə qoyub çıxıb getməsini "əmr" edir, "onu" hədələyirlər. Haldan düşərək yuxuya getmiş qadını oyatmaq üçün onun solğun üzünə bir-birinin ardınca bərk şillələr vurur, göyərdirlər. Onun bədəninə çimdikləyir, dərisinə iynə batırır, onu gözünü açmağa, oyanmağa məcbur etmək istəyirlər. Onun üzünə, bədəninə kömür sürtərək qaraldır, bədəninə qara xətlər, dairələr çəkirlər, yastığının üstünə qara parça atırlar. Tatlara görə, Al qara rəngdən qorxur. Yatmaq istəyən qadını necə olursa-olsun yatmağa qoymaq olmaz. Çünki doğan qadın yatdıqda onun ciyərini çıxartmaq asan olur, qı-

zalı telli cin olan Al da tez fürsətdən istifadə edə bilər. Yatmaq istəyən qadının üzünə dalayan süpürgə, keçi tükü də sürtülər, həm Al da qorxuzmaq, həm də yatmaq istəyən xəstəni yuxuya getməyə qoymamaq üçün bir neçə dəfə otaqda tufəng atırlar. Qoca bir tat qadının dediyinə görə, belə hallarda bəzən bir ata uzaqdan arpa çanağı göstərir, onu kişnədirlər. Dəmir-dümürə, qavala, mis qazanı döyəcəyir, bir sözlə, təzə doğan qadını yatmağa qoymurlar. Yastığının üstündə çoxlu dua oxuyur, onun üzünə “pak” su çiləyirlər və s. Əlbəttə, qeyd etməliyik ki, bu məsələnin xurafatla bağlı tərəfi bir yana (xurafat insan şüurunun bu və ya başqa bir əməl qarşısında acizliyi, bu və başqa xəstəliyin səbəbini, onu yaradan amillərin qarşısını almağı bilmədikdə yaranmış fəvqəladə bir qüvvəyə malik cisim və heyvanların, ümumiyyətlə, xurafə mövcudatın yaranmasına səbəb olmuşdu), onun əməli tərəfi də var; yeni doğan qadını yatmağa qoymamaq tədbirlərinə indi də bizim doğum evlərimizdə riayət olunur, körpəsi dünyaya yeni gəlmiş ananın başı üstündə oturan tibb bacısı və ya xidmətçi qadın onu danışdırır, üzünü şillələyir, güldürür, hər vasitə ilə olursa-olsun onu yatmağa qoymur. Çünki bədən yatdıqda onun damar və əzələlərinin gərginliyi azalır ki, bu da qadının çox qan itirib huşunu itirməsinə səbəb olur.

Tatların yuxuya inamı böyükdür, onların arasında mahir yuxu yozanlar vardır. Tatlara görə, qadının yuxusu tərsinə olmalıdır. Yuxuda üz qırmaq, diş çəkənmək, suda qərç olmaq çox pis sayılır; yuxuda birinin öldüyünü görmək onun çox ömür edəcəyi kimi yozulur. Yuxuda saf su görmək yaxşı, bulanlıq su görmək pis xəbər kimi izah olunur.

Tatlar asqırmağa xüsusi ehtiram bəsləyirlər. Hərgah bir məclisdə, söhbətdə biri asqırırsa (tatca: Sabur avardan – səbir gətirmək) bir sıra xalq və etnik qruplarda olduğu kimi, asqırana “afiyət olsun”, “Səlamət olun”, “Будте здоровы” demirlər, əllərini göyə qaldırıb “əlhəmdülillah” deyərək dua oxuyur, salavat çevirirlər. Tatların fikrincə, gözə görünməz bir qüvvə, xeyirxah bir “varlıq” səbri gətirir ki, o da yalnız təmkinli, səbirli, hövsələli olmaq pərisidir. O, insanlara yalnız yaxşılıq istəyir, onun üçün də səfərə çıxmaq, bir işi baş-

lamaq, bir iş görmək istəyən adam asqırma səsinə eşidən kimi salavat çevirir, “Allah şeytana lənət etsin” deyərək öz qərarından əl çəkir, indicə görmək istədiyi işi daha yerinə yetirmək istəmir. Tatlara görə, bu xeyirxah səbr pərisi onu bu işdən saxlayır. Əgər ona qulaq asmayıb bu işi yerinə yerirməyə cəhd etsə, müvəffəqiyyətsizliyə düçar ola bilər, əgər həmin adam ikinci dəfə asqırmanı eşitsə bu icazə əlaməti sayılır, guya səbr pərisi təhlükənin dəf olduğunu həmin şəxsə xəbər verir, onu həmin işi görməyə təşviq edir. Zökəm nəticəsində bir-birinin ardınca bir neçə dəfə asqırmaq hesaba alınmır.

Yatanda çıxıran uşağın, ümumiyyətlə, gecələr qorxan uşağın yastığının altına tatlar çörək parçası qoyarlar. Onların fikrincə, çörək hər cür qorxunu və təhlükəni rəf edə bilər. Ümumiyyətlə, bərəkətə tatların böyük etiqadı vardır. Yerə çörək atmaq günahdır. Yerdə bir tikə çörək, bir dənə buğda, ya arpa görünən tat onun qaldırıb öpər, sonra alınına vurub bir ayaq dəyməyən yerə qoyar. Bunu nemət və bərəkət üçün, məhsul üçün çəkilən zəhmətin ağırlığı ilə izah etmək olar. Tatlar deyirlər ki, çörək bişib süfrənin üstünə gələndə qədər onun üçün nə qədər adam əziyyət çəkmişdir. Ona görə məhsulu (o cümlədən çörəyi) yerə atmaq, onu məhv etmək bu məhsul üçün çəkilmiş zəhmətə qiymət verməmək, bu zəhmətə hörmətsizlikdir. Bircə, tatların məhsula bu gözəl münasibəti qarşısında baş əymək lazımdır. Kaş bir çox adamlar böyük zəhmətlə əmələ gələn məhsulu qorumaqda, onu qayğı ilə saxlamaqda etinasızlıq göstərən şəxslər tatların bu adətindən xəbərdar olaydılar, yaxud ən azı alın təri ilə əmələ gələn məhsula hörməti onlardan öyrənəydilər.

OLUM – ÖLÜM

Ailə-məişət həyatının bir sıra maraqlı məsələləri kimi, tatların ölüm və dəfn prosesinə aid olan bəzi cəhətləri də diqqəti cəlb edir. Bu adətlərdə qədim dövrlərə, daha uzaq keçmişə aparən cəhətlər xüsusilə maraqlıdır. Bəhs etdiyimiz mərasimlərdə tatlar qədim dövrlərə, xüsusilə islam dövründən qabaqki dini görüşlərə aid əqidə və inamlarını indi də qismən qoruyub saxlaya bilmişlər. Bu da təbii bir

haldır. Çünki insanın ailə həyatının bəzi hadisələrində (məsələn, ərə getmə, evlənmə, uşağın doğulması və böyüməsi və s.) olduğu kimi, ölümə aid məsələlər də adət və ənənələrin elə düyün nöqtəsidir ki, bunlarda islamiyyətdən qabaqki adətlər, xüsusilə arxaik ənənələr özünü daha qabarıq şəkildə saxlamağa məcburdur.¹⁷⁷

Tatların fikrincə, yüngül ölüm və ağır ölüm kimi iki növ ölüm vardır. Xəstə əgər tez can verib ölərsə, bu, tatlara görə, yüngül ölümdür, onun canı daha tez ilahiyyətə “qovuşacaqdır”. Belə ölümə “bəxtəvərə mürdən” (xoşbəxt ölüm) deyirlər. Çətinliklə can verən şəxsin ölümü ağır ölümdür. Onların fikrincə həmin ölməkdə olan şəxsin canını-ruhunu “göylər” çox da asanlıqla qəbul etmirlər. Bundan belə bir nəticə çıxarırlar ki, o, ömründə hansı bir böyük günahsa işlətməmişdir. Belə ölüm haqqında deyirlər: “yəzuqə canu nəbədür-marən” (yazığın canı çıxmır), “filankəs bə zulumaz mürd” (filankəs əziyyətlə öldü).

Əgər ölüm gecə və ya axşam baş vermişsə, onu basdırmaq üçün sabahı gözləyir, lakin ölünü tək qoymurlar. Onu xalçanın və ya palazın üstünə uzadırlar, altına döşək salır, üstünü örtürlər. Molla (əgər kənddə olmazsa, qonşu kənddən çağırırlar) səhər açılana qədər onun başı üstündə müxtəlif ayələr oxuyur. Bu onunçundur ki, guya onun cisminə şeytan girməsin, cəsədi “dəyişdirməsin”. Bunun üçün onun sinəsinə və qarnının üstünə hərəsi 2-3kq ağırlığında iki daş qoyurlar. Ölünün gözlərini, ağızını bağlayır, ayaqlarını cütleyib sarıyırlar. Meyitin üstünə tirmə şal, bəzən rəngli bahalı parça atırlar. Bu o deməkdir ki, ölənin cavandır, nakam ölmüşdür. Kənddə həmişə daimi tabut olur. Ölünü yuyandan sonra tabuta qoyurlar. Qaldıraraq aparmaqdan qabaq tabutu üç dəfə yerə qoyub götürürlər. Bu o deməkdir ki, qoy bu sonuncu itki olsun. Ölünü basdırmağa aparanda onu aparları hamı tez-tez dəyişir. Bu ölənin hamının sonuncu xidmətidir. Tatlar adətən ölünün əl və ayaq dırnaqlarını tutar, üzünü tüküllü olsa üzünü qıraxırlar. Başqa xalqlar kimi bir il ölünün yasını saxlayırlar. Ölünün 3-ünü, 7-sini və qırxını verirlər, hər tərəfdən qohum-qardaş tökülüb gəlir, müsibət üz vermiş ailəyə təskinlik verirlər. Belə halda ölənin yaxın adamları gələnlərin qabağına çıxır, bir-birini qucaqla-

yıb öpür, ağlaya-ağlaya birlikdə evə daxil olurlar. Ölənin bir ili tam olana qədər onun yaxın adamları musiqi çaldırmır, şənlik məclislərində iştirak etmirlər. Tatlar ölünün 3, 7, 40 günündə və bir ilində gələnin qonaqları yedirdib-çıxırmədirlər, onlara ölənin xatirinə hörmət edirlər. Gələnin adamları isə mütləq özü ilə ölü sahibinə kömək etmək məqsədilə “hədiyyə”, bəxşis adlanan bağlama və xonçalar gətirirlər. Bu, ölüsü ölənin evə yardımıdır ki, bu da qoyun, un, qənd, çay və s.-dən ibarət ola bilər. Hər cümə axşamı ölənin evindən qonşular və kənd əhalisinə şirniyyat, halva paylanılır ki, bu da ölünün ruhunu şad etmək vasitəsi sayılır.

Qeyd etdiyimiz kimi, ölüm və ölü basdırma adətləri içərisində qədim dinin ilk formaları özünü daha sabit saxlaya bilər. Bu heç də təəccüblü deyil. İslam dinində də, zərdüştilikdə də qədim dinin primitiv formaları dini ənənələrin arzu etdiyindən çox-çoxdur.¹⁷⁸ Ölüm və ölü basdırma adətləri müasirləşməyə ən zəif meyil göstərən sahələrdəndir. Bunu biz elə müasir dövrdə, yaşadığımız günlərdə də müşahidə edirik. Məhz bu sahə ən qədim adətləri özündə hifz edərək bu günə qədər yaşamış və bizə gətirib çatdırmışdır. Buna görə də bəzən hansı adətin daha qədim, yerli, etnik qrup və ya xalqın adına çıxmaq, yaxud bunun islam dini tərəfindən yaradılmış və yayılmış adət olduğunu ayırd etmək məlum çətinliklər törədir.

Tatların ölüm adətləri içərisində ölənlərin və ulu babaların ruhuna sitayiş məhz bu cəhətdən maraqlı sahələrdən biridir. Bir çox xalqlar kimi tatların da mifologiyasında Quranın tələb etdiyi insanın canını alan ölüm mələyi Əzrail, qəbir mələkləri və mühakimə müstəntiqləri İnkir və Minkir və s. islam dininin tələb etdiyi dərəcədə öz yerini tutur. Buraya cənnət, cəhənnəm, qiyamət günü və s. də daxildir ki, onlar da eynilə Qurandakı kimi təsvir olunur. Bununla birlikdə, tatların ölüm kompleksində ibtidai dinə aid bir sıra əlamətlər aşkar şəkildə müşahidə edilir. Bu arxaik adətlərdən bəzilərini biz insan ruhuna, daha doğrusu, insan ruhuna və insan canına münasibətdə də görürük. Tatlarda bu iki ruhluluq, yəni ruh və can məsələsi çox maraqlıdır. Bunların arasındakı fərq vaxt silinsə də hər halda bu mövcuddur. Tatlar can verməkdə olan adam haqqında əgər deyirlər-

sə ki, “ruhu dürmə, ama canu nədürmə” (ruhu çıxıb, ancaq canı çıxmır) bu o deməkdir ki, tatlarda insanın çox ruhluluğu haqqındakı qədim primitiv inam qalmışdır. Sonra görəcəyimiz kimi, tatlara görə, ölmüş (yəni canı, fiziki bədəni ölmüş) adamın ruhu uçaraq fəzada dolaşar, kefi istədikdə hətta öz evinə qayıdar, onu bu evdə yad edib-etmədiklərini də yoxlaya bilər. Ruhun bu ikili təzahürü məfhumu genezisi heç şübhəsiz ibtidai insanın ruhun çoxluğu haqqındakı qədim etiqadının qalığıdır ki, bu da bir çox dünya xalqlarında hələ də aydın surətdə müşahidə olunur.¹⁷⁹ İnsan həyatının tənзимedicisi qeyri-adi qüvvəsi kimi bədəndə olan ruha münasibət son dərəcə qədim bir yol keçmişdir. Məhz tatların daha sonra görəcəyimiz kimi, insan ruhuna (ruhlarına) bir substans varlıq kimi baxmaları, ona inam məhz ibtidai insanın bu ilahi qüvvəyə böyük inamının müasir arxaizmidir. B.Marevskaya doğru olaraq göstərir ki, təbiət və insanın canlanması və inkişafı nə qədər yonulsa da o, həmişə həm dində, həm də adətlərdə maddilik izlərini saxlayır.¹⁸⁰ Məhz bu nöqtəyə nəzərdən tatlarda ruhun qanla, insan beyni və əqli ilə, insan kölgəsi ilə eyniləşdirilməsi halları diqqəti özünə cəlb edir. Tat üçün canın bədəndən çıxması ruhun bədəndən çıxmasıdır; əqli başından çıxmış – yəni dəli olmuş adamın ruhu onu tərk etmişdir (lakin canı vardır); insanın bədəninə “inciyib” çıxmış, bədəni tənзим edən, onun hərəkətlərinə istiqamət verən ruh bu və ya başqa səbəbə görə bədəni tərk etsə də, çox da uzağa getmir, öz sahibini daban-dabana izləyir ki, bu da onun kölgəsidir. Tat öz kölgəsini görəndə məhz elə buna görə də onu öz ruhu hesab edərək ona dua edir, salavat çevirir.

Ölmüş adamın bədəni qəbirdə olsa da, onun ruhu bədəninə ayrılıb çıxma bilər və bunun üçün bəzi xalqlar hətta qəbirin başdaşı tərəfində kiçik bir deşik qoyurlar ki, bu da ruhun çıxması üçündür.¹⁸¹

Tatların adətlərində ölü ilə birlikdə şey basdırmaq kimi qədim adətin (qadın və kişinin hərənin özünə aid şəxsi əşyalarını qəbrə qoymaq) qabarıq nümunələrini görməsək də bəzən bunun hər halda izlərini görmək olar ki, bu da islam dini ilə bir araya sığmır. Məsələn, qadının qəbrinə bəzən boyunbağı, qolbaq atmaq, uşağın qəbri üstünə bəzi qab-qacaq, gəlinçik, bələk və s. qoymaq qədim ölü bas-

dırma adətinin qalıqlarından başqa bir şey deyildir. Ölülərin qəbri üstünə çörək, xörək, şirniyyat (halva, qənd, konfet, peçenye və s.) qoyulması da həmin qədim və ibtidai ölü basdırma adətinin arxaik qalığıdır.

Bəzi xalqların əqidəsinə, ölənlərin ruhu guya müxtəlif surətlərdə qayıdıb evə gələ bilər. Onları yedirtmək üçün ev sahibləri xörək hazırlayıb süfrəyə düzməli, yaxud qapını açıq qoyub qapı astanasında bir qabda ölənin xörək payını qoymalıdır. Məlumdur ki, bir sıra xalqların etiqadınca, ölənin şəxsin ruhu quş, ilan və s. şəkildə evə gələ bilər; ona görə də quşa, evdə görünən ilana ruhun təcəssümü kimi baxmalı, onu öldürməməlidir. Əksinə onlara yemək (quşa), süd (ilana) və s. verməklə evin ölmüş adamının ruhunu yedirtmək lazımdır.¹⁸² Yəqin ki, tatlarda qalan ölənin ruhuna hörmət, evdə yuva salmış quşu incitməmək, evdə görünən ilana süd içirtmək; onu nəinki öldürməmək, hətta incitməmək, – bütün bunlar ibtidai dinin ruhlara sitayişinin qalıqları deyilmi? Buraya ölüni (xüsusilə, qadını) evin qabağında üç dəfə yerdən qaldırıb qoymaq adətini də əlavə etmək lazımdır. İslam dini ilə əsla bir araya sığmayan bu qədim adətin məzmununu belədir ki, guya üç dəfə qaldırıb qapıda yerə qoyulmaqla ölənin ruhu razı qalacaq, daha ev adamlarından heç kimi öz ardınca aparmağa cəhd göstərməyəcəkdir. Bu yenə də qədim ruha sitayişin islamdan qabaqki formasıdır. Tatların evdə bərk xəstə olanda, heyvanlara azar düşəndə, ailədə bu və ya başqa bir bədbəxt hadisə baş verdikdə öz ulu babalarının, yəni familiyanın bir neçə nəsil qabaq yaşamış məlum babasının ruhuna müraciət edib kömək istəməsi, toy qabağı baba və nənin qəbri üstünə gedib onların ruhundan xeyir-dua diləməsi də bura əlavə olunarsa yuxarıdakı fikrimiz tamamilə aydın olar. Tatlar bu əqidədədirlər ki, onların keçmiş babalarının ruhu onlara mütləq kömək etməlidir. Ona görə ki, törəmələr tərəfindən ilahiləşdirilmiş ulu babaların ruhu sağ olanlardan öz paylarını alır və onlar da öz növbələrində törəmələrinə kömək edirlər. Bu tamamilə zərdüşt təlimi ilə uyğun gəlir və tatların adətlərində bu gün də qismən yaşayır. Ruha inamın parlaq nümunələrindən biri də ölü apararkən sonsuz qadının meyidin qabağında qaça-

raq yolu keçməsidir. Əqidəyə görə ölünün ardınca “gedən” ruhu tutaraq onu yeni bədəndə bir anlıq saxlamaqla uşaqsızlıq bəlasından xilas olmaq olar. Tatlarda olan bu qədim ruha sitayişin, ondan kömək diləməyin eyni nümunələrini biz bir çox dünya xalqlarında, o cümlədən özbəklər və tükmənlərdə,¹⁸³ afrika bambbaralarında,¹⁸⁴ hindlilərdə,¹⁸⁵ farslarda¹⁸⁶ və s. görə bilərik.

Ölüyə münasibətdə tatların məişətində qalan qədim dini adətlərin qalıqlarından biri də ölüyə əl vurmağın, ona toxunmağın zərərli olması inamıdır. İbtidai insanların qədim dini inamınının qalığı olan bu əqidə,¹⁸⁷ tatlarda da təsadüfə yaranmamışdır. Belə ki, islam dininə qədər tatların da dini olan zərdüşt dininə görə, hər bir ölü şey murdardır, onun ruhu, canı yoxdur, ona görə də o, qəzəb, kin və ziyan mənbəyi olan qüvvələrin yığılan yeri, pənahgahı ola bilər. Vendidadada görə, ölü insan bədəni də belədir. Orada Əhrimənin köməkçilərindən olan ölü bədən iblisi Nasu özünə yer edərək ətrafa ziyan yetirməyə çalışır, bu ziyan isə birinci növbədə meyidə toxunan adama yetir, çünki o, bilavasitə ölüm iblisinin olduğu yerə toxunmuş, onunla təmasda olmuşdur. Bu ölü iblisinin bədəninə girməsinə imkan verməmək üçün Avestaya görə, can verməkdə olan adamın başı üzərində kahin durmadan müəyyən dini mətnlər oxumalı, ölməkdə olanın boğazına əbədi həyat suyu olan şərbət tökməli idi. Zərdüşt təliminə görə, ölüm iblisinin bədənə daxil olmasına yol verməmək üçün ölünün yanında daim iki adamın olması tələb olunurdu. Ölünü evdən götürüldüyü yerdə üç gün çiraq yanmalı, oraya bir qabda su qoyulmalı idi. Tatlarda bütün bu əlamətlərin hamısı bu gün belə cüzi dəyişiklik edilmədən icra olunur ki, bu da öz arxaizmi ilə diqqəti cəlb etməyə bilmir.

Tatlar ölünün üstündə ağlayıb şivən qoparır, qadınlar saçlarını üzlərinə tökərək saçlarını yolurlar. Bu adət islam dininin heç bir qayda-qanunu ilə bir araya sığmır. Şübhə yoxdur ki, bu, tatlarda qalan islamiyyətdən əvvəlki adətlərdəndir. Müxtəlif ərazilərdə aparılmış arxeoloji qazıntılar da sübut edir ki, ölənin üçün qadının saçını üzünə töküb başını yolması islamiyyətdən qabaq mövcud olmuşdur.¹⁸⁸ İslam dini tərəfindən sonralar qadağan olunmuş bu adət hər

yerdə aradan çıxmamış, ortodoksal islam dini tələbləri ilə əsla bir araya sığmasa da¹⁸⁹ tatlarda olduğu kimi bir sıra xalqların ölüm və dəfn mərasimlərində qədim dinin nişanəsi kimi qala bilmişdir. Tatların əqidəsincə ölü heyvan və ya insan düşmüş su (arx, çay) murdar deyil. Bu zaman yalnız həmin ölü cismi sudan çıxarmaq kifayətdir. Onların fikrincə həmin ölü çıxarılmış su əgər axırsa o murdar ola bilməz. Biz bunu eynilə Avestada da görürük. Belə ki, Vendidadın yazdığına görə hətta quyuya belə ölü düşərsə onun suyundan bir, iki, üç, dörd və ya beş hissəni (imkan daxilində) götürüb kənara atmaqla həmin su təmizlənərək istifadə üçün yararlı hala düşür.¹⁹⁰ Axar su isə Avestanın yazdığına görə, içərisinə ölü düşmüş yerdən üç addım axar istiqamətdən aşağı, doqquz addım axarın əksinə yuxarı və altı addım enindən o tərəfə halaldır, yəni istifadə üçün yararlıdır.¹⁹¹ Üstündən ölü adam və ya ölü it tapılmış torpaq sahəsi də maraqlıdır ki, tatlarda olduğu kimi Avesta tələblərinə görə də bir il müddətində yararsız hesab olunur. Bu torpaq bir il ərzində əkilib-biçilmir, oradan su çəkilmir, kənd təsərrüfatı üçün istifadə olunmur.¹⁹² Həmin torpaq sahəsindən istifadə edən adam Avestaya görə iki yüz çubuq zərbəsi ilə cəzalanır.¹⁹³ Çünki Zərdüşt təliminə görə hər bir ölü bədən torpağı murdarlayır. Zərdüştün tələbinə görə insan torpağı əkilib-biçməmək üçün, ondan yaxşı məhsul götürmək üçün ən əvvəl onun üstündən sür-sümüyü, tükü, qan ləkəsini, peyin və ifrazatı götürüb əkin üçün yararsız yərə atmalı və həmin torpağı təmizləməlidir.¹⁹⁴ Torpağa – yemək mənbəyi, insan həyatının dolanacaq çeşməsi olan bu böyük nemətə eyni münasibəti biz bu gün də tatların əməli həyatında görə bilərik.

Tatların fikrincə ölünü yumaqla məşğul olan xüsusi adamlar “napak”, “natəmiz” olduqları üçün onlarla oturub-durmaq, onlar özlərini yuyub “pak” olana qədər onlarla həmsöhbət və ya yol yoldaşı olmaq olmaz. Biz bu tələbi eynilə Avestada da görürük.¹⁹⁵ Əgər tatlar ölənin paltarını ya aparıb basdırır və ya onu əkinçilik, heyvandarlıq, evdarlıq işləri ilə məşğul olmayan avara adamlara – dilənçiyə, dəliyə, əldən-ayaqdan şikəst kişi və qadına və s. verirlərsə, bu heç də təsadüfi deyil və tamamilə Zərdüşt təlimi tələblərinə ca-

vab verir.¹⁹⁶ Əlbəttə, bəzi hallarda ölənün paltarının parçasının baha-lığından asılı olaraq Avesta da onu “yuyub pak etməyə” icazə verir ki, bu tələbə tatlar da riayət edirlər.

Pəhləvi (orta fars dilində) kitablarında göstəriləyi kimi, insan öləndən sonra onun ruhu üç gün-üç gecə hələ “sahibinin” bədənində, daha doğrusu başının üstündə qalır. Bu üç gün ərzində ölənün yaxın adamları onun ruhunu cürətləndirmək, onu (ruhu) gözləyən sınaqdan qorxmamaq üçün onun (ölünün) yanında dua oxuyur, bə-dəndən ruhun çıxması mərasiminə dair adətləri yerinə yetirirdilər. Üç günün tamamından sonra ruhun dini simvolu olub orta fars dili mənbələrində den (Avestada daena) adlanan ruh ölənün bədənindən ayrılır. Əgər ölən şəxsin günahları yoxdursa bu ruh gözəl qız-mələk şəklində, günah etmişsə – deməli “təmiz” deyilsə, bu mələk qızın üzü olduqca kifir, çirkli surətdə zahir olur. Zərdüşt dininə görə bu ruh ölənün əlindən tutub onu islam dinində sonralar Siratul-Müstə-qim adlanan behiştə gedən körpünün (Avestada Şinvat) üstündən keçirməlidir. Əgər ruhun müşaiyəti etdiyi adam günahsız və təmizdirsə bu körpü geniş açılır, ölənə birlikdə ruh da behiştə gedir, əksinə, əgər o, günah işləmiş – “pak” deyilsə körpü daralıb bir tük nazikliyində olur. Həmin adam da onun altında olan cəhənnəmə düşür.¹⁹⁷ Tatlar da ölünün basdırılmasından sonra ölənün şərəfinə üç gün müddətində hər axşam yemək hazırlamalı, evə gələn adamları yedirtməlidirlər. Onların əqidəsinə görə hələ də ölənün bədənində olan ruh “sahibinin bədənindən” ayrılaraq öz evinə gələ bilər və onu necə yad etdiklərini “görər”, “nəzarət” edə bilər. Onun üçün də ölənün adamları bir qayda olaraq tatların “səvəşə” (üç gecəlik) adlandırdıqları bu mərasimdə bişirilən yeməkdən ölənün ruhunun da payını ayırıb bir qaba qoyur, bu xörəyin ruh tərəfindən dadılaçağına, heç olmasa onu qoxuyub onun şərəfinə bişirilmiş xörəyin iyini qə-birdəki bədəne qayıdarkən özü ilə “sahibinə aparacağına” inanırlar. Bu göstərilənlərdən məlum olduğu kimi müasir tatların ölünün ru-huna olan münasibəti ilə qədim iranlıların, Zərdüştülərin – ümumiyyətlə “Avesta”-nı öz müqəddəs kitabları və dini qanunları hesab edən xalqların bu məsələyə münasibəti arasında çox yaxınlıq və bəzən

eynilik vardır. Bu oxşarlıq və eyniliklər bir də onu sübut edir ki, bu adət və mərasimlər (ruha və ölüyə aid) islam dinindən qabaq atəşpə-rəşt olan tatlara Zərdüştlükdən keçmişdir. Məhəmməd dinini qəbul etmələrindən qabaq da bu mərasim və inam onların məişətində möhkəm yer tutmuşdur, bu adətlər heç də islam dini ilə tatların məişətinə daxil olmamışdır.

Bu nöqtəyi-nəzərdən tatların ruha münasibəti, ölüm dünyası haqqındakı adətləri ilə Avesta arasında bir sıra oxşar cəhətlər vardır. Avestada yazılır ki, insan öləndən sonra onun ruhu həmin anda bə-dəndən çıxmır. Ruh bədənə yalnız üçüncü gün çıxır və bədənə ayrılır.¹⁹⁸ Bu inam tatların əqidəsində indi də qalır.

Tatların fikrincə insan ruhu bədənindən çıxandan sonra o, üç “əbədi” dünyaya gedə bilər: 1.cənnətə, 2.cəhənnəmə, 3.orta dün-yaya, yaxud tatlar özləri demişkən nə cənnətə, nə cəhənnəmə. Tat-ların əqidəsinə yaxşı iş görmüş adamlar, xoş əxlaq, səxavətli, vic-danlı, ürəyi təmiz olan, günah işlətməmiş kəslər cənnətə, bunların əksinə olaraq yalnız pis işlər görmüş adamlar cəhənnəmə gedəcəklər. Tatların başqa bir axirət dünyası – üçüncü bir dünyası da vardır ki, ona şərti olaraq orta axirət dünyası deyirik. Bu necə dünyadır? Tatlar deyirlər: in nə cəhənnəmə, nəyiş ki, cənnət (bu nə cəhənnəmdir, nə də cənnət). Bəs ora hansı adamlar “gedəcək”? Tatların fikrincə orta “dünya” o adamlar gedəcəklər ki, ömürləri boyu etdikləri pislikləri ilə yaxşılıqları təqribən bərabər olsun, yəni əgər bir adam o birinə məsələn on dəfə şərlik və pislik etmişsə, bir başqasına da on dəfə yaxşılıq və xeyirxahlıq etmiş olsun. Belə adam ölərkən tatlar onun ruhuna dua oxumaqla onun axirət dünyası haqqında öz fikirlərini belə bildirirlər: İn ədəmi nə cəhənnəmiyə, nəyiş cənnəti (bu adam nə cəhənnəmlikdir, nə də cənnətlik). Tatlarda olan bu üç axirətlik forması heç də islam dinindən gəlmir. İslamiyyətdə belə bir üçüncü dünyaya təsadüf olunmur. Yəni də Avestaya müraciət etdikdə asanlıqla görmək olur ki, Katlarda (Avestanın ən qədim hissələrində) Zərdüşt təlimi ilə üç əbədi dünya olduğu göstərilmiş¹⁹⁹ və bunlara kimin gə-dəcəyi sualının cavabı da təqribən tatların dini əqidəsində olan tələb-lərə müvafiqdir.

Tatlar qulağın cingildəməsini də ölümlə bağlayırlar. Bu cəhətdən “Avesta”nın verdiyi məlumat da maraqlıdır. Avestada “güş izəd” – yəni qulaq Allahı kimi tərcümə olunan Allah da olmuşdur. Bu Allah həm heyvanların, həm də yaxın və xeyirxah adamların hamisidir. Guş izəd adlanan bu qulaq mələyinə də Avestada xüsusi yer ayrılmış, “yaştledən” biri olan “Guş Yəşt”(Qulaq Yəsti) bu mələyin mədhinə həsr olunmuşdur. Tatlar arasında, onların əqidəsində və adətlərində bu mələyin yeri haqqında bəhs etməyə imkan verən böyük inam və sitayiş misalı yoxdur. Yeganə belə bir fakt diqqəti cəlb edir ki, tatlar içərisində (məs. Qubanın Gümür, Ördüc, Cimi və Qonaqkənd tatlarında) belə bir adət mövcuddur ki, birinin qulağı cingildədikdə həmin adam üzünü cingildəyən qulağına tərəf çevirib aşağıdakı misradan ibarət şeiri oxuyur:

Mürdən bə biyarmə,
Kəfən bə gərdənmə,
Bə un dünya cigəymə,
Tu bura , mənış miyam.

tərcüməsi:

Ölüm yadımda,
Kəfən boynumda,
Mənim yerim o dünyada,
Sən get, mən də gələrəm.

Bu nə deməkdir? Tatların fikrincə əgər birinin qulağı cingildəyर्सə, deməli kimsə ölür, onun fəryad səsi bu adamın qulağında cingildəyir. Bu o deməkdir ki, ölmək, can vermək üzrə olan adam fəryad qoparır, nalə edir, onun səsinə eşidən adamı da özü ilə yoldaş aparmaq, yəni onu da öldürmək istəyir. Tatların fikrincə bu şeiri oxumaq lazımdır ki, qulağın cingiltisi – yəni ölənün səsi qulaqdan çəkilib getsin; ölənə anlatmaq lazımdır ki, o, (yəni səsi eşidən adam) ölüm haqqında unutmamışdır, hər an ölüm kəfəninə boy-

nunda olduğunu hiss edir, indi sən get (yəni öl), mən də sonra gələrəm (yəni mən də öləcəyəm, ancaq səndən gec). Əgər Avestada qulaq mələyinə olan ehtiram və hörməti nəzərə alsaq tatlar arasında olan bu şeirin ölənə aid olduğunu, lakin qulaq mələyinə deyildiyini söyləmək olar, tatların fikrincə bu sözləri tezliklə qulaq mələyi ölən adamın qulağına çatdıracaq, o da öz fəryadlı səsinə bu səsi eşidən adamın qulağından çəkib aparacaqdır.

Tatların kəsilmiş saç, dırnağa, çıxmış dişə olan münasibəti də çox maraqlıdır və bu məsələnin də ölüm adətlərilə bilavasitə əlaqəsi vardır. Tatlar kəsilmə dırnağı atmır, tullamırlar. Çıxmış dişə və kəsilmiş saç da münasibət belədir. Onların inamına görə bədənin bu ölü hissələrini bayıra atmaq onun düşdüyü yeri murdarlamaq deməkdir və ümumiyyətlə bu yemək və həyat mənbəyi olan, insanı yaşadan torpağa hörmətsizlikdir. Tatların əqidəsincə bədənin həmin ölü hissələri tullanan yerlər bədxah qüvvələrin, yəni cinlərin və şeytanların – ümumiyyətlə qara qüvvələrin yığnaq yeri, məskəni olur, məhz bu qatı inama görə də tatlar həmin kəsilmiş hissələri istifadəsiz yerlərə, məsələn, xarabalıqlara, qəbiristanlığa, dərəyə, üfunət tökülən çaylara və s. atmalıdırlar. Tatlardan bəziləri hətta ömrünün sonuna qədər başlarını darayarkən tökülən tüklərini, əl və ayaq dırnaqlarını hətta kəsəfət yerlərə, xarabalıqlara da atmır, onları toplayıb saxlayırlar ki, öləndə onların cismi ilə – yəni bədəni ilə birlikdə basdırsınlar. Tatlarda olan bu inam da təsadüf deyil, Zərdüşt təlimi tələbləri ilə sıxı bağlıdır. Zərdüşt təliminə görə çox tez yetişən, yenidən yerinə təzəsi gələn bədənin bu canlı hissələrini çölə atmaq, yandırmaq olmazdı. Çünki bunlar ölü hissələr olmaqla onlarda ölüm pərisinin əlamətləri vardır,²⁰⁰ ona görə də onları oda atıb yandırmaq, torpağa və suya atmaqla insanın bu həyat mənbələrini (odu, torpağı, suyu) murdarlamaq olar. Yəni də islam dinindən fərqli olaraq Zərdüşt təliminin ölü hissələrə olan inkar hissi açıq görünür. Tatlar bu təlimin tələblərinə indi də tamamilə riayət edirlər. Avesta da məhz bu məsələdə onu tələb edir ki, “kəsilmiş dırnaq və saç (tük) adamlardan 10 addım, oddan 20 addım, sudan 30 addım, müqəddəs yerlərdən 50 addım uzağa aparılaraq torpağın dərinliyinə basdırılsın”.²⁰¹ Çünki bə-

dənin bu ölü hissələrinin atıldığı yerlər ziyankar iblislərin toplandıqları yerlərdir, ətrafa – insanlara, heyvanlara, otlara bə suya ziyan yetirə bilərlər.²⁰²

İslam dinində qəbirlərə və qəbiristanlığa böyük ehtiram olunduğu halda (dinin müxtəlif şəxsiyyətlərinin basdırıldığı yerdir, orada din şəhidlərinin, şeyxlər və onların müridlərinin və s. basdırıldığı qəbirlər müqəddəs sayılır, onlara sitayiş etmək hər bir müsəlman üçün qanun hesab olunur və s.) tatlar qəbirlərin yanından keçməyə qorxur, orada çox dayanmır, gecə isə qəbiristanlığın yaxınlığından belə keçib-getməyə az cəsarət edirlər. Burada rəsmi islam qanunları və tələbləri ilə açıq bir uyğunsuzluq yoxdurmu? Zərdüşt dini qaydalarını nəzərdən keçirdikdə bu şübhələrə yer qalmır və tatların əqidəsində bunun köksalma səbəbləri aydın olur. Avestanın göstərdiyinə görə insanların düşməni olan və Ahuramazdaya qarşı Əhrimənə kömək edən devlərin və qəzəbli, kinli iblislərin mühüm məskənlərindən biri də ölümlərin basdırıldığı yerlərdir. Bu barədə açıq-aşkar Vendidad xəbərdarlığı qədir: “ölülər basdırılmış yerlərdə devlər var, orada devlərin tərəfdarları var, orada devlərin yoldaşları var, orada devlər yığılır”.²⁰³ Bu yerlər devlərin “iqamətgahıdır”.²⁰⁴ Avesta davam edərək bu barədə insanlara daha ciddi xəbərdarlıq edir: “... bu yerlərdə (ölülərin basdırıldığı yerlərdə – M.H.) – ölümlərin yerində vəba, qızdırma kimi xəstəliklər əmələ gəlir və insanları məhv edir”.²⁰⁵ İslam dininin son dərəcə ehtiram etdiyi qəbirlərə tatların mənfi münasibətinin mənbəyi də Zərdüşt təlimidir. Yaxın adamı ölmüş şəxsin geyindiği matəm əlaməti olan qara paltar da məhz qara ruhların, şərx qüvvələrin ətrafdakılara sirayət etməməsi, onlara yayılmaması üçün bir izolyasiyaedici, ayırıcı vasitə hesab etmək olar.

L.Y.Şternberq qara matəm paltarından bəhs edərkən belə fikir irəli sürür ki, bu qara rəngli paltar ətrafdakı adamları natəmiz və müqəddəs olmayan ruhlardan bir növ ayırır, həmin ruhların ətrafa yayılmasının qarşısını alır.²⁰⁶

Yuxarıdakı bəzi faktlardan görüldüyü kimi tatların həyat, ölüm, ruh, axirət dünyası, yaxşılıq və pislik məfhumları haqqındakı əqidələri, həmin məsələlər barəsində bu etnik qrupun şüurunda kök salmış inamla həmin məsələlər haqqında Şərqin bir sıra qədim xalq-

ları, xüsusilə bəşəriyyətin qədim mədəni abidəsi olan Avesta tələbləri və Zərdüşt təliminə riayət etmiş xalqların şüurundakı əqidə və fəlsəfi dünyagörüşü ilə bir yaxınlıq və uyğunluq vardır. Tatların məişətində – adət və ənənələrində qalmış ölüm və dəfnlə əlaqədar olan bu və bu kimi qayda və tələblər görüldüyü kimi təsadüfi yaranmamışdır. İslam dinində öz əksini tapmayan bu tələblərin əsasında Zərdüşt təliminin ölünün napaklığı və qeyri-müqəddəsliyi haqqındakı ideyanın xalis tələbləri durur²⁰⁷ ki, bu da onların “köklərini” Zərdüşt təlimində cəsarətlə axtarmağa imkan verir. Bu məsələdə ciddi və dərin tədqiqat aparılırsa bir sıra maraqlı cəhətlərin aşkar ediləcəyinə şübhə etməmək olar. Bu xalqın etnik adı olan “tat” sözü haqqında aşağıda söyləyəyimiz bir sıra mülahizələr də bizə bu adın daşıyıcılarının Azərbaycanın qədim İran mənşəli etnik qruplarından olduğunu deməyə imkan verir. Belə olduqda onların məişət və əqidələrində qədim adət və ənənələrin qala bilməsi təbiidir.

Qədim ədəbi-mənəvi abidəmiz olan “Avestada” “tat” sözüne rast gəlirik. Bu söz müxtəlif tərkiblərdə xüsusilə Ahuramazdanın əlinin altında olan altı müqəddəs mələyin adında var, və “əbədi” və “ölməz” mənalarında işlənmişdir. “Haurva tat” sözüne “Avestanın” (“Yəsna” və “Yeştlər”də) müxtəlif yerlərində İmşaspəndanlardan (Əhrimənə qarşı vuruşan Ahuramazdanın köməkçiləri olan altı mələyin ümumi adıdır) bəhs olunarkən iki müqəddəs mələyin adına təsadüf edirik. Bunlardan biri beşinci mələyin adı Haurva-tat və o birisi altıncı (sonuncu) mələyin adı olan Amere-tat sözlərində təsadüf edirik²⁰⁸ ki, bunlar da yuxarıda göstərdiyimiz mənalarda işlədilmişdir.

Mələklərə aid olduğu üçün bu sözlərin mənası heç də şübhə doğurmur. Belə ki, əgər beşinci mələyin adının mənası “əbədi kamal” və “sağlamlıq”dırsa, sonuncu – altıncı mələyin adının mənası “əbədi ölməz”dir. “Tat” sözündən bəhs edərkən əvvəldə göstərmişdik ki, bu sözlər sonralar müxtəlif mənbələrdə “dad” şəklində də rast gəlirik.²⁰⁹ “Avestada” təsadüf olunan “tat” sözü də (yuxarıdakı mələklərin adında) sonralar dəyişilmiş və indi də müasir fars dilində “dad” şəklində təsadüf edirik. Belə ki, qeyd etdiyimiz kimi ay adına çevrilmiş bu mələklərin adı müasir fars dilində “Xordad” və

“amordad” kimi işlədilir (3-cü və 5-ci İran ayları). Tamamilə təbii-dir ki, Sasanilər dövründə də elə bir qədim tayfa ola bilərdi ki, öz adını Avestada “ölməz və əbədi” mənasına gələn tat sözündən götürərək Buyu-tat adlansın.²¹⁰ Bu tayfanın da etnik adının etimoloji mənasının Buyu (?) – tat – “ölməz, əbədi (B) buyu” olduğunu guman etmək olar. “Buy” sözü isə bəlkə də Türk dilindəki “soy” (kök) sözünün başqa variantıdır.

Tatlar pis danışan, xətrə dəyən söz söyləyən, düşünməmiş söz dəyən kobud adama “əkəməne // əkənək // kənək // kənəkə ədəmi” deyir, pis danışığı, kobud sözü isə “əkəməne // əkənək // kənək kənəkə gaf” adlandırırlar. Bu söz bizcə Avestada olan Akamanah sözündən olub ya onunla eyniyyət təşkil edir (1 halda), ya da ona çox yaxındır. Akamanah sözü Avestada dev adıdır. Ahuramazdanın xeyirxahlıq və yaxşılıq edən, imshaspendan adlanan altı mələyi – köməkçisinin əleyhinə vuruşmaq, onların pak əməllərinə ləkə vurmaq üçün qara qüvvə olan Əhrimən də altı dev yaradıb onlara qarşı göndərdi. Bu devlərdən birinin adı Akamanah idi ki, bu adın da mənası “pis düşüncə”, “qara fikir” deməkdir.²¹¹ Tat dilində bu sözü bəzi ləhcələrdə fonetik dəyişikliyə uğramış, lakin qədim formasına çox yaxın olan şəklini saxlamış, bəzi ləhcələrdə isə (məs. Qonaq-kənd ləhcəsində) hətta öz qədim şəklini eynilə saxlamışdır (sonrakı dili ağırlaşdıran “h” səsinin düşməsi istisna olmaqla).

Maraqlıdır ki, klassik fars dilinin özündə də bu söz öz qədim şəklini itirərək ona yaxın bir variantını saxlamışdır. Belə ki, Firdovsinin “Şahnamə”sində rast gəlinən qara qüvvələrdən – devlərdən birinin adı Əkvandır və bəzi tədqiqatçıların fikrincə bu söz Avestadakı “akamanah”, yaxud “akiman” sözünü təhrif olunmuş şəkildir. “Şahnamə”də bu devin adı “murdar, natəmiz ruh” kimi tərcümə olunan “Rəvan-e pəlid” tərkibinin sinonimi kimi işlənmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu qədim dev adının bu və ya başqa şəkildə tat dilində qalması təsadüfi deyildir. Çünki əsasən dağlarda, yaxud ticarət yollarından, karvan keçidlərindən kənarında yaşayan tatların dili İran dillərinin qədim elementlərini özündə saxlaması üçün təbii bir şərait yaratmışdı.

Avestada adı çəkilən xüsusi isimlərdən biri də diqqəti cəlb edir. Bu da dev adı olub, Əhrimənin qabaqda qeyd etdiyimiz altı devindən biridir. Avestada “yoldan çıxaran ruh” – yəni adamı düzgün yoldan azdırıb əyri yola aparən, pis işlər, hətta cinayət işləməyə sövq edən qara qüvvə sinonimi kimi İndra isminə (dev adı) rast gəlirik.²¹² Başqa devlərlə bərabər Hurmuz və onun köməkçiləri ilə mübarizəyə başlamış bu qara qüvvənin – heybətli devin adı olan **İndra** sözünə hələ lap qədimlərdən – Zərdüşt dinindən qabaq arya nəslinin Allahlarından birinin adı kimi təsadüf olmur ki, buna Avestada da açıq şəkildə rast gəlirik.²¹³

Tat dilində “qara, şər, yol azdıran qüvvə” mənasında bir neçə söz işlədilir ki, bunlardan biri də “andır” sözüdür. Bu sözü tatlar o zaman işlədirlər ki, bir uşağın, heyvanın, əşyanın əlindən qəzəblənsinlər. Məs., bir heyvan (at, inək, keçi, qoyun və s.) öz sahibini xeyli incidəndən sonra tövləyə girməyib qaçarsa tatlar qəzəblə deyirlər: ay andir, yaxud bəandır muni tu – Andırın əlində qalasan (yaxud andıra qalasan sən). Yaxud bir tat dəyirmanı gedərkən pəlçığa düşən eşşəyini bizdələyib yol getməyə məcbur etmək üçün xeyli çalışandan sonra müvəffəq olmadıqda qabaqda gedən yoldaşını səsləyib köməyə çağırarkən deyir: Biyə bə kümək, nə bartan andir, aqasda mix payiste bə cigə xiştən – Köməyə gəl, andır getmir, mıxlanıb yerində qalıb. Ümumiyyətlə tatlar hər şeyin və ya heyvanın, insanın əlindən hirsələndikdə onu insanı qəzəbləndirən, adamın özündən çıxıb söyüş söyməsinə (Avestada olan kimi desək: təmiz adamın öz yolunu azıb pis iş görməsinə) səbəb olan bir qara qüvvə, fitnəkar varlıq sayır, ona insanın təklik və sakitliyini əlindən alan səbəb kimi baxır. Ona görə də belə halda onu “andır” adlandırırlar. Şübhə yox ki, tat dilində bu gün belə yuxarıda göstərdiyimiz mənfi mənələrdə işlənən “andır” sözü Avestada təsadüf olunan İndra sözündən olub bu sözün sonralar müəyyən fonetik (metoteza) dəyişikliyə uğramış şəkildir.

TATLARDA QƏDİM ETİQADLAR, ATƏŞ PƏRƏSTLİK QALIQLARI

Tatların səma cisimlərinə etiqađı, onların dərdlərə şəfa və biləcəkləri inamı çox maraqlıdır. Tatların əqidəsinə görə Günəş kimi Ay və ulduzlar da ilahi qüvvəyə malikdirlər. Ağır dərddə, ruhi sarsıntıya düşmüş xəstələri müalicə etmək üçün tatlar gecə su və ya süd tökülmüş qabı evin damı üstünə, yaxud həyəətə çıxarırlar, xəstə adam həmin qabın içinə baxır, Ayın, ya da ulduzların əksini orada görənlər kimi xəstə qabın içindəki su və ya südünə başına çəkib birməfəsə içməlidir. Guya xəstə bundan sonra şəfa tapacaqdır. Burada heç şübhəsiz qədim dindən qalmış bir adət – səma cisimlərinin sakral gücünə inam etiqađı öz əksini tapmışdır. Maraqlıdır ki, belə bir adətin Hindistanın Oud rayonu müsəlmanlarının məişətində eynilə qaldığını L.Y.Şternberq də öz əsərində ətraflı şərh edir.²¹⁴ Bədənə daxil olmuş kənar və bəd ruhların xəstə bədənindən “qovulması” üçün belə bir müalicə üsulunun Avestada da təsvir olunduğunu²¹⁵ nəzərə alsaq tatların məişətində qalan Aya və ulduzlara inamın mənbə və məşəyi məlum olar. Tatlar müəyyən bir əhd edərək həmin arzusunun yerinə yetirilib-yetirilməyəcəyini bilmək üçün də səma cisimlərinə “kömək diləyir” və bunun üçün gecə quyu suyuna, bulğağın duru suyuna, vedrə və ya teşt içərisindəki suya baxır, orada Ayı və ya ulduzları görərsə sevinir, istəyinin yerinə yetiriləcəyinə inanır. Bu da yenə də islam dinindən deyil, Zərdüşt təlimindən irəlilən bir inam və etiqađdır.

Avestanın bir çox hissələrində Günəş adlı Allahdan bəhs olunur, ona sitayiş olunması vacib sayılır. Bu, canlılara həyat verən, şadlıq gətirən, çirki, kəsafəti təmizləyən, üfunəti yox edən, əbədi yaşayacaq qüdrətli bir mələkdir. Avestanın bir hissəsi (altıncı yəşt) təbiətin bu böyük mələyinə – Günəşə, onun qüdrətinə və mədhinə həsr olunmuşdur. Qədim şərq xalqlarının əksəriyyətinin, o cümlədən irandillər xalqlarının günəşə olan ehtiramı o qədər sonsuz idi ki,

onlar haraya getsəydilər, – xüsusilə səfərə çıxanda, “günəşin müqəddəs faytonu” adlanan rəmzi özləri ilə aparardılar. Elə buna görə də bu xalqların Günəşə olan ehtiramından bəhs edərkən bəzi tədqiqatçılar yazırlar ki, bu onlar üçün əbədi həyat nişanəsi idi.²¹⁶ Günəşə sitayiş edən xalqlar üçün bu heç də kifayət deyildi. Bu son hədd sayılmırdı. Onlar göyün parlaq Allahına and içir, dara düşəndə özlərini ona çevirib köməklik göstərməsi üçün, dərdlərinə çarə etmək üçün yalvarardılar. Onlar bu parlaq Allahın – Günəşin səhərlər doğmasını şadlıq və sevinc mərasimi ilə qarşılayır, axşamlar isə gün batanda, dağlar arxasında gizlənərək öz parlaq şüalarını da özü ilə çəkib aparanda şivən qoparıb fəryad edər, səs-küy salıb Günəşin düşməni olan qaranlığı qorxuzmaq üçün bütün gecəni qaval çalar, günəşin yenidən gəlib qaranlığı qovması üçün yalvarıb göz yaşları axıdardılar.²¹⁷ Qədim atəşpərəstliyin günəşə olan bu sonsuz etiqađı sonralar tərtib olunmuş “Xorde Avestada” “Günəşə sitayiş” adlı bir fəsildə xüsusi qeyd olunaraq²¹⁸ Günəşin təbiətdə rolu və əhəmiyyəti göstərilmişdir ki, bu fəslə daha doğrusu Günəşin mədhinə yazılmış bu mahının gündə üç dəfə: Günəş doğanda (səhər), göyün ortasına çatanda (günorta) və batanda (axşam) oxuyardılar.²¹⁹ Avestada soruşulur ki, əgər Günəş olmasa, əgər Günəş çıxmasa – Günəş doğmasa nə olar? Ona Ahuramazda cavab verir: Əyər Günəş çıxmasa devlər insanlara, Allahlara hücum edər, dünyanı məhv edərlər.²²⁰

Avestaya görə od Ahuramazdanın oğludur. Od Zərdüştə görə əzəmətli, güclü və qüdrətlidir. Ona görə ki, o, öz gücünü və parlaqlığını ulu Ahuramazdadan və parlaq Günəşdən alır. “Yəsnanın” 43-cü fəslinin doqquzuncu bəndində odun qüdrətindən, ona ehtiram edilməsinin vacibliyindən, odun yerdə Allahın – Günəşin nişanəsi olduğundan bəhs olunur. Bu, Avestada oda sitayişin vacibliyini göstərən ən qədim hissədir.²²¹ Tatlar içərisində od Günəşin yerdəki nümayəndəsi olub ona ehtiram etmək məcburi sayılır. Tatlar oda and içər, onun üstünə su töküblər söndürməzlər. Bu günah sayılır.

Tatlar islam dinin sünni və şiə təriqətlərinə mənsubdurlar: yəni tatlar içərisində həm sünnilər və həm də şiələr vardır. Bəzi müəl-

liflər vaxtilə səhv olaraq müsəlman tatlarının yalnız şiə olduqlarını qeyd etmişdilər.²²²

Lakin sonradan bu səhv müddəamı təshih edən və müsəlman tatlarının islam dininin hər iki – sünni və şiə qollarına mənsub olduqlarını haqlı olaraq qeyd edən alimlər də olmuşlar.²²³ Keçmişdə atəşpəst olan, Zərdüşt dininə sitayiş edən tatlar ərəblərin işğalından sonra Azərbaycan ərazisinin başqa tayfaları ilə bərabər islam dinini qəbul etmiş, müsəlmanlaşmışlar. Lakin tatlar islam dinini qəbul etsələr də öz dini adət-ənənələrini tamamilə unutmamış, gizlində də olsa özlərinin bu və ya başqa qədim ayininə sadıq qalmışlar. Onlar Günəşə and içər, odu, yaxud lampanı günəşin yerdəki nümayəndəsi hesab edər, ona müqəddəs varlıq kimi yanaşarlar. Tatların ən əziz andları indi də “günəşə and olsun” (bə afta sögənd), “oda and olsun” (bə atas sögənd), “çırağa and olsun” (bə ləmpə sögənd) və s. kimi ifadələrdir. Tatlarda ocağın üstünə su tökmək günahdır.²²⁴ Odun üstünə su tökülsə guya ailəyə bədbəxtlik üz verər, ailədə kimsə ölür.²²⁵ Od guya insanı bəlalardan qoruyur, ona görə də səfərə çıxanın, səfərdən gələnin, gözəl uşağın, çox südlü heyvanın başına duz çevirib əvvəldə göstərdiyimiz kimi onu bəlalardan himn etmək üçün odun üstünə atarlar. Guya üstünə duz tökülən od çirtiltisi ilə nəzəri qəbul edir, bəd nəzərləri yandırır kül edəcəyini vəd edir.

Şübhəsiz ki, bu qədim dövrlərdən bu günə qədər qalmış adət – oda ilahi münasibətin qalıdır.

Maraqlıdır ki, ərəblər, məs., tatların bu gün də oda olan məhəbbətlerini söndürə bilməmişlər. Tatlar islam dininin təsiri altına düşəndən sonra da atəşə sitayiş davam etdirmişlər. Lakin artıq bu oda sitayiş bir növ ərəbləşir və Məhəmməd Peyğəmbərlə əlaqədar olan sitayişin atəşpəst – müsəlman kimi qarışıq növü əmələ gəlir. Belə ki, tatlar qaranlıq otaqda lampa yandırdıqda çırağın qarşısında baş əyməklə Məhəmməd Peyğəmbərin üzünə salavat çevirir və “əş-hədüən-lillahə illəllah və Məhəmmədün Rəsulallah” deyər dua edirlər. Tatlar çırağa, oda and içirlər ki, bu ən ağır andlardan olub, demək olar ki, əsil tat müsəlman üçün Qurana and içməkdən də mühüm anddır.

Bir çox İran xalqlarında olduğu kimi tatlarda da evin ocağında odun sönməsi, qonşudan od istəmək yaxşı əlamət sayılır. Ona görə də tatlar öz ocaqlarının odunu, demək olar ki, söndürməməyə, onu mühafizə etməyə çalışırlar. Məhz buna görə də tatlar külün altında odu səhərə saxlamağı çox böyük bir ustalıqla bacarırlar. Ocaq tatlar üçün son dərəcə müqəddəsdir. Çünki ruhunda atəşpəstlik qalan tatlar üçün bu ocaq Zərdüştü (onu oda atıb yandırmaq istəyəndə tonqal güllüstana çevrilir, güllər açılır), sonralar müsəlmana çevrilən tatlar üçün isə İbrahim Xəlilullahı (kafirilər onu tonqala atanda tonqal onun üçün güllüstan olur, güllər açılır. Çox vaxt and içən tat deyir: İbrahim ocağına and olsun”) əvəz edir.

Qədim irandilli xalqların (hətta atəşpəst olmayanların) arasında oda ehtiram xüsusi yer tuturdu. Belə ki, Madlardan başlayaraq həxamənşi padşahlarına, xüsusilə Part şahlarına qədər hamısı oda xüsusi ehtiramla yanaşmışlar. Bu şahların atəşdən qarşısında ehtiramla dayandıqlarını qədim İran kitabələrində görmək olar. Həxamənşilərin sikkələrinin üstündə atəşkədə şəkli çəkilməmişdir. Sasanilər dövründə atəşdən dövlət gerbi kimi onların bayraqları üzərində çəkildi. Sasani padşahlarının buraxdıqları qızıl və gümüş sikkələrin üstündə atəşdən şəkli var. İranlılar hələ indi də ilin son çaharşənbə gecəsində böyük-kiçik hamı yolda, qapıda tonqal qalayır, əvvəldə göstərdiyimiz kimi “pak” olurlar. Odun-atəşin azərbaycanlılar içərisində böyük hörməti olduğuna, da ehtiram edildiyinə²²⁶ Yaqut Həməvərin “Məcəmülbüldan” əsərində “Azərbaycan” sözündən bəhs edərkən də qeyd olunmuşdur.

Səma cisimlərinə sitayiş etmək ən qədim zamanlarda Azərbaycanda mövcud olmuşdur ki, bu barədə də tarixi mənbələrdə məlumat verilir. M.Xorenski göstərir ki, iranlılar və midiyalılar içərisində də ilk əvvəllərdə Günəşə sitayiş etmək adəti açıq havada, hündür yerlərdə icra olunardı, həmin müəllifin verdiyi məlumata görə, göstərilən xalqlar içərisində ən yüksək and Günəşə və onun işığına and içmək hesab olunurdu.

Ay da qədim albanların baş Allahı sayılırdı. Belə ki, Qafqaz Albaniyasında astral din Allahı olan Ayın şərəfinə o dövrdə bir sıra

məbədlər tikilmişdir.²²⁸ Strabon da yazır ki, albanlar Günəşə, Zevsə və xüsusilə Aya sitayiş edirdilər. O, Albaniyada Ay ilə əlaqədar müqəddəs yerlərdən və onları kahinlərindən bəhs etmişdir.²²⁹

Günəş-günəş Allahı haqqında deyilmiş sözləri Ay-ay Allahı haqqında da demək olar. Ay da tatlara görə, gündüzün Günəş Allahından sonra gecənin qaranlığını yarım hər tərəfi işıqlığa çıxarır ki, ona sitayiş etmək, ona and içmək tatlar arasında çox geniş yayılmışdır. Əgər tatlar Ayın tutulmasını müşahidə etsələr bu gecə Allahın qara qüvvələr – qaranlıq və zülmət tərəfdarları tərəfindən əsir tutulduğunu zənn edir, Ayı onların pəncəsindən xilas etmək üçün şivən qoparıb, daş-dəmiri bir-birinə vurur, tüfəng atır, səs-küy salırlar. Bununla da onlar “ayı tutmuş” bu qara qüvvələri “qorxuzmağa” cəhd göstərir və buna ürəkdən inanırlar ki, yalnız onların səs-küyü Ayı düşməni əlindən xilas edə bilər. Tatların Aya olan bu İlahi münasibəti də təsadüfə olmayıb öz əsasını Avestadan, Zərdüştdinindən alır. Avestada Ay da Günəş kimi Allahdır, – gecə Allahı. Qaranlıq – gecə Əhrimən və onun devləri üçün çox əlavədir. Onlar qaranlıqdan istifadə edərək pis əməllərini həyata keçirməyə çalışırlar. Elə bu zaman Ay çıxır, hər yeri işıqlandırır, Əhrimən və onun devlərinin qara qüvvələrinin bütün planlarını pozur. Avestada olan “Yedinci Yəşt” həm də “Ayın Yəsti” kimi məşhurdur. Bu hissə də Günəşdən bəhs edərkən göstərdiyimiz kimi, Ayın mədhinə həsr olunmuşdur. Bu hissəni də Günəş haqqında üç dəfə oxunduğu kimi, Ay Allahı haqqında da oxumaq lazımdır. Lakin bu fərq ilə: əgər Günəş gündə üç dəfə müraciətlə onun haqqında deyilmiş sözləri oxumaq lazımdırsa, Ay haqqında bunu hər gecə deyil, ayda üç dəfə etmək lazımdır: 1) ayın əvvəlində – Ay hilal olanda, 2) ayın yarısında – Ay tam yarı olanda, 3) ayın sonunda – Ay dəyirmiləndə. Maraqlıdır ki, Aya ayda üç dəfə olunan bu sitayiş eynilə tatların adət və ənənələrində qalmış, nəinki qalmış, hətta indi də belə dərin kök salmışdır. Tatlar Aya and içməklə, hər ay eynilə Avestada olduğu kimi üç halda Ayı gördükdə üzünü aya tutur, əllərini aya tərəf qaldırır dua edir, çox vaxt da diz çöküb üzünü ona tutur, salavat çevirirlər. Ayı əvvəldə, ortada və sonda görən adam tez evə qaçıb bu

xoş xəbəri başqalarına da çatdırır, bunu eşidən ailə üzvləri və s. sevinclə bayıra çıxıb Aya baxır, dua edir, “cüm-dültü rışin” (gözün aydın) deyərək bir-birinə göz aydınlığı verirlər. Bu onun üçündür ki, deməli, Ay çıxdı, hələ təzə də olsa böyüyəcək, hər tərəfi işıqlandırıb qaranlığı qovacaq; daha qara qüvvələrdən qorxu yoxdur. Avestada deyildiyi kimi Əhrimən və onun devləri artıq təmiz ürəklərə girib onu aldada bilməyəcək, insanlara bədbəxtlik gətirməyəcəkdir. Çünki qüdrətli Günəş çıxana qədər Ay bütün gecə insanların ürəyini öz nuru ilə dolduracaq, orada qara qüvvələrə – Əhrimənə yer qoyamayacaqdır.

Tatlarda olduğu kimi yağışa olan ehtiram Avestada xüsusi yer tutur. Yağış məhsul verir, heyvanları artırır, insanların xoşbəxt yaşamasına xidmət edir. Qaranlıq olanda indi də tatlar hündür yerə çıxaraq Avestadakı kimi sitayiş edir, yağış Allahına yalvarır, torpağa, məhsula, heyvanlara rəhm etməsinə dua edirlər. Avestada “Səkkizinci Yəşt” yağış Allahı Thishtrya-ya və onun qaranlıq devi olan Aupaşa ilə mübarizəsinə həsr olunmuşdur.

Avestada külək və hava mələyi kimi Vayu göstərilir. Bu qədim külək və hava mələyinin adının mənası “külək” idi.²³⁰ Bu söz tat dilində var/varu – “külək” şəklində qalır. Bərk külək əsəndə tatlar deyirlər ki, küləyin (yəni külək mələyinin) kiməsə qəzəbi tutub.

İnsan cəmiyyətinin daş və dəmir dövrü ilə əlaqədar olan Azərbaycanlılarda olmuş qədim magiya dini²³¹ ilə bağlı olan bir çox adətlər Azərbaycanlılarda yaşayan başqa xalqlar və etnik qruplarda olduğu kimi tatların məişətində də mühüm yer tutur.

Tatların məişətində mühüm yer tutan və magiya dini, daş, dəmir dövrü ilə bağlı olmasını güman etməyə daha çox imkan verən bir sıra qalıqların nümunələrini qeyd edək.

Tatlar quraqlıq keçdikcə və məhsulun məhv olacağı təhlükəsi qarşıya çıxdıqda müsəlla təşkil edirlər. Müsəlla təşkil etmək nə deməkdir? Kəndin camaatı, xüsusilə kəndin uşaqları, qadınları (nə qədər çox əli uşaq qadın olsa, o qədər yaxşıdır) dəstə halında qəmə, yasa batmış vəziyyətdə kəndin hündür bir yerinə çıxır, müəyyən sözlər hərəkətlər icra edərək atılıb-düşür, səma cisimlərinə sitayiş edirlər.

Onlar başına, dizinə vururlar, ah-nalə edərək göz yaşı tökürlər. Göz yaşı yağışın oxşarı olduğu üçün guya Allahın bu camaata yazdığı gələcək, onların torpağı göz yaşları ilə islatdıqlarını görüb, onlara, bu göz yaşlarının axmasına son verməsi üçün təcili yağış göndərəcəkdir. Bu mərasimdə çoxlu qurbanlar da kəsilir və bu kəsilmiş heyvanlar böyük-küçüklükdən asılı olmayaraq, bütün kənd camaatı arasında (mərasimdə iştirak edib-etməməsinin fərqi yoxdur) bərabər bölünür. Uşaqlar və qadınlar bacardıqca daha çox göz yaşı tökməlidirlər. Çünki guya bunlar “ən yazıq məxluq olduqları üçün” Allahın onlara daha çox rəhmi gəlir.

Bu cür mərasimlərin birində qoca bir tatın dediyi sözlər çox maraqlıdır. Həmin qoca deyirdi ki, lap qədim babalarımız bu mərasimdə o vaxtlar heyvan deyil, guya bir ailənin ərköyün, istəkli uşağını kəsərmişlər. Uşağı ata-ana könüllü verirdi və bəzən uşaq doğulmamış onlar (ata-ana) arzu edirlərmiş ki, bizim uşağımız olsun, onu quraqlıq mərasimində qurban verərik. Ərlə-arvadın bu vədi ümumi camaat qarşısında icra olunmuş. Guya Allah da müqəddəs istəyi qəbul edir, ata-anaya övlad göndərmiş.

Yaxud olduqca çoxlu yağıntı olduqda, təsərrüfata bu yağışın zərər vuracağı təhlükəsi qarşıya çıxdıqda tatlar arasında başqa bir magiya mərasimi təşkil edilir: Böyük bir kəfkiyə günəş əlaməti olan qırmızı parça sarınır, bu kəfkiyə qapı-qapı gəzdirilir. Bu kəfikiri gəzdiren şəxs hansı evə yaxınlaşarsa, onu qapıda evin adamlarından biri əlində təsərrüfatın məhsulu nişanəsi olan çörəklə qarşılamalıdır. Həmin çörək kəfkinin qırmızı parçasına toxundurulur. Sonra bu çörək həmin evin adamları arasında bölüşdürülür.

Bu mərasim qurtarandan sonra kənd camaatı arxayın olur. Dəməli, gün çıxacaq və qorxulu yağıntı kəsiləcəkdir.

Günün çıxması üçün bəzən bu mərasim başqa cür də icra olunur: Hər hansı bir cücü tapılır və palçıqə basdırılır. Camaat da bu cücünün palçıqdan çıxarılması üçün günəşə yanvarır, onun çıxması üçün yeri qurutmağını xahiş edirlər. Guya bu cücünü xilas etmək üçün gün çıxacaq, yeri elə qızdıracaqdır ki, cücünün basdırıldığı yer

quruyub çatlayacaq, həmin yazıq cücü də bu yarıqdan çıxacaqdır. Bununla da camaat qorxulu yağıntının əlindən xilas olacaqdır.

Daş dövrünün qalığı olan və hal-hazırda tatlar arasında yayılmış daşa ilahi qüvvə münasibəti çox maraqlıdır. Heyvanlarla mübarizə, özünü qorumaq və yaşayış vasitələrini əldə etmək üçün ibtidai insanlar daş alətlər qayırdılar. Bu daş alətlər nicat verən və insana kömək edən “qüvvə” olduğu üçün daşa sitayiş ümumi şəkildə aldı. Daş başqa şeylərlə də insana kömək edə bilər və onda bu ilahi qüvvə vardır – fikri uzun müddət bəşəriyyətin dəmir dövrünə – dəmir alətlər dövrünə qədər davam etmişdir.

İndi dəmirə sitayiş dövrü başlasa da, daş alətlərin çox da qüdrətli olmadığı fikri meydana gəlsə də, insan cəmiyyəti dəmir dövründə belə daşa sitayişini unutmur. Hal-hazırda belə tatlar arasında daş ilahi qüvvə kimi istifadə olunur.

Tatlar arasında daşa ilahi münasibət həyat hadisələri və qüvvələri qarşısında acizlik göstərən ibtidai insanın yaratmış olduğu ilahi qüvvə toteminin min illər ərzində insanların şüurunda kök salmış bu günkü qalığından başqa bir şey deyildir.

Sonsuz qadın uşağı olsun deyə pirə gedir və onun daşlarından qamına sürtür: bir arzu və ya istəyi olan kəs həmin arzunun yerinə yetirilməsi üçün pirin içərisindəki ağac və kollardan birinə iplə daş bağlayır. Guya həmin daş onun arzusunu yerinə yetirəcək: un kəndülərinə (anbar) un töküldükdən sonra ora bir daş da atırlar. Bununla da onun bərəkətli olacağı, bu onun gec qurtaracağı haqqında inam əmələ gəlir. Tatlar öz günahlarını ləvg etmək üçün hər hansı bir müqəddəs sayılan yerə ətrafdan gətirib daş qoyular. Guya böyük daş böyük günahın, kiçik daş isə kiçik günahın yuyulmasına səbəb ola bilər: yağış yağmadıqda, quraqlıq keçdikdə qara bir daşı (bu daş əsrlərcə nəsil-dən-nəslə keçərək həmin nəslə gəlib çatan daş olur) ipə bağlayıb suya salır, onu yağış yağana kimi sudan çəkib çıxarmırlar. Tatlarla görə bu daş mütləq yağış yağdıracaqdır.

Dəmir dövrünə keçən bəşəriyyət dəmirə sitayiş etməyə başlayır və dəmiri ilahi qüvvə, möcüzə yarada bilən, insana kömək edə

bilən qüdrətli alət hesab edir. Dəmirə bu cür münasibət tatlar içəri-sində indi də belə möhkəm surətdə kök salmışdır. Misal olaraq, tatların məişətində dəmirə ilahi münasibəti göstərən iki nümunə gətirək.

Əgər tat yeni bir heyvan satın almışsa (məsələn, inək, camış, at və s.) həmin heyvanı tövləsinin qapısından içəri keçirməzdən əvvəl tövlə qapısının astanasına bir parça dəmir qoyur, sonra həmin heyvanı o qapıdan tövləyə keçirir. Həmin dəmiri də bir ipə bağlayıb, tövlənin qapısının ağzından asırlar. Beləliklə, o, arxayın olur ki, daha bu heyvana dərd-bəla toxuna bilməz, onun başına fəlakət və ya bədbəxt hadisə (canavar parçalaması, qayadan uçmaq və s.) gəlməz, hətta südü az olan heyvanın yelininə də südü çoxalsın deyər dəmir sürtürlər.

Yaxud, əgər bir nəfər evdən ya qonşuya gedir, ya da uzaq səfərə çıxırsa qapının astanasına ucu iti olan kiçik dəmir parçası sancılır və o, adam evə qayıtmayınca həmin dəmir oradan çıxarılmır (bu dəmiri çox vaxt iynə və ya sancaq da əvəz edə bilər). Beləliklə, tatlarda belə inam yaranır ki, bu dəmir həmin şəxsin salamat qayıtmasına kömək edəcəkdir. Fetişizm hissi ehtiraşlardan (arzu, həvəs və s.) irəli gələn dindir. İnsan inanır ki, cansız şey onun arzusunu yerinə yetirmək üçün əvvəlki xüsusiyyətini dəyişdirmək qabiliyyətinə malikdir.

Tatlar içərisində ruhu müqəddəs saymaq məsələsi də çox maraqlıdır.

Ruha inam, onun canlı olması əqidəsi Madərşahlıq dövründə yaranaraq geniş yayılmış inamın – animizmin məhsuludur.

Ruhun müqəddəsliyi ilə əlaqədar olaraq tatlar arasında belə bir qayda vardır: əgər bir nəfərin toyu olan günü ölüm hadisəsi olsa və ölü yerinə getmiş adamlar oradan toya getsələr, müəyyən müddətdən sonra toyu olan qız və ya oğlan üçün həmin ölünün qəbri üstündən torpaq götürülür, onlara göndərilir. Torpaq yalnız şənbe günü götürülə bilər. Təzə evlənənlərin evlərinin üstündən asılmalı olan bu torpağın altından cavan ər və arvad keçməlidirlər. Torpaq şəxsən cavan ər və arvada deyil, həmin evin böyüyünə, özü də evdə yox, bayırda verilməlidir. Bu da ona görədir ki, ölmüş adamın bu torpaq-

da olan ruhu birdən bəlkə toy edənləri bağışlamadı, onda onun qəzəbi qoy torpağı qəbul edən yaşlı adamı tutsun, baş verə biləcək fəlakəti, qarğıışı öz üstünə götürsün. Çünki artıq o, öz payını yaşamışdır. Yaşlı adam bayırda torpağı qəbul etdikdən sonra oradaca bəzi mərasimləri yerinə yetirir, ruh duası oxuyur, həmin torpağın üstünə su çiləyir, ruh sahibinin könlünü almaq üçün ona nəzir deyir, onun adına bir şey bağışlayır. Beləliklə, guya ruhun artıq könlü alınmış, o, təzə evlənənləri bağışlamaq üçün “yumşalmışdır”. Sonra torpağı evə aparır, qapının üstündən asır, cavan ər və arvadı həmin qapıdan keçirirlər. Beləliklə də guya ruh sahibi ölənin gün toy edib evlənən, şadlıq edən cavanlar ruhun gələcəkdə onlara yetirə biləcəyi xətdən xilas olurlar. Həmin torpaqda olan ruh cavanlara xeyir-dua verir.

Burada qədim magiya qalıqlarından olan əvvəlcə göstərdiyimiz ruha sitayiş etmə, ruhun həmişəlik bədəndən ayrı diri olması və ölməməsini qəbul etmək kimi qədim inam hakimdir. Deyilənlərə görə çox keçmişlərdə, tatların ulu babaları dövründə cavan ər-arvad qapıdan keçəndən sonra (yəni ölü ruhunun torpağı altından) məclis qurular, xörəklər bişirilər, süfrənin lap başında, fəxri yerdə, cavan gəlinin sağ tərəfində həmin xörəklərdən bir nimcə də çəkilib qoyulardı. Guya bu həmin ruh üçündür, o, bu xörəyi “yeyəcəkdir”. Bu şadlıq da onun mərhəməti, cavanları bağışlaması müqabilində təşkil olunmuşdur.

Tatların adət və ənənələrində fetişizm nümunələrinin bariz əlamətlərini bu gün də müşahidə etmək olar. Tatlar qoca kaftarın – canavarın dərisindən bir tikəni (tatlar buna “küs kəftar” deyirlər), yaxud pişik tükünü oğlan və qız uşağının paltarının bir yerindən tikir, ev heyvanlarının boynundan asırlar. Hasarın başına heyvan kəlləsi, dağ keçisinin buynuzu və s. qoyurlar ki, bunlar heç şübhəsiz tatların fetişidir.

Qafqaz xalqları, o cümlədən Azərbaycan tatları arasında ilan ayininin də geniş yayılması məlumdur. Tatlar hələ indi də evdə olan ilanı öldürməz və ya incidib qorxuzmazlar. Hər evin guya bir ilanı – onun qoruyucusu, keşikcisi olmalıdır. Bu ilan həmin evi guya belələrdən qoruyur, o evin ki, damında öz ilanı yoxdur və ya inciyib

getmişdir, deməli, o, bu evin xoşbəxtliyini də özü ilə aparmışdır. Bu evi bədbəxtçilik gözləyir. Bəzi yaşlı tat qadınları indi çox vaxt axşamlar yatandan qabaq ocağın içinə kiçik qabda süd qoyur ki, bu da həmin evin ilanı üçündür, guya o, gecə gəlib südü içəcəkdir. Görünür ki, ilan zəhərinin böyük müalicə dərmanı olduğu hələ qədimdən tatlara da məlum idi. Ona görə də ilan totemi yaranmışdır. Tatlar arasında hələ bu yaxınlara qədər (bəlkə də bəzi kəndlərdə indi də) başı və quyruğu kəsilib atılmış ilan əti bir sıra xəstəliklərə qarşı dərman kimi istifadə olunurdu. Bu da yuxarıdakı fikrimizə haqq verir. Bütün bunlar isə qədim dövrlərdən qalmış ilan toteminin qalıqlarıdır. İran yaylasının qərb vilayətlərinin əhalisi ən qədim zamanda ilan allahlarına sitayiş edirdilər. Ola bilər ki, ilan midiyahılar arasında da totem və müqəddəs bir heyvan hesab edilmişdir.²³²

Tatlarda it heç də murdar heyvan hesab olunmur. İnsan tərəfindən ilk əhliləşdirilmiş vəhşi heyvan olan it tatlara əqidəsincə çox yararlı və təmiz ruhlu heyvandır. "Müqəddəs" məzarların yanında yeyib yatan itlərə xüsusi ehtiram olunur. Onları incitmək isə günah sayılır.

Bir sıra xalqlarda totem rolunu oynamış itə ən gözəl və səmimi münasibət²³³ heç də təsadüfi deyil. Sonralar islam dini tərəfindən murdar ilan olunmuş²³⁴ itə Zərdüş təlimi və adətlərində ən böyük hörmət və ehtiram olunur, heyvanlar içərisində it ən müqəddəs heyvanlardan biri (hətta birincisi) hesab edilərdi. Belə ki, Avestaya görə it ən qatı iblis və ruhlara qarşı dura biləcək bir müqəddəs varlıqdır. Avestanın yazdığına görə ölməkdə olan adamın yatağı yanına it gətirər, ölünü apararkən mütləq it ölü dəstəsini müsayiət edər.²³⁵ Bütün bunlar Zərdüş təlimi və adətlərində itin sakral – müqəddəs gücünə inamın təzahüründən başqa bir şey deyildir. Belə bir cəhət diqqəti cəlb edər ki, Avestada kirpi də xüsusi it növlərindən biri hesab olunurdu. Avestaya görə kirpi çox təmiz heyvan olub Əhrimənin qəddar tərəfdarlarına və onların zülmkar ilanlarına qarşı mübarizə aparır, onları məhv edir.²³⁶ Qeyd etmək lazımdır ki, kirpiyə eynilə belə münasibəti biz tatlara adətlərində də təsadüf edirik. Tatlara görə hansı bağda, evdə, bostanda kirpi olarsa o yerin

bərəkətli olacağı güman edilir, kirpiyə evdə süd və başqa yemək verirlər ki, həmin yerdən getməsin. Kirpinin tikanları və dərisindən isə "bələlərdən hifz edə bildiyi üçün uşaqların və heyvanın boğazından dua kimi asırlar ki, ona göz dəyməsin.

Tatlara adətlərində ev quşlarından olan xoruz və toyuğa da xüsusi münasibət vardır. Tatlara fikrincə vaxtsız banlayan xoruzun üç gün müddətində pipiyini kəsmək lazımdır. Əgər bu kömək etməzsə, yəni yenə o vaxtsız banlamasına davam edərsə onda onun başı kəsilməlidir. Tatlara görə xoruz kimi balayan toyuq da dərhal kəsilməlidir. K.A. İnostransev maraqlı faktlar gətirərək göstərir ki, xoruz və toyuğa belə münasibət özündən qabaqkı adət və ənənələri məhv etmək istəyən islam dininin sonrakı əlavəsidir. Ərəb mənbələrinə istinad edən müəllif göstərir ki, sasanilər dövründə vaxtında banlamayan xoruzun və banlayan toyuğun səsi müqəddəs ruhlardan birinin gözlənilən bədbəxtlik haqqında insanlara edilən xəbərin əlaməti kimi qiymətləndirilirdi.²³⁷ Xoruz insanları iblis və devlərdən qoruyan mərhəmətli mələk Sraoşinin sadıq köməkçisidir. Bundaxişnə görə xoruz itlə bərabər iblislərə, devlərə və cadüqələrə qarşı mübarizə aparmaq üçün yaradılmışdır. Sasanilərə görə uşağı pis nəzərdən qorumaq üçün həmin evdə mütləq xoruz saxlamaq lazımdır.²³⁸

Zərdüş dini kitablarında xoruz kimi banlayan toyuqların kəsilməsi qadağan olunurdu.²³⁹ Bütün bu mülahizələr fonunda tatlarda indi də qalan belə bir adət diqqəti cəlb edir: uzaq bir yerə səfərə getmiş istəklilərin sağ və salamat qayıdıb-qayıtmayacağını soruşan şəxs öz sualından sonra xoruz banı eşidərsə (hətta vaxtsız da olsa) sevinir, ona səs vermiş xoruza minnətdarlığını bildirir. Qədim adətlərin arxaik formalarından olan bu ənənə K.A. İnostransevə əvvəldə göstərdiyimiz doğru mülahizəsinə bir daha haqq qazandırır.

Tatlara başqa heyvanlara münasibəti də diqqəti cəlb edir.

Tatlara fikrincə qoçun ağ ətinə (xayasını) yemək olmaz. Bu yalnız ona görə deyil ki, bu islam şəriətində məkrüh sayılmışdır. Biz bunun əsl səbəbini soruşduqda qoça tatlardan biri təzə kəsilmiş qoçun ağ ətinə götürüb yarı, təsadüfən onun içindən xırda daşlar və qum çıxdı. Bununla da o, bizə "sübut" etdi ki, qoçun bu hissələrinin

yeyilməsi insanın sidiklik yolunda və böyrəklərində daş əmələ gəlməsinə səbəb olur.

Tatların, xüsusilə qoca nəslin fikrincə dovşan ətinə yemək olmaz. “Niyə?” – sualının cavabında onlar deyirlər ki, bunun ən gözəl sübutu dovşanın dırnaqlarıdır. Dovşanın pəncəsi vəhşi – yırtıcı ət yeyən heyvanlara, məs., çaqqal, tülkü və s. pəncələrinə oxşayır. Beləliklə də tatların fikrincə dovşan təkcə ot yeyən heyvan deyil. Əgər o təkcə ot yeyən olsaydı, onun pəncəsindəki dırnaqlar yırtıcılara məxsus şəkildə olmazdı.

Dovşan ətinin yeyilməsi barəsində dəfələrlə mübahisənin şahidi olmuşuq. Çox vaxt tatların hətta yaşlı nəsillərindən belə adamlar tapılır ki, onlar dovşan ətinə tamamilə haram olmadığını deyir və bu heyvanın yalnız sol tərəfinin (?) haram olduğunu söyləyir və deyirlər ki, dovşanın sağ tərəfi (?) yeməlidir. Birinci və ikinci qrup nümayəndələri indi də öz fikrində müstəqildir: birincilər əsla dovşan əti yeməz, onu haram sayar, ikincilər isə onun ancaq sağ tərəfini yeyər və bununla da tamamilə düzgün iş gördüklərinə ürəkdən inanırlar. Qeyd etməliyik ki, tatların at ətinin yeyilib-yeyilməməsinin məsələsinə münasibəti də eynilə dovşan ətinə olan münasibət kimidir.

XALQ TƏBABƏTİNDƏN NÜMUNƏLƏR, ƏL ÖPMƏK VƏ ÇAXMAQ DAŞI

Hər bir xalqa olduğu kimi tatların da özlərinə məxsus müxtəlif müalicə üsulları vardır. Bu üsullardan indi də tatlar içərisində müxtəlif xəstəlikləri müalicə etmək üçün istifadə olunur ki, bunlardan bir neçəsini qeyd etməyi lazım bildik.

Göstərdiyimiz üsulların hamısı, demək olar ki, bütün tatlar üçün eynilik təşkil edir.

Əgər qulaq ağrıyorsa və bu ağrı əgər qulağa qan axmasından dırsa vena damarını çərtməli, bir qədər qan çıxmasına imkan verməli, sonra isə qulağa badam yağı, güləb və ya sirkə damızdırmaq lazımdır. Qulaqda eşidilən “tuk-tuk” səsi irinləmənin işarəsidir və əgər müalicənin nəticəsində vuran nəbz kimi aramla eşidilən bu səs azalmazsa, onda qulağa kəklikotu (və ya dağ nanəsi) suyu damızdırırlar. Əgər qulağa qırxayaq və ya başqa bir cücü və həşərat girmişsə əvvəl bir az aloy yarpağından ilıq suya qatıb qulağa tökməli, bir qədər keçəndən sonra isə küncüd yağı damızdırılmalıdır. Bundan sonra həşərat və ya cücü qulaqdan çıxacaqdır. Qulaqda irinləmə uzun müddət gedəndə (tatların sözü ilə çirkəyəndə – yəni irinləyəndə) bir tikə pambığı qaynatmalı, sonra onu qadın südüünə batıraraq pambığı azca istiyə verib qızdırmalı, sonra südü pambıqdan qulağa süzüb həmin pambıqla da onu tıxamalıdır. Söyüd ağacının yarpaqlarının suyu da qulağın irinini sağaldan mayedir. Bir tikə çiy quyruğu oda verib təqribən qəhvəyi rəng alana qədər qızardıb yağını sıxaraq qulağa tökmək də qulaq irinini sağaltmaq üçün faydalı hesab olunur.

Boğaz ağrısında qara tut mürəbbəsi, sirkə, güləb boğaza sürtməli, sumağı qaynadıb onun suyunu bir neçə dəfə qarqara etməli, alça suyu içməli, turşu qurusu yeməlidir. Əgər boğaz içəridən və ya bayırdan şişibsə baş soğanı kələm və çuğundur yarpağı ilə qaynadıb əzməli, sonra bir tikə pambıq və ya təmiz əski parçasını həmin məhlulda isladıb, qaynadılmış şeylərin məhlulunu qarışdırmalı, ondan

bir qədər suda isladılmış pambıq və ya əskini üstünə sürtməli, bir qədər soyudub boğazı yandırmayacaq dərəcəyə çatdıraraq isti-isti boğaza yapışdırılmalı, üstündən parça və ya dəsmalla boğazın ətrafına bağlamalıdır.

Bir neçə dəfə belə edəndən sonra boğazın irini yetişib partlayacaqdır. Boğazda hinaq olanda, yaxud tatlar demişkən hinaq gələndə (difteriya) əlamətləri: boğazın və hulqumun dibinin ağrması; təcili sürətdə xaricdən boğaza zəli qoymalı, zəli çirkli qanı sorub düşür, hinaq da sağalır. Bu xəstəlik zamanı məsləhət görülür ki, nar dənələrini narın qabığındakı əti ilə birlikdə sıxmalı, suyunu xəstəyə içirtməlidir. Bunun yaxşı nəticə verməsi üçün qara tutu (təzə, ya qurumuşun, yaxud mürəbbəsinin) kişniş və sumaxla birlikdə qaynadıb suyunu qarqara etmək lazımdır. Hinaq zamanı yuxarıda göstərilən şeyləri təcili təmin etmək mümkün olmadıqda xəstə adamın boğazına bir və ya iki oymaqlıq uşaq sidiyi tökmək məsləhət görülür.

Mədədə qurd olanda əlamətləri aşağıdakı kimidir: yeməkdən qabaq və sonra göbəyin ətrafını ağrı tutur, gecələr yatanda xəstənin ağzından su tökülür, aclığa dözümsüzlük, tez-tez acmaq, nəbzın yavaş vurması, bədənin ümumiyyətlə sərin olması, gücsüzlük və ümumi zəiflik, yatanda dişləri bir-birinə sürtmək (tatca dandıqırçə), quru öskürək, ifrazatın quruluğu, mədədə olan atəşin nəticəsində gündüz dodaqlar və dil həmişə quru olur.

Müalicəsi: üç-dörd gün səhər ac qarına içinə qənd atılmış təzə süd içmək. Bundan başqa ac qarına bir neçə gün qoz ləpəsi, yemiş və ya balqabaq toxumu yeməli; mədədəki qurdlar töküləcəkdir. Turş nar ağacının qabığını və onun kökünün rişələrini suda qaynadıb ilıq halda içmək də mədədəki qurdların tökülməsi üçün son dərəcə faydalı üsul sayılır. Nar ağacının kökünü ələ gətirmək mümkün olmadıqda nar ağacı ilə qara tut ağacının qabığını suda iki gün saxlayıb islatmalı, sonra qaynadıb bişirməli, onu təmizləyəndən sonra soyudub durultmalı, ona qaysı yarpağının ayrıca bişirilmiş suyundan iki qaşığı əlavə edib içməli. Səhərlər ac qarına bir neçə qaşığı sirkə içmək də mədə qurdlarının tökülməsinə səbəb olur.

Əgər bir nəfər çox tərləyərsə kəndalaşın yetişmiş dənələrindən bir qədər qızılgül ilə qarışdırıb xəmir etməli, sonra həmin məhlulu xəstənin bədəninə sürtməlidir. Başqa üsulu: qurumuş kişniş, döyülmüş sumax və təmizlənmiş düyü – hərəsindən müəyyən qədər bərabər surətdə qazana töküüb qaynatmalı, suyun yarısı buxarlanmalı, ondan sonra bişmiş məhlulu soyudub çökməsinə imkan verməməli, qarışdırandan sonra onu içməlidir.

Tatların fikrincə şiddətli baş ağrısını kəsmək üçün başdan qan almaq lazımdır. Bunun üçün keçmişdə kənd "həkim" (adətən qarın arvad olurdu) xəstənin başını qıçları arasına alır (başını tərətənmək üçün), onun alınına iti ülgücün ucunu söykəyib o biri əlində tutduğu taxta qaşığı ülgücün üstünə vurardı. Ülgücün ucu dərini kəsib ətə girir, qan bayıra tərəf süzülür. Adətən bu yaxşı nəticə verir və ağrıni kəsirdi. Yel xəstəliyi (revmatizma) və soyuqdəymə zamanı bel ağrısı (qulunc gəlməsi) üçün də tatlar çox vaxt ya ağrıyan yerə banka (stəkan və s.) qoyar, ya da yenə də həmin üsul və ya ülgüc çərtməklə oradan qan alırlar. Ümumiyyətlə, tatlar ağrıları bədəndən çıxarmaq və ya azaltmaq üçün ağrıyan yerin qanını təmizləmək və sağlam olmayan "xəstə" qanı həmin yerdən çıxarıb atmağa xüsusi əhəmiyyət verir və əsasən bu üsuldan istifadə edirlər. Ona görə də bu məqsəd üçün tatlar çox vaxt zəlidən istifadə edir, belə, boyuna, qulağa, qıça, dizə, qarına, alına və s. bədən üzvlərinə zəli buraxırlar. Bu məqsəd üçün demək olar ki, tat kəndlərinin hamısında bir və ya bir neçə evdə bütün il boyu bankada və ya başqa bir qabın içində zəli saxlayırlar.

Tat kəndlərində bəzi bitkilər xalq üçün təbii təqvim rolunu oynayır. Quba rayonunun Gümür, Ördüç, Qonaqkənd, Afurca, Dəhnə və s. kəndlərində "gəndələş", ya "qanqalac" adlanan bitki (azərbaycanca gəndələş) yetişib qaralan zaman (sentyabr ayının axırında yetişir) arı pətəklərini kəsib bal götürürlər. Bu bitki yetişənə qədər bal götürmək hallarına çox az təsadüf olunur.

Yaxud Azərbaycan ədəbi dilində "xoruz gözü", bəzi tatların ləhcəsində "çümlə xoruz", Gümür, Afurca və s. kəndlərdə isə "qəmçəl" adlanan bitki yetişən zaman yazlıq toxumu səpini başlayır.

Bəzi çubuqları tatlar heyvana, insana vurmazlar ki, guya pis niyyətli, bədbəxtlik gətirən ağacın çubuğudur. Məsələn mir-mirin, murdalça, cavaknaşuş adlı ağac çubuqlarından adətən istifadə etməzlər.

Bəzi bitkilər tatlar arasında təbii dərman və məişət vasitəsi kimi istifadə olunur.²⁴⁰ Aşağıda belə bitkilərin bir neçəsinin adlarını və işlənmə sahələrini veririk.

Kürminə güyo, gəznə – (gicikən) – qarında qurd olan heyvana verilir.

Handalu (hərdəlu) – əvəlik – guya zökəm üçün dərmandır. Düyü ilə qaynadılıb xəstəyə verilir.

Purnə (yarpız), mərzpurnə (kəklik otu) – qarın ağrısına düşmüş adama yumurta sarısı və çayla qarışdırılıb verilir. Guya bu xəstəni sağaldacaqdır.

Coruxər: Enli yarpaqlı yaşıl bitki. Zəli verilmiş bədən hissəsinə qoyulur. Təbii yod kimi işlədilir ki, bu da zəlinin ağız yerindən çıxan qanı dərhal kəsir.

Üzərlik (üzərlik), tüstüsünü sancılanmış ata verirlər. Guya bununla da atın sancısı kəsilir (Bu bitkidən bir dəstə qapıdan asırlar ki, bu evi bədnəzərdən saxlasın).

Ruqanaz, sancacu, siyagüyo adlı bitkilərdən qırmızı, sarı, qara, rənglər almaq üçün istifadə olunur (bunlarla adətən sap boyayırlar).²⁴¹

Tatların ən möhkəm və cəmiyyətdə ən ciddi surətdə riayət olunan adətlərindən biri də əl öpmək adətidir. Kiçiklərin böyüklərə hörmət və ehtiram əlaməti olaraq məclisə gələrkən, evə girərkən, küçədə görüşərkən cavanlar qocaların, böyüklərin əlini əyilib öpür, sonra öpülmüş əli öz alınlarına vururlar. Bunu eynilə qadınlar haqqında da demək olar. Yaşına və hörmətinə görə qadınlar kişilərin əlini öpdükləri kimi, kişilər də yaşlı qohum qadına, qoca ev sahibəsinə hörmət əlaməti olaraq onun əlini öpür, alınlarına vururlar. Çox vaxt tatlar qadının əlini öpmək əvəzində onun paltarının qolunu öpməklə həmin vəzifəni yerinə yetirmiş olur, bununla da öz hörmət və ehtiramını həmin yaşlı qadına bildirmiş olur. Paltarının qolunu öpməyi tatlar qoca kişilər haqqında da tətbiq

etməyi qəbahət saymır və onların paltarını öpməklə də öz ehtiramlarını onlara bildirmiş olurlar.

Tatlar içərisində olan bu əl öpmə adəti onlarda heç də təsadüfi olmayıb, tarixi ənənəyə əsaslanır. Belə ki, bu adət indi bir sıra irandilli xalqların Şərq adətləri içərisindən çıxmış olsa da qədim dövrlərdə, hələ sasanilər sülaləsi hökmranlığı zamanı bu adətin İran xalqları içərisində yayıldığı məlumdur. Sasanilər dövründə şahın görüşünə gələn adam baş əyərək onun əlini öpməli və alınına vurmali idi.²⁴² Padşaha olan bu hörmət o demək idi ki, onun böyüklüyünü qəbul edir və təsdiq edirlər. O, “din və niru-e yezdanın” (Allah dini və qüdrətinin) hamisi, qoruyucusu, Allahın yerdəki nümayəndəsi və canişnidir. Tədricən bu adət sasanilər dövründə sadəcə olaraq şahın zər xələtinin qolunu öpməklə əvəz olundu. Çünki, şah öz əlinə müxtəlif dodaqların dəyməsinə yol verməmək və onun əlinə müxtəlif adamların nəfəsinin dəyməsinə imkan yaratmaq üçün təkcə xələtinin qolunu öpməyə razılıq verdi. Sasanilər dövründə bu adət təkcə sarayda – şah üçün deyil, ümumiyyətlə hamı üçün adət oldu. Belə ki, bu dövrdən başlayaraq xalq arasında bu adət yayıldı; kiçiklər böyüklərin əlini öpməklə öz ehtiramını onlara bildirirdilər.²⁴³ Bu adət islamiyyət dövründə təkcə nəinki sadə ərəblər içərisinə yayıldı (tabeliyində olduğu və ya hörmət etdiyi adamın əlini öpmək), həm də xəlifə sarayına yol taparaq xilafətin saray qanun və normalarından birinə çevrildi. Ərəb istilasından irəndilli xalqların bir sıra mədəni və ictimai adət və qaydaları təsiri altına düşən ərəblər²⁴⁴ əl öpmək adətini də qəbul edib öz saraylarına tətbiq etdilər. Lakin sonralar ərəb xəlifələri sarayda onların əlini öpmək adətini qadağan etdilər və onu xəlifənin qarşısında baş əyərək yeri öpmək adəti ilə əvəz etdilər.²⁴⁵

Yuxarıdakı izahatdan görüldüyü kimi islam dövründən qabaq hələ qədim əsrlərdən məlum olan bu adət indi də tatların adət və ənənələri içərisində geniş şəkildə qalır.

Tatların uzaq dağ kəndlərində hələ bu gün də çobanlar çöldə bəzən qov və çaxmaq daşından istifadə edir, qovu çaxmaq daşına çaxmaqda onu alışdıraraq tonqal qalayır, papiros yandırır. Bu məqsəd üçün onlar yanlarında qov və çaxmaq daşı, qayıqdan asılmış və çaxmaqdan qıçılıcı çıxarmaq üçün istifadə olunan dəmir parçası (kibrit qutusu islanə bilər

və s.) bu gün də bu çobanların zəruri vasitələrindəndir. Əlbəttə, bu heç də təəccüblü deyil. Belə halı bir çox xalqların müasir həyatında da müşahidə etmək olar. Bir qayda olaraq yollardan, sənaye mərkəzlərindən uzaq olan, əldən-ayaqdan kənar, dağlarda yerləşən kəndlərdə ən qədim və primitiv-ibtidai qaydalar daha çox qalır. Çünki mədəni inkişaf bu yerlərə çox gec gəlib çatır. Məsələn üçün İranda Mazandaran vilayətinin dağ rayonlarından olan Ramyanda İranın şimal vilayətləri üçün xarakterik olan ən qədim adət və ənənələr qalmışdır. Elbrusun başı qarlı dağ silsiləsinin ətəklərində, sərt qayalar üzərində yerləşən bu kəndlər bəzən texnikanın yeniliklərinə, sənaye məhsullarına və s. indi də şeytan əməli kimi baxır, ondan istifadəni günah hesab edirlər. Belə ki, Ramyan rayonunun cənub kəndlərindən olan və Qələyə Mazan dağının ətəyində yerləşən Paqəle kəndində kibrinə laqeydlilik indi də hökm sürməkdədir. Bu kənddə nəinki çobanlar, hətta kənd evlərinin bir çoxunda çaxmaq, qov, çaxmaq daşından istifadə olunur. Bu kənddə əşkanilər dövründə tikilmiş qədim qala nişanələri qalmışdır ki, bu da həmin kəndin qədimliyini sübut edir.²⁴⁶ Ona görə də məhz belə kəndlərdə adət-ənənələrin qalıqlarını axtarmaq lazımdır. Hələ nə qədər gec deyil tarixin canlı şahidləri olan bu kəndləri qarış-qarış gəzmək, dolaşmaq, dil, ləhcə, adət-ənənələrini öyrənmək lazımdır. Tatların yaşadığı belə kəndlər də az deyil. Bir sıra arxaik adət-ənənələri qoruyub saxlaya bilmiş belə qədim kəndləri Azərbaycan ərazisində axtarıb tapmaq tarix qarşısında etnoqrafiyamızın və tarixçilərimizin vətəndaşlıq borcu, sənət vəzifəsidir.

Belə kəndlər isə Azərbaycanda – bu qədim diyarda heç də az deyil.

TATLARDA NOVRUZ BAYRAMI

Tatların bayramları keçirməsi də maraqlıdır. Bu məsələdə də diqqəti cəlb edən cəhətlər çoxdur. Bu bayramlardan biri də Şərqdə geniş yayılmış Novruz bayramıdır.

Tatlar Novruz bayramı günlərində süfrəyə mütləq təzə pendir qoyar, piyalədə buxarlanan süd, yaxud süd xörəkləri düzərlər. Bu qayda – yəni süd və süd məhsullarını novruz süfrəsinə düzmək hələ ən qədim dövrlərdə zərdüştilər, sonra isə ümumiyyətlə iranlılar arasında geniş yayılmış məcburi qanun idi. Bu xüsusda Abbasilər xəlifəliyi dövründə yaşamış tarixçi Əbi Osman ibn Ömər ibn Bəhrəl Cahez-əl-Əlamət-əl-Bəsrinin ərəb dilində yazdığı “Ketab-əl-Məhasin və-əz-dad” əsərində deyilir: Novruz bayramı günündə padşahın ilk yediyi şey təzə süd və pendir olardı.²⁴⁷ Bu müəllif davam edərək yazır ki, elə buna görə də iranlılar novruzda süd və pendir yeməyi savab hesab edirlər.²⁴⁸

Bəs niyə tatlar indi də bu yeni il şənliklərində süfrəyə məhz süd məhsulları qoymağı vacib sayırlar? Çünki onlar ağ rəngdədir. Ağ rəng isə əminamanlıq əlamətidir. Ağ rəng sülh, azadlıq, bolluq deməkdir. Ağ rəng əminamanlıq, bolluq və xoşbəxtlik rəmzi kimi bir çox xalqlarda,²⁴⁹ o cümlədən də tatlarda olduğu kimi İran xalqlarında da geniş yayılmışdır. Qədim sasanilər Novruz bayramını qeyd edərkən bir qayda olaraq ağ gümüş məcməyidə süfrəyə yeddi ağ piyalə, yeddi ağ dirhəm, ağ şəkər, təmizlənmiş ağ qoz ləpəsi, süd və pendir, nəhayət ağ rəngli şahin quşu qoyardılar (eləcə də quş həmin gün azadlığa buraxırdı). Şübhəsiz ki, bunlar sasanı padşahlarının ağ rəngin magik qüvvəsinə inamını göstərirdi. Bununla da onlar belə qənaətə gəlirdilər ki, yeni ildə müqəddəs ruhlar ağ rəngin ilahi köməyi ilə onların əminamanlığını təmin edəcəkdir.²⁵⁰ Ağ rəngə olan müqəddəslik və əminamanlıq münasibətini indi də vuruşan iki tərəfin o birisinə sülh təklif edərkən ağ rəngli bayraq götürməsinə görmək olar ki, buna heç şübhəsiz həmin rəngə olan qədim ilahi qüvvə inamının davamı kimi baxmaq lazımdır.

Tatların toy adətlərində göstərdiyimiz güzgüyə baxmaq da ən qədim inam və adətlərdən biri kimi (məhz özbəklərdə, taciklərdə, farslarda, hindlilərdə olan qədim adət kimi)²⁵¹ diqqəti cəlb edir. Şübhə yoxdur ki, bu aydın, işıqlı bir mənəbə kimi ağ rəngin müqəddəs gücünə inamın nişanəsidir. Orta Asiya xalqları etnoqrafiyasının tədqiqatçılarından olan N.P.Lobaçeva da haqlı olaraq ağ rəngin müqəddəs gücü ilə gəlinin qarşısında güzgü tutmaq adəti arasında bir eynilik görür və bunu ağ rəngin sakral gücünə inamın müasir qalıq formalarından hesab edir.²⁵² Burada tatların duru suya baxaraq öz əksini görərəkən salavat çevirməsi adətini misal gətirmək də yersiz olmazdı. Bu adəti bizcə, heç də ağ rəngin, o cümlədən güzgünün müqəddəs gücündən ayırmaq və bunu islam dini ilə bağlamaq olmaz. Bu məsələnin L.Şternberq də tamamilə doğru olaraq islamıyyətdən əvvəlki qədim dinin ağ rəngə olan sakral münasibətilə izah edir.²⁵³

Tatlar novruzdan qabaq qabların içində səməni yetişdirirlər. Qeyd etməliyik ki, bu məqsəd üçün tatlar eyni dərəcədə buğda, lobya, noxud, küncüd, arpadan istifadə edirlər. Səməni adətən Novruzdan 25 gün qabaq qoyulur. Ən qədim zamanlarda da İbn Osmanın yazdığı kimi hətta padşahın sarayında Novruzdan 25 gün qabaq kəpirdən 12 tak – sütun düzəldər, göstərdiyimiz toxumları ayrı-ayrı ora səpər, Novruza qədər göyərdərdilər.²⁵⁴

Tatlar Novruz üçün hazırlanan göyərti nimçəsi üçün arpadan daha çox istifadə edir, səməni üçün arpaya daha çox üstünlük verirlər. Eynilə qədim zamanlarda iranlılar da bu məqsəd üçün arpaya daha çox üstünlük verir, hətta arpadan göyərtmiş səmənini şahlara layiq hesab edir, sini içində padşaha hədiyyə aparırdılar. Çünki padşah arpaya baxmağı daha xoş məramlı hesab edərdi.²⁵⁵ Tatlar Novruz bayramında göy səməninin ətrafında dövrə vurub oynayır, bahar mahnıları oxuyur, gur bahar yağışının yağmasını arzulayırlar. Bu işi eynilə qədim iranlılar da görür, bahar mahnıları oxuyur, yağış yağmasını arzulayırdılar. Onlar “Bahar mahnıları oxuyur, yağışa sitayiş edərdilər”.²⁵⁶ Tatların adət-ənənələrində qədim bayram kimi qalan Novruz bayramında heç bir dini mərasim keçirilmir. Hətta bəzi İran

alimləri bu bayramı dini bayram hesab etsələr də²⁵⁷ bu bayramda elə bir cəhət yoxdur ki, tatlar onu din ilə əlaqələndirsinlər. Bu ilin yeni günü, bahar bayramıdır.

Tatlar Novruzdan²⁵⁸ qabaq evlərini təmir edir, ağ şirə ilə ağardır, ev əşyalarını silir, evi süpürür, özlərinə təzə paltar tikdirir, gülab suyu hazırlayır, qohumlara və qonşulara şirni paylayırlar. Onlar da iranlılar kimi bayramdan qabaq 7 sin xonçasını hazırlamaladırlar. Bu xonçada 7 növ yemək olur ki, onların da hamısının adı “s” hərfi ilə başlamalıdır: Sib (alma), səməni, sir (sarımsaq), sim (gümüş), süncüd, sünbül, sirkə və s. Qədim dövrlərdən 7 rəqəmi müqəddəs sayılmışdır. Bu rəqəm Emşəspəndan və ya ən böyük 7 mələk deməkdir. Əvvəldə göstərdiyimiz Əbu Osmandan başqa Əbu Reyhan Biruni də özünün “Asar-əl-baqiyə” kitabında Novruz bayramından bəhs edərək bu bayramın qədimliyini, onun təmtəraqı, şənliklə keçirildiyini qeyd etmişdir.

İslam dinindən qabaq atəşpərəst olan tatlar ilin sonuncu çərşənbə axşamında oda olan sonsuz ehtiramını tam dolğunluğu ilə üzə verirlər. Tatlar bu gecə tonqal yandırırırlar. Tonqal, yəni od günəşin, ilahi qüvvənin yerdəki nümayəndəsidir, o bütün dərdləri və günahları yuya bilər, günahları, insan qəlbindəki kini, küdurəti, paxıllığı təmizləyər. Ona görə də tatlar kişi, qadın, uşaq – hamısı tonqalın üstündən tullanmalıdırlar, hamı bayrama qədər yeni il üçün qəlbən və ruhən tərtəmiz olmalıdır. Evlərin qabağında, yolda, damda-bacada hamı tonqal qalayır, üstündən tullanır. Tatlar tonqalın üstündən tullanıqca bu sözləri deyirlər: “Zərdi ruymən əntü, surxiyə ru tü əlmən” (üzümün sarılığı sənin, üzünün qırmızılığı mənim).

Tatlar Novruz bayramından qabaq köhnə ilin sonunda, çaharşənbə axşamını böyük təntənə ilə bayram edirlər. “Çaharşənbə suri” adlanan bu gün şər qatışan vaxt, hələ tam qaranlıq düşməmiş bütün evlərin üstündə hər ailə üzvünə bir dənə çırağ – çubuğun ucuna sarılmış neftli əski, pambıq və s. asırlar; məşəllərə od vururlar. Bütün evlərin üstündə məşəllər şölələnməlidir. Həyətlərdə tonqal qalayır, üstündən tullanırlar. Tatların adətincə tonqalın üstündən əvvəl nişanlı qızlar və oğlanlar tullanmalıdırlar. Bu gecəyə bəzən tat

kəndlərində “şöçiraqi” deyirlər ki, bu da çıraq gecəsi deməkdir. Novruz bayramından qabaq axır – sonuncu çaharşənbə axşamında (axır çərşənbə) keçən ilin günahlarını təmizləmək və yeni ilə “pak” gəlmək üçün odun üstündən tullanmaq – Zərdüşt təliminin qalığı olan və islam dini ilə heç bir əlaqəsi olmayan bu adət bir çox xalqlar tərəfindən icra olunur. Bu mərasimdən bəhs edən bir sıra alimlər bunu məhz islamiyyətdən qabaqkı adət və ənənələrdən hesab etmiş, onu atəşpərəstliyin müasir arxaizmi saymışlar.²⁵⁹

Bayramlarda tonqal qalamaq adəti müsəlman olmayan başqa xalqlarda da vardır. İsevî katoliklər pasxa (ərəbcə fəsəh) bayramından qabaq çaharşənbə günü tonqal yandırirlər. Skandinaviya ölkələrində hər il yay fəslində 24 iyunda Yəhna Peyğəmbərin (ərəbcə Yuhna) anadan olan günündə tonqal qalayır, od bayramı keçirirlər. Hindlilər də ilin son günündə tonqal qalayrlar. Onlar bu mərasimi keçirirkən ehtirasa qapılaraq ifrata varmaq cəhətdən hətta irandilli xalqlardan da irəli getmişlər.²⁶⁰

Novruzdan qabaq həmin gecə tatların adətinə görə “arzu düyümü” də icra olunur. Bu o deməkdir ki, tatlar bu və ya başqa arzu niyyət edərək öz arzusunu şirniyə, qoğala, çərəzə deyir, onu da adamlara paylayır, ümid edir ki, onun arzusu yerinə yetəcəkdir. Mahiyyət etibarilə bu özü də xeyirxahlıqdır və adamlara, qonşulara, qohumlara bayram payı verməkdir.

Bu gözəl bahar bayramından qabaq taxta ata minib rəngli pal-tar geyinən cavan adam (buna “duguli” deyirlər) xalqı bayram ərəfəsində şad etmək, güldürmək, bayram ərəfəsi şənliyi yaratmaq üçün qapı-qapı gəzir, mahnılar oxuyur, lətifələr danışır. Şənlənən adamlar ona pay verirlər.

Uşaqlar damlara çıxıb bacadan torba sallayırlar, bacasından torba sallanmış ev sahibi uşağın torbasına qoğal, rəngli yumurta və s. qoymalıdır. Buna tatlar “Çantaduluci” deyirlər ki, bu da eynilə “torba salladı” deməkdir. Novruz bayramı ərəfəsində bacadan torba sallayan, qapıya gələn adamın üzünə su çiləyirlər. Bu lap qədim dövrlərdən qalmış adətdir. Sasanilər dövründə belə bir qayda vardı ki, Novruz bayramı ərəfəsində bir-birinin qapısına gedən adam bir-

birinə su atardı.²⁶¹ Hal-hazırda da bu qayda Zərdüştlərdə və Novruz keçirən xalqlarda vardır: yəni adamlar yeni ildə bir-birinə su çiləyirlər. “Kosa-mürd”, “Tağı-Küləh”, “Nağı-sər” və s. tat bayram mərasimlərində olduğu kimi.

Tatlar çox vaxt ili iki fəslə bölürlər. Onlar üçün il yaz və qışıdır. Bu qədim iranlılarda da var idi. Onlar ili əvvəl iki fəslə bölmüşdülər. 10 ayı qış, 2 ayı yaz.²⁶² Tat dilində özünün qədim formasını mühafizə etmiş fəsil adları da diqqəti cəlb edir. Məlum olduğu kimi bahar fəslinin adının qədim şəkli “vəhar” idi,²⁶³ sonralar “v” “b”-yə çevrildi və bu söz “bahar” formasını aldı. Tat dilində bu fəslin adı özünün qədim şəklinə olan “vasal” kimi saxlanmışdır. Yay fəslinin qədim adı olan “hamin”²⁶⁴ fars dilindən çıxmış, öz yerini “tabestan” sözünə verdiyi halda tat dilində bu fəslin adı eynilə qədim şəklinə “hamin” kimi qalmışdır. Payız fəslinin adı olan “paiz” qədim fars dilində Patiz şəklində olmuşdur.²⁶⁵ Tat dilində buna həmin şəkildə təsadüf olunmasa da, bu fəslin adı olan “paiz” formasında da təsadüf olunmur. Belə ki, tat dilində olan “pariz” – “payız” sözü bu fəslin qədim şəklinə daha yaxındır və burada T-R-yə çevrilmişdir ki, bu da İran dilləri üçün xarakterik bir haldır. Tat dilində qış fəslinin adı isə İran dillərində geniş yayılmış “u”-laşma hadisəsi nəzərə alınmazsa, “zumustun” şəklində işlənir və fars dilindəki “zemestan” sözünə tamamilə uyğundur. Biz qış fəslinin qədim adı olan Zəsgan, Zərn şəkillərinin²⁶⁶ heç birinə tat dilinin müxtəlif ləhcələrində təsadüf etməmişik.

Bəzi alimlərin fikrincə indi həm tatların, həm də bütün irandilli xalqların Novruz bayramında bəzədiyi “7 şin” süfrəsi ərəblərin istilasından sonra əmələ gəlmişdir²⁶⁷. Bunların fikrincə atəşpərəst irandilli xalqlar islam dininə qədər özlərinin böyük el bayramında – Novruz bayramında “7 şin” süfrəsi bəzəyirdilər: yəni süfrəyə “ş” hərfi ilə başlayan 7 növ şey qoyulardı. Bu “7 şin” süfrəsinə aşağıdakılar daxil idi:

Şəm – Şirini – Şərab – Şir (süd) – Şərbət – Şəkər – Şane (daraq). Ərəblərin başqa xalqlar üzərində qələbəsindən sonra islam dini ilə haram sayılan “şərab”ın bu xalqların yeni il süfrəsində olmasına

heç cür imkan vermək olmazdı. Ona görə də ərəblərin təkidi ilə (cəza verməni belə tətbiq etməklə) Novruz bayramının 7 “şin” (ş) süfrəsi yuxarıda göstərdiyimiz 7 “sinə” (s) çevrildi.²⁶⁸

Ərəblər nəinki bu xalqların qədim bayramı olan Novruz bayramını ləvğ edə bilmədilər, hətta özləri də bu xalqların təsiri altına düşərək Novruz bayram etməyə başladılar. Bu haqda Ömər Xəyyam özünün “Novruznamə” əsərində yazır ki, ərəb xəlifələri Novruz bayram etməkdə sasaniləri də ötüb keçdilər. Əbu Reyhan Biruni “Asarül-baqiyə” əsərinin 215 səhifəsində və Qəzvininin “Əcayibül-məxluqat” əsərində verdikləri hədisdə Məhəmməd Peyğəmbərin Novruz bayramının gözəlliyindən danışdığını və Novruz halvasını təriflədiyini qeyd etmişlər.

Bu sahədə tədqiqat aparan Həsən Taqizadə özünün “Gah şomari” əsərində yazır ki, ərəblər Novruz bayramını öz adətlərinə daxil etdilər. Məhz buna görə də ərəb dilində ərəb şairləri tərəfindən yazılmış bir çox şeirlərdə Novruz bayramı böyük məhəbbətlə vəsf olunmuşdur.²⁶⁹

Göstərdiyimiz kimi tatların bir sıra elə adətləri, ənənələri vardır ki, onlar qədim mədəniyyət abidəsi olan ölməz “Avesta” əsərindəki adətlər və qeydlərlə eyilik təşkil edir və ya buna çox yaxındır.

TATLARDA EV TİKMƏK, TƏSƏRRÜFAT QURMAQ

Tatların təsərrüfata, iş heyvanlarına və s. olan münasibəti də “Avesta” ilə yaxınlığı nöqtəyi-nəzərdən diqqəti cəlb edir. Bunlardan bəzilərinə tatların münasibətini nəzərdən keçirək.

“Avesta”dakı rəvayətdə göstərilir ki, Duraqan adlı nəhəng və qorxunc dev, Zərdüşt hələ dünyaya gələn gündən çox narahat olur, ömrünün sonuna qədər onunla vuruşacağına söz verir. Tədqiqat zamanı məlum olmuşdur ki, tatlar qorxunc, heybətli, qəzəbli heyvana və ya insana eynilə “duraqan” (bəzən də buraqan) deyirlər ki, bu da dev sifətli, dev simalı deməkdir. Tatlardan biri (Quba rayonunun Gümür tatlarından) adamlara hücum etməyə hazır dayanmış, ayaqları ilə yer eşən öküzü göstərərək dedi ki, in cingou aqasde duraqan həzürü şiqəm varzünü – bu cavan öküz Duraqan kimi (yəni dev kimi) qarın yırtmağa hazırdır. Yaxud sürünün qabağında gedən buyuzları haçalanmış iri təkədən danışanda deyirlər: Buraqan bəqəşəl süri aftare – Buraqan sürünün qabağına düşüb gedir. Yaxud, qəzəblənmiş bir kişi haqqında deyirlər: aqasde duraqan hürsin bire – duraqan kimi qəzəblənmişdir.

Tatların fikrincə insanın, ən ümdə vəzifəsi məhz bu həyatda, yaşadığı real dünyada ev tikmək, ailə qurmaq, nəsil artırmaq, oturaq həyat keçirmək, əkinçilik etmək, mal-qara bəsləməkdir. Tatların fəlsəfəsinə görə insanın bu dünyada rahat yaşaması üçün lazım olan ən zəruri şəraiti yaratmaq hər bir tatın borcudur: “Buna bu dünyada müvəffəq olanlar Allahın yanında da əziz olurlar və əbədi dünyada da əbədiyyət rahatlığı ilə təmin olunacaq, bolluq və şənlik içərisində yaşayacaqlar”. Bunu üçün işə işləmək, əkin əkmək, torpaqdan yapışib qalmaq lazımdır. Məhz belə olmayan adamlara – torpağa bağlanmayıb köçəri həyat keçirənlərə, ailəsi, evi-eşiyi olmayan şəxslərə, özləri kimi oturaq həyat təzi keçirməyənlərə tatlar həqarət gözü ilə baxır, ələ salır, “qareçi” (qaraçı), “aqasde qəreçi” (qaraçı kimi),

“qaraçıgeri saxtəgar” (qaraçılıq-köçərilik edən), “xunəbədüşə ədəmi” (evi-eşiyi belində olan adam), “sunsüzə məzlum” (uşağı olmayan yazıq) və s. deyərək onları adlandırırlar. Tatların ictimai-fəlsəfi fikrinin əsasını təşkil edən, onların maddi həyata olan bu münasibəti heç də təsadüfi deyildir. Bu heç də maddi həyatın puç olduğunu, bu dünyanın müvəqqəti olub mənasız olduğunu deyərək bu dünyada insanlarda pessimistlik və tərkidünyalıq hissini aşılamaq tələbin mistik fəlsəfəsinə oxşamır. Bir çox adət və əqidələrinə Zərdüşt dininin mühüm tələblərini hişz etmiş tatlar bu məsələdə – yəni maddi real həyata münasibətində də Zərdüştizmə sadıq qalmışdır. Məlumdur ki, “Avesta”da göstərildiyi kimi, Zərdüşt dövründə adamlar iki qrupa bölünürdülər: 1. Oturaq həyata laqeyd olub köçəri həyat keçirən, əkinçilik etməyib bu aləmin özünə yabançı olan, ailəyə – nəsil artırmağa tərəfdar olmayanlar; 2. Oturaq həyat keçirən, əkinçiliklə məşğul olan, heyvanlar bəsləyən, təbiətə ehtiramla yanaşan Günəşə, Aya, torpağa, yağışa, oda, torpağın qan damarı olan bulqlara hörmət edən, ailəyə qayğı ilə yanaşan, köçəriliyə, çöllərdə və səhralarda çadırnişinlik etməyi tələb edən adətlərdən əl çəkən qrup. Zərdüşt özü məhz ikinci qrup adamlara aid idi. O, öz əsasıyını çöllərdə, köçəriliyə axtaran, başqalarının malını qarət edib incidən bu köçəri quldurlara düşmən idi, onları qara qüvvə olan devlərin – Əhrimənin dostu, yalan və narahatlıq toxumu adlandırır, daima onları köçəriliyə əl çəkib oturaq həyata keçməyə, bu “doğru həyatın doğruçu adamları olmağa çağırırdı”.²⁷⁰ Təsadüfi deyil ki, Ahuramazda “Ən böyük qanun hansıdır?” sualına cavab verərək demişdir: “Ən öyük qanun torpaqda yaxşı, sağlam toxumlar əkməkdir”.²⁷¹

Qədimdən oturaq həyat keçirən və torpağa ehtiramla yanaşan tatların fəlsəfi fikrinə yuxarıda göstərdiyimiz amillər məhz Zərdüşt dini təliminin müasir məişətdə qalan təzahürləri, nişanələridir.

Torpağa böyük ehtiram və məhəbbətlə yaşayan tatlar, onu insanın yaşayış mənbəyi, yemək çeşməsi adlandırırlar. Ona görə də torpağı təhqir etmək olmaz. Tatlar birini öz sözüne inandırmaq üçün əlinə bir ovuc torpaq götürüb and içir: bə in xak sögənd – bu torpağa and olsun; onun andına inanmayan az olur. Bu and oddan sonra

ikinci tutarlı anddır. Çünki adamı yedizdirib-geyindirən bu həyat mənbəyinə – torpağa inanmamaq olmaz. Torpağa olan ehtiramın davamı olaraq tatların əqidəsində bu yeri belləməkdə, şumlamaqda, əkib-becərməkdə yaxından iştirak edən, bu mühüm işdə – təsərrüfatda onun köməkçisinə – təsərrüfat-istehsal vasitəsi olan qoşqu heyvanlarına xüsusi ehtiram yaranır. Təsərrüfatın ağır sahələrində insanın ən birinci köməkçiləri olan bu heyvanlara qayğı ilə yanaşmaq, onları incitməmək, vaxtılı-vaxtında yedirdib-içirtmək, həddindən artıq onu zəhmətə salmamaq (çünki o, tez sıradan çıxıb bilər) əkinçilik və təsərrüfatla məşğul olan hər bir tatın borcudur. Bu cəhətdən tatların öküze olan münasibəti diqqəti cəlb edir. Tatlar təsərrüfatın ən ağır sahələrində işlədilərək öküze xüsusi hörmətlə yanaşırlar. Tat kəndlərində indi də heç vaxtla sağlam öküzü kəsmək (toyda və ya başqa bir münasibətlə) olmaz. Bu cür adamı təsərrüfatın, əkinçiliyin düşməni adlandırırlar, qohum-qonşu ona yaxşı gözlə baxmırlar, belə adam kənd içində hörmətini itirmiş olur. Tatlar yalnız şikəst olmuş, yaxud qocalmış öküzü kəsməyə razılıq verirlər.

Tatların şüurunda təsərrüfat heyvanlarına, xüsusilə öküzə olan bu münasibət də təsadüfi deyil, onun da ideoloji kökü vardır. Belə ki, ən qədim dövrlərdən başlayaraq Şərqi İrandilli qohum xalqlarında öküzə belə münasibətin ən parlaq nümunələrini görə bilərik. Bunun da əsasını Zərdüşt, onun dini ideyası qoymuşdur. Bu haqda “Avesta” da (“Yəsna” kitabında 20-ci mahnının 44-cü bəndində) oxuyuruq: Devlər öküzləri torpaqda işlətməkdənsə onlara zülm edirlər. Öküz torpağın bərəkətini artırmaq üçündür, zülm üçün yox”²⁷² (Yəsna, 10/32). Zərdüşt xalqa müraciətlə demişdir ki, təsərrüfat heyvanlarını, xüsusilə öküzü məhv edən adamlar da bizim üçün düşmənimiz olan devlər qədər düşməndir; bizim düşmənimiz o adamdır ki, öküzləri və otlaqları məhv edir (Yəsna, 10/32). Təsərrüfatda ən ağır işləri yerinə yetirən, torpağın məşul verməsi üçün insan əlində əsas qüvvə olan oturaq əkinçinin dolanacaq dirəyi olan öküzü qədim adətlərə əsasən qurban kəsənlərə qarşı Zərdüşt və tərəfdarlarının əkilçilik iqtisadiyyatında yeni bir islahat idi. Zərdüşt öküzü kəsənlərə nifrətini bildirərək cihad elan etmişdi: Ya Ahuramazda! Lənət

adamları düz yoldan çıxardanlara, bir də o kəslərə ki, sevinc və şadlıq içində öküzü qurban kəsir²⁷³ (Yəsna, 12). Göründüyü kimi Zərdüşt adamları düzgün yoldan və təmiz əxlaqdan, düzgün davranışdan döndərən adamlarla öküzü qurban kəsənləri eyni dərəcədə özünə düşmən hesab edir. Zərdüşt davam edərək bu cür adamlara olan qəzəbinin səbəbini belə izah edir: belə adamlara ona görə düşməndir ki, onlar öküzü əzizləyib bəsləməkdənsə kəsib məhv edirlər (Yəsna, 14). Öküzün təsərrüfatdakı rolu və onun Avestada olduğu kimi bir sıra xalqlar tərəfindən ilahiləşdirilməsi A.Y.Şternberq tərəfindən də ətraflı izah olunmuşdur.²⁷⁴

Zərdüşt öz təlimi ilə nəinki təsərrüfatda mühüm rol oynayan təkcə öküz, bəlkə bütün ev heyvanlarına mərhəmətlə yanaşmağı, onları döyməməyi, haqlı-haqsız incitməməyi tövsiyə edir, heyvana insani münasibəti təbliğ edirdi. Çünki bu heyvanların hamısı hərəsi bir cür, özünə görə xidmət edir, insan arzularının və maddi ehtiyaclarının yerinə yetirilməsində əhəmiyyətli rol oynayırdı. Zərdüşt onlara rəhm etməyi öz şagirdlərindən və tərəfdarlarından tələb edirdi.

Avestada göstəriləyi kimi “bir çox tayfalar devlərlə dostluq edərək insaniyyətlik yolunu və rəhimlilik hissini itirmiş, bir sıra tayfaların adamları isə “heyvanları işgəncə ilə öldürür, diri-diri onların sümüklərini çomaqla vurub sındırır, hələ heyvan ölməmiş diri ikən gözlərini çıxarırdılar”. (Bəhram-Yəşt, bənd 56). Zərdüşt təlimini belə adamlarla – o adamlarla ki, onların heyvanlara olan münasibəti qeyri-insani idi, ciddi mübarizə aparırdı. Zərdüşt ilk gündən heyvanlara, xüsusilə ev heyvanlarına olan bu qeyri-insani münasibətə cihad elan edərək bu məsələyə öz münasibətini qəti surətdə belə bildirmişdi: Eşq olsun dördayaqlılara, xoş sözlər – dördayaqlılara, zəfər – dördayaqlıların, dördayaqlılara – otlaqlar, əkin-biçin dördayaqlıların, bizi yedizdirən dördayaqlılar yaşasın! (Yəsna, 20/10). Avestanın təsərrüfat heyvanlarına münasibətində qarşıya qoyduğu bu yeni tələb əsrlərin keçməsinə və bir sıra xalqlarda ancaq sağlam heyvanları kəsməyi tələb edən qurbanlar məsələsində bəzən qəddarlığa yol verilsə də, hələ indi də bir sıra xalqların, o cümlədən tatların da məişətində bu gün belə heyvana əsl insani münasibətin nümunə-

lərini görə bilərik. Belə ki, Avestada yazıldığı kimi heç bir tat indi də başı kəsilmiş heyvanın qanı tamamilə axmamış və əl-ayaq hərəkətləri qurtarmamış, onun sümüklərini sındırmağa və gözünü çıxartmağa qəti surətdə cəhd edə bilməz. Çünki tatlarda heyvanlara olan ehtiram hissi yol vermir. Şübhəsiz, onlarda bu hiss qədim Zərdüşt təliminin müasir qalıqlarıdır. Maraqlıdır ki, Avestada təsvir olunan Şər qüvvəsi Əhrimən və onun devləri heyvanı qurban kəsəndə məstedicisi və baş gicəlləndirici şərab içərək kəsilmiş qurbanın ətrafında atılıb-düşür, rəqs və şadlıq edirdilər.²⁷⁵

Zərdüşt isə heyvan kəsildə şərab içib qanı axan heyvanın başı üzərində məst halda rəqs və şənlik etməyi ləğv etdi (Yəsna, 10/48).

Qeyd etməliyik ki, tatlarda hətta indi belə heyvan kəsəndə sükut edər, deyib-gülməz, toy və şadlıqlarda belə araç və ya çaxır içib heyvan kəsildən yerə ayaq basmazlar. Bu bir qayda olaraq heyvana və məclis sahibinə hörmətsizlikdir. Çünki məst adam yeni kəsilmiş və ya hələ can verməmiş heyvanın üstünə getsə deyib-gülə bilər, yaxud zarafat edib heyvanı kəsməklə məşğul olanları da güldürə bilər, Buna isə əsla yol vermək olmaz. Əksinə, kəsildən heyvana – insanın həyatında, yaşayışında, dolanmasında özünəməxsus rol oynayıb, insanı geyindirən, yedirdən, içirdən heyvanın halına acımalı, heç olmazsa onun canı tamamilə çıxana qədər sükutu mühafizə etməlidir. Buna tatlar indi də bir qanun kimi riayət edirlər.

Tatların əqidəsincə, insanın öz ətrafındakılara, yoldaşlarına, öz həmcinslərinə ehtiram və qayğı ilə yanaşmağı, bir-birinin xeyrində və şərinə iştirak etməyi, köməklik göstərməyi insanlığın gözəl simasını təcəssüm etdirən, qəlbin paklığını sübut edən ən yaxşı amildir. Tatların fikrincə, yalan danışmaq şeytana aldanmağın, onun əsiri olmağın nəticəsidir. Yalan danışan adamın ruhu həm bu dünyada, həm də “axirət dünyasında” əzab-əziyyət içərisində dolanacaqdır. Bu tələblərin hamısı, demək olar ki, Zərdüşt təlimi, ruhu atəş-pərəstlik ideologiyası ilə eynilik təşkil edir (Avesta, Yəsna 5/28).

Tatların fikrincə, bir-birinə ev tikməkdə, köçəri həyat keçirən bir şəxsən oturaq yaşayış formasına keçməsində kömək etmək, ona

bu və ya başqa ev əşyaları, imkan daxilində təsərrüfat alətləri vermək insanın ən gözəl əxlaqlarından biridir. Tatlar indi də biri ev tikəndə hərə bu və ya başqa bir yolla köməklik göstərir. Bu yardım çox vaxt hətta fiziki işlə də ifadə olunur və bu xeyirxah əməldə demək olar ki, bütün kənd – qadınlar, uşaqlar, kişilər iştirak edirlər. Birisi su gətirir, başqaları torpaq qazır, palçıq tutur, daş tökür, “hey-hey” edə-edə bir-birinə daş, taxta və ya kərpic ötürüb ustaya çatdırırlar. Bu işdə iştirak etməyi heç kəs özü üçün qəbahət saymır, əksinə, bunu özünə bir şərəf və vəzifə bilir. Ona görə ki, öz həmcinsinə köməklik edib ona ev tikmək, onu özü kimi təsərrüfatçı, mal-qara sahibi etmək, onu tatlar demişkən, səglü-pişiklü saxtən (itli-pişikli etmək) – yəni bu evi bərəkətli, çörəkli və məhsulla görmək tatlar üçün şərəf işidir. Bu onların zehmində, ictimai şüurunda əsrlərlə yer etmiş, nəinki yaddan çıxıb getməmiş, əksinə hələ Zərdüşt təlimində bu məsələ haqqında rast gəldiyimiz yığcam fikri – Zərdüştün öz tərəfdarları içərisində təbliğ etdiyi xeyirxah əqidələr daha da möhkəmlənmişdir. Zərdüşt insanlarda xeyirxahlıq, işə, təsərrüfata məhəbbət, ehtiram aşılayır. Hamını firavan yaşayış sahibi, bolluq, əmin-amanlıq içində dolanan görmək istəyir. O, “Avesta”nın “Vendidat” kitabında üzünü ulu Hürmüzdə (Ahuramazdaya) tutaraq soruşur ki, dünyanın ən gözəl torpağı haradır? Bu sualın cavabı isə tatlarda olduğu kimi belədir: “O, yer ki, kişi orda ev tikə, orada od ola, öküz ola, qoyun ola, qadın ola, çoxlu oğul-qız ola, it ola, yaşayış üçün zəruri olan hər şey ola. Ən səfəli yer o yerdir ki, boluca otu-ələfi ola, çoxlu meyvə ağacı ola, o yer ki, kişi orada su çıxara, bol məhsul ala, o yer ki, doğub-törəməsi arta” (Vendidat, 3). Sasanilər dövründə bərpa olunmuş “Vendidadin” qədim nüsxəsində oxuduğumuz bu xeyirxah Zərdüşt təlimi tələblərinə biz indi də bir çox xalqların şüurunda, cəmiyyətdə bir-birinə yardım göstərərək tərkü dünyalıqda həyat sürmək, bir guşədə tək-tənha yaşamaq kimi mistik hissələri təbliğ edən sufizmin və bu dünyaya çox da bel bağlamamağı, bu üzünə vuranda o biri üzünü çevirməyi və yaşamaq üçün çox da əl-ayaq atmamağı, artıq cəhd göstərməməyi beyinlərə aşılamış müasir dinin bədbin ruhundan fərqli olan Avesta ruhuna uyğun olan nikbin ruhun yaşadığını

görürük. Bu nikbin əqidənin tatların şüurunda indi də möhkəm surətdə qaldığı dediklərimizə ən gözəl sübutdur.

Tatların fikrincə, üç şey iki cür olur: I. 1) Yaxşı danışıq, I. 2) yaxşı fikir, I. 3) yaxşı iş və II. 1) pis danışıq, II.2) pis fikir, II. 3) pis iş. Tatların əqidəsinə hər adamın özünəməxsus yolu olmalı, bu iki əxlaqdan birini seçməlidir. Hər bir kəs öz əqli, əməlləri və hərəkətləri ilə bu iki yoldan özünə uyğun gələn birini seçir. Tatların fikrincə bu iki yolun ortalıq vəziyyətini seçməyə cəht etmək mümkün deyil, çünki bu orta və ya neytral yol yoxdur. İnsan gərək yaxşı iş görsün (xasə kar), yaxşı fikirləşsin (xubə fikir), yaxşı danışsın (xubə gaf). Bunları bir adam etməmişsə deməli həmin şəxs pis danışmış (pisə gaf), pis fikirləşmiş (pisə fikir) və pis iş görmüşdür (pisə kar). Bunun ortabab yolu yoxdur, tatların əqidəsinə “nə ət, nə balıq”! formasına uyğun gələn neytral-orta adam olmaq olmaz. Ya ət olmalı, ya balıq. Biz bu fəlsəfi fikrin – islam dininin barışdığı mistikası ilə əsla uyğun gəlməyən bu barışmaz və üsyankar ictimai əqidənin bariz nümunəsini Zərdüşt təlimində də görə bilirik. Zərdüşt insanları iki yoldan birini tutmağı təbliğ edirdi: 1. Yaxşı fikir, yaxşı əməl, yaxşı söz. 2. pis fikir, pis əməl, pis söz. Zərdüşt təlimi ilə məşğul olarkən ilk nəzərdə diqqəti cəlb edən əsas prinsip budur: “bu dünyanın maddi nemətlərini artır, yaxşı dolan”. Bunu əldə etmək üçün isə gecə-gündüz işləmək, müasir Azərbaycan dilində “tənbəllik”, lakin “Avesta” dilində kahali – adlanan qorxunc düşməni özündən uzaqlaşdırmalı, torpağın hörmətini iş və alın təri ilə qazanmaq lazımdır. Tatlar da Avestanın bu təliminə rəğbət bəsləmiş, işləməkdən çəkinməmişlər. Onların danışdıqlarında dəfələrlə belə bir ifadəni eşitmişik: Ə əraq qəbəqü xari lamad güfte – onun alın tərindən torpaq palçığa dönüb. Şərq ruhuna, Şərq lirikasının yüksək təşbihləri tələblərinə cəsarətlə cavab verə biləcək bu tat ifadəsi onların iş sevmə, iş üçün can yandıran, əlləri qabarlı zəhmətkeş həmkəndlilərinə verdikləri ən yüksək qiymətdir. Öz işgüzarlığı ilə bu ifadəyə layiq görülmüş adam, tatların fikrincə, hamının – bütün kənd əhlinin hörmət və ehtiramına layiqdir. Qeyd etməliyik ki, bir sıra başqa şərq xalqları kimi tatlar da işə, zəhmətə olan bu qədim münasibətlərini hifz et-

məklə, insanın düşməni və onun ürəyinin şeytanı olan tənbelliyin qədim adı olan (müasir iran dillərindən çıxmış) sözü saxlamış, tənbelliyi “Avesta”da olduğu kimi “kahali” adlandırır, tənbel adama “kahal” deyirlər.

Tatların çörəyə, taxıla – bu mühüm təsərrüfat məhsullarına, alın təri ilə qazanılmış bu nemətlərə olan müqəddəs münasibəti də (xəstənin başı altına çörək qoymaq, sünnət olunan uşağın yadığı altında çörək gizlətmək, göz dəyməsinə qarşı uşağın yaxasına çörək tikmək və s. kimi adətlər) məhz eynilə Avestadan gələn qaydaldır ki, bir sıra xalqların da adət-ənənələrində qalır. Avestaya görə o yerdə ki, çörək tikəsi var, oraya Əhrimənin tərəfdarları olan əcinnə və iblislər, bəd ruhlar yığışa bilməz. Avesta bu haqda deyir: “Taxıl sünbülləri boy atanda onları (iblisləri) tər basır, taxılı ələyərkən onları öskürək tutur, taxılı üyüdərkən onlar ağlaşıb, ah-nalə edirlər, çörək bişərəkən onlar qaçıb gedirlər”²⁷⁶.

Tatlarda qalan bir sıra məhsuldarlıq inam və rəvayətləri də məhz bu Zərdüşt təlimi və ideologiyası ilə bağlıdır. Bu da təsadüfi deyil, çünki adət və ənənələrdə dini qaydaların daha qədim tarixi mərhələlərinə aid kompleksin komponent uyğunlaşmaları ənənəyə uyğun olaraq sonrakı dinlər zamanı da özünü saxlamağa müvəffəq olur. Ona görə ki, “raz vozniknuy, reliqiya vseqda soxranyaet izvestnyy zapas predstavleniy, unasledovannıx ot prejnıx vremen, tak kak vo vsex voobşə oblastıyax ideoloqiı tradisiya yavlyayetsya velikoy konservativnoy siloy”²⁷⁷.

Tatların əqidəsincə yazdan bir neçə gün qabaq və hətta yaz girdəndən sonra da bərk qar yağa bilər ki, bu da “qarı günləri” adlanır. Deyilənə görə artıq qışın qurtarıb yaz gəldiyini, günün ətrafı qızdırdığını görən bir qarı öz oğlanlarını (başqa rəvayətdə keçilərini, daha başqa bir rəvayətdə isə öz danalarını) qabağına qatıb çölə otarmağa aparır. Gün o qədər isti imiş ki, qarı yüngül paltar geyinibmiş. Bir az keçəndən sonra göyü qara buludlar alır, soyuq külək əsir, qar yağır, çovğun olur. Qarının oğlanları (keçiləri, danaları) qırılır, özü də kəndə çata bilməyərək yolda donur. Ona görə də tatlar indi də yaz qabağı çölə, meşəyə gedən adama ehtiyatlı olmağı, qalın geyin-

məyi, hər ehtimala qarşı özü ilə ehtiyat yemək götürməyi məsləhət görürlər. Qeyd etməliyik ki, bu qarı mifoloji surəti ilə əlaqədar olan bir çox qarılar müxtəlif xalqların mifologiyasında da vardır. M.S.Andreyev dağ taciklərində “Oğuz qarı” kimi bir mifoloji obrazın qaldığını söyləyir. Bu qarıya bəzən taciklər “Xəmpir dər qor” (mağara qarısı) da deyirlər. O, guya həmin isti gündə çölə getmiş, birdən başlamış soyuq qar və çovğun onu dağdakı mağaralardan birində gizlənməyə məcbur etmişdir.²⁷⁸ Yazılı mənbələr də bu məlumat “qarı günləri” haqqında məlumat verirlər. Belə bir məlumata biz min il bundan qabaq yaşamış məşhur alim Əbureyhan Məhəmməd ibn Əhməd Əl Birunidə (973-1048 miladi) rast gəlirik. O, qışın sonuncu ayı haqqında yazır ki, ““qarı günləri” bu aya düşür. Onlardan birinci gün ayın 26-na təsadüf edir. Onlar cəmi yeddi gündür”. Müəllif hər yeddi günün ərəbcə adını verir və yazır ki, onlardan sonra “güclü soyuq olacaq və istinin elçiləri sənin yanına gələcək”²⁷⁹.

Böyük alim və mütəfəkkir Biruni eyni zamanda qışla əlaqədar olaraq yaranmış “Qarı” surətinin mənbəyini və mənşəyini tapmağa cəhd göstərir. O, Qurana müraciət edərək adit tayfasının əfsanəvi həlakından bəhs edir, eyni zamanda tatlarda söylənən rəvayətə çox yaxın olan bir xalq rəvayətini də gətirərək yazır: “Bəzilərinin fikrincə “qarı günləri” ona görə adlanmışdır ki, bir qarı yazın istisi gəldiyinə inanaraq qalın paltarını soyunur, nazik geyimdə səfərə çıxır və yolda soyuqdan donur”²⁸⁰.

SON SÖZ

Yuxarıda göstərdiyimiz adət və ənənələr bir daha sübut edir ki, bu və buna bənzər məsələlərdə Azərbaycan ərazisinin başqa qədim yerli etnik qrupları kimi tatların da tarix və etnoqrafiyasının mükəmməl və hərtərəfli tədqiqi nəinki təkcə Azərbaycan tarixinə böyük fayda verir, həmçinin Azərbaycan xalqının etnogenezi məsələlərinin bəzi cəhətlərini işıqlandırmağa da xidmət edir.

Buradakı adət-ənənələri, əqidə, inam və dünyagörüşünün bəziləri eynilə, bəziləri isə qismən bu torpaqda yaşayan, Azərbaycanda tarixi kökü olan başqa xalqlar üçün də xarakterikdir. Bu da təbiidir. Birgə yaşayış birgə mədəniyyət və ya oxşar davranış normaları yatarmışdır. Məhz bunların eyniliyini – deməli tarixi yaxınlıqlarını deyə bilmək, bununla da onların mədəniyyətinin fərdilikdən ümumiliyə doğru inkişaf xəttini düzgün izləyə bilmək üçün bunları ayrı-ayrılıqda öyrənmək vacibdir. Çünki oxşarlığı da, fərqi də ayrı-ayrı tədqiqatlar nəticəsində müəyyən etmək olar. Vahid Xalqımızı isə birləşdirən oxşar cəhətlər və hətta eyniliklər isə çoxdur. Bir ananın övladlarının bir-birinə oxşarlığı isə təbiidir. Məhz birliyimiz və bütövlüyümüz xətrinə bu eyniliklər haqqında indi dünənkindən daha çox deməyə ehtiyac vardır.

Belə tədqiqatların xüsusilə indiki şəraitdə adət-ənənələri daha çox qaynayıb-qarışmış xalqların, vahid Azərbaycan xalqının etnogenezində iştirak edən bütün böyüklü-kiçikli etnosların: Azərbaycan türklərinin, tatların, talışların, kürdlərin, ləzgilərin və s. ümumiyyətlə, bütün azərbaycanlıların (müxtəlif dilli etnosların nümayəndələrinin hamısı birlikdə Azərbaycan xalqını təşkil edir, ona görə də hamısı eyni dərəcədə azərbaycanlıdırlar) daha da yaxınlaşıb qardaşlaşmasına kömək edir, hamımızın ümumi evi və bir vətəni olan Azərbaycanımızın vahidliyinə, xalqımızın pozulmaz milli birliyinə xidmət edir. Xalqımızın gələcəyi və səadət açarı isə ancaq milli birliyimizdədir.

1970-1995

ƏDƏBİYYAT

1. Tatlar məhz Azərbaycan dilinə türk dili deyir, Azərbaycan türklərini türk adlandırırlar.
2. "Azadlıq" qəz., 23 may, 1992.
3. "Xalq" qəz., 18.09.1992
4. "Soyuz", № 34, 21-28 avqust, 1991.
5. Azərbaycan Dövlət arxivi. F.389, op.1, iş, 1 v. 34. Arxivdən istifadə 1970-ci illərə aiddir.
6. Azərbaycan Dövlət arxivi, F.389, op.1, iş 1, v.36.
7. «Народы Кавказа», II, М.1962, с.181.
8. Yenə orada, с.181
9. Bax: həmin illərin statistik məlumatına
10. "Pravda" qəz., №4, 1990; "Soyuz", №34, 1991.
11. 1894-cü il məlumatına görə, təkcə Bakı qəzasında 300 minə qədər tat vardı. Bax: «Кавказский календар», Tiflis, 1895.
12. В.В.Миллер. «Таты, их расселение и говоры». Bakı, 1929, səh.17. Bundan sonra: Б.В.Миллер, «Таты».
13. "Soyuz", №4, 1991
14. Г.А.Гулиев. Таты. «Народы Кавказа». II, М., 1969, с.185.
15. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz., 19 avqust, 1988-ci il.
16. "Bakinskiy raboçiy" qəz., 21 aprel, 1992
17. Yenə orada.
18. "Azadlıq" qəz., 7.04.1992
19. «Народы Кавказа», II, М., 1962, с.181.
20. Həsənbəy Zərdabi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərneşr, 1960, s. 247. Yeri gəlmişkən qeyd etməliyəm ki, bir çox tat kəndlərinin sakinləri də İrandan Azərbaycana köçüb gəldiklərini əsla qəbul etmirlər. Məs.: Abşeronda "altı tərəkəmə, ya türkmən kəndindən başqa" qalan kəndlər tat dilində danışır, yerli olduqlarını söyləyirlər. Bu haqda bax: A.Bakıxanov. "Qulistani-İram", Baku, 1958, səh.24.

21. N. Vəlixanlı. X əsr ərəb coğrafişünas səyyahı Əl-Məs'udi və onun "Mürc əl-zəhəb" əsərinin Əlbab-Əbvab (Dərbənd) və onu əhatə edən xalqlar haqqındakı fəslə. Azərb. SSR EA "Xəbərləri", tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası. 1967 №2, səh. 75

22. K.Алиев. К вопросу языков на территории Азербайджана. Azərb. SSR EA Tarix institutunun əsərləri, № XIV, 1960, səh.72

23. Б.В. Миллер. Талышский язык. М., 1953, с.261.

24. K.Алиев. К вопросу языков на территории Азербайджана. Azərb. SSR EA Tarix institutunun əsərləri, 1960, №XIV

25. M.Баһарlı. Azərbaycan. Bakı, 1921, səh.19.

26. K.Алиев. Топонимика об этногенезе на территории Азербайджана. Баку, 1966, стр.5

27. В.И.Савина. О типах словообразования топонимов Ирана. «Топонимика Востока», М., 1964, стр.170

28. Ülfət Eyvazov. Abşeron tatlari haqqında mülahizələr. "Həqiqət" qəz., 1 oktyabr, 1991.

29. Б.В.Миллер. Таты, их расселение и говоры. Баку, 1929, стр.17-23

30. Б.В.Миллер. Таты, их расселение и говоры. Баку, 1929, стр.19.

31. S.В.Ашурбəyli. Göstərilən məqaləsi, həmin səhifə.

32. Н.Ј.Марр. «Племенной состав Кавказа. Классификация народов Кавказа. Труды комиссии Российской Академии наук по изучению численного состава населения России». II т. 1920; В.А.Рюмин. Краткий исторический и этнографический очерк Азербайджана. Азербайджанский настольный календарь 1924-1925, Баку; М.Авдеев. Азербайджан. Географический очерк. Азербайджанский настольный календарь 1924-1925, Баку; М.Г.Велиев. Население Азербайджана. «Музей этнографических сокровищ. Азербайджанский настольный календарь. 1924-1925», Баку; Р.Исмайылов. Azərbaycan tarixi, Bakı, 1923 və s.

33. К.Алиев. Об этническом составе населения древнего Азербайджана. «Материалы по проблеме происхождения и формирования азербайджанского народа». Тезисы, Баку, 1965.

34. "Azərbaycan tarixi". Red. İqrar Əliyev. Bakı, 1993, səh.78.

35. С.Малов. Памятники древнетюркской письменности, изд.АН СССР, М.-Л., 1951, səh. 28.

36. S.Malov. Göstərilən əsəri, səh. 249.

37. Mahmud Kaşğari. Divani-lügat-üt-türk. İstanbul, 1333 h.q. (Bundan sonra "Divan" kimi veriləcəkdir).

38. Yenə orada, II cild, səh.1.

39. Yenə orada, səh.237.

40. Yenə orada, səh.224.

41. Yenə orada, səh.225.

42. Yenə orada, səh.170.

43. Yenə orada. I cild, səh.403

44. Mahmud Kaşğari. Divan. I cild, səh.403

45. Nəşriyyəyə dəneşkədeyə ədəbiyyat, şomare 1-2, səh. 174

46. Dədə Qorqud. Bakı, Yazıçı, 1988, səh.34

47. Şeyx Süleyman lügəti. "Tat" sözünün izahı (Записки Восточного отделения Императорского русского археологического общества, т. XII, вып. IV, 1900. стр. 142.

48. Bu sözün əmələ gəlməsi haqqında İran Azərbaycanı Zəhra tatlari arasında bir rəvayət vardır: "Çox qədim zamanlarda Tat adlı bir zalım və qəddar padşah var imiş. Bu padşah şəhərləri dağıdıb vıran etməyi və adamları öldürməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. Padşah və onun əsgərləri döyüş əlaməti olaraq papaqlarına iki buyuz taxırdılar. Elə ki, bu padşah əhalisi tat dilində danışan Zəhra və Xəmsə vilayətlərinə çatır, həmin əhali də öz papaqlarına iki buyuz taxıb böyük sevinc və şadlıqla, çoxlu hədiyyə ilə onu qarşılamağa çıxır və deyirlər ki, biz də sizdənlik. Bu padşah həmin vilayətləri vıran etmir, əhalisinə toxunmur, öz dəstəsindən bir qrupu onlara başçılıq etmək üçün qoyur, onlar artıb-çoxalır, yerli əhali ilə qaynayıb-qarışır, hətta başqa yerləri belə zəbt etməyə başlayırlar, onların dili

rəsmi dil olur, hamı bu dildə danışmağa başlayır". (Bax: Cəlal Al-Əhməd, Tatnişinhaye bəluke Zəhra (fars dilində) Tehran, 1337, səh.63.

49. Mahmud Kaşğari. Divan. Göstərilən səhifələr.

50. П.К.Жузе. К выяснению значения слова «тат». Изд.Гнии, Баку, 1930, стр. 5; Şəmsəddin Sami, Qamuse türki, İstanbul çarı, 1317 h.q.; Əbdül Əli Karəng. Tati və hərzəni, Təbriz, 1333, səh.33; Mahmud Kaşğari dövründə "tat" sözünün belə geniş – "iranlı", "farsdilli" mənasında işləndiyi vaxt "farslaşmaq, İranın dilini, adət və ənənələrini qəbul edib iranlılaşmaq, "əcəmləşmək" mənasında "tatiqmaq" məsdəri də olmuşdur (bax: Məhəmməd Fuad Köpürlüzadə. Türk ədəbiyyatının mənşəyi. Milli tətəbbə'lər məcmuəsi, II cild, 1331, İstanbul, səh.74-75.

51. П.К.Жузе. Göstərilən əsəri, səh. 4; Б.В.Миллер. Таты, их расселение и говоры, Баку, 1929, стр. 23; Б.А.Куфтин. Жилища крымских татар в связи с историей заселения полуострова (мемуар этнографического отделения ОЛЕА и Е), вып.1, М., 1925, стр. 56; Акад. S.P.Tolstov daha dərinə gedərək "oğuz" sözü ilə "tat" sözünü qarşılaşdırır. (Bax: С.П.Толстов. Древний Хорезм, М.,1948, стр. 264-265).

52. Л.Будагов. Сравнительный словарь туретско-татарских наречий, СПб., 1868, т. I. стр. 329; В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий, стр. 120; П.К.Жузе. Göstərilən əsəri, səh. 34

53. В.А.Куфтин. Göstərilən əsəri, səh.35

54. Шилтбергер. Путешествие Ивана Шилтбергара по Европе, Азии и Африке с 1394 по 1427 г. Alman dilindən tərcümə edən F.Brūna. Записки Новороссийского университета, т.1, вып.1, стр. 102; А.В.Куфтин, Göstərilən əsəri, səh. 40

55. К.Риттер. Иран. I cild, СПб., 1896, səh. 393; П.К. Будков. Материалы для новой истории Кавказа, СПб., 1869 стр. 25-27; М.И.Гаджиев. Т.М. Ахмедов. Об этнониме «тат». Материалы к сессии, посвященной итогам археологических и этнографических исследований 1970 года в Азербайджане (май 1971), Баку. 1971, стр.57

56. Б.В.Бартольд. История культурной жизни Туркестана, изд.АН СССР, 1927, стр.24; П.К.Жузе. Göstərilən əsəri, səh.4

57. Mahmud Kaşğari. Divan ("tacik" sözünə bax).

58. Yəhya Zəka. Guyeşe Kərinqane "tati", Tehran, 1334, səh.6-7 (fars dilində).

59. M.İ.Hacıyev. "Ehsan Yarşater. İran dilləri və ləhcələri". Azərb. SSR EA-nın xəbərləri, ictimai elmlər seriyası, 1962, №3, səh.109-116.

60. Yəhya Zəka. Göstərilən əsəri.

61. Yenə orada, səh.7

62. B.V.Bartold. Göstərilən əsəri. S.P.Tolstov. Göstərilən əsəri. səh.264-265

63. W.Ivanov. The dialect of Gozarkhon in Alamit. AO, vol. IX, Leypsiq, 1931, səh.235

64. "Əmir Kəbir lüğəti"ndə də yaraşılıq, gözəl yerişli, ağalara məxsus qaçağan atlara da vaxtı ilə "tatu" deyildiyi qeyd olunmuşdur (Bax: Fərhəng-e Əmir-e Kəbir, təlifə Məhəmməd Əli Xəlili, Tehran, 1134, səh. 120).

65. Kürd dili lüğəti (Əlimürşid), səh. 261. Mənbə Yəhya Zəkanın göstərilən əsərindən (səh.9) götürülmüşdür.

66. Yəhya Zəka. Göstərilən əsəri, səh.9

67. E.Вайденбаум. Путеводитель по Кавказу. 1888, стр.75-76

68. R.M.Noten. Zuden allturkishishen Zuschriften der Mongoley und Sibirien's v. H.Wambery. Memories de la Societe Finnoougrienne. XII Helsingfors, 1899, c.119.

69. P.K.Juze. Göstərilən əsəri, səh. 2; Энциклопедический словарь, т.31, СПб., 1901, стр.682; M.İ.Hacıyev. Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsi, Bakı, 1971, səh.20; "Yurddaş", №34, 1991, səh.6

70. Prof. Melioranski bu mənaaya etiraz edir. Bax: ЗВОИРАО. XII, стр.154

71. L.Budaqov. Göstərilən əsəri, səh.329; В.Ф.Миллер. Материалы для изучения еврейско-татских наречий, М., 1903, səh.8

72. P.M... səh.88

73. S.P.Tolstov. Göstərilən əsəri, səh.265
74. Məhəmməd Fuad Köpürlüzadə. Göstərilən əsəri, səh.74;
- C.Малов. Новые памятники с туретскими руинами (в книге «Язык и мышление»), VI-VII, М. – Л., 1936, səh.278-279
75. P.M... səh.120.
76. Yenə orada. Məqalənin müəllifi Əlişir Nəvainin “Heyrətül-əbrar” əsərindəki bu beyti misal gətirərək, “tat” sözünün “keşikçi” mənasını qəbul edir.
- Qıçqiriban dam ara ul mübtəla,
necə dedi tat məni tutıla.
77. P.K.Juze. Göstərilən əsəri, səh.7.
78. Yenə orada, səh.9
79. Xacə Nizamül-Mülk. Siyasətnamə, Tehran, 1334, səh.46-47.
- Bu müəllif tat dilini “zəbane ruəya” (kəndli, rəiyyət dili) adlandırır.
80. İncil. 10-cu fəsil; Абдул-Фарадж. Книга занемательных историй, стр. 47; Н.В.Гоголь. Повести, М., 1937, срт. 390.
81. Əbdül Əli Karəng. Tati və Hərzəni, səh.12; Yəhya Zəka. Göstərilən əsəri, səh.9
82. Yəhya Zəka. Göstərilən əsəri, səh.7
83. Б.В.Миллер. Таты, их расселение и говоры, стр. 17
84. P.K.Juze. Göstərilən əsəri, səh.2.
85. P.M... səh. 119
86. “Dədə Qorqud” dastanlarında “bangladıqda” (nun-e səğirlə banglamaq – çağırmaq sözündən) – çağırıldıqda əvəzinə səhv olaraq verilmiş (bütün çaplarında) “Tat əri banladıqda” cümləsində bu söz təhqir mənasında işlənmişdir. (Əslində, dastanda “Saqqalı uzun tat əri bangladıqda (əzana səslədikdə, çağırıldıqda) mənasındadır). İndi də xoşa gəlməyən, nifrət olunan şəxs bu və ya başqa bir məclisdə danışdıqda ondan xoşu gəlməyən adam onun haqqında deyir: “Yenə nə banlayı?”, bununla o, danışana nifrətini bildirmiş olur. Əsərin bütün çaplarında bu fonetik fərq nəzərə alınmamışdır. Bax: Dədə Qorqud. Bakı, 1988, səh.34
87. Şəmsəddin Sami. Qamuse türki. Səh.37, 2-ci sütun.

X. Tədqiqlər əsasən Azərbaycanın Şimal-Şərq rayonları tatlarının etnoqrafik materiallarına əsaslanır.

88. M.N.Efəndiyev. Göstərilən məqalə: Кавказский календарь. 1894; Энциклопедический словарь, том XXXII, СПб., 1901, стр.682

89. Н.И.Габараев. О взаимообогащении языков и втором родном языке. В кн.: «Взаимодействие и взаимообогащение языков народов СССР», М., 1969, стр.209

90. M.İ.Naciyev. Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsi. Bakı, 1971, səh.4

91. M.İ.Naciyev. Tat dilinin öyrənilməsi tarixindən, Azərb.SSR EA “Xəbərləri”, ictimai elmlər seriyası, №4, Bakı, 1962, səh.86.

92. Azərbaycan Dövlət arxivi, f.389, iş I, v.79

93. Yenə orada, vərəq 12

94. Yenə orada, vərəq 14

95. Yenə orada, vərəq 23

96. Yenə orada, vərəq 27-28

97. Yenə orada, vərəq 13

98. M.Naciyev. Tat dilinin öyrənilməsi tarixindən. Azərb. SSR EA “Xəbərləri”, ictimai elmlər seriyası, 1962, №4, səh.87

99. В.К.Гарданов, Б.О.Долгих, Т.А.Жданко. Основные направления этнических процессов у народов СССР. СЭ. 1961. №4; Л.Н.Чижикова. Заселение Кубани и современные этнические процессы. СЭ. 1963, №6; А.В.Смольяк. О некоторых этнических процессах у народов Нижнего и Среднего Амура. СЭ. 1963, №3; Т.А.Жданко. Этнографическое изучение процессов развития и сближения социалистических наций в СССР. СЭ. 1964, №6; А.Г.Трофимова. Материалы отделов ЗАГО о браках как этнографический источник. СЭ.1965, №5; Н.Г.Волкова. Вопросы двуязычия на северном Кавказе. СЭ. 1967, №1, У.С.Смирнова. Национально-смешанные браки у народов Карачаево-Черкесии. СЭ. 1967 №4; И.С.Гурвич. Некоторые проблемы этнического развития

народов СССР. СЕ. 1967, №5; О.А.Ганская и Л.Н.Терентева. Этнографические исследования национальных процессов в Прибалтике. СЭ. 1965, №5

100. М.И.Гаджиев. Конахкендский говор татского языка. Автореферат кандидатской диссертации, Баку, 1966, стр.3

101. «Материалы Всесоюзной Конференции», Алма-Ата, 1964, стр. 273. М.И. Ширалиев. Основные вопросы взаимодействия и взаимообогащения языков народов СССР (на материале азербайджанского языка), Взаимодействие и взаимообогащение языков народов СССР», М., 1969, стр. 113

102. М.И.Гаджиев. Влияние русского языка на татский язык (по материалам Конахкендского говора татского языка). Материалы Всесоюзн. конф., Душанбе, 1966, стр. 149-151.

103. М.İ.Насиєв. Göstərilən dissertasiya, Bakı, 1966, ADU-nun Əsaslı kitabxanası.

104. С.И.Брук. Народы Передней Азии, М., 1961; В.В. Андрианов, М.Й. Берзина, С.И. Брук и др. Карта народов мира, М., 1961.

105. С.И. Брук, У.Р.Винников, В.И. Козлов, Б.В. Адрианов. Карта народов СССР, М., 1962; С.И. Брук, У.Р. Винников, В.И. Козлов. Народы СССР, учебная карта для средней школы, М., 1963. «Численность и расселение народов Мира». М., 1962.

106. «Атлас народов Мира». М., 1964.

107. «Народы Передней Азии», М., 1957.

108. Sovet etnoqrafiya elmində bir sıra qərb alimlərinin qarışıq etnik klassifikasiya metodunda özünə yer etmiş dil-konfessional, dil-siyasi etnik qruplaşdırma metodu haqlı olaraq tənqid olunur ki, biz də bununla tamamilə razılaşırıq.

109. Н.Г. Волкова. Вопросы двуязычия на Северном Кавказе. «Советская этнография». I, 1967, стр. 37.

110. «Всесоюзная перепись населения 1921 года», т.V, Крымская АССР. Северокавказский край, Дагестанская АССР. Народност, родной язык, возраст, грамотность, М., 1928.

111. Н.Г. Волкова. Göstərilən əsəri, səh. 36.

112. Н.Г. Волкова. Göstərilən məqaləsi, cədvəl №5

113. Yenə orada, səh.40.

114. М.İ.Насиєв. Tat dilinin öyrənilməsi tarixindən. Az. SSR EA "Xəbərləri", 1962, №4, səh.83. М.И.Гаджиев. Конахкендский говор татского языка. Автор. канд. диссертации. Баку, 1966 г., стр. 3.

115. Г.Д.Джавадов. Народная земледельческая техника Азербайджана. Баку, "Elm", 1989, səh.21. Müəllif bu həqiqəti qəbul etsə də Respublikanın şimalında rast gəlinən, məsələn, təsərrüfat alətləri, bitki və s. adı olan kələxiş, kələgəndüm, düsər, səşüm, çarpana, sonaçülə, gavahın, kəndi, kəllah, vərđənə, kürəkəş, vəlbənd, dənəvər və s. (həmin əsər: səh.14, 29, 47, 63, 95, 179 və s.) kimi söz və terminlərin etnik mənsubiyyətini izah etmir, azmaz izah edəndə də onları tat sözü adlandırmaqdan əvvəl İran mənşəli adlandırmağı üstün tutur. Bu səhv üsul bir çox tədqiqatlarda üstünlük təşkil edir. Azərbaycan dilinə keçmiş tat sözləri haqqında bax: Maqsud Nəsiyev. Azərbaycan tatlarnın dili. Bakı, 1995, səh. 64

116. А.Л. Монгайт. Археологические культуры и этнические общности, «Народы Азии и Африки» 1957, № 1, стр. 53.

117. А.Л.Монгайтın göstərilən məqaləsindən götürüldü.

118. Г.А. Гулиев. Таты. В кн. «Народы Кавказа», II, М., 1962, стр. 181.

119. А.Л. Монгайт. Археологические культуры и этнические общности, «Народы Азии и Африки» 1967, № 1, стр. 60.

120. Г.С. Кнабе. Вопрос о соотношении археологической культуры и этноса в современной зарубежной литературе. «Советская археология», 1959, № 3, стр. 243-247.

121. Н.Н. Третьяков. Этногенический процесс и археология. «Советская археология», 1962, № 4, стр. 15.

122. Yenə orada, səh. 17

123. Vasal ("Bahar"). Tat şairlərinin şeirləri. Bakı, Azərənşr, 1994-cü il. Müqəddimə və tərtib Maqsud Nəsiyevindir.

124. Dütə birar ("İki qardaş"). Tat xalq nağılları . Bakı, Azərənşr, 1993-cü il . Tərtib edən Maqsud Nəsiyev.

125. А.И. Першис, Н.Н. Чебоксаров. Полвека советской этнографии, С.Э., 1967, № 5, стр. 16.

126. А.И. Першис. Актуальные проблемы советской этнографии, СЕ, 1964. № 4; В.К. Соколова, Советская фольклористика к 50 летию Октября, СЕ, 1967. № 5; С.Ш. Гаджиева, Кумыки, М., 1961; К.И. Антипина, Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных киргизов, Фрунзе, 1962; С.А. Авижанская, Н.В. Бикбулатов, Р.Г. Кузеев, Декоративное прикладное искусство башкир, Уфа, 1964; К.Т. Каракашлы. Материальная культура азербайджанцев. Баку. 1964 и др.

127. Biz bu sözlə təkcə Azərb. dilli azərbaycanlıları deyil, Azərbaycan ərazisində yaşayan bütün etnik qrupları birləşdirmişik. Çünki azəri türkləri kimi tat, kürd, talış, ləzgi, udin, buduqlu, xınalıqlı da və s. hamısı coğrafi nöqteyi-nəzərdən azərbaycanlıdır, yəni Azərbaycanda yaşayır. Bunların, şübhəsiz, etnik mənsubiyyəti isə müxtəlifdir. Bizdə hələ də Azərbaycan millətini bildirmək, ifadə etmək üçün etnik ad, yəni gürcü, özbək, tacik, rus və s. xalqların etnik adı kimi termin-söz yoxdur. Bu, coğrafi ad olan Azərbaycan sözünə "lı" mənsubiyyət şəkilçisini artırmaqla ifadə olunur. Bu məqsədlə Azərbaycan coğrafi adından əmələ gələn azəri sözünü millət adı kimi götürmək məqsədəuyğun olardı. Gürcüstandan gürcü, Özbəkistandan özbək və s. milli adları yarandığı kimi. Türk qardaşlarımız bizə doğru olaraq ümumiləşdirici xalq adı kimi azəri deyirlər. Müxtəlif etnoslar isə azəri tatı, azəri talışı, azəri kürdü və s. adlana bilirlər.

128. Г.П. Снесарев. Реликты домусульманских верований. стр. 76.

129. Yenə orada.

130. Г.А. Гулиев. Таты. «Народы Кавказа», II, М., 1962, стр. 195.

131. С.И. Брук. Göstərilən əsəri, səh. 157

132. Г.П. Снесарев. Реликты домусульманских верований. стр. 75.

133. Г.П. Снесарев. Реликты домусульманских верований. стр. 77-78.

134. М.İ.Насиєv. İranda bir tayfa var... "Elm və həyat jurnalı", 1969, №8, səh.31; Г.П.Снесарев. Реликты домусульманских верований... стр.81.

135. Д. Фрезер. Золотая вета, вып. II. стр. 82-87.

136. Quba şəhəri azərbaycanlılarının toy adətləri ilə müqayisə üçün bax: R.Babayeva. Quba şəhərinin toy adətləri, Azərbaycan etnoqrafiyasına dair materiallar, №1, Bakı, 1946.

137. Л.Р. Сюкияйнен. Мусульманское право и семейное законодательство стран арабского Востока. В кн. «Мусульманское право» М., 1984, стр. 129.

138. Н.А. Смирнова. Мюридизм на Кавказе, М., 1963, стр. 44.

139. Мамед Гасан Эфендиев. Лагичцы. «Сборник материалов по описанию местностей и племен Кавказа», вып. 29. Тифлис. 1901, стр. 96; В. Миллер. Татские этюды, I-II том, М., 1905-1907 və s.

140. И.Д. Старынкевич. Формы заключения брака у турецких племен Сибири и кочевников Средней Азии, сб. МАЕ, т. IX, л, 1930.

141. Г.А. Гулиев. Таты. «Народы Кавказа», II, М., 1962, стр. 185.

142. Н.В.Прюллоva;Шасколская. Пережитки древних форм семи и брака у туркмен, «Известия Средазкомстариса», вып. III, Ташкент, 1928; А.С.Морозова. Быт и женский труд в Туркмении, журн. «Туркменеведение», 1929, №6-7; О.А.Сухарева. Некоторые вопросы брака и свадебные обряды у таджиков кишлака Шахристана, «Сборник научного кружка при Восточном факультете САГУ», вып. I, Ташкент, пар, 1928; Н.С.Сабитов. Общественная жизнь и семейный быт казахов-колхозников (по материалам Алма-Атинской и Джамбулской областей), тр. инст-а истории АН Каз. ССР, т. 3, этнография, 1956, и.т.д.

143. Мусульманское право (структура и основные институты). М., 1984. стр. 129.
144. С.Ш. Гаджиева. Семья и брак у народов Дагестана в XIX-XX вв., М., 1985, с. 147.
145. Tatların ermənilərlə qarşılıqlı evlənmə nümunələri 1988-1989-cü illərdə başlamış DQMV ilə əlaqədar erməni ekstremizminə qədərki dövrə aiddir.
146. Й.С. Смирнова. Национальносмешанные браки у народов Карачаево-Черкессии, «Сов. этнограф», 4, 1967. стр. 142.
147. М.И. Махмутов. Проблема двуязычия и школьная практика. «Взаимодействие и взаимообогащение языков народов СССР», М., 1969, стр.107-109. К.Мусаев. О проблеме двуязычия, там же, стр.137
148. Г.А. Гулиев. Таты. «Народы Кавказа». М., 1962, стр. 185.
149. Yenə orada.
150. Н.А.Кисляков. Следы первобытного коммунизма у горных таджиков Вахт-боло. «Труды Института антропологии, этнографии и археологии АН СССР». т. X. Этнографическая серия, 2, 1936.
151. Bu haqda məlumat üçün bax: Г.А.Гулиев. Таты. «Народы Кавказа». т. II, М., 1962, стр. 184.
152. Н.Қулиевин “Татлар” оçеркиндə verdiyi qısa məlumat da öтəri xarakterдədir.
153. Е.А.Студенецкая. Одежды народов Кавказа. «Советская этнография», №3, 1967, стр.16
154. Е.А.Студенецкая. Одежды народов Кавказа. «Советская этнография», №3, 1967, стр.17
155. Е.Н. Studeneskaya. Göstərilən məqalə, səh. 25.
156. Tat dilində gedən bu proses haqqında bax: М.İ.Насиєв. Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsi. “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1971, с.106-110; Мақсуд Насиєв. Azərbaycan tatlarının dili. Bakı, 1995, səh.85-92.

157. Н.Қулиев өзүнүн “Татлар” оçеркиндə bu haqda yalnız ikicə qısa cümlə verməklə kifayətlənmişdir.
158. Quba rayonunun tat kəndlərindən biri. Müəllifin doğulduğu kənddir.
159. Quba və Dəvəçi rayonlarında tat kəndləridir.
160. М.İ.Насиєв. Qədim İran mədəniyyəti həftəsi. Azərb.SSR EA Xəbərləri, tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası. 1969 №I, səh.128
161. Е.А.Беляев . Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье, второе изд., М., 1966. стр. 152
162. Г.П.Снесарев. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. М., 1969, стр.24
163. Tatlarda olduğu kimi dağlıq yerlərdə yaşayan taciklərin də fikrincə devlər payızda dağlardan enərək kəndlərin yaxınlığındakı mağara və kahalarda yaşayır, yazda yenə də oraya qalxırlar. Вах: М.С.Андреев.Таджики долины Хуф. Вып. I. Сталинабад, 1953, стр.77, примечание.
164. Avestada olduğu kimi, tatlar da bu qəddar və qaniçən əfsanəvi varlığa çox vaxt əjdaha (əjdərha) deyirlər.
165. Г.П.Снесарев. Реликты домусульманских верований..., стр.33-34
166. Абу Рейхан Бируни. Избранные произведения, т.1. Памятники минувших поколений, Ташкент, 1957, стр.109
167. Avesta. Yəşt. XIX, 27-29.
168. Абдулкасим Фирдоуси. Шах-наме, т. 1, М., 1960, стр.32
169. Л.Й.Штернберг. Первобытная религия в свете этнографии. М., 1936, стр.293
170. Г.П.Снесарев. Реликты домусульманских верований, стр.35
171. Bu dağ taciklərində də vardır. Вах: М.С.Андреев. Таджики долины Хуф. Вып. I. Сталинабад, 1953, стр.68.
172. К.А.Иностранцев. Сасанидские етуды. СПб., 1909, стр.97

173. Maraqlıdır ki, dəmir hər hansı bir şəkildə tatlarda pis ruhları və ya qüvvələri kənara qova biləcək qüvvəyə malikdir. Belə ki, tat çöldə, tarlada yatarkən başının altına heç olmasa külüng, bel və ya yabanın baş hissəsini qoyur. Bu onun üçündür ki, o yatarkən ziyankar və bəd ruhlar, cinlər ona yaxın durmasın, onun bədəninə daxil olmasın. Ümumiyyətlə, dəmirin bu xüsusiyyətlərindən bəhs edən D.Frezer yazır ki, insanların fikrincə ruhların dəmirə nifrəti o qədərdir ki, onun mühafizə etdiyi adamlara və ya əşyalara yaxın dura bilmirlər. Müəllifin fikrincə, "deməli dəmirdən kabus və başqa qorxunc ruhları qovmaq üçün istifadə etmək olar". D.Frezer. Золотая ветвь. Вып. II, стр. 69. Bizim gətirdiyimiz bu dəmir dövrünə aid dəmirə sitayiş hissəsindəki başqa misallar D.Frezerin fikrini daha da möhkəmlədir.

174. Avesta, Vendidad. XIX, 3, 7, 9.

175. Avesta, Vendidad. VIII, IX

176. Yənə orada

177. Г.П.Снесарев. Реликты домусульманских... стр.156

178. Г.П.Снесарев. Реликты домусульманских... стр.127

179. Б.И.Маревская. Старые и новые религии тропической и Южной Африки, М., 1964, стр.56, 67

180. Б.И.Маревская. Старые и новые религии тропической и Южной Африки, М., 1964, стр.178

181. В.А.Гордлевский. Избранные сочинения. Т 1. М., 1961, стр.198. примечание 8

182. Й.А.Рапопорт. К вопросу о хорезмистских статуарных асуррийцах. ТСЕ, 1958, вып. XXX, стр.63; Б.И.Маревская. Göstərilən əsəri, səh.150 və s.

183. Г.А.Снесарев. Реликты домусульманских... стр.126

184. Б.И.Маревская. Göstərilən əsəri, səh. 136

185. Е.Тейлор. Первобытная культура, стр.302

186. Н.Masse. Persifn Beliefs and Castoni, New-Har, 1901

187. С.А.Токарев. Ранние формы религии и их развития. М., 1934, стр. 135

188. «Живопис древнего Пенджкента», 1954, стр.75; А.В.Гудкова. Ток-кала, Ташкент, 1964, с.17; В.Н.Ягодин. Новые материалы по истории религии Хорезма, 1964, с.141

189. М.Р.Рахимов. Обычаи и обряды, связанные со смертью и похоронами у Таджикив Кулчербской области. «Издв.отделения общест.наук АН Таджик. ССР», вып.3, 1974, стр. 118

190. Avesta, Vendidad, VI, 34

191. Avesta, Vendidad, VI, 39-41

192. Yənə orada. VI, 1-5

193. Yənə orada.

194. Yənə orada, VI, 6-9.

195. Avesta, Vendidad, VII, 13

196. Yənə orada, VII, 17-19

197. Р. Фрайд. Зороастрийские представления о бессмертии души. «Народы Азии и Африки», 1967, №3, стр.184

198. Vendidad, XIX, 24, 27

199. Yəsna, XI, 28

200. Yəsna, XI, 19

201. Yəsna, XI, 7

202. Vendidad, XVII, 5

203. Avesta, Vendidad, VII, 54

204. Yənə orada. VII, 56

205. Yənə orada

206. Вах: L.Şternberq. Göstərilən əsəri, səh.117

207. Г.П.Снесарев. Реликты домусульманских верований... с.109

208. Haşem Razi. Göstərilən əsəri, səh. 93

209. М.İ.Наҫиев. Tat dilinin Qonaqənd ləhcəsi, Bakı, 1971, səh. 11-21

210. М.İ.Наҫиев. E.Yarşater. İran dilləri və ləhcələri. Azərb.SSR EA-nın "Xəbərləri", №3, Bakı, 1962

211. Haşem Razi. Göstərilən əsəri, səh. 97

212. Yənə orada.

213. Həşem Razi. Din-e qədim-e İnan, Tehran, 1344.
214. Л.Й.Штернберг. Первобытная религия в свете этнографии, стр.506
215. Avesta, Vendidad, VII, 14, 15
216. Həşem Razi. Zərtoşt və tə'alim-e u, Tehran, 1344, səh.104
217. Həşem Razi. Zərtoşt və tə'alimi u, səh. 104
218. Yenə orada
219. Yenə orada
220. Xorşid-e Yəşt, 4-cü bənd.
221. Mehr-e Yəşt, 95-ci bənd
222. В.Ф.Миллер. Доклад о татов мусульман. Журнал «Древности Восточные», труды Восточной комиссии Императорского Археологического общества, т.3, вып.1, М., 1907, с.142
- 223.Б.В.Миллер, Таты, их расселение и говоры, Баку, 1929, с.21
224. М.İ.Насиєв. Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsi, Bakı, 1971, səh.22-23. Ocağı müqəddəs hesab etmək osetinlər içərisində də çox güclü surətdə qalır. Вах: Очерки общество этнографии. Азиатская часть СССР, М., 1960, стр. 44
225. М.М.Ковалевский. Заметки о юридическом быте татов. «Труды этнографического отдела общества любителей естествознания, антропологии и этнографии при Московском университете», кн. 8, М., 1888, стр. 142.
226. H.A.Quliyev. Məişətimizdə adət və ənənələr. Bakı, 1976, səh. 52
227. H.A.Quliyev, A.S.Bəxtiyarov. Azərbaycanca qədim dini ayinlər və onların məişətdə qalıqları, Bakı, 1968, səh.85
228. Yenə orada
229. Yenə orada, səh. 85-86
230. Həşem Razi. Zartoşt və tə'alim-e u... səh. 118
231. "Magiya" sözü yunancadır. Azərbaycanca tilsim, cadu və s. mənasına gəlir. İnsan bu və ya başqa əşyada ilahi qüvvə olduğu ehtimalını qəbul edirsə, bu magiya dini adlanır. Bu haqda ətraflı

- məlumat üçün bax: Z.İ.Yampolski. Azərbaycanca qədim dinlər. Bakı, 1958.
232. H.A.Quliyev. A.S.Bəxtiyarov. Azərbaycanca qədim dini ayinlər və onların məişətdə qalıqları. Bakı, 1968, səh.67. Gənc tədqiqatçı D.Dəmirli isə Yusif Vəzirin (Çəmənəminli) "Avesta" adət və ənənələrinə münasibətindən bəhs edərək səhv olaraq bunun əksini sübut etməyə çalışır və ilanı Əhrimənin köməkçilərindən olduğunu qeyd edir. Вах: D.Dəmirli, Yusif Vəzir və "Avesta", "Ulduz", 1969, №4
233. К.А.Иностранцев. Парсийский погребальный обряд в иллюстрациях гузератских версий книга об Арта-Вирафе. Изв.Академии наук, VI серия, №7, 1911; А.В.Гудкова. Токкала. Ташкент, 1964, стр.109; Дж.В.Кнорозов. Мазар Шамун-наби. СЭ, 1949, №2; К.В.Тревер. Сенмурв-Паскудж. Собака-Птица. Л., 1932 və s.
234. Г.П.Снесарев. Реликты домусульманских верований... стр.321
235. Avesta, Vendidad. XIII, XIV, XV
236. Yenə orada, XIII, 1-4.
237. К.А.Иностранцев. Материалы из арабских источников для культурной истории Сасанидской Персии. Приметы и поверья. «Зап. Вост. отд. рус. археолог. об-ва». Т.ХVIII, вып. II-III, СПб.; 1907, стр.146, стр.203, примечание 7.
238. Yenə orada, səh. 203, 204
239. Yenə orada.
240. М.İ.Насиєв. Tat dilindəki bəzi bitki adlarının etimoloji təhlili (Qonaqkənd ləhcəsi materialları əsasında). Azərb. SSR. EA Xəbərləri. Ədəb., dil və inc. seriyası, 1970, №3, səh.83-89. Ətraflı məlumat üçün bax: Maqsud Nəsiєv, Azərbaycan tatlarnın dili. Bakı, 1995, səh. 115-125
241. İ.Berezin Qonaqkənd tatlarnın dilində işlədilən "ruqanaz" bitkisinin adını "runas" şəklində verərək yazır ki, bu bitki "məşhur boyaq bitkisidir" və İnanın şimalında yaşayan farslar ondan rəng almaq üçün istifadə edirlər. Вах: И.Березин. Путешествие по

северной Персии. Казань, 1852, стр. 272. Bu barədə bax: Maqsud Hacıyev. Azərbaycan tatlarının dili. Bakı, 1995, səh. 117

242. Məhəmməd Cəvad Məşkur, Rüsüm-e dərbar-e şahənşahi piş əz eslam və tə'sire an dər dövrən-e eslami, Tehran, 1346, c.12: "Məcmue-e məqalat-e soxənranihaye həfte-ye İranbasta. Tehran, 1347; Əbül-Həsən Hilal İbn Məhsən Sabi, Rüsüm-e Darülxilafe. Tərcomey-e Məhəmməd Rza Şəfi Kədkani, Tehran, 1346, səh.30

243. Məhəmməd Cəvad Məşkur. Göstərilən əsəri. Səh.12.

244. Maqsud Hacıyev. Qədim İran mədəniyyəti həftəsi. Azərb. SSR EA Xəbərləri, Tarix, Fəlsəfə və Hüquq seriyası, 1969, №1, səh.128.

245. Rosum-e darülxelafe. təlif Əbülhəsən Helal İbn Məhsən Sabi. Tərcomey-e Məhəmməd Rza Şəfi Kədkani. çape Bonyade Fərhəng", Tehran, 1346, səh.31

246. Ruzname-ye "Keyhan", 25 bəhmən, 1346, №7365. səh.12; Qeyd etməliyik ki, İranın bu uzaq dağ kəndi də tat dilinə yaxın dil olan gilək dilinin ləhcələrindən birində danışırılar və tatlara olduqca yaxın həyat tərzini keçirirlər.

247. Bax: Ətməğan-e novruz. Tərcomey-e M.Ə.Mazəndi. Tehran, 1308, səh.5

248. Yenə orada.

249. Г.П.Снесарев. Реликты домусульманских... стр. 86

250. К.А.Иностранцев. Сасанидские етуды, СПб., 1909, с.27

251. Г.П.Снесарев. Реликты домусульманских... стр.87

252. Н.П.Лобачева. Свадебный обряд Хорезмских узбеков, КСНБ, вып. XXXIX, М., 1960, стр.43-47

253. Л.И.Штернберг. Первобытная религия в свете этнографии, стр. 293

254. İbn Osman... Göstərilən əsəri, səh.6

255. Yenə orada, səh.7

256. Yenə orada.

257. Cəşnahay-e bastan-e İran. Gerd avorde-ye Əli Xuruş Deyləmani. Tehran, 1342, səh.5-7

258. Azərbaycanlılarda novruz – bahar bayramı haqqında bax: H.A.Quliyev. Məişətimizdə adət və ənənələr. Bakı, 1976, səh.45-55; Maqsud Hacıyev. Tatlarda Novruz bayramı. "Pamir" qəz., 20.03.1988 (Kabul, dəri dilində).

259. К.А.Иностранцев. Материалы из арабских источников для культурной истории сасанидской Персии. Приметы и поверья. «Зап. Вост. отд. русск.археол. об-ва». Т. XVIII, СПб., 1907, стр. 214-215; М.С.Андреев, Таджики долины Хуф. Вып. 2, Сталинабад, 1958, стр. 261-262; К.Х.О.Исмудский. Очерки туркменского быта. «Туркменоведение», 1928, №9; С.М.Демидов. О верованиях и обычаях туркмен, Ашхабад 1965, стр. 171-180; Г.П.Снесарев. Реликты домусульманских верований, стр. 53; Мухаммед Нершахи, История Бухары, перев. Н.Лыкошина. Ташкент, 1897, стр. 37.

260. Г.П.Снесарев. Реликты домусульманских верований, стр. 84-85.

261. Nəmin kitab, səh.15

262. Ayat-e do və se, "Vendidad", səh.37

263. Cəşnahaye bastan-e İran, gerdavərdeye Əli Xuruş Deyləmani, s.39

264. Yenə orada.

265. Deyləmani, səh. 39

266. Yenə orada.

267. Yenə orada

268. Ə.Deyləmani. Göst.əsəri

269. Yenə orada. səh.59

270. Haşem Razi. Zərtoşt və tə'alim-e u. Səh.21

271. А.О.Маковельский, Авеста, Баку, 1960, стр. 86.

272. Yəsna, XII

273. Yəsna, XIV

274. Л.И.Штернберг. Первобытная религия в свете этнографии. Л., 1936, стр. 431

275. Haşem Razi. Tarix-e ədyan, ketabe dovvom, Tehran, 1342, səh. 145

276. А.О.Маковельский, Авеста, стр. 86.

277. Ф.Энгелс. Людвиг Фейербах и конец классической немецкой философии. К.Маркс и Ф.Энгелс. Сочинения, т. 21, М., 1961, стр. 315

278. М.С.Андреев. По Таджикистану. Краткий отчет о работах этнографической экспедиции в Таджикистане в 1925 году, вып. 1, Ташкент, 1927, стр.80-82

279. Абурейхан Бируни. Избранные произведения т. I, Ташкент, 1957, стр. 278-279

280. Yenə orada, səh.280

281. Atalar sözü. Bakı, 1949; Atalar sözü. Bakı, 1956

282. Müqəddimədə çıxarışda qeyd etdiyimiz kimi İran tatlarının ümumi sayı 220 min nəfərə yaxındır. Bax: S.İ.Bruk. Население Передней Азии. Приложение к карте. «Народы Передней Азии». М., 1960, стр.18, 34. Azərbaycan Respublikasında yaşayan tatların bugünkü dəqiq statistik məlumatını əldə etmək çətindir. Çünki onlar özlərini siyahıyaalmada tat deyil, azərbaycanlı yazdırırlar. Başqa azsaylı xalqlar kimi tatların da sayını dəqiqləşdirmək üçün hər tat kəndini ayrılıqda tədqiq etmək lazımdır. Məs.: İsmayılı rayonunda 01.01.1992-ci il rəsmi məlumatına görə Lahıca 908, Zərnavada (Aşağı və Yuxarı) – 733, Əhəndə – 476, Kələ Zeyvədə – 206, Müdiri kənd sovetliyində – 855, Nəftəsiyab sovetliyində – 572, Ərəkitdə – 793 nəfər və s. tat yaşayır. Ümumiyyətlə, İsmayılı rayonunun 28 kəndində hal-hazırda tatlar yaşayır, hələ də, əsasən, məişətdə tat dilində danışırlar.

283. Bax: Əbdül Əli Karəng. Tati və hərzəni. Təbriz, 1333 (fars dilində); Yəhya Zəka. Güyeş-e Keringan-e tati. Tehran, 1334 (fars dilində); Cəlal Al-Əhməd. Tatneşinhaye bəluke Zəhra. Tehran. 1337 (fars dilində).

Qeyd: Kitabın I hissəsində verilmiş tat mətnlərindən görünüyü kimi Tat dilinin hətta bir ləhcəsi içərisində ciddi şivə fərqlərinin olduğunu aydın görmək olur. Hətta XIX əsrin sonlarından bu barədə mütəxəssislər aşağıdakı min nəfərdən artıq tat yaşayan bəzi Abşeron kəndlərinin dil materiallarını tədqiqata cəlb etməyə cəhd

göstərmişlər və bu ləhcə fərqlərinə diqqət yetirmişlər: Maştağa (6179 nəfər), Balaxanı (7800), Fatmayı (1729), Suraxanı (5000), Saray (1673), Qala (2703), Novxanı (3299), Nardaran (1830), Türkan (1450), Kürdəxanı (1270), Qobu (1526), Corat (1089), Buzovna (2045), Əmircan (2283) və s. Bu kəndlərin hər biri özünəməxsus fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərə malikdirlər. Bax: Кавказский календарь, 1894г., Тифлис, стр. 169. Bu kəndlərin bəziləri indi türkləşsə də, bəziləri hələ də tat dilini qoruyub saxlaya bilmişdir.¹

¹ Mütəllifin "Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsi" (Bakı: Elm, 1971) monoqrafiyası bu kitaba daxil edilməmişdir. Bu dilin tədqiqinə həsr olunmuş bu monoqrafik tədqiqat işi (10 çap vərəqi) və bu kitabdakı iki monoqrafiya (müvafiq olaraq 224 səhifəlik – 14 çap vərəqi və 160 səhifəlik – 10 çap vərəqi) nədənsə Əliyev Məhəmməd Məcnun oğluna "kiçik monoqrafiya", "kiçik kitab" kimi görünür, tatların tarixi-etnoqrafik "tədqiqindən" bəhs edərkən isə yazır ki, "adı çəkilən məsələlərə dair hətta ayrıca elmi əsər belə həsr olunmamışdır" (Bax: M.M.Əliyev Azərbaycan tatları. Bakı: MBM nəşriyyatı, 2006, səh. 16-17). Böyük zəhmət hesabına Azərbaycan müqayisəli dilçiliyi və tarixşünaslığına təqdim edilmiş və təkcə ölkə daxilində deyil, xarici ölkələrin (İran, Əfqanıstan, Rusiya, Tacikistan və s.) tanınmış alimləri, mütəxəssislər tərəfindən təqdir olunmuş bu, onun özünün yazdığı kimi, o "kiçik kitabçalardan" böyük-böyük hissələri eynilə köçürüb öz tədqiqatları kimi oxucuların ixtiyarına vermişdir. Həmçinin üzünlü görmədiyini, ancaq mənim tədqiqatlarımda rast gəldiyi elmi-ədəbi mənbələri də öz orijinal mənbələri kimi göstərmişdir. Maqsud Hacıyev.

GÖRKƏMLİ TATŞÜNAS, TANINMIŞ ŞƏRQŞÜNAS

Maqsud İbrahim oğlu Hacıyev 1935-ci il sentyabr ayının 10-da keçmiş Qonaqkənd rayonunun (indiki Quba rayonu) Gümür kəndində anadan olmuşdur. 1954-cü ildə Qonaqkənd orta məktəbini bitirən M.Hacıyev həmin ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin Şərqsünaslıq fakültəsinə daxil olaraq oranı 1959-cu ildə İran filologiyası ixtisası üzrə bitirmişdir. Həmin ildən Azərbaycan EA Şərqsünaslıq İnstitutunda əvvəl laborant, sonra elmi işçi və baş elmi işçi vəzifəsində çalışmışdır. Bir müddət Azərbaycan EA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun ümumi dilçilik və dil əlaqələri şöbəsinin böyük elmi işçisi olmuşdur. Müxtəlif illərdə İranda və Əfqanıstanda tərcüməçi, İsfəhan metallurgiya zavodunun sovet mütəxəssisləri rəhbərinin müavini, Kabuldakı sovet səfirliyində ikinci katib vəzifələrində işləmişdir.

M.Hacıyev Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin, Azərbaycan Jurnalistlər Birliyinin, Beynəlxalq Şərqsünaslar Assosiasiyasının həqiqi üzvü, Azərbaycan Ziyalılar Cəmiyyətinin idarə heyətinin üzvü, Respublika «Azəri» Tat mədəniyyət mərkəzinin sədridir. O, həmçinin Respublika «Bilik» (indiki Maarifçilik, Mədəniyyət və İnformasiya Mərkəzinin) və «Kitab» Cəmiyyətləri idarə heyətlərinin üzvü, Azərbaycan EA-sı rəyasət heyəti nəzdində fars dili komissiyasının sədridir. Əfqanıstandakı Sovet səfirliyinin ikinci katibi olmaqla, Əfqanıstan İctimai Elmlər İnstitutunun ədəbiyyat kafedrasının ustad-professoru vəzifəsində işlədiyi zaman (1987-1988) «Əfqanıstan siyasi klubu» siyasi-elmi mərkəzinin sədri olmuşdur. O, Lənkəran Dövlət Universitetində, Azərbaycan Ziyalılar Universitetində, Azərbaycan Baş Pedaqoji Kadrların İxtisasının Artırılması və Yenidən Hazırlanması İnstitutunda müxtəlif vaxtlarda dosent, Ziyalılar və Avrasiya Universitetlərinin professoru vəzifələrində

çalışmış, hazırda da müxtəlif elm və təhsil ocaqlarında mühazirələr oxuyur, seminarlar aparır.

O, "Nailiyyət" və "Qızıl qələm" yüksək jurnalist, "Mahir sənətkar" və "Araz" ədəbi mükafatları, akad. Y.Məmmədəliyev "Qızıl medalı" laureatıdır.

M.Hacıyev «Əmək rəşadətinə görə» medal və Azərbaycan EA-nın «Veteran» döş nişanı ilə təltif olunmuşdur. Əfqanıstan müharibəsi iştirakçısı və əmək veteranıdır.

M.Hacıyev bir sıra monoqrafiya, kitab, broşura, elmi və publisistik məqalələrin müəllifidir.

M.Hacıyev 1962-1964-cü illərdə Əfqanıstanda, 1966-1968 və 1970-1974-cü illərdə İranda, 1979-1984 və 1987-1988-ci illərdə yenidən Əfqanıstan Respublikasında xalqımızı ləyaqətlə təmsil etmiş, ona tapşırılan vəzifəni şərəflə yerinə yetirmiş, təmsil etdiyi və işlədiyi ölkələrin rəsmi dairələrinin təşəkkür və təqdirinə layiq görülmüşdür. M.Hacıyev işlədiyi ölkələrin ədəbiyyatı, mədəniyyəti və siyasi-ictimai həyatı ilə də dərindən maraqlanmış, müxtəlif maraqlı materiallar toplamış, onları yeri gəldikcə, işləyərək Azərbaycan oxucularına təqdim etmişdir.

M.Hacıyevin İran səfəri nəticəsində yaranmış «Beş il qonşu diyarda» irihəcmli publisistik əsəri 1976-cı ildə nəşr edilmişdir. Yetmişinci illər İran ilə Sovet İttifaqı arasında soyuq münasibət buzunun təzəcə əriməyə başladığı illər, iki ölkə arasındakı qonşuluğun keçmiş illərə nisbətən yaxşılaşmağa doğru müsbət meyilin yenincə bərpa olunduğu və qarşılıqlı etimad cücərtilərini bəhrələndiyi dövr idi. Bu zaman hələ İranla onun birbaşa qonşusu, tarixi, ədəbi-mədəni tellərlə, taleyin alın yazısı ilə əbədi bağlanmış Azərbaycanla münasibətlərdən danışmaq mümkün deyildi. Azərbaycanın öz müstəqil xarici siyasəti yox idi və təbii ki, belə şəraitdə xarici ölkələrlə, o cümlədən qonşusu İranla sərbəst və azad qonşuluq münasibətləri yaratmağa cəhd belə edə bilməzdi. Azərbaycanlıların müxtəlif illərdə pənah gətirmiş, bəzən hətta sadəcə olaraq ehtiyac üzündən iş və dolanacaq dalınca Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərinə, rayonlarına gələrək orada məskən salmış, siyasi ab-havadan asılı

olaraq daha vətənə qayıdaraq bilməyən, buranı özünə əbədi məskən saymış cənublu qardaş və bacılarımız İranda qalmış qohum-qardaşları ilə görüşməkdən məhrum idilər. Adamların ürəyində Araz həsrəti, Təbriz nisgili bir duyğun bağlamışdı. İranın ictimai-siyasi həyatından, ədəbi-mədəni mühitdən çatan kiçik bir xəbəri azərbaycanlılar bir müddət kimi qəbul edirdilər. Elə bu zaman M.Hacıyevin oxuculara təqdim etdiyi «Beş il qonşu diyarda» əsəri həmin mənəvi boşluğu dolduran ədəbi hadisə idi. Gərgin zəhmətin bəhrəsi olan bu əsər dərhal oxucuların ürəyinə yol tapdı. Bu da təsadüfi deyildi. Əsər qonşu ölkəyə, onun qədim mədəniyyətinə, özümüzün bir parçası olan Təbrizimizə, bu qədim şeir və sənət diyarının mehriban və qonaqpərvər insanlarına, ağsaçlı Sədi kəlamları ilə böyüyən Tehran və İsfahan cavanlarına, Hafizin ecəzkar qəzəlləri ilə açılan Şiraz gözəllərinə məhəbbətlə yazılmış, hər səhifəsinə ətirli Abşeron gülubundan səpəlmiş, ənənəvi dostluq və qardaşlığımıza yeni bir ruh hopdurmuşdu. Əslində, əsər müəllifin bu ölkədə işlədiyi altı ildən artıq müddəti əhatə etsə də, on çap vərəqi həcmində olan bu əsəri oxucu bir nəfəsə oxuyurdu. Elə buna görə də, Cabir Novruz M.Hacıyevin bu əsərini sonralar ədəbiyyatımızda xarici ölkələrə səfərlər nəticəsində yaranacaq və ədəbi janr kimi formalaşacaq memuar-xatirə ədəbiyyatının başlanğıcı sayır. Sabir Rüstəmxanlı isə onu həmin illərin ən yaxşı publisistik nümunəsi hesab edərək Azərbaycan publisistikasında «Şərqi bizə tam əzəməti ilə yenidən tanıtdıran əsər» adlandırmış, əsəri yalnız müəllifin deyil, bütün siyasi-memuar ədəbiyyatımızın, ədəbi-siyasi publisistikamızın nailiyyəti hesab etmişdir.

M.Hacıyevin İran səfəri ona müxtəlif illərdə ölməz Şəhriyarın, İran Azərbaycanının görkəmli uşaq yazıçısı Səməd Behrənginin, Təbriz Universitetinin professoru, görkəmli yazıçı Qulamhüseyn Saedinin, Abbas Bariz İslaminin, Cəlal Al-Əhmədin, Pərvin Etisaminin və b. yaradıcılığına, Nəriman Nərimanovun, Məmməd Səid Ordubadinin əsərlərinin İranda nəşrinə, Üzeyir Hacıbəyovun ölməz əsərlərinin qonşu ölkədə tamaşaya qoyulmasına və s. kimi mühüm ədəbi-mədəni məsələlərinə dair dəyərli məqalələr

yaratmaq imkanı verdi. Onun «İstedadlı müəllim, görkəmli uşaq yazıçısı», «Ölümündən sonra doğulan insan», «Cənub nəsiminin ətri», «N.Nərimanovun əsərləri Təbrizdə», «Arşın mal alan İran səhnəsində», «Bir İran tayfası haqqında», «Qədim İran mədəniyyəti həftəsi», «Sovet-İran münasibətlərinə dair», «Bir Azərbaycan kəndinin ədəbiyyat xəzinəsi barəsində», «Azərbaycan nağılları fars dilində», «Puriya Vəlinin yaradıcılığına dair», «İsfahanda Azərbaycan abidələri», «Şəhriyarın Heydərabadaya salam poemasına yeni nəzirə», «Dumanlı Təbriz» fars dilində, «Müasir İran uşaq ədəbiyyatı və S.Behrəngi yaradıcılığı» və s. kimi oxucuların rəğbətini qazanmış məqalələri yazıb elmi-ədəbi ictimaiyyətə çatdırdı.

Alimin rəhbərliyi və redaktorluğu ilə başqa müəlliflərlə şərikli yazılmış və İsfahanda çap olunmuş (1973) «İran haqqında məlumat, fars dilinin qısa qrammatikası, texniki lüğət və rusca-farsca danışq kitabı» çox keçmədən ikinci dəfə (1974) çap olundu, İran və sovet oxucusunun rəğbətini qazandı. Təsadüfi deyildir ki, istər İranda, istərsə də Sovet İttifaqında, o cümlədən Bakıda bu kitab haqqında tanınmış iranist-şərqsünaslardan T.Ələsgərova, Ə.Azmudə, Z.Foruşani, Z.İsgəndər və başqalarının bir sıra qəzet və jurnallarda maraqlı tənqidi-bibliografik məqalələri çap olunur.

Onun qonşu İrana səfərdən sonra yaranmış «İran etüdləri» sənədli povesti («Литературный Азербайджан» № 6, 1979), «Suda toy», «Torpağın kisməyi», «Bir yay axşamı», «Üç kartof və üç yüz uşaq» və s. hekayələri də tələbkar oxucuların xoşuna gəlir və müxtəlif yerlərdə çap olunur.

M.Hacıyev *dost Əfqanıstan*ə üç dəfə səfər etmiş (1962-1964; 1979-1984; 1987-1988-ci illərdə), bu qədim şərq ölkəsinin, coğrafi mövqeyinə görə «Asiyanın ürəyi» adlandırılan bu qəhrəmanlar diyarının ədəbiyyat və mədəniyyətinə dair xeyli əsər və məqalələr, bu ölkənin qəhrəman oğullarının həyatına aid müxtəlif oçerklər həsr etmişdir. O, bu ölkənin həm sakit, döyüşsüz illərini, həm də işğalçı rus ordusu çəkəmələri altında inlədiyi, torpağının-daşının amansız düşmən silahlarının odu-alovu ilə qarşalandığı illəri görmüşdür.

Ona görə də, onun elmi-publisitik fəaliyyətində dost diyarın yaşadığı iztirabları, kasıb və sadə xalqın gələcəyə ümidlə dolu arzularını izləmək olar. Onun bu ölkəyə ilk səfərinin bəhrəsi olan «Məzari-Şərif muzeyində», «Sönməz məşəl», «Qardaşlaşma», «İnsan hücum edir», «Üç il əfqanlar arasında», və s. kimi publisitik yazıları oxucuların xoşuna gəlir. Sonrakı səfərlərin məhsulu olan «Əfqanıstan görüşləri» kitabı, «İnqilabi Əfqanıstanda», «Dörd ildə gördüklərim», «Xəzər tez-tez yuxuma girir», «Dostluq təranələri», «Dost diyardan məktub», «Qərib damla ana dənizə qovuşur», «Əfqanıstan: ağrım, sevincim», «Yaxın qonşu uzaq qohumdan yaxşıdır», «Əfqan ədəbiyyatında milli bərabərlik», «Ədəbiyyat sülhün xidmətində», «Əfqan aprel inqilabı mövzusu sovet ədəbiyyatında», «Əfqan qadınları inqilabi keşikdə», «Azadlığın böyük günəşi», «Müasir əfqan şeirində Azərbaycan mövzusu», «Zamanın sınağından çıxmış dostluq», «Qoca diplomatın xatirələri», «Əfqanıstandakı əfşarlar haqqında» və s. kimi elmi-publisistik əsər və məqalələri geniş oxucu auditoriyasının müzakirəsinə verilir. Bunlarda müxtəlif ədəbi-mədəni və ictimai-siyasi məsələlərin aktual cəhətləri qoyulur, izah olunur, onlara münasibət bəslənir, Əfqanıstan həyatı və əfqan hadisələri barəsində ən cüzi məlumatı səbirsizliklə gözləyən oxucularla mübahisələr edilir, xüsusilə, səksəninci illər sovet işğalı dövründə Əfqanıstanın ictimai-siyasi həyatının bu və ya başqa sahəsi haqqında oxuculara məlumat verilir.

M.Hacıyevin inqilabi Əfqanıstana dair elmi-publisistik yazıları, əfqan yazıçısı və şairlərdən olan Əbdülqadir Əbhər, Dəstəgir Pəncşiri, Seyid Hüseyin Aşəftoyi-Baxtəri, Xəlilullah Xəlili, Abdulla Naibi, Ə.R.Zəryab, H.Neysan, Ziyai və başqalarının ədəbi yaradıcılığından elədiyi tərcümələr bu qədim ölkəni Azərbaycan oxucusuna sevdirməkdə az rol oynamır. Elə buna görə də, «Son illərdə doğma respublikamızla yaxından tanış olmaq imkanı tapan əfqan şairlərinin Azərbaycan və onun ürəyi olan Bakıya, qəhrəman xaqimiza yazdıqları şeirləri üzərində geniş dayanaraq onları düzgün təhlil edən M.Hacıyev xalqımızı əfqanlara, Əfqanıstanı xalqımıza

sevdirir, ürəyimizi doğma yurdumuz üçün iftixar hissi ilə doldurur. Bu sözlər dost ürəyindən gələn sözlərdir. Məhz bu dost sözünü Azərbaycan oxucularına çatdırmaqda yazıçı-publisist olan M.Hacıyevin zəhməti təqdirəlayiqdir». Bu sözləri görkəmli yazıçı, Prezident təqaüdüçüsü, Əfqanıstanın həyatına həsr olunmuş məşhur trilogiyanın müəllifi Əlibala Hacıyev M.Hacıyevin «Müasir əfqan şeirində Azərbaycan mövzusu» əsəri haqqında yazmışdır.

M.Hacıyevin «Əfqanıstan görüşləri» (rəyçi Əlibala Hacıyev, redaktor Həsən Əlibəyli) «Yazıçı» nəşriyyatında çapdan buraxılmışdır (1989). Əsər Azərbaycan oxucusunun mühüm maraq dairəsinə daxil olan bir məsələyə – dost əfqan xalqının həyatına həsr olduğundan böyük şöhrət qazanır. Elə buna görə də əsər haqqında bir-birinin ardınca Bakı radio və televiziya ilə verilişlər verilir, respublikanın mərkəzi qəzet və jurnallarında, hətta rayon qəzetlərində mütəxəssis əfqanşünaslar və Əfqanıstanda vuruşmuş «azərbaycanlı əfqanlar»ın rəyləri çap olunur. Aydın Ağayev, Tofiq Mütəllibov, Ağacavad Cəfərov və başqaları öz məqalələrində əsərin aktuallığını qeyd edir, əsəri respublikamızın əsl siyasi nailiyyəti hesab edirlər. Tarix elmləri doktoru, prof. Həsən Əlibəyli «Əfqanıstan görüşləri» kitabının müqəddiməsində yazırdı: «Oxucular M.Hacıyevin «Əfqanıstan görüşləri» kitabı vasitəsilə əfqan torpağına səfər edəcək, müəllifin bu ölkənin müxtəlif nümayəndələri ilə maraqlı görüşləri, Azərbaycan-Əfqan ədəbi-mədəni əlaqələri, əfqan ictimaiyyəti qarşısında duran ciddi siyasi-iqtisadi problemlər, qədim Şərq mədəniyyətinin inkişafında misilsiz rol oynamış ağsaçlı şəhərlərin tarixi, xalqın özü kimi qədim olan bayram, toy və digər mərasimlərlə yaxından tanış olacaqlar... Heç şübhəsiz, dost ölkə və qardaş xalq haqqında səmimiyyətlə qələmə alınmış bu əsər oxucular tərəfindən rəğbətlə qarşılanacaqdır». Tanınmış şərqşünas alim Həsən Əlibəylinin bu sözlərinin, zənnimizcə, izaha ehtiyacı yoxdur və onun bu sözləri M.Hacıyevin dost ölkə və onun qədim xalqı haqqında gərgin zəhmətinə verilən layiqli qiymətdir.

Azərbaycın tərəfindən 1993-cü ildə böyük tirajla çapdan buraxılmış «Yuxuyozma, istixarə, bürclər, talelər» kitabının ixtisar redaktoru, rəyçisi, müqəddimə və şərhlərin müəllifi olan M.Hacıyevin kitabına yazdığı müqəddimə yığcam və səlis elmi-publisistik janrın ən yaxşı nümunəsi sayıla bilər. Həmin müqəddimədən aşağıda verəcəyimiz parça buna ən yaxşı sübutdur: «...Ümumbəşəri tərəqqi mənasında xalqların mədəni inkişaf yolları daha da yaxınlaşaraq çarpazlaşdıqca onların özünü dərk etməsi, öz kökünə qayıdışı, öz soy ağacına söykənəcəyi daha da daralır, fərdiləşir, özününküləşir. Bunu yetmiş ildə zorla tətbiqinə səy göstərilmiş «vahid sosialist mədəniyyəti», «sovet xalqları mədəniyyətinin vahid yolla inkişafı» kimi dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılmış qondarma ideologiya da sübut etdi. Xalqlar birləşməkdənsə daha da parçalandılar. Çünki inam və əxlaq normaları müxtəlifdir. Gələcək nəhəng millətlər okeanında və kiçikliyindən asılı olmayaraq hər xalqın varlığını təyin edəcək mühüm amillərdən biri də onların özlərinə məxsus adətləri olacaq; ancaq özlərininki olan, öz həyat tərzləri və əxlaqi təfəkkür anlayışlarının təzahürü olan daşlaşmış, arxaiklikdən, «köhnəlikdən» çıxarılaraq yaradılmış (bununla da mənsub olduğu xalqı yaşatmış) adət-ənənələr, inam və duyular onların «pasportu» olacaq». Gördüyü kimi, müəllif M.Hacıyev doğru olaraq xalqın unudulmuş adət-ənənələrinin, yaddaşlardan silinmiş inam və inanclarımızın yenidən dirçəldilməsini xalqın gələcək milli və özünəməxsus «pasportu» adlandırdı. Onun bu mühüm məsələ haqqındakı belə tutarlı mühakiməsi ilə razılaşımaq çətindir.

M.Hacıyev vuruşan Əfqanıstanın Nəngərhar vilayətinin mərkəzi Cəlilabad şəhərində Əfqanıstan İctimai Elmlər İnstitutunun filialının yaradılmasında fəal iştirak edir. Bu mühüm işi təşkil etmək məqsədilə yaradılmış komissiyada Əfqanıstan dövlət və partiya rəhbərliyi nümayəndələri ilə bərabər (cəmi 12 nəfər) Sovet səfirliyi tərəfindən M.Hacıyev məsul təyin olunmuşdu. Olduqca çətin hərbi və siyasi şəraitdə, 1987-ci il sentyabr ayının 14-də, Cəlilabadda filialın təntənəli açılışı oldu. Açılışda ilk sözü Əfqanıstan Xalq Demokratik Partiyası siyasi bürosunun üzvü, ölkənin baş nazirinin

birinci müavini Nəzər Məhəmməd söylədi. Kabul İctimai Elmlər İnstitutunun birinci prorektoru professor Puyan hökumətə rəsmi hesabatında institutun bu filialının yaradılmasında, onun işinin təşkilində professor M.Hacıyevin xidmətini xüsusi qeyd edir. Nəngərhar vilayətinin general-qubernatoru Məhəmməd Ənvər İsar Əfqanıstanın Pakistan ilə həmsərhəd olan bu qədim vilayətində belə bir mühüm elm və tədris ocağının yaranmasında yorulmaz səmərəli fəaliyyətinə və müharibə şəraitində özünün təhlükə altında qalmasına baxmayaraq, institutun açılışını və ilk dərslərin yüksək şəkildə təşkil etdiyinə görə dost Azərbaycan nümayəndəsi M.Hacıyevə minnətdarlığını bildirir. Əfqanıstan sərhəd qoşunları komandanı general Bəha da Sovet səfirliyi rəhbərliyinə təşəkkür məktubunda səfirliyin II katibi M.Hacıyevin Cəlilabad İctimai Elmlər İnstitutunun açılışındakı xidmətini çox yüksək qiymətləndirir.

O, xaricdə olarkən görkəmli şairlərimiz Rəsul Rza, Nəriman Həsənzadə, unudulmaz nasirimiz Əlfi Qasimov, tanınmış yazıçı Əlibala Hacızadə, görkəmli jurnalist Fazil Rəhmanzadə, tarixçi-şərqşünas Həsən Əlibəyli, şair Abbasəli Sarovlu və başqaları ilə yazmış, oxucularımızı qonşu ölkədə Azərbaycan diyarına aid olan mədəni-siyasi hadisələrlə tanış etmişdir.

Əfqanıstanın İctimai Elmlər İnstitutunun rektoru akademik Qafari həmyerlimizə təşəkkür məktubunda əfqan dinləyicilərinin onun mühazirələrindən razı qaldığını, onun hazırladığı Elmi-metodik ədəbiyyat proqramının, elmi tədqiqatlarının yüksək elmi səviyədə olduğunu xüsusi qeyd edir.

M.İ.Hacıyev İran və Əfqanıstanda işlədiyi müddətdə İran şahı Məhəmməd Rza Pəhləvi, Monqolustan rəhbəri Sedenbal, Əfqanıstan rəhbəri Zahir şah, Əfqanıstanın baş naziri d-r Yusif, sonralar Əfqanıstanın dövlət rəhbəri Bəbrək Karməl, Sovet rəhbərlərindən L.İ.Brejnev, A.N.Kosiginlə görüşlərdə iştirak etmişdir. O, görkəmli şəxsiyyətlərdən M.Tursunzadə, Ç.Aytmatov, R.Həmzətov, L.Oşanın, S.Batalov, T.Salahov, M.İbrahimov və başqaları xarici səfərlərdə olarkən onlarla ünsiyyətdə olmuş, səfərlərinin səmərəli olmasına kömək etmiş, onların səmimi təşəkkürünü qazanmışdır.

İran və Əfqanıstandakı Sovet səfirləri V.Yerofeyev və F. Tabiyev, Sov. İKP MK-nın Kabuldakı xüsusi nümayəndəsi A.Romantsev M.Hacıyevin qonşu ölkələrdəki xidmətlərini yüksək qiymətləndirmiş, təmsil etdikləri ölkə rəhbərliyi adından ona rəsmi tərifnamələr təqdim edərək minnətdarlıqlarını bildirmişlər.

Əfqanıstanın ictimai-siyasi həyatında müsbət və səmərəli fəaliyyətini nəzərə alaraq, ölkənin o zamankı iqtidarı B.Karməl avtoqrafi ilə öz böyük portretini M.Hacıyevə bağışlamışdır.

M.İ.Hacıyev Əfqanıstanda olarkən Kabul Universitetində Sovet-Əfqan dostluq Cəmiyyətinin şöbəsinin yaradılması və fəaliyyətə başlamasında çəkdiyi böyük zəhmətə görə Əfqan-Sovet Dostluq Cəmiyyətinin xüsusi tərifnaməsinə layiq görülmüşdür. Kabul Universitetinin Əfqan-Sovet Dostluq Cəmiyyətinin sədri, görkəmli şair və ictimai xadim, professor Əbdülqadir Əbhər 24 dekabr 1983-cü il tarixdə M.Hacıyevə ünvanlanmış təşəkkür məktubunda azərbaycanlı həmkarının Əfqanıstan elmi-mədəni həyatındakı rolunu yüksək qiymətləndirir. M.Hacıyev Kabuldə olarkən təkcə son iki ildə (1987-1988-ci illər) Kabuldə nəşr olunan «Planeta» adlı siyasi-ictimai və ədəbi referativ bülletendə 5 çap vərəqə qədər məqalə çap etdirir ki, bunlardan da əksəriyyəti iki ölkənin ədəbi-mədəni həyatına aid elmi və məlumat xarakterli şərhlər, məqalələr idi. Onun da bu dövrdə Sovet-Əfqan dostluğuna, Lenin və Oktyabr mövzusunda, Əfqan və Azərbaycan ədəbi əlaqələrinə, Əfqanıstanda milli barışıq siyasətinə, Əfqanıstanın bəşər mədəniyyətindəki roluna və s. dair müxtəlif elmi konfrans və simpoziumlardakı məruzələri maraqla dinlənilmiş, onun çıxışları dərhal «Jvəndun», «Dusti», «Milləthəyə bəradər», «Həmbəstəgi», «Ənis», «Həqiqəte inqilab-e saur», «Pamir» və s. kimi Əfqan qəzet və jurnallarında çap olunmuşdur. Onun bu məruzə və çıxışlarının əksəriyyəti 1988-ci ildə Kabildə nəşr etdirdiyi «Əfqan ədəbiyyatı və milli barışıq siyasəti» adlı kitabında (həcmi 12 ç.v.) toplanmış, kitabın I hissəsində toplu halında oxuculara təqdim olunmuşdur.

İran-Sovet Dostluq Cəmiyyətinin sədri senator-general Cahnbani də iki ölkə arasındakı dostluq münasibətlərinin möhkəm-

ləndirilməsindəki xidmətlərinə görə M.Hacıyevə xüsusi təşəkkür etmiş, ona bu mühüm işdə müvəffəqiyyətlər arzulamışlar.

M.Hacıyevin dost Əfqanıstan diyarındakı səmərəli fəaliyyəti bu ölkədəki Sovet Səfirliyi rəhbərliyinin Azərbaycan EA-nın prezidenti A.Salayevə məktubunda xüsusi qeyd olunur, onun bu dost ölkədə sovet xalqının, xüsusilə, Azərbaycan xalqının mədəniyyəti və ədəbiyyatının təbliği işi yüksək qiymətləndirilir. Bu cəhətdən həmyerlimizin dost ölkədəki fəaliyyəti haqqında aşağıdakı təşəkkür məktubu çox xarakterikdir. Məktubu Əfqanıstan Respublikasının Yazıçılar İttifaqının sədri Əkrəm Osman Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının (indiki Yazıçılar Birliyi) sədri Anara ünvanlamışdır. Məktubda deyilir:

«Hörmətli Anar yoldaş! Olduqca səmimi salamlarımı və xoş arzularımı qəbul etməyinizi xahiş edirəm.

Bununla nəzərinizə çatdırıram ki, Azərbaycanın publisist yazıçı və tərcüməçisi Maqşud Hacıyev Əfqanıstan Respublikasında olduğu müddətdə ölkəmizin Yazıçılar İttifaqı ilə yaxından həmkarlıq etmiş, «Jvəndun», «Milləthəyə bəradər», «Dusti», «Həqiqəte inqilab-e saur», «Ənis», «Pamir» və s. kimi qəzet və jurnallarımızda vətənimizdə gedən milli barışıq, Əfqanıstan və Sovet xalqları arasındakı dostluq və s. kimi mühüm məsələlərə həsr olunmuş elmi-publisistik məqalələr çap etdirmiş, «Yazıçı və milli barışıq», «Kabul tarixlər qovuşağında» kimi Beynəlxalq simpoziumlarda, görkəmli əfqan yazıçı və şairləri Gülpaça Ülfət, Əbdül Rauf Binəva və s. yaradıcılığına həsr olunmuş elmi-ədəbi konfranslarda maraqlı çıxışları ilə Əfqanıstan və Azərbaycan ədəbi əlaqələrini fəal surətdə təbliğ etmişdir. Bu səmərəli fəaliyyətinə görə biz Maqşud Hacıyevə minnətdarıq.

Sizə və bütün Azərbaycan yazıçılarına ən səmimi arzularımı yetirir, qədim və şərəfli tarixə, ümumbəşəri misilsiz mədəniyyətə malik olub dünya şeir-sənət xəzinəsinə görkəmli sənətkarlar bəxş etmiş Azərbaycan xalqının sülh, əmin-əmanlıq və səadət naminə, xalqlarımız arasındakı böyük dostluğa xidmət edən xeyirxah əməyinizdə müvəffəqiyyətlər arzu edirəm.

Hərərətli salamlarla, Əfqanıstan Respublikası Yazıçılar İttifaqının sədri, Əfqanıstan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvi doktor Əkrəm Osman. 30 aprel 1988-ci il».

M.Hacıyev 17 iyun 1982-ci ildə SSRİ Xarici İşlər nazirliyi nəzdindəki Ali Xarici Dillər Kollegiyasının xüsusi yoxlamasında və son dərəcə çətin imtahandan sonra xüsusi attestasiya komissiyası tərəfindən «əla» qiymətlə «Yüksək dövlət səviyyəsində siyasi tərcüməçi» diplomatik adına layiq görülmüş, diplom almışdır.

M.Hacıyev Əfqanıstanda işləyərkən bu ölkənin müxtəlif qəzet və jurnallarında çap etdirdiyi məqalələrin böyük məbləğli qonorarını o zamankı SSRİ-nin Lenin adına Beynəlxalq Uşaq Fonduna köçürdüyü üçün Kabildəki Sovet Səfirliyinin xüsusi yazılı təşəkkürünü almışdır.

M.Hacıyev uzun illərdir ki, Azərbaycan tatlarının dili, tarixi, etnoqrafiyası, xüsusilə, bu xalqın adət və ənənələrinin tədqiqi ilə məşğuldur. O, xüsusilə tatların dilinə dair bir neçə məqalə və monoqrafiya çap etdirmişdir. Bakıda Azərbaycan EA-nın elmi «Xəbər»lərində, İranın «Peyam-e Nevin» jurnalında, Moskva, Sankt-Peterburq, Düşənbə, Tiflis şəhərlərinin elmi orqanlarında tatlar və tat dilinə dair məqalələr nəşr etdirmiş, bu barədə müxtəlif elmi konfranslarda məruzələr etmişdir (Bu konfranslar haqqında əsərin sonundakı ədəbiyyat siyahısında məlumat verilmişdir). Onun «Tat dilinin öyrənilməsi tarixindən», «S.Ə.Kəsrəvinin «Azəri» dili materiallarının təhlilinə dair», «Tat dilindəki bəzi bitki adlarının etimologiyasına dair (Tat dili əsasında)», «Tat etnonimi haqqında», «Azərbaycan ərazisindəki bəzi toponimik adların mənşəyinə dair», «Azərbaycanın bəzi toponimləri haqqında», «Sovet İttifaqında bir İran dilinin tədqiqinə dair», «Bakı Şərqsünəşliq İnstitutu», «Tat dili», «Tatlar haqqında söz», «Tat mədəniyyətinin inkişaf yolları», «Tat dilində Azərbaycan sözləri», «Milli məsələ və Azərbaycan tatlarının ikidillilik məsələsi», «Bir can, bir ürək», «Nicatımız birlikdədir», «Birliyimizə inanıram», «Düşmən fitvasına uymayaq», «Tatlar kimdirlər?», «Türkün türkdən başqa dostu var!», «İftixar və qürur haqqı ilə (tatlar haqqında)», «Əsl ziyalılıq milli birlik rəmzi

olmaqdır», «Azsayılı xalqlara böyük qayğı», «Dövlətçilik ənənələrimizdə milli siyasət» və s. kimi tatlar və tat dilinə, xalqımızın birlik və vəhdətinə həsr olunmuş məqalələri çap olunmuşdur.

M.Hacıyevin tat dilinin müxtəlif ləhcələrindən birinə – bu dilin Qonaqkənd ləhcəsinə dair yazdığı «Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsi» adlı monoqrafiyası Azərbaycan EA «Elm» nəşriyyatında çap olunandan (1971) sonra istər Azərbaycanda, istərsə də onun hüdudlarından kənarında bu dillə maraqlanan tədqiqatçılar arasında maraqla qarşılır və haqqında ən yüksək rəylərin yaranmasına səbəb olur. Ak. Əlisohbət Sumbatzadə, ak. Məmmədəğa Şirəliyev, prof. Əbdüləzəl Dəmirçizadə, prof. Əkrəm Cəfər, Tofiq Əhmədov, Əbülfəzl Azmudə, Nəseh Nəteq, Mahmud Əfşar Yəzdi və s. kimi Azərbaycan və İran alimlərinin bu monoqrafiyaya dair elmi resenziyaları və rəyləri əsərin İranşünəşliq, Azərbaycan dilçiliyi və ümumiyyətlə, Azərbaycan ərazisindəki müxtəlif dillərin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqələri məsələsinin əhəmiyyətinə həsr olunduğu qeyd edilir. Az müddətdə M.Hacıyevin bu monoqrafiyası İran dilləri, ümumi dilçilik və dil əlaqələri problemləri ilə məşğul olan mütəxəssis dilçilərin istinad etdikləri ədəbiyyat cərgəsinə daxil edilir və indi də istinad olunan mötəbər dilçilik ədəbiyyatı siyahısındadır.

M.Hacıyev uzun illər üzərində çalışdığı «Azərbaycan tatlarının dili (fonetika, leksika, morfolojiya və sintaksis)» (Bakı, 1995) adlı fundamental əsərini çap etdirərək oxuculara təqdim etmişdir. O, tat dilinin müxtəlif ləhcələrinin dil materiallarını bir sıra türk dilləri, o cümlədən, xüsusilə tat dilinin ən yaxın ünsiyyətdə olduğu Azərbaycan dili ilə, fars, tacik, kürd, talış, əfqan və s. İran dilləri ilə müqayisə edərək maraqlı nəticələr əldə etmiş, müxtəlif sistemli dillərin qarşılıqlı əlaqələr probleminə xeyli yenilik gətirmişdir. Həmin monoqrafiya ilə oxucular bu kitabda tanış olacaqlar.

M.Hacıyev «Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası»nda dilçiliyin müxtəlif məsələlərinə, xüsusilə İran dilçiliyi və İran dillərinə dair 50-yə qədər məqalə çap etdirmişdir. «İran dilləri», «İran dilçiliyi»,

«Avesta dili», «Bəluc dili», «Tacik dili», «Fars dili», «Tat dili», «Talış dili», «Kürd dili», «Pəncab dili», «Pamir dilləri», «İşkaşim dili», «Yazqulam dili», «Puştu dili», «Pəhləvi dili», «Qədim fars dili», «Orta fars dili», «Müasir fars dili», «Mixi yazılar», «Urdu dili», «Osetin dili» və s. kimi məqalələrlə yanaşı, M.Hacıyev ASE-nin IV, VII və IX cildlərinin əsas müəlliflərindən biridir. Onun ensiklopediyanın müxtəlif cildlərindəki məqalələri yığcamlığı, dərin təhlili ilə seçilir.

«Səməd Behrəngi», «İsfahan abidələri» və s. kimi mövzular da məhz ASE vasitəsilə Azərbaycan oxucusuna ilk dəfə olaraq M.Hacıyev tərəfindən çatdırılmışdır.

M.Hacıyev «Bir ilk farsca-rusca lüğət haqqında», «Azərbaycanda yazılmış ilk fars dili dərsləkləri haqqında», «İranda dramaturgiyanın yaranmasında azərbaycanlıların rolu», «Sabir mənim müəllimimdir», «Şairlər məskəni» və s. kimi məqalələrində İran-Azərbaycan ədəbi-mədəni əlaqələr tarixindən bəhs edərək bu sahəyə dair yeni materiallarla oxucuları tanış edir, qonşu İranın mədəni həyatında Azərbaycan alim, maarif xadimləri və yazıçılarının müsibət rolunu qabarıq göstərməyə çalışır.

M.Hacıyev dahi Nizami Gəncəvinin yubiley elmi konfransında ölməz şairin «Xosrov və Şirin» poeməsindəki coğrafi adların etimologiyası və onların lokalizasiyası (yerləşməsi) məsələsi haqqında maraqlı məruzə etmiş, sonra həmin məruzəni ayrıca məqalə şəklində çap etdirmişdir. Məzmun və əhatə dairəsinə görə geniş və yeni mülahizələrdən ibarət olan bu məqalə az sonra Əfqanıstanın Yazıçılar İttifaqının orqanı olan «Jvəndun» jurnalında çap olunmuş və geniş farsdilli oxucu auditoriyasının diqqətini cəlb etmişdir.

M.Hacıyev qələminin məhsulu olan «Ehsan Yarşater. İran dilləri və ləhcələri», «Xaqani Şirvani harada doğulmuşdur?», «İranda bir tayfa haqqında», «Pəhləvi və kürd dillərindəki eyni mənşəli sözlər», «Puriya Vəli yaradıcılığına dair», «Azərbaycan nağılları Tehrandə nəşr olunmuşdur», «Səməd Behrəngi Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında» «Qolamhüseyn Saedinin rus dilində yeni əsəri», «Sözün qüdrəti», «Ədəbi əlaqələrimiz haqqında yeni kitab»,

«Maraqlı ədəbi nümunələr», «Dilimiz haqqında kitab», «Avesta haqqında kitab», «İran jurnalı Azərbaycan şərqşünaslığı haqqında», «Ədəbi dilimiz haqqında qeydlər», «Azərbaycan şöhrəti», «Bir faktın izi ilə», «Əsrin böyük sənətkarı», «Şairin səsi», «Zərdəbi harayları», «El ürəyinin döyüntüləri» və s. kimi məqalələri müxtəlif müəlliflərin əsərlərinə rəylərdən, ayrı-ayrı ədəbi məsələlərin təhlilindən, dil və ədəbiyyatın müxtəlif aktual məsələlərinin şərhindən ibarət olub oxucuları, elmi-ədəbi ictimaiyyəti maraqlandıran faktların açıqlanması özü ilə yeni faktlar, elmi-ədəbi mühitə təzə nəfəs gətirən məqalələrdir.

M.Hacıyev bir şərqşünas alim kimi orta əsr ədəbi nümunələrimizlə həmişə maraqlanmışdır. Onun son dövrlərdə çap etdirdiyi «Mücmələt-təvarix» əsəri mənəvi irsimizə aid mənbə kimi» məqaləsi Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemlərinin bəzi məsələlərini açmaqda, hətə X-XI əsrlərdə fars dilinə daxil olmuş Azərbaycan-türk sözlərinin tarixi-semantik mənasını şərh etməkdə faydalı olacağına şübhə yoxdur. M.Hacıyevin tərcüməsində bu mühüm orta əsrlər ədəbi abidəsinin çap olunması (2008) təqdirə layiqdir.

Məlum olduğu kimi, Araz üzərindəki su bəndinin tikilişi ilə əlaqədar qədim Xudafərin körpüsünün dağıdılacağı ehtimalı respublikanın ictimaiyyətini bərk narahat etdiyindən ölkədə Xudafərinin müdafiəsi cəmiyyəti yaranmışdı. Bu cəmiyyətin qarşısına qoyduğu məqsəd tarixi bir abidəmizi – Şimalla Cənub arasındakı yeganə qədim körpümüzü dağılmaqdan qoruyub hifz etmək idi. Respublika elmi ictimaiyyətinin, şair və yazıçılarımızın, ziyalılarımızın səyi hədəf getmədi, su bəndinin layihəsi dəyişdirildi, Xudafərin su altında qalmaqdan xilas edildi. Bu şərəfli işdə – bu tarixi abidənin gələcək nəsillər üçün qorunub saxlanılmasında M.Hacıyevin bir-birinin ardınca «Dalğa» qəzetində, «Qobustan» jurnalında çap etdirdiyi «Pirimiz, ocağımız Xudafərin», «Xudafərin harayı» kimi irihəcmli məqalələrinin də səmərəli rolu olmuşdur.

M.Hacıyevin Azərbaycan xalqının adət və ənənələrinə, həmişəyaşar qədim Novruz bayramına, unudulmuş xalq oyunlarımıza

həsr olunmuş və bir sıra qəzet və jurnallarda çap olunmuş məqalələri: «Azərbaycanlıların adət və ənənələrindən», «Azərbaycanlıların bəzi adət-ənənələri haqqında», «İnamlar və inanclar», «Qədim oyunlarımızı həyata qaytaraq», «Xalq oyunlarımız və klassik poeziya», «Qədim Novruz bayramı haqqında», «Qədim Novruz gəlir», «Torpağın Novruz nəfəsi», «Novruz bayramı min il bundan əvvəl və bu gün», «Elimizə Novruz gəlir», «Qədim azərbaycanlılarda Novruz bayramı» və s. kimi aktual yazılar müəllifinə rəğbət qazandırmış, xalqımızın qədim adət-ənənələrinin, toy-düyün oyunlarının yenidən bərpa olunaraq təmtəraqla qeyd edilməsində az rol oynamamışdır. Təsadüfi deyil ki, xalqımızın qədim və iftixarlı adət-ənənələri haqqında M. Hacıyevin «Literaturnıy Azerbaydjan» jurnalının iki nömrəsində verilmiş geniş məqaləsini uzaq Qazaxıstanın Cuvalı rayonunun Kremenevka kəndində oxumuş həmyerlimiz Eldar Sayadov jurnalın redaksiyasına yazdığı məktubda məqalənin vətəndən uzaq düşmüş bir azərbaycanlının ürəyini qədim xalqı üçün iftixar hissi ilə doldurduğunu qeyd edərək yazmışdır: «Maqsud Hacıyevin «Azərbaycanlıların bəzi adət və ənənələri» məqaləsinə görə çox sağ olun («Literaturnıy Azerbaydjan» jurnalı, № 10, 1989-cu il). Mən bu məqalədən xalqımızın keçmişi, ulu babalarımızın iftixarlı adət-ənənələri haqqında çox şeyi öyrəndim. Vətəndən uzaqda yaşayan biz azərbaycanlılar üçün belə əsərlərin əhəmiyyəti əvəzsizdir. Bu yazıları tez-tez çap edin. Qoy ürəyimiz həmişə xalqımızın iftixarlı keçmişi ilə döyünsün. Bu, yaşamağımıza, qürbət niskilinə dözməyimizə də kömək edər». Uzaq Qazax elində yaşayan eloğlumuzun (o, orada doğulmuş üçüncü nəslə aiddir) M.Hacıyevin zəhmətinə verdiyi qiymətə heç nə əlavə etməyə ehtiyac qalmır. M.Hacıyev qələminə məxsus belə yazılar çoxdur. O, belə minnətdarlıq məktublarını Gəncədən, Qazaxdan, Qubadan, Qaxdan, Moskvadan, Leninqraddan, Krasnovodskdan, Dərbənddən, Daşkənddən, Mahacqaladan və s. şəhərlərin müxtəlif dilli oxucularından almış, onların alqışını qazanmışdır.

M.Hacıyev uzun illər azərbaycanlıların unudulmuş adət-ənənələri, inancları və inancları haqqında tədqiqatlar aparmış,

onlardan bəzi parçaları müvafiq olaraq bir sıra qəzetlərdə də çap etdirmişdir. (Bax: «Şəfəq» qəzeti, № 19-20, 22-23, 25-26-27-28-29-30, 1992-ci il; «Kəndin səsi» qəzeti, № 10, 1993-cü il və s.). Sonra bu axtarışlar onun «İnanclar və inanclar» kitabında toplanaraq «Gənclik» nəşriyyatında çap olundu. Müəllifin bu faydalı tədqiqatının xalqımızın yaddaşlardan silinmiş adət-ənənələrinin məişətimizdə yenidən bərpasına əhəmiyyəti şəksizdir.

Başımıza gələn faciələr, son illərdə elan olunmamış müharibə şəraitində yaşayan xalqımızın köz bağlamağa macal tapmayan yaraları, nankor erməni qonşularımızın namərd gülləsinə tuşlanan ana və bacılarımızın, didərgin həmvətənlərimizin naləsi həssas qəlbli, vətənpərvərliklə dolu ürək sahibi olan M.Hacıyevi də narahat edir, düşündürür, yazıları ilə, publisist qələmi ilə erməni xəyanətini damğalayaraq, müharibə dövrünün sosial-iqtisadi problemlərini təhlil edir, düşdüyümüz çətin şəraitdən çıxış yolları axtarır. Onun «Vətəndaşlıq borcumuz», «Mərhəmət hissimiz korşalmasın», «Düşmən fitvasına uymayaq», «Niyə belə aciz olduq?», «Yalan dəlillər qurtaranda», «Birliyimizə inanıram», «Bizi nələr birləşdirir?», «Qələbəmizin rəhni birliyimizdir», «Diriliyimiz birliyimizdədir» və s. kimi məqalələri düşməne nifrət, vətəne məhəbbət aşılایır, nankor və xəyanətkar erməni yağları üzərində labüd qələbəyə səsləyir. Düşməne nifrət M.Hacıyevin tat dilində yazdığı şeirlərinin («Vasal» («Bahar»), Aəzməşr, 1994), «Bə aftayaz bə yə cigə» («Günəşlə birgə», Azərnəşr, 1995), şeir və poemalarından ibarət «Sevgi nəğmələri» (2006) ikicildiyinin bir sıra şeirlərinin də əsas leytmotivini təşkil edir.

M.Hacıyev Azərbaycanda yaşayan tatların dili və mədəniyyətini öyrənmək, bu xalqın adət-ənənələrini yaşatmağa xidmət edən Respublika «Azəri» Tat mədəniyyət mərkəzinin sədridir. Qədim tarixə malik olan Azərbaycan tatlarının da bu torpağın həqiqi varisləri kimi vahid və bölünməz Azərbaycan xalqı tərkibində ləyaqətli yerinə, onların ümumi və müştərək vətənimizin ictimai-siyasi, ədəbi və mədəni həyatında oynadığı rola dair bir sıra yazıları sözün əsl mənasında ona şöhrət gətirmişdir. İlk dəfə olaraq məhz M.Hacıyev

bir sıra tat nağıllarını Azərbaycan dilinə tərcümə edərək çap etdirmiş, tat nağıllarını toplayaraq «Düta birar» («İki qardaş». Azərənşr, 1993) adı ilə tat dilində nəşr etdirmişdir. Onun müxtəlif tat şairlərinin şeirlərini toplayıb çap etdirməsi (Bax: «Vasal» («Bahar»), Azərənşr, 1994) tatların mədəni həyatında əsl hadisəyə çevrilmişdir. Azərbaycan şairlərinin şeirlərindən nümunələr də tat dilinə tərcümə edilərək «Bə aftayaz bə yə cigə» («Günəşlə birgə») adı ilə çap olunmuşdur (Azərənşr, 1997).

M.Hacıyevin rəhbərlik etdiyi Respublika «Azəri» Tat Mədəniyyət Mərkəzi ölkəmizdə gedən siyasi hadisələrdən də kənarda qalmır, xalqımızı narahat edən bu və ya başqa məsələlərə dərhal öz münasibətini bildirir. Respublikamızın başqa siyasi və ictimai təşkilatları kimi tat mədəniyyət mərkəzi də xalqımıza qarşı törədilmiş qanlı 20 yanvar faciəsi, düşmən təxribatları, Azərbaycanı parçalamağa yönəldilmiş separatik meyillər və sairəyə qarşı öz səsini ucaltmış, xəyanət yolunu, düşmən dəyirmanına su tökmək cəhdlərini qətiyyətlə pisləmişdir. M.Hacıyevin mərkəzin sədri kimi bu sətirlərin müəllifi ilə birlikdə qondarma «Talış-Muğan Respublikası» yaratmaq kimi bədnam cəhdə qarşı imzaladığı bəyanat Azərbaycanı parçalayaraq onu düşmən ayaqları altına atmaq meylinə qarşı ilk ucaldılan qəzəb dolu fəryad idi. Oxucuların diqqətini həmin bəyanata cəlb edirik:

Respublika «Azəri» Tat Mədəniyyət Mərkəzinin Bəyanatı

Son vaxtlar Azərbaycanımızı məhv etməyə, bütöv bir xalqı qaçqın və didərginə çevirməyə çalışan bəzi beynəlxalq qüvvələrin səyi güclənmişdir. Bu qara qüvvələrin fitnəsinə uyan düşmənlərimiz də fəallaşmış, vətənimizi tamam zəiflədib erməni quldurlarını dəstəkləmək üçün əllərindən gələni əsirgəmirlər. Bu sahədə xalqımızın milli-etnik müxtəlifliyindən istifadə etməyə, beləliklə də, milli-etnik fərqlər kartını tez-tez oynatmağa çalışırlar.

Doğma Azərbaycanımızın inzibati-ərazi bütövlüyü respublikamızda dövlətçiliyin sabitliyi deməkdir. Ona görə də, ölkəmizin erməni tərəfindən uzunmüddətli elan olunmamış müharibəyə zorla cəlb olunduğu bir şəraitdə respublikamızda ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən hər hansı siyasi müstəqil qurum yaradılması vahid xalqımızın qüvvələrini parçalamağa, bununla da düşmən dəyirmanına su tökməyə xidmət edir. Vətənimizin milli-etnik fərqlərə görə «xanlıqlara», «əyalətlərə» bölünməsinə imkan verilməməlidir. Ona görə də, respublikamızın bir sıra cənub rayonlarını birləşdirən ərazidə Ə.Hümmətovun başçılığı ilə bir dəstə adamın əsassız olaraq qondarma «respublika» elan etmələrini pisləyir, belə bir cəhdi tamamilə rədd edir, bunu Azərbaycan, Respublikasının Konstitusiyasının pozulması kimi qiymətləndiririk.

Həmin məsələ ilə əlaqədar Azərbaycan Ali Sovetinin Milli Məclisinin geniş və əhatəli müzakirədən sonra qəbul etdiyi qərarı, xüsusilə, Azərbaycanın bütövlüyünün qorunması kimi xalqımızın vahidliyi üçün həyati əhəmiyyəti olan bu məsələdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti vəzifəsini icra edən Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri H.Əliyev yoldaşın prinsipial mövqeyini bəyənir, ümumi vətənimizin bütün övladlarını – türkü, talışı, tatı, kürdü, ləzgini – hamını Azərbaycanımızın bütövlüyü və bölünməzliyi yolunda daha da birləşməyə çağırırıq.

*Mərkəzin sədri: Maqsud Hacıyev
Sədr müavini: prof. Rəfiqə Mustafayeva
17.08.1993*

Bu, vaxtında və vədəsində verilmiş siyasi bəyanat olduğundan dərhal mərkəzi orqanlarda çap olundu, radio və televiziya kanallarında səsləndi, müxtəlif xarici dillərə tərcümə edilərək yayıldı.

M.Hacıyevin rəhbərlik etdiyi bu mədəni mərkəz Respublikamızın ictimai həyatında özünəməxsus rolunu yerinə yetirməklə xalqlarımızın vahid və bölünməz bir ailədə yaşaması, qardaşlıq və mehribançılığı uğrunda çalışır, Azərbaycanın bütövlüyü və azərbay-

cançılıq ənənələrinin pozulmaması üçün əlindən gələni əsirgəmir. Həmin mədəni mərkəz əlindən gələn xeyriyyəçilik işləri də görür: hərbi hospitallarda yatan yaralı əsgərlərimizə yardım göstərir. Mərkəz ataları vətənin azadlığı uğrunda şəhid olmuş iki kiçik yaşlı uşağı on səkkiz yaşına qədər hamiliyə götürmüşdür.

M.Hacıyev Azərbaycan «Bilik» Cəmiyyətinin siyasi icmalçısı və mühazirəçisi kimi respublikanın müxtəlif rayonlarında (Qəbələ, Göyçay, Quba, Goranboy, Beyləqan, Xanlar, Dəvəçi, Füzuli, Cəbrayıl, Ağdam, İsmayılı və s.) fəallar və zəhmətkeşlər qarşısında günün müxtəlif aktual məsələlərinə dair dəfələrlə çıxış etmiş, «Azərbaycan-İran münasibətləri», «Sovet-İran münasibətlərində yeni mərhələ», «Yaxın və Orta Şərqdə Amerika siyasəti», «Orta Şərq və siyasi maraqlar», «Əfqanıstan bu gün», «Azərbaycan-Əfqan ədəbi əlaqələri», «Nəriman Nərimanov və Əfqanıstan», «Azərbaycan və İran ədəbiyyatında yaxınlıq və eyniliklər», «Sovet və Amerika siyasəti müsəlman nefti uğrunda mübarizədə», «ADK-in Xarici siyasəti», «Heydər Əliyev və dövlətçiliyimiz», «Heydər Əliyevin həyatı əsl nümunə məktəbidir», «Azərbaycanın xarici siyasətinin konseptual məsələləri», «Prezident İlham Əliyevin daxili və xarici siyasəti» və s. kimi mövzularda maraqlı mühazirələr oxumuşdur. M.Hacıyev mühazirələri və çıxışları rayon zəhmətkeşləri və ziyalıları üçün maraqlı olduğundan onu dəfələrlə müxtəlif rayonlara dəvət etmiş, canlı fəal mükəllimədən ibarət olan mühazirələrinə dönə-dönə qulaq asmağı arzulamış, rayonlara tez-tez gələrək çıxış etməsini xahiş etmişlər (Bax: «Dalğa» qəzeti, 26 avqust, 1993-cü il).

M.Hacıyev Azərbaycan Yazıçılar Birliyi, Respublika «Kitab» Cəmiyyəti tərəfindən dəfələrlə rayonlara səfərlər etmiş, xalqımızın ədəbi-mədəni həyatına dair mühüm hadisələr haqqında öz fikirlərini rayon zəhmətkeşləri ilə bölüşmüşdür. Onun ədəbiyyatımızın bugünkü, klassik irsimiz, ölməz Nizami, Füzuli yubileyləri ilə əlaqədar olaraq onların ədəbi-mənəvi irsinin təbliği ilə bağlı çıxışları yadda qalan olmuşdur. Yazıçı-publisist M.Hacıyevin ədəbiyyatımızın tanınmış yazıçı və şairləri Söhrab Tahir, Əfqan Əsgərov (Əfqan), Abbasəli Sarovlu, Zəlimxan Yaqub, Musa Yaqub, Əlibala

Hacızadə, Əmir Mustafayev, Dilsuz Mustafayev, Vasif Əfəndiyev, Teyyub Qurban, Ayaz Vəfalı və başqaları ilə birlikdə şəhər və kəndlərimizə səfərləri səmərəli olmuş, son illərdə elan olunmamış müharibə şəraitində düşdüyümüz siyasi-iqtisadi və mədəni çətinliklərə şərəflə sinə gərən xalqımızın səfərbər olunmasında faydalı rol oynamışdır.

M.Hacıyev Azərbaycan Ziyalılar Cəmiyyəti İdarə Heyətinin üzvü kimi bu cəmiyyətin işində fəal iştirak edir, cəmiyyətin müharibə cəbhəsinə təşkil etdiyi ziyalı qrupları səfərlərində zəhmətkeşlərlə vətəninə, elindən qaçqın düşmüş soydaşlarımızla görüşlərdə öz sözü, öz fikri ilə faydalı olmağa çalışır.

Bakı radiosunun təkcə «Ədəbi görüşlər» proqramında dilimiz və ədəbiyyatımızın müxtəlif məsələlərinə dair onlarla veriliş, xarici verilişlər redaksiyalarında gedən proqramlarla Azərbaycan dili və ədəbiyyatı, Azərbaycanda şərqşünaslıq elminin vəziyyəti, Azərbaycan alimlərinin yeni kitabları, şərqşünasların yeni tədqiqatları və s. haqqında iki yüzdən artıq veriliş vermiş, çıxışlar etmişdir. M.Hacıyevin bu çıxışları və radio verilişləri vasitəsilə xarici dinləyicilər Azərbaycan elmi və mədəniyyətinin müxtəlif yenilikləri ilə vaxtında tanış olmaq imkanı əldə etmişlər.

M.Hacıyevin respublika televiziyası ilə çıxışlarına da tamaşaçılarımız maraqla baxmış, bu efir görüşlərindən bəhrələnmişlər. Onun respublikamızın ictimai-siyasi vəziyyəti, mədəni həyatımızın bu günü, adət-ənənələrimiz, Novruz bayramı və onun mərasimləri və s. ilə əlaqədar teleekranlardakı çıxışları tamaşaçıların yadında qalan görüşlərdəndir.

M.Hacıyevin yazıçı Ə.Hacızadənin eyni adlı romanı əsasında müəlliflə birlikdə hazırladığı «Təyyarə kölgəsi» televiziya tamaşası, Ç.Çaplinin eyni adlı romanı əsasında səhnələşdirdiyi «Səhnə işıqları» radio pyesi və s. tamaşaçılarımızın və radio-dinləyicilərimizin ciddi marağına səbəb olmuş ədəbi hadisələr olmuşlar.

Maqsud Hacıyevin yaradıcılığının son illərinin məhsulu olub müxtəlif elmi, ədəbi məsələlərdən bəhs edən, onun əsas elmi-

publisistik əsərlərindən ibarət "Zamanın özü, zamanın sözü" dörd-cildliyi (2003-2007), iri həcmli (630 səh.) elmi-siyasi monoqrafik tədqiqatı olan "Diplomatik protokol və xarici əlaqələr" (2007) adlı fundamental əsəri və s. kitabları ədəbi-siyasi mühitimizdə əsl hədisəyə çevrildi, onlar haqqında ciddi və sanballı rəylər çap olundu.

M.Hacıyev həm də respublikamızda tanınmış tərcüməçidir. Onun S.Şirazi, R.Taqor, P.Etsami, X.Şahani, A.Pəhləvan, R.Zəryab, K.Xadim, D.Pnəçşiri, A.Naibi, Q.Saedi, Ə.Əbhər, Ə.Saed, H.Neysan və s. bu kimi İran, Hind, Əfqan və başqa ölkələrin sənətkarlarının əsərlərindən tərcümələri ilə Azərbaycan oxucuları çoxdan tanışdırlar. M.Hacıyevin Ç.Çaplinin «Səhnə işıqları» («Gənclik», 1973, şərikli), «Məzəli əhvalatlar» («Yazıçı», 1981, 1983, şərikli), «Çilan və Şeytan» («Gənclik», 1989), R.Taqorun «Əbədiyyət nəğmələri» («Mütərcim», 2003) kimi tərcümə kitabları uşaqlarımızın və gənclərimizin çox xoşuna gəlmiş, onların mənəvi saflığında öz müsbət rolunu oynamışdır.

M.Hacıyev istər Azərbaycanda, istərsə də onun hüdudlarından kənarında keçirilmiş bir sıra elmi və elmi-praktik konfranslarda, beynəlxalq simpoziumlarda maraqlı məruzə və çıxışlar etmiş, dilimizin, ədəbiyyatımızın, Şərq xalqları mədəniyyətinin müxtəlif cəhətlərinə və problemlərinə dair elmi mübahisə və müzakirələrdə fəal iştirak etmiş, geniş əhatəli biliyi və məntiqi nəticəli dərin mühakimələri ilə müxtəlif dilli dinləyici auditoriyasının rəğbətini qazanmışdır. Hal-hazırda Milli Aviasiya Akademiyasının dosenti, Ali diplomatiya kollecinin professorudur. Müdrüklük yaşının tacını qoymuş ictimaiyyətə dostum, tanınmış ziyalımız, şair, yazıçı, pedaqoq, publisist, şərqşünas alim, diplomat Maqsum Hacıyev bu il tamam olan şərəfli ömrünün 75 ilindən sonra da öz oxucularını təzə əsərləri ilə hələ çox sevindirəcəkdir.

Rəfiqə MUSTAFAYEVA,
professor

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Birinci kitab

AZƏRBAYCAN TATLARININ DİLİ (Fonetika, leksika, morfolojiya, sintaksis)

BİR NEÇƏ SÖZ	4
GİRİŞ	9
TAT DİLİNİN FONETİKASI	20
TAT DİLİNİN LEKSİKASI	45
Tat dilində Azərbaycan sözləri	45
Azərbaycan dilindən tat dilinə keçmiş isimlər.....	66
Azərbaycan dilində tat sözləri	71
Tat dilində ərəb alınmaları.....	86
Tat dilinin yəhudi ləhcəsində qədim yəhudi sözləri	89
Tat dilinin qafqaz (şahdağ qrupu) dillərinə təsirinə dair.....	92
Tat dilində rus dilindən alınmalar	95
Sadə sözlər.....	103
Düzəltmə sözlər	103
Mürəkkəb sözlər	105
Omonimlər.....	105
Sinonimlər	110
Antonimlər.....	118
Çoxmənalı sözlər.....	119
Söz yaradıcılığı.....	121
Tat dilindəki bəzi bitki adlarının etimologiyasına dair.....	128
Azərbaycan ərazisinin bəzi coğrafi adları haqqında	138
MORFOLOGİYA	143
Tat dilində isim.....	143
Təklil və qeyri-müəyyənliliyin ifadə olunması	150
Təyinlə təyinolunanın yeri.....	150
Sonqoşma və önqoşmalar	153

Sifətlər	168
Əvəzlilər	174
Saylar	182
Fellər	187
Zamanlar, şəxs sonluqları	195
Zərflər	208
Nidalar	211
Ədatlar	213
SİNTAKSİS	216
NƏTİCƏ	230
MÜƏLLİFİN AZƏRBAYCAN TATLARININ DİLİNƏ DAİR ÇAP ETDİRDİYİ MONOQRAFİYA, KİTABLAR VƏ MƏQALƏLƏR	
	237
MÜƏLLİFİN TATLAR VƏ TAT DİLİ MÖVZUSUNDA ELMİ KONFRANSLARDA VƏ SİMPOZİUMLARDA MƏRUZƏ VƏ ÇIXIŞLARI	
	241
ƏDƏBİYYAT	242
İXTİSARLAR	248
TAT DİLİNDƏ MƏTNLƏR	250
TAT DİLİ MƏTNLƏRİNİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİ	
	260
TATCA-AZƏRBAYCANCA QISA LÜĞƏT	
	270
TAT ATALAR SÖZLƏRİ	
	286
TAT DİLİ LƏHCƏLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ LÜĞƏTİNDƏN	
	302
TAT DİLİNİN İRAN LƏHCƏLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN SÖZLƏRİ	
	321
TAT DİLİ LƏHCƏLƏRİNDƏ MÜQAYİSƏLİ MƏTNLƏR	
	323
BİZİM BİR VƏTƏNİMİZ VAR!	332

İkinci kitab

TATLARIN TARİXİ-ETNOQRAFİK OÇERKİ
Monoqrafik tədqiqlər

ÖN SÖZ	360
TATLAR: TARİXİ BAXIŞ	365
TATLAR MƏDƏNİ İNKİŞAF YOLUNDA	377
TATLARDA AİLƏ VƏ EVLƏNMƏ	397
TATLARDA MƏNƏVİ-ƏXLAQİ DƏYƏRLƏR	430
TATLARIN MADDİ MƏDƏNİYYƏTİ	435
GEYİM	435
YEMƏK	440
TATLARIN İNAMLARI, İNANCLARI	443
OLUM – ÖLÜM	453
TATLARDA QƏDİM ETİQADLAR, ATƏŞPƏRƏSTLİK QALIQLARI	468
XALQ TƏBABƏTİNDƏN NÜMUNƏLƏR, ƏL ÖPMƏK VƏ ÇAXMAQ DAŞI	481
TATLARDA NOVUZ BAYRAMI	487
TATLARDA EV TİKMƏK, TƏSƏRRÜFAT QURMAQ	493
SON SÖZ	502
ƏDƏBİYYAT	503
Prof. R.Mustafayeva. GÖRKƏMLİ TATŞÜNAS, TANINMIŞ ŞƏRQŞÜNAS	
	524

Nəşriyyat direktoru – prof. Telman CƏFƏROV

Nəşriyyat redaktoru – Əliş AĞAMİRZƏYEV

Texniki redaktor – Mətanət QARAXANLI

Korrektor – Səbirə İSRAFİLOVA

Operator – Könül MUSTAFAYEVA

Çapa imzalanıb: 18.09.2009.

Format: 60x84 1/16. Qarnitur: Times.

Həcmi: 34,25 ç.v. Tiraj: 500. Sifariş № 70.

Qiyməti müqavilə ilə.

TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA
MƏRKƏZİ

Az 1014, Bakı, Resul Rza küç., 125
596 21 44; 497 06 25; (055) 715 63 99
e-mail: mutarjlm@mail.ru